

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Δημήτρης Ρουμπέκας

**Το σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή
και βυζαντινή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2017

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Δημήτρης Ρουμπέκας

**Το σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή
και βυζαντινή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2017

Δημήτρης Ρουμπέκας

**Το σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή
και βυζαντινή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Αθηνά Μπάζου

Ροζαλία Χατζηλάμπρου

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Αμφιλόχιος Παπαθωμάς

Αθηνά Μπάζου

Ροζαλία Χατζηλάμπρου

Νικόλαος Γεωργατζόγλου

Ελένη Καραμαλέγκου

Αικατερίνη Καρβούνη

Χρήστος Φάκας

ΑΘΗΝΑ 2017

Copyright © Δημήτρης Ρουμπέκας, Αθήνα 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	vii
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xiii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΕΝΟΤΗΤΑ Ι: ΙΑΤΡΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ	11
1. Ιατρική γνώση και δικαίωμα άσκησης της ιατρικής:	
Εκπαίδευση - Μαθητεία - Ιατρική ως <i>τέχνη</i> κληρονομήσιμη.....	13
α) Εγγραμματοσύνη των <i>ιατρῶν</i> : <i>receptaria</i> και ιατρικά βιβλία.....	14
β) Εκπαίδευση και μαθητεία.....	17
γ) Ιατρική, <i>τέχνη</i> κληρονομήσιμη.....	24
δ) Η ηλικία των μαθητευόμενων και η διάρκεια της μαθητείας.....	26
2. <i>Ἴατροι ἐπὶ τὸ ἔργον</i> : Άσκηση της ιατρικής - Εξειδίκευση.....	31
α) Άσκηση της ιατρικής: φροντίδα και θεραπεία των ασθενών.....	32
β) Εξειδίκευση.....	42
i. <i>Ἴατροκλύσται</i>	43
ii. <i>Ὀφθαλμικοί</i>	46
iii. Μυοσκελετικές και δερματικές παθήσεις.....	52
γ) Ιατρικές ειδικότητες και κρατικός διοικητικός μηχανισμός.....	57
i. <i>Ἴατροι περιτομῆς</i>	57
ii. <i>Ἴατροι νεκροτάφοι</i>	59
δ) <i>Ἴατροι</i> και στρατός: <i>Στρατιώται ἱατροί</i> , <i>medici</i> και <i>ἱατροὶ λεγεῶνος</i>	62
ε) Κληρικοί <i>ἱατροί</i>	72
3. <i>Δημόσιοι ἱατροὶ</i> στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.....	81
α) <i>Προσφωνήσεις</i>	83
i. Βιαιοπραγία.....	85
ii. Ατυχήματα.....	94
iii. Ασθένεια.....	97
β) Ο θεσμός του <i>δημοσίου ἱατροῦ</i>	98
4. Κοινωνικό status των <i>ιατρῶν</i>	
στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.....	107
α) Μόρφωση των <i>ιατρῶν</i> και κοινωνική	

αναγνώριση του ιατρικού επαγγέλματος.....	108
β) <i>Ίατροι</i> της Αυλής.....	112
γ) <i>Άρχιατροί</i>	120
δ) Ιατρικά επαγγελματικά σωματεία.....	127
ε) Φυλετικός διαχωρισμός των <i>ίατρων</i> : Εξειδίκευση και κοινωνική ανέλιξη.....	137
στ) Γυναίκες <i>ίατροί</i>	148
ζ) Δούλοι <i>ίατροί</i>	153
5: Οικονομικό status των <i>ίατρων</i> στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.....	163
α) Αμοιβές.....	164
i. <i>Ίατρικόν</i>	166
ii. Αμοιβές των <i>ίατρων</i> στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.....	172
β) Περιουσιακά στοιχεία.....	187
γ) Φορολόγηση, οφειλές και άλλες δαπάνες.....	195
ΕΝΟΤΗΤΑ II: ΘΕΡΑΠΕΥΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΝΟΣΗΛΕΙΑΣ	219
1. Ιδιωτικά θεραπευτήρια και στρατιωτικά νοσοκομεία: <i>ιατρεῖα</i> και <i>valetudinaria</i> στη ρωμαϊκή Αίγυπτο.....	223
α) <i>Ίατρεῖα</i>	223
β) <i>Valetudinaria</i>	229
2. Βυζάντιο και χριστιανική φιλανθρωπία: <i>Piae causae</i> της βυζαντινής Αιγύπτου.....	235
α) Εκκλησιαστικά και μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα.....	240
β) <i>Διακονίαι</i>	254
γ) <i>Piae causae</i> ανεξάρτητες από την εκκλησιαστική διοίκηση.....	260
δ) Δωρεές σε ευαγή ιδρύματα.....	270
ε) Το προσωπικό των ευαγών ιδρυμάτων.....	275
i. <i>Νοσοκόμοι</i>	276
ii. <i>Υπουργοί</i>	278
iii. <i>Παραβαλανεῖς</i> και <i>λεκτικάριοι</i>	279
στ) Φιλανθρωπία και χριστιανικές αδελφότητες στη βυζαντινή Αίγυπτο.....	283
3. Στο περιθώριο των μεγάλων ιδρυμάτων: χώροι φιλοξενίας και ανάπαυλας ταξιδιωτών.....	297

α) Σταθμοί και καταλύματα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο.....	297
i. Σταθμοί.....	298
ii. Καταλύματα.....	304
β) Καταλύματα στρατιωτών στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο:	
μητᾶτα και ἀπαντητήρια.....	306
γ) Ξενία.....	314
δ) Χάνια και πανδοχεία στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και	
βυζαντινή Αίγυπτο: καπηλεῖα, ταβέρναι, στάβλα,	
ἀλλαγαί, μοναί και ὀσπίτια.....	321
i. Καπηλεῖα.....	322
ii. Ταβέρναι.....	324
iii. Στάβλα.....	327
iv. Ἀλλαγαί.....	331
v. Μοναί.....	335
vi. Ὀσπίτια.....	340
ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ: ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ.....	347
α) Ιατρικά εργαλεία.....	348
β) Εργαλειοθήκες και αποθηκευτικοί χώροι.....	352
γ) Δοχεία και ἄλλα κοίλα σκεύη.....	354
δ) Ὑφάσματα και σπόγγοι.....	356
ε) Τρεις ειδικές περιπτώσεις.....	359
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	373
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	379
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΙΑΤΡΩΝ.....	415

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ¹

ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ - ΣΥΛΛΟΓΩΝ - ΣΕΙΡΩΝ - ΛΕΞΙΚΩΝ

AC = *L'Antiquité classique*. Bruxelles [S.n].

ACO = E. Schwarz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, I-IV, Beroloni - Lipsiae 1927-1983.

Aegyptus = *Aegyptus*. Rivista italiana di egittologia e di papirologia. Vita e Pensiero, Milano.

Agricultural History = *Agricultural History*: Agricultural History Society. Mississippi State University.

Αιγιναία = *Αιγιναία*: Περιοδική Πολιτιστική Έκδοση, Αίγινα.

Akroterion = *Akroterion*: Journal of the classics in South Africa. University of South Africa, Department of Ancient Studies, South Africa.

Am.Stud.Pap. = *American Studies in Papyrology*, Toronto.

Άναγέννησις = *Anagennesis*. A papyrological Journal, Athens.

AncSoc = *Ancient Society*. Peeters, Leuven.

AnPap = *Analecta Papirologica*. Rivista di Studi papirologici, Messina.

ANRW = *Austieg und Niedergang der römischen Welt*. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, Berlin - New York.

APhA = *American Philological Association*, Chico.

---

¹ Για τις βραχυγραφίες των περιοδικών ακολουθούμε τον κατάλογο συντομογραφιών του περιοδικού *L'Année Philologique*. Για όσα περιοδικά δεν περιλαμβάνονται στην *L'Année Philologique* ακολουθούμε τις πληροφορίες (συντομογραφία, τόπος έκδοσης κτλ.) που προτείνουν τα ίδια, μέσω ηλεκτρονικών πηγών. Στον παρόντα κατάλογο δεν συμπεριλαμβάνονται οι συντομογραφίες των παπυρικών εκδόσεων, σειρών και λεξικών, για τα οποία χρησιμοποιούμε γενικά τον κατάλογο της *Checklist of editions of Greek papyri and ostraca*, διαθέσιμη πλέον στο διαδίκτυο, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrustexts/clist_papyri.html, και των ελληνικών και λατινικών επιγραφών, για τις οποίες ακολουθούμε τον κατάλογο του περιοδικού *Année Epigraphique*.

Για τις συντομογραφίες των ονομάτων και των έργων των Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων χρησιμοποιούμε τους καταλόγους συντομογραφιών των λεξικών F. Montanari, *Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας* (επιμ. Α. Ρεγκάκος), Αθήνα 2013 και P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1997 (1982) αντιστοίχως, ενώ στην πρώτη αναφορά μας σε αυτούς σημειώνουμε την έκδοση του κειμένου που ακολουθούμε. Για τις συντομογραφίες πραγματειών του Γαληνού που δεν συμπεριλαμβάνονται στο λεξικό του Montanari χρησιμοποιήσαμε τον κατάλογο του G. Fichter, *Corpus galenicum. Bibliographie der galenischen und pseudogalenischen Werke*, Berlin 2012, μεταφέροντας με σχετική ακρίβεια στην ελληνική τους λατινικούς τίτλους.

- APF* = *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*. Saur, München.
- APS* = *American Philosophical Society*, Philadelphia.
- Arctos* = *Arctos: Acta Philologica Fennica*. Klassillis-filologinen yhdistys, Helsinki.
- Ἀθηνᾶ* = *Ἀθηνᾶ*: Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας. Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία, Athènes.
- BASP* = *Bulletin of the American Society of Papyrologists*. American Society of Papyrologists, Oakville (Conn.).
- BCH* = *Bulletin de Correspondance hellénique*: École française d'Athènes, Athens; Paris
- Βελλά ΕΕΑΕΣΒ*: *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Ἀνώτατης Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς Βελλάς Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα.
- BHM* = *Bulletin of the History of Medicine*. Johns Hopkins University Pr., Baltimore (Md.).
- BICS* = *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, London.
- BIFAO* = *Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale*, Le Caire.
- Βυζαντινά* = *Βυζαντινά*: Επιστημονικό ὄργανο Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου. Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Βυζαντινὸς Δόμος* = *Βυζαντινὸς Δόμος*: Περιοδικὸ Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα.
- Byzantion* = *Byzantion: Revue internationale des Études byzantines*. Universa, Wetteren.
- ByzZ* = *Byzantinische Zeitschrift*. De Gruyter, Berlin.
- CAH²* = Πολλοὶ συγγραφεῖς, *The Cambridge Ancient History*. Second edition, Cambridge.
- CE* = *Chronique d'Égypte*. Bulletin périodique de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles.
- CFC(G)* = *Cuadernos de Filología Clásica*. Estudios griegos e indoeuropeos. Universidad Complutense, Servicio de publicaciones, Madrid.
- Chiron* = *Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts*, München.
- CHS Research Bulletin* = *Center for Hellenic Studies Research Bulletin*: Center for Hellenic Studies, Harvard University, Washington.
- CJ* = *The Classical Journal*. Randolph-Macon College, Department of Classics. Classical Association of the Middle West and South, Ashland (Va.).
- CMG* = *Corpus Medicorum Graecorum*. Academie berolinensis hauniensis lipsiensis, Berlin.

- Coll.Hellen.* = *Collectanea Hellenistica*. Koninklijke Academie voor Wetenschappen, letteren en schone Kunsten van België, Klassieke Studies, Hellenisme, Bruxelles.
- C.Pap.Jud.* = V. A. Tcherikover κ.ά. (επιμ.), *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I-III, Cambridge - Massachusetts 1957-1964.
- CPh* = *Classical Philology*: A Journal devoted to research in Classical Antiquity. University of Chicago Pr., Chicago (Ill.).
- DDBDP* = *Duke Data Bank of Documentary Papyri*. Duke University (papyri.info/browse/ddbdp/)
- DFIFAO* = *Documents et Fouilles de l'Institut français d'Archéologie orientale*, Le Caire.
- Diz.geogr.* = A. Calderini (- S. Daris), *Dizionario dei nomi geografici e topografici dell'Egitto greco-romano*, I-V, Le Caire - Madrid - Milano 1935-1987.
- DOP* = *Dumbarton Oaks Papers*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington (D.C.).
- ΕΕΒΣ* = *Επιστημονική Έπετηρίς Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Θεσσαλονίκη.
- ΕΕΦΣΙ* “Δωδώνη” = *Δωδώνη: Επιστημονική Έπετηρίδα* του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Ελληνικά* = *Ελληνικά*: Φιλολογικό, ιστορικό και λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Eos* = *Eos*: Commentarii Societatis Philologiae Polonorum. Polskie Towarzystwo Filologiczne, Warszawa.
- Erytheia* = *Erytheia*: Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos. Asociación Cultural Hispano-Hellenica, Madrid.
- Florilegium* = *Florilegium*. University of Western Ontario Canadian Society of Medievalists, London (Ont.).
- Glotta* = *Glotta*: Zeitschrift für griechische und latinische Sprache. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.
- GMP* = I. Andorlini (επιμ.), *Greek Medical Papyri*, I-II, Firenze 2001-2009.
- GRBS* = *Greek, Roman and Byzantine Studies*. Duke University, Department of Classics, Durham (N.C.).
- HABES* = *Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien*, Heidelberg.
- Helikon* = *Helikon*: Rivista di Tradizione e Cultura classica. Università degli Studi, Napoli.
- Hermes* = *Hermes*: Zeitschrift für klassische Philologie. Steiner, Stuttgart.

- HSPh* = *Harvard Studies in Classical Philology*. Harvard University Pr., Cambridge (Mass.).
- HThR* = *Harvard Theological Review*: Harvard University Pr., Cambridge (Mass.); London.
- Isis* = *Isis: An International Review devoted to the History of Science and its Cultural Influences*. University of Chicago Pr., Chicago (Ill.).
- JAC* = *Journal of Ancient Civilizations*. Northeast Normal University, Changchun (China).
- JBL* = *Journal of Biblical Literature*. Society of Biblical Literature, Atlanta (Ga.).
- JEA* = *The Journal of Egyptian Archaeology*. Egypt Exploration Society, London.
- JJP* = *The Journal of Juristic Papyrology*. Fundacja im. Rafała Taubenschlaga, Warszawa.
- JMBA* = *Journal of Marine Biological Association*: Marine Biological Association of the UK, Plymouth.
- JNES* = *Journal of Near Eastern Studies*. University of Chicago Pr., Chicago (Ill.).
- Journal of Archaeological Science* = *Journal of Archaeological Science*, Oxford.
- Journal of Egyptian History* = *Journal of Egyptian History*, Leiden.
- Journal of Medical Education* = *Journal of Medical Education* [μετονομασία σε Academic Medicine]: Journal of the Association of American Medical Colleges.
- JÖByz* = *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. Verl. der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- JRS* = *The Journal of Roman Studies*. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- JSOT* = *Journal of the Study of the Old Testament, Religion, Theology and Biblical Studies*, Department of Biblical Studies, University of Sheffield.
- Klio* = *Klio: Beiträge zur Alten Geschichte*. Akademie Verl., Berlin.
- Latomus* = *Latomus: Revue des Études latines*. Latomus, Bruxelles.
- La Torre di Babele* = *La Tore di Babele: Rivista di letteratura e linguistica*. Università di Parma, Dipartimento di lingue e letterature straniere, Parma.
- Lex. Lat. Lehn.* = I.-M. Cervenka-Ehrenstrasser, *Lexicon der leteinischen Lehnwörter in den griechischsprachigen documentarischen Texten Ägyptens mit Berücksichtigung koptischer Quellen*, I, Wien 1996.
- Listy filologické* = *Listy filologické: Jendota českých filologů v Praze*, Praha.
- LSJ, LSJ Suppl.* = H. G. Liddell - R. Scott - H. S. Jones, *A Greek English Lexicon, with a Supplement*, London⁹1940 (ανατύπ. 1994).
- MBAH* = *Marburger Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*, Leidorf, Rahden/Westf.

MedHist = *Medical History*: A Quarterly Journal devoted to the History of Medicine and related sciences. Wellcome Trust Centre for the History of Medicine at UCL, London.

MedSec = *Medicina nei Secoli: arte e scienza*. Istituto di storia della medicina. Università degli studi “La Sapienza” di Roma, Roma.

Μέγα Λεξικόν = Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν* ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθῆναι 1954-1958.

Μελετήματα = *Μελετήματα*. Κέντρον ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Ἐθνικόν Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα.

Mnemosyne = *Mnemosyne*: Bibliotheca classica Batava. Brill, Leiden.

NB = F. Preisigke, *Namenbuch* enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen... Menschnamen...in griechischen Urkunden...Ägyptens, Heidelberg 1922.

Nilus = *Nilus*: Studien zur Kultur Ägyptens und des vorderen Orients. Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

Nuncius = *Nuncius*: Journal of the History of Science. Olschki, Firenze.

OCP = *Orientalia Christiana Periodica*: Commentarii de re orientali aetatis christianae sacra et profana editi cura et opera Pontificii Instituti Orientalium Studiorum. Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma.

OLD = P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1997 (1982).

Onomasticon = D. Foraboschi, *Onomasticon alterum papyrologicum*. Supplemento al *Namenbuch* di Fr. Preisigke, Milan 1967-1971.

Όρμος = *Όρμος*: Ricerche di Storia antica. Università degli Studi di Palermo, Palermo.

ΠΑΑ = *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα

Pap.Bru. = *Papyrologica Bruxellensia*, Bruxelles.

Pap.Flor. = *Papyrologica Florentina*, Firenze.

Pap.Graec.Mag. = K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae*, I-II, Leipzig - Berlin 1928.

Pap.Lugd.Bat. = *Papyrologica Lugduno-Batava*, Leiden.

Pap.Vind. = *Papyrologica Vindobonensia*: Institut für Alte Geschichte und Altertumskunde Papyrologie und Epigraphik. Universität Wien, Wien.

Papyrotheke = *Papyrotheke*: Rivista di Papirologia online. Università degli Studi di Parma, Parma.

Παρουσία = *Παρουσία*: Ἐπιστημονικὸ Ἐπισημειωτικὸ τοῦ Συλλόγου Διδακτικοῦ Προσωπικοῦ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα.

PBSR = *Papers of the British School at Rome*. British School at Rome, London.

- PCPhS* = *Proceedings of the Classical Philological Society*. Cambridge University Pr., Cambridge; New York.
- PG* = J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus ... Series Graeca*, Paris.
- Philologus* = *Philologus: Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption*. Akademie Verl., Berlin.
- RAC* = *Rivista di Archeologia Christiana: Pontificio Istituto di Archeologia Christiana*, Città del Vaticano.
- RBPH* = *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* = Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis. Société pour le Progrès des Études philologiques et historiques, Bruxelles.
- REA* = *Revue des Études anciennes*. Maison de l'Archéologie, Université Michel de Montaigne - Bordeaux III, Talence.
- REByz* = *Revue des Études byzantines*. De Boccard, Paris.
- RechPap* = *Recherches de Papyrologie*. Travaux de l'Institut de Papyrologie de Paris. Publication de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Paris, Paris.
- REG* = *Revue des Études grecques*. Les Belles Lettres, Paris.
- RIDA* = *Révue Internationale des Droits de l'Antiquité*. Service des Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, Bruxelles.
- SAOC* = *Studies in Ancient Oriental Civilization*. The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago (Ill.).
- SBAW* = *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse. Beck, München.
- Stud.Hell.* = *Studia Hellenistica*, Louvain.
- SAA* = *Studia Antiqua et Archeologica*. Al. I. Cuza University of Iasi, Romania.
- SP* = *Studia papirologica: Revista española de papirología*. Facultades de Filosofía y Teología, San Cugat del Vallés, Barcelona.
- Studi e Materiali di Storia delle Religioni* = *Studi e Materiali di Storia delle Religioni: Pubblicati dalla Scuola di Studi socio-religiosi dell'Università di Roma*, Bari
- Studies in Church History* = *Studies in Church History: Ecclesiastical History Society*, Cambridge.
- Σύγχρονο Λεξικό* = F. Montanari, *Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* (επιμ. Α. Ρεγκάκος), Αθήνα 2013.
- TAPhA* = *Transactions of the American Philological Association*. Johns Hopkins University Pr., Baltimore (Md.).

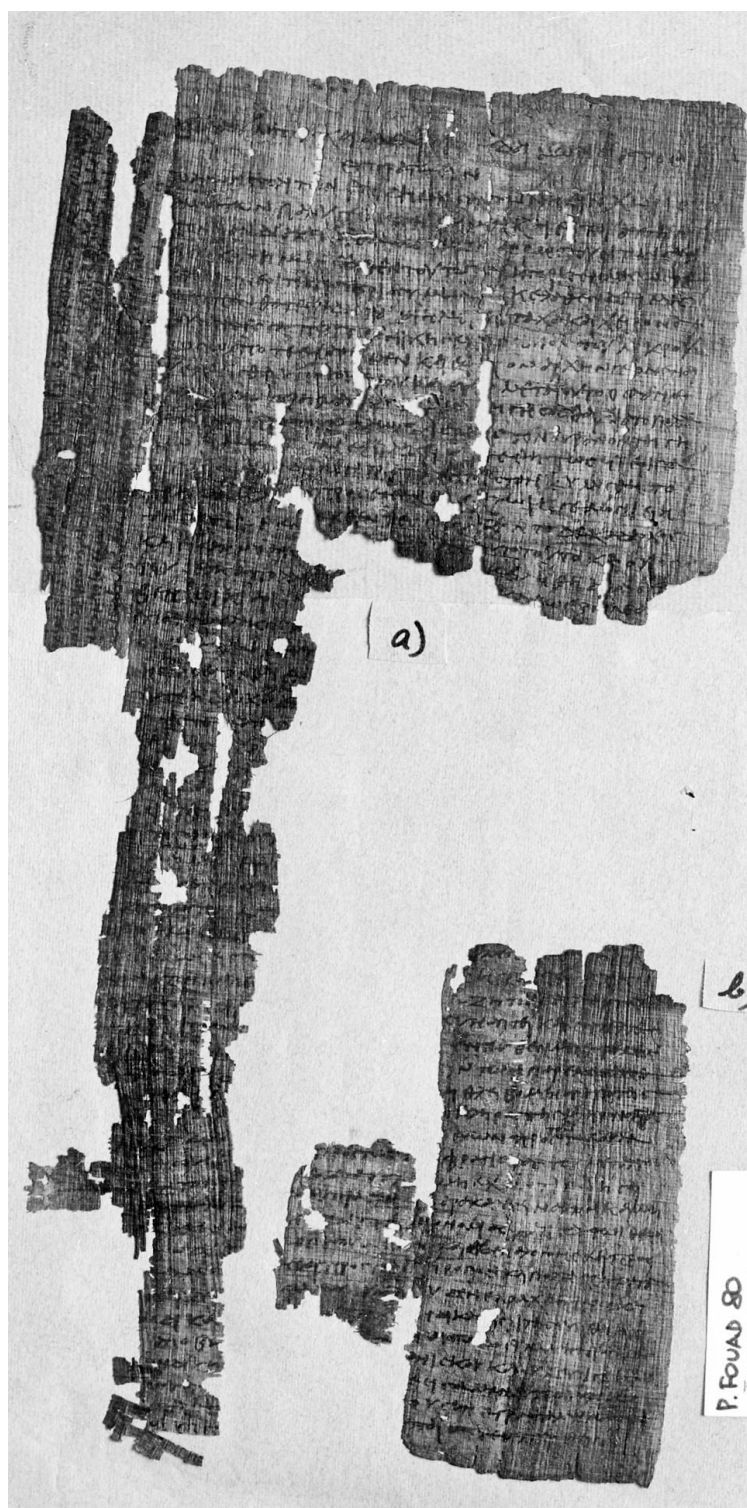
T&MByz = *Travaux et memoires* du Centre de recherches d'histoire et civilization byzantines. De Boccard, Paris.

Tyche = *Tyche*: Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik. Holzhausen, Wien.

WB = F. Preisigke (- E. Kiessling), *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, mit Ein Schluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienbilder aus Ägypten*, I-II, Berlin 1925, 1927.

YCIS = *Yale Classical Studies*. Cambridge University Pr., Cambridge; New York.

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.

P. Fouad. I 80

[www.papyri.info]

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των παπυρικών και των γραμμένων σε συναφείς φορείς γραφής (όστρακα ή ξύλινες πινακίδες) εγγράφων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, τα οποία παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το ιατρικό προσωπικό, την άσκηση της ιατρικής τέχνης, τους χώρους θεραπείας και νοσηλείας ασθενών και τον ιατρικό εξοπλισμό των γιατρών. Απώτερος σκοπός της μελέτης αυτής είναι τόσο η ανάδειξη των σχετικών με τα παραπάνω ζητήματα κειμένων, όσο και η συναγωγή συμπερασμάτων για την ύπαρξη ή την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος υγείας στη χώρα του Νείλου κατά τη μεταφαραωνική περίοδο.

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στις πληροφορίες που παρέχει το πλουσιότερο και αυθεντικό υλικό των γραμμένων σε πάπυρο, όστρακα και ξύλινες πινακίδες εγγράφων, το οποίο ωστόσο έφθασε σε εμάς αποσπασματικό και ανομοιογενές, εξαιτίας τόσο της ευαισθησίας των φορέων γραφής στις περιβαλλοντικές συνθήκες, όσο και της μεγάλης χρονικής και τοπικής διασποράς που χαρακτηρίζει τις γραπτές πηγές. Ενώ λοιπόν για ορισμένα από τα ζητήματα της έρευνάς μου τα παπυρικά και τα γραμμένα σε συναφείς φορείς γραφής κείμενα συνιστούν πλούσια πηγή πληροφοριών, για άλλα αποδεικνύονται ιδιαιτέρως φειδωλά. Για τους παραπάνω λόγους, στην εργασία αυτή αξιοποιώ πληροφορίες που αντλούνται από επιγραφές, νομικά κείμενα, λογοτεχνικά και ημιλογοτεχνικά ιατρικά παπυρικά αποσπάσματα και πραγματείες διάσημων γιατρών της αρχαιότητας, όπως του Ιπποκράτη, του Γαληνού, του Διοσκουρίδη, του Ορειβάσιου, του Σωρανού και του Κέλσου, τα οποία συμπληρώνουν τις μαρτυρίες των εγγράφων.

Οφείλω βεβαίως να επισημάνω πως ο δημόσιος χαρακτήρας των επιγραφικών και των νομικών κειμένων, τα οποία συντάχθηκαν για να διαβασθούν από εκατοντάδες ή χιλιάδες μάτια, καθώς επίσης και ο επιστημονικός και διδακτικός χαρακτήρας των ιατρικών πραγματειών των αρχαίων γιατρών και του – αξιοσημείωτου κατά τα άλλα – αριθμού των ημιλογοτεχνικών ιατρικών πατύρων, διαφέρουν από τον πολύ πιο προσωπικό και εφήμερο χαρακτήρα των παπυρικών εγγράφων, στα οποία αποτυπώνονται εικόνες της καθημερινής ζωής των γραφέων, όπως οι ασθένειες που τους ταλάνιζαν ή ο τρόπος και τα μέσα με τα οποία οι γιατροί τους θέραπευαν, εικόνες που επέλεξαν να αποκαλύψουν σε λίγα μόνο, διακριτικά και έμπιστα μάτια.

Επισημαίνω ακόμη ότι κατά τη σύνθεση της εργασίας μου αντιμετώπισα πλήθος προβλημάτων που οφείλονται κατ' αρχάς στις δυσκολίες συλλογής και καταγραφής του πλουσιότατου αλλά αποσπασματικού και ανομοιογενούς – όπως αναφέρθηκε παραπάνω – παπυρικού υλικού, το οποίο εκτείνεται χρονικώς από τον 3^ο π.Χ. έως τον 8^ο μ.Χ. αιώνα και εντοπίζεται σε όλη σχεδόν την έκταση της αιγυπτιακής χώρας. Η χωροχρονική αυτή διασπορά, που σαφώς αντικατοπτρίζεται τόσο στη γλώσσα και τη γραφή των παπύρων, όσο και στην κατάσταση στην οποία παραδόθηκαν κατά την ανεύρεσή τους, δυσχεραίνει κατά πολύ τη συναγωγή βέβαιων και γενικευτικών συμπερασμάτων σχετικά με επιμέρους ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη των κειμένων.

Επιπλέον, για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας, η έρευνά μου όφειλε να λάβει υπόψη τις πλούσιες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες που πηγάζουν από τη μελέτη παπυρικών κειμένων και οστράκων γραμμένων σε διαφορετικές της ελληνικής ή της λατινικής γλώσσες, όπως η κοπτική και η δημοτική. Η αδυναμία μου να αντεπεξέλθω στην επεξεργασία των κειμένων αυτών από το πρωτότυπο με οδήγησε αναπόφευκτα, πέρα από τη χρήση των μεταφράσεων που παραθέτουν οι εκδότες των κειμένων, στην αξιοποίηση έγκυρων λεξικών και γραμματικών των εν λόγω γλωσσών, τα οποία παρατίθενται στον τελικό βιβλιογραφικό κατάλογο.

Η συγκέντρωση του παπυρικού υλικού έγινε με τη βοήθεια των γνωστών παπυρολογικών λεξικών καθώς και των καταλόγων των παπυρικών εκδόσεων, ενώ πολύτιμη ήταν η βοήθεια της Duke Data Bank of Documentary Papyri, όπως δημοσιεύεται στην πλέον ενημερωμένη ηλεκτρονική βάση δεδομένων www.papyri.info/browse/ddbdp/, όπου ανέτρεχα συχνά για την επαλήθευση των πηγών μου. Για την ανεύρεση των χωρίων των ελληνικών επιγραφών πολύτιμος βοηθός υπήρξε η ηλεκτρονική βάση δεδομένων inscriptions.packhum.org, ενώ για την ανεύρεση κειμένων των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων χρησιμοποίησα την ηλεκτρονική μορφή του Thesaurus Graecae Linguae (TLG) και το σώμα των λατινικών λογοτεχνικών κειμένων που περιέχεται στο Packard Humanities Institute (PHI) CD#2 αντιστοίχως. Ειδικότερα για τα χωρία ιατρικών πραγματειών του Ιπποκράτη, του Γαληνού, του Ορειβάσιου, του Παύλου Αιγινήτη και του Αέτιου χρησιμοποίησα τους αντίστοιχους τόμους του Corpus Medicorum Graecorum (CMG), δημοσιευμένους στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://cmg.bbaw.de/epubl/online/editionen.html>.

Από την άλλη πλευρά, επίπονο ήταν το έργο της συγκέντρωσης της βιβλιογραφίας, η οποία εκτείνεται, εκτός από βιβλία και άρθρα παπυρολογικού περιεχομένου, σε μελέτες επιστημονικών πεδίων φαινομενικώς μη συναφών με την Παπυρολογία, όπως η Ιατρι-

κή, η Φαρμακολογία, η Ιστορία του Δικαίου, η Ιστορία των Επιστημών, η Θεολογία, η Διατροφολογία, η Αρχιτεκτονική. Για τη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας συμβουλευθήκα τον βιβλιογραφικό κατάλογο της *Bibliographie papyrologique*, όπως περιέχεται στον ιστότοπο www.papyri.info/bibliosearch, ενώ πολλά άρθρα και βιβλία χρήσιμα για το θέμα μου άντλησα από βιβλιογραφικούς καταλόγους συγγραμμάτων, τα οποία παρατίθενται στον τελικό πίνακα βιβλιογραφίας.

Φθάνοντας στο τέλος της ερευνητικής μου προσπάθειας θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω όσους με στήριξαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής.

Οι ευχαριστίες μου αρχικά στρέφονται προς τον επιβλέποντα της διδακτορικής μου διατριβής Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Παπυρολογίας Α. Παπαθωμά, τον οποίο ευχαριστώ θερμώς για την πολύ πρόθυμη ανταπόκρισή του στην επιθυμία μου να εκπονήσω την εργασίας μου υπό την καθοδήγησή του, για την εμπιστοσύνη που έδειξε προς το πρόσωπό μου και για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια της έρευνάς μου.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω βεβαίως και στα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής Α. Μπάζου, Λέκτορα Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Ρ. Χατζηλάμπρου, Λέκτορα Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, για τη γόνιμη συνεργασία μας, για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις, τις συμβουλές και τις καίριες παρατηρήσεις τους σχετικά με τη δομή και το περιεχόμενο της διατριβής, οι οποίες πλούτισαν τη μελέτη μου, απαλλάσσοντάς την ταυτοχρόνως από ασυνέπειες, λάθη και παραλήψεις.

Δεν λησμονώ βεβαίως πως τη μύησή μου στον χώρο της Παπυρολογίας οφείλω στην Καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας και Παπυρολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ελένη Χουλιάρá-Ράιου, υπό την καθοδήγηση της οποίας εκπόνησα τη μεταπτυχιακή μου εργασία και την οποία ευχαριστώ από τη θέση αυτή.

Ευχαριστίες απευθύνω επίσης προς την Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ελένη Γκαστή και προς τους φίλους και συναδέλφους Κωνσταντίνο Στέφου (Δρ Κλασικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ελευθερία Ιωαννίδου (PhD, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Γεωργία Κορομπίλη (PhD, Βερολίνο), Γιούνη Μοχάμαντ (ΕΚΠΑ) για την ηθική στήριξη σε δύσκολες για εμένα περιόδους της φοιτητικής μου πορείας και της οικογενειακής μου ζωής καθώς και για τις βιβλιογραφικές εξυπηρετήσεις τους.

Τέλος, θεωρώ καθήκον μου να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, χωρίς την ηθική και οικονομική υποστήριξη της οποίας δεν θα κατάφερνα να φθάσω στο τέλος της επί

δέκα έτη αδιάλειπτης παρουσίας μου (σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο) στις πανεπιστημιακές αίθουσες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλές είναι οι δημοσιευμένες μελέτες – ενδεικτικά παραθέτω την πιο πρόσφατη του V. Nutton, *Ancient medicine*, London 2005, καθώς και τις εργασίες των R. Jackson και J.-M. André¹ και το βιβλίο του A. Cruse, *Roman medicine*, 2004 (ανατύπ. 2006) για τη ρωμαϊκή εποχή – που πραγματεύονται το θέμα της υγείας στον αρχαίο κόσμο και που θίγουν ζητήματα όπως το πλήθος των ασθενειών που ταλάνιζαν τον άνθρωπο της αρχαιότητας, την οργάνωση του συστήματος υγείας, την άσκηση της ιατρικής, το κοινωνικό και οικονομικό status του γιατρού, αλλά και τις «φαρμακευτικές αγωγές» που οι τελευταίοι συνιστούσαν για τη θεραπεία των ασθενών.

Οι εργασίες αυτές στηρίζονται κατά κύριο λόγο στη μελέτη των ιατρικών πραγματειών ονομαστών Ελλήνων και Λατίνων *ιατρῶν* της αρχαιότητας, όπως του Ιπποκράτη (5^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.), του Ηρόφιλου (3^{ος} αι. π.Χ.), του Διοσκουρίδη (1^{ος} αι. π.Χ.), του Σωρανού, του Γαληνού (2^{ος} αι. μ.Χ.), του Ορειβάσιου (4^{ος} αι. μ.Χ.), του Παύλου Αιγινήτη (7^{ος} αι.) και του Κέλσου (Aulus Cornelius Celsus· 2^{ος} αι. μ.Χ.), ενώ πληροφορίες αντλούν από επιγραφικά κείμενα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και από ευρήματα που έφερε στο φως η αρχαιολογική έρευνα και που περιλαμβάνουν ιατρικά εργαλεία και χώρους θεραπείας και νοσηλείας ασθενών.

Παράλληλα, αρκετές είναι οι εργασίες που μελετούν τα αρκετά τον αριθμό παπυρικά ημιλογοτεχνικά ιατρικά κείμενα, τα οποία περιέχουν είτε συνταγές παρασκευής φαρμάκων (*receptaria*), είτε αποσπάσματα ιατρικών πραγματειών. Μεταξύ των πιο αντιπροσωπευτικών παραθέτω το βιβλίο της M.-H. Marganne, *L'inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*, Genève 1981 και το δίτομο έργο της I. Andorlini, *Greek Medical Papyri, I-II*, Firenze 2001-2009.

Όπως όμως ειπώθηκε με συντομία στον *Πρόλογο*, η παρούσα εργασία αξιοποιεί περιστασιακώς και συμπληρωματικώς μόνο τις πολύ πλούσιες κατά τα άλλα ιατρικού περιεχομένου πληροφορίες, τις οποίες παρέχουν τόσο επιστημονικές πραγματείες

---

¹ J.-M. André, *Être médecin à Rome*, Paris 1987. R. Jackson, *Doctors and diseases in the Roman Empire*, London 1988. Idem, «Roman medicine: The practitioners and their practices», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.1*, Berlin - New York 1993, σσ.79-101. J.-M. André, *La médecine à Rome*, Paris 2006.

αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων *ιατρῶν*, όσο και τα παπυρικά ημιλογοτεχνικά ιατρικά κείμενα, καθώς έχει το πλεονέκτημα να στηρίζεται σε ένα αποσπασματικό πλην αυθεντικό και αξιόπιστο υλικό πολλών εκατοντάδων εγγράφων γραμμένων σε πάπυρο, όστρακα ή ξύλινες πινακίδες, τα οποία παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την ιατρική στη μεταφαραωνική Αίγυπτο. Παρόλο που το υλικό αυτό στην πλειονότητά του εντοπίζεται μέσα στα στενά όρια της Αιγύπτου, η μελέτη του οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με την ασθένεια και τη θεραπεία της, τους θεραπευτές και τους χώρους άσκησης των καθηκόντων τους, τα οποία ισχύουν τόσο για τα δεδομένα της χώρας του Νείλου, όσο και για εκείνα πολλών άλλων περιοχών της μεσογειακής λεκάνης στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο.

Η μελέτη των παπυρικών και των γραμμένων σε συναφείς φορείς γραφής εγγράφων που σχετίζονται με το σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο μπορούμε να πούμε πως έχει τις αρχές της στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα, οπότε χρονολογείται η μελέτη του K. Sudhoff, *Ärztliches aus griechischen Papyrusurkunden. Bausteine zu einer medizinischen Kulturgeschichte des Hellenismus*, Leipzig 1909. Στα εκατό και πλέον χρόνια που μεσολάβησαν από τη δημοσίευση του παραπάνω συγγράμματος μέχρι σήμερα, διάστημα κατά το οποίο πλήθος νέων εγγράφων άφησαν τη φιλόξενη άμμο της Αιγύπτου και πήραν τον δρόμο της έκδοσης σε κάποια σύγχρονη βιβλιοθήκη του δυτικού κόσμου, μεγάλος αριθμός βιβλίων και μικρότερων μελετών σχετικών με τα νοσήματα, το ιατρικό προσωπικό, την άσκηση της ιατρικής τέχνης και τους χώρους θεραπείας και νοσηλείας των ασθενών έχουν δει το φως της δημοσιότητας.

Αυτή η εκτενέστατη και εν πολλοίς δυσεπισκόπητη βιβλιογραφική παραγωγή ίσως αποθάρρυνε τον σύγχρονο μελετητή από μια εκ νέου ενασχόληση με τα ιατρικού περιεχομένου παπυρικά έγγραφα, όστρακα, επιγραφές και πινακίδες. Ωστόσο, μια τέτοια αποθαρρυντική στάση απέναντι στις πηγές παραγνώριζει το γεγονός ότι οι πάπυροι, οι επιγραφές, τα όστρακα και οι πινακίδες αποτελούν σχεδόν ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών για αναρίθμητα ζητήματα της καθημερινής ζωής των κατοίκων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, πράγμα που καταδεικνύει πως υπάρχει αρκετός ακόμη χώρος για συγγραφή σύγχρονων εργασιών, ακόμη και αν αυτές καταπιάνονται με ήδη μελετημένα κείμενα.

Από το άλλο μέρος, το εκτενές χρονικό διάστημα στο οποίο εκτείνονται οι παπυρικές πηγές καθώς και η τοπική διασπορά τους αποτέλεσαν συχνά στο παρελθόν ανασταλτικούς παράγοντες για τη διαχρονική και διατοπική μελέτη του συνόλου του

παπυρικού υλικού, το οποίο σχετιζόταν με τα προς έρευνα ζητήματα, οδηγώντας τους μελετητές των παπύρων να προβαίνουν σε εξέταση παπυρικών κειμένων, οστράκων και πινακίδων μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου της αιγυπτιακής μεταφαραωνικής ιστορίας ή μιας περιοχής της αιγυπτιακής χώρας.

Η παρούσα εργασία έρχεται να καλύψει ένα κενό στον χώρο της Παπυρολογίας, καθώς αποτολμά μια διαχρονική και διατοπική μελέτη των παπυρικών και των γραμμένων σε συναφείς φορείς γραφής κειμένων, με σκοπό αφενός την όσο γίνεται λεπτομερέστερη ανάδειξη των πληροφοριών τους και αφετέρου τη διαπίστωση της ύπαρξης ή της ανυπαρξίας οργανωμένου συστήματος υγείας στη μεταφαραωνική Αίγυπτο. Η ανάγκη ύπαρξης μιας τέτοιας μελέτης γίνεται, πιστεύω, αντιληπτή από την ακόλουθη αδρομερή παρουσίαση των κεφαλαίων της διατριβής μου, παρουσίαση η οποία στηρίζεται σε έναν σύντομο σχολιασμό των πιο αντιπροσωπευτικών του θέματος της εργασίας προϋπαρχόντων συγγραμμάτων και άρθρων, τα οποία φυσικά περιλαμβάνονται και στον τελικό βιβλιογραφικό κατάλογο².

Το πρώτο κεφάλαιο της πρώτης ενότητας της εργασίας είναι αφιερωμένο στη μελέτη των εγγράφων που αναφέρονται στην εγγραμματοσύνη των *ιατρῶν*, στην απόκτηση της ιατρικής γνώσης μέσω της μαθητείας καθώς και στην απόκτηση του δικαιώματος άσκησης της ιατρικής, τα οποία έχουν απασχολήσει ίσως περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο θέμα τη σύγχρονη έρευνα των ιατρικού περιεχομένου παπύρων. Ωστόσο, όπως διαπίστωνα από την προσεκτική μελέτη της πολύ πλούσιας σχετικής βιβλιογραφίας³, τα κείμενα αυτά, περιορισμένα σε αριθμό και διάσπαρτα ανά τους αιώνες, μελετήθηκαν ως τώρα αποκομμένα τόσο το ένα από το άλλο όσο και από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται. Η εργασία μου θα συμβάλει στη μελέτη των κειμένων αυτών, εξετάζοντάς τα διαχρονικά, συνδέοντας μεταξύ τους τις σχετικές με την εκπαίδευση και την εγγραμματοσύνη των *ιατρῶν* πληροφορίες που το καθένα παρέχει και θεωρώντας τα τμήμα αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη γενικότερη μελέτη της οργανωμένης ή μη ιατρικής εκπαίδευσης στον αρχαίο κόσμο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της ίδιας ενότητας θα αναφερθώ στην άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τους γιατρούς, ζήτημα το οποίο έχει μελετηθεί αποσπασματικώς από την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία. Ορισμένα συγγράμματα, όπως αυτά

---

² Σε όλο το μήκος της Εισαγωγής οι βιβλιογραφικοί τίτλοι παρατίθεται πλήρεις, ενώ εξίσου πλήρεις παρατίθεται στην πρώτη τους μνεία στο κύριο σώμα της διατριβής.

³ Βλ. π.χ. σσ. 17-18, υποσημ. 20, 21.

του R. Jackson και του J.-M. André⁴, δεν λαμβάνουν υπόψη το σύνολο των σχετικών παπυρικών μαρτυριών, ενώ οι μελέτες των J. Draycott, *Approaches to healing in Roman Egypt*, London 2012 και M. Hirt Raj, *Médecins et malades de l'Égypte romaine. Étude socio-légale de la profession médicale et de ses praticiens du Ier au IVe siècle ap. J.-C.*, Leiden - Boston 2006, οι οποίες αποδείχθηκαν εξαιρετικά βοηθητικές στην έρευνά μου, αναφέρονται κυρίως στη ρωμαϊκή Αίγυπτο.

Στην ανά χείρας διατριβή θα επιχειρήσω να αναδείξω τις πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες περί άσκησης της ιατρικής τέχνης από *ίατρούς*, τις οποίες παρέχουν πάπυροι και όστρακα της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Συγκεκριμένα, θα συναντήσουμε κείμενα μέσα από τα οποία εκφράζεται η αγωνία των ασθενών ή οικείων τους προσώπων για την ασθένεια από την οποία ταλαιπωρούνταν, καθώς και το ενδιαφέρον των θεραπευτών τους για την εξασφάλιση της υγείας τους. Επίσης, θα πραγματευθώ κείμενα τα οποία μαρτυρούν παρασκευή και σύσταση φαρμακευτικών ουσιών από *ίατρούς* σε ασθενείς, ενώ θα γίνουν αναφορές σε παπύρους που μνημονεύουν *ίατρούς* εξειδικευμένους στη θεραπεία συγκεκριμένων νοσημάτων.

Επιπλέον, η λεπτομερής μελέτη του συνόλου του παπυρικού υλικού έδειξε πως παρόλο που η άσκηση της ιατρικής στην Αίγυπτο λάμβανε κατά κανόνα ιδιωτικό χαρακτήρα, δεν λείπουν τα κείμενα τα οποία αφήνουν να εννοηθεί ο ενίοτε δημόσιος χαρακτήρας της. Στόχος μου είναι να αναδείξω τα κείμενα αυτά και να προσπαθήσω να διαπιστώσω αν τελικώς μπορούμε να μιλάμε για δημόσιο σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.

Συγκεκριμένα, δεν είναι λίγοι οι πάπυροι που μαρτυρούν οργανωτική παρέμβαση του κράτους στην άσκηση των ιατρικών καθηκόντων ορισμένων ομάδων *ιατρῶν*, όπως οι *νεκροτάφοι* *ίατροι* και οι *ίατροι περιτομῆς*. Η αρκετά κατατοπιστική προγενέστερη βιβλιογραφία – μνημονεύουμε εδώ τις εργασίες των T. Derda, «Necropolis workers in Graeco-Roman Egypt in the light of the Greek papyri», *JJP* 21 (1991), σσ. 13-36, N. Reggiani, «Ispezionare cadaveri: mummificatori, medici e anatomisti nell'Égitto greco-romano (a proposito di P.Oxy. III 476)», *MBAH* 33 (2015), σσ. 75-86 και M. Knight, «Curing cut or ritual mutilation?: Some remarks on the practice of female and male circumcision in Graeco-Roman Egypt», *Isis* 92.2 (2001), σσ. 317-338 – δεν είδε τα καθήκοντα των εξειδικευμένων αυτών *ιατρῶν* ως τμήμα του κρατικού συστήματος υγείας, πράγμα που επισημαίνεται στην παρούσα εργασία.

---

⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 1, υποσημ. 1.

Στο ίδιο κεφάλαιο θα πραγματευθώ τους παπύρους, τα όστρακα, τις πινακίδες και τις επιγραφές στις οποίες γίνεται λόγος για δραστηριοποίηση *ιατρῶν* στο πλαίσιο του εγκατεστημένου στην Αίγυπτο ρωμαϊκού και βυζαντινού στρατού. Την ύπαρξη στρατιωτικών *ιατρῶν* στην Αίγυπτο υπό το φως παπύρων και επιγραφών αναδεικνύουν, εκτός από τα σχετικά κεφάλαια των βιβλίων των M. Hirt Raj και J. Draycott⁵, τα άρθρα του E. Davies⁶, το σύγγραμμα του R. Alston, *Soldier and society in Roman Egypt: A social history*, London 1995 και η μελέτη της E. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, Genève 2003. Σε αντίθεση όμως με τα παραπάνω έργα, τα οποία πραγματεύονται – με εξαίρεση ίσως την πιο αναλυτική παρουσίαση της M. Hirt Raj – με κάποια συντομία τα σχετικά με τους στρατιωτικούς *ιατρούς* έγγραφα και επιγραφές, δίνοντας περισσότερη έμφαση στην ιστορική διάστασή τους, θα επιχειρήσω μια αναλυτικότερη πραγμάτευση των συγκεκριμένων κειμένων, στην οποία τονίζω τόσο την ιστορική όσο και τη φιλολογική τους διάσταση, με στόχο φυσικά την καλύτερη ανάδειξή τους.

Το σχετικό με την άσκηση του *ἔργου* των *ιατρῶν* κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια αναφορά στα κείμενα που μνημονεύουν κληρικούς *ιατρούς*. Παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται σε άσκηση κοσμικών επαγγελμάτων από κληρικούς έχουν τύχει μελέτης – παραθέτω το σύγγραμμα του G. Schmelz, *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten nach den Aussagen der griechischen und koptischen Papyri und Ostraka*, München - Leipzig 2002, σσ. 232-241. Αντιθέτως, τα κείμενα που μνημονεύουν κληρικούς *ιατρούς* δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς από την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία, ίσως εξαιτίας του μικρού αριθμού τους και της λακωνικότητας που τα χαρακτηρίζει. Από την πλευρά μου προβαίνω σε αναλυτική παρουσίαση των κειμένων αυτών, μερικά μάλιστα από τα οποία είναι γραμμένα στην κοπτική γλώσσα και τα οποία εντάσσω στη γενικότερη περί του κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας έρευνα.

Η ιδιαίτερη σημασία που λαμβάνει ο όρος *δημόσιος* *ιατρός* στα παπυρικά έγγραφα και οι ενδιαφέρουσες πληροφορίες που συνάγονται από τη μελέτη τους σχετικά με το έργο των λειτουργών αυτών στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο ήταν ο λόγος που επέβαλε την εξέταση των σχετικών με τους *δημοσίους* *ιατρούς* κειμένων σε αυτόνομο

⁵ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 25-27.

⁶ E. Davies, «The medici of the Roman armed forces», *Epigraphische Studien* 8 (1969), σσ. 83-99. Idem, «Some more military medici», *Epigraphische Studien* 9 (1972), σσ. 1-11.

κεφάλαιο. Η πραγματικά πλουσιότατη σχετική βιβλιογραφία⁷ δεν αποτέλεσε τροχοπέδη στην επιδίωξή μου να πραγματευθώ εκ νέου τα συγκεκριμένα κείμενα, αφού ύστερα από προσεκτική μελέτη της διαπίστωσα πως η πλειονότητα των συνεισφορών των προηγούμενων μελετητών είδε τα σχετικά με τους *δημοσίους* *ιατρούς* κείμενα ως αμιγώς δικαστικά - νομικά έγγραφα, σε αντίθεση με την ανά χείρας εργασία, η οποία αναδεικνύει και τον ιατρικό χαρακτήρα των δημόσιων αυτών εγγράφων.

Η πρώτη ενότητα της διατριβής μου ολοκληρώνεται με την ύπαρξη δύο κεφαλαίων αφιερωμένων στο κοινωνικό και οικονομικό status των γιατρών στη μεταφαραωνική Αίγυπτο υπό το φως παπύρων, οστράκων και επιγραφών. Στο πρώτο κεφάλαιο θα με απασχολήσουν ζητήματα, όπως η εκτίμηση που έτρεφαν οι ασθενείς προς τους θεραπευτές τους, η σταδιοδρομία ορισμένων *ιατρών* στις Αυλές βασιλέων και αξιωματούχων, η ανέλιξή τους σε διοικητικές θέσεις, ο φυλετικός τους διαχωρισμός, τα σωματεία που ίσως ίδρυν και η ύπαρξη δούλων και γυναικών *ιατρών*.

Μελέτες, όπως αυτές των C. Gorteman, «*Médecins de cour dans l'Égypte du IIIe siècle avant J.-C.*», *CE* 32 (1957), σσ. 313-336, G. Marasco, «*Les médecins de cour à l'époque hellénistique*», *REG* 109 (1996), σσ. 435-466 και Idem, «*I medici di corte nella società imperiale*», *Chiron* 28 (1998), σσ. 267-285, αναδεικνύουν τα κείμενα που αποκαλύπτουν την επαγγελματική σταδιοδρομία ορισμένων *ιατρών* και *ἀρχιατρών* στην Αυλή των Πτολεμαίων και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Από την πλευρά μου, επιχειρώ να αναδείξω και κείμενα, σύμφωνα με τα οποία *ιατροί* φαίνεται πως δραστηριοποιούνταν στους κύκλους ευγενών γαιοκτημόνων και αξιωματούχων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου.

Αντιθέτως, λιγότερο έχουν μελετηθεί κείμενα που ρίχνουν φως στην ίδρυση ιατρικών σωματείων στην Αίγυπτο, με το κλασικό αλλά αρκετά παλαιό πλέον δίτομο έργο του M. san Nicolò, *Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer. I: Die Vereinsarten. II: Vereinswesen und Vereinsrecht. Zweite, durchgesehene Auflage mit Nachträgen von Johannes Herrmann*, München 1913 (1972) να μη λαμβάνει υπόψη νέα εκδεδομένα έγγραφα, ενώ το σχετικό κεφάλαιο της M. Hirt Raj να αναφέρεται στους σχετικούς παπύρους της ρωμαϊκής Αιγύπτου.

Παρόλο που πολλές μελέτες σχετικές με τον φυλετικό διαχωρισμό των μελών της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, οι οποίες

---

⁷ Βλ. σ. 81, υποσημ. 319.

συνοψίζονται στην εργασία της Χ. Ιωαννίδου, *Πολιτισμικές προκαταλήψεις και αλληλεπιδράσεις στην Αρχαιότητα. Το παράδειγμα της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου*, Αθήνα χ.χ., έχουν δει το φως της δημοσιότητας, καμία συγκεκριμένη μελέτη δεν πραγματεύεται αποκλειστικώς το ζήτημα του φυλετικού διαχωρισμού των *ιατρῶν*. Η παρούσα εργασία εξετάζει τα σχετικά κείμενα, επιχειρώντας να διαπιστώσει τον βαθμό στον οποίο ο φυλετικός προσδιορισμός των ιατρικών λειτουργών σχετιζόταν με την απολαβή προνομίων από αυτούς ή καθόριζε πτυχές της άσκησης του επαγγέλματός τους.

Πολλή μελάνη έχει χυθεί για την πραγμάτευση του ζητήματος της ύπαρξης γυναικών και δούλων *ιατρῶν* στην αρχαιότητα. Αντιθέτως, ελάχιστες είναι οι μελέτες που ενδιαφέρθηκαν για την παρουσία γυναικών και δούλων *ιατρῶν* στη χώρα του Νείλου υπό το φως παπύρων, οστράκων και επιγραφών, με εξαίρεση έργα όπως αυτά των F. Kudlien, *Die Sklaven in der griechischen Medizin der klassischen und hellenistischen Zeit*, Wiesbaden 1968 και Κ. Μέντζου-Μειμάρη, «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές από τον Δ΄ έως τον Ι΄ μ.Χ. αι.», στο *Akten XVI Internationaler Byzantinisten Congress. Wien 4-9 Oktober 1981, II. 2 Kurzbeiträge. 4. Soziale Strukturen und ihre Entwicklung*, Wien 1982 (*JÖByz* 32.2 [1982]), σσ. 433-443. Για τον λόγο αυτό, στην ανά χείρας εργασία συγκεντρώνω και μελετώ τα σχετικά κείμενα, ασφαλώς με την επιφύλαξη που επιβάλλει ο μικρός αριθμός και η αποσπασματικότητά τους.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της πρώτης ενότητας της διατριβής θα με απασχολήσουν θέματα που σχετίζονται με την αμοιβή των γιατρών, τα περιουσιακά τους στοιχεία, τη φορολόγηση και τις δαπάνες στις οποίες προέβαιναν, πάντοτε με γνώμονα τα παπυρικά έγγραφα και τα όστρακα της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Τα θέματα αυτά περιστασιακώς έχουν μελετηθεί από τις κλασικές μελέτες των S. LeRoy Wallace, *Taxation in Roman Egypt*, Princeton 1938, C. Préaux, *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939, A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt. Economic studies*, Princeton 1949 και *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, Amsterdam 1967, και J. Gascou, *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, Paris 2008, χωρίς όμως οι συγγραφείς να προβαίνουν σε αναλυτική πραγμάτευση του οικονομικού status των *ιατρῶν*. Αναλυτικότερα ομολογουμένως εξετάζει το ζήτημα η M. Hirt Raj, της οποίας το βιβλίο – επισημαίνω για ακόμη μια φορά – αναφέρεται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Τέσσερα κεφάλαια απαρτίζουν τη δεύτερη ενότητα της εργασίας μας, η οποία αφιερώνεται στην εξέταση των κειμένων που αναφέρονται στα θεραπευτήρια και τους χώρους νοσηλείας ασθενών στην Αίγυπτο, όπως *ιατρεία*, στρατιωτικά νοσοκομεία (*valetudinaria*), μοναστηριακά, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά ευαγή ιδρύματα και χώρους φιλοξενίας ταξιδιωτών και οδοιπόρων.

Στο πρώτο κεφάλαιο της συγκεκριμένης ενότητας μελετώ παπύρους και πινακίδες που αφορούν στη λειτουργία *ιατρείων* και *valetudinaria* στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, για το οποίο οφείλω να ομολογήσω πως έχουν δημοσιευθεί προσφάτως ορισμένες αρκετά κατατοπιστικές μελέτες, όπως η διδακτορική διατριβή της G. Ghiretti, *Luoghi e strumenti della professione medica antica. La testimonianza dei papiri greci d'Egitto* (Papyrotheke 1 [I/2010]), Parma 2010 και το άρθρο της M. Cassia, «Il conflitto e la tregua: un *valetudinarium* sul *limes* di Cappadocia?», *Όρμος* 1 (2008/2009), σσ. 240-261 αντιστοίχως. Η διατριβή μου θα επιχειρήσει να εξετάσει εκ νέου τα σχετικά κείμενα, να αναδείξει περισσότερο τη φιλολογική τους διάσταση και με κριτήριο την ύπαρξή τους να δώσει απαντήσεις στο ερώτημα περί οργανωμένου ή μη συστήματος ιατρικής περίθαλψης στην Αίγυπτο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της ίδιας ενότητας θα αναφερθώ στα παπυρικά έγγραφα και στις επιγραφές που μνημονεύουν μοναστηριακά, εκκλησιαστικά και μη εκκλησιαστικά φιλανθρωπικά ιδρύματα στη βυζαντινή Αίγυπτο. Οι αρκετές σχετικά με τη βυζαντινή φιλανθρωπία μελέτες⁸ αξιοποιούν σπανίως τα συναφή παπυρικά κείμενα, σε αντίθεση με την προαναφερθείσα διδακτορική διατριβή της G. Ghiretti και τα άρθρα των G. Husson, «L'hospitalité dans les papyrus byzantins», στο E. Kiessling - H. A. Rupprecht (επιμ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses. Marburg / Lahn, 2.-6. August 1971*, München 1974, σσ. 169-177, K. Μέντζου-Μειμάρη, «Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς Εικονομαχίας», *Βυζαντινά* 11 (1982), σσ. 242-308, P. van Minnen, «Medical care in Late Antiquity», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, I, Amsterdam - Atlanta 1995, σσ. 153-169 και A. Serfass, «Wine for widows. Papyrolo-

⁸ Βλ. π.χ. I. Κωνσταντέλο, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Byzantine philanthropy and social welfare*, New Jersey 1968), Αθήνα χ.χ. ('Πρόλογος' 1983). J. P. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine empire*, Washington 1987. T. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου σὴν Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *The birth of the hospital in Byzantine empire*, υπό Ν. Κελέρμενο), Αθήνα 1998. A. T. Crislip, *From monastery to hospital. Christian monasticism and the transformation of health care in Late Antiquity*, Ann Arbor 2005.

gical evidence for Christian charity in Late Antique Egypt», στο S. R. Holman (επιμ.), *Wealth and poverty in early Church and society*, Baker Academic 2008, σσ. 88-102, τα οποία αναδεικνύουν περισσότερο τις παπυρικές μαρτυρίες.

Τα παραπάνω και πολλά ακόμη βιβλία και άρθρα παρέχουν ενδιαφέρουσες πλην όμως αποσπασματικές πληροφορίες για τη λειτουργία ευαγών ιδρυμάτων στη βυζαντινή Αίγυπτο. Από την πλευρά μου, γίνεται προσπάθεια να μελετήσω εκ νέου και με μεγάλη προσοχή τα σχετικά κείμενα, καθώς και σεβαστό αριθμό κοπτικών παπύρων – οι οποίοι αφέθησαν εν πολλοίς ανεκμετάλλευτοι από την προγενέστερη βιβλιογραφία –, αξιοποιώντας ταυτοχρόνως διαφωτιστικά παράλληλα χωρία από νομικά και λογοτεχνικά κείμενα. Απώτερος στόχος μου είναι η αναζήτηση των πληροφοριών που σχετίζονται τόσο με τις παροχές υγείας που παρείχαν τα ιδρύματα αυτά, όσο και με επιμέρους ζητήματα, όπως η διοίκηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, οι ομάδες και ο αριθμός των αναξιοπαθόντων που κατέφευγαν σε αυτά, οι κτηριακές εγκαταστάσεις, τα καθήκοντα και το κοινωνικό status του προσωπικού τους, η διαχείριση των οικονομικών τους ή οι δωρεές προς αυτά.

Στο πλαίσιο της αναλυτικής παρουσίασης των χώρων νοσηλείας στη βυζαντινή Αίγυπτο αφιερώνω λίγες σελίδες στη μελέτη των φιλανθρωπικών κέντρων των χριστιανικών αδελφοτήτων, που από νωρίς δημιουργήθηκαν στην Αίγυπτο, και οι οποίες έχουν μελετηθεί από την κλασική εργασία της E. Wipszycka, «Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne», στο E. Wipszycka (επιμ.), *Études sur le Christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, Roma 1996, σσ. 257-278.

Η δεύτερη ενότητα ολοκληρώνεται με ένα κεφάλαιο, το οποίο πραγματεύεται τα κείμενα που αναφέρονται στους χώρους ανάπαυλας και φιλοξενίας οδοιπόρων και ταξιδιωτών, για τα οποία καμία μέχρι στιγμής μελέτη δεν έχει δει το φως της δημοσιότητας. Στο κλασικό βιβλίο του L. Casson, *To ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Travel in the Ancient World*, χ.τ. 1974, υπό Λ. Σταματιάδη, επιμ. Α. Φιλιπποπούλου), Αθήνα 1996 δεν λαμβάνονται υπόψη τα παπυρικά κείμενα, κάτι που επίσης δεν κάνει το βιβλίο του T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'Antiquité romaine. Études historiques et philologiques* (Bibliotheca Ekmaniana 61), Upsala 1957 ή το πιο σύγχρονο O. R. Constable, *Housing the stranger in the Mediterranean world. Lodging, trade, and travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 2003. Όπως όμως θα διαπιστώσουμε, τα παπυρικά κείμενα μιλούν αρκετά εύγλωττα για την ύπαρξη κτηρίων φιλοξενίας στρατιωτών, προσκυνητών, ταχυδρομικών υπαλλήλων και περιοδευόντων κρατικών λειτουργών στην πτολε-

μαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο, τα οποία και θα μελετήσω λεπτομερώς, επιχειρώντας να διακρίνω ποια από τα καταγεγραμμένα καταλύματα αποτελούσαν δημόσια κτήρια και ποια ιδιωτικά καταστήματα φιλοξενίας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την ύπαρξη μίας μικρής – αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρουσας – ενότητας για τη χρήση ιατρικών εργαλείων και λοιπού εξοπλισμού από τους ασκούντες την ιατρική στη μεταφαραωνική Αίγυπτο. Σε αντίθεση όμως με τις πολύ διαφωτιστικές μελέτες των J. S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman times*, Oxford 1907 και L. J. Bliquez, *The tools of Asclepius. Surgical instruments in Greek and Roman times* (Studies in Ancient Medicine 43), Leiden - Boston 2015, που πραγματεύονται το ζήτημα με βάση ιατρικά λογοτεχνικά κείμενα και ημιλογοτεχνικούς ιατρικούς παπύρους, η παρούσα εργασία αξιοποιεί τα πολύ πλούσια στοιχεία σχετικά με τη χρήση ιατρικών εργαλείων και λοιπού εξοπλισμού που προκύπτουν από τα παπυρικά έγγραφα.

Οφείλω, τέλος, να σημειώσω πως τα στενά γενικώς περιθώρια στα οποία περιορίζεται μια διδακτορική διατριβή δεν μου επέτρεψαν να πραγματευθώ αναλυτικά τα κείμενα που αναφέρονται στη θεραπεία ασθενειών. Έτσι, περιορίζομαι στην αναφορά εκείνων των εγγράφων που μνημονεύουν σαφώς σύσταση φαρμακευτικών ουσιών από *ίατρούς*. Για τους ίδιους λόγους δεν πραγματεύομαι τις πηγές που κάνουν λόγο για θεραπεία μέσω τελετουργικών πρακτικών, καθώς και τους λίγους παπύρους και τα όστρακα κτηνιατρικού περιεχομένου.

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι

ΙΑΤΡΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

*Καὶ οἶδες ἀσφαλῶς πῶς διάκι/μαι
πρὸς τὴν σὴν εὐγένειαν / ἐπὶ οὖν συνέβη
με ἀρωστῖν / παρ' εὐχὴν ἐπιδημήσαντα
/ τῇ Σεμβίχει, ἢ σὴ δὲ διάθεσις / μετε-
πέμψατο Σαραπίωνα τὸν / ἱατρόν,
ἀναγκεῶν σοι ἐνόμισα / δεηθῆναι τῆ' ἕ-
χρηστότητ' ὅς' σ[ου] ὄτι / χρία ἐστὶν
αὐτοῦ ἐπιμελῖται γάρ / μου σφόδρα καὶ
ὄτι ἐρχόμενος / φέρω αὐτὸν πρὸς σέ,
κύριε τέκνο[ν].*

SB XVIII 13589 (= P.Lond. III 1252·
4^ο αι. μ.Χ.), γρ. 6-16.

Οι πάπυροι και τα γραμμένα σε συναφείς φορείς γραφής κείμενα αποτελούν, αυθεντική και αξιόπιστη πηγή γνώσης των ποικίλων πτυχών της καθημερινής ζωής των κατοίκων της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, τμήμα της οποίας αποτελεί η δραστηριότητα πλήθους επαγγελματικών ομάδων¹, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι *ἱατροί*.

Η διαπίστωση πως το πλήθος των παπύρων, οστράκων και πινακίδων που μνημονεύουν *ἱατροὺς* είναι μεγάλο, εξ αρχής προδιαθέτει τον μελετητή για την ύπαρξη πλούσιων πληροφοριών που σχετίζονται με ποικίλες πτυχές τόσο του βίου των ιατρικών λειτουργών, όσο και της άσκησης του λειτουργήματός τους. Παρά ταύτα, η αποσπασματικότητα των κειμένων και η διασπορά τους σε επίπεδο χρόνου και χώρου δυσχεραίνουν κατά πολύ το εγχείρημα της ολοκληρωμένης και με ασφαλή συμπεράσματα μελέτης του βίου και της επαγγελματικής δραστηριότητας των *ἱατρῶν* στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.

Συγκεκριμένα, πτυχές όπως η εκπαίδευση των γιατρών, η δραστηριοποίηση των *δημοσίων ἱατρῶν*, η ύπαρξη στρατιωτικών γιατρών στα ρωμαϊκά και βυζαντινά

---

¹ Παρόλο που ολοκληρωμένη μελέτη για τα επαγγέλματα στην Αίγυπτο αποτελεί desideratum στην επιστήμη της Παπυρολογίας, παπυρικά κείμενα, όστρακα και ορισμένες επιγραφές, τα οποία έχουν δει το φως της δημοσιότητας έως το 1985, συγκεντρώνει ο H. Harrauer, *CPR IX*, σσ. 89-100.

στρατεύματα, αλλά και οι αμοιβές και τα περιουσιακά στοιχεία των ιατρικών λειτουργών της χώρας του Νείλου φωτίζονται επαρκώς από παπυρικά έγγραφα, όστρακα και επιγραφές. Αντιθέτως, συγκριτικά λιγότερα ή πιο λακωνικά είναι τα κείμενα που σχετίζονται με την ηλικία των μαθητευόμενων *ιατρῶν* και τη διάρκεια της μαθητείας, την εξειδίκευση στην άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, την ύπαρξη κληρικών, δούλων ή γυναικών *ιατρῶν* και τη συγκρότηση ιατρικών επαγγελματικών σωματείων.

Παρόμοια δυσαναλογία εντοπίζεται και στις δημοσιευμένες μελέτες που σχετίζονται με το ζήτημα του ιατρικού προσωπικού στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο. Ενώ δηλαδή για θέματα όπως η εκπαίδευση των *ιατρῶν*, η δραστηριότητά τους στο πλαίσιο του ρωμαϊκού και βυζαντινού στρατού ή το έργο των *δημοσίων ιατρῶν*, έρχεται κανείς αντιμέτωπος με πλήθος παπυρολογικών, ιστοριογραφικών, ιατρικών και νομικών μελετών, λιγότερα είναι τα δημοσιευμένα άρθρα ή τα συγγράμματα που πραγματεύονται το ζήτημα της άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος, της εξειδίκευσης του ιατρικού προσωπικού ή του κοινωνικού και οικονομικού status των *ιατρῶν*.

Ένας επιπλέον προβληματισμός που σχετίζεται με τη δραστηριότητα των *ιατρῶν* στη χώρα του Νείλου αποτελεί η άνιση κατανομή των παλαιότερων και πιο σύγχρονων δημοσιευμένων σχετικών μελετών, αφού συγκριτικά περισσότερες είναι εκείνες που πραγματεύονται παπύρους, όστρακα και επιγραφές της ρωμαϊκής Αιγύπτου, ενώ πολύ λιγότερες είναι όσες ασχολούνται με τους *ιατροὺς* που δραστηριοποιούνταν στη χώρα κατά την πτολεμαϊκή και βυζαντινή περίοδο. Η ανισότητα αυτή ίσως οφείλεται στην αδιαμφισβήτητη δυσαναλογία που παρουσιάζει το διασωθέν παπυρικό υλικό, του οποίου η πλειονότητα πράγματι προέρχεται από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο.

Στην παρούσα εφгаσία, αξιοποιώντας το πολύ πλούσιο υλικό παπύρων, οστράκων και επιγραφών που σχετίζεται με την παρουσία των *ιατρῶν* στη χώρα του Νείλου καθ' όλη τη διάρκεια της μεταφαραωνικής ιστορίας της, επιχειρώ να φωτίσω ποικίλες πτυχές του καθημερινού βίου των εν λόγω επαγγελματιών, όπως την εκπαίδευσή τους, τη θέση την οποία κατείχαν στην πολυπολιτισμική κοινωνία της Αιγύπτου, τις αμοιβές που λάμβαναν και τα περιουσιακά στοιχεία που κατείχαν, τη φορολόγησή τους ή τα επαγγελματικά σωματεία που τυχόν ίδρυσαν. Από το άλλο μέρος, οι πάπυροι, τα όστρακα και οι επιγραφές αποτελούν αυθεντικές μαρτυρίες περί του τρόπου άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος, φωτίζοντας ζητήματα όπως την εξειδίκευση των ιατρικών λειτουργών και τη φροντίδα των πασχόντων.

1. Ιατρική γνώση και δικαίωμα άσκησης της ιατρικής:

Εκπαίδευση - Μαθητεία - Ιατρική ως τέχνη² κληρονομήσιμη

*Βασιλέοντος Ττολεμαίου τοῦ Πτο-
λεμαίου / καὶ Βεργνίκης {<καὶ>
θεῶν Φιλοπατέρων καὶ θεῶν / θεῶν
Εὐεργετῶν ἔτους ὀγδόου ἐφ' ἱερέ-
ως / Ἀνδρονίκου ἐ[[χ]]ζέδωκεν Σω-
σικράτης Φίλω/ν]α Θηροδότῳ εἰς
ἔτη ἕξ ἐφ' ᾧ διδάξει τὴν ἰα/τρι-
κ]ήν.*

*P.Heid. III 226 (215/3 π.Χ.), γρ. 1-
6.*

Η ύπαρξη «Σχολών» ιατρικής κατά την αρχαιότητα – ορισμένων μάλιστα αρκετά φημισμένων για την ποιότητα των σπουδών που παρείχαν – δεν σήμαινε την ύπαρξη οργανωμένων κέντρων ιατρικών σπουδών, πόσω μάλλον ενός ενιαίου και ολοκληρωμένου συστήματος εκπαίδευσης ιατρών στον αρχαίο κόσμο³. Κατά συνέπεια, η απόκτηση του τίτλου του *ίατροῦ* δεν προϋπέθετε απαραίτητως φοίτηση του κατόχου του σε κάποια διάσημη ιατρική σχολή ή την με οποιονδήποτε άλλον τρόπο εκπαίδευσή του⁴, ίσως ούτε καν την ικανότητα ανάγνωσης και γραφής από μέρους του.

² Για την ιατρική ως τέχνην πρβλ. Ιππ., *Όρκ.* 2 (Littre). J.-H. Kühn - U. Fleischer, *Index Hippocraticus*, Gottingae 1989, σ. 783, s. v. “τέχνη”. Π. Δ. Αποστολίδης, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, Αθήνα 1997, σ. 736, s. v. “τέχνη”. Idem, *Ιπποκρατικός όρκος. Κώδικας ηθικής ή λίβελλος κατά των ιατρών*; Αθήνα 2000, σ. 75 και υποσημ. 234. Επίσης W. L. Westermann, «Apprentice contracts and the apprentice system in Roman Egypt», *CPh* 9 (1914), σ. 305 και υποσημ. 2.

³ Για το ζήτημα της ιατρικής εκπαίδευσης στην αρχαιότητα, το οποίο δεν πραγματεύομαι αναλυτικά στην παρούσα μελέτη, βλ. γενικά Η. Ι. Marrou, *A history of education in Antiquity* (αγγλ. μτφρ. από τη γαλλ. έκδ. *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris 1948, υπό G. Lamb), London 1956, σσ. 192-193. M. L. Clarke, *Higher education in the ancient world*, London 1971, σ. 110. J. Kollesch, «Ärztliche Ausbildung in der Antike», *Klio* 61 (1979), σσ. 507-513. B. Legras, *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. 8^{ος} αιώνας π.Χ. - 4^{ος} αιώνας μ.Χ.* (ελλ. μτφρ. από τη γαλλ. έκδ. *Éducation et culture dans le monde grec*, χ.τ. 2002, υπό Α. Καραστάθη, πρόλ. Σ. Ράσης), Αθήνα 2005.

⁴ F. Kudlien, *Die Stellung des Arztes in der römischen Gesellschaft. Freigeborene Römer, Eingebürgerte, Peregrine, Sklaven, Freigelassene als Ärzte* (Forschungen zur antiken Sklaverei 18), Stuttgart 1986 σ. 113. V. Nutton, «Healers in the medical market place: Towards a social history of

Στις σελίδες που ακολουθούν επικεντρώνουμε την προσοχή μας στο παράδειγμα της Αιγύπτου των πολεμαϊκών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, εξετάζοντας ορισμένους παπύρους, όστρακα και μερικές επιγραφές. Η μελέτη τους θα ρίξει φως στην αναπόφευκτη διάκριση μεταξύ εγγράμματων, πεπαιδευμένων και μη εγγράμματων, «ανεκπαιδευτων» *ιατρῶν*, διάκριση που σχετίζεται άμεσα με την ικανότητα ανάγνωσης και γραφής, τη δυνατότητα σπουδών και το επίπεδο εκπαίδευσης των ασκούντων την ιατρική.

α) Εγγραμματοσύνη των *ιατρῶν*: *receptaria* και ιατρικά βιβλία

Το ζήτημα της ύπαρξης εγγράμματων γιατρών στη χώρα του Νείλου διαφωτίζουν πάπυροι αναφερόμενοι σε *ιατρούς*, οι οποίοι συντάσσουν δημόσια ή ιδιωτικά έγγραφα για λογαριασμό των ολιγογράμματων ή εντελώς αγράμματων ενδιαφερόμενων⁵. Επιπλέον, η εγγραμματοσύνη μερικών *ιατρῶν*, αλλά και το υψηλό κοινωνικό status που αυτή συνεπαγόταν, συνιστούσε αφορμή για ορισμένους κατοίκους της Αιγύπτου να τους χρησιμοποιούν ως μάρτυρες σε νομικά έγγραφα δικών τους υποθέσεων⁶.

Ο μεγάλος αριθμός των λογοτεχνικών παπυρικών κειμένων που περιέχουν τμήματα ιατρικών πραγματειών επιφανών γιατρών της αρχαιότητας, ή καταγράφουν συντα-

---

Graeco-Roman medicine», στο A. Wear (επιμ.), *Medicine in society. Historical essays*, Cambridge 1992 (ανατύπ. 1998), σ. 54. K.-H. Leven, *Antike Medizin. Ein Lexikon*, München 2005, σσ. 129-131, s. v. "Ausbildung, ärztliche". K. Pollak, *Η ιατρική στην Αρχαιότητα. Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο. Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ* (ελλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Die Heilkunde der Antike. Griechenland - Rom - Byzanz. Die Medizin in Bibel und Talmud*, Düsseldorf - Wien 1969, υπό A. Δ. Μαυρουδή, επιμ. A. Δεληκάρη), Αθήνα 2007, σ. 323. J. Draycott, *Approaches to healing in Roman Egypt*, Oxford 2012, σ. 20.

⁵ *P.Vind.Sijp.* 1 (= *Pap.Lugd.Bat.* XI 1· 24 Δεκ. 338 μ.Χ. - Ερμπολίτης νομός), στήλη II, γρ. 23-24. *M.Chr.* 367 (= *P.Lond.* III 1044 [σ. 254]· 6^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 37-39. *P.Alex.* 34 (6^{ου}-7^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 11. *P.Apoll.* 58 (703-715 μ.Χ. - Απολλωνόπολη), γρ. 3-4. A. E. Hanson, «Doctors' literacy and papyri of medical content», στο M. Horstmanshoff (coll. with C. van Tilburg) (επιμ.), *Hippocrates and medical education. Selected papers read at the XIIth International Hippocrates Colloquium Universiteit Leiden, 24-26 August 2005*, Leiden - Boston 2010, σ. 190 και υποσημ. 11.

⁶ *SB IV 7450* (= *P.Col.Zen.* I 54 = *Sel.Pap.* I 39· 250 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 26. *P.Lips.* I 33 (= *Chr.Mitt.* 55· 386 μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 2. *P.Bingen* 130 (526-548 μ.Χ. - Αφροδίτης Κώμη), γρ. 35-36. *P.Münch.* I 9 (30 Μαΐου 585 μ.Χ. - Συήνη), γρ. 106. *P.Mich.* XIII 664 (585-600 μ.Χ. - Αφροδίτω), γρ. 43-44. *P.Lond.* III 1044 [σ. 254], γρ. 43. *P.Vat.Aphrod.* 4 (6^{ου} αι. μ.Χ. - Αφροδίτω), γρ. 22. A. E. Hanson, *loc. cit.* M. Hirt Raj, *Médecins et malades de l'Égypte romaine. Étude socio-légale de la profession médicale et de ses praticiens du Ier au IVe siècle ap. J.-C.*, Leiden - Boston 2006, σ. 215. Βλ. και παρακάτω, το κεφάλαιο στο οποίο πραγματευόμαστε το κοινωνικό status των *ιατρῶν*.

γές παρασκευής φαρμάκων (*receptaria*)⁷, θεωρήθηκε απόδειξη για την ύπαρξη παιδευμένων *ιατρῶν*, οι οποίοι μάλλον είχαν αποκτήσει επιπλέον γνώσεις, πέρα από την ανάγνωση και τη γραφή⁸. Αν και η ύπαρξη αυτών των κειμένων δεν συνεπάγεται απαραίτητως συγγραφή ή χρήση τους από *ιατρούς*⁹, παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται σε κατοχή ιατρικών *βιβλίων* από γιατρούς επιβεβαιώνουν τη δυνατότητα ορισμένων να λαμβάνουν ιατρικές γνώσεις ή να εμπλουτίζουν τις αποκτηθείσες γνώσεις τους μελετώντας ιατρικά κείμενα.

Με την επιστολή *P.Ross.Georg.* III 1 (270 μ.Χ. - Αλεξάνδρεια) ο στρατιωτικός¹⁰ *ιατρός* Μάρκος παραγγέλλει μεταξύ άλλων στη μητέρα του να τινάζει τη σκόνη¹¹ από παπύρους που περιέχουν ιατρικές πραγματείες και να τους μαζέψει από τη *θυρίδα*, δηλαδή το περβάζι του παραθύρου¹², όπου τους άφησε φεύγοντας (γρ. 17-19: *Καὶ ὡς*

⁷ Κατάλογο των μέχρι σήμερα εκδεδωμένων ιατρικών λογοτεχνικών κειμένων προσφέρουν τα M.-H. Marganne, *L'inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*, Genève 1981. I. Andorlini Marcone, «L'apporto dei papiri alla conoscenza della scienza medica antica», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.1*, Berlin - New York 1993, σσ. 458-562. Eadem [ως I. Andorlini], *Greek Medical Papyri I-II*, Firenze 2001-2009. Επιπλέον, στον ιστότοπο web.philo.ulg.ac.be/cedopal/medicine-dans-legypte-greco-romaine/ περιέχεται ηλεκτρονική βάση δεδομένων για τα μέχρι σήμερα εκδεδωμένα λογοτεχνικά παπυρικά κείμενα, συνοδευόμενα από κατατοπιστική βιβλιογραφία.

⁸ Βλ. σχετικά J. Scarborough, *Roman medicine*, New York 1969, σσ. 130-131. M. L. Clarke, *ό. π.*, σ. 112. J. André, *Être médecin à Rome*, Paris 1987, σσ. 51-54. I. Andorlini, *Tratatto di medicina su papiro*, Firenze 1995, σ. 53. V. Nutton, «Greco-Roman medicine and the Greek papyri», στο H. Froschauer - C. Römer (επιμ.), *Zwischen Magie und Wissenschaft. Ärzte und Heilkunst in den Papyri aus Ägypten*, Wien 2009, σ. 7. A. E. Hanson, *ό. π.*, σσ. 191-192, 197-201. D. Gourevitch, *Pour une archéologie de la médecine romaine*, (Collection Pathographie 8), Paris 2011, σσ. 16-24. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 30-32.

⁹ R. Cribiore, *Gymnastics of the mind. Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton - Oxford 2001, σ. 145.

¹⁰ Αναλυτική πραγμάτευση του status του Μάρκου ως στρατιωτικού *ιατροῦ* γίνεται σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

¹¹ Για τη σκόνη ως αιτία φθοράς των παπύρινων φύλλων, εξαιτίας των αλάτων που περιέχει η άμμος της ερήμου, αλλά και των εντόμων και μικροοργανισμών της γης βλ. J. Frösén, «Conservation of ancient papyrus materials», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford 2009, σσ. 79-80. Για τον κίνδυνο τα παπύρινα φύλλα να γίνουν τροφή ποντικών βλ. *P.Lond.* VII 2033 (3^ο αι. π. Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 2-4: *ἦν ἐγράψατε ἐπιστολήν / Μένωνι περὶ τοῦ Ἐκαλικῶντος' κερματίου / οἱ μῦδες κατεβεβρόκεισαν*.

¹² Πρβλ. *Απ. Πατέρ.* 6, 16 (Guy): *Τί σοι ἔχω εἰπεῖν; ὅτι ἔλαβες τὰ τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν καὶ ἔθηκας αὐτὰ εἰς τὴν θυρίδα ταύτην. Εἶδε γὰρ αὐτὴν μεστὴν βιβλίων*. Για τη σημασία του ὀρου *θυρίς* ως κόγχης στον τοίχο και όχι ως παραθύρου βλ. H. C. Youtie, «P. Mich. Inv. 3799: ΘΥΡΙΣ», στο *Scriptiunculae Posteriores I*, Bonn 1981 (= *ZPE* 24 [1977], σσ. 127-128), σ. 389, ο οποίος παραπέμπει

ἐν τῇ <ἐ>κάστη ἐπιστολῇ σοι γράφω ἐκτινάξαι μου τὰ ἰατρικὰ / βιβλία, ἐκτίναξον καὶ ἄρον αὐτὰ ἀπὸ τῆς θυρίδος ἃ κατέλιψα / ἐξερχόμενος)¹³, ἐνῶ με τὴν ἐπιστολὴν P.Oxy. LIX 4001 (4^{οο} αἰ. μ.Χ. - Οξύρυγχος), ὁ ἰατρὸς Εὐδαίμων παραπονεῖται στους οἰκείους του ὅτι στις ἀποσκευές του βρῖσκει μόνο τέσσερα βιβλία, ἐνῶ ἐκεῖνοι εἶπαν ὅτι ἐστειλαν πέντε (γρ. 20-22: μόνα δ βιβλία / εὔρον ἐν τῇ δισακκία, ὑμεῖς δὲ ἐγράψατε, ὅτι ε ἀπεστείλαμεν)¹⁴. Σύμφωνα με τὴν I. Andorlini¹⁵, ὁ Εὐδαίμων τοῦ πατύρου μας ταυτίζεται με τὸν ἰατρὸν Εὐδαίμονα τοῦ P.Fouad I 80 (4^{οο} αἰ. μ.Χ. - Πανόπολη), ταύτιση ποῦ ἀναδεικνύει, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴ φιλομάθεια καὶ τὸ υψηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐν λόγῳ ἰατροῦ· ἡ χρῆση τοῦ σπάνιου ἐναρκτήριου χαιρετισμοῦ εὔ πράττειν – ἀντὶ γὰρ τὸ συνηθισμένον χαίρειν¹⁶ – ποῦ παραπέμπει στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὁ Πλάτωνας ἀπευθυνόταν στους οἰκείους τοῦ¹⁷, σὲ συνδυασμὸ με τὴ φροντισμένη ὀρθογραφία, τὰ «σωστά» ἐλληνικὰ καὶ τὴ στρωτὴ ἐπισεσυρμένη γραφὴ τοῦ ἐγγράφου, μαρτυροῦν ἕνα πεπαιδευμένον γραφέα¹⁸.

Στα παραπάνω κείμενα προστίθεται τὸ παλαιόθεν ἐκδεδομένον ἀλλὰ ὄχι πολὺ γνωστὸ σύντομο ἐπιστολικὸ κοπτικὸ ὄστρακο O.Crum 253 (7^{οο} αἰ. - Medinet Habu), σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὁ Αθανάσιος ζητεῖ ἀπὸ κάποιον συνονόματό του νὰ τοῦ ἀποστείλει ἕνα ἰατρικὸ βιβλίον (γρ. 4: **ΡΧΩΜΕ ΝΙΔΤΡΟС**), ποῦ ὑπόσχεται πὼς θὰ ἐπιστρέψει σὲ δύο μέρες, ἀφοῦ πρώτα τὸ μελετήσῃ (γρ. 12-14: **СΝΔΥ Ν / 200Υ ΕΙΩ ΔΝΜΟΨΤϚ † / ΝΔΧ00ΥϚ : ΠΔΕΙΩΤ**)¹⁹. Παρόλο ποῦ ἡ σύντομία τοῦ κειμένου δυσχε-

---

στο G. Husson, «Un sens méconnu de θυρίς et de fenestra», στο *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrologists, Oxford, 24-31 July 1974*, Oxford 1975, σσ. 177-182. Eadem, *OIKIA. Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs* (Série "Papyrologie" 2), Paris 1983, σσ. 117-118, s. v. "Θυρίς, θυρίδιον, niche murale"

¹³ G. Zereteli, *P. Ross. Georg.* III 1, εἰσαγ. σχόλ. (σ. 23). V. Nutton, *loc. cit.* A. E. Hanson, *ό. π.*, σ. 191. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 31 καὶ ὑποσημ. 254.

¹⁴ H. G. Ioannidou, στο E. W. Handley κ.ά., *P.Oxy.* LIX 4001, σχόλ. στὴ γρ. 20 (σ. 160). I. Andorlini, *GMP* II 10 (= *P. Stras.Copte Inv.* 563· 6^{οο}-7^{οο} αἰ. μ. Χ.), εἰσαγ. σχόλ. (σ. 158). Οφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε, ἀκολουθώντας τὴν ἄποψη τῆς J. Draycott (*ό. π.*, σ. 31, καὶ ὑποσημ. 253), πὼς δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξη ὅτι τὰ συγκεκριμένα βιβλία εἶναι βιβλία ἰατρικῆς. Παρά ταῦτα, ἡ κατοχὴ τους ἀπὸ τὸν Εὐδαίμονα προφανῶς καταδεικνύει τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν ευρυμάθειά του.

¹⁵ I. Andorlini, *loc. cit.*

¹⁶ F. J. Exler, *The form of the ancient letter. A study in Greek epistolography*, Washington 1923 (ἀνατύπ. Chicago 1976), σ. 34.

¹⁷ A. Bataille, *P.Fouad* I 80, σχόλ. στὴ γρ. 2 (σ. 167).

¹⁸ A. Bataille, *ό. π.*, εἰσαγ. σχόλ. (σ. 164). M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 185.

¹⁹ W. E. Crum, *O.Crum* 253, μτφρ. στὴ γρ. 4 (σ. 63): «I spoke to thee regarding the medical book»· στὴ γρ. 12-14: «When I have studied it two days, I will send it (back)». ΓΙΑ τὴν παραγωγή βιβλίων καὶ

ραίνει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, το όστρακο μάλλον μαρτυρεί ανταλλαγή ιατρικών βιβλίων μεταξύ ομότεχνων επαγγελματιών. Δυστυχώς όμως, δεν είμαστε σε θέση να εξακριβώσουμε το ακριβές περιεχόμενο του βιβλίου, ενώ τα λεγόμενα του γραφέα ότι θα το διαβάσει σε τρεις μέρες δεν αποτελούν ασφαλές κριτήριο για την έκτασή του, καθώς δεν γνωρίζουμε αν αυτός ενδιαφερόταν για το περιεχόμενο ολόκληρου του συγγράμματος ή για ένα μέρος του.

β) Εκπαίδευση και μαθητεία

Αν και η κατοχή ιατρικών βιβλίων όπως περιγράφεται παραπάνω μπορεί να επιβεβαιώνει την ύπαρξη πεπαιδευμένων *ιατρῶν*, ζητήματα όπως ο αριθμός όσων είχαν τη δυνατότητα να λάβουν μια τέτοια εκπαίδευση ή ο τρόπος και το επίπεδο της εκπαίδευσης που λάμβαναν, παραμένουν από μέρους μου αδιευκρίνιστα.

Η πλειονότητα των εκδεδομένων παπύρων που σχετίζονται με την εκπαίδευση στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο αφορά κυρίως στην κατώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα, δηλαδή στην απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων (εκμάθηση ορθογραφίας και αριθμητικής) και στην ανώτερη, αντικείμενο της οποίας ήταν η μελέτη κειμένων της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας²⁰. Επιτρέπεται, έτσι, να συμπεράνουμε πως η διδασκαλία της ιατρικής τέχνης στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο δεν αποτελούσε στάδιο της λεγόμενης *ἐγκυκλίου παιδείας*. Αντιθέτως, η ιατρική ανήκε στην ανώτατη βαθμίδα εκπαίδευσης και δεν εντασσόταν στο ανεπαρκές εκπαιδευτικό πρόγραμμα των μικρών ιδιωτικών

την ύπαρξη πλούσιων βιβλιοθηκών σε μοναστήρια της Αιγύπτου βλ. C. Kotsifou, «Books and book production in the monastic communities of Byzantine Egypt», στο W. E. Klingshirn - L. Safran (επιμ.), *The early Christian book*, Washington 2007, σσ. 48-66. A. Maravela-Solbakk, «Monastic book production in Christian Egypt», στο H. Froschauer - C. E. Römer (επιμ.), *Spätantike Bibliothek. Leben und Lesen in frühen Klöstern Ägyptens* (Nilus 14), Wien 2008, σσ. 25-37.

²⁰ Ενδεικτικά παραθέτω: C. Préaux, «Lettres privées grecques d'Égypte relatives à l'éducation», *RBPH* 8 (1929), σσ. 780-785. P. Collart, «À l'école avec les petits grecs d'Égypte», *CE* 22 (1936), σσ. 489-507. Μ.-Χ. Ιμπραχίμ, *Ἡ ἐλληνορωμαϊκὴ παιδεία ἐν Αἰγύπτῳ. Ἀπὸ τοῦ Α' ἕως τοῦ Δ' αἰῶνος κατὰ τοὺς παπύρους*, Αθήναι 1972. H. Maehler, «Die griechischen Schule im ptolemäischen Ägypten», στο E. van 'T Dack κ.ά. (επιμ.), *Egypt and the Hellenistic world. Proceedings of the International Colloquium. Leuven 24-26 May 1982* (Stud.Hell. 27), Lovanii 1983, σσ. 191-203. O. Montevicchi, *La papirologia*, Milano ²1988 (ανατύπ. 1998), σσ. 395-399. R. Cribiore, *Writing, teachers, and students in Graeco-Roman Egypt* (Am.Stud.Pap. 36), Atlanta - Georgia 1996. E. Χουλιάρá-Ράιου, «Στο περιθώριο των μεγάλων συγγραφέων. Παιδείας άρωμα από τους Ελληνικούς παπύρους της Ρωμαϊκής Αιγύπτου», στο *Η πνευματική ζωή στο ρωμαϊκό κόσμο. Πρακτικά Στ' Πανελλήνιου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών. Ιωάννινα 11-13 Απριλίου 1997*, Ιωάννινα 2001, σσ. 161-193. R. Cribiore, «Education in the papyri», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 320-337.

σχολείων της αιγυπτιακής χώρας, αλλά εξασφαλιζόταν από τη φοίτηση στην ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας ή μέσω της μαθητείας των ενδιαφερόμενων δίπλα σε έμπειρους ομοτέχνους τους, οι οποίοι διατηρούσαν ιδιωτικά εκπαιδευτήρια στις μητροπόλεις της αιγυπτιακής ενδοχώρας²¹.

Η Σχολή της Αλεξάνδρειας κατείχε εξέχουσα θέση ανάμεσα σε άλλα διάσημα κέντρα ιατρικών σπουδών, φήμη που διατήρησε μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο²². Σύμφωνα όμως με τα πορίσματα της έρευνας, τα ενδιαφέροντα της Σχολής ήταν κυρίως ερευνητικά, ενώ η όποια διδακτική δραστηριότητα περιοριζόταν σε μαθητεία ολιγομελών ομάδων «εκλεκτών» σπουδαστών σε διάσημους δασκάλους (*ιατροσοφιστάς*), οι οποίοι μούσαν τους μαθητές τους σε ιατρικούς κλάδους, όπως φιλοσοφία και ιατρική, χειρουργική, ανατομία και φαρμακολογία²³. Κατά συνέπεια, η πιθανότη-

²¹ I. E. Drabkin, «Medical education in ancient Greece and Rome», *Journal of Medical Education* 32.4 (1957), σσ. 291-292. H. I. Marrou, *ό. π.*, σσ. 192-193. J. Scarborough, *ό. π.*, σσ. 125, 126. M. L. Clarke, *ό. π.*, σσ. 110, 136. N. Lewis, *Life in Egypt under Roman rule*, Oxford 1983, σ. 63. J. Duffy, «Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: Aspects of teaching and practice», *DOP* 38 (1984), σ. 21. L. Edelstein, «Recent trends in the interpretation of ancient science», στο O. Temkin - C. L. Temkin (επιμ.), *Ancient medicine. Selected papers of Ludwig Edelstein*, Baltimore - London 1987, σ. 432. R. Jackson, *Doctors and diseases in the Roman Empire*, London 1988, σ. 58. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993, σ. 106. E. Χουλιάρá-Ράιου, *ό. π.*, σσ. 162, 182. R. Criore, *Gymnastics of the mind*, σ. 50. B. Legras, *ό. π.*, σ. 187-189. K.-H. Leven, *ό. π.*, σσ. 129-130.

²² M. Rostovtzeff, *Social and economic history of the Hellenistic world*, I-III, Oxford 1941 (ανατύπ. 1972) [στο εξής: *SEHHW*], I, σ. 1090 και σημ. 47 (II, σσ. 1599-1600). P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*. I: *Text*· II: *Notes*· III: *Indexes*, Oxford 1972 (ανατύπ. 1998), I, σσ. 338, 342-344, 358 και σημ. 159 (II, σ. 526). J. Duffy, *loc. cit.* M. Ελ Αμπαντί, *Η αρχαία βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Η ζωή και η μοίρα της* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *The life and fate of the ancient library of Alexandria*, Paris 1992, υπό Λ. Κασίμη), Αθήνα 1998, σσ. 133-137, 139-140. V. Nutton, *Ancient medicine*, London - New York 2004, σσ. 128-139. H. von Staden, «Galen's Alexandria», στο W. V. Harris - G. Ruffini (επιμ.), *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* (Columbia Studies in Classical Tradition 26), Leiden - Boston 2004, σσ. 181, 184, 185. I. Andorlini, «Teaching medicine in Late Antiquity: Methods, texts and contexts», στο P. Lendinara - L. Lazzari - M. A. D'Arconco (επιμ.), *Form and content of instruction in Anglo-saxon England in the light of contemporary manuscript evidence. Papers presented at the International Conference, Udine 6-8 April 2006* (Textes et Études du Moyen Age 39), Brepols 2007, σσ. 385-398. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 21.

²³ I. E. Drabkin, *ό. π.*, σσ. 286-296 (ιδιαιτ. σσ. 287, 288, 291-293). P. M. Fraser, *loc. cit.* R. Pfeiffer, *Ιστορία της Κλασσικής Φιλολογίας. Από των αρχών μέχρι των Ελληνιστικών χρόνων* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *A history of classical scholarship. From the beginnings to the end of the Hellenistic age*, Oxford 1968), Αθήνα 1972, σ. 117. L. Edelstein, *ό. π.*, σ. 431. P. Green, *Alexander to Actium. The historical evolution of the Hellenistic age*, Berkeley - Los Angeles 1990 (ανατύπ. 1993), σ. 489. M. Kleijwegt, *Ancient youth. The ambiguity of youth and the absence of adolescence in Greco-Roman*

τα φοίτησης στην Αλεξάνδρεια μελλοντικών γιατρών, ιδιαίτερος όσων σκόπευαν να ασκήσουν το ιατρικό επάγγελμα στις απομακρυσμένες κόμεις και τα χωριά της αιγυπτιακής χώρας για βιοποριστικούς λόγους, ήταν μάλλον περιορισμένη²⁴.

Μοναδική διέξοδος όσων επιθυμούσαν να αποκτήσουν ιατρικές γνώσεις και να ασκήσουν την πρακτική ιατρική ήταν η αναγκαστική μετακίνησή τους σε κάποια μεγαλύτερη πόλη της αιγυπτιακής ενδοχώρας και η μαθητεία τους δίπλα σε ομοτέχνους τους, που ασκούσαν ήδη το ιατρικό επάγγελμα²⁵, παρά τις ποικίλες – κυρίως οικονομικής φύσεως – δυσκολίες που συνεπαγόταν η εγκατάλειψη της οικογενειακής εστίας και η αλλαγή τόπου διαμονής των φιλόδοξων μελλοντικών *ιατρών*²⁶.

Έτσι, ο Σωσικράτης εκδίδει τον (γιο ή δούλο του²⁷) Φίλωνα στον Θεϊόδοτο για να του διδάξει σε διάστημα έξι χρόνων την ιατρική τέχνη, σύμφωνα με τον *P.Heid.* III 226 (215/3 π.Χ.), γρ. 4-6: *ἐ[[χ]]ζέδωκεν Σωσικράτης Φίλω/ν]α Θηροδότωι εἰς ἔτη ἕξ ἐφ' ᾧ διδάξει τὴν ἰα/τρικ]ήν*²⁸. Η συντομία, η απουσία των ὀρων υπό τους οποίους θα παρεχόταν η διδασκαλία, αλλά και το ασυνήθιστα μικρό χρηματικό ποσό (γρ. 14: *(δραχμαί) β*) έναντι του οποίου ο δάσκαλος θα παρείχε τις υπηρεσίες του διαφοροποιούν το κείμενο από τα ομοειδή παπυρικά έγγραφα μαθητείας σε ποικίλες, χειρωνακτι-

society, Amsterdam 1991, σ. 156. E. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical* (Hautes Études du Monde Gréco-romain 31), Genève 2003, σσ. 22-24. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 37-39. I. Andorlini, *ό. π.*, σσ. 387-391. K.-H. Leven, *ό. π.*, σ. 130. V. Nutton, *ό. π.*, σ. 131.

²⁴ Πρβλ. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 22.

²⁵ H. I. Marrou, *ό. π.*, σ. 193. L. Cohn-Haft, *The public physicians of ancient Greece*, Northampton 1956, σσ. 15-16, 25. J. Scarborough, *ό. π.*, σ. 126. M. L. Clarke, *ό. π.*, σ. 111. J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 43-45. R. Jackson, *loc. cit.* N. Lewis, *ό. π.*, σ. 153. M. Kleijwegt, *loc. cit.* A. Krug, *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα* (ελλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Heilkunst und Heilkult: Medizin in der Antike*, Μόναχο 1993, υπό Ε. Π. Μανακίδου - Θ. Σαρτζή, επιβλ. Δ. Δ. Λυπουρλής), Αθήνα 1997, σσ. 187-188. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 32-33. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 20.

²⁶ Βλ. Ε. Χουλιαρά-Ράιου, *ό. π.*, σ. 182 και υποσημ. 86. B. Legras, *ό. π.*, σ. 197-198.

²⁷ Ε. Χουλιαρά-Ράιου, *ό. π.*, σ. 180. Για το ζήτημα της μαθητείας δούλων στην ιατρική βλ. C. A. Forbes, «The education and training of slaves in Antiquity», *TAPhA* 86 (1955), σσ. 343-353.

²⁸ Το κείμενο επαναλαμβάνεται στις γρ. 10-11 του παπύρου ως εξής: *ἐξέδω]κεν Σωσικράτης Φίλωνα Θειοδότωι / εἰς ἔτη ἕξ] ἐφ' ᾧ διδάξει τὴν ἰατρικ]ήν*. F. Kudlien, *Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus. Seine Stellung in Staat und Gesellschaft* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur), Wiesbaden 1979, σ. 25. Ελ Αμπαντί, *ό. π.*, σσ. 137-138. I. Andorlini, «Prescription and practice in Greek medical papyri from Egypt», στο H. Froschauffer - C. Römer (επιμ.), *Zwischen Magie und Wissenschaft. Ärzte und Heilkunst in den Papyri aus Ägypten*, σ. 23. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 20, υποσημ. 136.

κές κυρίως, τέχνες (*διδασκαλικαί*²⁹), καθιστώντας το ακόμη και ύποπτο ως προς την αυθεντικότητα του περιεχομένου του³⁰. Παρά ταύτα, το συγκεκριμένο παπυρικό απόσπασμα θα μπορούσε να θεωρηθεί σχέδιο ενός εκτενέστερου, πιο «ολοκληρωμένου» συμβολαίου μαθητείας, το οποίο ίσως τελικώς δεν γράφθηκε ή δεν έχει σωθεί³¹.

Με την επιστολή *Chr. Wilck. 136* (= *UPZ I 148* = *P.Lond. I 43* [σ. 48]· 2^{ου} αι. π.Χ.), μια μητέρα συγχαίρει τον γιο της που έμαθε την αιγυπτιακή γραφή και στο εξής θα διδάσκει ως δάσκαλος στο ιδιωτικό διδασκαλείο ενός Αιγύπτιου *ίατροκλύστου*³², *ίατροῦ* εξειδικευμένου στη θεραπεία με κλύσμα³³: *Πυνθανομένη μανθά/νειν σε Αιγύπτια / γράμματα συνεχάρην σοι / και έμαυτήι ὅτι / νῦν [leg. νῦν] γε παραγεγόμενος εἰς τὴν πόλιν διδάξεις / παρὰ Φαλου..ἦτι ἴατροκλήτηι' [leg. ἴατροκλύστηι] τὰ / παιδά-ρια καὶ ἔξεις / ἐφόδιον εἰς τὸ γῆρας*³⁴. Η υπόθεση ότι ο νεαρός επρόκειτο να διδάξει

²⁹ Για τα συμβόλαια *διδασκαλικῶν* βλ. W. L. Westermann, *ό. π.*, σσ. 295-315. A. Zambon, «Διδασκαλικαί», *Aegyptus* 15 (1935), σσ. 3-66. Idem, «Ancora sulle διδασκαλικαί», *Aegyptus* 19 (1939), σσ. 100-102. W. L. Westermann, «Paramone», *JJP* 2 (1948), σσ. 28-33. C. A. Forbes, *ό. π.*, σσ. 328-334. J. Herrmann, «Vertragsinhalt und Rechtsnatur der Διδασκαλικαί», *JJP* 11-12 (1958), σσ. 119-139. M. Bergamasco, «Le διδασκαλικαί nella ricerca attuale», *Aegyptus* 75 (1995), σσ. 95-167. O. Montevecchi, *ό. π.*, σσ. 223-224. B. Legras, *ό. π.*, σ. 201.

³⁰ M. Kleijwegt, *ό. π.*, σ. 156. M. Bergamasco, *ό. π.*, σ. 102.

³¹ A. Krug, *ό. π.*, σ. 188. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 34.

³² F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB*, I, στήλ. 683, s. v. *LSJ*, s. v.

³³ Για την εξειδίκευση των Αιγύπτιων *ίατρῶν* βλ. Ηρόδ. 2, 84 (Hude), ενώ για το κλύσμα ως θεραπευτική μέθοδο των Αιγύπτιων βλ. Διόδ. 1, 82 (Chamoux), Ηρόδ. 2, 77. J. S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman times*, Oxford 1907, σσ. 106-107. D. Goltz, *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde. Therapie - Arzneibereitung - Rezeptstruktur* (Sudhoffs Archiv 16), Wiesbaden 1974, σσ. 221-224. A. B. Lloyd, *Herodotus Book II. Commentary 1-98*, Leiden 1976, σχόλ. ad loc. (σ. 331). D. Asheri - A. Lloyd, *Ηροδότου Ιστορία. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Τόμος 1, βιβλία Α-Β* (ελλ. μτφρ. από την ιταλ. έκδ. *Erodoto. Le Storie. Volume I. Introduzione generale di David Asheri, Libro I-II*, χ.τ. 4²⁰⁰⁵ [1990], υπό Δ. Σκουρέλλο, επιμ. Α. Ρεγκάκος), Θεσσαλονίκη 2010, σχόλ. ad loc. (σ. 581), οι οποίοι παραπέμπουν στο G. Morgan, «'Nourishing Foods': Herodotus 2. 77» *Mnemosyne* 44 (1991), σσ. 415-417.

³⁴ F. G. Kenyon, *P.Lond. I 43*, εισαγ. σχόλ. (σ. 48). U. Wilcken, *UPZ I 148*, σχόλ. στη γρ. 7 (σ. 636). S. Mitkowski, *Epistulae privatae graecae, quae in papyris aetatis Lagidarum servantur*, Lipsiae 1906, σ. 85. K. Sudhoff, *Ärztliches aus griechischen Papyrusurkunden. Bausteine zu einer medizinischen Kulturgeschichte des Hellenismus*, Leipzig 1909, σσ. 260-261. C. Préaux, *ό. π.*, σσ. 767-772. E. Boswinkel, «Le médecine et les médecins dans les papyrus grecs», *Eos* 48 (1956) [*Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae* I], σ. 187. R. Rémondon, «Problèmes du bilinguisme dans l'Égypte Lagide (UPZ I 148)», *CE* 39 (1964), σσ. 126-146. P. M. Fraser, *ό. π.*, I, σσ. 374-375, και σημ. 324 (II, σσ. 550-551). F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 69-70. H. Maehler, *ό. π.*, σσ. 201-202. R. S.

την ιατρική τέχνη σε Αιγύπτιους μαθητές ενός γηγενούς *ιατροκλύστου* δεν είναι πολύ πιθανή: μάλλον φαίνεται πως ο παραλήπτης της επιστολής, γνώστης πλέον και της ελληνικής και της δημοτικής γραφής, έχει προσληφθεί από τον *ιατροκλύστην* να διδάξει τα δημοτικά γράμματα στους Έλληνες μαθητές του, ώστε αυτοί να μπορούν ευκολότερα να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία ή ενδεχομένως να συμβουλευθούν τις πραγματείες του Αιγύπτιου δασκάλου τους³⁵. Το διδασκαλείο στο οποίο πρόκειται να εργασθεί ο νεαρός ήταν ιδιωτικός χώρος, πιθανόν τμήμα της οικίας του *ιατροκλύστου*³⁶, ενώ φαίνεται πως βρισκόταν μακριά από την γενέτειρα του νεαρού, σε κάποια μεγαλύτερη πόλη της *χώρας* ή ακόμη και στην Αλεξάνδρεια (γρ. 5-6: *παραγενόμενος / είς τήν πόλιν*)³⁷.

Ο μικρός αριθμός των παπυρικών μαρτυριών σχετικά με την απόκτηση ιατρικών γνώσεων στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο δεν συγκρίνεται με τον σχεδόν ανύπαρκτο αριθμό σχετικών εγγράφων της ρωμαϊκής περιόδου στη χώρα του Νείλου. Μοναδική περίπτωση πιθανής αναφοράς σε μύηση νέου στην ιατρική τέχνη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο αποτελεί το πολύ αποσπασματικό και δυσνόητο – και για τον λόγο αυτόν αμφίβολο – *O.Bodl. II 1987* (3^{ου} αι. μ.Χ. - Θήβες), γρ. 5-9: *ἐπὶ (leg. ἐπεὶ) παρέλαβόν σου τὸ / παιδί(ν) ἐρ.ητρικὴν / τέκνην (leg. τέχνην) <καὶ> τοῦ / γρ( ) κ...πεσόντος καὶ / <πε>πληρωκότ(ος) αὐτοῦ / τὸν χρόνον / ὁμολ(ογῶ) μήπο....* Ο άγνωστος αποστολέας της επιστολής, που μάλλον ταυτίζεται με τον διδάσκαλο του μελλοντικού *ίατροῦ*, ενημερώνει τον κηδεμόνα του μαθητή για το πέρας της συμφωνηθείσας περιόδου μαθητείας. Παρόλο που η γραφή *ἐρ.ητρικὴν / τέκνην* (γρ. 6-7) ερμηνεύεται με σχετική βε-

---

Bagnall, *Reading papyri, writing ancient history*, London - New York 1995, σσ. 33-35. B. Legras, *Néotés. Recherches sur le jeunes grecs dans l'Égypte ptolémaïque et romaine* (Hautes Études du Monde gréco-romain 26), Genève 1999, σ. 22. E. Χουλιάρá-Ράιου, *ό. π.*, σσ. 164-165, υποσημ. 9· σ. 189, υποσημ. 127. I. Andorlini, *ό. π.*, σσ. 23-24. N. Reggiani, «Multicultural education in the ancient world: Dimensions of diversity in the first contacts between Greeks and Egyptians», στο H. Arslan - G. Rařă (επιμ.) *Multicultural education: From theory to practice*, Cambridge 2013, σ. 59 και σημ. 10 (σ. 64), όπου σύγχρονη βιβλιογραφία.

³⁵ R. Rémondon, *ό. π.*, σσ. 136-138. H. von Staden, *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria (edition, translation and essays)*, Cambridge 1989, σ. 23 και υποσημ. 81. R. Criore, *Gymnastics of the mind*, σ. 25.

³⁶ R. Criore, *loc. cit.*

³⁷ U. Wilcken, *Chr. Wilck.* 136, σχόλ. στη γρ. 6 (σ. 162). C. Préaux, *ό. π.*, σ. 771. R. Rémondon, *ό. π.*, σ. 128.

βαιότητα ως αναφορά στη διδασκαλία της ιατρικής τέχνης³⁸, η αποσπασματικότητα του κειμένου δεν αφήνει περιθώρια για περαιτέρω ερμηνεία³⁹.

Οι προαναφερθείσες διέξοδοι απόκτησης ιατρικών γνώσεων διατηρήθηκαν αμετάβλητες κατά τη βυζαντινή περίοδο, ωστόσο το αίτημα των εκκολαπτόμενων *ιατρῶν* για επιστημονική κατάρτιση έγινε ακόμη πιο επιτακτικό, δεδομένου ότι οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές της εποχής εξασφάλιζαν στους πεπαιδευμένους, εκτός από κοινωνικό γόητρο, δυνατότητα για πολιτική ανέλιξη⁴⁰. Παράλληλα, την ίδια εποχή παρατηρείται συστηματικότερη διδασκαλία και άσκηση της λεγόμενης «πρακτικής» ιατρικής από τους απορροφημένους στις θεωρητικές, «ακαδημαϊκές» τους έρευνες *ιατροσοφιστάς*, άσκηση που με κανέναν τρόπο δεν σήμαινε απάρνηση των θεωρητικών αναζητήσεων και εξ ολοκλήρου ενασχόληση με τη θεραπευτική ιατρική⁴¹.

Η ιατρική σχολή της Αλεξάνδρειας δεν έχασε ποτέ τη φήμη της ως του σπουδαιότερου κέντρου ανώτατων ιατρικών σπουδών μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα. Ωστόσο, η υπογραφή ενός από τους μάρτυρες του εγγράφου *P.Ital.* II 35 (3 Ιουν. 572 μ.Χ. - Ραβέννα), γρ. 92: Eugenius pal(atinus) s(a)c(rarum) l(argitionum), filius Leonti medici ab schola greca, μαρτυρεί τη λειτουργία ελληνικής ιατρικής σχολής στη Ραβέννα τον 6^ο αι., λειτουργία που επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση στην ίδια πόλη χειρογράφων όπου σώζονται πραγματείες του Γαληνού και του Ιπποκράτη⁴². Παρόλο που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε λεπτομέρειες για το προσωπικό διδασκόντων

³⁸ J. G. Tait - C. Préaux, *O.Bodl.* II 1987, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 343).

³⁹ M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 34-35.

⁴⁰ R. C. Blockley, «Doctors as diplomats in the sixth century AD», *Florilegium* 2 (1980), σσ. 89-100 (ιδιαιτ. σσ. 93-94). J. Duffy, *ό. π.*, σ. 21. Επίσης, V. Nutton, «From Galen to Alexander. Aspects of medicine and medical practice in Late Antiquity», *DOP* 38 (1984), σ. 10. Α. Δ. Βακαλούδη, «Το επάγγελμα του γιατρού στο Βυζάντιο», *Βυζαντινός Λόγος* 17-18 (2009-2010), σ. 538.

⁴¹ J. Duffy, *ό. π.*, σσ. 23, 25-27. I. Andorlini, «Teaching medicine in Late Antiquity», σσ. 390-391.

⁴² G. Baader, «Byzantinische Medizin in Norditalien im 5. und 6. Jahrhundert», στο V. Vavřínek (επιμ.), *From Late Antiquity to early Byzantium. Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, Praha 1985, σσ. 243-248. F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, I-II.3, Wiesbaden - Stuttgart 1969-1989, II.3, σσ. 146, 157. B. Cavarra, «La cultura medica a Ravenna fra VI e VII secolo», *MedSec* 5 (1993), σσ. 345-359. N. Palmieri, «Nouvelles remarques sur les commentaires à Galien de l'école médiévale de Ravenne», στο A. Debru - N. Palmieri (επιμ.), *«Docente natura». Mélanges de médecine ancienne et médiévale offerts à Guy Sabbah*, Saint-Étienne 2001, σσ. 209-246. D. Mauskopf-Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge 2010, σ. 289.

και διδασκομένων ή το περιεχόμενο διδασκαλίας, το τελευταίο δεν πρέπει να διέφερε από εκείνο της ιατρικής σχολής της Αλεξάνδρειας, όπου φιλοσοφία και ιατρική διδάσκονταν ως συναφείς επιστήμες⁴³.

Όπως όμως επισημίναμε στην εισαγωγική παρατήρηση του παρόντος κεφαλαίου, η γνώση ανάγνωσης και γραφής από μέρους των *ιατρῶν* δεν πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη στην αρχαιότητα. Άλλωστε δεν πρέπει να ήταν λίγοι οι απαίδευτοι χειρῶνακτες που επιθυμούσαν να ασκήσουν την ιατρική τέχνη – αλλά και οι *ιατροί* που προθυμοποιούνταν να τους τη διδάξουν – με βασικό κίνητρο τα χρήματα. Την πρακτική αυτή θέλησε να αποτρέψει ο αυτοκράτορας Δομιτιανός, που με διάταγμα, μέρος του οποίου σώζεται στην επιγραφή *FIRA I 77* (93-94 μ.Χ. - Πέργαμος), απαγορεύει την ανεξέλεγκτη διδασκαλία της ιατρικής, που μόνο στόχο έχει τον άμετρο πλουτισμό των διδασκόντων και όχι αυτή καθαυτή τη μεταλαμπάδευση ιατρικών γνώσεων στους μαθητευόμενους (γρ. 21-24: *Avaritiam medicorum atq[ue] praeceptorum quorum ars, / [tradenda ingenuis adulesc]entibus quibusdam, multis // in disciplinam cubiculariis] servis missis inprobissime / [venditur non humanitatis sed aug]endae mercedis gratia*)⁴⁴. Χαρακτηριστική επίσης είναι η αντίδραση του Γαληνού, ο οποίος με αγανάκτηση κατηγορεί τους *ιατροὺς* που δίνουν σε απαίδευτους και άσχετους με την ιατρική χειρῶνακτες το δικαίωμα άσκησης του ευγενούς αυτού λειτουργήματος⁴⁵.

Σαφή μαρτυρία αγράμματος *ιατροῦ* αποτελεί ο *SB XXII 15245* (6^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός)⁴⁶. Το έγγραφο, που αφορά σε ενοικίαση θεραπευτικού χώρου (*ἐργαστηρίου*⁴⁷) από την *ἀγίαν*⁴⁸ *ἐκκλησίαν των Εὐαγγελιστῶν* (verso, γρ. 1-2), δεν

⁴³ B. Cavarra, *ό. π.*, σσ. 351, 352.

⁴⁴ R. Herzog, «Urkunden zur Hochschulpolitik den römischen Kaiser», *SBAW* 32 (1935), σσ. 967-972. M. McCrum - A. G. Woodhead, *Select documents of the Principates of the Flavian Emperors, including the year of Revolution. A.D. 68-96*, Cambridge 1961, σσ. 135-136 (αριθμ. 458). V. Nutton, «Healers in the medical market place», σ. 40. E. Samama, *ό. π.*, σσ. 61, 311-314.

⁴⁵ Γαλ., *Θεραπ. μέθ.* 10, 4 (Kühn): *καὶ πλουτεῖ τε ταχέως οὗτος καὶ πολὺ δύναται, καὶ μαθητὰς ἔχει τοὺς ἐκ κοιτῶνος πολλοὺς, ὅταν ἔξωροι γένωνται· 5: διὰ τοῦτο καὶ σκυτοτόμοι καὶ τέκτονες καὶ βαφεῖς καὶ χαλκεῖς ἐπιπηδῶσιν ἤδη τοῖς ἔργοις τῆς ἰατρικῆς, τὰς ἀρχαίας αὐτῶν ἀπολιπόντες τέχνας.* V. Nutton, *loc. cit.*

⁴⁶ M. Dermdarsky, «Neue weiner Texte zur byzantinischen Wirtschaft», *AnPap* 5 (1993), σσ. 59-63.

⁴⁷ Για την κατοχή ή χρήση επαγγελματικών χώρων από *ιατροὺς* θα γίνει λόγος σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

γράφθηκε από τον ενδιαφερόμενο *ιατρὸν* Αυρήλιο Όκαλο, αλλά από τον Αυρήλιο Νειλάμμωνα, ο οποίος ομολογεί πως συνέταξε την ομολογία ενοικίου *ὕπερ αὐτοῦ* (sc. *Αὐρηλίου Όκάλου*) *παρόν(τος) ἀγραμ[μ]άτου ὄντος* (γρ. 8-10). Η μοναδικότητα του εγγράφου και η αντιπαραβολή του με τα πολύ περισσότερα κείμενα που αναφέρονται σε εγγράμματος *ιατροῦς* σαφώς εγείρει υποψίες περί απλής εξυπηρέτησης ενός βραδέως γράφοντος, ολιγογράμματος ή εγγράμματος *ιατροῦ* από τον Αυρήλιο Νειλάμμωνα, ωστόσο ο χαρακτηρισμός *ἀγράμματος*⁴⁹ αφήνει μικρή αμφιβολία για την αδυναμία γραφής του *ιατροῦ* Αυρήλιου Όκαλου, ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση ο Αυρήλιος Όκαλος να ασκεί την ιατρική ως βοηθός ενός εγγράμματος *ιατροῦ*.

γ) Ιατρική, τέχνη κληρονομήσιμη

Πέρα από τη μαθητεία ως τρόπο απόκτησης των απαραίτητων γνώσεων για την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, πάπυροι και επιγραφές επιβεβαιώνουν μια διαδομένη πρακτική για την εξασφάλιση του δικαιώματος άσκησης της συγκεκριμένης τέχνης, που σχετίζεται άμεσα με τη μαθητεία. Κατά την αρχαιότητα, η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος μεταβιβαζόταν *κληρονομικῶ δικαιώματι* από πατέρα σε γιο, προφανώς ύστερα από μεταλαμπάδευση ιατρικών γνώσεων από τον πρώτο στον δεύτερο⁵⁰.

Από το τελευταίο τμήμα του *Chr. Wilck.* 180 (= *P. Oxy.* I 126· 10 Μαΐου 572 μ.Χ. - Οξύρυγχος), μιας κοινοποίησης της Στεφανούτος προς τους υπεύθυνους του γραφείου

⁴⁸ Για το επίθετο *ἀγία* που προσδιορίζει τον όρο *ἐκκλησία* βλ. E. Wipszycka, «Καθολική et les autres epithets qualifiant le nom Ἐκκλησία. Contribution à l'étude de l'ordre hiérarchique des églises dans l'Égypte byzantine», *JJP* 24 (1994), σ. 195.

⁴⁹ Για το status των *ἀγραμμάτων* που μνημονεύονται στα παπυρικά έγγραφα βλ. H. C. Youtie, «ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: An aspect of Greek society in Egypt», στο *Scriptiunculae* II, Amsterdam 1973, σσ. 611-627 (= *HSPH* 75 [1971], σσ. 161-176). Idem, «Βραδέως γράφων: Between literacy and illiteracy», στο *Scriptiunculae* II, σσ. 629-651 (= *GRBS* 12 [1971], σσ. 239-261). Idem, «“Because they do not know letters”», στο *Scriptiunculae Posteriores* I, σσ. 255-262 (= *ZPE* 19 [1975], σσ. 101-108).

⁵⁰ Πρβλ. Διόδ. 1, 74: *παρὰ μόνοις γὰρ τούτοις [sc. Αἰγυπτίοις] οἱ δημιουργοὶ πάντες οὐτ' ἐργασίας ἄλλης οὔτε πολιτικῆς τάξεως μεταλαμβάνειν ἔδονται πλὴν τῆς ἐκ τῶν νόμων ὀρισμένης καὶ παρὰ τῶν γονέων παραδεδομένης*. M. L. Clarke, *ό. π.*, σσ. 110-111. A. Burton, *Diodorus Siculus, Book I. A Commentary*, Leiden 1972, ad loc. (σσ. 217-218). Για τον κληρονομικό χαρακτήρα ορισμένων επαγγελμάτων βλ. I. F. Fikhman, «Sur quelques aspects socio-économiques de l'activité des corporations professionnelles de l'Égypte byzantine», *ZPE* 103 (1994), σσ. 25, 38. Επίσης E. Samama, *ό. π.*, σσ. 19-20, με αναφορές σε σχετικά επιγραφικά κείμενα.

εσόδων του Οξυρυγχίτη νομού σχετικά με τη φορολόγηση της περιουσίας της, μαθαίνουμε ότι ο σύζυγός της Μάρκος, γιος του *ἀρχιατροῦ* Ιωάννου, ασκούσε το ιατρικό επάγγελμα (γρ. 23: † *Φλ(αύβιος) Μάρκος σὺν θεῶ ἰατρός, υἱὸς τοῦ τῆς λογίας μνήμης Ἰωάννου γενομέ(νου) ἀρχιατροῦ* [leg. *ἀρχιατροῦ*])⁵¹. Παρομοίως, η ανάγνωση *Φοιβάμμων Εὐπρεπίου ἀρχ(ι)ιατρός* της γρ. 21⁵² – αναλογικά με τις γρ. 5-6 (*Φλαύιος Φοιβάμμων, ὁ υἱὸς τοῦ τῆς μακαρίας μνήμης / Εὐπρεπίου τοῦ ἀπογενομένου ἀρχιἰατροῦ* [sic]) – του *P.Cair.Masp.* II 67151 (570 μ.Χ. – Αντινόπολη), επιτρέπει να συμπεράνουμε πως ο Φοιβάμμων ασκούσε το επάγγελμα του *ἀρχιατροῦ*, όπως ο πατέρας του Ευπρέπιος⁵³.

Εξίσου ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την πρακτική της κληρονομικής μεταβίβασης του ιατρικού επαγγέλματος παρέχουν ορισμένες ελληνικές επιγραφές της Αιγύπτου.

Μικρή αμφιβολία υπάρχει για το αν ο *ἰατρός Ἴπποκράτης*⁵⁴, που επισκέφθηκε τους τάφους της Κοιλιάδας των Βασιλέων στις Θήβες, σύμφωνα με την *I.Syringes* 1009 (2^{ου} π.Χ. – 2^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 1-2, ανήκε σε οικογένεια *ἰατρῶν*⁵⁵, ενώ σύμφωνα με την *J. Draycott*⁵⁶, οι *ἰατροὶ* Ὠρος και Παιῶς⁵⁷, γιοι του Παῶτος και εγγονοὶ του Κολλού-

⁵¹ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy.* I 126, εισαγ. σχόλ. (σ. 195). U. Wilcken, *Chr.Wilck.* 180, εισαγ. σχόλ. (σ. 211). R. Taubenschlag, *The law in Greco-Roman Egypt in the light of the papyri.* 332 B.C. - 640 A.D., Warszawa² 1955, σ. 634 και υποσημ. 60. E. Boswinkel, *ό. π.*, σ. 188.

⁵² Η DDBDP διορθώνει σε *ἀρχι(ι)άτρον*. Βλ. και A. Parathomas, *CPR XXV* 1, σχόλ. στη γρ. 1 (σ. 4).

⁵³ Πρβλ. *I.Ephesos* 622 (= *CIG* 2987· 160-200 μ.Χ. - Έφεσος), γρ. 1-3: [*Ἄττ]αλον Ἀσκληπιάδου Πρεῖσκον / φιλοσέβαστον / ἀρχίατρον διὰ γένους και SEG XVII 527 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 5-10: *Ἀύρ. Λουκιανόν, / Λουκίου Πα/πιννίου Κορ/νηλιανοῦ υἱόν / ἐκ προγόνων / ἀρχιατρών*. P. LeBas - W. H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines. Recueillies en Asie Mineure*, I: *Textes en majuscules*, II: *Textes en minuscules et explications*, Paris 1870 (ανατύπ. Hildesheim - New York 1972), II, σ. 68 (αριθμ. 161).*

⁵⁴ Για το φαινόμενο κατά το οποίο ορισμένοι *ἰατροὶ* φέρουν ονόματα διάσημων γιατρῶν της αρχαιότητας βλ. H. Solin, «Die sogenannten Berufsamen antiker Ärzte», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, I, Amsterdam - Atlanta 1995, σσ. 119-142 (ιδιαιτ. για το “Ἴπποκράτης”, σσ. 129-130).

⁵⁵ E. Samama, *ό. π.*, σ. 492 και υποσημ. 89.

⁵⁶ Βλ. *J. Draycott, loc. cit.*, η οποία περιλαμβάνει στην ίδια κατηγορία κειμένων την παπυρική επιστολή *P. Oxy.* LIX 4001 (4^{ου} μ.Χ. - Οξύρυγχος), για την οποία βλ. παρακάτω.

⁵⁷ D. Foraboschi, *NB Suppl.*, III, σ. 225, s. v. “Παιῶς”. Για την εναλλακτική γραφή *Παψῶς* βλ. R. Cagnat (- J. Toutain - P. Jouguet), *IGR* I, 1289, σχόλ. s. v. “Παιῶς”.

θου⁵⁸, που ανήγειραν την αφιερωματική επιγραφή *SEG XXX 1749* (= *SB V 8832* = *IGR I 1289*: 88 μ.Χ. - Ελεφαντίνη)⁵⁹, γρ. 4-7, πρέπει να προέρχονταν από ιατρική οικογένεια. Παρομοίως, το ότι το σπάνιο όνομα του πεντάχρονου νεκρού της επιτύμβιας επιγραφής *CIJud II 1539* (= *I.Métr.* 95: 14 Μαρτ. 8 μ.Χ. - Λεοντόπολη), γρ. 1: *Μαχάων*⁶⁰, μαρτυρείται στην αρχαιότητα κυρίως ως όνομα γιατρών ή προσώπων σχετικών με την ιατρική οδήγησε την J. Draycott στην υπόθεση ότι το νεκρό παιδί ανήκε σε οικογένεια *ίατρων* και ίσως έλαβε από την παιδική του ηλικία ψήγματα ιατρικής εκπαίδευσης.

δ) Η ηλικία των μαθητευόμενων και η διάρκεια της μαθητείας

Η αναφορά στο τελευταίο κείμενο, ανεξαρτήτως αν αυτό πράγματι αναφέρεται σε μαθητεία του μικρού Μαχάωνα στην ιατρική, αποτελεί αφορμή να θίξουμε το ζήτημα της ηλικίας κατά την οποία οι μαθητευόμενοι *ίατροι* ξεκινούσαν την εκπαίδευσή τους και της χρονικής διάρκειας της μαθητείας τους.

Είναι εύλογο να υποθέσουμε πως τόσο η κατάλληλη ηλικία έναρξης της μαθητείας σε μια ορισμένη *τέχνην* όσο και η διάρκεια της εκπαίδευσης σε αυτήν εξαρτιόταν κυρίως από τη φύση της⁶¹. Σύμφωνα με την έρευνα, οι μαθητευόμενοι ξεκινούσαν την εκμάθηση της τέχνης τους περίπου στην ηλικία των δεκατεσσάρων και την επαγγελματική τους πορεία στα δεκαεπτά με δεκαοκτώ έτη⁶². Όσον αφορά στην ιατρική, τα όρια αυτά δεν πρέπει να άλλαζαν, με το παράδειγμα του Γαληνού, του οποίου οι σπουδές διήρκεσαν περίπου δώδεκα έτη, να θεωρείται ειδική περίπτωση⁶³.

⁵⁸ Για την τιμή του Αιγύπτιου ιαματικού αγίου Κολλούθου, που μαρτύρησε την εποχή των διωγμών του Μαξιμιανού βλ. Α. Papaconstantinou, *Le culte des saints en Égypte des Byzantins aux Abbassides. L'apport des inscriptions et des papyrus grecs et coptes*, Paris 2001, σσ. 122-128, 238.

⁵⁹ E. Samama, *ό. π.*, σσ. 500-501, αριθμ. 447.

⁶⁰ *TGL*, s. v.

⁶¹ Ωστόσο, η μεγάλη απόκλιση στη χρονική διάρκεια σπουδών της ίδιας τέχνης (*γερδιακή*: ένα έως πέντε έτη, *οικοδομική* και *κτενιστική*: τρία έως πέντε έτη), αλλά και το μεγάλο χρονικό διάστημα εκμάθησης ορισμένων επαγγελματιών (*σωμφιακή* [σχετική με την ταρίχευση, *LSJ Suppl.*, s. v. “σωμφιακός”]: πέντε έτη, *υφαντική*: οκτώ έτη), όπως μαρτυρούν συμβόλαια *διδασκαλικών* από την Αίγυπτο, επιτρέπουν την υπόθεση ότι στο ζήτημα της ηλικίας και της διάρκειας σπουδών επιπλέον παράγοντες έπαιζαν ρόλο. W. L. Westermann, «Apprentice contracts», σσ. 307, 309. M. Bergamasco, *ό. π.*, σσ. 162-167.

⁶² W. L. Westermann, *ό. π.*, σ. 312. F. Kudlien, *Die Stellung des Arztes*, σ. 113.

⁶³ K. Pollak, *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, σσ. 324-325. M. Kleijwegt, *ό. π.*, σσ. 156-157. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 35-36. Ο ίδιος ο Γαληνός κατακρίνει την πρακτική διδασκαλίας της ιατρικής

Παρόλο που δεν υπάρχει στους παπύρους άμεση αναφορά στην ηλικία στην οποία οι *ιατροί* άρχιζαν τη μαθητεία τους, η προαναφερθείσα επιστολή *Chr. Wilck.* 136 (= *UPZ* I 148 = *P. Lond.* I 43 [σ. 48]), μπορεί να θεωρηθεί μαρτυρία διδασκαλίας ιατρικής σε άτομα νεαρής ηλικίας, καθώς, σύμφωνα με τη γραφέα, ο παραλήπτης θα διδάξει τα *Αιγύπτια γράμματα σε παιδάρια* (γρ. 6-7). Με τη σκέψη ότι ο όρος *παιδάριον*⁶⁴ χρησιμοποιείται συνήθως για αγόρια νεαρότερα των δώδεκα ετών, είναι πιθανή η υπόθεση ότι η διδασκαλία των *Αιγυπτίων γραμμάτων* ίσως αποτελούσε προπαρασκευαστικό στάδιο της ιατρικής εκπαίδευσης που θα λάμβαναν αγόρια παιδικής ηλικίας από τον Αιγύπτιο *ιατροκλύστην* στη δημοτική γραφή⁶⁵. Απεναντίας, μόνο ένα μέχρι στιγμής παπυρικό κείμενο κάνει λόγο για χρονική διάρκεια εκμάθησης της ιατρικής. Πρόκειται για τον *P. Heid.* III 226, σύμφωνα με τον οποίο ο μαθητής θα διδαχθεί από τον Θεϊόδοτο την *ιατρικήν* σε διάστημα έξι ετών (γρ. 5).

Θα ήταν παράλειψή μας αν δεν αναφέραμε δύο παπυρικά έγγραφα του πρώτου και δεύτερου και μια επιγραφή του τέταρτου μεταχριστιανικού αιώνα, στα οποία καταγράφονται νεαροί ηλικιακά *ιατροί*.

Στην *κατ' οίκιαν απογραφήν C. Pap. Jud.* III 485 (= *P. Hamb.* I 60· 10 Δεκ. 90 μ.Χ. - Ερμούπολη) ο Πασχείς καταγράφει, μεταξύ των άλλων μελών της οικίας του, τον εικοσάχρονο γιο του⁶⁶ *ιατρὸν* Ιναρώουν (γρ. 14: *Ἰναρ[ώ]ρον ἄλλον <ἰ[ατ]ρὸν> μητρὸς τῆς αὐτῆς (ἐτῶν) κ ο(ὐλή)*⁶⁷ *με[τώπ(ω)]*), ενώ στην απογραφή οικίας *SB X*

σε διάστημα έξι μηνών από τον Θεσσαλό από τις Τράλλεις (*Θεραπ. μεθ.* 10, 5: *ἀλλὰ καὶ τῶ μῆσιν ἕξ ἐπαγγεῖλασθαι διδάξιν τὴν τέχνην ἐτοίμως ἐλάμβανε μαθητὰς παμπόλλους*). Βλ. παραπάνω, σ. 23.

⁶⁴ *LSJ*, s. v. M. Kleijwegt, *ό. π.*, σσ. 89-90.

⁶⁵ Μια τέτοια υπόθεση δεν αποκλείει την άποψη του R. Rémondon (*ό. π.*, σσ. 135-136), ο οποίος υποστηρίζει πως οι μαθητές ήταν νεαροί δούλοι που διδάσκονταν την τέχνη της ιατρικής, δεδομένου πως ο όρος *παιδάριον* χρησιμοποιείται για δούλους. Βλ. *LSJ*, s. v. H. Heinen, «Zur Terminologie der Sklaverei im ptolemäischen Ägypten: ΠΑΙΣ und ΠΑΙΔΙΣΚΗ in den Papyri und der Septuaginta», στο *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia (Napoli, 19-26 maggio 1983)*, I-III, Napoli 1984, III, σσ. 1287-1295. I. D. Austin, «I termini designanti la schiavitù nell'Egitto ellenistico in base ai dati dei Settanta», στο I. Biezunska Malowist (επιμ.), *Schiavitù e produzione nella Roma repubblicana* (Problemi e Ricerche di Storia antica 9), Roma 1986, σσ. 132-136. J. A. Straus, *L'achat et la vente des esclaves dans l'Égypte romaine. Contribution papyrologique à l'étude de l'esclavage dans un province orientale de l'Empire romain* (APF 14), Leipzig 2004, σ. 245.

⁶⁶ Βλ. γρ. 13: *Ἀρπα[ῆ]σιν υἰὸν μου τερνευτῆς (leg. τερνευτήν) μητρὸς Ταυρώουτος τῆς Τιθοῆ(τος) (ἐτῶν) [..]*.

⁶⁷ Για την *οὐλήν*, σημάδι από τραύμα ή άλλη αιτία, ως σημείο ταυτότητας ή αναγνώρισης γηγενών ή μη κατοίκων της Αιγύπτου βλ. A. Caldara, *L'indicazione dei connotati nei documenti papiracei dell'Egitto greco-romano* (Studi della Scuola Papirologica IV.2), Milano 1924, σσ. 75-82. G.

10630 (= *P.Giss.* 43 = *P.Alex.Giss.* 14· 15 Μαΐου 119 μ.Χ. - Τανυαίθους) ο Αρποκρατίων απογράφει τον γιο του Διόσκορο, *ιατρὸν* ηλικίας δεκαεπτά ετών (γρ. 15-16: *Διόσκορος υἱὸς μη(τρὸς) Σενπαχού[μ]ι(ος) / τῆς Ἀνόμπεως ἄση(μος)*⁶⁸ *ιατρὸ(ς) (ἐτῶν) κζ*). Τέλος, σε ηλικία δεκαεννέα ετών πέθανε ο *ιατρὸς* Βίκτωρ, σύμφωνα με τη συγκινητική επιτύμβια επιγραφή *IGChrEg* 496 (4^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμόνθις ;), γρ. 1-6: *Ἐκοι]μηθη Βίκτωρ ἱατρὸς / ἔτη ιθ' Παῦνι κη' / Μῆ] λυπηθῆς· οὐ[δε]ίς / γὰρ] ἀθάνατος ἐν / τῷ κόσμῳ / τούτῳ*⁶⁹.

Η λακωνικότητα του περιεχομένου των κειμένων δεν επιτρέπει να διευκρινίσουμε αν η αναγραφόμενη ηλικία αναφέρεται στο στάδιο της μαθητείας – αν βέβαια έλαβαν – ή της άσκησης του επαγγέλματος των καταγεγραμμένων ως *ιατρῶν*. Από το άλλο μέρος, η νεότητα των *ιατρῶν* των παραπάνω παπυρικών αποσπασμάτων, τα οποία δεν είναι οι μόνοι μάρτυρες της ύπαρξης νεαρών *ιατρῶν* στην αρχαιότητα⁷⁰, δεν πρέπει να θεωρηθεί ένδειξη ανεπαρκούς ή μηδενικής εκπαίδευσης και κατά συνέπεια ανεπαρκούς γνώσης ή ελλιπούς άσκησης της ιατρικής τέχνης⁷¹.

Πριν από την ολοκλήρωση του παρόντος κεφαλαίου, οφείλω να αναφερθώ σε έναν πάπυρο και μια επιγραφή, των οποίων η ύπαρξη μαρτυρεί την ευρυμάθεια ορισμένων *ιατρῶν*, οι οποίοι φαίνεται πως δεν αρκέστηκαν στην εκμάθηση και

Cernuschi, *Nuovi contributi per lo studio dei connotati personali nei documenti dell'Egitto greco-romano*, Padova 2010, σσ. 124-134. Ε. Χουλιάρá-Ράιου, «Από την *adusta nota* του Προπέριου (III, 11, 40) στο *χάραγμα* των ελληνικών παπύρων», στο *Πολυπολιτισμικότητα στη Ρώμη. Κοινωνική και πνευματική ζωή. Πρακτικά του Η' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Κομοτηνή 2-5 Μαΐου 2007)*, Αθήνα 2013, σ. 140.

⁶⁸ Για τα *στίγματα*, *σημεία* ή *χαράγματα* που έφεραν κυρίως γηγενείς και δούλοι κάτοικοι της Αιγύπτου και που πρέπει να διέφεραν από την *ουλήν* βλ. Α. Caldara, *ό. π.*, σσ. 89-92. C. P. Jones, «*Stigma: Tattooing and branding in Graeco-Roman Antiquity*», *JRS* 77 (1987), σσ. 139-155. G. Cernuschi, *ό. π.*, σ. 132. Επίσης, Ε. Χουλιάρá-Ράιου, *ό. π.*, σσ. 138-140, όπου γίνονται πολλές αναφορές σε παπυρικά έγγραφα και παρατίθεται βιβλιογραφία.

⁶⁹ Ε. Samama, *ό. π.*, σ. 500, αριθμ. 446. Για την παρηγορητική φράση (*θάρσει / εὐψύχει / μὴ λυπῆς*) *οὐδεὶς γὰρ ἀθάνατος ἐν τῷ βίῳ / κόσμῳ (τούτῳ)* βλ. J. Chapa, *Letters of condolence in Greek papyri* (Pap.Flor. 29), Firenze 1998, σσ. 36-37. C. Kotsifou, «'Being unable to come to you and lament and weep with you'. Grief and condolence letters on papyrus», στο Α. Chaniotis (επιμ.), *Unveiling emotions. Sources and methods for the study of emotions in the Greek world*, Stuttgart 2012, σσ. 394, 395-396.

⁷⁰ Επιτύμβιες επιγραφές προερχόμενες από περιοχές εκτός Αιγύπτου, που στήθηκαν σε τάφους *ιατρῶν*, των οποίων η νεαρή ηλικία εντυπωσιάζει, συγκεντρώνει ο Μ. Kleijwegt, *ό. π.*, σσ. 158-163.

⁷¹ Την άποψη αυτή φαίνεται πως υπαινίσσεται η J. Draycott (*ό. π.*, σ. 20), αναφερόμενη στις επιτύμβιες επιγραφές που μαρτυρούν νεαρούς *ιατρούς*.

άσκηση της ιατρικής τέχνης, αλλά θέλησαν να επεκτείνουν τις γνώσεις τους και σε άλλες επιστήμες.

Πρόκειται για την επιστολή *BGU VII 1674* (2^ο αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), της οποίας ο αποστολέας, *ίατρος* Ηρώδης (verso, γρ. 2), ασχολείται με την αστρολογία, όπως τουλάχιστον αποδεικνύεται από την αποστολή ενός ωροσκοπίου στον άγνωστο παραλήπτη της επιστολής (γρ. 7-8: *καὶ / τὸ πινάκιν σοι διαπέμφομαι τὸ ἀστρολογικόν*). Το παρόν κείμενο επιβεβαιώνει την αποδεδειγμένη από λογοτεχνικά κείμενα σχέση ιατρικής και αστρολογίας κατά την αρχαιότητα⁷².

Το δεύτερο κείμενο είναι η επιγραφή *CIG 4781c* (= *I.Syringes 1402*: Θήβες)⁷³, την οποία γράφει ο Δαδούχος, που αυτοπροσδιορίζεται ως *σχολαστικὸς ἰατρικός* (γρ. 2-3). Παρόλο που το ουσιαστικοποιημένο επίθετο *σχολαστικὸς* θα μπορούσε να αναφέρεται στην ιατρική εκπαίδευση που ο Δαδούχος έλαβε σε κάποια διάσημη σχολή ιατρικής ή ακόμη στην ιδιότητά του ως δασκάλου της συγκεκριμένης επιστήμης, αυτό μάλλον σημαίνει τον νομομαθή, εκείνον που έχει πραγματοποιήσει σπουδές στη νομική επιστήμη⁷⁴. Επιπροσθέτως, το λογοπαίγνιο που ο Δαδούχος κάνει με το όνομά του και με τη δήλωσή του πως έφτασε στην Κοιλιάδα των Βασιλέων κρατώντας δάδα (γρ. 5-6: *κα[τ]ὰ ἔπος ἤλθα δάδουχος*)⁷⁵, φανερώνουν, πιστεύω, την οξύνοια και την πνευματικότητα του εν λόγω *ιατροῦ* προσκυνητή.

ε) Συμπεράσματα

Όπως λοιπόν μαρτυρούν παπυρικά και επιγραφικά κείμενα και όστρακα από τη χώρα του Νείλου, η Αίγυπτος δεν αποτέλεσε εξαίρεση ως προς την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος εκπαίδευσης των *ιατρῶν* στην αρχαιότητα. Η απόκτηση των απαραίτητων ιατρικών γνώσεων αποτελούσε φροντίδα των μελλοντικών *ιατρῶν*, οι οποίοι είτε μαθήτευαν δίπλα σε επαγγελματίες, είτε εμπλούτιζαν μόνοι τις γνώσεις τους με ιατρικά βιβλία, ενώ ένα μόνο κείμενο μαρτυρεί *ιατρὸν* απόφοιτο ιατρικής Σχολής.

⁷² Για τη σχέση αυτή βλ. M. Hirt-Raj, *ό. π.*, σσ. 192-194.

⁷³ E. Samama, *ό. π.*, σ. 495, αριθμ. 434.

⁷⁴ Για τη σημασία του όρου *σχολαστικὸς* βλ. R. Taubenschlag, «The legal profession in Greco-Roman Egypt», στο *Opera Minora*, Warszawa - Paris 1959 (= *Festschrift Fritz Schulz*, Weimar 1951, II, σσ. 188-192), II, σ. 165. Επιπλέον βιβλιογραφία προσφέρει ο A. Papathomas, *CPR XXV 3*, σχόλ. στη γρ. 2 (σσ. 15-16). E. Samama, *ό. π.*, σ. 567, σημ. 38.

⁷⁵ Βλ. E. Samama, *ό. π.*, σ. 495, υποσημ. 102.

Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι οι παπυρικές μαρτυρίες που αναφέρονται σε μαθητεία των *ιατρῶν* προέρχονται από την πτολεμαϊκή περίοδο (*P.Heid.* III 226 και *Chr.Wilck.* 136), ενώ χρήση ιατρικών βιβλίων μνημονεύουν κείμενα του 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ. (*P.Ross.Georg.* III 1, *P.Oxy.* LIX 4001), εποχή από την οποία χρονολογείται η πλειονότητα των λογοτεχνικών και παραλογοτεχνικών παπυρικών κειμένων⁷⁶. Η αναφορά σε ιατρικό βιβλίο στο όστρακο *O.Crum* 253 σχετίζεται τόσο με την γενικότερη άνθιση που γνώρισε το επάγγελμα του *ιατροῦ* στο Βυζάντιο τον 6^ο αι. μ.Χ., οπότε η φοίτηση σε κάποια ιατρική σχολή έγινε πολύ πιο επιτακτική (πρβλ. *P.Ital.* II 53), όσο και με την παραγωγή βιβλίων στις βιβλιοθήκες των αιγυπτιακών μοναστηριών. Η απόκτηση, τέλος, του δικαιώματος άσκησης της ιατρικής τέχνης μέσω της κληρονομικώς μεταβιβάσιμης ιατρικής γνώσης ήταν ευρύτατα διαδεδομένη καθ' όλη τη διάρκεια της μετακλασικής αρχαιότητας, αν κρίνουμε από την ύπαρξη σχετικών παπυρικών κειμένων και επιγραφών που εκτείνονται από τον 1^ο έως τον 6^ο αι. μ.Χ.

Επισημαίνω βεβαίως πως ανάμεσα στο πλήθος των *ιατρῶν* που μαρτυρούνται στα παπυρικά έγγραφα, σίγουρα υπάρχουν μη εγγράμματοι, ανεκπαιδευτοι *ιατροί*, των οποίων η δύσκολη οικονομική κατάσταση δεν επέτρεψε να λάβουν κανενός είδους εκπαίδευση και των οποίων οι ιατρικές ικανότητες περιορίζονταν σε μη «επιστημονικές» θεραπευτικές μεθόδους ή στο φυσικό θεραπευτικό τους τάλαντο.

---

⁷⁶ O. Montevecchi, *La papirologia*, σσ. 359-365.

2. *Ιατροὶ ἐπὶ τὸ ἔργον:*

Άσκηση της ιατρικής - Εξειδίκευση

*Ψενπααπισ Γεμέλλω τῶ / ἀδελφῶ πλι-
στα χαίρειν. / Καλῶς ποιήσις, ἀδελφε, /
ὑπαγε πρὸς τὸν εἰατρὲν / ἵνα δώσι σοι
τὴν κρό/κον κὲ πέμψις μοι ἐπὶ / ταῦτα
ἃ ἔπεμψές μοι / οὐπ.ο.έλαβα.. κολ/λοι-
ρια ἰατρικὰ δ./ κο.....έλεύσο/με πρὸς
σέ· ἄσπα/ζε Ταησις τὴν <ἀ>δελφὴν
σου πολλὰ καὶ τοὺς [φι/λοῦντές
<σ>ε. ἔ[ρ]/ρεσε.*

*O.Claud. Π 220 (ca. 137-145 μ.Χ. -
Κλαυδιανό όρος).*

Σύμφωνα με παρατήρηση του N. Lewis⁷⁷ τα παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται στους *ἰατροὺς* περιορίζονται κυρίως στην καταγραφή των περιουσιακῶν τους στοιχείων ή την πληρωμή από μέρους τους φόρων, ενώ πολύ λιγότερα είναι τα κείμενα που κάνουν λόγο για την άσκηση του επαγγέλματός τους. Ωστόσο, όπως ο ίδιος επισημαίνει, τα λιγοστά αυτά παπυρικά κείμενα ρίχνουν φως στο ενδιαφέρον ζήτημα της άσκησης της ιατρικής τέχνης.

Από την πλευρά μου, συγκεντρώνοντας όλες τις παπυρικές πηγές, τα όστρακα και τις επιγραφές των τριῶν περιόδων της αιγυπτιακής ιστορίας που αναφέρονται σε *ἰατροὺς ἐπὶ τὸ ἔργον*, θα εξετάσω κείμενα σύμφωνα με τα οποία οι *ἰατροὶ* ασκούν ιδιωτικά το λειτούργημά τους, δηλαδή κείμενα που ρίχνουν φως στη θεραπεία ασθενῶν – ενίοτε με χρήση φαρμάκων – και στην εξειδίκευση των ιατρικῶν λειτουργῶν σε θεραπεία συγκεκριμένων παθήσεων.

Παράλληλα, στο παρόν κεφάλαιο ασχολούμαι με κείμενα κατά τα οποία ορισμένοι τομείς της άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της κεντρικής κρατικής διοίκησης ή του στρατού, με αποτέλεσμα την αναπόφευκτη οργανωτική παρέμβασή τους στο *ἔργον των ἰατρῶν*. Παρουσιάζω δηλαδή πηγές που αναφέρονται στους στρατιωτικούς *ἰατροὺς*, στους ιατρικούς κλάδους των *ἰατρῶν περιτομῆς* και των *νεκροτάφων ἰατρῶν*, ενώ ολοκληρώνω με την παρουσίαση των

⁷⁷ N. Lewis, *Life in Egypt under Roman rule*, σ. 151.

παπυρικών κειμένων, οστράκων και επιγραφών που κάνουν λόγο για κληρικούς *ιατρούς*, καθώς λίγο έχουν απασχολήσει μέχρι σήμερα την έρευνα.

α) Άσκηση της ιατρικής: φροντίδα και θεραπεία των ασθενών

Τα παπυρικά έγγραφα και τα όστρακα που αναφέρονται σε φροντίδα ή θεραπεία ασθενών από *ιατρούς* αποτυπώνουν με γλαφυρό τρόπο την αγωνία των συντακτών τους για την αποκατάσταση της υγείας των ίδιων ή οικείων τους προσώπων.

Η λακωνικότητα που χαρακτηρίζει τον εκτενή λογαριασμό *P.Tebt.* V 1151 (= *P.Tebt.* I 112· 112 π.Χ. - Κερκεόσιρις), από το αρχείο του *κωμογραμματέως* Μεγχή, δεν αποτελεί εμπόδιο στο να αποφανθούμε για την αιτία της αρκετά υψηλής αμοιβής (50 *δραχμών*) που λαμβάνει άγνωστος σε εμάς *ιατρός* (στήλη IV, γρ. 73). Σύμφωνα λοιπόν με τον εκδότη⁷⁸, η ασυνήθιστα υψηλή αμοιβή μπορεί να δικαιολογηθεί, μεταξύ άλλων, ως αποτέλεσμα βραδινής επίσκεψης του *ιατροῦ* στην οικία του *κωμογραμματέως*, όπου, σύμφωνα με τη στήλη IV, γρ. 74 του παπύρου (*ἐπ' ἀρίστου*), φαίνεται πως έλαβε χώρα συνεστίαση αξιωματούχων, τους οποίους ο *ιατρός* κλήθηκε να φροντίσει.

Με συγκινητικό ενδιαφέρον μιλά ο *ιατρός* Σερήνος⁷⁹ για τους ασθενείς που φροντίζουν ο ίδιος και ο αδελφός του *ιατρός* Μάρκος, σύμφωνα με τον *P.Ross.Georg.* III 2 (ca. 270 μ.Χ. - Αλεξάνδρεια)⁸⁰. Ο Σερήνος, στην παρηγορητική επιστολή προς τη μητέρα του Αντωνία, με αφορμή τον θάνατο ενός μέλους της οικογένειας, γράφει πως ο Μάρκος *ἐν προλήμμι ἐστὶν πολλῇ τῇ περὶ τοὺς κ[ά]μνοντας καὶ τὸ ἰατρῖον* (γρ. 8-9 [leg. *προλήμμι, ἰατρεῖον*]), συμπληρώνοντας πως δεν κατέστη δυνατόν να επισκεφθούν τη μητέρα τους, *ὅτι οὐκ ἔστιν / εὐκοπον*⁸¹ *πάσχοντας κατ[α]λῆλαι οὐχ ὀλίγους*

⁷⁸ A. Verhoogt, *Regaling officials in Ptolemaic Egypt. A dramatic reading of official accounts from the Menches papers* (Pap.Lugd.Bat. XXXII), Leiden - Boston 2005, σσ. 118, 119 (σχόλ. στις γρ. 73, 74).

⁷⁹ Για την ιατρική ιδιότητα του Σερήνου και τα στοιχεία που την επιβεβαιώνουν, καθώς και για την άποψη που τον θέλει στρατιωτικό *ιατρόν*, βοηθό του Μάρκου, γραφέα του *P.Ross.Georg.* III 1, βλ. παρακάτω.

⁸⁰ G. Tibiletti, *Le lettere private nei papiri greci del III e IV secolo d.C. Tra paganesimo e cristianesimo*, Milano 1979, σσ. 133-134. J. Chapa, *Letters of condolence*, σσ. 105-113.

⁸¹ Για το *εὐκοπον* βλ. και *P.Tarich.* 5 (ca. 189 π.Χ. - Τάνις), στήλη II, γρ. 16-17. *Sel.Pap.* II 205 (= *P.Oxy.* XII 1467· Ιούλ. 263 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 14. *P.Rein.Cent.* 73 (3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 7. Πρβλ. *ΚΔ.*, *Μαθ.* 9, 5: *Τί γάρ ἐστὶν εὐκοπότερον, εἰπεῖν, Ἀφίενταί σου αἱ ἁμαρτίαι, ἢ εἰπεῖν, Ἐγείρε καὶ περιπάτει;* 19, 24: *πάλιν δὲ λέγω ὑμῖν, εὐκοπότερόν ἐστιν κάμηλον διὰ τρυπήματος ραφίδος*

καὶ ἐργαστήρι(ο)ν, / μὴ καὶ τι[ς γ]ογγυσμὸς⁸² κ[α]θ' ἡμῶν γένηται (γρ. 9-11 [leg. καταλειψαι, οὐκ, γογγυσμός])⁸³.

Με την επιστολή SB XVIII 13589 (= *P.Lond.* III 1252· 4^{ου} αι. μ.Χ.) ο Ερμίνοσ παρακαλεῖ τον Θεόδωρο να αφήσει τον ἰατρὸν Σαραπίωνα (γρ. 11-12) να παραμείνει μαζί του, ὅτι / χρία ἐστὶν αὐτοῦ – ἐπιμελῖται γάρ / μοι σφό<δ>ρα (γρ. 13-15 [leg. χρεία, ἐπιμελεῖται])⁸⁴, ενώ ο Απόλλων, στην επιστολή SB XXIV 16282 (= *P.Lond.* III 982 [σσ. 242-243]· 4^{ου} αι. μ.Χ. – Λυκοπολίτης νομός), χρειάστηκε να ξοδέψει όλα του τα χρήματα⁸⁵ για να θεραπευθεῖ από νόσο, θεραπεία για την οποία ανακουφισμένος εκφράζει ευγνωμοσύνη στον Θεό (γρ. 7-10: Τὸ γὰρ / μέρος] μου ἀνήλωσα εἰς τὸν ἰατρὸν, ἕως ἂν / θεραπ]εῦση με ἐν τῇ νόσῳ, καὶ εὐχαριστῶ / τῇ θεί]α προνοίᾳ)⁸⁶.

Στην ομάδα των κειμένων που μαρτυροῦν ενδιαφέρον των συντακτῶν για την υγεία οικείων προσώπων συγκαταλέγουμε την αποσπασματικῶς σωζόμενη και δυσνόητη επιστολή *P.Ross.Georg.* V 4 (2^{ου} αι. μ.Χ.). Ο συντάκτης του κειμένου Ηρακλῆς (verso) εκφράζει την επιθυμία ἀγνωστος ἰατρὸς να δώσει για χάρη του σε ασθενή φαρμακευτικὴ ουσία⁸⁷, ἐνέργεια που ο Ηρακλῆς συντόμως θα ξεπληρώσει (γρ. 7-11: εἰς ἐμὴν οὖν τειμὴν / ὁ ἰατρὸς ἐπιδότω αὐτὸν κάγῳ ἀπο/δώσω αὐτῷ εἰς ἄλλην ἡμέραν τὴν / χάριτα] [leg. τιμὴν, καὶ ἐγώ, χάριτα]). Μάλιστα η φράφη [Ο]ὐδέποτε γὰρ ἐπεβάρησα / αὐτῷ (γρ. 10-11) φανερώνει πως ο Ηρακλῆς εἶχε ζητήσει και παλαιότερα τη συνδρομή του συγκεκριμένου ἰατροῦ. Ο γραφέας εκφράζει ἐπίσης έντονο ενδιαφέρον για τον πάσχοντα, αν κρίνουμε από τη διάθεση να προσφέρει οτιδήποτε χρειασθεῖ για να απαλλαγεί ο ασθενής από την αρρώστια του (γρ. 13-16: Ὅτι ..ν ἄλλο ἄξιον αὐτῷ

διελθεῖν ἢ πλούσιον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ. Αντιστοίχως, *Μάρκ.* 2, 9· 10, 25. *Λουκ.* 5, 23· 18, 25.

⁸² G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* III 1, σχόλ. στη γρ. 11 (σ. 11). J. Chara, *ό. π.*, σ. 111.

⁸³ Για τους ὀρους πάσχων και κάμων ως δηλωτικούς των ασθενῶν βλ. N. van Brock, *Recherches sur le vocabulaire médical du grec ancien*, Paris 1961, σσ. 179-180.

⁸⁴ Γ. Μ. Παράσογλου, «Ἰδιωτικὲς επιστολὲς ἀπὸ τη ρωμαϊκῆ Αἴγυπτο», *Ελληνικά* 37.2 (1986), σσ. 264-267.

⁸⁵ Για τις ἐνίοτε αρκετὰ υψηλὲς ἀμοιβὲς των ἰατρῶν θα γίνει λόγος σε ἐπόμενο κεφάλαιο.

⁸⁶ M. Naldini, *Il cristianesimo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, Firenze 1968, αριθμ. 54 (σσ. 234-236). J. R. Rea, «Letter of a recruit: P.Lond. III 982 revised», *ZPE* 115 (1997), σσ. 189-193. Αναφορά στο εν λόγω κείμενο θα γίνει και παρακάτω, στο κεφάλαιο περί ἀμοιβῶν των ἰατρῶν.

⁸⁷ Για τη φύση της φαρμακευτικῆς αὐτῆς ουσίας βλ. παρακάτω, σσ. 40-42.

ἐγὼ προχρή/σω ἐπεὶ χρειάν τοῦ ἀνθρώπου ἔχω. / Μόνον τάχιον τὸν ἄνθρωπον ἀπαλ/[λα]ζάτω⁸⁸).

Συγκινητικό, τέλος, είναι το ενδιαφέρον του Ματθαίου για την πολυαγαπημένη του μητέρα Μαρία, σύμφωνα με την εκτενή κοπτική επιστολή *P.Kell.Copt. 25* (4^{ου} αι. μ.Χ. (;) - Κέλλις). Ὑστερα από μια περίτεχνα δομημένη και διάχυτη συναισθημάτων εισαγωγή, ο Ματθαίος αναφέρει στη μητέρα του πως έχει διπλώσει σε ορισμένα επιστολικά πατύρινα φύλλα μερικά φάρμακα⁸⁹ για την ίδια (γρ. 37-39: **ΕΟΥΜΗΡ ΜΝ ΝC2ΕΙ ΜΠΔΙΩΤ / ΔΙΤ ΨΕΜΔΗΤΗ Νβλ`β|λε ΜΜΕΟΥ· ΔΙC2ΕΙ ΔΝ / ΧΕ ΤΨΕ 41 ΤΟΥ ΝΕ**)<sup>90</sup>, ενώ δεν παραλείπει να την καθησυχάσει, διαβεβαιώνοντάς την πως τα φάρμακα συνέστησαν φίλοι του γιατροί (γρ. 39-40: **4ΝΔΝΔΓΚΔΙΟΝ ΝΕ 2Ν / ΨΗΕΡ` ΝΕΤΔΥΤΕΙΤΟΥ ΝΗ ΕΟΥΟ ΝCΕΙΝΕ**)⁹¹.

Το τελευταίο κείμενο δίνει την ευκαιρία να εξετάσουμε ορισμένα παπυρικά έγγραφα και όστρακα, των οποίων οι συντάκτες αναφέρονται σε *ίατρούς* που συστήνουν φαρμακευτικές ουσίες σε πάσχοντες από διάφορες ασθένειες, από τις οποίες μία μόνον κατονομάζεται στα εν λόγω κείμενα⁹².

Έτσι, με το *ύπόμνημα PSI IV 413* (3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), από το αρχείο του Ζήνωνα, ο Κύδιππος υπενθυμίζει στον επιστάτη της *δωρεᾶς* του Απολλώνιου να αποστείλει ένα *κεράμιον* καλής ποιότητας *οἴνου*, έναν *χοῦν μέλιτος* (γρ. 13-16: *ἀπόστειλον ἡμῖν οἴ[ν]ο]ν τε / ἢ Λεσβίου ἢ Χίου κεράμιον / ὡς ἡδίστου, καὶ μέλιτος / μάλιστα μὲν χοῦν*), και ένα *σταμνίον* με *τάριχον* (γρ. 18-20: *καὶ ταρίχου τὸ / σταμνίον σύνταξ[ο]ν ἡμῖν / ἐμπλήσαι*), αγαθά τα οποία συστήνουν και χρησιμοποιούν οι *ίατροι* (γρ. 5-6: *οἱ ἰα[τ]ροὶ / συντάσσουσιν*· γρ. 20-22: *τούτων γὰρ ἀμ/φοτέρων πλείστην χρειάν / νομίζουσιν εἶναι*).

⁸⁸ Για το *ἀπαλλάσσω* βλ. N. van Brock, *ό. π.*, σσ. 226-229.

⁸⁹ Σύμφωνα με τους εκδότες του πατύρου (I. Gardner κ.ά., *P.Kell.Copt. I 25*, σχόλ. στη γρ. 38 [σ. 192]), ο κοπτικός όρος **βλ`β|λε** έχει τη σημασία του σπόρου, ενώ στο κείμενο μεταφράζεται συνεκδοχικώς ως «γάπι». Βλ. και W. E. Crum, *A coptic dictionary*, Oxford 1939, σ. 37, στήλη II, s. v.

⁹⁰ I. Gardner κ.ά., *ό. π.*, μτφρ. στις γρ. 39-40 (σ. 190): «I have also sent medicines to you through them, bound with the letters of my father. I have put 135 grains there».

⁹¹ I. Gardner κ.ά., *ό. π.*, μτφρ. στις γρ. 39-40 (σσ. 190-191): «I have also written: 'Take the 100 for you'. They are necessities. It was some friends who gave them to me; they are doctors».

⁹² Ορισμένα από τα κείμενα αυτά περιλαμβάνονται στον κατάλογο του H. Harrauer, *CPR XIII*, σ. 97. Ακολούθως δεν μνημονεύω πατύρους που περιέχουν ιατρικά *receptaria*, αλλά εξετάζουμε κείμενα που αναφέρονται ρητώς σε επίδοση φαρμάκων από *ίατρούς*.

Η χρήση των καταγεγραμμένων εδώδιμων αγαθών ως θεραπευτικών ουσιών, όπως φαίνεται πως υπονοείται στο παραπάνω παπυρικό έγγραφο, είναι γνωστή από παπυρικά *receptaria* και ιατρικά κείμενα της αρχαίας γραμματείας. Η αντισηπτική δράση του οίνου τον καθιστούσε συστατικό συνταγών για δερματικές⁹³, οφθαλμικές⁹⁴ ασθένειες και παθήσεις του πεπτικού συστήματος⁹⁵. Το μέλι, με τις μαλακτικές και αντισηπτικές του ιδιότητες, χρησιμοποιούνταν για θεραπεία ασθενειών των ματιών, των πνευμόνων και του στομάχου⁹⁶, ενώ ευρεία ήταν η χρήση του οίνομέλιτος⁹⁷ και του ύδρομέλιτος (ή μελιτίου) ως φαρμακευτικών ουσιών⁹⁸. Από το άλλο μέρος, ο τάριχος⁹⁹, σημαντικό αγαθό στη διατροφή των Ελλήνων της Αιγύπτου, οι οποίοι

⁹³ Ενδεικτικά *GMP* I 12 (1^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 9. *GMP* II 3 pl. IV-V (3^{ου} αι. μ.Χ.), απ. b, γρ. 2. W. D. Furley στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 3 pl. IV-V, απ. b, σχόλ. στις γρ. 2, 3 (σσ. 41-42). Πρβλ. *Κλ.*, *Λουκ.* 10, *Σαμαρείτης* *δέ τις όδεύων ήλθε κατ' αυτόν, και ίδων αυτόν έσπλαγχνίσθη, και προσελθών κατέδησε τὰ τραύματα αυτού έπιχέων έλαιον και οίνον.*

⁹⁴ Π.χ. M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 6 (= *BKT* III 33-34· 1^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 22· αριθμ. 70 (= *SB* VIII 9860 = *P.Athen.* 2780· 3^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), στήλη I, γρ. 6 και στήλη II, γρ. 5. Αριθμ. 140 (= *P.Princ.* III 155· 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.), verso, γρ. 7. Αριθμ. 170 (= *P.Stras.* Inv. Gr. 90· 2^{ου} αι. μ.Χ.), στήλη I verso D, γρ. 13. *GMP* II 5 (= *P.Tebt.* II 273· 2^{ου} αι. μ.Χ. - Τεβτύνη), στήλη II, γρ. 13. *GMP* II 6 pl. VII (3^{ου} αι. μ.Χ.), απ. a, γρ. 1. A. E. Hanson στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 5, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 13 (σ. 88). A. Maravela-Solbakk στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 6 pl. VII, απ. a, εισαγ. σχόλ. (σ. 105) και σχόλ. στη γρ. 1 (σ. 107).

⁹⁵ Για την κατανάλωση αρωματισμένου με βότανα οίνου ως μαλακτικού του στομάχου, βλ. *GMP* I 15 (= *P.Alex.* 36· 6^{ου} αι. μ.Χ.). J.-L. Fournet - C. Magdelaine στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* I 15, εισαγ. σχόλ. (σσ. 164, 165). Για χρήση αρωματισμένου οίνου στην καταπολέμηση στοματικών λοιμώξεων βλ. M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 150 (= *P.Ryl.* I 29· 2^{ου} αι. μ.Χ.), απ. b, γρ. 19.

⁹⁶ Βλ. H. Chouliara-Raïos, *L'abeille et le miel en Égypte d'après les papyrus grecs (ΕΕΦΣΙ 'Δωδώνη'*, παράρτ. αρ. 30), Ιωάννινα 1989, σσ. 146-150. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 431, s. v. "Honig".

⁹⁷ H. Chouliara-Raïos, *ό. π.*, σσ. 150-152. *GMP* I 15 (= *P.Alex.* 36· 6^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 5. J.-L. Fournet - C. Magdelaine, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 169).

⁹⁸ H. Chouliara-Raïos, *ό. π.*, σσ. 152-154. Επιπλέον *GMP* II 12 (= *P.Oxy.* LIV 3724 recto, III 1-6· 1^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 6.

⁹⁹ Ο όρος αρχικώς δήλωνε το παστό κρέας κάθε είδους, ενώ στη συνέχεια η σημασία του περιορίστηκε στο παστό ψάρι. *LSJ*, s. v. E. Χουλιάρá-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*. Α', Β: *Αλιευτικές συντεχνιακές οργανώσεις - Ταριχευταί. Πτυχές από τον καθημερινό βίο αλιέων και ιχθυοπωλών. Περιορισμοί στην άσκηση της αλιείας. Ιχθυότοποι - Αλιευτικές μέθοδοι και ορολογία*, Ιωάννινα 2003, σσ. 370-377.

προέβαιναν σε εισαγωγικό εμπόριο *ταρίχου* από τη Σικελία και το Βυζάντιο¹⁰⁰, χρησιμοποιείτο ενίοτε ως *materia medica*¹⁰¹.

Επισημαίνω ότι η ταύτιση των αγαθών που καταγράφονται στον παραπάνω πάπυρο με τροφές που αποτελούν *materia medica* σε ιατρικά κείμενα επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι *ιατροί* που καταγράφονται στο παπυρικό έγγραφο δεν χρειάζονταν τα καταλογογραφημένα αγαθά απλώς και μόνον ως τρόφιμα, αλλά ως φαρμακευτικές ουσίες που επρόκειτο να χρησιμοποιήσουν αυτόνομα ή ως συστατικά ιατρικών συνταγών.

Από την περίοδο διακυβέρνησης του Αντωνίνου Ευσεβούς χρονολογείται η αποσπασματική επιστολή *O.Claud.* II 222, από το Κλαυδιανό Όρος της ανατολικής Αιγύπτου¹⁰². Ο γραφέας της επιστολής, πιθανόν εργάτης ή στρατιώτης του ρωμαϊκού οχυρού του Mons Claudianus, φαίνεται πως απευθύνεται σε *ιατρόν*, παραγγέλλοντάς του *φάρμακον* με σκοπό τη θεραπεία της αμυγδαλίτιδας, από την οποία πάσχει μάλλον ο *κουράτωρ* ή ο *κιβαριάτωρ* του φρουρίου (γρ. 2-5: *βοήθησον /]ορι ήμῶν κέ πέμψον αὐτῶ φ]άρμακον ἐπὶ κι<ν>δν/νεύει διὰ] τῶν παρισθμίων [leg. καί, ἐπεί]*)¹⁰³. Παρόλο που στο όστρακο δεν γίνεται σαφής αναφορά σε *ιατρόν*, ο ιατρικός χαρακτήρας του κειμένου υποδηλώνεται κυρίως από την παραγγελία *φαρμάκου*, το οποίο προφανώς θα χορηγήσει ειδικός, και λιγότερο από τη χρήση του όρου *παρίσθμια*¹⁰⁴ ως δηλωτικού της ασθένειας της αμυγδαλίτιδας, ο οποίος μνημονεύεται μεν σε ιατρι-

¹⁰⁰ Για το εισαγωγικό εμπόριο *ταρίχου* στην Αίγυπτο από τον Εύξεινο Πόντο βλ. J. Dumont, «La pêche du thon a Byzance a l'époque hellénistique», *REA* 78-79 (1976-1977), σ. 100 και υποσημ. 25. D. J. Georgacas, *Ichthyological terms for the sturgeon and etymology of the international terms botargo, caviar and congeners (A linguistic, philological, and culture-historical study)*. *Όνόματα δηλωτικά τοῦ ὀξυρύγχου καὶ οἱ διεθνεῖς ὄροι botargo, caviar καὶ συγγενῆ (Μονογραφία γλωσσολογική, φιλολογική, με ἐτυμολογικὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν γλώσσης καὶ πολιτισμοῦ)* (ΠΑΑ 43), Αθήνα 1978, σσ. 154-155. Για το μονοπώλιο *ταρίχου* στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο και τον φόρο που το διασφάλιζε (*ταριχηρά*) βλ. C. Préaux, *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939, σ. 207 και υποσημ. 5. G. M. Browne, «Κρεοπωλική και ταριχηρά (P.Mich. Inv. 178)», στο D. H. Samuel (επιμ.), *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, Toronto 1970, σ. 66. R. I. Curtis, *Garum and salsamenta. Production and commerce in Materia Medica*, Leiden - New York - København - Köln 1991, σσ. 131-141. E. Χουλιαρά-Ράιου, *ό. π.*, Α', I, σσ. 180-183.

¹⁰¹ R. I. Curtis, *ό. π.*, σσ. 27-37, με πολλά παραδείγματα από την αρχαία ελληνική και λατινική ιατρική γραμματεία. Επίσης J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 48-49.

¹⁰² I. Bonati, *ό. π.*, σ. 303.

¹⁰³ H. Cuvigny, στο J. Bingen κ.ά. (επιμ.), *O.Claud.* II 222, εισαγ. σχόλ. (σ. 40).

¹⁰⁴ *LSJ*, s. v. “παρίσθμιον”. F. Skoda, *Médecine ancienne et métaphore. Le vocabulaire de l'anatomie et de la pathologie en grec ancien* (Ethnoscience 4), Paris 1988, σσ. 7, 72-73.

κές πραγματείες¹⁰⁵, ωστόσο μαρτυρείται και στο σημείωμα παρασκευής φυλαχτού κατά των *παρισθμίων* *P.Oxy.* XLII 3068 (3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 1-4: τὸ πρὸς παρίσθμια περίαμμα / εἰς τὸ χρυσοῦν πέταλον τῷ Σαρμάτῃ / πέμψον γρά[[.]]ψας εἰς πιττάκιον / ὡς περιέχει¹⁰⁶.

Σύμφωνα με την επιστολή *P.Oslo* II 54 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.)¹⁰⁷, ο Ωρίων παραγγέλλει στον πατέρα του Απολλώνιο να ζητήσει από τον *ίατρον* δύο είδη φαρμακευτικών ουσιών και να τα στείλει τοποθετημένα σε κιβώτιο φαρμάκων (γρ. 5-9: *πέμψον / μοι τὴν φαρμακοθήκην*¹⁰⁸ / *αἰτήσας π[αρ]ὰ τοῦ ἱατροῦ / φάρμακον δακνηρόν / καὶ ἕτερον ἡδύτερον*). Αν και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τη σύσταση των ουσιών, το επίθετο *δακνηρόν*¹⁰⁹ (γρ. 8) μάλλον αναφέρεται στη γεύση του φαρμάκου και προφανώς οφείλεται στο συστατικό ή στα συστατικά που το αποτελούσαν. Αντιθέτως, το επίθετο *ἡδύτερον* (γρ. 9) θα μπορούσε να αναφέρεται είτε στη γλυκιά γεύση του φαρμάκου, η οποία ίσως οφείλεται στην προσθήκη ή στην επικάλυψη γλυκαντικής ουσίας σε αυτό¹¹⁰, είτε στην υφή της φαρμακευτικής ουσίας¹¹¹.

¹⁰⁵ Για τον Ιπποκράτη βλ. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *Index Hippocraticus*, σ. 632, s. v. “παρίσθμιος”. Π. Δ. Αποστολίδη, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, σ. 574, s. v. “παρίσθμιος”. G. Maloney - W. Frohn, *Concordantia in Corpus Hippocraticum*, I-V, Hildeshim - Zürich - New York 1986-1989, IV, σ. 3473, s. v. “παρίσθμιον”. Για τον Γαληνό βλ. R. Durling, *A dictionary of medical terms in Galen* (Studies in Ancient Medicine 5), Leiden - New York - Köln 1993, σ. 261, s. v. Για τον Διοσκουρίδη βλ. M. Aufmesser, *Etymologische und wortgeschichtliche Erläuterungen zu De materia medica des Pedanius Dioscurides Anazarbeus*, Hildesheim - Zürich - New York 2000, σ. 414, s. v. “παρίσθμιον”. Επίσης, Σωρ., *Γυναικ.* 2, 19 (Burguière κ.ά.).

¹⁰⁶ Για μαγική - τελετουργική θεραπεία της φλεγμονής των *παρισθμίων* από ιερέα του Ασκληπιείου της Επιδαύρου βλ. M. Girone, *Iάματα. Guarigioni miracolose di Asclepio in testi epigrafici (con un contributo di Maria Totti-Gemünd)*, Bari 1998, σσ. 58-70.

¹⁰⁷ Το κείμενο επανεξετάζει στις πολύ πρόσφατες και λεπτομερείς μελέτες της η I. Bonati, *Il lessico dei vasi e dei contenitori greci nei papiri. Specimina per un repertorio lessicale degli angionimi greci* (APF 37), Göttingen 2016, σσ. 251-264 και «Between text and context: *P.Oslo* II 54 reconsidered», στο T. Derda κ.ά. (επιμ.), *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology, Warsaw 29 July - 3 August 2013*, I-III, Warsaw 2016, II, σσ. 659-675.

¹⁰⁸ Για τα κιβώτια αποθήκευσης και μεταφοράς φαρμάκων βλ. παρακάτω, στο κεφάλαιο «Εργαλεία και ιατρικός εξοπλισμός».

¹⁰⁹ *LSJ*, s. v. “δακνηρός”.

¹¹⁰ Την τελευταία άποψη εκφράζουν οι S. Eitrem - L. Amundsen, *P.Oslo* II 54, σχόλ. στη γρ. 9 (σ. 132). Για την επικάλυψη φαρμάκων με γλυκαντικές ουσίες βλ. ενδεικτικά Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 415 (Kühn): *μετὰ δὲ τὸν διὰ τῆς ἀνατρίμεως φοινηγμόν καὶ τὸν κατασασμόν φάρμακα μετασυγκριτικὰ ἐπίχριστα ἢ ἐπίπλαστα*

¹¹¹ Βλ. I. Bonati, *Il lessico*, σσ. 260-261.

Να σημειώσουμε επίσης πως δεν είναι απίθανη η υπόθεση της I. Bonati¹¹² ότι η φράση *αίτησας ... ήδύτερον* (γρ. 7-9) ίσως αποτελεί συντομευμένη μορφή της έκφρασης *αίτησας παρά τοῦ ἱατροῦ τὴν γραφὴν τοῦ φαρμάκου*, δηλαδή τη συνταγή παρασκευής μιας φαρμακευτικής ουσίας, υπόθεση που αφήνει πιθανό το ενδεχόμενο ο Ωρείων να επιδίδεται σε παρασκευή φαρμάκων, των οποίων τα συστατικά παραγγέλλει από γιατρό.

Ο αποστολέας της παπυρικής επιστολής *PSI I 49* (6^{ου} αι. μ.Χ.), *μονάζων*¹¹³ Ισάκιος, ενημερώνει τον *κόμιτα* Ευλόγιο ότι, παρά τις δυσκολίες και έπειτα από πολλαπλές επισκέψεις στον *ἱατρόν*, κατάφερε να βρει και να στείλει στον παραλήπτη ποσότητα *όπιου* (γρ. 1-4: *καθὰ γράψαι μοι κατηξίωσεν ἢ ὑμετέρα μεγαλοπρέπεια περὶ τοῦ ὀλίγου / ὀπίου, θεός μοι μαρτυροῖ, πάνυ ἐζήτησεν παρά τοῦ ἱατροῦ καὶ μόγις / μετὰ πολλῶν καμάτων εὐρίσκω δύο οὐγκίας καὶ τάγα ἔπεμψα / πρὸς τὴν ὑμῶν μεγαλοπρ<έπ>ειαν* [leg. *ἐζήτησα, οὐγκίας, τάχα*]).

Το *ὄπιον*, ο χυμός που παραγόταν από την επεξεργασία των σπόρων της οπιούχου *μήκωνος* (*papaver somniferum*)¹¹⁴, χρησιμοποιείτο ως φαρμακευτική ουσία για πολ-

¹¹² I. Bonati, *Il lessico*, σσ. 256-257. Eadem, «Between text and context», σσ. 669-670.

¹¹³ Για τη σημασία του όρου και για το status των *μοναζόντων* βλ. ενδεικτικά M. Choat, «The development and usage of terms for “Monk” in Late Antique Egypt», *JAC* 45 (2002), σσ. 5, 22.

¹¹⁴ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 98, s. v. A. Carnoy, *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, Louvain 1959, σσ. 172-173, s. v. “mēcōn”. Π. Γ. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Α'-Β', Αθήναι 1959, Β', σσ. 613-614, s. v. “Μήκων”. M. Aufmesser, *Etymologische und wortgeschichtliche Erläuterungen zu De materia medica*, σ. 216, s. v. “μήκων”. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 624-626, s. v. “Mohn”.

Για τις ποικιλίες, τη συστηματική καλλιέργεια και την ευρεία κατανάλωση της εδώδιμης *μήκωνος* στην ελληνιστική Αίγυπτο πληροφορεί πλήθος παπύρων από το αρχείο του Ζήνωνα (3^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. σχετικά: M. Schnebel, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Ägypten. I: Der Betrieb der Landwirtschaft*, München 1925, σ. 206. C. Préaux, *Les grecs en Égypte d'après les archives de Zénon*, Bruxelles 1947, σ. 30. D. J. Crawford, «The opium poppy. A study in Ptolemaic agriculture», στο M. I. Finley (επιμ.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1973, σσ. 230-232. W. Clarysse - K. Vandorpe, *Zénon, un home d'affaires grecs à l'ombre des Pyramides* (Presses Universitaires de Louvain 14), Leuven 1995, σσ. 106-109.

Για χρήση σπόρων *μήκωνος* στη μαγειρική ως καρύκευμα βλ. Γαλ., *Περὶ τροφῶν δυνάμ.* 548 (Wilkins). Διοσκ., *Περὶ ὄλης ἱατρ.* 4, 64, 1 (Wellmann). Πρβλ. Petr. 31, 10 (Müller). E. Marmorale, *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*, Firenze 1961, σχόλ. ad loc. (σ. 17). A. C. Andrews, «The opium poppy as a food and spice in the classical period», *Agricultural History* 26 (1952), σσ. 152-155. K. T. Farrell, *Spices, condiments, and seasonings*, New York 1990, σσ. 173-176, s. v. “Poppy seed”. A. Dalby, *Food in the Ancient World from A to Z*, London 2003, σ. 268, s. v. “Poppy”. L. Y. Beck (trans.), *Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De Materia Medica*, Hildesheim - Zürich - New York 2005, σ.

λές παθήσεις¹¹⁵, λόγω της ισχυρής αναλγητικής του δράσης. Έτσι, μαρτυρείται σε αρχαίους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς και σε παπυρικά *receptaria* ως παυσίπονο για κεφαλαλγίες, οδονταλγίες, κολλικούς εντέρου¹¹⁶, ως επουλωτικό ερεθισμών των ματιών και των αφτιών¹¹⁷, ενώ ανακούφιζε από παθήσεις του ουροποιητικού και του αναπνευστικού συστήματος¹¹⁸. Επιπλέον, οι στυπτικές ιδιότητες του *όπιου* το καθιστούσαν κατάλληλο για θεραπεία ασθενειών του κατώτερου πεπτικού συστήματος¹¹⁹, ενώ λόγω της ισχυρής ναρκωτικής του δράσης χρησιμοποιείτο ως ηρεμιστικό κατά της αϋπνίας¹²⁰.

Η σπουδαιότητα όμως του παραπάνω εγγράφου δεν εξαντλείται στο ότι αυτό ρίχνει φως στο ζήτημα της χρήσης του *όπιου* ως φαρμακευτικής ουσίας. Ο φανερώς απολογητικός τόνος του γραφέα προς τον παραλήπτη της επιστολής αποκαλύπτει την ανάγκη του τελευταίου να αποκτήσει άμεσα ποσότητα *όπιου*, ενώ η εξασφάλισή του από *ιατρὸν* επιβεβαιώνει όχι μόνο την κατοχή και χρήση του από αυτόν, αλλά και τη δυνατότητα χορήγησης ή παραχώρησής του σε ασθενείς. Επιπλέον, η δυσκολία απόκτησης μικρής ποσότητας της συγκεκριμένης ουσίας, όπως σαφώς δηλώνεται από τον Ισάκιο (γρ. 2-3: *μόγισ / μετὰ πολλῶν καμάτων εὐρίσκω δύο οὐγκίας*), καταδεικνύει είτε απροθυμία του *ιατροῦ* να παραχωρήσει *ὄπιον*, που – θυμίζω – συνιστούσε ισχυρή ναρκωτική ουσία, της οποίας ενδεχόμενη υπερδοσολογία μπορούσε να αποβεί μοι-

273. J. P. Alcock, *Food in the Ancient World*, Connecticut - London 2006, σ. 63. G. Schmeling - A. Setaioli, *A commentary on the Satyrca of Petronius*, Oxford 2011, σ. 113.

¹¹⁵ J. Scarborough, «The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine», στο J. Scarborough (επιμ.), *Pharmacy and drug lore in Antiquity. Greece, Rome, Byzantium*, Cornwall 2010, VII, σσ. 4-23 (= R. Porter - M. Teich [επιμ.], *Drugs and narcotics in history*, Cambridge - New York 1995). M. Julyan - M. Dirksen, «The ancient drug opium», *Akroterion* 56 (2011), σσ. 75-90.

¹¹⁶ Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἱατρ.* 4, 64, 3-4. Cels. 5, 25, 3-4 (Spencer). Plin., *Nat.* 6, 22, 123 (Ernout). L. Y. Beck, *ὁ. π.*, σ. 274.

¹¹⁷ Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἱατρ.* 4, 64, 4. Plin., *Nat.* 7, 25, 143. Επίσης *GMP* I 14 (5^{οῦ} αι. μ.Χ.), γρ. 5. *GMP* II 4 (2^{οῦ} αι. μ.Χ. - Θεαδέλφεια), στήλη II, γρ. 5, 12, 19. *GMP* II 5, στήλη II, γρ. 11, 20, 28· στήλη III, γρ. 20· στήλη VI, γρ. 8, 20, 26. J.-L. Fournet - C. Magdelaine, στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* I 14, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 157). J. Lundon, στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 4, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 5 (σ. 65). A.-E. Hanson, στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 5, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 11 (σ. 87). M. Julyan - M. Dirksen, *ὁ. π.*, σσ. 83-84.

¹¹⁸ Cels. 5, 25, 10· 5, 25, 16. M. Julyan - M. Dirksen, *ὁ. π.*, σσ. 85-86.

¹¹⁹ Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἱατρ.* 4, 64, 3. M. Julyan - M. Dirksen, *ὁ. π.*, σ. 85.

¹²⁰ Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἱατρ.* 4, 64, 3-5. Cels. 3, 18, 12. D. J. Crawford, *ὁ. π.*, σσ. 231-232. M. Julyan - M. Dirksen, *ὁ. π.*, σ. 81.

ραία¹²¹, είτε έλλειψη του εν λόγω φαρμάκου εξαιτίας υπερκατανάλωσής του εν όψει πανδημικής ασθένειας, ταυτιζόμενης ίσως με τον ισχυρό λοιμό που ξέσπασε στη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιουστινιανού¹²².

Ας μου επιτραπεί όμως να ολοκληρώσω την παρούσα ανάλυση με ορισμένες ερμηνευτικές επισημάνσεις στο περιεχόμενο δύο κειμένων του 2^{ου} αι. μ.Χ. που παρουσιάζουν αρκετό ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με τον *P.Ross.Georg.* V 4, στον οποίο αναφέρθηκα σε προηγούμενη σελίδα του παρόντος κεφαλαίου, ο Ηρακλής παραγγέλλει μέσω του παραλήπτη της επιστολής από έναν άγνωστο *ίατρὸν* να περιποιηθεί ασθενή, χορηγώντας του *λεπτάριον*, όρο που, σύμφωνα με τον εκδότη¹²³ του κειμένου, αναφέρεται σε φαρμακευτική ουσία (γρ. 11-12: [E]ξ[ευλυ]τούτω οὖν ὁ ἔδ[ε]ι λε[πτα]ρί/ου πεποιηκ[± 4]θῆναι ἵνα αὐτῷ δώσῃ).

Ο όρος *λεπτάριον* μνημονεύεται σε δύο ακόμη παπυρικά κείμενα¹²⁴, στα οποία αναφέρεται σε χρήματα (ως υποκορ. του *λεπτόν*), ενώ τη μοναδική ως τώρα γραπτή μαρτυρία στην οποία το *λεπτάριον* σχετίζεται με την ιατρική αποτελεί κείμενο των *Anonymi Medici*¹²⁵, όπου ο όρος καταγράφεται σε εκτενή κατάλογο χειρουργικών εργαλείων, λαμβάνοντας τη σημασία του ιατρικού οργάνου.

¹²¹ Για τον κίνδυνο η υπερβολική κατανάλωση *όπιου* να οδηγήσει τον ασθενή σε κόμα ή θάνατο βλ. Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἱατρ.* 4, 64, 4: πλείων δὲ ποθεὶς βαπτίζει <ὑπνω> ληθαργωδῶς καὶ ἀναιρεῖ. Plin., *Nat.* 6, 20, 199: ...non vi sororifera modo, verum, si copiosior hauriatur, etiam mortifera per somnos. Για τον έλεγχο της κυκλοφορίας φαρμάκων και την ευθύνη των φαρμακοποιών για τη διακίνησή τους βλ. Α. Χ. Ευτυχιάδη, *Η ἄσκησις τῆς βυζαντινῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης καὶ κοινωνικὰ ἐφαρμογὰ αὐτῆς κατὰ σχετικὰς διατάξεις*, Αθήναι 1983, σσ. 71-76, όπου συγκεντρώνονται χωρία από σχετικές αυτοκρατορικές νομοθετικές διατάξεις.

¹²² Βλ. σχετικά D. C. Stathakopoulos, *Famine and pestilence in the late Roman and early Byzantine Empire. A systematic survey of subsistence crisis and epidemics* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9), Birmingham 2004, σσ. 110-154. P. Horden, «Mediterranean plague in the age of Justinian», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing* (= M. Maas [επιμ.], *The Cambridge Companion to the age of Justinian*, Cambridge 2005, σσ. 134-160), XIV, σσ. 134-160. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 689-691, s. v. “Pest <Justinianische>”.

¹²³ G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* V 4, σχόλ. στη γρ. 11 (σ. 15).

¹²⁴ *P.Berl.Bibl.* 25 (3^{ου} αι. μ.Χ. - Μέμφις), γρ. 5: *Ἰεχει λεπτάριον εὐλογ[ ] . P.Abinn.* 36 (= *P.Gen.* I 53· 342-351 μ.Χ. - Αρσινοϊτης νομός), γρ. 12-15: *εἶνα δῆς τῆ ἔμοῦ συμβείω / ἔγνα πρόβατα εἶνα καὶ τῆ εὔρε/[θῆ κα]τὰ χαίρα αὐτῆς ὀλίγον / λεπτάρειον* (leg. ἵνα δῶς, συμβίω, ἵνα, καὶ αὐτῆ, χέρα, λεπτάριον).

¹²⁵ *Ὀνόματα τῶν ἱατρικῶν ἐργαλείων κατὰ στοιχεῖα οἷς ἐν ταῖς χειρουργίαις χρώμεθα*, 47, γρ. 11. H. Schoene, «Zwei Listen chirurgischer Instrumente», *Hermes* 38 (1903), σσ. 280-284.

Διαφωτιστική για την ερμηνεία του *λεπταρίου* ως φαρμακευτικής ουσίας είναι η παραβολή του παπύρου μας με τον *P.Ross.Georg.* IV 16 (30 Ιαν. 710 - Αφροδίτης κόμη), στην οποία προβαίνει και ο ίδιος ο εκδότης¹²⁶. Το τελευταίο κείμενο, που γράφτηκε πέντε περίπου αιώνες ύστερα από τον *P.Ross.Georg.* V 4, αποτελεί επίσημη απόφαση κατάργησης ενός επίπονου βασανιστηρίου, κατά το οποίο οι βασανιστές μεταχειρίζονταν *όξιδιον* και *λεπτάριον* (γρ. 2-6: *οὐκ ἔστιν / [τὸ σύνολον οὐδὲν ἄλλο β]ασανιστήριον ἀνίατον καὶ ἀργὸν / [ἀποδικνῶν¹²⁷ τὸν βασανιζόμε]νον χεῖρω τοῦ λεπταρίου / [μετὰ (καὶ) ὀξιδίου. Διὰ τοῦτο] κελεύομεν μετὰ τὴν ἀπόλυσιν / [τῶν παρόντων ἡμῶν γραμ]μάτων μὴ λεπταρισθῆναι τινα*). Ο μόνος δυνατός παραλληλισμός του βασανιστηρίου που περιγράφεται στον πάπυρο και στον οποίο προβαίνει ο εκδότης του κειμένου¹²⁸ είναι ο διαδεδομένος – όπως μαρτυρούν αγιολογικά κείμενα¹²⁹ – τρόπος μαρτυρίου με χρήση ξιδιού, κατά τον οποίο οι βασανιστές τοποθετούσαν στις πληγές ή στα ρουθούνια του βασανιζόμενου ξίδι αναμεμιγμένο με μαρμαρόσκονη ή στάχτη (*κονία*), σημασία που μάλλον λαμβάνει στο παρόν κείμενο ο όρος *λεπτάριον*.

Επιπροσθέτως, δεν είναι δύσκολο να προβεί κανείς σε συσχετισμό της σημασίας «σκόνη» που λαμβάνει το *λεπτάριον* στα προαναφερθέντα κείμενα με αυτή της κονιορτοποιημένης φαρμακευτικής ουσίας, της οποίας η απαλή υφή ή η λεπτή γεύση δικαιολογούν την ονομασία της¹³⁰. Εξάλλου, η χρήση *κονίας* ή μαρμαρόσκονης ήταν αρκετά διαδεδομένη στη θεραπευτική ιατρική, όπως αποδεικνύουν πραγματείες γαιτρών της αρχαιότητας, σύμφωνα μάλιστα με τις οποίες ο όρος *κονία* συχνά συνοδεύεται από το επίθετο *λεπτή*¹³¹.

¹²⁶ G. Zereteli, *loc. cit.*

¹²⁷ Leg. *ἀποδεικνῶν*.

¹²⁸ Ο G. Zereteli (*P.Ross.Georg.* IV 16, εισαγ. σχόλ. [σ. 58]) παραπέμπει στην έκδοση κοπτικών χριστιανικών κειμένων από τον O. von Lemm, *Kleine koptische Studien X-XX* (Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences 13), St. Pétersbourg 1900 (βλ. τον ιστότοπο www.mathnet.ru).

¹²⁹ Βλ. ενδεικτικά Συμ. Μεταφρ., *Ἀθλ. τῶν Ἁγ. Μαρτ. Βίκτορος καὶ Στεφανίδος*, PG 115, 264: *Καὶ ἐκέλευσεν πάλιν ὁ δοῦξ κονίαν μετὰ ὄζους εἰς τὰ βραγχεῖα αὐτοῦ ἐμβληθῆναι· καὶ τούτου γενομένου ὁ ἅγιος Βίκτωρ εἶπεν· Τὸ ὄζος καὶ ἡ κονία ἐμοὶ ὡσπερ μέλι καὶ κηρίον εἰσι διὰ τὸν Χριστόν*. Για επιπλέον παραδείγματα βλ. O. von Lemm, *ό. π.*, σσ. 23-26.

¹³⁰ *LSJ*, s. v. “λεπτός”.

¹³¹ Γαλ., *Θεραπ. μέθ.* 10, 964: *ὕγρον τι τῶν λεπτομερεστάτων ἱκανόν, οἷόν περ ἔστι τὸ τῆς στακτῆς ὀνομαζομένης κονίας, ἀναλαμβανομένης σπόγγῳ καινῷ*. Ορειβ., *Εὐνάπ.* 2, 1, 58 (Raeder): *Κονία καυστικὴν μὲν ἔχει θερμότητα, τῷ λεπτομερεῖ δὲ τῆς οὐσίας ἀνωδύνως καίει*. Ἱππιατρ., *Lugd.* 170: *Λάβε τὴν λεπτοτάτην κονίαν, <μὴ> τὴν τραχεῖαν, ἐπίπασε ὡς θερμοτάτην καὶ ἀπόκλυσσον διὰ τρίτης ἡμέρας*,

Ο ιατρικός χαρακτήρας της επιστολής που σώζεται στο *O.Claud.* II (2^{οο} αι. μ.Χ. - Κλαυδιανό όρος) δεν γίνεται αντιληπτός με την πρώτη ανάγνωση. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Ασκαλαφωνάς ενημερώνει τον Αλεξά να λάβει από τον Βεσπασιανό *ἀειουτώρειν καὶ ζυρά/φιον] ἔν καὶ ζμειλὲν ἔν* (γρ. 5-7 [leg. *σμιλίον*]). Η αποστολή *ζυραφίου* και *σμιλίου* (κοφτερού μαχαιριού), δηλαδή οργάνων που χρησιμοποιούνται τόσο σε καθημερινές χειρωνακτικές εργασίες όσο και στη χειρουργική ιατρική¹³², απλώς προϊδεάζει τον αναγνώστη για το ιατρικό περιεχόμενο του οστράκου, προς επίρρωση του οποίου τελικά “έρχεται” ο όρος *ἀειουτώρειν*, που αποτελεί εξελληνισμένη μορφή του λατινικού *adiutorium*, και που λαμβάνει τη σημασία της ιατρικής συνταγής, του φαρμάκου¹³³. Φαίνεται λοιπόν πως ο Ασκαλαφωνάς αποστέλλει με τον Βεσπασιανό ιατρικό εξοπλισμό ή ιατρική βοήθεια στον Αλεξά, που πιθανόν είναι γιατρός¹³⁴.

β) Εξειδίκευση

Την εξειδίκευση που υπήρχε στους κόλπους των Αιγύπτων *ιατρῶν* στη θεραπεία ποικίλων ασθενειών μαρτυρεί ο Ηρόδοτος, ο οποίος αναφέρει πως ο λαός της Αιγύπτου ήταν ο μόνος στον οποίο ο αριθμός των *ιατρῶν* ήταν ανάλογος των ασθενειών που καθένας θεράπευε¹³⁵.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα εξετάσω τα παπυρικά κείμενα των οποίων οι αναφορές σε ιατρικούς λειτουργούς, νόσους και κατά συνέπεια τρόπους θεραπείας τους αποτελούν υπώνυμα των αντίστοιχων υπερώνυμων *ιατρός* ή *νόσος*. Επισημαίνω, βεβαίως, πως οι πάπυροι αυτοί καλύπτουν μια χρονική περίοδο μεταγενέστερη από

ἕως ὕγιῃ γένηται τὰ ἔλκη. Πρβλ. M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 26 (= *P.Aberd.* 125, 3^{οο}-4^{οο} αι. μ.Χ. - Αρσινοϊτης νομός), verso, γρ. 1: *κονιορτοῦ*.

¹³² Για τη χρήση των παραπάνω ιατρικών εργαλείων βλ. αναλυτικά σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

¹³³ F. Kayser, στο J. Bingen κ. ά. (επιμ.), *O.Claud.* II 408, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 247). Πρβλ. I.-M. Cervenka-Ehrenstrasser, *Lex. Lat. Lehn.* I, σσ. 50-51, s. v. “ἀδιούτωρ”. S. Daris, *Il lessico latino nel greco d’Egitto*, Barcelona ²1991, σ. 25, s. v. “ἀδιούτωρ”.

¹³⁴ F. Kayser, *ό. π.*, εισαγ. σχόλ. (σ. 246).

¹³⁵ Ηρόδ. 2, 84: *Ἡ δὲ ἰητρικὴ κατὰ τὰδε σφι δέδασται· μιῆς νόσου ἕκαστος ἰητρός ἐστι καὶ οὐ πλεόνων. Πάντα δ’ ἰητρῶν ἐστι πλέα· οἱ μὲν γὰρ ὀφθαλμῶν ἰητροὶ κατεστᾶσι, οἱ δὲ κεφαλῆς, οἱ δὲ ὀδόντων, οἱ δὲ τῶν κατὰ νηδύν, οἱ δὲ τῶν ἀφανέων νόσων.* W. W. How - J. Wells, *A commentary on Herodotus. With introduction and appendices, Vol. I (Books I-IV)*, Oxford 1912 (ανατύπ. 1964), σχόλ. ad loc. (σ. 208). W. G. Waddell, *Herodotus: Book II*, London 1939 (ανατύπ. 1964), σχόλ. ad loc. (σ. 198). A. B. Lloyd, *Herodotus Book II*, σχόλ. ad loc. (σσ. 349-351). D. Asheri - A. Lloyd, *Ηροδότου Ιστορίαι. Τόμος I, Βιβλία A-B*, σχόλ. ad loc. (σσ. 590-591).

την εποχή στην οποία αναφέρεται ο Ηρόδοτος, με αποτέλεσμα η πλειονότητα των αναφορών στους ιατρικούς λειτουργούς να σχετίζεται με τους μη αυτόχθονες κατοίκους της χώρας του Νείλου¹³⁶.

ι. *Ίατροκλύσται*

Ότι το επάγγελμα του *ΐατροκλύστου* είναι μια από τις λίγες εξαιρέσεις του παραπάνω κανόνα σχετικά με την άσκηση της ιατρικής από γηγενείς Αιγύπτιους επιβεβαιώνεται από το σχόλιο του Ηρόδοτου και του Διόδωρου Σικελιώτη¹³⁷ για τη σημασία που έδιναν οι Αιγύπτιοι στην καλή λειτουργία του πεπτικού συστήματος ως εξασφάλιση υγείας και σωματικής ευεξίας, σημασία που αποτυπώνεται στη χρήση πρακτικών που βοηθούσαν στην απεκκριτική διαδικασία του ανθρώπινου σώματος, όπως το κλύσμα.

Προς επίρρωση της παραπάνω θέσης λειτουργούν τρία ως τώρα παπυρικά κείμενα, χρονολογημένα πριν από τον 1^ο αι. π.Χ., τα οποία αναφέρονται σε *ΐατροκλύστας*, ιατρικούς λειτουργούς εξειδικευμένους στη θεραπεία με κλύσμα, και τα οποία επιβεβαιώνουν τη συνέχιση της συγκεκριμένης πρακτικής ως θεραπευτικής μεθόδου και στην πτολεμαϊκή περίοδο¹³⁸.

Την αρχαιότερη μέχρι σήμερα παπυρική αναφορά σε *ΐατροκλύστην* αποτελεί ο λογαριασμός *P.Hib. II 268* (ca. 260 π.Χ. - Hibeh), στο τελευταίο τμήμα του οποίου καταγράφεται πληρωμή εργατών (γρ. 15: *κάτεργον*). Παρόλο που ο πάπυρος στο εν λόγω σημείο είναι αρκετά φθαρμένος, ο εκδότης δεν αμφιβάλλει για την ορθότητα της ανάγνωσης του όρου *ΐατροκλύστης* (γρ. 16: *ΐατροκλύ]στη[ι]* (*πεντώβολον*)).

Προβλήματα στην ανάγνωση παρουσιάζει και το τελευταίο τμήμα του *UPZ I 8* (= *P.Lond. I 44* [σ. 33]: 161 π.Χ. - Μέμφις): στο περιθώριο των γρ. 32-34, όπου ο

¹³⁶ Βλ. και παρακάτω, την πραγμάτευση του ζητήματος του φυλετικού διαχωρισμού των *ΐατρῶν*.

¹³⁷ Ηρόδ. 2, 77: *συρμαΐζουσι τρεῖς ἡμέρας ἐπεξῆς μηνὸς ἑκάστου, ἐμέτοισι θηρώμενοι τὴν ὑγίειν καὶ κλύσμασι, νομίζοντες ἀπὸ τῶν τρεφόντων σιτίων πάσας τὰς νόσους τοῖσι ἀνθρώποισι γίνεσθαι*. Διόδ. 1, 82: *Τὰς δὲ νόσους προκαταλαμβάνομενοι θεραπεύουσι τὰ σώματα κλυσμοῖς καὶ νηστείαις καὶ ἐμέτοις, ἐνίοτε μὲν καθ' ἑκάστην ἡμέραν, ἐνίοτε δὲ τρεῖς ἢ τέτταρας ἡμέρας διαλείποντες. Φασὶ γὰρ πάσης τροφῆς ἀναδοθείσης τὸ πλέον εἶναι περιττόν, ἀφ' οὗ γεννᾶσθαι τὰς νόσους*. A. B. Lloyd, *ό. π.*, σχόλ. ad loc. (σ. 331). D. Asheri - A. Lloyd, *ό. π.*, σχόλ. ad loc. (σ. 581). Βλ. επίσης K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 503-504, s. v. "Klistier".

¹³⁸ M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 46-47.

συντάκτης της αίτησης Πτολεμαίος, *ἐγκάτοχος*¹³⁹ στο *Σαραπεῖον* της Μέμφιδας¹⁴⁰, καταχωρίζει τα ονόματα ορισμένων *καλλυντῶν*¹⁴¹ του ναού που βιαιοπράγησαν εναντίον του, καταγράφονται, από διαφορετικό ‘χέρι’, ο *ταπίδουφος*¹⁴² Πο..ος και ο *κλυστής* Αρχήβις. Το προσδιοριστικό *κλυστής*, ἄπαξ λεγόμενο στην αρχαία ελληνική, πρέπει να αναφέρεται στο επάγγελμα του *ίατροκλύστου*, όχι μόνο λόγω της ετυμολογικής συγγένειας μεταξύ των δύο όρων, αλλά και λόγω της μνείας του ίδιου Αρχήβι ως *ίατροῦ* στον UPZ I 7 (= *P.Par.* 36· 163-162 π.Χ. - Μέμφις), γρ. 11, προγενέστερη αίτηση του Πτολεμαίου, με την οποία εκφράζει παράπονα για προηγούμενη βιαιοπραγία εναντίον του από τα ίδια πρόσωπα¹⁴³.

Η ύπαρξη τεχνητών και εμπόρων στον ναό του Σάραπι, όπως δηλώνεται από τον Πτολεμαίο (γρ. 32-35: *Μῦς ἱματιοπώλης, Ψοσναῦς ἀσιλλοφόρος, / Ἴμούθης ἀρτοκόπος, Ἀρεμβάσις σιτοκάπηλος, / Στοτοῆτις σακκοφόρος / Ἀρχήβις κλυστής, Πο..ον ταπίδουφον*)¹⁴⁴, μαρτυρεί τη διεξαγωγή εμπορικών συναλλαγών και παροχή υπηρεσιών στους περιβόλους των ναών από μικροεμπόρους και άλλους επαγγελματίες, οι οποίοι αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο “μέλη” του προσωπικού του ναού¹⁴⁵. Η καταχώριση του ονόματος και του επαγγέλματος του Αρχήβι, σε συνδυασμό με τη γνωστή από διάφορες πηγές ιδιότητα του Σάραπι ως θεού - θεραπευτή¹⁴⁶ καθώς και τη συνήθεια

¹³⁹ Για τον χαρακτήρα και τα κίνητρα της *κατοχῆς*, της παραμονής εντός των τειχών των ναών ως έκφρασης αφοσίωσης στον θεό, βλ. γενικά W. Otto, *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten*, I-II, 1907-1908, I, σσ. 119-125. D. J. Thompson, «Ptolemaios and the ‘Lighthouse’: Greek culture in the Memphite Sarapeum», *PCPhS* 213 [n.s. 33] (1987), σσ. 106-107. Eadem, *Memphis under the Ptolemies*, Princeton 1988, σσ. 217-224. W. Clarysse, «Egyptian religion and magic in the papyri», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σ. 573. M. Hirt-Raj, *ό. π.*, σσ. 293-294.

¹⁴⁰ Για τον ναό του Σάραπι στη Μέμφιδα βλ. J. E. Stambaugh, *Sarapis under the early Ptolemies*, Leiden 1972, σσ. 90-93. D. J. Thompson, *ό. π.*, σσ. 212-265. N. Lewis, *Greeks in Ptolemaic Egypt. Case studies in the social history of the Hellenistic world*, Connecticut 2001, σσ. 69-87.

¹⁴¹ Οι *καλλυνταὶ* δεν ήταν μέλη του ιερατείου, αλλά προσωπικό που φρόντιζε για την καθαριότητα του ναού. *LSJ*, s. v. K. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* III, σ. 379, s. v. U. Wilcken, *UPZ* I, σ. 48.

¹⁴² Πρόκειται για υφαντή ταπήτων. *LSJ*, s. v. S. Calderini, «Ricerche sull’industria e il commercio dei tessuti in Egitto», *Aegyptus* 26 (1946), σσ. 80-83.

¹⁴³ F. G. Kenyon, *P Lond.* I 44 (σ. 33), σχόλ. στη γρ. 34 (σ. 35). U. Wilcken, *UPZ* I 7, σχόλ. στη γρ. 7 (σ. 139).

¹⁴⁴ *LSJ*, s. vv.

¹⁴⁵ W. Otto, *ό. π.*, I, σσ. 283-284.

¹⁴⁶ O. Weinreich, *Antike Heilungswunder. Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer*, Gießen 1909, σσ. 118-126. U. Wilcken, *UPZ* I, σσ. 34-35. W. Hornbostel, *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*, Leiden

θεραπείας ασθενών σε ναούς από μέλη του ιερατείου¹⁴⁷, επιτρέπουν να υποθέσουμε, μαζί με την D. J. Thompson¹⁴⁸, ότι ο *ιατροκλύστης* Αρχήβις ασκούσε την ιατρική τέχνη στο Σαραπείο της Μέμφιδας.

Η πολυσυζητημένη επιστολή *Chr. Wilck.* 136 (= *UPZ I* 148), την οποία σχολίασα αναλυτικά παραπάνω, ρίχνει φως σε μια ακόμη πτυχή του έργου του *ιατροκλύστου*. Θυμίζω πως ο Αιγύπτιος *ιατροκλύστης* Φαλου..ήτις διδάσκει, στο διδασκαλείο που διατηρεί στην πόλη, την εξειδικευμένη τέχνη σε μελλοντικούς *ιατρούς*, οι οποίοι πρόκειται να ακολουθήσουν το συγκεκριμένο επάγγελμα. Επειδή όμως τα μαθήματα και οι διδακτικές σημειώσεις του ήταν γραμμένες στη δημοτική γραφή, η παρουσία ενός Έλληνα, γνώστη των δημοτικών γραμμάτων, ο οποίος μεταφράζει τις γραμμένες στην αιγυπτιακή γλώσσα σημειώσεις τού αυτόχθονα *ιατροῦ*, ήταν απαραίτητη.

Με την επιφύλαξη που υπαγορεύει η αποσπασματικότητα των παπυρικών πληροφοριών στη συναγωγή συμπερασμάτων, επισημαίνουμε ότι οι *ιατροκλύσται* Αρχήβις και Φαλου..ήτις ήταν αυτόχθονες Αιγύπτιοι¹⁴⁹, διαπίστωση που επιβεβαιώνει πως η χρήση του κλύσματος στην ιατρική είχε αιγυπτιακές ρίζες, ενώ δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι η συγκεκριμένη πρακτική ασκούνταν κυρίως από γηγενείς *ιατρούς*. Από το άλλο μέρος, εντύπωση προκαλούν οι ελάχιστες παπυρικές αναφορές στη χρήση *κλύσματος*¹⁵⁰ και η ανυπαρξία αναφορών σε *ιατροκλύστην* κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, έλλειψη που πιθανόν οφείλεται στον παράγοντα της

1973, σσ. 22-23, υποσημ. 3· 233. R. Merkelbach, «Zur ENKATOXH im Sarapeum zu Memphis», *ZPE* 103 (1994), σσ. 293-296. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 69.

¹⁴⁷ Για το ζήτημα της θεραπείας ασθενών σε ναούς από ιερείς, περισσότερο ή λιγότερο σχετικούς με την ιατρική, πάντως σίγουρα ενεργούντες υπό την επίδραση του θεού, που θεράπευε τους πάσχοντες με χρησμούς ή απαντώντας με ενύπνια οράματα, βλ. αναλυτικότερα O. Weinreich, *ό. π.*, σσ. 76-109, 110-136. D. J. Thompson, *ό. π.*, σ. 265, υποσημ. 310. R. Merkelbach, *loc. cit.* D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt. Assimilation and resistance*, Princeton 1998, σσ. 46, 213, 232. W. Clarysse, *loc. cit.* V. Nutton, *Ancient medicine*, σσ. 273-291. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 32-37.

¹⁴⁸ D. J. Thompson, *ό. π.*, σσ. 264-265 και υποσημ. 310 (σ. 265).

¹⁴⁹ Παρόλο που η αποσπασματικότητα του *P.Hib.* II 268 δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε με βεβαιότητα την εθνικότητα του *ιατροκλύστου*, αυτός πιθανό να ήταν Αιγύπτιος, αν κρίνουμε από την ύπαρξη αιγυπτιακών ονομάτων άλλων επαγγελματιών που καταγράφονται στο έγγραφο (γρ. 7, 8, 15, 16). Γενικά για την προέλευση των ονομάτων ως κριτήριο φυλετικού προσδιορισμού βλ. παρακάτω.

¹⁵⁰ Το κοπτικό κείμενο *CPR IV* 22c (= *CPR II* 122), που χρονολογείται από τον 8^ο αι. μ.Χ., αποτελεί το μοναδικό παπυρικό απόσπασμα που καταγράφει το κλύσμα ως θεραπευτική μέθοδο.

τύχης, δεδομένου ότι το κλύσμα αναφέρεται ως θεραπευτική πρακτική σε λογοτεχνικά κείμενα *ιατρῶν* της βυζαντινής περιόδου¹⁵¹.

ii. *Ὀφθαλμικοί*¹⁵²

Το πλήθος των λογοτεχνικών παπυρικών ιατρικών κειμένων αλλά και των παπυρικών εγγράφων που καταγράφουν ασθένειες των οφθαλμών ή συνταγές παρασκευής καταπλασμάτων και κολλυρίων αποδεικνύει ότι τα οφθαλμολογικής φύσης προβλήματα (ξηροφθαμία, ερεθισμός, βλεφαρίτιδες, τραυματισμοί, περιορισμένη όραση, ακόμη και τύφλωση)¹⁵³ ταλαιπωρούσαν πολύ συχνά τους κατοίκους της Αιγύπτου. Η ποικιλία και η συχνότητα εμφάνισης των ασθενειών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούν στην ενδοχώρα (ζεστό και ξηρό κλίμα¹⁵⁴, αμμοθύελλες¹⁵⁵, έντομα¹⁵⁶)¹⁵⁷, ενώ οι ποικίλες μέθοδοι θεραπείας τους, που προβάλλ-

¹⁵¹ Ενδεικτικά Ορειβ., *Ιατρ. συναγ.* 8, 26 (Raeder) (4^{ος}-5^{ος} αι. μ. Χ.). Παύλ. Αιγ., 1, 44 (Heiberg) (7^{ος} αι. μ.Χ.).

¹⁵² Για την οφθαλμολογία στην Αίγυπτο βλ. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 85. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 82-85. M.-H. Marganne, *L'ophtalmologie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs*, Leiden - Boston - Köln 1994. R. P. J. Jackson, «Eye medicine in the Roman Empire», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.3*, Berlin - New York 1996, σσ. 2229, 2232. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 125-127, s. v. «Augenheilkunde».

¹⁵³ Βλ. ενδεικτικά M.-H. Marganne, *L'ophtalmologie*, σσ. 133-146 («P.Strassb. Inv. Gr. 90, I^V E. Etiologie de diverses affections ophtalmologiques»).

¹⁵⁴ Για το κλίμα στην αιγυπτιακή ενδοχώρα βλ. Στράβ. 793C (Radt): *Αί μὲν γὰρ ἄλλαι πόλεις αἰ ἐπὶ λιμνῶν ἰδρυμέναι βαρεῖς καὶ πνιγώδεις ἔχουσι τοὺς ἀέρας ἐν τοῖς καύμασι τοῦ θέρους...νοσώδης ὁ ἀήρ ἔκλεται καὶ λοιμικῶν κατάρχει παθῶν.*

¹⁵⁵ Για τους ισχυρούς νοτιάδες που έπνεαν από τη χερσόνησο του Σινά, μεταφέροντας μεγάλες ποσότητες άμμου και σκόνης προς την Αίγυπτο βλ. Διόδ. 1, 30: *στενοῦ γὰρ τοῦ ρεύματος ὄντος καὶ ταινία παραπλησίου, θινῶν τε μεγάλων πάντη περιεχυμένων, ἐπειδὴν νότοι συνεχεῖς πνεύσωσιν, ἐπίσειεται πλῆθος ἄμμου.* Πρβλ. επίσης Στράβ. 807C: *Ἔστι δὲ καὶ Σαράπειον ἐν ἀμμώδει τόπῳ σφόδρα ὥσθ' ὑπ' ἀνέμων θίνας ἄμμων σωρεύεσθαι.* 814C: *ὀρμήσαντα δ' ἐκ Παραιτονίου καίπερ νότων ἐπιπεσόντων βιάσασθαι, πλανώμενον δ' ὑπὸ τοῦ κονιορτοῦ.* M. A. Ibrahim, *The land and the social life of ancient Egypt as described in the classical authors of Greece and Rome between 70 B.C. and A.D. 69* (ιδ. διατρ.), Cairo 1968, σσ. 79-81, όπου οι παραπομπές στα προαναφερθέντα χωρία.

¹⁵⁶ Για τα έντομα, κυρίως τις μύγες, ως υπεύθυνα για την εξάπλωση ασθενειών των ματιών στην αρχαία Αίγυπτο βλ. E. Panagiotakopulu, «Dipterous remains and archaeological interpretation», *Journal of Archaeological Science* 31 (2004), σ. 1675. E. Panagiotakopulu - P. C. Buckland, «Environment, insects and the archaeology of Egypt», στο A. Dodson - S. Ikram (επιμ.), *Beyond the horizon. Studies in Egyptian art, archaeology and history. In honour of Barry J. Kemp*, Cairo 2009, σ. 349. Η παραπάνω βιβλιογραφία από την J. Draycott (ό. π., σ. 62, υποσημ. 560).

λονται εύγλωττα στους παπύρους¹⁵⁸, καταδεικνύουν τόσο τη σοβαρότητα των περιστατικών, όσο και τις αγωνιώδεις προσπάθειες των ασθενών να θεραπεύσουν ένα από τα κυριότερα όργανα του ανθρώπινου σώματος.

Ο γραμμένος στη δημοτική γραφή λογαριασμός *P.Count. 9* (251/250 π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), στον οποίο καταγράφεται το όνομα του οφθαλμιάτρου Σίμωνα (απ. α, στήλη III, γρ. 32: Ὑμν ρ3 σωνω-ir.t), δεν δίνει πολλές πληροφορίες για την άσκηση του επαγγέλματός του. Αντιθέτως, πάπυροι από τη ρωμαϊκή περίοδο συνιστούν πιο εύγλωττες μαρτυρίες όσον αφορά στο έργο των *ὀφθαλμικῶν*, δηλαδή των οφθαλμιάτρων.

Από τα πρώτα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Αίγυπτο χρονολογείται ο *Chr. Wilck. 456* (= *P.Oxy. I 39· 52* μ.Χ. - Οξύρυγχος), από το αρχείο του γερδίου Τρύφωνος. Οι πρώτοι εκδότες του κειμένου¹⁵⁹ θεώρησαν πως επρόκειτο για πιστοποιητικό απαλλαγής (γρ. 1: *ἀντίγραφον ἀπολύσεως*) του Τρύφωνα από τη στρατιωτική του υπηρεσία, ύστερα από εξέταση και διάγνωση ασθενούς όρασης (γρ. 8-10: *Τρύφων Διονυσίου γέρδιος, / ὑπο<κε>χυμένος ὀλίγον βλέπων, / τῶν ἀπ' Ὀξυρύγχων τῆς μητροπόλ(εως)*). Ωστόσο, έπειτα από προσεκτική μελέτη του κειμένου, ιδωμένου πλέον ως τμήματος μιας ευρύτερης ομάδας εγγράφων, ορισμένοι μελετητές¹⁶⁰ διαπίστωσαν ότι η ηλικία του Τρύφωνα – ήταν σαραντατεσσάρων ετών όταν γράφθηκε ο πάπυρος (52 μ.Χ.) – δεν δικαιολογεί εξέταση της όρασής του με σκοπό την κατάταξή του στον στρατό¹⁶¹ και υποστήριξαν ότι ο πάπυρος δεν αναφέρεται σε

¹⁵⁷ Για τη συσχέτιση κλίματος και οφθαλμικών παθήσεων βλ. Cels. 2, 1, 13-16. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 62-63, 67.

¹⁵⁸ M.-H. Marganne, *L'ophtalmologie*, σσ. 173-176, με βιβλιογραφία.

¹⁵⁹ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy. I 39*, εισαγ. σχόλ. (σ. 82). Βλ. επίσης R. W. Davies, «The medici of the Roman armed forces», *Epigraphische Studien* 8 (1969), σ. 92. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σ. 130. B. Campbell, *The Roman army. A sourcebook, 31 B.C. - A.D. 337*, London 1994 (ανατύπ. 2003), σ. 12. S.-E. Phang, «Military documents, languages, and literacy», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A companion to the Roman army*, Oxford 2011, σσ. 287-288. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 64.

¹⁶⁰ Βλ. M.-V. Biscottini, «L'archivio di Tryphon tessitore di Oxyrhynchos», *Aegyptus* 46 (1966), σσ. 247-249, η οποία συνοψίζει τις απόψεις προηγούμενων μελετητών. Βλ. και G. R. Watson, *The Roman soldier*, Bristol 1969, σσ. 40-41.

¹⁶¹ Για την *probatio*, την ιατρική εξέταση στην οποία υποβάλλονταν οι νεοσύλλεκτοι Ρωμαίοι στρατιώτες, βλ. G. R. Watson, *ό. π.*, σσ. 38-42. M. Simkins, *The Roman army from Caesar to Trajan*, Oxford 1984 (ανατύπ. 2005), σ. 9. R. Jackson, *ό. π.*, σσ. 129-130. J. P. Roth, *The logistics of the Roman army at war (264 B.C. - A.D. 235)*, Leiden - Boston - Köln 1999, σ. 9. S.-E. Phang, *ό. π.*, σ. 287.

απαλλαγή από στρατιωτική θητεία, αλλά αποτελεί πιστοποιητικό *ἀπολύσεως* από *λειτουργίαν*¹⁶². Αντιθέτως, η Biscottini¹⁶³ θεώρησε ότι το κείμενο σώζει πιστοποιητικό φοροαπαλλαγής, άποψη που επικροτεί η M. Hirt Raj¹⁶⁴ και την οποία συσχετίζει με τη δυσκολία αποπληρωμής φόρων από μέρους του Τρύφωνα, ως συνέπεια δυσκολίας άσκησης του επαγγέλματός του εξαιτίας του οφθαλμικού του προβλήματος.

Ανεξαρτήτα από τον χαρακτήρα του εγγράφου, εντύπωση προκαλεί η διάγνωση της οφθαλμικής πάθησης του Τρύφωνα, η οποία δηλώνεται με τη μετοχή *ὑποκεχυμένος*, όρος που αναφέρεται στον καταρράκτη του ματιού¹⁶⁵. Ο καταρράκτης, ασθένεια που εκδηλώνεται κυρίως σε μεσήλικες και υπερήλικες¹⁶⁶, αλλά και σε άτομα νεαρότερης ηλικίας¹⁶⁷, δυσκολεύει την όραση του ασθενούς, ενώ μπορεί να τον οδηγήσει ακόμη και στην τύφλωση (γρ. 9: *ὑπο<κε>χυμένος ὀλίγον βλέπων*)¹⁶⁸. Επισημαίνω επίσης ότι αναφορά στο οφθαλμικό πρόβλημα του Τρύφωνα γίνεται και στο έγγραφο

¹⁶² Παπυρικά κείμενα και διατάγματα αυτοκρατόρων επιβεβαιώνουν ότι ασθενείς ή άτομα με αναπηρία εξαιρούνταν από δημόσιες *λειτουργίας*. Βλ. N. Lewis, *The compulsory public services of Roman Egypt*, Firenze 1997, σ. 93 και *Appendix C: Exemption from liturgy in Roman Egypt. II, III* (= *Atti dell'XI Congresso Internazionale di Papirologia*, Milano 1966), σσ. 156-158, ο οποίος συγκεντρώνει τα σχετικά κείμενα, ωστόσο θεωρεί ότι ο Τρύφων απαλλάσσεται από τη στρατιωτική του θητεία (σ. 158, υποσημ. 35).

¹⁶³ M.-V. Biscottini, *ό. π.*, σ. 248. Με το επιχείρημα ότι από τη μελέτη του συνόλου των σωζόμενων εγγράφων του αρχείου δεν υπάρχει πουθενά η υπόνοια ότι ο Τρύφων προτίθετο να αλλάξει τόπο διαμονής, υπακούοντας στην επίταξη μιας *λειτουργίας*, η Biscottini κάνει λόγο για απαλλαγή του Τρύφωνα από τον φόρο της *λαογραφίας*. Για τη *λαογραφίαν* βλ. S. LeRoy Wallace, *Taxation in Roman Egypt*, Princeton 1938, σσ. 116-134.

¹⁶⁴ M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 146-147.

¹⁶⁵ *LSJ*, s. νν. “ὑπόχυμα”, “ὑποχύνω”. Βλ. και M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 4 (= *BKT* III 22-26· 1^ο αι μ.Χ.), στήλη II, γρ. 13. Αριθμ. 147 (= *P.Ross.Georg.* I 20· 2^ο αι. μ.Χ.), στήλη II, γρ. 58-59. Πρβλ. Παύλ. Αιγ. 6, 21. Ορειβ., *Ίατρ. συναγ.* 8, 49. Αλ., *Όφθ.* 152 (Puschmann). M.-H. Marganne, *L'ophthalmo-logie*, σσ. 101, 122.

¹⁶⁶ Βλ. *P.Mich.* V 321 (1 Δεκ. 42 μ.Χ. - Τεβτόνη), γρ. 2-3: *Όρσεῦς ὃς καὶ Ἡρώδης Νεσνήφιος ὡς ἐτῶν ἐξήκοντα πέντε εὔσημος ὀφθαλμῶϊ δεξ[ιῶϊ] καὶ / ὑποκεχυμένος τὸν ἄλλον ἀριστερὸν ὀφθαλμόν*. Πρβλ. Παύλ. Αιγ. 6, 21: *γέρουσι μᾶλλον καὶ τοῖς μακρὰν νόσον νοσήσασιν*.

¹⁶⁷ *P.Coll.Youitie* I 19 (9 Φεβρ. 44 - Πτολεμαῖς Ευεργέτης), γρ. 3: *[ὡς (ἐτῶν) εἴκο]σιν ὑποκεχυμένη τὰς ὄψεις*.

¹⁶⁸ Πρβλ. Γαλ., *Περὶ δογμ. Ίππ. καὶ Πλάτ.* 7, 4, 14 (de Lacy): *μέγιστον δὲ μαρτύριον τοῦ λεγομένου καὶ τὸ τῶν ὑποκεχυμένων, ...ἔτι σώζεσθαι τὴν ὀπτικήν δύναμιν, οἷς δ' ἂν μὴ γίνηται τοῦτο, τελέως ἀπολωλέναι καὶ διὰ τοῦτο, κἂν καλῶς καταχθῆ τὸ ὑπόχυμα, μὴ βλέπειν αὐτούς*.

πώλησης οικίας *P.Oxy. I 99* (55 μ.Χ. - Οξύρυγχος), στο οποίο ο γραφέας χρησιμοποιεί τον όρο *ὑπόστραβος* (γρ. 3)¹⁶⁹.

Επιπροσθέτως, είναι ενδιαφέρουσα η πληροφορία ότι ο Τρύφων, αν και κάτοικος της Οξύρυγχου, χρειάστηκε να μεταβεί στην Αλεξάνδρεια, για να εξεταστεί και να αποκτήσει το πιστοποιητικό ασθένειας (γρ. 11: *Ἐπεκρίθ(η) ἐν Ἀλεξανδ(ρεί-α)*)¹⁷⁰. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η μετακίνηση αυτή οφείλεται σε αδυναμία εξέτασης του ασθενούς και διάγνωσης του προβλήματός του στην Οξύρυγχο, εξαιτίας έλλειψης των αρμόδιων λειτουργών στη συγκεκριμένη πόλη, ενώ η άποψη της Biscottini¹⁷¹ ότι οι *ἐπικρίσεις* λάμβαναν χώρα αποκλειστικά στην Αλεξάνδρεια, αλλά και της M. Hirt Raj¹⁷² ότι ο Τρύφων απολάμβανε το προνόμιο της εξυπηρέτησής του από τον *ὑπατον* της Αιγύπτου φωτίζουν κάπως την υπόθεση.

Αντιθέτως, ο γραφέας του *P.Oxy. XLII 3078* (2^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), που φαίνεται πως υποφέρει από πάθηση των ματιών, χρειάζεται να επισκεφθεί τον Ερμείνο, *ιατρὸν* στον Ερμοπολίτη νομό, επίσκεψη για την οποία ζητεί με χρησμό την έγκριση του Ηλίου - Σαράπιδος (γρ. 1-4: *εἰ ἐπιτρέπεις μοι χρήσασθαι Ἐρμείνωι [Ε]ρμοπολίτη ἱατρῶι πρὸς θεραπείαν / τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦτό μοι συμφέρει*)¹⁷³.

Το παπυρικό αυτό απόσπασμα συνιστά μία ακόμη μαρτυρία για αποκατάσταση της υγείας ενός ασθενούς μέσω χρησμών προς τον θεό, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνει

¹⁶⁹ *LSJ*, s. v. Πρβλ. *BGU VI 1258* (2^{ου} αι. π.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 7. *P.Grenf. I 33* (ca. 103/102 π.Χ. - Θηβαΐς), γρ. 7. *P.Oxy. II 256* (ca. 34 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 10. *P.Hamb. I 15* (30 Σεπτ. 209 μ.Χ. - Πτολεμαΐς Ευεργέτης), γρ. 3. *P.Oxy. XLIX 3477* (270 μ.Χ. - Οξύρυγχος), στήλη II, γρ. 14. Επίσης *SB XIV 11306* (= *P.Petr. II 16*· 235/ 236 π.Χ. - Κροκοδειλόπολη), γρ. 11: *ὑποστραβανίζων*. M.-V. Biscottini, *ό. π.*, σσ. 258-259. Ακόμη, Ουέττ. 2, 36 (Kroll) και Ιω. Μαλ. (3^{ου} αι. μ.Χ.), *Χρον.* 10, 333D (Γάλλος)· 12, 382B (Δίδιος Ιουλιανός)· 12, 413A (Μαξέντιος). Βλ. σχετικά E. Jeffreys (επιμ.), *Studies in John Malalas*· 8, 3: *Portraits* (μαζί με τον M. Jeffreys), Sydney 1990, σσ. 231-244 (σ. 239, s. v. "ὑπόστραβος").

¹⁷⁰ K. Sudhoff, *Ärztliches aus griechischen Papyrusurkunden*, σσ. 252-253. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 64. Σύμφωνα με τον R. W. Davies (*ό. π.*, σ. 92), η διαβεβαίωση της *ἐπικρίσεως* τρεις φορές στον πάπυρο (γρ. 11-14) πιθανόν υποδηλώνει ότι το συμβόλαιο υπέγραψαν τρεις διαφορετικοί υπεύθυνοι λειτουργοί.

¹⁷¹ *Ο. π.*, σ. 248 και υποσημ. 5.

¹⁷² M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 147.

¹⁷³ Για τους χρησμούς που απευθύνονται στον θεό Σάραπι βλ. W. Hornbostel, *Sarapis*, σσ. 232-238. Για την ταύτιση του Σαράπιδος με τον θεό Ήλιο βλ. J. E. Stambaugh, *ό. π.*, σσ. 79-82. W. Hornbostel, *ό. π.*, σ. 23 και υποσημ. 3 (σσ. 23-24). Για τελετουργική θεραπεία πασχόντων οφθαλμών βλ. M. Girone, *Ίάματα*, σσ. 157-160, 166-168.

άλλες πηγές¹⁷⁴ που συσχετίζουν τον θεό Σάραπι με θεραπεία οφθαλμικών παθήσεων. Επιπλέον, όπως εύστοχα παρατηρεί η Draycott¹⁷⁵, αν και ο γραφέας του κειμένου φαίνεται πως έχει αποφασίσει να επισκεφθεί τον *ίατρον* Ερμείνο και να εμπιστευθεί σε αυτόν τη θεραπεία των ματιών του, παράλληλα ζητεί χρησμό από τον θεό, ενισχύοντας έτσι τις πιθανότητες θεραπείας του.

Από το σύνολο των παπυρικών εγγράφων που σχετίζονται με τη θεραπευτική ιατρική δεν λείπουν οι αναφορές στη θεραπεία οφθαλμικών παθήσεων με *κολλύρια*, τα οποία παρασκευάζουν ή συστήνουν *ιατροί*¹⁷⁶.

Κολλύρια παραγγέλλει ο Ευδαίμων στο τελευταίο, γεμάτο χάσματα, τμήμα της προαναφερθείσας επιστολής *P.Oxy. LIX 4001* (γρ. 35-36: *ἀπόστειλον δὲ καὶ κολλουίων λίτρας τρις γ μεμιγμένων ἀπὸ πάντων...[± 6].../ στατικά καὶ...οἱ .[.]...[.]. ἀλλὰ...λάβω ἕτερα καλὰ α...α...[± ;]*), κάτι που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Ευδαίμων ειδικευόταν στη θεραπεία πασχόντων οφθαλμών¹⁷⁷.

Σύμφωνα με την επιστολή *O.Claud. II 220* (137-145 μ.Χ. - Κλαυδιανό όρος), ο Ψενπααπισ παραγγέλλει στον αδελφό του Γέμελλο να στείλει ποσότητα *κρόκου*¹⁷⁸, την οποία θα παραλάβει από τον *ίατρον* (γρ. 4-6: *ὑπαγε πρὸς τὸν εἰατρὲν / ἵνα δώσι σοι τὴν κρό/κον κὲ πέμψις μοι* [leg. *ίατρον, δώση, καί, πέμψεις*]), ενημερώνοντάς τον ότι δεν έλαβε ακόμη τα *κολλύρια* που ο Γέμελλος έστειλε (γρ. 7-9: *ταῦτα ἃ ἔπεμψές μοι / οὐπ.ο.έλαβα..κολ/λοῖρια ἱατρικὰ δ..* [leg. *ἔπεμψάς, κολλύρια*])¹⁷⁹. Παρόλο που ο *κρόκος*

¹⁷⁴ Μαρτυρίες αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων και αρχαιολογικά ευρήματα παρατίθενται από την J. Draycott (ό. π., σσ. 69-70).

¹⁷⁵ J. Draycott, ό. π., σ. 69.

¹⁷⁶ Οφείλω να σημειώσω πως στην παρούσα μελέτη εξετάζονται μόνο τα έγγραφα που αναφέρονται σαφώς στην παρασκευή ή επίδοση *κολλυρίων* από *ιατρούς*, ενώ δεν περιλαμβάνω στην ανάλυσή μου μεγάλο – είναι αλήθεια – αριθμό εγγράφων, όπου μαρτυρείται χρήση *κολλυρίων* από ασθενείς, τα οποία δεν αποκλείεται βεβαίως να παρασκεύασαν και να συνέστησαν οφθαλμικοί *ιατροί*.

¹⁷⁷ Η. G. Ioannidou, στο E. W. Handley κ.ά., *P.Oxy. LIX 4001*, σχόλ. στη γρ. 29 (σ. 161).

¹⁷⁸ Για τον *κρόκον* (σαφράν), το ακριβό φυτικό μπαχαρικό, που χρησιμοποιούνταν στην αρωματοποιία, στη μαγειρική και την ιατρική, βλ. A. Carnoy, ό. π., σ. 97, s. v. “crococ”. Π. Γ. Γεννάδιο, ό. π., Π, σσ. 530-531, s. v. “Κρόκος”. Κ. T. Farrell, ό. π., σσ. 182-185, s. v. “Saffron”. A. Dalby, *Σειρήνια δείπνα. Ιστορία της διατροφής και της γαστρονομίας στην Ελλάδα* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Siren feasts. A history of food and gastronomy in Greece*, London - New York 1996, υπό E. Πατρικίου), Ηράκλειο 2000, σ. 239. Idem, *Food in the ancient world*, σσ. 289-290, s. v. “Saffron”. J. P. Alcock, ό. π., σσ. 63-64.

¹⁷⁹ J. Draycott, ό. π., σσ. 25-26.

χρησιμοποιείται πολύ συχνά ως συστατικό παρασκευής *κολλυρίων*¹⁸⁰, το ασαφές περιεχόμενο του κειμένου δεν επιτρέπει να προβούμε σε συσχέτιση του *κρόκου* και των *κολλυρίων* που καταγράφονται σε αυτό· αντιθέτως, μικρή αμφιβολία υπάρχει για το αν ο καταγεγραμμένος *ίατρος* είναι οφθαλμίατρος¹⁸¹.

Επισημαίνω ακόμη πως το παρόν κείμενο αποτελεί ένα μόνο παράδειγμα μιας σειράς από όστρακα από το Κλαυδιανό όρος που αναφέρονται σε ασθένεια ή θεραπεία των οφθαλμών. Στα όστρακα *O.Claud.* Π 212, γρ. 3, 213, γρ. 3, και 217, γρ. 3 (της ίδιας χρονολογίας), τα οποία περιέχουν καταλόγους πασχόντων από διάφορες ασθένειες, καταγράφονται ασθενείς με οφθαλμικά προβλήματα (*όφθαλμιῶντες*). Η συσσώρευση των κειμένων αυτών στο Κλαυδιανό όρος θεωρήθηκε απόδειξη της λειτουργίας κέντρου ιατρικής περίθαλψης στρατιωτών στην περιοχή¹⁸².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του *P.Flor.* Π 177 (257 μ. Χ. - Θεαδέλφεια), από το αρχείο του Ηρωνίνου. Με την επιστολή αυτή ο Αππιανός, Ρωμαίος ιππέας, ιδιοκτήτης *φροντίδων* στον Αρσινοΐτη νομό, με το σύνηθες αυστηρό του ύφος¹⁸³ υπενθυμίζει στον Ειρηναίο ότι είναι ανάγκη να κατασκευασθεί ένας περιφραγμένος χώρος για την εκτροφή λαγών¹⁸⁴ (γρ. 13-16: *καὶ λαγωδί/ων δὲ χρεία ἐστὶν [τ]οπα/ρίου. Κἂν ὀλίγον, τοπάριον ὀφείλεται [leg. ὀφείλετε] βαλεῖν*), επισημαίνοντας πως οι *ίατροι* χρησιμοποιούν τους λαγούς για την παρασκευή *κολλυρίων* και άλλων φαρμάκων (γρ. 19-22: *χρήζουσι γὰρ / αὐτοῦ οἱ ἴατροι καὶ εἰς κολ/λούρια καὶ εἰς*

¹⁸⁰ Ενδεικτικά *GMP* Π 4 (2^{ου} αι. μ.Χ. - Θεαδέλφεια), στήλη II, γρ. 11, 17. *GMP* Π 6 (3^{ου} αι. μ.Χ.), απ. α, γρ. 2. *P.Oxy.* LXXIV 4977 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 5. J. Landon στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* Π 4, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 11 (σ. 67) και A. Maravela-Solbakk στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* Π 6, σχόλ. απ. α, γρ. 2 (σσ. 107-108) και "Appendix" (σσ. 108-109), όπου πολλές αναφορές σε λογοτεχνικά ιατρικά κείμενα και πλούσια βιβλιογραφία. D. Leith κ.ά., *P.Oxy.* LXXIV 4977, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 83). Πρβλ. *Ιππ.*, *Ἐπιδ.* 2, 5, 22 (Littré).

¹⁸¹ Πρβλ. A. Maravela-Solbakk στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* Π 6, σχόλ. απ. α, γρ. 2 (σ. 108).

¹⁸² M. Hirt Raj, *ὁ. π.*, σσ. 266-268. D. Gourevitch, *Pour une archéologie de la médecine romaine*, σσ. 57-59. J. Draycott, *ὁ. π.*, σσ. 26, 67. Για τη λειτουργία ενός τέτοιου κέντρου θεραπείας ασθενών του ρωμαϊκού στρατού στο Mons Claudianus θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω.

¹⁸³ Για τις παρεμβάσεις του Αππιανού στη διοίκηση των *φροντίδων* με διαχυτικές ενίοτε επιστολές προς τους υπαλλήλους βλ. D. Rathbone, *Economic rationalism and rural society in third-century A.D. Egypt. The Heroninos archive and the Appianus estate*, Cambridge 1991, σσ. 85-86.

¹⁸⁴ Για τους λαγούς στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τους παπύρους βλ. H. Chouliara-Raïos, «La chasse et les animaux sauvages d'après les papyrus grecs», *Ἀναγέννησις* 1 (1981), σσ. 277-279. Επίσης J. P. Alcock, *ὁ. π.*, σ. 70.

έτέρας *ίατρι/κὰς χρείας*)¹⁸⁵. Αν και η χρήση μελών του σώματος των λαγών στην ιατρική είναι γνωστή¹⁸⁶, η συγκεκριμένη θεραπευτική μέθοδος βασίζεται περισσότερο σε εναλλακτικές στρατηγικές θεραπείας παρά στην ορθολογική, «επιστημονική» αντιμετώπιση των ασθενειών¹⁸⁷.

iii. Μυοσκελετικές και δερματικές παθήσεις

Συχνές στην Αίγυπτο ήταν και οι παθήσεις του μυοσκελετικού συστήματος, όπως οιδήματα (*οΐδημα*), μελανώματα (*πελίωμα*), τραύματα (*τραῦμα*, *πληγή*, *πλήγμα*) και κατάγματα οστών (*κατέαγμα*)¹⁸⁸, τα οποία οφείλονταν κυρίως σε ατυχήματα¹⁸⁹, βιαιοπραγία¹⁹⁰ ή γυμνοποδία¹⁹¹.

Με την επιστολή *BGU XIII 2350* (2^ο αι. μ.Χ.), ο άγνωστος σε εμάς αποστολέας ενημερώνει την Αφροδίτη ότι, μετά τον τραυματισμό του ποδιού του από πάτημα ίππου, χρειάστηκε να ξοδέψει αρκετά χρήματα για να θεραπευθεί, χωρίς ωστόσο να

¹⁸⁵ Για την αποκατάσταση του κειμένου βλ. D. W. Rathbone, «P.Flor. II 117: Breeding hares for medical uses», *ZPE* 47 (1982) σσ. 283-284. Επίσης D. Rathbone, *Economic rationalism*, σ. 218 και υποσημ. 13.

¹⁸⁶ Πρβλ. Plin., *Nat.* 28, 172: Nec abbicant fimum ex melle inlitum epiphoris, contraque dolores medullam, item pulmonem leporis. R. Pintaudi, «Frammento di un trattato di materia medica in un papiro Laurenziano (PL 68)», *ZPE* 23 (1976), σσ. 203-207.

¹⁸⁷ D. W. Rathbone, «P. Flor. II 117: Breeding hares for medical uses», σσ. 283-284. A. E. Hanson, «Doctors' literacy and papyri of medical content», σ. 191. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 192.

¹⁸⁸ Ο όρος *πληγή* αναφέρεται στο χτύπημα του θύματος και ο όρος *τραῦμα* δηλώνει το αποτέλεσμα της *πληγής*. Οι όροι *οΐδημα* και *πελίωμα* αναφέρονται στο οίδημα και το μελάνωμα, ως αποτελέσματα του χτυπήματος, ενώ ο όρος *κατέαγμα* χρησιμοποιείται για να περιγράψει το κάταγμα οστού. *LSJ*, s. vv.

¹⁸⁹ Παραθέτουμε ενδεικτικά τις *προσφωνήσεις Sel.Pap. II 337* (= *Chr. Wilck.* 494 = *P. Oxy.* III 475·3 Νοεμ. 183 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 22-25. *P. Oxy.* I 52 (325 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 10-13 και *P. Princ.* II 29 (Αύγ.-Σεπτ. 258 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 10-12, τις οποίες πραγματεύομαι αναλυτικά σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο. Για τα ατυχήματα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. H.-J. Drexhage, «Unfälle im römischen Ägypten», *Anagennesis* 4 (1984), σσ. 17-24, ενώ για ατυχήματα με θύματα παιδιά βλ. C. Laes, «Children and accidents in Roman antiquity», *AncSoc* 34 (2004), σσ. 153-170.

¹⁹⁰ Για τις πράξεις σωματικής βίας, τις αιτίες, τη σοβαρότητα των τραυμάτων, τη διαδικασία εξιχνίασης των παραβάσεων και την τιμωρία των παραβατών βλ. γενικά R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt*, σσ. 430-464. A. Z. Bryen, «Visibility and violence in petitions from Roman Egypt», *GRBS* 48.2 (2008), σσ. 181-200 και Idem, *Violence in Roman Egypt. A study in legal interpretation*, Oxford 2013, όπου συγκεντρώνεται η αρκετά πλούσια προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁹¹ Για τη γυμνοποδία ως αιτία τραυμάτων στα πέλματα ή *δηγμάτων* ιοβόλων εντόμων και φιδιών στην Αίγυπτο βλ. Ε. Χουλιάρη-Ράιου, *Ίοβόλοι σκορπίοι. Μαγικοί πάπυροι και άλλες μαρτυρίες (ΕΕΦΣΙ "Δωδώνη"*, παράρτ. αρ. 81), Ιωάννινα 2008, σσ. 144-145.

έχει γίνει τελείως καλά (γρ. 6-11: *ἰσελθεῖν [ἰς] Ἀλεξάνδρειαν, / ἐπαθήθην ὑπὸ ἵππου ἰς τ[ὸν] / πόδα καὶ ἐκινδύνευσα, ὥσ/τε με καθαρισθῆναι καὶ πολ/λὰ ἀνηλῶσαι καὶ ἕως σήμε/ρον ἀνέξοδος εἰμί [leg. εἰσελθεῖν, εἰς, ἐπατήθην, εἰς, ἀναλῶσαι]*)¹⁹².

Ο αποστολέας της επιστολής *P.Cair.Masp. I 67077* (6^{ου} αι μ.Χ. - Αφροδιτώ), από το αρχείο του Διοσκόρου, ενημερώνει τον άγνωστο αποδέκτη για ένα ατύχημα που συνέβη σε ένα τρίτο πρόσωπο. Ο γραφέας, στο τέλος μιας παραστατικής περιγραφής των σοβαρών τραυμάτων που προκάλεσε το ατύχημα στον ασθενή, επισημαίνει πως μπόρεσε να βρει τον *ἀρχιατρὸν* Σωφρόνιο, ο οποίος κατάφερε να σταματήσει την αιμορραγία από το τραυματισμένο κεφάλι του πάσχοντος (γρ. 9-12: *ἐδυ[ν]ήθην δὲ ἐν ἐκείνη<i> τῆ<i> / ὄρα<i> π[α]ραιτεῖσθαι (;) Σωφ[ρ]όνιον ἀρχῖατρον ἀντιλαβέσθ[αι] αὐτοῦ, καὶ ἐθεράπευσεν / τὸ αἷμα στείλα[ς]*¹⁹³, *ἐπ[ειδ]ῆ γὰρ πλή[γμα] πα[ν]ὴ [πε]ρίκειται τῆ<i> α[ὐτ]οῦ κεφαλῆ<i>, καὶ τὸ ὄλον / δὲ σῶμα αὐτοῦ κατακέκλασαι. Τοῦ Θεοῦ οὗν ἐστι βοηθῆσαι εἰς τὸ σωθῆναι αὐτόν).*

Εξετάζοντας λεπτομερέστερα το παραπάνω κείμενο, επισημαίνω πως η υπερβολή στην περιγραφή της άσχημης κατάστασης του τραυματία (βλ. για παράδειγμα χρήση ὀρων όπως *πάνυ*, *ὄλον* [γρ. 11], *κατακέκλασαι* [γρ. 12]) ενδεχομένως οφείλεται στον τρόπο του αυτόπτη μάρτυρα γραφέα και την ανησυχία του για την υγεία του τραυματισμένου. Από το άλλο μέρος, το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί μία από τις λίγες μέχρι στιγμής παπυρικές μαρτυρίες άσκησης της θεραπευτικής ιατρικής από *ἀρχια-*

¹⁹² J. Draycott, *ό. π.*, σ. 45 και υποσημ. 393. Η εν λόγω επιστολή μας φέρνει στο νου το γράμμα *P.Oxy. XLVI 3314* (4^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), με το οποίο ο Ιούδας παρακαλεί οικεία του πρόσωπα να τον συνδράμουν, έπειτα από τραυματισμό εξαιτίας πτώσης από ίππο (γρ. 6-11: *πέμψον μοι τὸν ἀδελφόν σου, ἐπιδῆ [leg. ἐπειδῆ] / εἰς νόσον περιέπεσα ἀπὸ πτώματος ἵππου. / Μέλλοντός μου γὰρ στραφῆναι εἰς ἄλλο μέρος, / οὐ δύναμαι ἀφ' ἑμαυτοῦ, εἰ μὴ ἄλλοι δύο ἄνθρωποι / ἀντιστρέψωσίν με καὶ μέχρις ποτηρίου / ὕδατ[ο]ς οὐκ ἔχω τὸν ἐπιδίδοντά [leg. ἐπιδίδοντά] μοι). G. Tibiletti, «Appunti su una lettera di Ioudas (P.Oxy. XLVI 3314)», στο E. Bresciani κ.ά. (επιμ.), *Scritti in onore di Orsolina Montevicchi*, Bologna 1981, σσ. 407-411. L. H. Blumell, *Lettered Christians: Christians, letters and Late Antique Oxyrhynchus*, Toronto 2012, σσ. 27-32. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 40 και υποσημ. 344.*

¹⁹³ Το ρήμα *στέλλω* με τη σημασία του «εμποδίζω», «σταματώ τη ροή». Πρβλ. J. H. Moulton - G. Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament. Illustrated from the papyri and other non-literary sources*, London 1930 (ανατύπ. 1963), σσ. 587-588, s. v. «στέλλω». Για θαυματουργική καταστολή αίματος με διαφορετική ορολογία βλ. *ΚΔ.*, *Μάρκ.* 5, 29: *καὶ εὐθέως ἐξηράνθη ἡ πηγὴ τοῦ αἵματος αὐτῆς, καὶ ἔγνω τῷ σώματι ὅτι ἴαται ἀπὸ τῆς μάστιγος.* L. Wells, *The Greek language of healing from Homer to New Testament times* (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 83), Berlin - New York 1998, σσ. 219-221, 372.

τρόν, ιατρικό λειτουργό που δραστηριοποιείτο στην Αυλή του βασιλιά ή ασχολείτο με διοικητικά καθήκοντα¹⁹⁴.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική για το ζήτημα της θεραπείας των καταγμάτων ή άλλων ασθενειών του μυοσκελετικού συστήματος είναι η επιστολή *P.Mert.* I 12 (29 Αυγ. 58 μ.Χ. - Οξύρυγχος / Ερμούπολη)¹⁹⁵. Ο Χαιράς εκφράζει θερμές ευχαριστίες προς τον *ίατρον* Διονύσιο, ο οποίος έστειλε σε αυτόν δύο αντίγραφα συνταγών για ορισμένα είδη καταπλάσμάτων (γρ. 13-15: *Ἀντιγράφια δέ μοι δύο ἔπεμψας, / τὸ μὲν τῆς Ἀρχαγαθήου* [leg. *Ἀρχαγαθείου*] *τὸ δὲ τῆς / ἔλκωτικῆς*), ενώ τον παρακαλεί να του στείλει τη συνταγή για ένα από τα δύο είδη σκληρού καταπλάσματος (γρ. 22-24: *Περὶ δὲ τῆς σκληρᾶς / ἔγραψας δύο γένη εἶναι. Τὸ τῆς διαλυτικῆς μοι γραφῖον* [leg. *γραφεῖον*] *πέμψον· ἔστιν / γὰρ καὶ ἡ τετραφάρμακος σκληρά*).

Το θηλυκό γένος των επιθετικών προσδιορισμών επιτρέπει να υποθέσουμε πως το εννοούμενο ουσιαστικό είναι το *ἔμπλαστρος* (ἡ), όρος που αναφέρεται στο κατάπλασμα, το οποίο, με τη μορφή αλοιφής ή «γύψου», χρησιμοποιείτο κυρίως για τη θεραπεία δερματικών παθήσεων ή ασθενειών του μυοσκελετικού¹⁹⁶.

Τα σχόλια στα οποία προβαίνει ο αποστολέας της επιστολής σχετικά με τη σύσταση και την ποιότητα των διαφόρων ειδών καταπλάσμάτων¹⁹⁷, οι ονομασίες των οποίων είναι γνωστές από πραγματείες επιφανών επιστημόνων και *ιατρῶν* της αρχαιότητας¹⁹⁸, προϋποθέτουν παρατήρηση των θεραπευτικών ιδιοτήτων τους μέσω πειράμα-

¹⁹⁴ Αναλυτικότερη πραγμάτευση του ζητήματος των καθηκόντων και του κοινωνικού status του *ἀρχιατροῦ* γίνεται σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

¹⁹⁵ M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 115. N. Lewis, *ό. π.*, σσ. 151-152.

¹⁹⁶ Για την ποικιλία στη σύσταση των *ἐμπλάστρων* βλ. M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 22 (= *P.Aberden* 10· 1^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός)· 127 (2^{ου} αι. μ.Χ.)· I. Andorlini, *GMP* I 11 (1^{ου} αι. π.Χ.), εισαγ. σχόλ. (σ. 121). Για τη χρήση *ἐμπλάστρων* σε θεραπεία καταγμάτων βλ. ενδεικτικά Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 534 (Kühn): *ἐκάλεσάν τι γένος ἐμπλάστρων κεφαλικάς τε καὶ καταγματικάς ἀπὸ τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ καταγμάτων μάλιστα τὴν προσηγορίαν αὐταῖς θέμενοι*. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 692, s. v. "Pflaster". *Ἐμπλάστροι* χρησιμοποιούνταν και για θεραπεία *ὀφθαλμιῶν*, όπως μαρτυρεῖ η M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 170 (= *P.Strass*. Inv. Gr. 90· 2^{ου} αι. μ.Χ.), στήλη I recto, γρ. 1.

¹⁹⁷ Γρ. 15-20: *ἡ μὲν Ἀρχαγάθις* (leg. *Ἀρχαγάθειος*) *ὕγιως / περιέχει, ἡ δὲ ἔλκωτικὴ ῥητείνης* (leg. *ῥητίνης*) */ συνσταθμίαν* (sic) *οὐ περιέχει. Ἐρωτῶ / δέ σε περὶ ἔλκωτικῆς γενναίας / δυναμένης ἀκινδύνως πέλματ(α) / ἔλκῶσαι*. Γρ. 23-25: *ἔστιν / δὲ καὶ ἡ τετραφάρμακος σκληρά*.

¹⁹⁸ *Ἀρχαγάθειος*: Cels. 5, 19, 27· *τετραφάρμακος*: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 601 (Kühn)· Cels. 5, 19, 9. Βλ. σχετικά H. I. Bell - C. H. Roberts, *P.Mert.* I 12, σχόλ. στις γρ. 14, 15 (σ. 53) και 22, 24 (σ. 54) και M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 115, σσ. 206, υποσημ. 3· 207, υποσημ. 1, 2. Επίσης K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 79, s. v. "Archagathos".

τος. Η παραπάνω θέση, σε συνδυασμό με τη φροντισμένη ορθογραφία, τη γλαφυρή γλώσσα και τη στρωτή κεφαλαιογράμματα επισευρμένη γραφή του παπύρου, αφήνουν μικρή αμφιβολία για το αν ο γραφέας της επιστολής ασκεί το ιατρικό επάγγελμα¹⁹⁹, ενώ είναι πολύ πιθανό να ειδικεύεται στην αποκατάσταση καταγμάτων ή άλλων μυοσκελετικών παθήσεων. Η παραπάνω ερμηνεία επιτρέπει να κάνουμε λόγο για ανταλλαγή απόψεων δύο *ιατρῶν* σχετικά με τις θεραπευτικές ιδιότητες φαρμάκων, όπως άλλωστε μαρτυρεί ο προσωπικός τόνος και η χρήση “ειδικής γλώσσας” ως μέσου επικοινωνίας μεταξύ ομότεχων επαγγελματιών.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η σύντομη επιστολή *PSI IV 297* (5^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη), στην οποία η χρήση καταπλάσματος ή γύψου παρουσιάζεται από τη σκοπιά του αδαούς ασθενούς, με την απελπισία και την αφέλεια που τον διακρίνει. Συγκεκριμένα, ο γραφέας της επιστολής παραπονείται πως ο γιατρός τον άφησε αβοήθητο, με την *ἐμπλάστρον* απλωμένη στο δέρμα του (γρ. 1-2: *ἀφῆκέγ με μετὰ τῆς ἐμπλάστρου θλιβόμενον ἢ σὴ παῖ[δευσις / καὶ πρὸ πολλῶν ἡμερῶν οὐκ ἐπεσκέψατό με*), κατάσταση δυσάρεστη, που δυσκολεύει τον καθαρισμό του σώματος του πάσχοντος, με αποτέλεσμα αυτό να αναδίδει κακοσμία (γρ. 2-3: *ἐπεὶ οὖν ἐκ τῆς / ἀλουσίας αἰσθάνομαι καὶ δριμύ ὀ[σ]δομένου [leg. ὄζομένου]*²⁰⁰ *τοῦ σώματος*). Αν και ο όρος *ιατρὸς* δεν μαρτυρείται στο κείμενο, η προσφώνηση *ἢ σὴ παῖδευσις* (γρ. 1) του γραφέα προς τον παραλήπτη της επιστολής θα μπορούσε να καταδεικνύει ότι ο τελευταίος ήταν πεπαιδευμένος επαγγελματίας²⁰¹.

Η υπερέκθεση των κατοίκων της Αιγύπτου στις επιβλαβεῖς ακτίνες του καυτού αφρικανικού ήλιου και η εξάπλωση μολύνσεων που οφείλονταν σε έντομα και παράσιτα, σε συνδυασμό με την απουσία βασικών κανόνων υγιεινής του σώματος, καθιστούσαν τις δερματικές ασθένειες συχνό φαινόμενο στη χώρα του Νείλου²⁰².

Παρά ταύτα, *ιατρὸς* που σχετίζεται με δερματικό νόσημα μαρτυρείται μόνο σε ένα παπυρικό έγγραφο, δυσανάγνωστο παλαιογραφικώς και δυσνόητο νοηματικώς. Πρό-

¹⁹⁹ H. I. Bell - C. H. Roberts, *P.Mert.* I 12, εισαγ. σχόλ. (σ. 50).

²⁰⁰ Για τον τύπο *ὄσδομένου* βλ. M. Norsa, *PSI IV 297*, εισαγ. σχόλ. (σσ. 27-28). F. T. Gignac, *A grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods. I: Phonology*, Milano χ.χ. (‘Preface’ 1975), σ. 121 και υποσημ. 2.

²⁰¹ *LSJ*, s. v. “παῖδευσις”. Βλ. βεβαίως και τις επιφυλάξεις του Α. Παπαθωμά («Η σημασία και η χρήση του όρου “παῖδευσις” στα παπυρικά έγγραφα», *Παρουσία* 17-18 [2004-2005] [*Ευεργεσία: Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*]), σσ. 302, 305-306, σχετικά με τη χρήση της έκφρασης αυτής, που χρησιμοποιείται κατά κανόνα ως φιλοφρονητική προσφώνηση σε νομομαθείς.

²⁰² Για θεραπεία παθήσεων του δέρματος βλ. *GMP II* 5, στήλη IV, γρ. 28-29, στήλη V, γρ. 1-13.

κειται για την επιστολή *P.Stras. I 73* (3^{ου} αι. μ.Χ.), ο γραφέας της οποίας ενημερώνει τον παραλήπτη για μια σοβαρή ασθένεια (νόσον)²⁰³. από αυτή νόσησε ο ίδιος και μέλη της οικογένειάς του (γρ. 10-12: *Ἡμῖς γὰρ μετὰ τό σε ἐξελ/θ[εῖν]...μεθ]α νόσου μεγάλη, ἐγὼ / ± 13] καὶ τὰ τέκνα αὐτῆς [leg. ἡμεῖς, νόσῳ])* και εξαιτίας της ὁ μικρὸς *Μῆμος ἐτελεύτησεν* (γρ. 13)²⁰⁴. Ο ίδιος, μετά τη νόσον, ταλαιπωρεῖται ἀπὸ ἐρυσίπελαν, ευρὺ δερματικό εξάνθημα²⁰⁵, ἀπὸ το οποίο δεν ἔχει ἀπαλλαγθεῖ ἀκόμη (γρ. 14-16: *καὶ ἐγὼ αὐτὸς μετὰ τὴν νόσον γίνω/μαι κατὰ τοῦ ποδός μου ἐρισύπολιν / καὶ μέχρι δεῦρο οὕπω κομσῶς ἔσχον*²⁰⁶ [leg. γίγνομαι, ἐρυσίπελαν, κομψῶς])²⁰⁷.

Προβληματισμό προκαλεῖ το ἀν ἡ δημιουργία ἐρυσιπέλατος στο δέρμα του γραφέα ἀποτελεῖ επακόλουθο της νόσου, για της οποίας τη φύση μόνο υποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν²⁰⁸. Πάντως, ἡ ὑπόθεση ὅτι νόσος οδήγησε σε δημιουργία ἐρυσιπέλατος, ἴσως λόγω εξασθένησης του οργανισμοῦ του πάσχοντος, εἶναι πιθανή, ἀν παραλληλίσουμε τον πάπυρό μας με ἓνα ἀπὸ τα κείμενα²⁰⁹ που ἐπιβεβαιώνουν το ξέσπασμα ἰσχυροῦ λοιμοῦ στη ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία τον 3^ο αι. μ.Χ.²¹⁰, τὴν επιστολὴ *PSI IV 299* (3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 5-7: *ὡς δ' ἐκουφίσθη*²¹¹ *μοι ἡ νόσος,*

²⁰³ Για τὴ φύση των νόσων στους παπύρους βλ. G. Casanova, «La peste nella documentazione greca d'Egitto», στο *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia, Napoli, 19-26 maggio 1983, I-III*, Napoli 1984, III, σσ. 949-956. Idem, «Epidemie e fame nella documentazione greca d'Egitto», *Aegyptus* 64 (1984), σσ. 163-201. Idem, «Altre testimonianze sulla peste in Egitto. Certezze ed ipotesi», *Aegyptus* 68 (1988), σσ. 93-97.

²⁰⁴ G. Casanova, «La peste», σ. 951. Idem, «Epidemie e fame», σσ. 168-169.

²⁰⁵ Ἰπ., *Ἐπιδ.* 3, 3, 4. Γαλ., *Περὶ κρίσ.* 9, 668 (Kühn). Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 44, 24, 1-11.

²⁰⁶ Για τὴν ἔκφραση *κομψῶς ἔχω* («υγιαίνω», «αναρρώνω» *LSJ*, s. v.) βλ. H. C. Youtie, «Critical notes on papyri and ostraca», στο *Scriptiunculae I*, Amsterdam 1973, σσ. 199-201 (= *TAPhA* 80 [1949], σσ. 212-229), Στους παπύρους που συγκεντρώνουν οἱ M. Gronewald κ.ά., *P. Köln*. IX 370, σχόλ. στις γρ. 3-4 (σ. 111), προστίθενται σήμερα τα *O.Claud.* II 222 (138- 161 μ.Χ. - Κλαυδιανὸ ὄρος), γρ. 8· *P.Oxy.* LIX 3988 (2^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 17· *P.Sijp.* 9d (2^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 10 και *O.Did.* 45 (200-225 μ.Χ.), γρ. 6. Για τον τύπο *κομψῶς* βλ. F. T. Gignac, *ὁ. π.*, σ. 65.

²⁰⁷ Για τις προτάσεις βελτίωσης του προβληματικοῦ αὐτοῦ κειμένου βλ. *BL* III, σ. 231.

²⁰⁸ Βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 203.

²⁰⁹ Βλ. ἐπίσης *P.Oxy.* XIV 1666 (3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 20· *P.Oxy.* XII 1414 (270-275 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 26· *P.Mert.* I 26 (8 Φεβρ. 274 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 8· *SB* I 4426 (276 μ.Χ. - Ἀρσινοῖτης νομός), γρ. 8. B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy.* XIV 1666, εἰσαγ. σχόλ. (σ. 121). H. I. Bell - C. H. Roberts, *P.Mert.* I 26, σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 97). G. Casanova, «La peste», σ. 951. Idem, «Epidemie e fame», σσ. 168-169.

²¹⁰ H. C. Youtie, *ὁ. π.*, σ. 199 και ὑποσημ. 34. G. Casanova, «La peste», σ. 953. Idem, «Epidemie e fame», σσ. 174-175.

²¹¹ N. van Brock, *Recherches sur le vocabulaire médical du grec ancien*, σσ. 211-212.

ἐπύθετό μοι ὁ ὄφθαλμὸς καὶ τραχώματα ἔσχον καὶ δεινὰ / πέπονθα ἔτι τε καὶ ἕτερα μ[έρ]η τοῦ σώματος²¹². Πάντως, δεν εἶναι εντελῶς βέβαιο ἀν ὁ ἰατρός στον ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ γραφέας (γρ. 17-19: ἀλλὰ ἐχόμενα²¹³ Ἐμοῖτου ἰατροῦ [[συνλε]] / ἐκπλέξας πρὸς αὐτὸν ἐπὶ δραχμὰς (δραχμὰς) κ) σχετίζεται με τὴν θεραπεία τῆς νόσου ἢ συντρέχει τον πάσχοντα στη θεραπεία του ἐρυσσιπέλατος.

γ) Ἰατρικές ειδικότητες καὶ κρατικός διοικητικός μηχανισμός

ι. Ἰατροὶ περιτομῆς

Ἡ περιτομή²¹⁴, δηλαδή ὁ περιορισμένος ακρωτηριασμός τῆς πόσθης, τῆς πτύχωσης τοῦ δέρματος που καλύπτει τὴν βάλανο τοῦ ἀνδρικοῦ γεννητικοῦ ὀργάνου, ἀποτελοῦσε προϋπόθεση ἐνταξῆς τῶν γηγενῶν Αἰγυπτίων ἀγοριῶν²¹⁵ στὶς τάξεις τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱερατείου²¹⁶. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν αιτήσεων καὶ τῶν ἐγγράφων ἐγκρίσεως

²¹² Βλ. I. Andorlini, «Note di lettura ed interpretazione a PSI IV 299: un caso di trachoma» στο F. Crevatin - G. Tedeschi (ἐπιμ.), *Scrivere, leggere, interpretare: Studi di antichità in onore di Sergio Daris*, Trieste 2005, σσ. 6-11, ὅπου ἡ συγγραφέας ταυτίζει τὴν νόσον με τὴν ἀσθένεια τοῦ ὀφθαλμοῦ, προτείνοντας τὴν διόρθωση τῆς γραφῆς ἐπύθετο σε ἐπέθετο (γρ. 5) καὶ ἐκφράζοντας παράλληλα τὸν προβληματισμὸ τῆς (σσ. 10-11) γιὰ τὸ οὐξύμωρο ἐκουφίσθη - ἐπέθετο.

²¹³ H. C. Youtie, «A “lost” parallel for εχονομα», στο *Scriptumculae* II, σσ. 805-809 (= *CPh* 32 [1937], σσ. 155-158).

²¹⁴ K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 145, s. v. “Beschneidung”. Παράλληλα ὁ ὅρος δήλωνε ὁποιαδήποτε χειρουργικὴ ἐπέμβαση. *LSJ*, s. v. J. H. Moulton - G. Milligan, ὁ. π., σσ. 508-509, s. v. “περιτέμνω”.

²¹⁵ Γιὰ τὴν περιτομὴ τοῦ γυναικεῖοῦ ἐξωτερικοῦ γεννητικοῦ ὀργάνου βλ. *UPZ* I 2 (= *P.Lond.* I 24 [σ. 31]· 163 π.Χ. - Μέμφις). M. Knight, «Curing cut or ritual mutilation?: Some remarks on the practice of female and male circumcision in Graeco-Roman Egypt», *Isis* 92.2 (2001), σσ. 317-338 καὶ S. R. Huebner, «Female circumcision as a rite de passage in Egypt - Continuity through the millennia?», *Journal of Egyptian History* 2 (2009), σσ. 150-171, τα ὁποῖα, με βάση χωρία συγγραφέων τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, αἰγυπτιακά παπυρικά κείμενα, ἀνατομικὴ ἐξέταση μουμιοποιημένων σωμάτων καὶ παραλληλισμούς με ἀνάλογες σύγχρονες πρακτικὲς, διαφωτίζουν σχετικὰ με τὸν χαρακτήρα καὶ τὰ κίνητρα τῆς γυναικεῖας περιτομῆς.

²¹⁶ M. Knight, ὁ. π., σσ. 331-333, ὅπου καὶ βιβλιογραφία (σ. 332, ὑποσημ. 40). Γιὰ τὴν περιτομὴ στὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση, τὶς ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς με τὴν αἰγυπτιακὴ καὶ τὴν ἐξέλιξή τῆς ὡς τελετουργικῆς πράξης με κοινωνικὲς συνδηλώσεις βλ. J. M. Sasson, «Circumcision in the ancient Near East», *JBL* 85 (1966), σσ. 473-476. J. Goldingay, «The significance of circumcision», *JSOT* 88 (2000), σσ. 3-18. N. Wyatt, «Circumcision and circumstance: Male genital mutilation in ancient Israel and Ugarit», *JSOT* 33.4 (2009), σσ. 405-431, ὅπου παραπομπὲς σε χωρία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* καὶ βιβλιογραφία.

εκτέλεσης της *περιτομῆς*²¹⁷ στην πολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο μαρτυρούν αφενός τον υποχρεωτικό χαρακτήρα μιας πρακτικής ούτως ή άλλως πανάρχαιας, άρρηκτα δεμένης με την αιγυπτιακή θρησκευτική παράδοση²¹⁸ ως απόδειξη σωματικής καθαρότητας²¹⁹, αφετέρου τη γραφειοκρατεία που συνεπαγόταν η διεξαγωγή της, και τα δύο αποδείξεις του οργανωμένου χαρακτήρα της²²⁰.

Παρά ταύτα, όλα ανεξαιρέτως τα σωζόμενα παπυρικά έγγραφα σχετίζονται με την τελετουργική *περιτομήν*, χωρίς μάλιστα να γίνεται σαφές αν ο εκτελεστής ήταν *ίατρος* ή μέλος του ιερατείου²²¹, ενώ σε κανέναν εκδεδωμένο ιατρικό πάπυρο η περιτομή δεν εκτελείται για θεραπευτικούς λόγους, παρά την υιοθέτηση από *ιάτρος* της εν λόγω πρακτικής ως θεραπείας της πάσχουσας πόσθης²²².

Ίατρος εξειδικευμένος στη χειρουργική επέμβαση αφαίρεσης της ακροποσθίας φαίνεται πως μαρτυρείται στον λογαριασμό φορολογίας *P.Thmouis* 1, στήλες LXVIII-CLX (180-192 μ.Χ. - Θμούις), στήλη CXXIII, γρ. 1: *ίατροῦ περιτομῆς (δραχμαί) λδ'* στήλη CXXVIII, γρ. 4: *ί/ατροῦ περιτομῆς (δραχμαί) κ*. Αν και από το περιεχόμενο του παπύρου δεν γίνεται σαφές αν πρόκειται για τελετουργική ή θεραπευτική

²¹⁷ K. Sudhoff, *ό. π.*, σσ. 165-180. Προστίθενται επίσης τα: *SB* VI 9027 (148/171 μ.Χ.), γρ. 13-14· *SPP* XXIII 51 (153 μ.Χ.), γρ. 18· *BGU* XIII 2216 (156 μ.Χ.), γρ. 3, 11· *P.Rein.Cent.* 58 (ca. 156 μ.Χ.), γρ. 7· *SB* XXVI 16726 (192/193 μ.Χ.), γρ. 8, από τη Σοκοποαίου Νήσο. *SB* I 16 (155-156 μ.Χ.), γρ. 18· *BGU* XV 2470 (192/193 μ.Χ.), γρ. 9, από τον Αρσινοΐτη νομό. *SB* XVIII 13129 (207/208 μ.Χ.), γρ. 18, 31-32· 13130 (207/208 μ.Χ.), γρ. 6-7· *PSI* IX 1039 (216-268 μ.Χ.), γρ. 39, από τον Οξύρυγχιτη νομό. *P.Oxy.* L 3567 (252 μ.Χ.), γρ. 16, 25 και *PSI* V 454 (320 μ.Χ.), γρ. 12, από την Οξύρυγχο.

²¹⁸ Πολλά από τα έγγραφα που σχετίζονται με περιτομή νεαρών μελλοντικών ιερέων (ενδεικτικά: *SPP* XXII 51, γρ. 18· *BGU* XIII 2216, γρ. 29· *SB* VI 9027, γρ. 21) καταλήγουν με τη φράση *κατά τὸ ἔθος*. Πρβλ. Ηρόδ. 2, 104: *Μοῦνοι πάντων ἀνθρώπων Κόλχοι καὶ Αἰγύπτιοι καὶ Αἰθίοπες περιτάμονται ἀπ' ἀρχῆς τὰ αἰδοῖα. Φοίνικες δὲ καὶ Σύριοι οἱ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ καὶ αὐτοὶ ὁμολογέουσι παρ' Αἰγυπτίων μεμαθηκέσαι.*

²¹⁹ Η καθαρότητα του σώματος των προς περιτομή μελλοντικών ιερέων δηλώνεται στα σχετικά κείμενα με το επίθετο *ἄσημος* («αψεγάδιαστος»). Ενδεικτικά: *BGU* XIII 2216, γρ. 26· *SB* VI 9027, γρ. 19, ενώ *P.Oxy.* L 3567, γρ. 23: *καθαρὸν καὶ ἄσημον*. Πρβλ. Ηρόδ. 2, 37: *Τὰ τε αἰδοῖα περιτάμονται καθαριότητος εἵνεκεν, προτιμῶντες καθαροὶ εἶναι ἢ εὐπρεπέστεροι.*

²²⁰ M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 49-51.

²²¹ Σύμφωνα με τη M. Knight (*ό. π.*, σ. 329), για την εκτέλεση της τελετουργικής περιτομῆς απαιτούνταν ειδικευμένος γιατρός.

²²² Ενδεικτικά: Ορειβ., *Ίατρ. συναγ.* 50, 7, 1: *Οὐ περὶ τῶν διὰ θεότητα περιτεμνομένων νῦν ὁ λόγος ἐστίν, ἀλλὰ περὶ τούτων οἷς διαθέσεως αἰδοικῆς γενομένης ἡ πόσθη μελαίνεται. Χρῆ τοίνυν τὰ μεμελα-νισμένα περιελεῖν κατὰ κύκλον.* Παύλ. Αιγ. 6, 57: *Οὐ περὶ τῶν διὰ σέβας ἔθνικὸν περιτεμνομένων νῦν ὁ λόγος ἡμῖν, ἀλλὰ περὶ τούτων, οἷς διαθέσεως αἰδοικῆς γενομένης ἡ πόσθη μελαίνεται. Χρῆ τοίνυν ἐπ' αὐτῶν τὸ μεμελασμένον ἅπαν διαιρεῖν κατὰ κύκλον.*

περιτομή, η αναφορά στα *ίερατικά*, έξοδα σχετικά με τη λατρεία, σε όλο το μήκος του παπύρου²²³, αφήνει μικρή αμφιβολία για τον τελετουργικό χαρακτήρα της περιτομής στο εν λόγω έγγραφο²²⁴.

Ακόμη όμως μια παρατήρηση καθιστά το συγκεκριμένο κείμενο εξαιρετικά ενδιαφέρον. Το εκτενές αυτό έγγραφο αποτελεί φορολογικό κατάστιχο συντεταγμένο από τον *βασιλικόν γραμματέα* του Μενδήσιου νομού της Αιγύπτου, στο οποίο καταγράφονται τα ποσά φόρων που ορισμένες κώμες του νομού όφειλαν προς το κράτος. Η φορολόγηση των κατοίκων του χωριού Χνούτου²²⁵ (στήλη CXXII, γρ. 5) και ενός άγνωστου – λόγω φθοράς του υλικού γραφής – χωριού (στήλες CXXVII - CXXIX, γρ. 4) με ειδικό φόρο *ίατροῦ περιτομῆς* αποκαλύπτει πως οι συγκεκριμένοι *ίατροι* ήταν ουσιαστικά δημόσιοι *ίατροί*, που λάμβαναν τον μισθό τους από φόρους που το κράτος επέβαλε σε κατοίκους της χώρας²²⁶. Επιπλέον, η παραπάνω διαπίστωση εγείρει το ερώτημα αν οι συγκεκριμένοι *ίατροι* εκτελούσαν την περιτομή ως *δημοσίαν λειτουργίαν*, καταφατική δε απάντηση σε αυτό αποδεικνύει τον κρατικό παρεμβατισμό στο έργο των συγκεκριμένων ιατρικών λειτουργιών²²⁷.

ii. *Ίατροι νεκροτάφοι*

Προβληματισμό προκαλεί η ερμηνεία των *νεκροτάφων ιατρῶν*, που σύμφωνα με τον *P.Cair.Masp.* II 67143 (538-547 μ.Χ. - Αφροδίτης κώμη), έκλεψαν τρία πρόβατα από τον γραφέα του λογαριασμού (γρ. 21: *γνῶσ(ις) τῶν κλεψάντ(ων) τὰ ἐμὰ θρέμμα-τα, π(αρ') ὧν γνωρίσματα ὄφθησαν*· γρ. 23: *π(αρά) τῶν νεκροτάφ(ων) ιατρ(ῶν) πρό(βατα) γ εὔρεθ(έντα)*). Η μελέτη του κειμένου δεν οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τον συσχετισμό του ιατρικού επαγγέλματος με αυτό των *νεκροτάφων*,

²²³ Στήλη 75, γρ. 9, 22· στήλη 76, γρ. 2, 6· στήλη 82, γρ. 4· στήλη 93, γρ. 20· στήλη 94, γρ. 3· στήλη 95, γρ. 1, 6· στήλη 96, γρ. 6· στήλη 99, γρ. 21· στήλη 102, γρ. 22· στήλη 103, γρ. 15· στήλη 104, γρ. 3· στήλη 107, γρ. 4· στήλη 108, γρ. 12· στήλη 111, γρ. 23· στήλη 112, γρ. 3, 7, 9, 15· στήλη 123, γρ. 8, 12· στήλη 124, γρ. 4· στήλη 128, γρ. 13· στήλη 129, γρ. 1, 3· στήλη 131, γρ. 1· στήλη 132, γρ. 13· στήλη 135, γρ. 4, 23· στήλη 136, γρ. 6· στήλη 137, γρ. 1· στήλη 138, γρ. 11· στήλη 139, γρ. 11· στήλη 140, γρ. 14· στήλη 142, γρ. 13· στήλη 148, γρ. 7, 22· στήλη 149, γρ. 16· στήλη 151, γρ. 21· στήλη 154, γρ. 23· στήλη 155, γρ. 15· στήλη 156, γρ. 2, 6, 9· στήλη 157, γρ. 13, 14· στήλη 156, γρ. 19· στήλη 160, γρ. 19.

²²⁴ S. Kambitsis, *P. Thmouis* 1, στήλ. 68-160, σχόλ. στη στήλη CXXIII, γρ. 1 (σ. 123).

²²⁵ A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.*, V, σ. 125, s. v.

²²⁶ S. Kambitsis, *P.Thmouis* 1, σχόλ. σσ. 120-121, 129. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 51.

²²⁷ Πρβλ. σσ. 82, 102-105, 172 της παρούσας εργασίας.

οργανωμένων σε σωματεία επαγγελματιών²²⁸, των οποίων καθήκον ήταν η μεταφορά και η ταφή των νεκρών στα νεκροταφεία²²⁹.

Περισσότερο φως στην ερμηνεία του παραπάνω χωρίου ρίχνει η σύνδεση των νεκροτάφων με την οργανωμένη επαγγελματική ομάδα των ένταφιαστών - ταρίχευτων²³⁰, σχέση που επιβεβαιώνεται από το παπυρικό σπάραγμα *P.Ryl. IV 574* (1^{ου} αι. π.Χ.), γρ. 1-4²³¹, με το οποίο γίνεται γνωστή στους νεκροτάφους του Σαραπείου η από μέρους τους πληρωμή φόρου *φαρμάκου*²³², δηλαδή συστατικού ταρίχευσης νεκρών σωμάτων²³³.

Από το άλλο μέρος, η επικάλυψη των καθηκόντων των *ιατρῶν* από εκπροσώπους των επαγγελματικών ομάδων των ένταφιαστών και των νεκροτάφων δεν ήταν άγνωστο φαινόμενο στην Αίγυπτο, όπως αποδεικνύεται από την προσφώνησιν *P.Oxy. III 476* (159-161 μ.Χ. - Οξύρυγχος), σύμφωνα με την οποία ένταφιασται επιθεωρούν νεκρό σώμα με σκοπό την εξακρίβωση της αιτίας του θανάτου, ενέργεια στην οποία προβαίνουν κατά κανόνα οι δημόσιοι *ιατροί*, όπως στην περίπτωση της προσφωνήσεως *Sel.Pap. II 337* (= *Chr. Wilck. 494* = *P.Oxy. III 475*· 3 Νοεμ. 182 μ.Χ. - Οξύρυγ-

²²⁸ M. San Nicolò, *Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer. I: Die Vereinsarten. II: Vereinswesen und Vereinsrecht. Zweite, durchgesehene Auflage mit Nachträgen von Johannes Herrmann* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 2), München 1913 (ανατύπ. 1972), I, σσ. 97-100.

²²⁹ W. Otto, *Priester und Tempel*, I, σσ. 108-109. T. Derda, «Necropolis workers in Graeco-Roman Egypt in the light of the Greek papyri», *JJP* 21 (1991), σσ. 26-31.

²³⁰ H. C. Youtie, «Notes on O. Mich. I», στο *Scriptiunculae I* (= *TAPhA* 71 [1940], σσ. 623-659), σ. 94 και υποσημ. 112. T. Derda, *ό. π.*, σσ. 19-21, 31-33. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 66-68. Βλ. και M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 65-67, η οποία εκφράζει επιφυλάξεις για τη σχέση μεταξύ ιατρικής και ταρίχευσης.

²³¹ Ο συσχετισμός που θα μπορούσε να γίνει μεταξύ *ιατροῦ* και ταρίχευσης στον *P.Oxy. I 40* (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 9: *εἰ ἱατρὸς εἶ δημοσ[ιεύ]ων ἐπὶ ταρίχαια*, δεν υφίσταται, έπειτα από τη διόρθωση της φράσης *ἐπὶ ταρίχαια* σε *ἐπιτη[δείως]*. *BL* V, σ. 74 και VI, σ. 95.

²³² Βλ. επίσης *SB XX 14426* (9 π.Χ./35 μ.Χ. - Κυνοπολίτης νομός), γρ. 2-3 και *P.Princ. III 132* (2^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 11. Πρβλ. *P.Oxy. XXXI 2567* (18 Μαΐου 253 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 3-4: *μονοπωλίου ἀσχολή/ματος στυπηρίας* (*LSJ*, s. v.). J. W. B. Barns - P. Parsons κ.ά., *P.Oxy. XXXI 2567*, εισαγ. σχόλ. (σ. 109). A. Hanafi, «A tax on drug and cedar oil», στο L. Criscuolo - G. Geraci (επιμ.), *Egitto e storia antica dall'Ellenismo all'età araba. Bilancio di un confronto*, Bologna 1989, σσ. 422, 426.

²³³ C. H. Roberts - E. G. Turner, *P.Ryl. IV 574*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 24). Ο όρος *φάρμακον* έχει την ίδια σημασία στον *Chr. Wilck. 498* (= *P.Grenf. II 77*· 3^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 17 και στον *P.Haun. II 17* (2^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινοϊτης νομός), γρ. 12-14: *Συνείληξα* (leg. *συνείλιξα*) *τῆδε τῆ ἐπιστο/λῆ δείγματα φαρμάκων / ὡς εἰς σορόν*. A. Bülow-Jacobsen, *P.Haun. II 17*, σχόλ. στη γρ. 13 (σ. 27). J. Draycott, *ό. π.*, σ. 47.

χος), γρ. 5-8: ὅπως παραλαβὼν δημόσιον ἰατρὸν / ἐπ[ι]θεωρήσης τὸ δηλούμενον νε/κρὸν σῶμα καὶ παραδοῦς εἰς κηδεῖ/αν²³⁴.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η ενασχόληση των επαγγελματιῶν των νεκροπόλεων με το ανθρώπινο σώμα και οι γνώσεις ανατομίας που προφανῶς εἶχαν αποκτήσει οδήγησαν τον γραφέα του *P.Cair.Masp.* II 67143 σε συσχέτιση του επαγγέλματός τους με αυτό των *ἰατρῶν*, συσχετισμός που φαίνεται πως επιβεβαιώνεται, εκτός από τους προαναφερθέντες παπύρους, και από τον *SB I 5216* (= *Sel.Pap.* I 104· 1^{οο} αι. π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 7-9, επιστολή με την οποία ο *ἀρχιατρὸς* Αθηναγόρας παρεμβαίνει στο ἔργο των *στολιστῶν*, των οποίων καθήκον ἦταν η περιποίηση των προς ταρίχευση νεκρῶν σωμάτων²³⁵.

Επισημαίνουμε τέλος ότι στις αμφιβολίες που μπορεί να γεννῶνται από τη μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ των παραπάνω παράλληλων κειμένων και του *P.Cair.Masp.* II 67143, το οποίο γράφτηκε αἰῶνες μετά την επικράτηση του χριστιανισμού στην Αίγυπτο, απαντῶν τα δεκάδες μουμιοποιημένα σώματα χριστιανῶν που βρέθηκαν σε χριστιανικά νεκροταφεία και χρονολογούνται από τον 4^ο μέχρι και τις αρχές του 7^{οο} αι. μ.Χ.²³⁶. Τα ευρήματα αυτά αποδεικνύουν την επικράτηση και ενσωμάτωση των αρχέγονων αιγυπτιακῶν ταφικῶν παραδόσεων στην περί θανάτου και ἀνάστασης διδασκαλία μιας θρησκείας φαινομενικῶς ἀντίθετης στη μουμιοποίηση νεκρῶν²³⁷.

²³⁴ Βλ. T. Derda, *ό. π.*, σ. 32. Παρά την επιφυλακτικότητά της, η M. Hirt Raj (*ό. π.*, σ. 67) θεωρεῖ πως το εν λόγω κείμενο αποτελεί ισχυρή μαρτυρία για τη σχέση *ἰατρῶν* και *ταριχευτῶν* - *ἐνταφιαστῶν*. Διαφοριστική για το ζήτημα της σχέσης μεταξύ *ἰατρῶν*, *ἐνταφιαστῶν*, *ταριχευτῶν* και *νεκροτάφων* εἶναι η εργασία του N. Reggiani, «Ispezionare cadaveri: mummificatori, medici e anatomisti nell'Egitto greco-romano (a proposito di P.Oxy. III 476)», *MBAH* 33 (2015), σσ. 75-86.

²³⁵ Η ερμηνεία ἀνήκει στον C. C. Edgar, «The Stolistae of the Labyrinth», *APF* 13 (1939), σσ. 76-77. Αναλυτικότερη πραγμάτευση του εν λόγω κειμένου επιχειρεῖται σε ἐπόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας, σχετικῶς με τις ἀρμοδιότητες του *ἀρχιατροῦ*.

²³⁶ Βλ. το ευσύνοπτο και κατατοπιστικῶς ἀρθρο της F. Dunand, «Between tradition and innovation: Egyptian funerary practices in Late Antiquity», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, Cambridge 2007, σσ. 169-172, καθώς και το S. Torallas-Tovar, «Egyptian burial practice in a period of transition: On embalming in Christian times», στο P. Mantas - Ch. Burnett (επιμ.), *Mapping knowledge. Cross-pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, Córdoba 2014, σσ. 129-140.

²³⁷ Για τη σχέση μεταθανάτιας αφθαρσίας του σώματος και ἀνάστασης των νεκρῶν στους χριστιανούς της Αιγύπτου βλ. F. Dunand, *ό. π.*, σσ. 174-176. Για την ἀντίθεση της χριστιανικῆς θρησκείας στη μουμιοποίηση νεκρῶν βλ. A.-P. Leca, *The cult of the immortal. Mummies and the ancient way of*

δ) Ιατροί και στρατός: στρατιῶται ἰατροί, medici και ἰατροὶ λεγεῶνος

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του ζητήματος των στρατιωτικών *ἰατρῶν* που μαρτυρούνται σε παπυρικά έγγραφα και επιγραφές, είναι αναγκαίες ορισμένες επισημάνσεις.

Κατ' αρχάς, πρέπει να σημειώσουμε πως, παρά την πληθώρα εγγράφων που αναφέρονται στη φύση και την οργάνωση του στρατού των Πτολεμαίων²³⁸, κανένας πάπυρος της περιόδου αυτής δεν αναφέρεται στην ύπαρξη *ἰατρῶν* στον πτολεμαϊκό στρατό, διαπίστωση που σε καμία περίπτωση δεν αποκλείει τη φροντίδα των αρμοδίων για την ιατρική περίθαλψη των στρατιωτών²³⁹.

Επιπλέον, στην περίπτωση της ύπαρξης *ἰατρῶν* στον ρωμαϊκό στρατό, για την οποία οι παπυρικές και επιγραφικές μαρτυρίες είναι περισσότερες, προβληματισμό προκαλεί το ερώτημα αν ο γιατρός ήταν μη στρατευόμενος πεπαιδευμένος επαγγελματίας, εκπαιδευμένος οπλίτης του ρωμαϊκού στρατού ή ανεκπαίδευτος στρατιώτης.

Στη θέση του J. Scarborough²⁴⁰ περί ανυπαρξίας οργανωμένου συστήματος περίθαλψης στρατιωτών και θεραπείας τους από ανεκπαίδευτους στρατιώτες, που “διδάσκονταν” ιατρική στο πεδίο της μάχης, απαντά ο V. Nutton²⁴¹, ο οποίος, με βάση μαρτυρίες σχετικά με τα προνόμια που απολάμβαναν οι Ρωμαίοι *milites medici*, την ιεραρχία στις τάξεις τους καθώς και τη λειτουργία των *valetudinaria* σε πολλές περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αποδεικνύει την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος ιατρικής περίθαλψης στον ρωμαϊκό στρατό. Ακόμη και αν οργανωμένη ομάδα *ἰατρῶν*, οι οποίοι ακολουθούσαν τα ρωμαϊκά στρατεύματα στις εκστρατείες, δεν

death, London - Toronto - Sydney - New York 1979, σ. 247. F. Dunand, *ό. π.*, σσ. 176-177. W. Clarysse, «Egyptian religion and magic in the papyri», σ. 586.

²³⁸ Ενδεικτικά W. Peremans - E. van 't Dack, *Prosopographia Ptolemaica II: L'armée de terre et la police, nos 1825-4983*, Louvain - Leiden 1952, σσ. 1-240 (αριθμ. 1825-4523).

²³⁹ P. Lang, *Medicine and society in Ptolemaic Egypt* (Studies in Ancient Medicine 41), Leiden 2013, σσ. 220, 234, 235.

²⁴⁰ J. Scarborough, «Roman medicine and the legions: a reconsideration», *MedHist* 12 (1968), σσ. 254-261. Idem, *Roman medicine*, σσ. 66-75 και «Romans and physicians», *CJ* 65 (1970), σσ. 301-302.

²⁴¹ V. Nutton, «Medicine and the Roman army: a further reconsideration», σσ. 260-270. Idem, «Healers in the medical market place», σ. 51-52 και *Ancient medicine*, σ. 181. Επίσης, R. Jackson, *ό. π.*, σ. 129. R. A. Gabriel - K. S. Metz, *A history of military medicine. I: From ancient times to the Middle Ages* (Contributions in Military Studies 124), New York - Connecticut - London 1992, σ. 166. K. Pollak, *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, σσ. 337-339. J.-M. André, *La médecine à Rome*, Paris 2006, σσ. 513-515. A. Cruse, *Roman medicine*, χ.τ. 2004 (ανατύπ. 2006), σσ. 204-205. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 125-126.

φαίνεται να υπάρχει στους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, σύμφωνα με τον Nutton²⁴² οι *medici* των λεγεώνων αποτελούσαν εκπαιδευμένο στρατιωτικό προσωπικό, που φρόντιζαν τους τραυματίες και ασθενείς συναδέλφους τους²⁴³.

Συμβιβαστική λύση μεταξύ των παραπάνω απόψεων προσφέρει ο R. W. Davies²⁴⁴, ο οποίος, με βάση τα ποικίλα προσδιοριστικά του όρου *medicus* επίθετα, δηλωτικά της εξειδίκευσης και της ιεραρχίας στις τάξεις των *ιατρῶν* (*miles medicus*, *medicus legionis*, *medicus ordinarius*, *medicus castrorum*)²⁴⁵, θεωρεί τους *medici* και τους *ιατρούς* (χωρίς προσδιορισμό αξιώματος ή ειδίκευσης) πεπαιδευμένους επαγγελματίες και τους *medici milites* (*legionis*) στρατιώτες που ασκούσαν την *τέχνην* στο πλαίσιο της θητείας τους, άποψη που εκφράζει και η M. Hirt Raj²⁴⁶. Ωστόσο, προβληματισμό προκαλεί η διττή σημασία του *medicus ordinarius*, τόσο ως γιατρού οπλίτη όσο και ως γιατρού *έκατοντάρχου* (*centurio*)²⁴⁷, ενώ ο τίτλος του *medicus castrorum* προσδιόριζε τον ιατρικό λειτουργό που φρόντιζε ασθενείς στο πλαίσιο ενός στρατιωτικού νοσοκομείου (*valetudinarium*).

Η παρουσία του ρωμαϊκού στρατού στη χώρα του Νείλου²⁴⁸ καθ' όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας των Ρωμαίων στην Αίγυπτο δικαιολογεί την ύπαρξη παπύρων και επι-

²⁴² V. Nutton, «Medicine and the Roman army», σ. 261. Επίσης F. Kudlien, *Die Stellung des Arztes*, σ. 28. J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 120-121.

²⁴³ Ύστερα από εξέταση των σχετικών πηγών, και οι δύο μελετητές διαπιστώνουν ότι πλήρη ιατρική περίθαλψη από εκπαιδευμένο *ιατρὸν* απολάμβαναν, ακόμη και στο πεδίο της μάχης, μόνο ο Ὑπατος και οι ανώτεροι αξιωματικοί. J. Scarborough, «Roman medicine and the legions», σσ. 255, 257. V. Nutton, *loc. cit.*

²⁴⁴ R. W. Davies, «The medici of the Roman armed forces», σσ. 84-85, 87. Idem, «Some more military medici», *Epigraphische Studien* 9 (1972), σσ. 1-11.

²⁴⁵ Για τα προσδιοριστικά επίθετα των *medici* του ρωμαϊκού στρατού βλ. επίσης V. Nutton, «Medicine and the Roman army», σσ. 267-269. R. Jackson, *ό. π.*, σ. 134. J. André, *ό. π.*, σ. 122. R. P. J. Jackson, «Roman medicine: The practitioners and their practices», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW* II 37.1, Berlin - New York 1993, σσ. 83-84. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 127.

²⁴⁶ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 128.

²⁴⁷ Για τη διττή σημασία του όρου βλ. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 129, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά: A. K. Bowman, «The military occupation of Upper Egypt in the reign of Diocletian», *BASP* 15 (1978), σσ. 25-38. M. Speidel, «Augustus' deployment of the legions in Egypt», στο *Roman Army Studies* I (= *CE* 47 [1982], σσ. 120-124), Amsterdam 1984, σσ. 317-321. J. C. Wilmanns, «Der Arzt in der römischen Armee der frühen und hohen Kaiserzeit», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine in its socio-cultural context*, σσ. 171-187. E. S. Gruen, «The expansion of the Empire under Augustus», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH², X: The Augustan Empire, 43 BC-AD 69*, Cambridge 1996, σσ. 148-151. A. K. Bowman, «Egypt», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 686-689. V. A. Maxfield, «The deployment of the Roman auxilia in Upper Egypt and the

γραφών ρωμαϊκής εποχής που πληροφορούν σχετικά με το έργο των στρατιωτικών *ιατρῶν*²⁴⁹.

Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγεται ο Μάρκος, γραφέας της επιστολής *P.Ross.Georg.* III 1 (ca. 270 μ.Χ.)²⁵⁰, με την οποία ενημερώνει τους γονείς του ότι δεν μπορεί να πραγματοποιήσει ταξίδι προς αυτούς, καθώς η φροντίδα πολλών τραυματιῶν, εξαιτίας της σύγκρουσης μεταξύ Ρωμαίων στρατιωτῶν και Ανηριτῶν (*ἀνωτεριτων pap.*)²⁵¹, τον κρατά απασχολημένο (γρ. 4-5: *οὐ γὰρ εἰσχύει τις ἀναβῆναι προσκυνῆσαι διὰ τὴν γεναμένην / μάχην τῶν ἀνωτεριτῶν πρὸς τοὺς στ<ρ>ατιώτας* [leg. *ἰσχύει, γενομένην*]). Η ακριβής παράθεση από τον Μάρκο των απωλειῶν του ρωμαϊκού στρατού (γρ. 5-7: *ἐτελεύτησαν / στρατιῶται ἰε ἐκ τῶν σιγγλαρίων χωρὶς τῶν λεγιωναρίων / καὶ τ[ο]ὺς ἡβωκάτωρες καὶ τῶν πεπληγῶτων [καὶ] τῶν χαλαστῶ(ν)* [leg. *σιγγουλαρίων, τῶν τ[ο]ὺς ἡβοκατόρων, πεπληγῶτων*]) επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αυτός ανήκε στις τάξεις του, είτε ως *miles medicus*, είτε ως *medicus castrorum*, θεραπεύοντας τους Ρωμαίους τραυματίες στον χώρο του ρωμαϊκού στρατοπέδου.

Ο R. W. Davies²⁵² θεώρησε τον *P.Ross.Georg.* III 2²⁵³, επιστολή του αδελφού του Μάρκου Σερήνου προς τη μητέρα τους Αντωνία, ως συμπληρωματικό του νοήματος της επιστολής *P.Ross.Georg.* III 1, υποστηρίζοντας πως ο Σερήνος, στρατιωτικός

Eastern Desert during the Principat», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit* (HABES 31), Stuttgart 2000, σσ. 407-422.

²⁴⁹ H. Harrauer, *CPR XIII*, σ. 99.

²⁵⁰ R. Cavenaile, «Prosopographie de l'armée romaine» *Aegyptus* 50 (1970), σ. 277 (αριθμ. 1480). Επίσης R. W. Davies, *ό. π.*, σσ. 93-94. R. Jackson, *loc. cit.*

²⁵¹ Αντικρουόμενες απόψεις έχουν διατυπωθεί για την ανάγνωση και ερμηνεία του όρου *ἀνωτεριτων* του παπύρου. Αναφέροντας συνοπτικώς της κυριότερες, επισημαίνουμε πως τόσο η C. H. Roberts («The Kingdom of Heaven [Lk. XVII.21]», *HTHR* 41 [1948], σ. 5· eadem, «An army doctor in Alexandria», στο S. Morenz [επιμ.], *Aus Antike und Orient. Festschrift W. Schubart*, Leipzig 1950, σσ. 112-115, όσο και η H. Cuvigny (*O.Krok.* 87, σσ. 144-145) και ο J. Chara (*Letters of condolence*, σ. 107), διορθώνουν σε *Ανηριτῶν*, θεωρώντας πως πρόκειται για νομαδική φυλή της Μαρμαρικής (βλ. *Πτολ., Γεωγ.* 4, 5), που, όπως φαίνεται και από το παρόν κείμενο, συμμάχησε με τη βασίλισσα της Παλμύρας Ζηνοβία στην εκστρατεία της εναντίον της Αιγύπτου και την κατάληψη της Αλεξάνδρειας (269/0-272 μ.Χ.). Αντιθέτως, η M. Hirt Raj (*ό. π.*, σσ. 149-159) διατηρεί τη γραφή *Ανωτεριτων*, ερμηνευοντάς την ως νοβική φυλή νότια της Αιγύπτου. Για την αποστασία της Ζηνοβίας και την εκστρατεία της κατά της Αιγύπτου βλ. R. Stoneman, *Palmyra and its empire. Zenobia's revolt against Rome*, Ann Arbor 1992, σσ. 155-179. E. Equini Schneider, *Septimia Zenobia Sebaste*, Roma 1993, σσ. 61-75, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁵² *Ο. π.*, σ. 94.

²⁵³ G. Tibiletti, *Le lettere private nei papiri greci del III e IV secolo d.C.*, σσ. 133-134. J. Chara, *ό. π.*, σσ. 105-113.

ίατρος, βοηθός του Μάρκου, αναφέρεται στην άσκηση ιατρικής στο *valetudinarium* του ρωμαϊκού στρατοπέδου στην Αλεξάνδρεια, αλλά και στην έλλειψη ελεύθερου χρόνου λόγω της φροντίδας πολλών τραυματιών εκεί (γρ. 8-9: *ὁ ἀδελφός μου Μάρκος ἐν προλήμψι ἐστὶν πολλῇ τῇ περὶ τοὺς κ[ά]μνοντας καὶ τὸ ἰατρῖον* [leg. *προλήψει, ἰατρῆον*]).

Αντίθετα με την άποψη της M. Hirt Raj²⁵⁴, η οποία θεωρεί πως ο Σερήνος δεν ασκούσε την ιατρική στο πλαίσιο του ρωμαϊκού στρατού, αλλά βρισκόταν εκτός οικογενειακής εστίας εξαιτίας επίταξής του σε *λειτουργίαν* (γρ. 13-14: *ἐν λειτουργίᾳ [λειτουργίᾳ] γάρ εἰμι πολιτικῆ καὶ / διὰ το[ῦτο ἀσχολ]οῦμαι*), πιστεύω πως τα λεγόμενα του ίδιου προς τη μητέρα του επιβεβαιώνουν την ενασχόλησή του με την ιατρική και τη συνεργασία του με τον Μάρκο²⁵⁵, ακόμη και στο πλαίσιο *λειτουργίας* σχετικής όμως με το ιατρικό επάγγελμα²⁵⁶.

Από το άλλο μέρος, η αναφορά στην *κόμην*, στο πλαίσιο της οποίας διαπρέπει ο Μάρκος (γρ. 21-23)²⁵⁷, και στο ιδιωτικό *ἰατρῆον* και το *ἐργαστήριον* που αυτός και ο Σερήνος κατέχουν (γρ. 9, 10)²⁵⁸ επιτρέπει να συμπεράνουμε πως την περίοδο που αυτός γράφει την επιστολή του, ο Μάρκος δεν ασκούσε πλέον το επάγγελμα του *ἰατροῦ* ενταγμένος στον ρωμαϊκό στρατό, στον οποίο χρειάστηκε να υπηρετήσει ως *ίατρος*, μεταβαίνοντας στον χώρο του ρωμαϊκού στρατοπέδου σε προηγούμενη φάση της καριέρας του (γρ. 24: *ἀπὸ τῆς προτέρας αὐτοῦ ἀποδημίας*)²⁵⁹. Τούτο επιτρέπει να

²⁵⁴ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 155-156.

²⁵⁵ Γρ. 9-11: *οὐκ ἔστιν / εὐκοπον πάσχοντας κατ[α]λῆψαι οὐχ ὀλίγους καὶ ἐργαστήρι(ο)ν, / μὴ καὶ τι[ς] γ[λο]νησμὸς κ[α]θ' ἡμῶν γένηται* γρ. 12-14: *π[άν]τως σοι ἐμήνυσεν ὁ Μάρκος δι' ἐπιστολῆς / τὴν ἐμὴν ἀσχολασίαν· ἐν λειτουργίᾳ γάρ εἰμι πολιτικῆ καὶ / διὰ το[ῦτο ἀσχολ]οῦμαι* [leg. *καταλείψαι, οὐκ, γογγυσμός, λειτουργία*]).

²⁵⁶ Για την ανάληψη από *ἰατροὺς λειτουργιῶν* σχετικών με το ιατρικό επάγγελμα βλ. παρακάτω, σσ. 103-105, 208-209.

²⁵⁷ Βλ. J. Chara, *ό. π.*, σ. 113, όπου γίνεται λόγος για ένα είδος υποστήριξης του Μάρκου από κατοίκους υψηλού status της περιοχής, κατά την άσκηση του λειτουργήματός του. Επίσης, M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 184.

²⁵⁸ G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* III 2, σχόλ. στη γρ. 10 (σ. 11). G. Tibiletti, *ό. π.*, σ. 134. J. Chara, *ό. π.*, σσ. 110-111.

²⁵⁹ Για τη διαφωτιστική αυτή ανάλυση βλ. J. Chara, *ό. π.*, σ. 106 και M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 154-155. Σύμφωνα με τον R. W. Davies (*loc. cit.*), το ότι ο Μάρκος δεν πήρε μαζί του στην Αλεξάνδρεια όλα τα ιατρικά του βιβλία – παρακαλεί τη μητέρα του να τινάζει τη σκόνη από πάνω τους και να τα τακτοποιήσει (*P.Ross.Georg.* III 1, γρ. 17-19) –, ακρούμενος σε όσα είχε το *valetudinarium* του στρατοπέδου, υποδηλώνει πως το διάστημα κατά το οποίο αυτός χρειάστηκε να λείψει δεν πρέπει να ήταν μεγάλο.

κάνουμε λόγο για περιστασιακή άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος στο πλαίσιο του στρατού από επαγγελματίες που δραστηριοποιούνταν εκτός του πλαισίου του, ή τουλάχιστον για πολίτες *ιατροὺς* που άσκησαν την ιατρική κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής τους υπηρεσίας, ή για στρατιώτες που αξιοποίησαν τις όποιες ιατρικές γνώσεις έλαβαν κατά τη διάρκεια της θητείας τους, ασκώντας το επάγγελμα του *ιατροῦ* μετά την απόλυσή τους²⁶⁰.

Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται, κατά τη γνώμη μου, από την εξίσου ενδιαφέρουσα σύντομη αφιερωματική επιγραφή *SEG XXXVI 1441* (301/302 μ.Χ. - Θήβες), στην οποία ο Πτολλίων καταγράφεται ως *ιατρὸς δις τῆς σπ/σ}είρης* (γρ. 2-3), του μικρότερου δηλαδή τμήματος μιας ρωμαϊκής κοόρτης²⁶¹. Το αριθμητικό επίρρημα *δισ* φανερώνει ότι ο Πτολλίων ανέλαβε το συγκεκριμένο καθήκον δύο φορές κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του υπηρεσίας²⁶². Στην περίπτωση του Πτολλίωνα πρόκειται μάλλον για πολίτη *ιατρόν*, ο οποίος ασκούσε το συγκεκριμένο επάγγελμα ανεξαρτήτως από τον στρατό, όπου προσέφερε περιστασιακώς τις υπηρεσίες του, παρά για οπλίτη με ιατρικές γνώσεις, τις οποίες χρειάστηκε να αξιοποιήσει όταν κρίθηκε αναγκαίο²⁶³.

Πολυσυζητημένη είναι επίσης και η πρώτη από τις έξι επιστολές της σειράς επιστολών *Sel.Pap.* II 368 (= *PSI IX 1063* στήλες I-III· 3 Σεπτ. 117 μ.Χ.), κυρίως λόγω της προσφώνησης *ιατ[ρῶ] (έκατοντάρχω) χαίρειν* (γρ. 3) του Λογγίνου Λόγγου, *σημιαφόρου* (λατ. *signiferus*)²⁶⁴ της *Cohors I Augusta Praetoria Lusitanorum equitata*, προς τον Λογγίνο Τιτουλήιο²⁶⁵.

²⁶⁰ Πρβλ. V. Nutton, «Healers in the medical market place», σσ. 51-52. K. Pollak, *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, σ. 338.

²⁶¹ Πρβλ. *Κ.Δ.*, *Ιωάν.* 18, 3: *ὁ οὖν Ἰουδας λαβὼν τὴν σπεῖραν καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ Φαρισαίων ὑπηρέτας ἔρχεται ἐκεῖ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων* 18, 12: *ἡ οὖν σπεῖρα καὶ ὁ χιλίαρχος καὶ οἱ ὑπηρέται τῶν Ἰουδαίων συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν καὶ ἔδησαν αὐτόν*. Για τη σπεῖρα βλ. R. Cowan, *Roman battle tactics, 109 BC - AD 313*, Cambridge 2007, σσ. 4-6. P. Cagniard, «The late republican army (146-30 BC)», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A companion to Roman army*, Oxford 2007, σσ. 85-87.

²⁶² H. W. Plecklet - R. S. Strand, *SEG XXXVI 1441*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 435).

²⁶³ E. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques*, σ. 486, υποσημ. 61. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 139.

²⁶⁴ R. Cavenaile, *ό. π.*, σ. 272 (αριθμ. 1385).

²⁶⁵ R. Cavenaile, *ό. π.*, σ. 273 (αριθμ. 1397). N. Criniti, «Supplemento alla prosopografia dell'esercito romano d'Egitto da Augusto a Diocleziano», *Aegyptus* 53 (1973), σ. 131 (αριθμ. 1397).

Σύμφωνα με τον R. O. Fink, στην επανέκδοση του κειμένου²⁶⁶, η συντομογραφία του τίτλου τού *έκατοντάρχου* (λατ. *centurio*)²⁶⁷ δίπλα στον τίτλο του *ίατροῦ* φανερώνει πως ο Τιτουλήιος ήταν *medicus centurio* ή *medicus ordinarius*, με τον δεύτερο όρο να δηλώνει είτε τον *medicus* που ανήκε στην τάξη του ρωμαϊκού στρατού ως οπλίτης, είτε τον *medicus centurio*²⁶⁸. Ωστόσο, η παρατήρηση ότι ο τίτλος του *centurio* δίνεται στον Τιτουλήιο σε όλες τις επιστολές της σειράς²⁶⁹ κάνει την πρώτη υπόθεση πιθανότερη, ενώ το ότι ο τίτλος αυτός είναι ανώτερος από εκείνον του *ίατροῦ* εξηγεί γιατί ο τελευταίος δίνεται στον Τιτουλήιο μόνο στην πρώτη επιστολή. Αντιθέτως, ο Davies²⁷⁰, στηριγμένος στην άποψη του J. F. Gilliam, που αμφισβητεί την ανάγνωση *ιατ[ρῶ]* (γρ. 3) και συμπληρώνει *ιδί[ῶ]*, θεωρεί πως το ζήτημα αν ο Τιτουλήιος ήταν μόνον *έκατόνταρχος* της I Lusitanorum ή κατείχε παράλληλα τον τίτλο του *medicus centurio* παραμένει ανοιχτό.

Σε αντίθεση με τον *ίατρὸν έκατόνταρχον* του προηγούμενου κειμένου, *medici legionis* πρέπει να ήταν οι δύο αυτοαποκαλούμενοι ως *ίατροι λεγεῶνος* Αυφίδιος Κλήμης²⁷¹ της XXII Legio Deiotariana²⁷², στην προσκυνηματική επιγραφή SB V 7931 (= SEG VIII 860 = OGIS I 207· ca. 135 μ.Χ. - Ψέλκις), γρ. 2, και Ασκληπιάδης²⁷³ της *λεγεῶ(νος) β' Τρα(ϊανῆς) Ἰσχυρᾶς*²⁷⁴, στην επιγραφή IGR I 1212 (= CIG 4766 = I.Syringes 1575· 27 Ιαν. 147 μ.Χ.), γρ. 2-4, την οποία έστησε κατά το *προσκύνημά* του στην Κοιλιάδα των Βασιλέων στις Θήβες²⁷⁵. Προσκύνημα ορισμένων στρα-

²⁶⁶ R. O. Fink, *Roman military records on papyrus* (APhA 26), London - Ann Arbor 1971, αριθμ. 74, σχόλ. στη στήλη I, γρ. 3 (σ. 278).

²⁶⁷ Για τη βραχυγραφία του τίτλου του *centurio* βλ. A. Blanchard, *Sigles et abbreviations dans les papyrus documentaires grecs. Recherches de paleographie* (BICS Suppl. 30), London 1974, σ. 26, σημ. 36.

²⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 63.

²⁶⁹ Στήλη I, γρ. 10· στήλη II, γρ. 7, 10· στήλη III, γρ. 2, 10.

²⁷⁰ R. W. Davies, *ό. π.*, σ. 92.

²⁷¹ R. Cavenaile, *ό. π.*, σ. 228 (αριθμ. 333).

²⁷² R. Alston, *Soldier and society in Roman Egypt: A social history*, London 1995, σσ. 23-24. S. Daris, «Legio XXII Deiotariana», στο Y. Le Bohec - C. Wolff (επιμ.), *Les legions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, σσ. 365-367. E. Samama, *ό. π.*, σ. 567, σημ. 39.

²⁷³ R. Cavenaile, *ό. π.*, σ. 227 (αριθμ. 303).

²⁷⁴ J. C. Mann, «The raising of new legions during the Principate», *Hermes* 91 (1963), σσ. 483-489. R. Alston, *ό. π.*, σ. J. B. Manley, *ό. π.*, σ. 19.

²⁷⁵ Για τις δύο αυτές επιγραφές βλ. E. Samama, *ό. π.*, αριθμ. 450, σ. 503 και 418, σ. 488 αντίστοιχα.

τιωτών του επικουρικού στρατεύματος της *Ala Commagenorum*²⁷⁶, μεταξύ των οποίων και ο *ίατρος* Απολλωφάνης, διασώζει η επιγραφή *CIG* 5057 (1^{ου} αι. μ.Χ. - Τάλμις), γρ. 11-12²⁷⁷, ενώ προσκύνημα στον θεό Μανδούλι²⁷⁸ υπέβαλαν ο *ίππεδς* Γάιος Μάρκος και ο γιος του, μάλλον στρατιωτικός *ίατρος* Ουαλεράς, σύμφωνα με την *IGR* I 1350 (= *CIG* 5054· 1^{ου} αι. μ.Χ. - Συήνη), γρ. 4-5²⁷⁹.

Στους *ίατροδς* των ρωμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αίγυπτο συγκαταλέγεται ο Άλκιμος, που μαρτυρείται στο *προσκύνημα* *SB* I 1586 (ca. 149 μ.Χ. - Abu-Duquah), γρ. 1²⁸⁰, ενώ η ανάγνωση *Τὸ προσκύνημα Λογγίνου ἰπέ[ω]ς / καὶ τοῦ ἰπ(ικοῦ) ἰατ[ρου]*, που προτείνει η Ε. Samama²⁸¹ για την *IGR* I 1252 (1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. - Wadi Fakhari), γρ. 1-2, ἀντί *καὶ τοῦ ἴπ(ου) αὐτ[οῦ]*, που προτείνει ο εκδότης, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο *ίππεδς* Λογγίνος υπηρετούσε στον ρωμαϊκό στρατό ως *ίππιατρός*.

Από δύο όστρακα από τους Διδύμους, περιοχή της Ανατολικής Ερήμου της Αιγύπτου, στην οποία από νωρίς εγκαταστάθηκαν ρωμαϊκές στρατιωτικές δυνάμεις²⁸², αντλούμε πληροφορίες για την οργάνωση της τροφοδοσίας των στρατευμάτων²⁸³. Η καταγραφή του αριθμού των *ἄρτων* που προορίζονται για τον *ίατρον* Ουαλερά (γρ. 2: *Οὐά]λερᾶτος ἰατροῦ ἄρτ(ους) ς*) εν μέσω καταγραφής απόδοσης *ἄρτων* δύο *ίπέων* (γρ. 1 ± 4] *ν ἰπέος ἄρτους ς*· γρ. 3: *[Ο]ύαλερίου Μαξίμου ἰπέος ἄρτ(ους) β* [leg. *ίπέως, ἰπέως*]), σύμφωνα με τον λογαριασμό *O.Did.* 77 (ca. 100-110 μ.Χ.), επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο πρώτος υπηρετούσε στον ρωμαϊκό στρατό ως *ίατρός*. Αντιθέτως, λιγότερο βέβαιη είναι η στρατιωτική ιδιότητα του *ιατροῦ* Παύλου, στον οποίο

²⁷⁶ S. Daris, «Le truppe ausiliare romane in Egitto», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 10.1, Berlin - New York 1988, σσ. 746, 747, 751-752. M. P. Speidel, «Nubia's Roman garrison», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 10.1, ό. π., σσ. 784-785.

²⁷⁷ E. Samama, ό. π., αριθμ. 449, σσ. 502-503.

²⁷⁸ Για τον νουβικής καταγωγής θεό Μανδούλι, τον ναό του στην Τάλμιν και τη σχέση του με τα ρωμαϊκά στρατεύματα στην περιοχή βλ. D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt*, σσ. 108-109.

²⁷⁹ E. Samama, ό. π., σσ. 501-502 (αριθμ. 448).

²⁸⁰ R. Cavenaile, ό. π., σ. 217 (αριθμ. 68). E. Samama, ό. π., σ. 504 (αριθμ. 451). Βλ. και M. Hirt Raj, ό. π., σσ. 139-140.

²⁸¹ E. Samama, ό. π., σ. 483 (αριθμ. 408).

²⁸² V. A. Maxfield, «Ostraca and the Roman army in the Eastern Desert», στο J. J. Wilkes (επιμ.), *Documenting the Roman army. Essays in honour of Margaret Roxan* (BICS Suppl. 81), London 2003, σσ. 159, 168.

²⁸³ Για την τροφοδοσία των στρατευμάτων της Ανατολικής Ερήμου βλ. ενδεικτικά V. A. Maxfield, «The deployment of the Roman auxilia», σσ. 424-425.

ανήκουν τέσσερα ζεύγη ἄρτων²⁸⁴, σύμφωνα με τον λογαριασμό ψωμίων *O.Did.* 96 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 5: Παῦλος ἰατρὲς ζεύγ(η) δ (leg. Παῦλος, ἰατρος).

Διαφωτιστικοί για το status των ἰατρῶν του ρωμαϊκού στρατού στην Αίγυπτο είναι δύο λογαριασμοί ἐγγειας ιδιοκτησίας του 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ., οι οποίοι ρίχνουν φως σε ένα ακόμη προνόμιο που απολάμβαναν οι στρατιῶτες ή οι απόστρατοι του ρωμαϊκού στρατού²⁸⁵.

Σύμφωνα με τον λογαριασμό γαιοκατοχής των στρατευμάτων τοῦ κυρίου / ἡμῶν Αὐτ[ο]κράτορος Σεουήρου / Ἀντωνείνου Εὐτυχοῦ[ς] Εὐσεβοῦς / Σεβαστοῦ *P.Yale III* 137 (216/217 - Φιλαδέλφεια), γρ. 4-7, ο ἰατρὸς Σαραπάμμων ἔχει στην κατοχή του πάνω από 20 ἀρούρας (= 55.120 τ.μ.)²⁸⁶ σιτικῆς γῆς (στήλη VI, γρ. 185: Σαραπάμμων ἰατρὸς σιτικῆς γῆς) (ἄρουραι κ.), ενώ κατά τον λογαριασμό κριθῆς *P.Ryl.* II 206a (3^{ου} αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), ο ἴδιος ἰατρὸς ἔχει στην κατοχή του 34 ἀρτάβας (= 1.320 λίτρα)²⁸⁷ κριθῆς (γρ. 6-7)²⁸⁸. Οφείλουμε βεβαίως να επισημάνουμε πως παρόλο που η καταχώριση του ονόματος του Σαραπάμμωνος ανάμεσα σε βετεράνους και αξιωματικούς των ρωμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων (*P.Ryl.* II 206a, *passim*) επιβεβαιώνει, πιστεύω, τη στρατιωτική του ιδιότητα²⁸⁹, η *M. Hirt Raj*²⁹⁰ εκφράζει έντονες αμφιβολίες για αυτήν.

Από την άλλη πλευρά, στον εκτενή λογαριασμό *P.Herm.Landl.* I (= *P.Giss.* I 117· 348 μ.Χ. - Ερμούπολη) καταχωρίζεται η ἐγγεια ιδιοκτησία του βετεράνου Τούρβωνα

²⁸⁴ F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* I, στήλη s. v. “ζεῦγος”. E. Battaglia, ‘*Artos*’, σσ. 77, 98. Πρβλ. *Απ. Πατέρ.* 10, 94: Ἀββᾶ, ἐγὼ ζευγάρια νηστεύω καὶ ζεῦγος ψωμίων ἐσθίω, ἄρα σώζομαι ἢ πλανῶμαι;

²⁸⁵ M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the Roman Empire, I-II* [στο εξής: *SEHRE*], Oxford ²1957, I, σ. 296 και σημ. 49 (II, σσ. 674-676). R. Alston, *ό. π.*, σσ. 39-52, 60-68. F. Mitthof, «Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägypten (1.-2. Jh. N.Chr.)», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 382, 383-384, 388-389. Επίσης R. S. Bagnall, «Military officers as landowners in fourth century Egypt», *Chiron* 22 (1992), σσ. 47-54, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι εκτάσεις γης ου βρίσκονταν υπό την κατοχή στρατιωτών ή βετεράνων δεν ήταν μεγάλες.

²⁸⁶ Για τις υποδιαιρέσεις της ἀρούρας, της κύριας δηλαδή μονάδας μέτρησης έκτασης γης, βλ. R. S. Bagnall, «Practical help: Chronology, geography, measures, currency, names, prosopography, and technical vocabulary», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 185-186.

²⁸⁷ Για την αναλογία ἀρτάβης - λίτρων ακολουθούμε τον R. S. Bagnall (*ό. π.*, σσ. 186-187).

²⁸⁸ Για τη σχέση των δύο κειμένων βλ. *M. Hirt Raj*, *ό. π.*, σσ. 140-142.

²⁸⁹ Πρβλ. R. Cavenaile, *ό. π.*, σ. 295 (αριθμ. 1926). *M. Hirt Raj*, *ό. π.*, σ. 140.

²⁹⁰ *M. Hirt Raj*, *ό. π.*, σσ. 141-142.

(στήλη XXXIV, γρ. 567-568: *Τούρβων ούετρανός ιατρός / ι πάγ(ου) ίδι(ωτικῆς) (ἄρουραι) β*).

Μεγάλη χρονική απόσταση χωρίζει τα προαναφερθέντα κείμενα από τον *P.München I 9* (585 μ.Χ. - Συήνη), από το αρχείο του Πατερμούθι. Πρόκειται για συμβόλαιο παραχώρησης τμήματος οικίας από την Αυρηλία Ταπία, στο τελευταίο τμήμα του οποίου, ανάμεσα στους μάρτυρες της *πράξεως*, βρίσκεται η υπογραφή του Φλαύιου Ιωσήφ Βίκτορος, που υπογράφει ως *ιατρός καὶ στρα(τιώτης) λεγ(εῶνος) Συήνης* (γρ. 107).

Ο χαρακτήρας της μοναδικής ως τώρα παπυρικής μαρτυρίας σε *ιατρὸν* του στρατού των Βυζαντινών στην Αίγυπτο, η οποία επιπροσθέτως επιβεβαιώνει τη στρατηγική σημασία της Συήνης για την ασφάλεια των συνόρων της αυτοκρατορίας, αλλά και τη σπουδαιότητα της πόλης ως σημαντικού εμπορικού σταθμού²⁹¹, δεν επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων για τις αρμοδιότητές του. Από την άλλη πλευρά, οι λογοτεχνικές μαρτυρίες δίνουν αντιφατικές πληροφορίες σχετικά με το έργο των *ιατρῶν* του βυζαντινού στρατού· σύμφωνα με τον Vegetius, στην πραγματεία του *Epitoma rei militaris* (4^{ος} αι. μ.Χ.)²⁹², αποτελεί καθήκον των ανώτερων αξιωματικών να προνοούν για την ιατρική περίθαλψη των στρατιωτών από *ιατρούς*, ενώ σύμφωνα με το *Στρατηγικὸν* του αυτοκράτορα Μαυρίκιου (6^{ος} αι. μ.Χ.)²⁹³, οι *ιατροὶ* των βυζαντινών στρατευμάτων ήταν λιγότερο αξιόμαχοι οπλίτες, που ακολουθούσαν το τάγμα με κύριο μέλημα την περισυλλογή και φροντίδα τραυματιῶν και την τροφοδοσία νερού. Αντιθέτως, στο *Υπὲρ τῶν Πολέμων* του Προκόπιου (6^{ος} αι. μ.Χ.) πολλές είναι οι αναφορές σε *ιατρούς*, ενίοτε φημισμένους για τις γνώσεις, την πείρα και τις ικανότητές τους²⁹⁴.

²⁹¹ Για τη στρατηγική σημασία της Συήνης στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. ενδεικτικά M. P. Speidel, «Nubia's Roman garrison», σσ. 767-798 (ιδιαιτ. 771-775). V. A. Maxfield, «The deployment of the Roman auxilia», σσ. 410-416. Για τις βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις στη Συήνη βλ. J. G. Keenan, «Evidence for the Byzantine army in the Syene papyri», *BASP* 27 (1990), σσ. 140, 144.

²⁹² Βεγ., *Epit.* 3, 2, 6: *Iam uero ut hoc casu aegri contubernales oportunitis cibis reficiantur ac medicorum arte curentur, principiorum tribunorumque et ipsius comitis, qui maiorem sustinet potestatem, iugis quaeritur diligentia.* N. P. Milner, *Vegetius: Epitome of military science*, Liverpool 1996 (ανατύπ. 2001), σ. 66. M. Formisano, *Vegezio, L'arte della guerra romana*, Milano 2006, 194-195.

²⁹³ Μαυρίκ., *Στρατηγ.* 2, 9. G. T. Dennis, *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine military strategy*, Pennsylvania 1984, σσ. 29-30. G. Casarino, *Maurizio Imperatore, Strategikon. Manuale di arte militare dell'Impero Romano d'Oriente*, Rimini 2007, σ. 48. Πρβλ. Λέων Στ', *Πολ. Τακτ.* 4, 7 (Vari).

²⁹⁴ 2, 22, 32· 26, 31· 28, 8· 5, 1, 38· 4, 5· 6, 2, 22-33· 8, 10, 12.

Φαίνεται πως τον 6^ο αι., περίοδο πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής ανάπτυξης του βυζαντινού κράτους, ο στρατός των Βυζαντινών επανδρωνόταν με εκπαιδευμένους *ιατρούς*, οι οποίοι ακολουθούσαν τα στρατεύματα στις πολεμικές επιχειρήσεις και θεράπευαν τραυματίες και αρρώστους²⁹⁵. Ακόμη και αν ο Φλαύιος Ιωσήφ, ως *στρατιώτης*, μάλλον δεν ανήκει στην παραπάνω κατηγορία θεραπευτών, μικρή αμφιβολία υπάρχει για την εγγραμματοσύνη και την επαρκή ιατρική του κατάρτιση, ιδιαιτέρως αν παραβάλουμε τον εν λόγω πάπυρο με άλλα παρόμοιου περιεχομένου κείμενα του ίδιου αρχείου, σύμφωνα με τα οποία αξιοσημείωτος αριθμός στρατιωτών του φρουρίου της Σύνης ασχολείται με γραφειοκρατικά καθήκοντα, που αφορούν όχι μόνο σε στρατιωτικές υπηρεσιακές υποθέσεις, αλλά και υποθέσεις κατοίκων της περιοχής²⁹⁶.

Στα κείμενα που μνημονεύουν στρατιωτικούς *ιατρούς* συγκαταλέγονται τρία σπαράγματα του 1^{ου} αι. μ.Χ., τα οποία είναι γραμμένα σε πινακίδες και βρέθηκαν σε περιοχές εκτός Αιγύπτου. Η πινακίδα *CEL I 14* (1^{ου} αι. μ.Χ.), από το σημερινό Valkenburg της Ολλανδίας, όπου αποκαλύφθηκαν ευρήματα από την εγκατάσταση ρωμαϊκών στρατευμάτων²⁹⁷, καταγράφει τον γιατρό *Tul(l)io Loucoru / Albano medico* (γρ. 1-2). Η επιστολή *CEL I 56* (1^{ου} αι. μ.Χ.), από τη Vindonissa (Ελβετία), όπου ήταν εγκατεστημένη η XXI Legio Rapax²⁹⁸, σώζει το όνομα του παραλήπτη της *Prisco me/dico manip(uli)*, ο οποίος ήταν γιατρός τμήματος ρωμαϊκής κοόρτης (*manipulus*)²⁹⁹, ενώ στον *Gaio me/dico* απευθύνεται η επιστολή *CEL I 57* (1^{ου} αι. μ.Χ. - Vindonissa). Τα κείμενα αυτά μαρτυρούν τη φροντίδα της διοίκησης του ρωμαϊκού

²⁹⁵ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, Ἀθῆναι χ.χ., Στ', σ. 13. J. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, σσ. 246-247.

²⁹⁶ Διαφοριστική η ανάλυση του J. G. Keenan (ό. π., σσ. 148, 149-150).

²⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά L. Keppie, «The army and the navy», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH² X*, σσ. 391-392. Επίσης A. Bosman - M. de Weerd, «Velsen: The 1997 Excavations in the early Roman base and a reappraisal of the post-Kalkriese Velsen/Vechten dating evidence», στο F. Vermeulen κ.ά. (επιμ.), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the northwest. Studies in honour of Prof. Hugo Thoen* (Archaeological Reports Ghent University 2), Belgium 2004, σσ. 54-56. R. M. van Dierendonck, «Five postholes and a ditch: The Valkenburg-Marktvelde timber watch and signal tower», στο F. Vermeulen κ.ά. (επιμ.), ό. π., σσ. 73-102, όπου πλούσια βιβλιογραφία.

²⁹⁸ Tac., *Hist.* 4, 61· 70. M. Rostovtzeff, *SEHRE I*, σ. 141 και σημ. 34 [II, σ. 632]. E. S. Gruen στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH² X*, σ. 169 και C. Rüger, «Germany», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), ό. π., σ. 532.

²⁹⁹ Πρβλ. *SEG XXXVI 1441*, γρ. 2-3. R. W. Davies, ό. π., σ. 86.

στρατού για επάνδρωση των λεγεώνων της Βόρειας Ευρώπης με ιατρικό προσωπικό που επρόκειτο να φροντίζει τους πάσχοντες στρατιώτες.

ε) Κληρικοί *ιατροί*

Τα παπυρικά και τα γραμμένα σε συναφείς φορείς γραφής κείμενα που μνημονεύουν *ιατρούς* κατόχους του μοναχικού ή ιερατικού σχήματος δεν έχουν τύχει της δέουσας προσοχής, προφανώς εξαιτίας του μικρού αριθμού τους ή της λακωνικότητας του περιεχομένου τους. Από την πλευρά μου επιχειρώ μια παρουσίαση των κειμένων αυτών, το περιεχόμενο των οποίων εντάσσω στη σχετική με τους εκπροσώπους του κλήρου της ανατολικής Εκκλησίας έρευνα, παραβάλλοντάς το με παράλληλα επιγραφικά και αγιολογικά κείμενα και κοπτικά όστρακα, τα οποία αναδεικνύουν τις παπυρικές μαρτυρίες.

Η συνήθεια κατά την οποία εκπρόσωποι του κατώτερου κλήρου, όπως *διάκονοι* ή *μοναχοί*, ασκούσαν, ταυτοχρόνως με τα ιερατικά τους καθήκοντα, και τις κοσμικές τους δραστηριότητες, είναι γνωστή όχι μόνο από παπύρους, αλλά και από διατάγματα αυτοκρατόρων, αγιολογικά κείμενα και επιγραφές³⁰⁰. Η συνήθεια αυτή φαίνεται πως επικράτησε στον βυζαντινό κόσμο μέχρι τις αρχές του πέμπτου μεταχριστιανικού αιώνα, οπότε η θέσπιση του Ις' *Κανόνος* της *έν Καρθαγένη* Συνόδου (419 μ.Χ.) δηλώνει ρητώς πως *οὐδείς στρατευόμενος τῷ Θεῷ ἐμπλέκει ἑαυτὸν πράγμασι κοσμικοῖς*³⁰¹.

³⁰⁰ Βλ. π.χ. P.Sorb. II 69 (7^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη), στήλη 55E 1, γρ. 3: [δ(ιὰ)..] *Κοσμᾶ διακ(όνου) (καὶ) τέκτ(ονος)*: SPP III 210 (650-700 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 1: *Ἡ[λί]ας διά[κ(ονος) (καὶ)] ἄρτοπρά(της)*. Περισσότερα στα: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Β', 1, σσ. 229-230, 231· Στ', σ. 11-12. E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle*, Bruxelles 1972, σσ. 154-173. A. X. Ευτυχιάδης, *Ἡ ἄσκησις τῆς βυζαντινῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης*, σσ. 16-17. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 284, 292-293. G. Schmelz, *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten nach den Aussagen der griechischen und koptischen Papyri und Ostraka*, München - Leipzig 2002, σσ. 232-241. S. Hübner, *Der Klerus in der Gesellschaft des spatantiken Kleinasiens*, Stuttgart 2005, σσ. 131-132. Eadem, «Currencies of power: the venality of offices in the later Roman Empire», στο A. Cain - N. Lenski, (επιμ.), *The power of religion in Late Antiquity*, Farnham 2009, σσ. 172-173. T. Markiewicz, «The Church, clerics, monks and credit in the papyri», στο A. Boud'Hors κ.ά. (επιμ.), *Monastic estates in Late Antique and Early Islamic Egypt. Ostraca, papyri, and essays in memory of Sarah Clackson* (P.Clackson), Am.Stud.Pap. 46, Cincinnati 2009, σ. 180.

³⁰¹ Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἀγίων καὶ Πανευφημῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων...*, III: *Οἱ θεῖοι καὶ ἱεροὶ Κανόνες τῶν ἐν Καρχηδόνι...*, Ἀθήνησιν 1853 (ανατύπ. 1966), σ. 342.

Η αυστηρή απαγόρευση του κειμένου της Συνόδου, η οποία μάλλον δεν πτόησε τους θρησκευτικούς λειτουργούς, αν κρίνουμε από τους παπύρους και τις επιγραφές που, όπως είδαμε, αναφέρονται σε κληρικούς που ασκούσαν παράλληλα κοσμικά επαγγέλματα, επαναλαμβάνεται τον 12^ο αι., στο κείμενο των *Αποκρίσεων* του Θεόδωρου Βαλσαμώνος: *Ἐπίσκοπος, πρεσβύτερος, ἢ διάκονος κοσμικὰς φροντίδας μὴ ἀναλαμβάνετω· εἰ δὲ μή, καθαιρείσθω*³⁰².

Οι χριστιανοί, κατά τους πρώτους αιώνες εξάπλωσης της νέας θρησκείας, είδαν με σκεπτικισμό και επιφυλακτικότητα την κατά βάση ειδωλολατρική ιατρική επιστήμη, καθώς ορισμένοι εκπρόσωποι του κλήρου και ασκητές θεωρούσαν τη χάρη του Θεού ως τη μόνη δύναμη θεραπείας πρωτίστως της πάσχουσας ψυχής και κατά συνέπεια του άρρωστου σώματος και ερμήνευαν την αντίσταση στη θεραπεία της ασθένειας ως ασκητική αρετή³⁰³. Παρά τούτα, η περί φιλανθρωπίας διδασκαλία του Χριστού, οι θαυματουργκές θεραπείες ασθενών που ο ίδιος πραγματοποίησε, αλλά και η τιμή ιαματικών αγίων και μαρτύρων οδήγησαν από τον 2^ο αι. και ύστερα τους χριστιανούς να αποδεχθούν την αξία της θεραπευτικής ιατρικής, ενώ οι ιεροί νομοθέτες επέδειξαν ανοχή στην κατοχή της ιδιότητας του *ίατροῦ* αλλά και στην άσκηση του επαγγέλματος από τους ιερωμένους³⁰⁴. Εν τούτοις αργότερα η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από κληρικούς απαγορεύθηκε, σύμφωνα με το κείμενο των *Αποκρίσεων* του Θεόδωρου Βαλσαμώνος³⁰⁵, αλλά και του Ματθαίου Βλαστάρεως (13^{ος}-14^{ος} αι.)³⁰⁶.

³⁰² Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *ό. π.*, IV: *Οἱ Κανονικαὶ ἐπιστολαὶ τῶν Ἁγίων Πατέρων...*, Αθήναι 1854 (ανατύπ. 1966), σ. 468. Α. Χ. Ευτυχιάδης, *ό. π.*, σ. 17 και υποσημ. 1.

³⁰³ Βλ. σχετικά D. W. Amundsen - G. B. Ferngren, «The perception of disease and disease causality in the New Testament», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.3*, *ό. π.*, σσ. 2945-2955. Κ. Pollak, *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, σσ. 530-531. Επίσης, P. Horden, «The death of ascetics: sickness and monasticism in the early Byzantine Middle East», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing from Antiquity to the later Middle Ages*, Oxford 2008 (= *Studies in Church History* 22 [1985]), X, σσ. 41-52, ο οποίος βεβαίως εκφράζει τη μετριοπαθή άποψη ότι η πλειονότητα των κληρικών ή των μοναχών ενός κοινοβίου δεν δαιμονοποιούσε την ιατρική επιστήμη, όπως πιθανόν έκαναν όσοι ασκητές επιθυμούσαν να απαλλαγούν από οποιαδήποτε βιωτική μέριμνα (ιδιαιτ. σσ. 48-49).

³⁰⁴ Φ. Κουκουλές, *ό. π.*, σ. 230. Κ. Pollak, *ό. π.*, σσ. 520-528, 532-540. G. B. Ferngren - D. W. Amundsen, «Medicine and Christianity in the Roman Empire: Comptabilities and tensions», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.3*, *ό. π.*, σσ. 2963-2965. T. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου στήν Βυζαντινὴ Ἀὐτοκρατορία* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *The birth of the hospital in the Byzantine Empire*, υπό Ν. Κελέρμενο), Αθήνα 1998, σσ. 74-76, 156-161.

³⁰⁵ *Ἡ δὲ τέχνη τῶν ἱατρῶν, κἂν ὀρίζηται παρὰ τῶν σοφῶν ὑγείας εἶναι περιποιητικὴ, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἀνάγκης γίνεται τοῦτο· σφαλераὶ γάρ εἰσιν αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐπίνοιαι.* Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *ό. π.*, IV, σ. 469. Α. Χ. Ευτυχιάδης, *loc. cit.*

Δύο επιγραφές, μια ομάδα παπύρων και δύο κοπτικά κείμενα, που αναφέρονται σε *διακόνους*, *μοναχούς* και ιερείς *ιατρούς*, επιβεβαιώνουν πως οι οποιοσδήποτε απαγορεύσεις δεν επηρέασαν την άσκηση της ιατρικής τέχνης από χαμηλούς στην ιεραρχία κληρικούς.

Ο *μοναχός* Πετωσίρις είναι και *ιατρός*, σύμφωνα με την επιτύμβια στήλη *SB IV 7316* (4^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 1-4: *Στήλη / Πετωσίρου / μοναχοῦ / καὶ / ἱατροῦ*, ενώ η επιτύμβια επιγραφή *IGChrEg 4* (536 μ.Χ. - El-Doukheileh) αναφέρεται στον θάνατο του *ἀδελφοῦ*³⁰⁷ *Ἰωάννη*, φυσικού ή πνευματικού τέκνου³⁰⁸ του *ἱατροῦ ἀββᾶ* Σερήνου (γρ. 1-4: † *Ἐκοιμήθη ἐν Χριστῷ / ὁ ἀδελφὸς Ἰωάν/νης ὁ τοῦ ἀββᾶ Σερή/νου τοῦ ἱατροῦ*).

Τα παπυρικά σπαράγματα που αποτελούν τον *P.Lond. V 1898* (594 μ.Χ. - Ερμούπολη) επιτρέπουν στους εκδότες να μιλήσουν για εκχώρηση υδάτινης δεξαμενής (*λάκκου*)³⁰⁹ ενός κτήματος (γρ. 7: *το[ῦ] λοιποῦ μέρους τοῦ αὐτοῦ παλαιοῦ λάκκ[ου]*) στον Ανδρόνικο, *διάκονον* και *ιατρόν* (γρ. 4)³¹⁰, ενώ ο Αυρήλιος Ανούθις, *διάκ(ονος) ἀπὸ Ἐρ(μουπόλεως) καὶ ἱατρός* (γρ. 38), γράφει, για χάρη της *ἀγραμμάτου* ενδιαφερόμενης, την πράξη *δωρεᾶς M.Chr. 367* (= *P.Lond. III 1044* [σσ. 254-255]: 6^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη). Επίσης, *διάκονοι* που ασκούσαν την ιατρική τέχνη μαρτυ-

³⁰⁶ *Ὅτε μὴν ἱατρῶν ἐξηγεῖσθαι τοὺς διακόνους παρεχόμεναι*. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *ὁ. π.*, VI: *Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα...*, ἐν Ἀθήναις 1859 (ανατύπ. 1966), σ. 343. Α. Χ. Ευτυχιάδης, *ὁ. π.*, σ. 17 και υποσημ. 2.

³⁰⁷ Για τη χρήση του ὀρου *ἀδελφός* στα παπυρικά ἔγγραφα βλ. E. Dickey, «Literal and extended use of kinship terms in documentary papyri», *Mnemosyne* 57.2 (2004), σσ. 133, 154-161. Για τη χρήση του ὀρου στα χριστιανικά κείμενα βλ. J. H. Moulton - G. Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament*, σσ. 8-9, s. v. “ἀδελφός”. E. Χουλιάρá-Ράιου, «P.Oxy. XLII 3057: η αρχαιότερη χριστιανική παπυρική επιστολή (;)», στο *Βελλά: ΕΕΑΕΣΒ*, 4 (2007), σ. 699, υποσημ. 51. P. Trebilco, *Self-designations and group identity in the New Testament*, Cambridge 2012, *passim* (για μεταφορική χρήση του ὀρου στα παπυρικά ἔγγραφα βλ. συγκεκριμένα σσ. 17-18).

³⁰⁸ E. Samama, *ὁ. π.*, σ. 477.

³⁰⁹ Για τον *λάκκον*, δεξαμενή νερού που προφανώς εξυπηρετούσε τις ανάγκες ύδρευσης κτημάτων, βλ. D. Bonneau, *La régime administratif de l'eau du Nil dans l'Égypte grecque, romaine et byzantine* (Probleme der Ägyptologie 8), Leiden - New York - Köln 1993, σ. 59 και υποσημ. 494. E. Χουλιάρá-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*. Α', II, σ. 428 και υποσημ. 110, ὀπου επιπλέον βιβλιογραφία.

³¹⁰ H. I. Bell, *P.Lond. V 1898*, σσ. 278-279. Για τις εκμισθώσεις και τις εκχωρήσεις εκκλησιαστικής γης ή οικημάτων σε ιδιώτες βλ. E. Wipszycka, *ὁ. π.*, σσ. 57-63. T. Markiewicz, *ὁ. π.*, σ. 180. T. S. Richter, «The cultivation of monastic estates in Late Antique and early Islamic Egypt: Some evidence from Coptic land leases and related documents», στο A. Boud'Hors κ.ά. (επιμ.), *ὁ. π.*, σ. 207.

ρούνται στην απόδειξη ενοικίου *SPP VIII 789* (6^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 6³¹¹ και στον φορολογικό κατάλογο *SB XX 15099* (716-717 μ.Χ. - Αφροδιτώ), γρ. 262: *δ(ιὰ) τ(οῦ) Βίκτωρ διακ(όνου) ιατρέ* (leg. *Βίκτωρος, ιατροῦ*).

Στην ομάδα των εγγράφων που αναφέρονται σε κληρικούς που ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα εντάσσεται και το κοπτικό όστρακο *O.Crum 296* (7^{ου} αι. μ.Χ.), σύμφωνα με το οποίο ο *ιατρός* και *μοναχός* Ιωάννης (γρ. 1: ΠΗΙΔΤ[ΟC / ΠΜΟΝΟΧ), γράφει στον *ἄπα* Βίκτορα σχετικά με προσωπική του υπόθεση που έχει σχέση με κλοπή³¹². Τέλος, στην κατηγορία των μοναχών *ιατρῶν* συγκαταλέγεται ο *ιατρός* Δανιήλ, που όπως πληροφορούμαστε από τον κατώτατο εκκλησιαστικό αξιωματούχο και γραφέα της κοπτικής επιστολής *P.Mon.Epiph. 223* (Θήβες) πρόκειται να επισκεφθεί τον *ἄπα* Ισαάκ (γρ. 5-6: ΖΕΔΔΝΗΛ ΠΗΙΔΤΡΟC / ΝΗΖ' ΕΗΟΖΝ' ΨΔΤΕΚ/ ΜΝΤΕΙΩΤ ΜΠΟΟZ Η ΠΔCΤΕ)³¹³. Παρόλο που το κείμενο δεν αναφέρεται ξεκάθαρα στο μοναχικό ή ιερατικό σχήμα του *ιατροῦ*, οι εκδότες³¹⁴ θεωρούν πιθανό να πρόκειται για μοναχό του μοναστηριού, ενώ δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο αυτός να προέρχεται από περιοχή εκτός των τειχών του.

Το ερώτημα αν οι προαναφερθέντες κληρικοί ασκούσαν το επάγγελμα του *ιατροῦ* στο πλαίσιο της χριστιανικής αδελφότητας στην οποία ανήκαν ή αν ενεργούσαν ανεξαρτήτως των ιερατικών τους καθηκόντων, επωφελούμενοι οι ίδιοι από τα κέρδη της εργασίας τους, εν μέρει απαντάται, αν κρίνουμε από παπυρικά κείμενα και άλλες πηγές που αναφέρονται σε κοσμική επαγγελματική δράση κληρικών και μοναχών³¹⁵. Άλλωστε, τόσο ο *P.Lond. V 1898* όσο και ο *SPP VIII 789* και ο *SB XX 15099* αναφέρονται σε εμπλοκή ιερωμένων σε κοσμικές υποχρεώσεις (εκχώρηση γης, ενοίκιο, πληρωμή φόρου)³¹⁶, παρά την ισχύ, ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι., των *Κανόνων* της Συνόδου της Καρθαγένης.

Επιπροσθέτως, παπυρικά έγγραφα της βυζαντινής περιόδου και χωρία από αγιολογικά κείμενα που μαρτυρούν επάνδρωση μοναστηριακών ευαγών ιδρυμάτων από

³¹¹ Μετά τις διορθώσεις (γρ. 6), για τις οποίες βλ. *BL IX*, σ. 332.

³¹² W. E. Crum, *O.Crum 296*, μτφρ. (σ. 24).

³¹³ W. E. Crum - H. G. E. White, *P.Mon.Epiph. 223*, μτφρ. (σ. 212): «Daniel the physician cometh in unto thy fathership today or tomorrow».

³¹⁴ W. E. Crum - H. G. E. White, *P.Mon.Epiph. 223*, σχόλ. αριθ. 2 (σ. 212).

³¹⁵ Βλ. παραπάνω, σσ. 72 και υποσημ. 300.

³¹⁶ Για παραδείγματα κληρικών και μοναχών ως δανειοδοτών και δανειοπαραληπτών σε παπυρικά έγγραφα και όστρακα της βυζαντινής Αιγύπτου βλ. T. Markiewicz, *ό. π.*, σσ. 180, 184-189.

ιερωμένους *ιατροὺς* ή *νοσοκόμους* αποδεικνύουν ότι κληρικοί *ιατροὶ* είχαν τη δυνατότητα να ασκούν την ιατρική εντός των τειχών των μοναστηριών ή των υπό τη δικαιοδοσία τους ιδρυμάτων, όπου φιλοξενούνταν πάσχοντες *ἀδελφοὶ* ή “λαϊκοί” αναξιοπαθούντες³¹⁷. Οι παραπάνω μαρτυρίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξαίρεση στις απόψεις των Τοπικών Συνόδων περί απαγόρευσης άσκησης της ιατρικής από μέλη του κλήρου, εφόσον η άσκηση του εν λόγω επαγγέλματος στο πλαίσιο της μοναστηριακής αδελφότητας δεν συνεπάγεται εκκοσμίκευση του μοναστικού βίου³¹⁸. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, οι εγγεγραμμένοι *διάκονοι* και *μοναχοὶ* *ιατροὶ* να ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα σε τέτοια ιδρύματα, χωρίς ωστόσο τα εν λόγω κείμενα να επιβεβαιώνουν μια τέτοια υπόθεση.

στ) Συμπεράσματα

Η ανάλυση των σχετικών με το έργο των *ιατρῶν* παπυρικών κειμένων, οστράκων και επιγραφών, που προηγήθηκε, αποδεικνύει τελικώς πως τα ενίοτε μεγάλα χρονικά χάσματα, η λακωνικότητα και η αποσπασματική φύση των πηγών δεν αποτελούν εμπόδιο για τη συναγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων σχετικά με την επαγγελματική δραστηριότητα των ιατρικών λειτουργών στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι πάπυροι και τα γραμμένα σε συναφείς φορείς γραφής κείμενα αποτελούν πηγή πληροφοριών για τη δραστηριότητα *ιατρῶν* που ασκούσαν το επάγγελμά τους ιδιωτικά. Τα κείμενα αυτά, στην πλειονότητά τους ιδιωτικές επιστολές, αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι της μεταφαραωνικής Αιγύπτου αντιμετώπιζαν την ασθένεια και την αποκατάσταση της υγείας τους, αφού μέσα από αυτά γίνεται φανερή η αγωνία των ασθενών ή συγγενικών και οικείων τους προσώπων για την αποκατάσταση της υγείας τους, αλλά και ο ζήλος των ίδιων των

³¹⁷ Βλ. ενδεικτικά T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 74-76, 156-161. Για την ίδρυση μοναστηριακών ευαγών ιδρυμάτων, τη χρηματοδότηση, την επάνδρωσή τους με ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό και τη γενικότερη συνεισφορά τους στην ανακούφιση των αναξιοπαθούντων κατά τη βυζαντινή περίοδο θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω.

³¹⁸ Πρβλ. το σχόλιο του Θεόδωρου Βαλσαμώνος στον ΙΣΤ΄ *Κανόνα* της *έν Καρθαγένη* Συνόδου, σύμφωνα με το οποίο έμφαση δίνεται στην ιεροπρεπή εμφάνιση των κληρικών και στην περιπλάνησή τους εκτός των ορίων της αδελφότητας και όχι στην άσκηση του ιατρικού έργου καθαυτή: *ἀνένδεκτον εἶναι τοὺς μετὰ φαινολίων καὶ στιχαρίων τὰ ἄγια μεταχειριζομένους, κοσμικὰς στολὰς ἐνδιδύσκεσθαι, καὶ μετὰ λαϊκῶν ἀνδρῶν, τῶν ἱατρῶν δηλαδή, προπομπέειν*. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *ό. π.*, III, σ. 344. Α. Χ. Ευτυχιάδης, *loc. cit.*

ιατρῶν για τη φροντίδα των ασθενών τους. Οι ταλαιπωρημένοι και πολλές φορές απελπισμένοι εξαιτίας της πάθησής τους ασθενείς έβλεπαν στο πρόσωπο του *ιατροῦ* έναν έμπιστο θεραπευτή, από τον οποίο ζητούσαν να πράξει οτιδήποτε περνούσε από το χέρι του προκειμένου να επιτευχθεί η ανακούφισή τους. Από την πλευρά τους οι θεραπευτές ανταποκρίνονταν στο κάλεσμα των ασθενών τους, χαρίζοντάς τους το πολυπόθητο αγαθό της υγείας, συχνά με τη χορήγηση φαρμακευτικών ουσιών που παρασκεύαζαν οι ίδιοι.

Τα παπυρικά και τα γραμμένα σε συναφείς φορείς γραφής κείμενα μαρτυρούν τη δραστηριοποίηση *ιατρῶν* που εξειδικεύονταν στη θεραπεία συγκεκριμένων ασθενειών. Είδαμε πως δεν είναι λίγοι οι πάπυροι που σχετίζονται με το επάγγελμα του *ιατροκλύστου*, το οποίο φαίνεται πως ασκούσαν γηγενείς κάτοικοι της χώρας, ενώ αρκετές είναι οι μαρτυρίες που αναφέρονται στη δράση *ιατρῶν* οι οποίοι εξειδικεύονταν στη διάγνωση και θεραπεία οφθαλμικών παθήσεων· για την επίτευξη της θεραπείας οι *όφθαλμικοί* προέβαιναν σε χορήγηση *κολλυρίων*, τα οποία παρασκεύαζαν οι ίδιοι.

Παρά τη συχνότητα των ατυχημάτων και των διαπληκτισμών που λάμβαναν χώρα στην Αίγυπτο, τα οποία αποτελούν τη συνηθέστερη αιτία εμφάνισης μυοσκελετικών παθήσεων, και περί των οποίων οι πληροφορίες από τα σχετικά παπυρικά έγγραφα αφθονούν, οι πάπυροι που αναφέρονται σε *ιατροὺς* εξειδικευμένους στη θεραπεία ασθενειών των μυών και των οστών είναι ελάχιστοι. Παρά ταύτα, είδαμε πως ένα από αυτά, ο *P.Merton I 12*, αποτελεί σπάνια μαρτυρία αλληλογραφίας μεταξύ *ιατρῶν*, ενώ η επιστολή *PSI IV 297* αποκαλύπτει την αγωνία, αλλά και την αφέλεια με την οποία αντιμετωπίζει ο πάσχων συντάκτης τη μυική του ασθένεια. Τέλος, μικρός είναι και ο αριθμός των εγγράφων που αναφέρονται σε *ιατροὺς* που εξειδικεύονταν στη θεραπεία δερματικών ασθενειών, παρά τους ποικίλους περιβαλλοντικούς παράγοντες που ευνοούσαν την εμφάνιση και εξάπλωση παθήσεων του δέρματος στην Αίγυπτο.

Βεβαίως, στους μέχρι στιγμής εκδεδομένους παπύρους εντοπίσαμε *ιατροὺς* που δεν ασκούσαν τα καθήκοντά τους ιδιωτικά, ή τουλάχιστον μόνον ιδιωτικά, αλλά η δραστηριότητά τους ενέπιπτε στη δικαιοδοσία της κεντρικής κρατικής διοίκησης, η οποία παρενέβαινε οργανωτικώς στο έργο τους. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται πως εργάζονταν οι *ιατροὶ νεκροτάφοι* του *P.Cair.Masp. II 67143*, οι οποίοι στο συγκεκριμένο έγγραφο φαίνεται πως επιτελούν καθήκοντα *δημοσίων ιατρῶν*, αλλά και οι *ιατροὶ περιτομῆς*, που σύμφωνα με τον *P.Thmouis 1*, στήλες LXVIII-CLX, αμείβονται για την εκτέλεση τελετουργικής περιτομῆς σε υποψήφια μέλη του αιγυπτιακού ιερα-

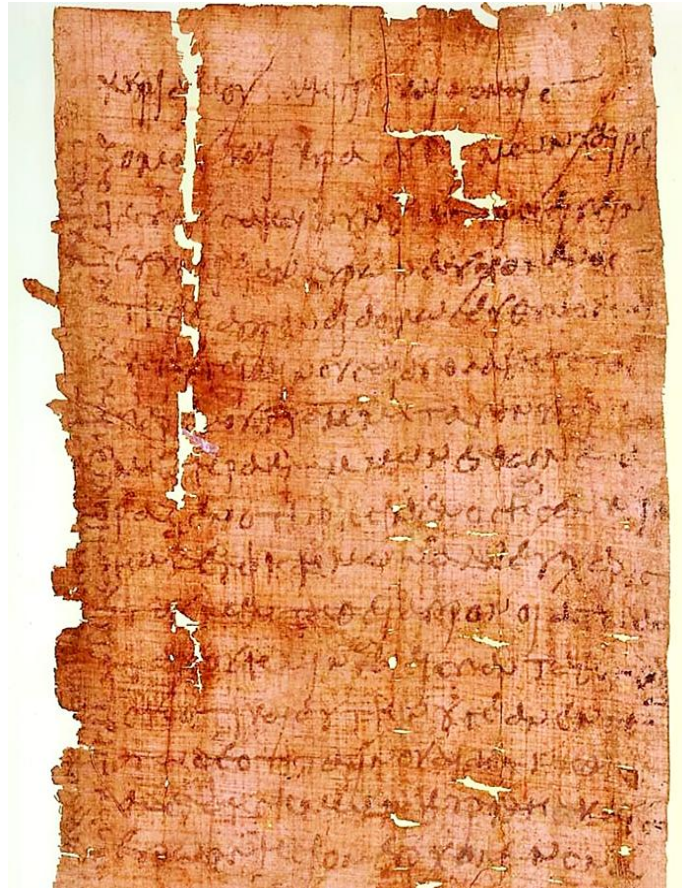
τείου. Η έλλειψη περισσότερων παπυρικών μαρτυριών σχετικά με την επαγγελματική δραστηριότητα *νεκροτάφων ιατρών* και *ιατρών περιτομής* μάλλον οφείλεται στην επικάλυψη των καθηκόντων τους από λειτουργούς πιο αρμόδιους στο να επιτελούν αυτά τα καθήκοντα, όπως είναι οι *δημόσιοι ιατροί* και άλλα μέλη του ιερατείου αντιστοίχως.

Εξαιρετικά πλούσιο αποδεικνύεται το υλικό που σχετίζεται με τη δραστηριότητα των στρατιωτικών *ιατρών*. Οι πενιχρές γνώσεις μας σχετικά με τη λειτουργία οργανωμένου συστήματος ιατρικής περίθαλψης στον πτολεμαϊκό στρατό – οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνουν ανυπαρξία του – υποκαθίστανται από τις πληροφορίες τις παρεχόμενες από πλήθος παπύρων, οστράκων και επιγραφών που μνημονεύουν *ιατρούς*, οι οποίοι προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον ρωμαϊκό στρατό. Οι ιατρικοί αυτοί λειτουργοί είτε ήταν στρατιωτικοί, οι οποίοι ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής τους υπηρεσίας και ενίοτε ύστερα από τη λήξη της, είτε μη στρατιωτικοί *ιατροί*, που προσέφεραν περιστασιακώς τις ιατρικές υπηρεσίες τους στον στρατό. Μελετώντας μάλιστα παπύρους, όστρακα και επιγραφές από τον 1^ο π.Χ. έως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, διαπιστώσαμε πως η άσκηση της ιατρικής τέχνης ήταν καθήκον τόσο των χαμηλόβαθμων στρατιωτών, όσο και ανώτερων στην ιεραρχία στρατιωτικών (*έκατοντάρχων*), ακόμη και βετεράνων του στρατεύματος, χωρίς ωστόσο να γίνεται γνωστό αν η ιεραρχική ανέλιξη σχετιζόταν με ανάληψη περισσότερων ή πιο απαιτητικών ιατρικών καθηκόντων ή με εξειδίκευση.

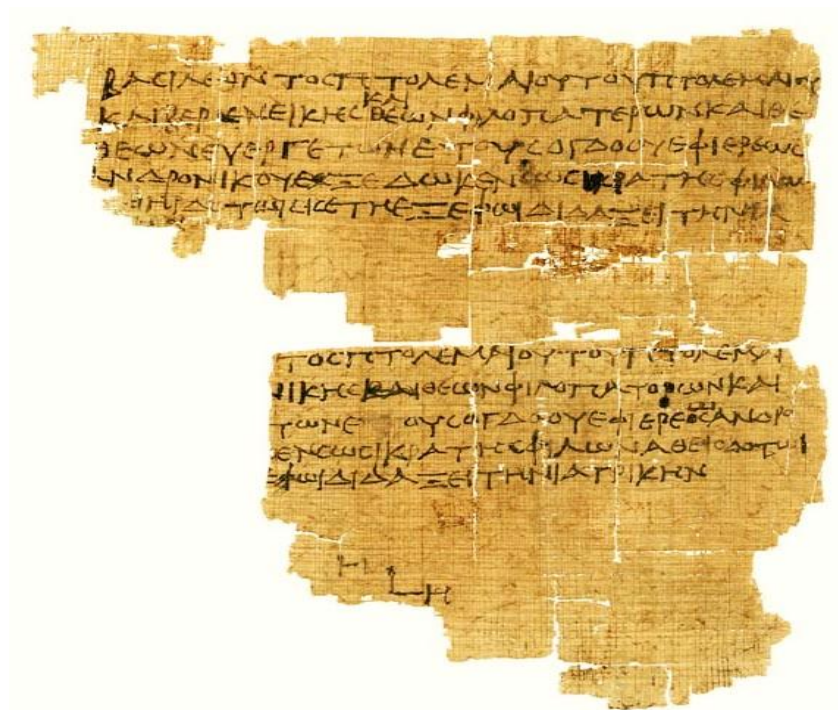
Να σημειώσω, τέλος, ότι πέρα από τη μελέτη των παπυρικών και επιγραφικών πηγών, οι οποίες αναφέρονται ως επί το πλείστον στις εγκατεστημένες στην Αίγυπτο ρωμαϊκές στρατιωτικές δυνάμεις, και οι οποίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος ιατρικής περίθαλψης του ρωμαϊκού στρατού στη χώρα του Νείλου, οι γνώσεις μας περί των *ιατρών* του ρωμαϊκού στρατού προέρχονται και από κείμενα γραμμένα σε ξύλινες πινακίδες, οι οποίες ανακαλύφθηκαν στα βορειοδυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας και οι οποίες εμπίπτουν στο πεδίο έρευνας της παπυρολογικής επιστήμης.

Παρά τις αρκετά αναλυτικές αναφορές βυζαντινών ιστορικών συγγραφέων για την οργάνωση της ιατρικής περίθαλψης του στρατού των Βυζαντινών, οι πάπυροι αποδεικνύονται απελπιστικά φειδωλοί στις πληροφορίες που παρέχουν για το συγκεκριμένο ζήτημα, αφού ένα μόνο κείμενο αναφέρεται ρητώς στη δραστηριότητα στρατιωτικού *ιατροῦ* στη βυζαντινή Αίγυπτο.

Το παρόν κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη μελέτη των παπύρων, οστράκων και επιγραφών στα οποία μνημονεύονται κληρικοί *ίατροί*. Είδαμε πως η δαιμονοποίηση της “ειδωλολατρικής” ιατρικής τέχνης από υπέρμαχους του αυστηρού ασκητικού βίου, αλλά και οι απαγορεύσεις της άσκησής της από μέλη του κλήρου με βάση τα κείμενα των ιερών νομοθετών Τοπικών Συνόδων, δεν πτόησαν κληρικούς και μοναχούς να ασκήσουν τη συγκεκριμένη τέχνη. Οποιοδήποτε όμως συμπέρασμα περί παραβίασης των ιερών κανόνων θα ήταν βεβιασμένο, δεδομένου ότι το λακωνικό περιεχόμενο των λιγοστών σε αριθμό σχετικών κειμένων δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε αν η άσκηση της ιατρικής από μέλη του κλήρου απέφερε τελικώς κέρδη σε αυτούς ή αν περιοριζόταν στο πλαίσιο εκκλησιαστικών ή μοναστηριακών ιδρυμάτων.

P.Oxy. LIX 4001
[www.papyri.info]

P.Heid. III 226
[www.papyri.info]

3. Δημόσιοι ιατροὶ

στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο

*Ἰ[σι]δ[ώρ]ωι στρατηγῶι / π(αρά) Διονύσο(υ)
 Ἀπολλοδώρου / Διονυσ[ί]ου ἀπ' Ὀξύρυγγων /
 πόλεως δημοσίου ἰατροῦ. / Τῇ ἐνεστώσῃ ἡμέρᾳ
 ἔπε/τράπην ὑπὸ σοῦ διὰ Ἡρακλείδου / ὑπηρε-
 του ἐφιδεῖν σῶμα / νεκρὸν ἀπηρητημένον /
 Ἰέρακος καὶ προσφωνῆσαί σοι / ἦν ἔαν
 καταλάβωμαι περὶ / αὐτὸ διάθεσιν. Ἐπιδῶν
 οὖν / τοῦτο ἐπὶ παρόντι τῷ αὐτῷ / ὑπηρετῇ ἐν
 οἰκίᾳ Ἐπαγάθου / [...]ἡμερου Σαραπίωνος /
 [ἐ]π' ἀμφοδου Πλατείας εὗρον / αὐτὸ ἀπηρη-
 μένον βρό/χῳ· διὸ προσφωνῶ.*

*P.Oxy. I 51 (21 Αυγ. 173 μ.Χ. - Οξύρυγχος),
 γρ. 1-17.*

Στο ερώτημα σχετικά με την ύπαρξη δημόσιου συστήματος ιατρικής περίθαλψης στην αρχαιότητα απαντά καταφατικά πλήθος επιγραφικών και άλλων πηγών, από τις οποίες προκύπτει πως ορισμένες πόλεις παρείχαν προνόμια σε *ιατρούς*, με σκοπό την εξασφάλιση ιατρικής περίθαλψης στους κατοίκους τους. Αυτοί οι λεγόμενοι *δημόσιοι ιατροί*, που “προσλαμβάνονταν” ύστερα από απόφαση της συνέλευσης των πολιτών, απολάμβαναν προνόμια, όπως φοροαπαλλαγές ή φοροελαφρύνσεις, γαιοκτησία και πιθανόν μισθό προερχόμενο από το δημόσιο ταμείο, ενώ δεν ήταν λίγες οι επιγραφές που στήνονταν με έξοδα της πόλης προς τιμήν τους, ως ανταπόδοση των ευεργεσιών τους προς τους πολίτες³¹⁹.

³¹⁹ Για την ύπαρξη δημόσιου συστήματος ιατρικής περίθαλψης και τον ρόλο των *δημοσίων ιατρῶν* στην αρχαιότητα βλ. L. Cohn-Haft, *The public physicians of ancient Greece*, σσ. 32-67. G. H. R. Horsley, *New documents illustrating early Christianity. A review of the Greek inscriptions and papyri published in 1977*, Macquarie 1982, σσ. 11-13. V. Nutton, «Archiatri and the medical profession in Antiquity», στο V. Nutton (επιμ.), *From Democedes to Harvey. Studies in the history of medicine*, London 1988 (= *PBSR* 45 [1977], σσ. 191-226), V, σ. 199. N. Massar, «Un savoir-faire à l'honneur. “Médecins” et “discours civique” en Grèce hellénistique», *RBPH* 79.1 (2001), σσ. 175-201. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 826-828, s. v. “Stadtarzt”. V. Nutton, «Greco-Roman medicine and the Greek papyri», στο H. Froschauer - C. Römer, *Zwischen Magie und Wissenschaft*, σ. 9. Idem, *Ancient medicine*, σσ. 153-154, όπου συγκεντρώνεται η πλειονότητα των επιγραφικών και λογοτεχνικών κειμένων σχετικά με το ζήτημα.

Το ζήτημα της συνέχισης ύπαρξης ενός τέτοιου συστήματος δημόσιας παροχής ιατρικών υπηρεσιών κατά τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο είναι αρκετά πολύπλοκο. Ενώ δηλαδή ιστοριογραφικά και νομικά κείμενα μαρτυρούν ύπαρξη *δημοσίων ιατρῶν* στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία³²⁰, και παρόλο που ο τίτλος του *δημοσίου ιατροῦ* μαρτυρείται σε αρκετά μεγάλο αριθμό παπυρικών εγγράφων από τον 1^ο έως τον 6^ο αι. μ.Χ., αμοιβή ιατρικών λειτουργῶν από χρήματα του δημόσιου ταμείου μαρτυρείται μόνο στον προαναφερθέντα ρωμαϊκό λογαριασμό *P.Thmouis* 1 στήλες LXVIII-CLX (180-192 μ.Χ.) και στον βυζαντινό *P.Cair.Masp.* I 67057 (566-7 / 539-559 - Αφροδιτώ)³²¹, στους οποίους όμως οι καταγεγραμμένοι *ιατροὶ* δεν προσδιορίζονται ως *δημόσιοι*. Ακόμη, η μελέτη των εγγράφων στα οποία καταγράφονται οι *δημόσιοι ιατροὶ* αποκαλύπτει πως αυτοὶ ἦταν επιφορτισμένοι με ιατροδικαστικά και όχι αμιγῶς ιατρικά - θεραπευτικά καθήκοντα³²².

Η τελευταία διαπίστωση είναι και ο λόγος για τον οποίο επιλέγω να εξετάσω τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται στο ἔργο των *δημοσίων ιατρῶν* στην Αίγυπτο σε αυτόνομο κεφάλαιο, δεδομένου ότι, ὅπως θα διαπιστωθεῖ, ο ρόλος και τα καθήκοντά τους εξαρτόνταν εξολοκλήρου ἀπὸ τις αποφάσεις της κρατικής εξουσίας, οι οποίες καθιστούσαν τον θεσμό των *δημοσίων ιατρῶν* τμήμα της πολύπλοκης διοικητικής μηχανῆς της Αιγύπτου. Επισημαίνω πως στην παρούσα μελέτη τονίζεται η σπουδαιότητα των ιατρικών πληροφοριῶν που συνάγονται ἀπὸ τα ἔγγραφα αυτά, σε ἀντίθεση με τις πολλές και αξιόλογες προϋπάρχουσες εργασίες³²³ που ἀναδεικνύουν τον νομικό - διοικητικό χαρακτήρα των εν λόγω εγγράφων, τον οποίο ἀναπόφευκτα σχολιάζω στο τελευταίον τμήμα του παρόντος κεφαλαίου, με σκοπὸ την πληρέστερη κατανόηση του θεσμικοῦ ρόλου των *δημοσίων ιατρῶν*.

³²⁰ Βλ. σχετικὰ J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 110-115. R. P. J. Jackson, «Roman medicine: The practitioners and their practices», σσ. 80-83.

³²¹ Πρόκειται για λογαριασμὸ ἐξόδων της πόλης του Ανταίου, σύμφωνα με τον οποίο 25 *νομισμάτια* παρέχονται στον *ιατρὸν* του Ανταίου (στήλη I, γρ. 13). Βλ. ἀναλυτικότερα παρακάτω, σ. 105.

³²² Βλ. σχετικὰ L. Cohn-Haft, *ό. π.*, σσ. 69-72.

³²³ H. Kupiszewski, «Surveyorship in the law of Greco-Roman Egypt», *JJP* 6 (1952), σ. 264. D. V. Amundsen - G. B. Ferngren, «The forensic role of physicians in Ptolemaic and Roman Egypt», *BHM* 52 (1978), σσ. 336-353. F. Abou Bakr, «The role of public doctors in Ptolemaic and Roman Egypt», στο Z. Hawass (επιμ.), *Egyptology at the dawn of the twenty-first century. Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, Cairo 2000, σσ. 80-87. S. Torallas Tovar, «La práctica forense en el Egipto romano», *CFC(G)* 14 (2004), σσ. 183-200. G. El-Sayed, «The *demosios iatros* in Roman Egypt: A municipal position or a liturgic office?», στο *Actes du 26e Congrès International de Papyrologie*, Genève 2010, σσ. 117-125.

α) Προσφωνήσεις

Σχεδόν όλες οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το έργο των δημοσίων ιατρών στην Αίγυπτο προέρχονται από τις λεγόμενες προσφωνήσεις³²⁴, γραπτές αναφορές που συντάσσονταν από αυτούς, έπειτα από επιθεώρηση τραυμάτων θυμάτων βιαιοπραγίας ή ατυχήματος³²⁵, ασθενών από κάποια νόσο ή νεκρών, και απευθύνονταν στους αρμόδιους δημόσιους λειτουργούς, με σκοπό την αποκατάσταση της δικαιοσύνης ή τη διαδικασία περιστολής και ταφής του νεκρού. Της επίδοσης εγγράφου προσφωνήσεως από τους δημοσίους ιατρούς προηγούνταν αίτηση του θύματος ή συγγενικών προσώπων (βιβλίδια ή λίβελλοι) προς τον αρμόδιο λειτουργό, ο οποίος με τη σειρά του όριζε υπηρέτην, εξουσιοδοτημένο υπάλληλο, που παρευρισκόταν ως μάρτυρας στη διαδικασία επιθεώρησης της διαθέσεως του πάσχοντος ή του νεκρού³²⁶.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των κειμένων κατά τα οποία δημόσιοι ιατροί καλούνται να επιθεωρήσουν ή να καταγράψουν τραύματα που οφείλονται σε βιαιοπραγία, ατύχημα ή κάποιο νόσημα, παραθέτω ορισμένα παπυρικά έγγραφα προσφω-

³²⁴ Πλήρης κατάλογος των προσφωνήσεων, των αιτήσεων για τη σύνταξή τους και άλλων εγγράφων που αναφέρονται στους δημοσίους ιατρούς περιέχεται στον πίνακα, τη σύνταξη του οποίου διευκόλυναν τα: S. Eitrem - L. Amundsen, *P.Oslo* III 95-96, εισαγ. σχόλ. (σσ. 100-102). O. Nanetti, «Ricerche sui medici e sulla medicina nei papyri», *Aegyptus* 21 (1941), σσ. 301-302. F. Mitthof, «Forensische Medizin im römischen Ägypten», στο H. Froschauer - C. Römer (επιμ.), *Zwischen Magie und Wissenschaft*, σσ. 61-63 και οι πίνακες των M. Hirt Raj, *ό. π.*, Tableau III (μεταξύ των σσ. 316-317). S. Torallas Tovar, *ό. π.*, σσ. 193-198 και N. Reggiani, «Le ispezioni mediche nei papiri greci d'Egitto: casi, modi, finalità», στο *Greek magical and medical papyri. Ottava Giornata di Studio di Papirologia, 29-30 maggio 2014. Online Humanities Scholarship: International Conference*, όπως δημοσιεύθηκε στον ιστότοπο www.academia.edu. Επισημαίνουμε πως στον πίνακα περιέχονται μόνο τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται στο έργο των δημοσίων ιατρών και όχι εκείνα σύμφωνα με τα οποία η επιθεώρηση γίνεται από άλλους λειτουργούς. Για τα τελευταία βλ. S. Torallas Tovar, *ό. π.*, *passim*.

³²⁵ Θυμίζω επιγραμματικά πως ο γενικός όρος που χρησιμοποιείται για την άσκηση βίας είναι η λέξη *ὑβρις*. Ο όρος *πληγή* αναφέρεται στο χτύπημα του θύματος και ο όρος *τραῦμα* δηλώνει το αποτέλεσμα της *πληγῆς*. Οι όροι *οἴδημα* και *πελίωμα* αναφέρονται στο οίδημα και το μελάνωμα που προκαλούνται από το χτύπημα, ενώ ο όρος *κατέαγμα* χρησιμοποιείται για να περιγράψει το κάταγμα οστού. Συνήθεις, επίσης, είναι και οι ρηματικές εκφράσεις *πληγὰς κόπτω / ἐμβάλλω*, *πληγαῖς αἰκίζω*, *πλήττω κατά*. Για την ορολογία βλ. γενικά R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt*, σσ. 440-441. A. Z. Bryen, «Visibility and violence in petitions from Roman Egypt», σσ. 192-198.

³²⁶ Για τη διαδικασία και τα συμπλεκόμενα μέρη (*ιατρούς*, δημόσιους λειτουργούς), βλ. O. Nanetti, *ό. π.*, σσ. 306-307, 310-311. E. Boswinkel, «Le médecine et les médecins dans les papyrus grecs», σσ. 182-183. H. Kupiszewski - J. Modrzejewski, «Υπηρέται», *JJP* 11-12 (1957-1958), σ. 163. F. Abou Bakr, *ό. π.*, σ. 82. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 112. F. Mitthof, *ό. π.*, σσ. 55-63. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 24. S. Torallas Tovar, *ό. π.*, σσ. 183-191.

νήσεων, στα οποία τα αίτια των τραυμάτων δεν γίνονται γνωστά από τους συντάκτες των εγγράφων αυτών.

Το ενδιαφέρον και την περιέργειά μας εξάπτει η άγνωστη αιτία και ο τρόπος τραυματισμού του ἀρ[ιστερο]ῦ ἰθῶνος του δουκηναρίου, αξιωματικού του ιππικού, Αυρήλιου Ισίδωρου, σύμφωνα με τον *P.Oxy.* LIV 3729 (4 Μαΐου 307 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 19· το συγκεκριμένο έγγραφο είναι το μόνο μέχρι στιγμής παπυρικό κείμενο στο οποίο μαρτυρείται ο όρος ἰθῶν (γλουτός)³²⁷, ενώ η φθορά του τελευταίου τμήματος του παπύρινου φύλλου δεν επιτρέπει να πληροφορηθούμε για τα άλλα τραύματα που φέρει ο παθών (γρ. 20-21).

Σοβαρότερη φαίνεται πως είναι η κατάσταση της υγείας του Αυρήλιου Παήσιος, σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα προσφώνησιν *P.Oxy.* XLIV 3195, στήλη II (14 Ιουν. 331 μ.Χ. - Οξύρυγχος). Οι δημόσιοι ἰατροὶ που τον επισκέφθηκαν τον είδαν ἐπι γρ[αβά]του / ἐν τῷ δημοσίῳ λογιστηρίῳ / ἔχοντα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μέρους / τῆς κορυφῆς τραύματ[α.. / ο.[.]τ[.]ι[.]α...ι... ὑμένος / κ[α]ὶ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μέρου[ς τοῦ / μετώπου οἶδημα κ[αὶ] ἐ[π]ὶ [τοῦ / πήχοις τῆς ἀριστερᾶς χιρῶ[ς / πελίωμα μετὰ ἀμοιχῆς καὶ ἐπ[ὶ / τοῦ πήχοις τῆς δεξιᾶς χιρῶ[ς / πελιωμάτιον (γρ. 38-48 [leg. πήχυος, χειρός, ἀμυχῆς, πήχυος, χειρός]).

Εντύπωση προκαλεί η παραμονή του πάσχοντος στο δημόσιον λογιστήριον, ὄρο που αναφέρεται συνήθως για το γραφείο οικονομικής διαχείρισης της πόλης³²⁸, αλλά που εδώ πρέπει να θεωρηθεί ως το γραφείο του λογιστοῦ³²⁹, ως τόπος κράτησης συλληφθέντων³³⁰. Επιπλέον, τα σοβαρά τραύματα που, ὅπως είδαμε, φέρει ο ασθενής δεν του επιτρέπουν παρά να μείνει κλινήρης σε γράβατον³³¹, ὄρο ἄπαξ λεγόμενο

³²⁷ Ο ὄρος, ἄπαξ λεγόμενος στους παπύρους, μαρτυρείται επίσης στο λεξικό του Ησύχιου (s. v.).

³²⁸ Βλ. σχετικά E. Wipszycka, «Les reçus d'impôts et le bureau des comptes des pagarchies aux Vie-VIe siècles», σ. 109.

³²⁹ Για τον λογιστήν (curator civitatis), που, μαζί με τον ἔκδικον (defensor civitatis), κατείχε διοικητικές και δικαστικές αρμοδιότητες βλ. B. R. Rees, «The defensor civitatis in Egypt», *JJP* 6 (1952), σσ. 73-102. Idem, «The curator civitatis in Egypt», *JJP* 7-8 (1953-1954), σσ. 83-105 και R. M. Frakes, «Late Roman social justice and the origine of the defensor civitatis», *CJ* 89.4 (1994), σσ. 337-348.

³³⁰ A. K. Bowman - M. W. Haslam κ.ά., *P.Oxy.* XLIV 3195, στήλη II, σχόλ. στη γρ. 39 (σ. 168). Πρβλ. *P.Oxy.* XIX 2238 (551 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 17-18: ἐν τῇ φυλακῇ τοῦ / νοσοκομίου τῆς αὐτῆς ἀγίας ἐκκλησίας (leg. νοσοκομείου).

³³¹ *LSJ*, s. vv. “γραβάν”, “κράβατος”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB*, I, στήλη 304, s. v. “γράβατον”. Πρβλ. το λατινικό grabattus (*OLD*, s. v.).

στους παπύρους, που χρησιμοποιείται αντί για τον όρο *κρά(β)βατος*³³² και δηλώνει είδος στενής, ξύλινης κλίνης. Από το άλλο μέρος, η *κορυφή*, στην οποία φέρει τραύματα ο Αυρήλιος Παήσιος (γρ. 41), αποτελεί το άκρο του κεφαλιού τού ανθρώπινου σώματος³³³, ενώ ο όρος *ύμην* (γρ. 42)³³⁴, που συναντάται για πρώτη φορά σε παπυρικό έγγραφο, πρέπει να δηλώνει στο συγκεκριμένο κείμενο τη μεμβράνη που περιβάλλει τον εγκέφαλο, ερμηνεία που συνάδει με τα υπόλοιπα, εμφανή και σοβαρά, τραύματα του Αυρήλιου Παήσιος³³⁵.

ι. Βιαιοπραγία

Η πλειονότητα των εγγράφων που αναφέρονται στο *ἔργον των δημοσίων ἰατρῶν* είναι *προσφωνήσεις* ή αιτήσεις σχετικές με βιαιοπραγία, της οποίας τα αίτια δεν γίνονται πάντοτε γνωστά, ωστόσο τα τραύματα που προκαλούνται στα θύματα είναι ενίοτε πολύ σοβαρά.

Δεν είναι λίγοι οι πάπυροι των οποίων οι γραφείς κάνουν λόγο για *ἐπέλευσιν* ή *ἔφοδον*³³⁶, δηλαδή βίαιη επίθεση των θυτών εναντίον τους ή οικείων τους προσώπων, με αποτέλεσμα να τους προξενήσουν σοβαρά ή πολύ σοβαρά τραύματα, ακόμη και θάνατο.

Τη δυσaráσκειά του επειδή παλαιότερη αίτηση και *προσφώνησις ἰατροῦ*³³⁷ σχετικά με βιαιοπραγία εναντίον του δεν έτυχε ακόμη της δέουσας προσοχής εκφράζει ο Σαραπίων προς τον *στρατηγόν* Ακύλιο Καπιτωλείνο με τη νέα αίτησή του *P.Oxy.*

³³² *LSJ*, s. v. “κράββατος”. J. H. Moulton - G. Milligan, *ό. π.*, σ. 357, s. v. Πρβλ. ενδεικτικά: *ΚΔ.*, *Πράξ.* 5, 15: *ὥστε καὶ εἰς τὰς πλατείας ἐκφέρειν τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τιθέναι ἐπὶ κλιναρίων καὶ κραβάτων.* *Μάρκ.* 2, 11: *Σοὶ λέγω, ἔγειρε ἄρον τὸν κράβαττόν σου καὶ ὕπαγε εἰς τὸν οἶκόν σου.* *Ιωάν.* 5, 9. Ο όρος εμφανίζεται με διαφορετική ορθογραφία σε πολλούς παπύρους της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Βλ. γενικά: F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλες 833-834, s. vv. “κράβακτον”, “κράβατος”, “κράβαττος”, “κράββατος”. P. Sarischouli, *P.Berl.Sarisch.* 20, σχόλ. στη γρ. 4 (σσ. 155-156). N. Litinas, στο H. Melaerts (επιμ.), *P.Bingen* 117, σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 489-490).

³³³ *LSJ*, s. v. *Ἡσύχ.*, s. v. Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ νεύρ. ἀνατ.* 2, 846 (Kühn). Πρβλ. *Ιωάν.*, *Προσκ.*, *PG* 62, 752: *Τοῦ γὰρ σταυροῦ παγέντος, καὶ Χριστοῦ ἐν αὐτῷ τανυσθέντος, καὶ τὴν ἄχραντον κορυφὴν ἐπ’ αὐτὸν κλίναντος.* F. Skoda, *Médecine ancienne et métaphore*, σ. 318.

³³⁴ *LSJ*, s. v.

³³⁵ A. K. Bowman - M. W. Haslam κ.ά., *P.Oxy.* XLIV 3195, στήλη II, σχόλ. στη γρ. 42 (σ. 168).

³³⁶ *LSJ*, s. vv. K. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 535, s. v. “ἐπέλευσις”· στήλη 634, s. v. “ἔφοδος”.

³³⁷ Η απουσία του τίτλου *δημόσιος* ως προσδιοριστικού του όρου *ἰατροῦς* σε ορισμένα παπυρικά κείμενα (*P.Oxy.* XXXI 2563, *BGU* II 647, *P.Oxy.* XVII 2111), που χρονολογούνται πριν από το 173 μ.Χ., σχολιάζεται παρακάτω.

XXXI 2563 (ca. 170 μ.Χ. - Οξύρυγχος). Σύμφωνα με αυτήν, ο Πλουτίων και ο γαμπρός του επιτέθηκαν με θρασύτητα (γρ. 43-45: *αὐθάδως χρη/σάμενος κομητήης ὦν / ἐπῆλθεν ἡμῖν* [leg. ἡμῖν]) στον Σαραπίωνα, τον γιο και την τροφὸν του Ηράν. Το θύμα νιώθει αδικημένο και παρακαλεί τον στρατηγὸν να εισακούσει τα λεγόμενά του· εξάλλου *οὐδεμία βία γίνεται* (leg. *γίνεται*) / *ἐν τοῖς εὐτυχεστάτοις / τοῦ κυρίου ἡμῶν Αὐρηλίου / Ἀ[ντωνεῖνο]υ καίσαρος* (γρ. 49-52)³³⁸.

Την ίδια αυθάδεια πρέπει να επέδειξε και η οικογένεια του Ψόιτος, που μαζί με τον γαμπρό, την κόρη, τη σύζυγο και τα εγγόνια του κακομεταχειρίστηκαν τη συμβία του Αυρηλίου Ιέρακος Σαραπιάδα, σύμφωνα με την αίτηση *P.Oxy. LXI 4122* (22 Ιουν. 305 μ.Χ. - Οξύρυγχος), την οποία ο τελευταίος αποστέλλει στον *λογιστήν* του Οξυρυγχίτη νομού, ζητώντας *ὑπηρετήν και δημόσιον ἰατρόν*, για να επιθεωρήσουν τα τραύματα του θύματος (γρ. 12-15). Ο Αυρήλιος Ιέραξ προβαίνει σε μια αδρή περιγραφή της κατάστασης της γυναίκας του, η οποία *ἤκι[.]θαί τῶν / πληγῶν* (γρ. 10-11 [leg. *ἤκίσθη ταῖς πληγαῖς*])³³⁹, έπειτα από χτυπήματα που δέχθηκε στο χέρι (γρ. 11: *ἐπληξαν κατὰ τοῦ βραχε[ί]ογος* [leg. *βραχίονος*])³⁴⁰.

Εξαιτίας της φθοράς του τελευταίου τμήματος των παπύρων *CPR XVIIA 23* (322 μ.Χ. - Ερμούπολη) και *P.Louvre II 116* (= *SB XX 14638 + 14639* [= *P.Cair.Preis. 7*]) δεν μας γίνονται γνωστά τα αποτελέσματα της *έλεύσεως* που ισχυρίζονται ότι δέχθηκαν οι Αδελφίων και *Ιων* από κατοίκους της πόλης Τερτονεπά³⁴¹ και της *έφόδου* που καταγγέλλει ο Στέφανος. Εξαίρεση αποτελούν η γρ. 18 του πρώτου κειμένου (*ἐ]πι μὲν τοῦ ἀριστεροῦ ὀτίου*) και οι γρ. 17-18 του δεύτερου (*ν[έ]ου τὴν ἡλικε[ί]αν³⁴² / .....κρο]ταφοι[* [leg. *ἡλικίαν*]), ως οι μόνες που πληροφοροῦν για τη *διάθεσιν* των θυμάτων.

³³⁸ Βλ. και Χ. Ιωαννίδου, *Πολιτισμικές προκαταλήψεις και αλληλεπιδράσεις στην Αρχαιότητα. Το παράδειγμα της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου*, Αθήνα χ.χ., σσ. 157-159.

³³⁹ *LSJ*, s. v. “αἰκίζω”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 32, s. v. A. Z. Bryen, *ό. π.*, σ. 195.

³⁴⁰ A. Z. Bryen, *loc. cit.*

³⁴¹ K. A. Worp, *CPR XVIIA 23*, σχόλ. στη γρ. 12 (σ. 57). M. Drew-Bear, *Le nome Hermopolite*, σ. 284.

³⁴² Για τη σημασία του αναστήματος - σωματότυπου που εκλαμβάνει ο όρος βλ. την περιγραφή του Ζακχαίου, *ΚΔ.*, *Λουκ.* 19, 3: *καὶ ἐζήτει ἰδεῖν τὸν Ἰησοῦν τίς ἐστι, καὶ οὐκ ἠδύνατο ἀπὸ τοῦ ὄχλου, ὅτι τῆ ἡλικία μικρὸς ἦν*. J. H. Moulton - G. Milligan, *ό. π.*, σ. 279, s. v. “ἡλικία”. Την απουσία από τις μέχρι στιγμῆς δημοσιευμένες *προσφωνήσεις* της δήλωσης της ηλικίας των θυμάτων σχολιάζει η M. Hirt, στο A. Jördens - P. Schubert, *P. Louvre II 116*, σχόλ. στη γρ. 17 (σ. 103).

Αντιθέτως, πολλά και σοβαρά είναι τα τραύματα που προκλήθηκαν στον Πινουτίωνα, ύστερα από την *ἐπέλευσιν* που έγινε εναντίον του, κατά τον *P.Lips.* I 42 (391 μ.Χ. - Ερμούπολη). Σύμφωνα με τον *δημόσιον ἰατρὸν* Αυρήλιο Πλούσιο³⁴³, το θύμα φέρει *ἐπὶ μὲν τῇ ἐβώνυ[μ]ω / ὄφρ[ο]ίος οἴδημα μ[ε]τὰ πηλίματος καὶ ἐπὶ [το]ῦ / εὐωνύμου μῆλου οἴδη[μα] μετὰ πηλιώματο[ς] / καὶ ἐπὶ τῆς ῥι[ν]ὸς [το]ῦ ἐβ[ων]ύμου μέρος [ψέαγμα / καὶ ἐπὶ [τῶ]ν [ὄρ]χεων³⁴⁴ ἤτοι κρεμαστήρων [οἴδημα]* (γρ. 15-19 [leg. τῆς εὐωνύμου ὄφρως, πελιώματος, πελιώματος, μέρους]).

Ας επιτραπεί να προβώ, στο σημείο αυτό, σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το παραπάνω κείμενο. Η τουλάχιστον αταίριαστη, για ένα επίσημο έγγραφο *προσφωνήσεως*, περιγραφή τραύματος στον μηρό εν μέσω καταγραφής τραυμάτων στο πρόσωπο (*ὄφρως, ῥίς*), περιβάλλει με καχυποψία την προτεινόμενη διόρθωση της γραφής *μηλου* (γρ. 17) σε *μηλοῦ* (= *μηροῦ*), που παραθέτει ο L. Mitteis στο κριτικό υπόμνημα της πρώτης έκδοσης του κειμένου³⁴⁵. Προσωπικώς, αντιπροτείνω τη γραφή *μῆλου*, με τη σημασία του τμήματος της παρειάς κάτω από το μάτι³⁴⁶, την οποία ο όρος λαμβάνει σε πλήθος ιατρικών παπυρικών κειμένων και εγγράφων που περιέχουν περιγραφή προσώπου³⁴⁷. Επιπλέον, το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί το μόνο εκδεδομένο έγγραφο που κάνει λόγο για *ὄρχεις*, οι οποίοι μάλιστα προσδιορίζονται ως *κρεμαστήρες*³⁴⁸, όρος που στα ιατρικά κείμενα αναφέρεται στους μυς που στηρίζουν τα εξωτερικά ανδρικά γεννητικά όργανα.

Η σφοδρότητα των επιθέσεων που οι συντάκτες των παραπάνω εγγράφων ισχυρίζονται ότι δέχθηκαν δεν συγκρίνεται με το μέγεθος της θρασύτητας και της αναληψί-

³⁴³ Για την ταυτότητα του *ἰατροῦ* βλ. K. A. Worp, «Der Arzt in P.Lips. 42», *ZPE* 45 (1982), σσ. 227-228.

³⁴⁴ Για παθήσεις των ὀρχεων βλ. M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 49 (= *P.Antin.* III 127), απ. α, γρ. 7.

³⁴⁵ L. Mitteis, *P.Lips.* I 42, σ. 145 και σχόλ. στη γρ. 17 (σ. 146).

³⁴⁶ *LSJ*, s. v. “μῆλον”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 99, s. v. “μῆλον”. F. Skoda, *ό. π.*, σσ. 67-68.

³⁴⁷ Ιατρικά κείμενα: M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 75 (= *P.Cair.Crawford* 1· 3⁰⁰ αι. μ.Χ.), στήλη II, γρ. 20. Αριθμ. 103 (= *P.Lit.Lond.* 166· 2⁰⁰ αι. μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), στήλη II, γρ. 30. Έγγραφο: βλ. G. Cernuschi, *Nuovi contributi per lo studio dei connotati personali*, σσ. 127, 157-158.

³⁴⁸ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* I, στήλη 837, s. v. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ μυῶν ἀνατ.* 26, 75 (Garofalo): *Δύο πρὸς ἑκάτερον ὄρχιν ἀφικνοῦνται μύες ἰσχυροί...τὸ δὲ ἔργον αὐτῶν ἀνατείνειν τὸν ὄρχιν. Ὅθεν ἔνιοι κρεμαστήρας αὐτοὺς ὀνομάζουσι.* Ο όρος *κρεμαστήρ* χρησιμοποιείται και από τον Σωρανό (*Γυναικ.* 1, 4, 100) για τους μύες που συγκρατοῦν τις ωοθήκες.

ας που χαρακτήριζε τους θύτες της επίθεσης εναντίον της οικογένειας του άγνωστου σε εμάς συντάκτη της αίτησης *SB XVIII 13127* (= *P.Bonn.* 22· 5⁰⁰-6⁰⁰ αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος)³⁴⁹. Σύμφωνα με την παραστατική και ίσως λίγο υπερβολική περιγραφή του περιστατικού, οι *κακούργοι* (γρ. 10) επιτέθηκαν *ὄρμην ποιησάμενοι / [± 22] . μερων [με]ταχειριζόμενοι φονικὰ ὄργανα ὡς ἐν βαρβαρικῇ / [ἐπιδρομῇ* (γρ. 5-7), ενώ, κατά τον συντάκτη, ένας των *μνημονευθέντων κακούργων / [± 16 ἔκομην]* *κατὰ τῆς καρδί[ας τοῦ ἐμοῦ ἀνεπιτοῦ Πέτρου ἀνελὼν αὐτόν* (γρ. 10-11).

Παρόμοια ορολογία χρησιμοποιούν οι συντάκτες εγγράφων *προσφωνήσεων* ή *βιβλιδίων*, στα οποία η άσκηση βίας συνοδεύεται από ληστεία.

Παραστατική είναι η περιγραφή της ληστείας και του ξυλοδαμού του συζύγου της Αυρηλίας Σενπατούτος από ληστές που οπλοφορούσαν, σύμφωνα με τον *P.Oxy.* LVIII 3926 (9 Φεβρ. 246 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 5-15: *πλήθος / κακούργων ἐπῆλθεν τῇ οἰκίᾳ μου / ἐν κόμῃ Θινὶ καὶ ἔπληξαν / τὸν ἄνδρα μου Τιτοῖν Κορτᾶτος / σκυτέα κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου / κ]αὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ζίφεσι / καὶ τὸν υἱὸν μου Ψεκῆν καὶ / ἔπληξαν κατὰ τῆς κεφαλῆς καὶ / ὅσα εὔρον ἐπὶ τῆς οἰκίας ἐβά/σταξαν, κατασχίσαντες πάσας / τὰς θύρας.* Η χρήση *ζιφῶν*³⁵⁰ ως φονικών οργάνων μαρτυρείται και σε άλλα έγγραφα³⁵¹, ενώ η χρήση του ρήματος *πλήττω* συντασσόμενου με την πρόθεση *κατὰ* και γενική (γρ. 7-9, 12) παραπέμπει στη φράση *ἔκομην κατὰ τῆς καρδίας*, του *SB XVIII 13127* (= *P.Bonn.* 22), γρ. 11.

³⁴⁹ K. Maresch, «Eingabe an Riparii. Eine Neuedition von P.Bon. 22», *Aegyptus* 66 (1986), σσ. 141-146.

³⁵⁰ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 146, s. v.

³⁵¹ *Chr. Wilck.* 382 (= *BGU* III 909· Αύγ. 359 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 7-8: *ἐπέλευσίν μοι ποιή/σασθαι μετὰ ζίφους ἔχοντος* (leg. *ἔχων*) *μεθ' ἑαυτοῦ. P.Abinn.* 12 (= *P.Gen.* I 50· 4⁰⁰ αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 10-12: *μετὰ ῥοπάλων / καὶ ζιφῶν τὸν τούτο(ν) / υἱὸν κατέκοψαν* (leg. *ῥοπάλων, τόν*). *Chr.Mitt.* 65 (= *P.Amh.* II 142· 4⁰⁰ αι. μ.Χ. - Ηρακλεόπολη), γρ. 8: *μετὰ ῥοπάλων καὶ ζιφῶν βουλόμενοι ἀναιρηῆσαι με. SB XVI 12542* (= *P.Mich.* XIII 660 + 661· 6⁰⁰ αι. μ.Χ. - Αφροδίτης κόμη), γρ. 14-15: *κατακόψαντες / Ἡ[ράκ]λειον τὸν αὐτόν μ[ο]ν ἄνδρα ζίφεσι ἀνεῖλον.*

Για τη χρήση άλλων φονικών οργάνων βλ. ενδεικτικά: *P.Tebt.* III.1 793 (183 π.Χ. - Τεβτόνη), verso, στήλη XI, γρ. 14-15: *πληγὰς / πλείον[ας] ἤ[ι] εἶ[χεν] μαχαίραι.* *P.Lond.* VII 2009 (246 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 11-12: *ἐξεμόχλευεν τὴν θύραν / ταῖς μαχαίραις καὶ ῥάβδοις.* *P. Enteux.* 75 (= *P.Lille* II 6 + 38· 222/ 223 π.Χ. - Μάγδωλα), γρ. 5-6: *ἔχοντες / [ῥάβδου]ς πληγὰς τέ μοι ἐνέβαλον.* *SB VI 9537* (= *P.Heid.* II 217· 2⁰⁰ αι. π.Χ. - Κερκεόσις), γρ. 15-17: *διέ/κοψάν μ]ου τὴν κε/φαλήν ῥ]άβδοις.* *SB XX 14975* (2⁰⁰ αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 18-19: *καὶ σάθη[ν το]ῦ ἀριστεροῦ / πλευροῦ μου κατεάζαι.*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο *SB XXIV 15970* (= *P.Gron.Amst.* 1· 14 Μαρτ. 455 μ.Χ. - Οξύρυγχος), *λίβελλος* αποσταλείς από τον Αυρήλιο Τουάν προς τον *ρίπαριον*³⁵² Φλάουιο Τατιανό³⁵³. Σύμφωνα με τον αποστολέα, ομάδα κακούργων έκλεψε τα βόδια που είχε στην κατοχή του, ξυλοκοπώντας τον γεωργό που βρισκόταν στη δούλεψη του (γρ. 4: *κολλήγιον*³⁵⁴ *κακούργων επέστη τῷ ὑπ' ἐ[μ]έ γεωργίω*· γρ. 6-8: *άπελασία γεγένηται τῶν ἡμετέρων / βοεικῶν κτηνῶν, πληγῶν δὲ ἐ[π]εγεχθεισῶν τῷ ἐμοὶ διαφέροντι / Μουσαίω ἡμιθανῆ*³⁵⁵ *[[αὐτὸν]] κατεστάθη, συνκλασθέντων*³⁵⁶ *ἄλων αὐτοῦ / τῶν μελῶν* [leg. *βοϊκῶν, ἡμιθανῆς, συγκλασθέντων*]).

Πιθανή κλοπή με βιαιοπραγία μαρτυρεί και ο *BGU III 928* (311 μ.Χ. - Ηρακλεόπολη), συμπέρασμα που συνάγεται από την καταγραφή σχισμένων ρούχων³⁵⁷, στο τελευταίο τμήμα της προσφωνήσεως (γρ. 20-22: *τριβό<νι>ων*³⁵⁸ *έσχισμένον [± ; / ± ;]αν ..δώδεκα και σδιχάρων*³⁵⁹ *έρεοῦν / ± ; ἐ]σχισμένων ἀνά μέσον* [leg. *τριβώνιον,*

³⁵² Για τις αρμοδιότητες του *ρίπαριου* βλ. S. Torallas Tovar, «The police in Byzantine Egypt: The hierarchy in the papyri from the fourth to the seventh centuries», στο C. Riggs - A. McDonald (επιμ.), *Current research in Egyptology*, Oxford 2001, σσ. 115-117 (ιδιαιτ. σ. 116).

³⁵³ K. A. Worp, «Papyrus Amstelodamensis Inv. 1. Eine Neuedition», *APF* 42.2 (1996), σσ. 235-242.

³⁵⁴ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 812, s. v. K. A. Worp, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 240).

³⁵⁵ Πρβλ. *ΚΔ.*, *Λουκ.* 10, 30: *Ἄνθρωπός τις κατέβαινε ἀπὸ Ἱερουσαλήμ εἰς Ἱεριχώ, καὶ λησταῖς περιέπεσαν· οἱ καὶ ἐκδύσαντες αὐτὸν καὶ πληγὰς ἐπιθέντες ἀπῆλθον ἀφέντες ἡμιθανῆ τυχάνοντα.* Για τη φράση *ἡμιθανῆ καθίστημί τινα* πρβλ. *Chr.Mitt.* 126 (= *P.Amh.* II 141· 350 μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 12-13: *ἐπὶ τῶν ὄψεών μου τὰ οἰδήματα φαίνεται / ἡμιθανῆ καταστήσαντες.* *P.Lips.* I 37 (389 μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 21-23: *κατέκοψα[ν] π[ληγ]αῖς αὐτὸν κατὰ τ[ε] τῶν σκελῶν καὶ / κατὰ τῶν ἄλλων μελῶ[ν] τοῦ σώματος, ἡμιθανῆ (leg. ἡμιθανῆ) αὐτὸν κατα/στήσαντες.* *P.Lond.* V 1676 (566-573 μ.Χ. - Αντινοόπολη), γρ. 16-17: *φημί δὴ τῇ πεπεφλεγμένη ποδαλγεία / ἐν ἧ καὶ ἡμιθανῆς κατέστη καὶ ἄπρακος παντελῶς (leg. ποδαλγία, ἄπρακτος).* K. A. Worp, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 241). A. Z. Bryen, *ό. π.*, σ. 190 και υποσημ. 22.

³⁵⁶ Πρβλ. *P.Cair.Masp.* I 67077, γρ. 12 και M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 95 (= *P.Iand.* V 82· 1^{οῦ} αι. μ.Χ.), γρ. 8.

³⁵⁷ Για το σχίσσιμο των ρούχων ως αποτέλεσμα βίαιης επίθεσης βλ. J. E. Whitehorne, «Sex and society in Greco-Roman Egypt», στο J. Bingen - G. Nachtergaele (επιμ.), *Actes du XVe Congrès international de Papyrologie*, IV (Pap.Brux. XXI), Bruxelles 1979, σσ. 240-246.

³⁵⁸ *LSJ*, s. vv. “*τρίβων*”, “*τριβώνιον*”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 616, s. vv.

³⁵⁹ *LSJ*, s. v. “*στιχάριον*”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 489, s. v. M. G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine costume and decoration*, London ²1947 (ανατύπ. 1959), σ. 164. K. C. Innemée, *Ecclesiastical dress in the Medieval Near East* (Studies in Textile and Costume History 1), Leiden - New York - Köln 1992, σσ. 44-45, 172-174. J. A. Sheridan, *Columbia Papyri IX: The vestis militaris codex* (Am.Stud.Pap. 39), Atlanta 1998, σσ. 76-77.

στιχάριον, ἐσχισμένον]). Ο δημόσιος ἰατρός Αυρήλιος Αγαθός προβαίνει σε περιγραφή της διαθέσεως του θύματος, το οποίο φέρει πολλαπλά *πελιώματα* και *οϊδήματα* στα άνω και κάτω άκρα (γρ. 12-18).

Στα παραπάνω παπυρικά κείμενα μπορούν να προστεθούν ορισμένα έγγραφα, σύμφωνα με τα οποία η επίθεση κακοποιών προκάλεσε σοβαρά τραύματα στο κεφάλι των θυμάτων. Όπως θα διαπιστώσουμε, πέρα από το κρανίο (*κεφαλή*), χτυπήματα δέχθηκαν τα αφτιά (*ὠτία*³⁶⁰), οι κρόταφοι³⁶¹ και το άνωθεν του μετώπου οστό (*βρέγμα*³⁶²).

Σε λιθοβολισμό³⁶³ πρέπει να οφείλεται το βαθύ τραύμα στον κρόταφο, το οποίο δέχθηκε ο Μυσθαρίων, σύμφωνα με το αντίγραφο *προσφωνήσεως* BGU II 647 (22 Αυγ. 130 μ.Χ. - Καρανίς), γρ. 11-13: *ὕπερ τὸν / ἀριστερὸν κρόταφον τῆς κεφαλῆς τραῦμα κατέαγμα / ἐπὶ βάθους, ἐν ᾧ εὗρον μι[κρ]ὰ κατεάγματα λ[ι]θ[ο]υ*. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τον *P.Athen.* 34 (3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ.), θύματα ὕβρεως *διὰ πληγῶν* (γρ. 8)³⁶⁴ έπεσαν οι ποιμένες του Αυρηλίου Ηρακλάμμωνος, οι οποίοι φέρουν τραύματα σε όλες τις πλευρές της κεφαλής (γρ. 16-26), ενώ ένας φέρει [*καὶ ἐπὶ*] *τοῦ βρέγματος ὁμοίως τραῦμα[α]* (γρ. 17).

Πλήγματα σοβαρότερα της *διαίρέσεως κεφαλῆς* και *τραυμάτων* σε ωμοπλάτη, ὄμο και βραχίονα, που καταγράφονται στον *P.Oxy.* LXIV 4441, στήλη II, γρ. 10-12, προκάλεσε επίθεση εναντίον του Μουείτος, σύμφωνα με τον *P.Oxy.* LXIV 4441, στήλη I (316-316 μ.Χ. - Οξύρυγχος). Κατά την εξέταση, ο δημόσιος ἰατρός διαπίστωσε, μεταξύ άλλων, *κατὰ μὲν τοῦ βρέγματος διαίρεσιν μετὰ ψιλώσεως / [τοῦ] ὀστέου καὶ κατὰ τῆς κορυφῆς τραύματα δύο μετὰ ψιλώσεως τοῦ ὀστέου* (γρ. 7-8), *τοῦ ἀριστεροῦ*

³⁶⁰ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 780, s. v. J. H. Moulton - G. Milligan, *ὁ. π.*, σ. 704, s. v. Πρβλ. *ΚΑ.*, *Μαθθ.* 25, 61: *εἷς τῶν μετὰ Ἰησοῦ ἐκτείνας τὴν χεῖρα ἀπέσπασεν τὴν μάχαιραν αὐτοῦ καὶ πατάξας τὸν δοῦλον τοῦ ἀρχιερέως ἀφείλεν αὐτοῦ τὸ ὠτίον*. Επίσης, *Λουκ.* 22, 51· *Ἰωάν.* 18, 26.

³⁶¹ *LSJ*, s. v. “κρόταφος”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* I, στήλη 841, s. v.

³⁶² *LSJ*, s. v.

³⁶³ Πρβλ. *UPZ* I 8 (= *P.Lond.* I 44 [σ. 33]· ca. 161 π.Χ. - Μέμφις), γρ. 11-13: *καὶ τινων μὲν ἐχόντων μετὰ χεῖρα (leg. χεῖρα) λίθους, / ἐτέρων δὲ καὶ ράβδους καὶ ἐπιχειρούντων εἰσβιά/σασθαι*. *P.Heid.* VIII 416 (2^{ου} αι. π.Χ. - Ηρακλέοπολη), γρ. 15-16: *τύπτοντες καὶ λιθά/ζοντες ἐξέβαλλον ἐκ τοῦ χορτοβολῶνος*. *P.Oxy.* XXXIII 2672 (218 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 17-18: *ἀλλὰ καὶ λίθῳ με ἐνετίναξεν / κατὰ τῆς κεφαλῆς*. *P.Fouad* 29 (6 Σεπτ. 224 μ.Χ. - Βακχιάς), γρ. 9-12: *ρίψαντος / ἐξ αὐτῶν τινος λίθον, τραυματιαῖος ὁ υἱός μου, / ἀπὸ μακρόθεν στήκων, ἐγένετο κατὰ τῆς κεφαλῆς*. A. Z. Bryen, *ὁ. π.*, σ. 192.

³⁶⁴ Για το αδίκημα της ὕβρεως, ενίστε *διὰ πληγῶν*, βλ. Γ. Α. Πετρόπουλο, *P.Athen.* 34, σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 293). Επίσης R. Taubenschlag, *ὁ. π.*, σ. 436.

ὀτί[ου οἷ]δημα μετὰ πελῳόματος (γρ. 10), καὶ κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ τρῳ[σιν]³⁶⁵....[.]ωσ καὶ τοῦ γονατίου ἄνωθεν τρῳσιν / καὶ ἐ[πί] τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τρώσις δύο τέρας εἰς πέρας (γρ. 13 [leg. τρώσεις, πέρας])³⁶⁶. Ἡ σοβαρότητα τῆς κατάστασης τῆς υγείας του δεν ἐπιτρέπει στον ἀσθενή να σταθεῖ ὀρθίος (γρ. 7: κλεινήρην [leg. κλινήρην] ὄντα).

Οἱ βαρεῖς τραυματισμοὶ τῶν τμημάτων του κρανίου που περιγράφονται στα ἀνωτέρω κείμενα ὄχι μόνο ἀποκαλύπτουν τὸ μέγεθος τῆς βίας που ἀσκήθηκε στα θύματα, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἐπιβεβαιώνουν τὰ λεγόμενα του Ἱπποκράτη καὶ του Γαληνοῦ σχετικὰ με τὴν εὐαισθησία τῶν οστῶν τῆς κεφαλῆς καὶ ἰδιαίτερος του βρέγματος³⁶⁷. Ἡ κεφαλῆς καὶ βρέγματος διαίρεσις τῶν *P.Oxy.* LXIV 4441, στήλη II καὶ *P.Oxy.* LXIV 4441, στήλη I ἀντιστοίχως δηλώνει τὸ κάταγμα του κρανίου³⁶⁸, ἐνῶ ἡ ψίλωσις του ὀστέου (*P.Oxy.* LXIV 4441, στήλη I, γρ. 7-8) ἀναφέρεται στὴν ἀπογύμνωση του οστοῦ ἀπὸ τον μυϊκὸ ἰστό που τὸ περιβάλλει³⁶⁹. Σὲ ἀντίθεση με τὰ οστά του βρέγματος, αὐτὰ τῶν κροτάφων εἶναι σκληρότερα³⁷⁰. μόνον ρίψη λίθου κατάφερε να τραυματίσει τον κρόταφον του θύματος, σύμφωνα με τον *BGU* II 647, γρ. 11-12.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ δύο ἐπόμενα παπυρικά ἐγγραφα, στα ὁποῖα γίνεται λόγος για στραγγαλισμὸ καὶ θάνατο δι' ἀπαγχονισμοῦ, με τοὺς δημοσίους ἰατροὺς να καλοῦνται να ἐξετάσουν τὰ πτώματα.

Σύμφωνα με τὴ δεύτερη στήλη τῶν ἀποσπασματικῶς σωζόμενων πρακτικῶν δίκης *P.Oxy.* XVII 2111 (ca. 135 μ.Χ. - Οξύρυγχος), ἰατροὺς καὶ ὑπηρέτης καλοῦνται να

³⁶⁵ *LSJ*, s. v.

³⁶⁶ A. Z. Bryen, ὁ. π., σ. 197.

³⁶⁷ Ἱππ., *Κεφ. τραμ.* 2, 1 (Hanson): τὸ ὀστέον λεπτότατόν ἐστιν καὶ ἀσθενέστατον τὸ κατὰ βρέγμα. Γαλ., *Περὶ ὀστῶν* 17 (Garofalo): καὶ δὴ καὶ τῶν εἰρημένων ἐξ ὀστῶν τὰ μὲν τοῦ βρέγματος χαννότατά τε καὶ ἀσθενέστατα τετύχηκεν ὄντα. *Περὶ κνουμ. διαπλάσ.* 4, 673: πρόδηλον δ', ὅτι καὶ τὸ τῆς κεφαλῆς ὀστοῦν ὕστερον ἀπάντων τῶν ἄλλων ὀστῶν ἐπάγη, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὸ βρέγμα λεπτόν οὔτως ἐστὶ καὶ ἀσθενές. Το παράθεμα στον Ἱπποκράτη ἀπὸ τοὺς S. Eitrem - L. Amundsen, *P.Oslo* III 96, σχόλ. στὴ γρ. 7 (σ. 104).

³⁶⁸ Πρβλ. Ορειβ., *Ἱατρ. συναγ.* 48, 25, 2: οὔτος ὁ ἐπίδεσμος εὐθετεῖ ἐφ' ὧν πλαγίας οὔσης κατὰ τὸ βρέγμα διαιρέσεως.

³⁶⁹ Ενδεικτικὰ: Ἱππ., *Κεφ. τραμ.* 12, 1. Γαλ., *Ἱππ. Ἄρθρ.* 18a, 716 (Kühn): τὰ δὲ ὀστέα βραδέως ἀφίστανται, ἧ ἂν τὰ ὄρια τοῦ μελασμοῦ γένηται καὶ ἡ ψίλωσις τοῦ ὀστέου.

³⁷⁰ Γαλ., *Περὶ χρειᾶς μορ.* 11, 18, 928 (Helmreich): τὰ λεπιδοειδῆ κατὰ τὴν κεφαλὴν ὀστὰ πανσόφως ἐξευρησθαι τῇ φύσει, συνάπτοντα τοῖς τῶν κροτάφων ὀστοῖς πυκνοῖς καὶ σκληροῖς οὔσι χαῦνα καὶ σηραγώδη τὰ τοῦ βρέγματος.

επιθεωρήσουν νεκρό, του οποίου ο θάνατος προήλθε από στραγγαλισμό³⁷¹, όπως αποδεικνύουν οι φράσεις *ἄγχων ἀποπνίζα* (γρ. 29), *ἄγ]/χων ἀπέπνιξε* (γρ. 35-36), *ἔγκλημα ἀπέθετο* (γρ. 30), *ἑαυτὸν τῷ ἐγκλήμ[ατι* (γρ. 41) και *ἐγ]/καλέσειαν φόνου* (γρ. 44-45).

Αντιθέτως, σε απαγχονισμό οφείλεται ο θάνατος του Ιέρακος, σύμφωνα με την προσφώνησιν του δημοσίου ἱατροῦ Διονύσου Απολλωδώρου *P.Oxy. I 51* (31 Αυγ. 173 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 7-9: *ἐφιδεῖν* (leg. *ἐπίδεῖν*) *σῶμα / νεκρὸν ἀπηρτημένον / Τέρακος*. Ο Διόνυσος Απολλώδωρος αναφέρει πως εισερχόμενος στην οικία του Επάγαθου, όπου βρισκόταν το άψυχο σώμα, βρήκε *αὐτὸ ἀπηρτημένον βρό/χῳ*³⁷² (γρ. 16-17), χωρίς να διευκρινίζεται αν ο απαγχονισμός οφειλόταν σε δολοφονία ή αυτοχειρία.

Επισημαίνουμε πως τα δύο προαναφερθέντα κείμενα αποτελούν τις μόνες ως σήμερα παπυρικές μαρτυρίες στραγγαλισμού και απαγχονισμού στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο. Η φράση *περιαχθεῖς κρεμήσεται* του *P.Cair.Zen. II 59202* (23 Μαΐου 254 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 9, που θα μπορούσε να θεωρηθεί απειλή του διοικητοῦ Απολλώνιου προς τον ζυθοποιὸν Αμεννέα για την επιβολή θανατικής τιμωρίας³⁷³, δεν αναφέρεται σε απαγχονισμό αλλά, σύμφωνα με τον E. G. Turner³⁷⁴, σε μαστίγωμα, μορφή ποινής, της οποίας η επιβολή ανάγεται στη φαραωνική περίοδο. Παρομοίως, η προειδοποίηση της Ισιδώρας στην επιστολή της προς τον Ερμία *PSI III 177* (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 8-10: *μάθε δὲ ὅτι, ἐὰν ἀ[ποθάνῃ] / σου μὴ ὄντος ὧδε φεῦγ[ε μή] / με εὐρήσῃ ἀπαγχομέ[νην]*³⁷⁵, αποτελεί απειλή αγανάκτησης μιας απελπισμένης συζύγου προς τον, αδιάφορο κατ' αυτήν, σύντροφό της.

³⁷¹ Ο συνδυασμός της μετοχής *ἄγχων* (*LSJ*, s. v. “ἄγχω”. F. Preisigke, *WB I*, στήλη 14, s. v.) με το ρήμα *ἀποπνίγω* δηλώνει στραγγαλισμό (πρβλ. S. Eitrem - L. Amundsen, *P.Oslo III* 95-96, εισαγ. σχόλ. [σ. 101]), ενώ ο απαγχονισμός εκφράζεται κυρίως με το σύνθετο παθητικό ρήμα *ἀπάγχομαι*, για το οποίο βλ. παρακάτω, την ανάλυση του *PSI III 177*, γρ. 10.

³⁷² *LSJ*, s. vv. “ἀπαρτάω”, “βρόχος”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 157, s. v. “ἀπαρτάω”. Πρβλ. Φιλόστρ., *Εἰκ.* 2, 2, 5 (Schönberger): *Εὐάδνη γὰρ ἡ γυνὴ ἀποθανεῖν ἐπ' αὐτῷ ὄρμηκεν οὔτε ζῆφος τι ἐπὶ τὴν δέρην ἔλκουσα οὔτε βρόχου τινὸς ἑαυτὴν ἀπαρτῶσα, οἷα ἠσπάσαντο γυναῖκες ἐπ' ἀνδράσιν.*

³⁷³ C. C. Edgar, *P.Cair.Zen. II 59202*, εισαγ. σχόλ. (σ. 61). Επιπλέον παραπομπές σχετικά με αυτή την ερμηνεία στο E. G. Turner, «The ‘hanging’ of a brewer: *P. Cairo Zenon II 59202*», στο A. E. Samuel (επιμ.), *Essays in honor of C. Bradford Welles* (Am.Stud.Pap. 1), Connecticut 1966, σ. 80.

³⁷⁴ E. G. Turner, *ό. π.*, σσ. 82-86, με διαφωτιστικά παράλληλα κείμενα από τη λογοτεχνία.

³⁷⁵ *LSJ*, s. v. “ἀπάγχω”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 149, s. v. Πρβλ. *ΚΔ.*, *Ματθ.* 27, 5: *καὶ ρίψας τὰ ἀργύρια εἰς τὸν ναὸν ἀνεχώρησεν, καὶ ἀπελθὼν ἀπήγξατο.*

Το ενδιαφέρον της αρχαιότερης μέχρι στιγμής *προσφωνήσεως* *P.Oslo* III 95 (Απρ. 96 μ.Χ. - Οξύρυγχος) δεν οφείλεται μόνο στο *τραῦμα* του μέσου δάκτυλου (γρ. 16-17), που ο *ίατρος* Θέων διαπιστώνει στη *δούλην* της Κλαυδίας Διονυσίας Αλεξάνδρα. Εξετάζοντας τη *διάθεσίν* της, ο Θέων καταγράφει *συνδρομήν / αίματος ἐπὶ τῷ μασθῶ* (γρ. 18-19 [leg. *μαστῶ*³⁷⁶]), ενώ η Αλεξάνδρα βασανίζεται από εμετό και πυρετό (γρ. 20-21: *καὶ ἐξαιμοῦσαν καὶ πυρέτ/[τουσαν]*³⁷⁷ [leg. *ἐξαιμοῦσαν*]).

Το εκ πρώτης όψεως «νέο», για τα δεδομένα των εγγράφων *προσφωνήσεως*, πόρισμα *συνδρομῆ αίματος*³⁷⁸, που δηλώνει τη συγκέντρωση αίματος στον μυϊκό ιστό του ανθρώπινου σώματος, δεν είναι άλλο από το *πελίωμα*, δηλαδή το μελάνωμα που προκαλείται από χτύπημα στον μυν³⁷⁹. Από την άλλη πλευρά, ο φόβος και η απέχθεια των κατοίκων της Αιγύπτου για την ασθένεια του *πυρετοῦ* απεικονίζεται εύγλωττα τόσο στα έγγραφα, όσο κυρίως στους ιατρικούς παπύρους και τις φυλακτῆριες προσευχές που σώζονται σε πάπυρο³⁸⁰.

³⁷⁶ *LSJ*, s. v.

³⁷⁷ J. H. Moulton - G. Milligan, *ό. π.*, σ. 560, s. vv. “πυρέσσω”, “πυρετός”. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 299-301, s. v. “Fieber”. Πρβλ. *Κλ., Μαθ.* 8, 14: *Καὶ ἐλθὼν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν οἰκίαν Πέτρου εἶδε τὴν πενθερὰν αὐτοῦ βεβλημένην καὶ πυρέττουσαν. Μᾶρκ.* 1, 30.

³⁷⁸ *LSJ*, s. v. “συνδρομή”.

³⁷⁹ Βλ. το διαφοριστικό *Σχ. Ἰλ.* ad K 334 (Erbse): *ὠνόμασαν, τὸν μὲν, ἐπεὶ ἐκ συνδρομῆς αίματος ἐπελιώθη, Πελίαν.* Πρβλ. Αριστοτ., *Προβλ.* 889b: *ἀλλ' αίματος συνδρομῆ τὸ ἐρύθημά ἐστι, συνδρομῆ δ' εἰς τὸν πληγέντα τόπον.*

³⁸⁰ Για το κλίμα της Αιγύπτου, που ευνοεῖ την αναπαραγωγή εντόμων και βακτηρίων, τα οποία κυρίως ευθύνονται για την εξάπλωση του *πυρετοῦ* βλ. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 72-76.

Έγγραφα: *P.Oslo* III 152 (1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 3-5: *τὴν νύκτα δὲ [τῆς] / τὴν εἰς τὴν ἐχθὲς καὶ πεπυρέχειν* (leg. *ἐπεπυρέκειν*) *ἀποβαλὼν τὴν / τροφήν.* *O.Claud.* II 212 (137-145 μ.Χ. - Mons Claudianus), γρ. 13: *Σπῆς πυρεκ(τικός).* *O.Claud.* II 213 (137-145 μ.Χ. - Mons Claudianus), γρ. 7: *Σπῆς πυρεκ(τικός).* *P.Oxy.* XII 1582 (2^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 8-9: *λέγει γὰρ Σερήνος ὁ φείλος* (leg. *φίλος*) *ὅτι ἀπυρετός ἐστιν.* *P.Oxy.* VI 896, στήλη II· 316 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 12-13: *κλε[ινή]ρην ὄντα πυραιτίους / ἀκ[ρ]ίτοι[ς] συνεχ[όμενον* (leg. *κλινῆρην, πυρετίους*). Πρβλ. *P.Wash.Univ.* II 108 (6^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 5-6: *ὁ πυρε[τὸς τῆς ἐρ[ωτικῆς] / [μανίας].* J. Draycott, *ό. π.*, σ. 72. I. Bonati, *Il lessico dei vasi e dei contenitori greci nei papiri*, σσ. 270-271.

Ιατρικά κείμενα: M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 43 (= *P.Ant.* II 66· 5^{ου} αι. μ.Χ.), στήλη I, γρ. 10-11. Αριθμ. 46 (= *P.Ant.* III 124· 6^{ου} αι. μ.Χ.), απ. b, στήλη II, γρ. 12-17. Αριθμ. 47 (= *P.Ant.* III 125· 6^{ου} αι. μ.Χ.), απ. a, στήλη I, γρ. 2, 4, ὄλοι από την Αντινοόπολη. Αριθμ. 169 (= *P.Strass.Inv.Gr.* 1· 2^{ου} αι. μ.Χ.). Αριθμ. 171 (= *P.Tebt.* II 272· 2^{ου} αι. μ.Χ. - Τεβτύνη), στήλη I, γρ. 16. J. W. B. Barns - H. Zilliacus, *P.Ant.* III 124, σχόλ. στο απ. 2, στήλη II, γρ. 12 κ.εξ. (σ. 45).

Η κατά τα άλλα δελεαστική συσχέτιση της *διαθέσεως* της δούλης με την *κίσσην*, το συχνό, ύστερα από τον δεύτερο μήνα κύησης, *πάθος* των εγκύων, που, κατά τον Σωρανό³⁸¹, συνοδεύεται από μελάνωμα και διόγκωση των μαστών, εμετό και πυρετό, είναι πιθανή, ωστόσο το *τραῦμα* που δέχθηκε η Αλεξάνδρα στο δάκτυλο μάλλον δηλώνει πως αυτή έπεσε θύμα βιαιοπραγίας. Με βάση την τελευταία υπόθεση, ο πυρετός και ο εμετός ίσως προέρχονται από χτύπημα που αυτή δέχθηκε στον μαστό, όργανο ιδιαίτερος ευαίσθητο, λόγω των πολλών αιμοφόρων αγγείων που διέρχονται από αυτό³⁸².

Αφήνω για το τέλος της παρούσας ανάλυσης τρία παπυρικά κείμενα, τα οποία εντάσσω στην κατηγορία *προσφωνήσεων* για βιαιοπραγία, λόγω της ύπαρξης του όρου *πληγαί* στην περιγραφή της *διαθέσεως* των θυμάτων.

Πληγαί βίαιοι δόθηκαν στο θύμα που επιθεώρησε ο άγνωστος σε εμάς *δημόσιος* *ίατρός*, σύμφωνα με τα πρακτικά δίκης που σώζει ο *P.Oxy. XII 1502 recto* (ca. 260 / 261 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 6, ενώ σύμφωνα με την *προσφώνησιν P.Oxy. XLV 3245* (297 μ.Χ. - Οξύρυγχος), ο *δημόσιος* *ίατρός* Αυρήλιος Θώνιος διαπίστωσε πως ο Παταρευτάς εμφανίζει, εκτός από *πλήγμα* στο αριστερό χέρι, *τραῦμα* στον δεξιό *πῆχυν*³⁸³, το τμήμα του χεριού από τον καρπό ως τον αγκώνα (γρ. 15-16: *ἐπὶ τοῦ πῆχους [τῆς δεξιᾶς] χιρὸς τραῦμα καὶ τῆς ἀριστερᾶς πλ[ήγμα]* [leg. *πήχεως, χειρός*]). Αντιθέτως, ο Σαραπάς τραυματίστηκε στο άνω τμήμα του κορμού και στο κεφάλι, όπως δηλώνεται στην *προσφώνησιν PSI V 455* (8 Αυγ. 178 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 12-17: *ἐπὶ τῆς κε/φαλῆς τραύματα τρία / καὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς / ὠμοπλάτης καὶ τοῦ / ὤμου τύμματα / πληγῶν*, με τον όρο *τύμματα*³⁸⁴ να αναφέρεται στα τραύματα.

ii. Ατυχήματα

Μια δεύτερη ομάδα κειμένων, σύμφωνα με τα οποία *δημόσιοι* *ίατροι* καλούνται να επιθεωρήσουν ασθενείς ή νεκρά σώματα και να προβούν στην καταγραφή της

Προσευχές και μαγικοί πάπυροι: βλ. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 269. M. de Haro Sanchez, «Le vocabulaire de la pathologie et de la thérapeutique dans les papyrus iatromagiques grecs: Fièvres, traumatismes et “épilepsie”», *BASP* 47 (2010), σσ. 132-141. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 77-80.

³⁸¹ Σωρ., *Γυναίκ.* 1, 17.

³⁸² A. Z. Bryen, *loc. cit.* Για τη συγκέντρωση μεγάλης ποσότητας αίματος στους γυναικείους μαστούς, το οποίο μετατρέπεται σε γάλα κατά την κύηση, βλ. ενδεικτικά: Γαλ., *Περί ύγ. λόγοι* 3, 36 (Kühn): *ἐξ αἵματος δὲ καὶ ἡ τοῦ γάλακτος γένεσις ὀλιγίστην μεταβολὴν ἐν τοῖς μαστοῖς προσλαβόντος.*

³⁸³ *LSJ*, s. v.

³⁸⁴ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 626, s. v.

διαθέσεώς τους, απαρτίζουν ορισμένα παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται σε ατυχήματα.

Η φράση *τὸν δὲ πεσόντα* του *P. Oslo* III 96 (Ιούλ. - Αύγ. 272 μ.Χ.), γρ. 5, δηλώνει πως τα τραύματα που φέρει το άγνωστο σε εμάς θύμα οφείλονται σε ατύχημα. Σύμφωνα με το πόρισμα του *ιατροῦ*, το θύμα χτύπησε στην περιοχή του κεφαλιού (γρ. 3-4: *κεφαλῆς διαρροῦ[μεν (;)...διὰ] / τοῦ κροτάφου· γρ. 6-7: τοῦ] / βρέγματος διαίμ[ου]*³⁸⁵), ωστόσο η αποσπασματικότητα του παπύρου μόνο υποθέσεις επιτρέπει να γίνουν σχετικά με το αν τα τραύματα αυτά απέβησαν μοιραία για τη ζωή του³⁸⁶.

Αντιθέτως, θύμα της περιέργειάς του έπεσε ο οκτάχρονος δούλος Επαφρόδειτος, που έχασε τη ζωή του πέφτοντας στο κενό, σύμφωνα με τον *Sel. Pap.* II 337 (= *Chr. Wilck.* 494 = *P. Oxy.* III 475· 3 Νοεμ. 182 μ.Χ. - Οξύρυγχος)³⁸⁷. Στο παπύρινο φύλλο, εκτός από την επιστολή - αίτημα του *στρατηγοῦ* του Οξύρυγχίτη νομού Ιέρακος προς τον *ύπηρετην* Κλαύδιο Σερήνο για επιθεώρηση του νεκρού, σώζεται και η επιστολή του Λεωνίδου προς τον Ιέρακα, σχετικά με το περιστατικό. Σύμφωνα με αυτήν, *πρὸς οἰκίαν Πλουτίωνος τοῦ [γαμ]/βροῦ μο...[.]...τοδήμου / Ἐπαφρόδειτος δοῦλος αὐτοῦ ὡς / (ἐτῶν) η βουλευθεὶς ἀπὸ τοῦ δώματος*³⁸⁸ / *τῆς αὐτῆς οἰκίας παρακύψαι καὶ / θεάσασθαι τὰς [κρο]ταλιστρίδας*³⁸⁹ / *ἔπεσεν καὶ ἔτελε[ύ]τησεν* (γρ. 19-25).

³⁸⁵ *LSJ*, s. v. “δίαμος”. Για την ευαισθησία του *βρέγματος* στα χτυπήματα βλ. παραπάνω.

³⁸⁶ S. Eitrem - L. Amundsen, *P. Oslo* III 96, σχόλ. (σ. 104).

³⁸⁷ M. Vandoni, *Feste pubbliche e private nei documenti greci* (Testi per lo studio dell’antichità. Serie papirologica VIII), Milano 1964, σσ. 61-62 (αριθμ. 54). H.-J. Drexhage, «Unfälle im römischen Ägypten», σσ. 23-24. C. Laes, «Children and accidents», σ. 164. M. Τερζίδου, *Η μουσική ζωή στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τη μαρτυρία των παπύρων*, Αθήνα 2013, σσ. 346-348.

³⁸⁸ Ο όρος αναφέρεται σε υπερυψωμένο χώρο της οικίας (στέγη - ταράτσα). B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P. Oxy.* III 475, σχόλ. στη γρ. 22 (σ. 160). *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* I, στήλη 404, s. v. J. H. Moulton - G. Milligan, *ό. π.*, σ. 174, s. v. G. Husson, *OIKIA*, σσ. 63-65, s. v. A. K. Ορλάνδος - I. N. Τραυλός, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων*, Αθήνα 1986, σ. 86, s. v. Πρβλ. *P. Lond.* VII 2009, γρ. 13-14: *ἀναπηδήσαντος δέ μου / ἄνω ἐπὶ το<ῦ> δώματος. ΚΔ., Μαθ. 24, 17: ὁ ἐπὶ τοῦ δώματος μὴ καταβάτω ἄραι τὰ ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ. Μᾶρκ. 13, 15. Λουκ. 17, 31.*

³⁸⁹ Πρόκειται για επαγγελματίες μουσικούς που έπαιζαν *κρόταλα* ή χορευτρίες που χόρευαν στους ήχους *κροτάλων*. Για τους οργανωμένους σε συντεχνιακές ομάδες επαγγελματίες μουσικούς και χορευτές στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο βλ. ενδεικτικά W. L. Westermann, «The castanet dancers of Arsinoe», *JEA* 10 (1924), σσ. 134-144. W. L. Westermann - C. J. Kraemer, *P. Corn.* 9, εισαγ. σχόλ. (σσ. 53-56) και σχόλ. στη γρ. 1 (σ. 58). F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d’Égypte ptolémaïque et romaine d’après la documentation papyrologique grecque* (Stud.Hell. 31), Lovanii 1993, σσ. 234-235. Eadem, «Artistes et athlètes dans les papyrus grecs d’Égypte», *ZPE* 108 (1995), σσ. 225-251. N. M. High, «Tänzerinnen in Papyri und auf Textilien», στο H. Froschauer - H. Harrauer (επιμ.), *Emanzipation am*

Πτώση από δώμα οικίας μαρτυρεί και η προσφώνησις *P.Princ. II 29* (Αύγ.-Σεπτ. 258 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια)³⁹⁰, σύμφωνα με την οποία ο Ατάμμων έπεσε από δώμα οικίας την οποία ενοικίαζε, ύστερα από την επέλευση Λιβύων στην περιοχή όπου αρχικώς διέμενε (γρ. 7-13: *διὰ τὴν γενο/μένην ἡμ[ῖν] ὑπὸ τῶν Λιβύων / ἐπέλευσι[ν] τ]οῦ ἀδελφοῦ μου / Ἀτάμμωνο[ς] πρό]χθεσ καταπε/σόντος δι[.....]ωγ ἀπὸ δώμα/τος ἡσ[θένησε]γ ἐν τῇ αὐτῇ / κώμῃ*). Παρόλο που ο συντάκτης του εγγράφου και αδελφός του Ατάμμωνος δεν αναφέρεται σε επιθεώρηση της διαθέσεώς του από δημόσιον ἰατρόν, τα λεγόμενά του σχετικά με τη διαδικασία που θα ακολουθηθεί για τη θεραπεία και τη φροντίδα του πάσχοντος αφήνουν μικρή αμφιβολία για την ανάμειξη ἰατροῦ στην υπόθεση (γρ. 16-19: *ἐπι[δίδωμι] τάδε τὰ βιβλ[ῖ]/δια ἀξι[ῶν ἐν καταχω]ρισμῶ γε/νέσθαι μὴ [μηδὲν] ἀνθρωπει/νὸν [leg. ἀνθρωπινόν] αὐτῶ σ[υμβ]ῆ*).

Η ομοιότητα στο λεξιλόγιο των δύο προαναφερθεισών προσφωνήσεων με αυτό του εγγράφου που ακολουθεί οδήγησαν στη μελέτη του, παρόλο που καμία αναφορά σε δημόσιον ἰατρόν δεν γίνεται σε αυτό. Πρόκειται για το έγγραφο προσφωνήσεως *CPG II App. 1* (Φεβρ.-Μάρτ. 178 μ.Χ. - Οξυρυγχίτης νομός)³⁹¹, σύμφωνα με το οποίο ο ἐπαρδευτής ενός αμπελώνα του Γάιου Παπίριου Μάξιμου ἐπαναβὰς φοίνει/κι (leg. φοίνικι) ἐν τῷ κτήματι πρὸς / ὀχε[ῖ]αν κατέπεσ[εν] καὶ / ἐτελεύτησεν μη[δεν]ῶς / παρόντος ἐκεῖ (γρ. 8-12). Ο κάτοχος του κτήματος, που βρήκε την επομένη τον νεκρό ἐρριμ/[μ]ένον πρὸς τῷ φοίνει/[κ]ι (leg. φοίνικι) καὶ ἡδίκημένον ἀπὸ / [κυ]γῶν (γρ. 14-17), φροντίζει για τις διαδικασίες της κηδεῖας του (γρ. 18-21: *ἀξι[ῶν] τὰ / [ἀκόλο]υθα γενέσθ[αι] ὅπ]ως / [τὸ] σωμάτιον αὐτοῦ τύχη / κηδεῖας*).

Διαφορετική περίπτωση τραυματισμού από ατύχημα μαρτυρείται στην προσφώνησιν *P.Oxy. I 52* (Ιούλ.-Αύγ. 325 μ.Χ. - Οξυρυγχος)³⁹². οι δημόσιοι ἰατροὶ που εξέτασαν τη θυγατέρα του Αυρήλιου Διόσκορου διαπίστωσαν κατὰ τῶν εἰσ/χίων³⁹³ ἀμυχὰς μετὰ περιωμάτων κα[ῖ] / τ]οῦ δεξιῶ γονατίου τραύματος (γρ. 15-17 [leg. ἰσχί-

Nil. Frauleben und Frauenrecht in den Papyri (Nilus 11), Wien 2005, σσ. 59-64. Μ. Τερζίδου, *ό. π.*, σ. 35.

³⁹⁰ H.-J. Drexhage, *ό. π.*, σ. 21. P. van Minnen, «P.Princ. II 29», στο «Notes on papyri», *BASP* 46 (2009), σσ. 147-148.

³⁹¹ I. A. Sparks, «A report of accidental death», *BASP* 8.1 (1971), σσ. 7-10. H.-J. Drexhage, *ό. π.*, σ. 23.

³⁹² C. Laes, *ό. π.*, σ. 160-164.

³⁹³ Άπαξ στα παπυρικά έγγραφα. Πρβλ. Γαλ., *Εἰς τὸ Ἰππ. Ἄγμ. ὑπομν.* 18B, 519 (Kühn). Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 372, s. v. “ἰσχίον”.

ων, πελωμάτων]), που προκλήθηκαν από κατάρρευση τμήματος της οικίας του πατέρα της (γρ. 11-12: *ἐκ τοῦ συμβάντος πτώματος τῆς οἰκίας αὐτοῦ*).

iii. Ασθένεια

Τα παθολογικά αίτια στα οποία οφείλονται ως επί το πλείστον τα διάφορα νοσήματα και τα μη εμφανή τραύματα που αυτά προκαλούν δικαιολογούν τον μικρό αριθμό των διασωθεισών *προσφωνήσεων*, σύμφωνα με τις οποίες *δημόσιοι ἰατροὶ* καλούνται να επιθεωρήσουν ασθενείς ή νεκρούς εξαιτίας κάποιας νόσου. Εξάλλου, οι ασθενείς που, όπως θα δούμε, καταγράφηκαν από τους *δημοσίους ἰατροὺς* δεν προκλήθηκαν από κάποιο αδίκημα εναντίον των πασχόντων, επομένως η προσφυγή τους σε ανώτατο λειτουργό για επιθεώρηση της *διαθέσεώς* τους με σκοπό την αποκατάσταση της δικαιοσύνης καθίστατο περιττή.

Ύστερα από αίτηση του *ὀφικιαλίου* Απολλώνιου προς τον *λογιστήν* του Οξυρυγχίτη νομού, οι *δημόσιοι ἰατροὶ* Αυρήλιος Ἡρων και Αυρήλιος Δίδυμος αποστέλλουν στον *λογιστήν* την *προσφώνησιν* *P.Oxy. VI 896*, στήλη II, σύμφωνα με την οποία είδαν τον Απολλώνιο *κλε[ινή]ρην ὄντα πυραιτίοις / ἀκ[ρ]ίτοι[ς]*³⁹⁴ *συνεχ[όμενον]* (γρ. 12-13 [εγ. *κλινῆρην, πυρετίοις*]). Το μόνο στοιχείο που δίνεται σχετικά με την άγνωστη σε εμάς ασθένεια από την οποία πάσχει ο Απολλώνιος είναι ότι αυτή συνοδεύεται *πυρετίοις ἀκρίτοις*, δηλαδή πυρετό ο οποίος δεν έχει φθάσει σε σημείο παροξυσμού (*κρίσεως*), με συνέπεια τη δυσκολότερη διάγνωση και θεραπεία του³⁹⁵. Πρόκειται για κατάσταση εξουθενωτική, που αποδυναμώνει πολύ τον ανθρώπινο οργανισμό³⁹⁶, όπως μάλλον συνέβη και με τον ασθενή του παπύρου μας, αν κρίνουμε από το επίθετο *κλινῆρην*, το οποίο χρησιμοποιούν οι *δημόσιοι ἰατροὶ* για να περιγράψουν τη *διάθεσίν* του.

Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η περιγραφή του νεκρού που επιθεώρησε ο *δημόσιος ἰατρὸς* Αυρήλιος Ευλόγιος, σύμφωνα με τον *P.Rein. II 92* (Μάρτ.-Απρ. 393 μ.Χ. -

³⁹⁴ *BL I*, σ. 328.

³⁹⁵ *LSJ*, s. v. “ἄκριτος”. Η Μ. Hirt Raj (ό. π., σσ. 118-119) υποθέτει πως το εν λόγω έγγραφο σώζει εξέταση ασθενούς που εξαιτίας της αρρώστιας αδυνατεί να ασκήσει το επάγγελμά του, ενώ η J. Draycott (ό. π., σ. 72) συσχετίζει την αδυναμία ακριβούς διάγνωσης του πυρετού με τη διάθεση ορισμένων ασθενών να υπερβάλουν ως προς τα συμπτώματα, εξαιτίας υποχονδρίας ή ως αιτιολογία αργίας.

³⁹⁶ Βλ. *Ιππ.*, Όξ. 17, 430 (Potter): *ἀλλ’ ἀνιδρός τε καὶ ἄκριτος ὁ πυρετὸς ἐπὶ πολὺν χρόνον ἔσται*. Πρβλ. *Γαλ.*, *Εἰς Ἴππ.* Όξ. *ὑπόμν.* 4, 40, 809-811 (Helmreich). Π. Δ. Αποστολίδης, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, σ. 28, s. v. “ἄκριτος”.

Οξύρυγχος), γρ. 11-12: *σῶμ[α νε]κρόν, ...ρι..., ἄπληγον, / ἄστιγον, ὄξειῳ νοσήμ[ατι] περιπεσών*. Εντύπωση προκαλεί η χρήση των σπάνιων επιθέτων *ἄπληγον*³⁹⁷ και *ἄστιγον*, με το τελευταίο να αποτελεί μάλλον προϊόν σύγχυσης του γραφέα των επιθέτων *ἄστικτον* (= χωρίς στίγματα, σημάδια) και *ἀστιγές* (= χωρίς σημεία στίξης)³⁹⁸, για να αιτιολογήσει το πόρισμα ότι ο νεκρός πέθανε από οξεία νόσο, της οποίας τη φύση δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε.

β) Ο θεσμός του δημοσίου ιατροῦ

Η παρουσίαση των εγγράφων *προσφωνήσεων* που προηγήθηκε επιτρέπει να συμπεράνουμε πως τα καθήκοντα του *δημοσίου ιατροῦ* στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο ήταν κυρίως ιατροδικαστικά, αφού κύριο μέλημά του ήταν η επιθεώρηση και η έκθεση της κατάστασης της υγείας θυμάτων ατυχήματος, βιαιοπραγίας ή νόσου. Ωστόσο, ακόμη αδιευκρίνιστα παραμένουν από μέρους μας ζητήματα όπως η ύπαρξη εγγράφων, στα οποία ο όρος *ιατρός* δεν συνοδεύεται από το επίθετο *δημόσιος*, μερικών άλλων, στα οποία η επιθεώρηση των πασχόντων πραγματοποιείται από άλλους λειτουργούς, καθώς και ζητήματα όπως οι ιατρικές γνώσεις και η άσκηση της θεραπευτικής ιατρικής από τους *δημοσίους ιατρούς*. Η διευκρίνιση των παραπάνω προβληματισμών θα ολοκληρώσει, ευελπιστώ, την παρουσίαση του ρόλου των *δημοσίων ιατρῶν* και της θέσης τους στο σύστημα υγείας της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου.

Ανάμεσα στα παπυρικά έγγραφα που εξετάσαμε προηγουμένως συγκαταλέγονται τέσσερα κείμενα³⁹⁹, χρονολογημένα πριν από το 170 μ.Χ., στα οποία οι *ιατροί* δεν καταγράφονται ως *δημόσιοι*, παρόλο που τα καθήκοντά τους συμπίπτουν με αυτά των *δημοσίων*, με το πρώτο παπυρικό κείμενο στο οποίο καταγράφεται η φράση *δημόσιος ιατρός*, ο *P.Oxy. I 51*, να χρονολογείται από το 173 μ.Χ. Τούτο εγείρει ερωτήματα σχετικά με την αιτία και τον χρόνο εμφάνισης του επιθέτου *δημόσιος* ως προσδιοριστικού του όρου *ιατρός* στα παπυρικά έγγραφα.

Ορισμένοι μελετητές⁴⁰⁰ υποστήριζαν πως η ύπαρξη του τίτλου *δημόσιος ιατρός* σε παπύρους της ρωμαϊκής περιόδου οφείλεται στη συνέχιση της συνήθειας πόλεων της

³⁹⁷ *LSJ*, s. v. “ἄπληγος”. Πρβλ. *PGM IV*, γρ. 1063-1066: *εἰς ἴδιον δρόμημα συντηρήσας με / ὑγιῆ, ἀσινῆ, ἀνειδωλόπληκτον, ἄπληγον, / ἀθάμβητον, ἐπακούων μοι ἐπὶ τὸν τῆς ζωῆς μου χρόνον*.

³⁹⁸ *LSJ*, s. vv. “ἄστικτος”, “ἀστιγής”.

³⁹⁹ Πρόκειται για τα κείμενα *P.Oslo III 95*, *BGU II 647*, *P.Oxy. XVII 2111* και *P.Oxy. XXXI 2563*.

⁴⁰⁰ O. Nanetti, «Τὸ ἱατρικόν», *Aegyptus* 24 (1944), σσ. 119-125. E. Boswinkel, *ό. π.*, σσ. 186-187. Ακόμη, G. El-Sayed, *ό. π.*, σσ. 117-118.

κλασικής και ελληνιστικής εποχής να παρέχουν μισθό σε *ιατροὺς* με σκοπό την εξασφάλιση ιατρικής περίθαλψης στους πολίτες. Ορισμένα παπυρικά έγγραφα πολεμαϊκής εποχής που αναφέρονται στο *ιατρικόν*, φόρο που επιβαλλόταν σε προνομιούχες κοινωνικά και οικονομικά ομάδες του πληθυσμού προς αμοιβή *ιατρῶν* που φρόντιζαν για την υγεία τους⁴⁰¹, αποδεικνύουν τη συνέχιση της παραπάνω πρακτικής στην πολεμαϊκή Αίγυπτο. Αντιθέτως, η απουσία παπυρικών μαρτυριών της ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής σχετικά με την εξασφάλιση μισθού προερχόμενου από το δημόσιο ταμείο, αποδυναμώνει την πιθανότητα μισθοδοσίας των *δημοσίων ιατρῶν* από το κράτος και κατά συνέπεια την απόκτηση του τίτλου τους εξαιτίας της κρατικής αμοιβής⁴⁰².

Πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο ο τίτλος του *δημοσίου ιατροῦ* να οφείλεται σε προνόμια, όπως η *ἀτέλεια* και η *ἀλειτουρησία*, που το ρωμαϊκό κράτος εξακολουθούσε να παραχωρεί με αυτοκρατορικά διατάγματα⁴⁰³ στους *ιατρούς*, με την προϋπόθεση αυτοί να αντεπεξέρχονταν επιτυχώς στη *δοκιμασίαν*, διαδικασία απόδειξης της ορθής άσκησης του λειτουργήματός τους⁴⁰⁴. Η παραπάνω θέση επιβεβαιώνεται από παπυρι-

⁴⁰¹ Πρβλ. Διόδ. 1, 82: *οἱ γὰρ ἰατροὶ τὰς μὲν τροφὰς ἐκ τοῦ κοινοῦ λαμβάνουσι*. Για τα παπυρικά κείμενα βλ. O. Nanetti, *ό. π.*, σσ. 119-120. Για το *ιατρικόν* θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω.

⁴⁰² V. Nutton, «Archiatroi», σ. 212. Idem, «Healers in the medical market place», σ. 32. S. Torallas Tovar, «La práctica forense», σ. 188. G. El-Sayed, *ό. π.*, σσ. 118-119.

⁴⁰³ Βεσπασιανός: *Dig.* 27, 1, 6, 8: *...φιλοσόφους, ῥήτορας, γραμματικούς, ἰατροὺς ἀτέλεις εἶναι γυμνασιαρχῶν, ἀγορανομῶν, ἱεροσυνῶν, ἐπισταθμῶν σιτωνίας, ἐλαιωνίας...μήτε εἰς ἄλλων αὐτοῦς ὑπηρεσίαν ἐθνικὴν ἢ τινα ἄλλην ἀναγκάζεσθαι*. Ανδριανός: *Dig.* 27, 1, 6, 1: *γραμματικοί, σοφισταί, ῥήτορες, ἰατροὶ οἱ περιοδευταὶ καλούμενοι ὥσπερ τῶν λοιπῶν λειτουργῶν οὕτωςι δὲ καὶ ἀπὸ ἐπιτροπῆς καὶ κουρατωρίας ἀνάπανσιν ἔχουσιν*. Πρβλ. το διάταγμα του *ἐπάρχου* της Αιγύπτου C. Vibius Maximus *P.Phil.* 1 (ca. 119 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), στήλη I, γρ. 26: *εἰσὶ δὲ οἱ ἀπ[ολ]υόμενοι δημο[σίων] γρ. 30: ἰατροὶ [α]...].εις*. Γάλ., *Περὶ δογμ. Ἰππ. καὶ Πλάτ.* 9, 4, 4: *τινὲς μὲν γὰρ ἔνεκα χρηματισμοῦ τὴν ἰατρικὴν τέχνην ἐργάζονται, τινὲς δὲ διὰ τὴν ἐκ τῶν νόμων διδομένην ἀλειτουρησίαν*. V. Nutton, «Archiatroi», σ. 200 και υποσημ. 62, 65, 66. R. Katzoff, «Sources of law in Roman Egypt: The role of the Prefect», *ANRW* II 13, Berlin - New York 1980, σ. 813 (αριθμ. 16). J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 140, 141. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σ. 57.

⁴⁰⁴ G. Zalateo, «Un nuovo significato della parola *δοκιμασία*», *Aegyptus* 37 (1957) σσ. 32-40. F. Oertel, *Die Liturgie. Studien zur ptolemäischen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens*, Leipzig 1965, σσ. 391. N. Lewis, «Exemption of physicians from liturgy», *BASP* 2 (1964-1965), σσ. 87-89. Idem, «Exemption from liturgy in Roman Egypt I», στο *The compulsory public services of Roman Egypt (Pap.Flor. XXVIII)*, Firenze ²1997 (= *Actes du Xe Congrès International de Papyrologues*, 1964, σσ. 69-79), σ. 137. Idem, «Exemption from liturgy in Roman Egypt II, III», στο *The compulsory public services* (= *Atti di XI Congresso internazionale di Papirologia. Milano 1965*, Milano 1966, σσ. 507-541), σσ. 153-156. Idem, *The compulsory public services*, σ. 90. V. Nutton, «Two notes on immunities:

κά κείμενα που αναφέρονται σε *δεδοκιμασμένους*, *απαλλαγμένους* από δημόσιες *λειτουργίας*, *ιατρούς*. Με το *ἀντίγραφον ὑπομνηματισμοῦ P.Oxy. I 40* (2^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος ο Ευδαίμων ζητεί από τον *ἰατρὸν* Ψάσνι να αναφέρει στον *στρατηγὸν* ότι ασκεί την ιατρική έχοντας τα κατάλληλα προσόντα (γρ. 8-10: *δίδαζον τ[ὸν στρα/τηγὸν, εἰ ἰατρὸς εἶ δημοσ[ιε]ύων ἐπιτη[δείως / καὶ ἕξεις τὴν ἀλειτουρησίαν]*)⁴⁰⁵, ενώ με την επιστολή *Chr. Wilck. 395* (= *P. Fay. 106*· 139-142 μ.Χ. - Οξύρυγχος), ο *ἰατρὸς* Μάρκος Ουαλέριος Γέμελλος ζητεί από τον *ἐπαρχὸν* της Αιγύπτου να απαλλαχθεί, ως *δεδοκιμασμένος*, από τη *λειτουργίαν*⁴⁰⁶ που ανέλαβε (γρ. 21-25: *ᾗτι] / τέλεον ἀπολύονται τῶν [λειτουργ/γιῶν οἱ τὴν ἰατρικὴν ἐπιστή[μην / μεταχειριζόμενοι μάλ[ι]στα [δὲ οἱ δε/δοκιμασμένοι ὡσπερ καὶ ἐγ[ώ]*), επικαλούμενος τις ισχύουσες νομοθετικές απαγορεύσεις (γρ. 9: *παρὰ τὰ ἀπηγορεῦμένα*)⁴⁰⁷.

Η παρατήρηση ότι στα χρονολογημένα μέχρι τον 2^ο αι. μ.Χ. κείμενα⁴⁰⁸, με εξαίρεση τον *P.Oxy. I 40*, γρ. 8, γίνεται λόγος σε *δεδοκιμασμένους* και όχι σε *δημοσίους ἰατρούς*, επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως η συμπλήρωση του επιθέτου *δημόσιος* στον ὄρο *ἰατρὸς* δεν οφείλεται στο προνόμιο της *ἀλειτουρησίας* που απολάμβαναν οι *δεδοκιμασμένοι ἰατροί*. Οι περισσότεροι μελετητές⁴⁰⁹ την συσχετίζουν με τις οικονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις των Ρωμαίων αυτοκρατόρων του 2^{ου} αι. μ.Χ. και κυρίως με το διάταγμα του Αντωνίνου Ευσεβούς (140-150 μ.Χ.).

Digest 27,1,6,10 and 11», *JRS* 61 (1971), σσ. 52-63. Idem, «Archiatroi», σσ. 213-214. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 54-55. F. Abou Bakr, *ό. π.*, σσ. 83-84. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 104-105. G. El-Sayed, *ό. π.*, σσ. 121-122.

⁴⁰⁵ F. Oertel, *ό. π.*, σ. 391 και υποσημ. 8. P. Jouguet, *La vie municipale dans l'Égypte romaine*, Paris 1968, σ. 101. H. C. Youtie, «A reconsideration of P.Oxy. I 40», στο *Scriptiunculae* II, Amsterdam 1973, σσ. 878-888 (= *Studien zur Papyrologie und antiken Wirtschaftsgeschichte [Friedrich Oertel gewidmet]*, Bonn 1964, σσ. 20-29). V. Nutton, «Two notes on immunities», σσ. 62-63. Βλ. και παρακάτω.

⁴⁰⁶ Πρόκειται για την *ἐπιτήρησιν γεννηματογραφουμένων ὑπαρχόντων* (γρ. 9-11), για την οποία βλ. F. Oertel, *ό. π.*, σσ. 241, 243. N. Lewis, *The compulsory public services*, σσ. 28-30.

⁴⁰⁷ R. Taubenschlag, «The imperial constitutions in the papyri», στο *Opera Minora* II (= *JJP* 6 [1952], σσ. 121-142), σ. 6. R. Katzoff, *ό. π.*, σσ. 838-839.

⁴⁰⁸ *Chr. Wilck. 395* και *P. Oslo* III 95, *BGU* II 647, *P. Oxy. XVII* 2111, *P. Oxy. XXXI* 2563.

⁴⁰⁹ F. Oertel, *ό. π.*, σ. 395. O. Nanetti, «Ricerche sui medici», σ. 306. E. Boswinkel, *ό. π.*, σ. 185. V. Nutton, *ό. π.*, σ. 214. Idem, «Greco-Roman medicine and the papyri», σ. 9. N. Lewis, «Exemption from liturgy in Roman Egypt II, III», σ. 154. F. Abou Bakr, *ό. π.*, σ. 84. S. Torallas Trovar, *ό. π.*, σ. 189. G. El-Sayed, *ό. π.*, σσ. 122-123. J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 23-24.

Με τη νομοθετική αυτή πράξη, ενταγμένη στα μέτρα που έλαβε ο Αντωνίνος για την οικονομική και διοικητική εξυγίανση της αυτοκρατορίας⁴¹⁰, ο αριθμός των γιατρών που απολάμβαναν *ἀτέλειαν* και *ἀλειτουρησίαν* περιορίστηκε αναλογικά με τον πληθυσμό της περιοχής δραστηριοποίησής τους⁴¹¹, καθιστώντας τη *δοκιμασίαν* μέσο δημόσιας αναγνώρισης και διάκρισης του υψηλού κοινωνικού status των *δεδοκιμασμένων* *ιατρῶν*⁴¹². Οι οικονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις που συνεπάγετο η θέσπιση του νομοθετήματος υποχρέωσαν τους *δεδοκιμασμένους* *ιατροὺς* να αναλαμβάνουν περιστασιακῶς, εν εἶδει *δημοσίας λειτουργίας*, τη σύνταξη δικαστικών αναφορών, ὕστερα από επιθεώρηση τραυμάτων θυμάτων βιαιοπραγίας ή ατυχήματος, αρμοδιότητα που ανήκε κατά βάση σε διοικητικούς υπαλλήλους του κράτους⁴¹³.

Πάπυροι, ὅπως ο *P. Oslo* III 95 (96 μ.Χ.)⁴¹⁴ και ακολούθως οι *BGU* II 647 (130 μ.Χ.)⁴¹⁵ και *P. Oxy.* III 476 (159-161 μ.Χ.)⁴¹⁶, μαρτυρούν πως ἤδη από τον 1^ο αι. μ.Χ. παρουσιάστηκε ἀνάγκη εκτέλεσης του ιατροδικαστικού αυτού χρέους από ιατρικούς λειτουργούς, το οποίο, από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., ασκούσαν οι *δημόσιοι* *ιατροί*, με τη μεγάλη χρονική ἀπόσταση μεταξύ της σύνταξης της πρώτης *προσφωνήσεως* *P. Oslo* III 95, του *Chr. Wilck.* 395 και του *P. Oxy.* I 51 να επιβεβαιώνει την ἀποψη ὅτι με το διάταγμα του Αντωνίνου ἀπλῶς οριστικοποιήθηκε μια ἤδη υπάρχουσα τάση για ἀνάληψη ιατροδικαστικῶν αρμοδιοτήτων ἀπὸ *δεδοκιμασμένους* *ιατροὺς*⁴¹⁷. Ἀπὸ το

⁴¹⁰ Βλ. σχετικὰ Μ. Rostovtzeff, *SEHRE*, I, σ. 371. Τ. Frank, *An economic survey of ancient Rome. V: Ancient Rome and Italy of the Empire*, Ann Arbor 1976, σσ. 75-76. W. Hüttl, *Antoninus Pius. I: Historisch-politische Darstellung. II: Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, New York 1975, I, σσ. 331-332.

⁴¹¹ *Dig.* 27, 1, 6, 2: *αἱ μὲν ἐλάττους πόλεις δύνανται πέντε ἰατροὺς ἀτελεῖς ἔχειν... αἱ δὲ μείζους πόλεις ἐπὶ τὸς θεραπεύοντας, τέσσαρας τὸς παιδεύοντας ἑκατέραν πολιτείαν. Αἱ δὲ μέγισται πόλεις δέκα ἰατροὺς.* Ἡ ἰσχὺς του διατάγματος επιβεβαιώνεται ἀπὸ παπύρους του 3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ., στους οποίους καταγράφεται ο ἀριθμὸς των *δημοσίων* *ιατρῶν* που δραστηριοποιούνται σε μια περιοχή: *P. Oxy.* VI 896, στήλη II, γρ. 24-26· I 52, γρ. 4-7· LXIII 4366 (= *P. Oxy.* XLIV 3195, στήλη II, γρ. 24-53), γρ. 28-31· LXIII 4370, γρ. 5-7· LXVI 4529, γρ. 4-5. Ορισμένοι *δημόσιοι* *ιατροί* μάλιστα αυτοπροσδιορίζονται ὡς *δόκιμοι*: *CPR* XVIIA 23, γρ. 5-6· *SB* XX 14639 (= *P. Cair. Preis.* 7), γρ. 3-5· *P. Louvre* II 116 (= *SB* XX 14638), γρ. 3-5· *P. Lips.* I 42, γρ. 5-6.

⁴¹² M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 109.

⁴¹³ J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 111-112. R. Jackson, *ό. π.*, σσ. 57-58. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 105-106. G. El-Sayed, *ό. π.*, σ. 123.

⁴¹⁴ Γρ. 2-4: *παρὰ Θέωνος τοῦ Ἀρπαήσιος ἰατροῦ τῶν ἀπ' Ὀξυρύχων πόλεως.*

⁴¹⁵ Γρ. 3-4: *Γάιος Μενήκιος Οὐαλεριανὸς ἔχων ἰατροῦ ἐπὶ κόμην (leg. ἐν κόμῃ) / Καρανίδι.*

⁴¹⁶ Γρ. 8-10: *ἀμφοτέρων ἀπ' Ὀξυρύχων πόλεως ἐνταφι/αστῶν.*

⁴¹⁷ Βλ. V. Nutton, *loc. cit.*

άλλο μέρος, έγγραφα *προσφωνήσεων*, που χρονολογούνται πριν, κατά τη διάρκεια, και πολύ μετά τον 2^ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με τα οποία την επιθεώρηση παρακολουθεί ως μάρτυρας ή ακόμη διενεργεί ο *ύπηρετης*⁴¹⁸ ή και υπάλληλοι, όπως *δημόσιοι βοηθοί*, *δημόσιοι ταβουλάριοι* και *ρίπάριοι*⁴¹⁹, δείχνουν πως το καθήκον της εξέτασης των θυμάτων και της σύνταξης δικαστικής αναφοράς ανήκε σε κρατικούς υπαλλήλους.

Στο εύλογο ερώτημα γιατί χρειάστηκε να αναλάβουν το χρέος αυτό ιατρικοί λειτουργοί, η απάντηση είναι προφανής: οι εκπρόσωποι της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας αφενός ανταποκρίνονταν καλύτερα στις περιστάσεις της άσκησης ενός ιατροδικαστικού καθήκοντος, αφετέρου ίσως προέβαιναν ενίοτε σε θεραπεία των ασθενών. Σύμφωνα με τον *P.Oslo* III 95, ο *ίατρος* Θέων θεραπεύει το *τραῦμα* δακτύλου της *δούλης* Αλεξάνδρας (γρ. 17-18: *δραῦμα, ὃ καὶ θα/ραπεύω* [leg. *τραῦμα, θεραπεύω*]), ενώ κατά τον *BGU* II 647 ο *ίατρος* επιθεωρεί και θεραπεύει το *τραῦμα* της κεφαλής του πάσχοντος (γρ. 11-12: <τε>τραυμα<τοθε>ραπευκέναι ὑπὲρ τὸν / ἄριστερὸν κρόταφον τῆς κεφαλῆς τραῦμα). Τέλος, οι *ένταφιασταὶ* που συντάσσουν την *προσφώνησιν* *P.Oxy.* III 476, υποθέτουμε πως θα αναλάμβαναν την ταφή του νεκρού⁴²⁰.

Ορισμένα παπυρικά έγγραφα⁴²¹, δύο από τα οποία ανήκουν στο αρχείο του *κωμογραμματέως* της Πτολεμαΐδος Ὀρμου Πεταύτος (183-185 μ.Χ.), επιβεβαιώνουν την ισχύ του περιορισμού των προνομίων των εκπροσώπων του ιατρικού επαγγέλματος, τον οποίο, όπως είδαμε, επέβαλε το διάταγμα του Αντωνίνου Ευσεβούς καθιστώντας τους *δεδοκιμασμένους* *ιατροὺς δημοσίους* λειτουργούς.

Στον *P.Petaus* 64 (26 Μαΐου 185 μ.Χ.), κατάλογο ονομάτων των οποίων οι κάτοχοι προτείνονται για την ανάληψη της *δημοσίας λειτουργίας των πρακτόρων*

⁴¹⁸ Για την άποψη που θέλει τον *ύπηρετην* ως τον κύριο αρμόδιο λειτουργό που διενεργεί τις επιθεωρήσεις και συντάσσει τις δικαστικές αναφορές βλ. O. Nanetti, *ό. π.*, σ. 307. E. Boswinkel, *ό. π.*, σ. 183. S. Torallas Trovar, «La práctica forense», σ. 190.

⁴¹⁹ *Δημόσιος βοηθός και ταβουλάριος*: *SB* XXIV 15970 (= *P.Gron.Amst.* 1· 455 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 10. *Δημόσιος ταβουλάριος*: *P.Oxy.* XX 2268 (5^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 12-13. *Δημόσιος ταβουλάριος και ρίπάριοι*: *P.Oxy.* XVI 1885 (509 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 12-13. Για τους *δημοσίους βοηθούς* και τους *δημοσίους ταβουλαρίους* βλ. A. G. Roos, *P.Gron.Amst.* 1, σχόλ. στη γρ. 10 (σ. 55). K. Maresch, *ό. π.*, σ. 144. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 113-114. S. Torallas Trovar, *ό. π.*, σ. 191.

⁴²⁰ Αντίθετη άποψη εκφράζει η M. Hirt Raj (*ό. π.*, σσ. 115-117), η οποία, παρόλο που δέχεται πως το εν λόγω καθήκον επιτελείτο από *δημοσίους* λειτουργούς, θεωρεί πως η αποκατάσταση της υγείας των θυμάτων δεν αποτελούσε αιτία ανάληψής του από τους *δημοσίους* *ιατροὺς*, με την ανάληψη από αυτούς να επαφίεται τελικώς στην απόφαση ανώτατου *δημόσιου* λειτουργού ή του ίδιου του θύματος.

⁴²¹ H. Harrauer, *CPR* XIII, σ. 97.

κατοικίας και *ἀργυρικῶν*⁴²², καταγράφεται (γρ. 17) ως υποψήφιος ο *ίατρος* Ποτάμων Ιουλίου, ο οποίος μνημονεύεται και στον *P.Petaus* 65 (της ίδιας χρονολογίας), στήλη II, γρ. 3, κατάλογο αντικατάστασης *πρακτόρων ἀργυρικῶν* που είχαν ολοκληρώσει το προβλεπόμενο χρονικό διάστημα της θητείας τους (στήλη I, γρ. 16-17: *τῶν ἰγ ἔγγιστα πληρούντων τὸν ὀρι/σμένον (τριετῆ) χρόνον*)⁴²³. Στο δεύτερο κείμενο είναι χαρακτηριστική η καταγραφή του *πόρου*⁴²⁴, δηλαδή της χρηματικής περιουσίας που είχε στη διάθεσή του ο *ίατρος* Ποτάμων, ώστε να αντεπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις της *λειτουργίας* (στήλη II, γρ. 33: *Ποτάμων Ιουλίου ἴατρος (ὀ)μοίως (δραχμῶν) χ*).

Σε συμφραζόμενα *δημοσίας λειτουργίας* πρέπει να εντάσσεται και ο κατάλογος ονομάτων – μεταξύ αυτών και εκείνο του *ίατροῦ* Ευδαίμονος (στήλη I, γρ. 18) –, που διασώζει το verso του *SB XXIV 16319* (4^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμπολίτης νομός), στήλη I, γρ. 11-18 έως στήλη II, γρ. 19-38, αν κρίνουμε από τη φράση *καὶ οἱ μὴ δέ'πω παρασταθέντες* (στήλη I, γρ. 10) που προηγείται, και που μάλλον αναφέρεται στην άρνηση των καταγεγραμμένων να προσέλθουν στην επιτέλεση της *λειτουργίας*⁴²⁵.

Από το άλλο μέρος, σαφής και αναμφισβήτητη είναι η ομολογία του *ίατροῦ* Σερήνου, αδελφού του *ίατροῦ* Μάρκου, προς τη μητέρα του ότι ο ίδιος βρίσκεται στην Αλεξάνδρεια επιτελώντας καθήκοντα *λειτουργίας* (*P.Ross.Georg.* III 1 [ca. 270 μ.Χ.] γρ. 12-14: *π[άν]τως σοι ἐμήνυσεν ὁ Μάρκος δι' ἐπιστολῆς / τὴν ἐμὴν ἀσχολασίαν· ἐν λειτουργίᾳ (leg. λειτουργία) γάρ εἰμι πολιτικῆ καὶ / διὰ το[ῦτο ἀσχολ]οῦμαι*)⁴²⁶. Παρόλο που ο Σερήνος δεν αυτοπροσδιορίζεται ως *δημόσιος ἴατρος* – μάλιστα ούτε καν ως *ίατρος* –, από τα λεγόμενά του προς τη μητέρα του (γρ. 9-11: *οὐκ ἔστιν / εὐκοπον πάσχοντας κατ[α]λῆψαι οὐχ ὀλίγους καὶ ἐργαστήρι(ο)ν, / μὴ καὶ τι[ς] γ[ο]νγυσμὸς κ[α]θ' ἡμῶν γένηται*) φαίνεται πως βοηθά τον αδελφό του Μάρκο, στρατιωτικό *ίατρον* στην Αλεξάνδρεια⁴²⁷, σε περίοδο κατά την οποία ο τελευταίος εργαζόταν ιδιωτικά, ανεξαρτήτως από το ρωμαϊκό στρατό⁴²⁸. Σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν μπορούμε να απο-

⁴²² F. Oertel, *Die Liturgie*, σσ. 195-204. N. Lewis, *The compulsory public services*, σ. 42.

⁴²³ Τον πάπυρο χρησιμοποιεί η M. Hirt Raj (*ό. π.*, σ. 106) ως παράδειγμα.

⁴²⁴ Για τον *πόρον* ως προϋπόθεση ανάληψης *δημοσίας λειτουργίας* και την εξαίρεση των ευρισκομένων σε *ἀπορίαν* στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. N. Lewis, *ό. π.*, σσ. 159-160.

⁴²⁵ D. Hagedorn - K. A. Worp, «P.Cair. Inv. 10560: Monatsabrechnung einer Steuerbehörde (Rekto) und Aufstellung (Verso)», *ZPE* 121 (1998), σ. 191 (σχόλ. στη γρ. 10).

⁴²⁶ Βλ. J. Chapa, *Letters of condolence*, σσ. 111-112 (σχόλ. στη γρ. 13).

⁴²⁷ R. W. Davies, «The medici of the Roman armed forces», σ. 94.

⁴²⁸ J. Chapa, *ό. π.*, σ. 106. Βλ. και παραπάνω, σσ. 65-66 της παρούσας εργασίας.

κλείσουμε το ενδεχόμενο η *λειτουργία* με την οποία ασχολείται ο Σερήνος να σχετίζεται με το ιατρικό επάγγελμα⁴²⁹.

Τα παραπάνω παπυρικά έγγραφα επιβεβαιώνουν όχι μόνο τον περιορισμό του προνομίου της *άλειτουργησίας* των *ιατρῶν* μετά το διάταγμα του Αντωνίνου Ευσεβούς, αλλ' επιπλέον μαρτυρούν την υποχρέωση των μη *δεδοκιμασμένων* *ιατρῶν* να αναλαμβάνουν *λειτουργίας* ενίοτε ανεξάρτητες από το επάγγελμά τους, σε αντίθεση με τους *δημοσίους* *ιατρούς*, που, όπως είδαμε, ασκούσαν ιατροδικαστικά καθήκοντα εν είδη *δημοσίας λειτουργίας*.

Θα ήταν παράλειψή μου αν δεν ανέφερα στο σημείο αυτό τους λογαριασμούς *P.Thmouis* 1 (180-192 μ.Χ.) και *P.Cair.Masp.* I 67057. Σύμφωνα με τη στήλη CCCIII, γρ. 1 και τη στήλη CXXVIII, γρ. 4 του πρώτου, *ιατροί* εξειδικευμένοι στην εκτέλεση τελετουργικής περιτομής μάλλον αποτελούσαν *δημόσιους* *ιατρούς*, αν κρίνουμε από την προέλευση της αμοιβής τους από κρατική φορολογία επιβεβλημένη σε χωριά του Μενδήσιου νομού. Το επίθετο *δημόσιος* δεν συνοδεύει τον όρο *ιατρός* σε καμία από τις δύο καταγραφές, ενώ η λακωνικότητα του κειμένου δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν οι εν λόγω *ιατροί* εκτελούσαν τελετουργική περιτομή εν είδει *δημοσίας λειτουργίας*, ή αν ασκούσαν παράλληλα ιατροδικαστικά καθήκοντα. Τέλος, μάλλον *δημόσιος* πρέπει να ήταν ο *ιατρός* της πόλης Ανταίου, που καταγράφεται στον λογαριασμό *P.Cair.Masp.* I 67057 (6^{ου} αι.), στήλη I, γρ. 13, αφού τα 25 *νομισμάτια* με τα οποία αμείβεται μάλλον αποτελούσαν μισθό προερχόμενο από το σύνολο των κατοίκων της πόλης.

Ας μου επιτραπεί να ολοκληρώσω το παρόν κεφάλαιο με μια παρατήρηση που αφορά στις ιατρικές γνώσεις των *δημοσίων* *ιατρῶν*. Ο μικρός αριθμός εγγράφων *προσφωνήσεως* που μαρτυρούν θεραπεία θύματος ή ασθενούς από *δημόσιον* *ιατρόν*⁴³⁰, σε συνδυασμό με το κοινότοπο και καθόλου λεπτομερές λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν στα πορίσματά τους οι *δημόσιοι* *ιατροί*, εγείρει αμφιβολίες για το αν αυτοί κατείχαν τις απαραίτητες ιατρικές γνώσεις, ώστε να προβούν σε ακριβή διάγνωση της

⁴²⁹ Βλ. και G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* III 2, σχόλ. στη γρ. 13 (σ. 11), όπου παραπομπή στον Γαλ., *Εἰς Ἱππ. Φύσ. ἀνθρ. ὑπόμν.* 3, 1, 177 (Mewaldt): *τάχα δὲ καὶ τοὺς ὀπωσοῦν ἐσπευσμέναις ὀδοιπορίαις χρωμένους ἀδύνατον ἐστὶν ὡς ὁ <Πόλυβος> κελεύει διαιτᾶσθαι καὶ ὄλωσ τοὺς ἐν ἀσχολίαις πολιτικαῖς ὄντας ἢ τῶ καλουμένῳ περιστατικῶ βίῳ.*

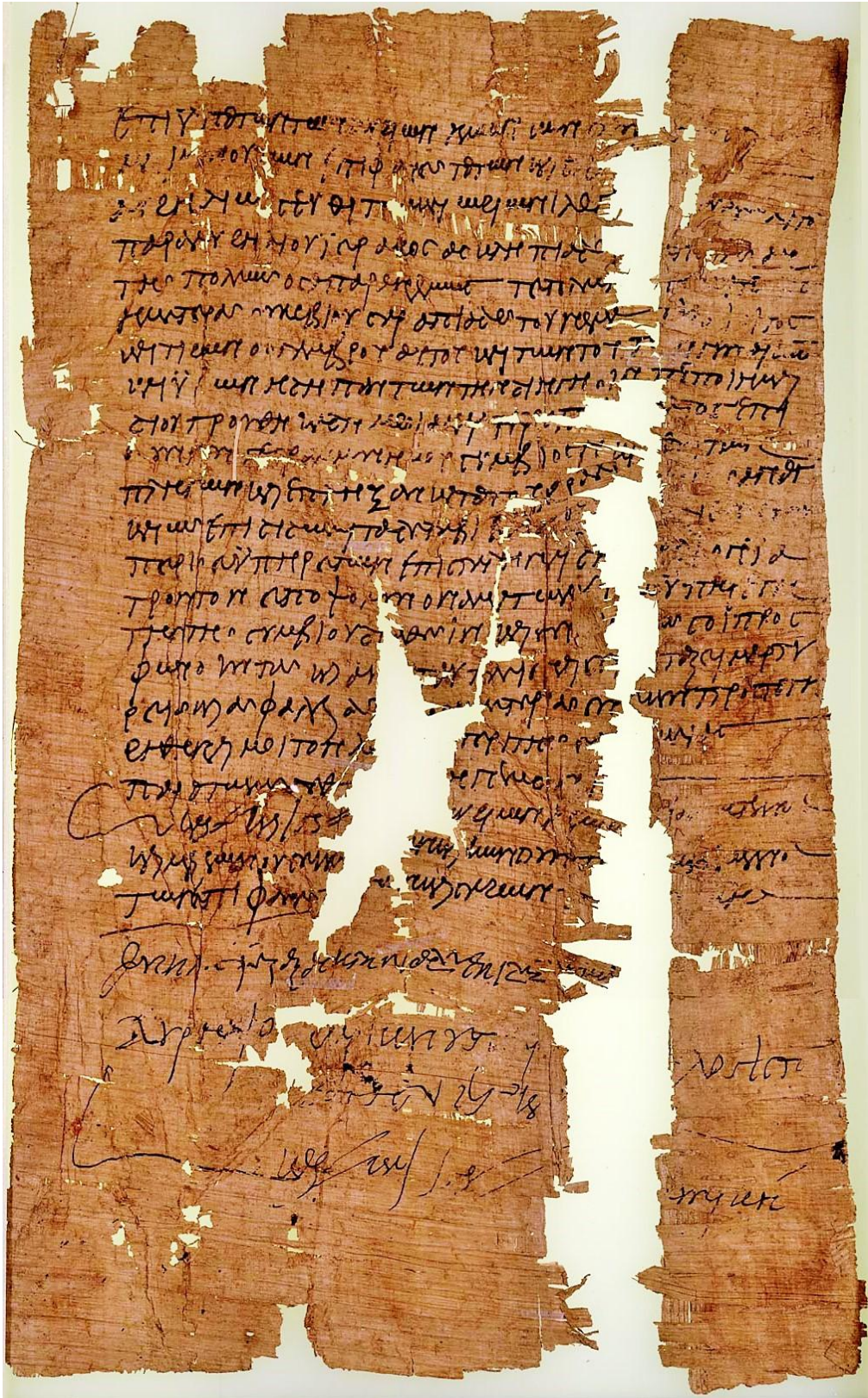
⁴³⁰ Αβέβαιο παραμένει το αν η *δέουσα* *θεραπεία* που θα τύχουν οι Τιτοής και Ψεκής, σύμφωνα με τον *P.Oxy.* LVIII 3926, γρ. 21-22, θα παρασχεθεί από *δημόσιον* *ιατρόν*. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 24.

διαθέσεως των πασχόντων και ενδεχόμενη θεραπεία τους⁴³¹. Πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε πως, για τη διατύπωση οποιασδήποτε κρίσης σχετικά με το ζήτημα της επάρκειας ιατρικών γνώσεων των *δημοσίων ιατρών*, οφείλει κανείς να λάβει υπόψη τον κατά βάση δικαστικό - διοικητικό και όχι αμιγώς ιατρικό χαρακτήρα των *προσφωνήσεων*, των μοναδικών μέχρι στιγμής εγγράφων, τα οποία πληροφορούν για το έργο της επαγγελματικής αυτής ομάδας. Επιπλέον, η χρήση απλοϊκού λεξιλογίου στα πορίσματα των *προσφωνήσεων* ίσως να μην οφείλεται στην ανεπάρκεια ιατρικών γνώσεων των συντακτών τους, αλλά μάλλον στην ανεπάρκεια των παραληπτών, οι οποίοι ενδιαφέρονταν κυρίως για την περιγραφή των εξωτερικών, εμφανών τραυμάτων των θυμάτων⁴³².

---

⁴³¹ J. Draycott, *ό. π.*, σσ. 24-25.

⁴³² J. Draycott, *ό. π.*, σ. 25. Για τη σημασία των εμφανών τραυμάτων στις καταγγελίες για βιαιοπραγία βλ. A. Z. Bryen, «Visibility and violence», σσ. 183-184, ο οποίος επισημαίνει (σσ. 196-197) ότι, σε αντίθεση με τους καταγγέλλοντες τις πράξεις βίας και τους αρμόδιους διοικητικούς υπαλλήλους, οι *ιατροί* που επιθεωρούσαν τη *διάθεσιν* των θυμάτων ενδιαφέρονται τόσο για τα εμφανή όσο και για τα μη εμφανή τραύματα.

P.Oxy. LXI 4122

[www.papyri.info]

4. Κοινωνικό status των *ιατρῶν*

στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο

<[Τὰ δ]ἔ> στρωμάτια καὶ τὰς
 ψιλὰς / [καλ]ῶς ποιήσ[εις ἀ]γο-
 ρ[άσας] / [Νέ]ωνι τῶι *ιατ*ρῶ[ι],
 ὄπ[ως] / [π]αραγ[ενό]μενος κο-
 μίσηται. / Καὶ γὰρ ν[ῦ]ν ἐνεκάλει
 περὶ / τούτων. Γίνωσκε δὲ καὶ /
 Νέωνα εὐήμεροῦντα / παρὰ τῶι
 βασιλεῖ.

*P.Cair.Zen. IV 59571 (242 π.Χ. -
 Φιλαδέλφεια), γρ. 7-14.*

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρώ την ανάδειξη της κοινωνικής θέσης των ιατρικών λειτουργιών στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο υπό το φως των παπυρικών πηγών, των επιγραφών και των οστράκων.

Οφείλω να ομολογήσω πως το εύρος της σημασίας του όρου «κοινωνικό status» είναι μεγάλο και άπτεται, μεταξύ άλλων, ακόμη και ζητημάτων που σχετίζονται με τη μαθητεία των *ιατρῶν* ή την άσκηση της ιατρικής και τα οποία έχουν ήδη γίνει αντικείμενο μελέτης σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο πραγματεύομαι θέματα που αφορούν στις μορφές κοινωνικής αποδοχής των *ιατρῶν* ως επαγγελματιών, δηλαδή στην εκτίμηση που έτρεφαν οι ασθενείς προς αυτούς, στη σταδιοδρομία τους ως θεραπευτών στις Αυλές των βασιλέων και των αξιωματούχων, αλλά και στην ανέλιξή τους σε διοικητικές ή άλλες θέσεις. Παράλληλα, επιχειρώ την ανάδειξη των κειμένων, τα οποία παρέχουν ενδείξεις για την οργάνωση επαγγελματικών ιατρικών σωματείων στη μεταφαραωνική Αίγυπτο, ενώ πραγματεύομαι το ζήτημα της ύπαρξης φυλετικού διαχωρισμού των *ιατρῶν* στη χώρα του Νείλου και τον βαθμό στον οποίο η εθνική ταυτότητα σχετίζεται με πτυχές της άσκησης του επαγγέλματος. Στο τελευταίο τμήμα της ενότητας καταβάλλεται προσπάθεια να ενταχθούν στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής παπυρικά κείμενα που μνημονεύουν δούλους και γυναίκες *ιατρούς*.

**α) Μόρφωση των *ιατρῶν* και κοινωνική
αναγνώριση του ιατρικού επαγγέλματος**

Σε προηγούμενες ενότητες της εργασίας αυτής έγινε αναλυτική αναφορά σε ορισμένα παπυρικά και επιγραφικά κείμενα που πληροφορούν για την εγγραμματοσύνη και την εκπαίδευση των *ιατρῶν* καθώς και για την άσκηση της ιατρικής τέχνης από μέρους τους. Στην παρούσα ενότητα θα προσπαθήσω να διαπιστώσω σε ποιον βαθμό η εγγραμματοσύνη και οι ικανότητες των *ιατρῶν* αυτών σχετίζονταν με την κοινωνική καταξίωσή τους ως πεπαιδευμένων επαγγελματιών, ή διαφορετικά, κατά πόσον η μόρφωση και η αποτελεσματικότητα στην άσκηση της τέχνης τους εκτιμάτο από τους ασθενείς ή το κοινωνικό σύνολο γενικότερα⁴³³.

Η κατοχή βιβλίων από ορισμένους *ιατροὺς* και η επισταμένη ασχολία με την τέχνη τους μαρτυρεί όχι μόνο το μορφωτικό επίπεδο και την ευρυμάθειά τους, αλλά και το χρέος που αυτοί ένιωθαν να εμπλουτίζουν τις ιατρικές τους γνώσεις, να βελτιώνουν τις ικανότητες και να αυξάνουν την πείρα τους, με σκοπό την αποτελεσματικότερη άσκηση του λειτουργήματός τους.

Θυμίζω σύντομα την περίπτωση του στρατιωτικού *ιατροῦ* Μάρκου, ο οποίος με την επιστολή *P.Ross.Georg.* III 1 ζητεί από τη μητέρα του να ξεσκονίσει και να μαζέψει τα ιατρικά βιβλία που άφησε στο σπίτι⁴³⁴ φεύγοντας για την Αλεξάνδρεια, όπου *ἐν προλήμψι ἐστὶν πολλῇ τῇ περὶ τοὺς κ[ά]μνοντας καὶ τὸ ἱατρῖον* (*P.Ross.Georg.* III 2, γρ. 8-9 [leg. *προλήψει, ἱατρεῖον*]). Παρομοίως, με το γράμμα *P.Oxy.* LIX 4001, ο ευρυμαθής πεπαιδευμένος *ιατρός* Ευδαίμων⁴³⁵ παραπονείται στους δικούς του ότι βρήκε μόνο τέσσερα από τα πέντε βιβλία που εκείνοι έστειλαν⁴³⁶, τα οποία, ακόμη και αν δεν ήταν ιατρικά, αποτελούν μάρτυρες της πνευματικής καλλιέργειας και της ευρυμάθειας του κατόχου τους. Υπενθυμίζω, τέλος, τα σχόλια του γραφέα της επιστολής *P.Mert.* I 12, *ιατροῦ* Χαιρά, σχετικά με τη σύσταση και την ποιότητα ορισμέ-

⁴³³ Βλ. σχετικά F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 59-61, 63, 64. J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 171-179. H. W. Pleket, «The social status of physicians in the Graeco-Roman world», στο Ph. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, I, σσ. 27-33 (ιδιαιτ. σσ. 32-33).

⁴³⁴ Γρ. 17-19: *Καὶ ὡς ἐν τῇ <ἐ>κάστη ἐπιστολῇ σοι γράφω ἐκτινάξαι μου τὰ ἱατρικὰ / βιβλία, ἐκτινάξον καὶ ἄρον αὐτὰ ἀπὸ τῆς θυρίδος ἃ κατέλιπα / ἐξερχόμενος.*

⁴³⁵ Βλ. παραπάνω.

⁴³⁶ Γρ. 20-22: *μόνα δ βιβλία / εἶρον ἐν τῇ δισακκία, ὑμεῖς δὲ ἐγράψατε ὅτι, ε ἄπεστείλαμεν.*

νων δειγμάτων καταπλασμάτων⁴³⁷, σχόλια που προϋποθέτουν πειραματική παρατήρηση των θεραπευτικών ιδιοτήτων των φαρμακευτικών ουσιών.

Μια τέτοια αντιμετώπιση της ιατρικής τέχνης από ορισμένους *ιατροὺς* δεν μπορούσε παρά να εκτιμηθεί από τους ασθενείς, που έβλεπαν στο πρόσωπο του ιατρικού λειτουργού έναν άνθρωπο εμπιστοσύνης αλλά και αποτελεσματικό θεραπευτή, στον οποίο εξέφραζαν ποικιλοτρόπως την ευγνωμοσύνη τους. Τα πολυάριθμα παπυρικά έγγραφα, τα οποία οι *ιατροὶ* καλούνται να συντάξουν ή να υπογράψουν για λογαριασμό των αγράμματων ή ολιγογράμματων ενδιαφερόμενων⁴³⁸ δεν είναι οι μόνοι μάρτυρες της εκτίμησης και της εμπιστοσύνης που έτρεφαν οι λιγότερο πεπαιδευμένοι ή μη εγγράμματοι κάτοικοι της Αιγύπτου προς αυτούς.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο *P.Lips. I 33* (= *Chr.Mitt. 55*: 386 μ.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο ο *δημόσιος* *ιατρός* Αθηνόδωρος (γρ. 2) φαίνεται πως έχει ρόλο συνηγόρου υπεράσπισης της Σαραπιαίνης Παξάμου, κατά τη διάρκεια μιας δίκης. Η παραδοχή της άποψης ότι η ανάληψη ενός τέτοιου καθήκοντος από τον εν λόγω *ιατρὸν* οφείλεται πιθανότατα στο φυσικό ταλέντο και στην αναγνωρισιμότητά του ως ιατρικού λειτουργού⁴³⁹, ενδεχόμενη καλλιέργεια ενός τέτοιου ταλέντου με τη μορφή σπουδών σε κάποια ρητορική σχολή ή και προσωπικής ενασχόλησης με τη ρητορική τέχνη δεν μπορεί να αποκλεισθεί, τουλάχιστον αν κρίνουμε από το παράδειγμα του *ιατροῦ* και *σχολαστικοῦ* Δαδούχου της *CIG 4781c*, γρ. 2-3, από τις Θήβες⁴⁴⁰.

Ρόλο έμπιστου διαμεσολαβητή φαίνεται πως έχει ο *ιατρός* Νεμεσίος, ο οποίος μεσολάβησε ώστε ο Αυρήλιος Νεμεσιανός να παραχωρήσει στον Αυρήλιο Δωρόθεο τμήμα γης προς σπορά, σύμφωνα με τον *P.Vind.Sijp. 9* (= *P.L.Bat. IX 9*: 5^{ου} αι. - Ηρακλεόπολη), γρ. 6-9: *Μεμίσθωμε παρά σο ὕ' ἀπὸ τῶν ὑπαρχό' ν' / τῶν σοι γηδίων ἐν πεδίῳ Φῦς ἐν κλήρω Ψαννὲ ἀρούρα<ς> ἤμισυ τέταρτο' ν' / δ(ιὰ) το ὄ' Νεμεσίνο ὕ' ἱατρο ὄ' εἰς σπόρον* (leg. *μεμίσθωμαι, γηδίων, πεδίῳ, κλήρω*). Παρόμοια περίπτωση μεσάζοντος για την ασφαλή και σίγουρη αποστολή μιας επιστολής αποτελεί ο *ιατρός* Ηλιόδωρος, σύμφωνα με τον *P.Sarap. 84a* (1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμπολίτης νομός),

⁴³⁷ Γρ. 15-20: *ἡ μὲν Ἀρχαγάθις* (leg. *Ἀρχαγάθειος*) *ὕγιῶς / περιέχει, ἡ δὲ ἔλκωτικὴ ῥητείνης* (leg. *ῥητίνης*) / *συνσταθμίαν* (sic) *οὐ περιέχει. Ἐρωτῶ / δέ σε περὶ ἔλκωτικῆς γενναίας / δυναμένης ἀκινδύνως πέλματ(α) / ἔλκῶσαι.* Γρ. 23-25: *ἔστιν / δὲ καὶ ἡ τετραφάρμακος σκληρά.*

⁴³⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 14.

⁴³⁹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 213.

⁴⁴⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 29.

στήλη II, γρ. 3-5: ἔπεμψα σοι δι' Ἡλιοδώρου / ἱατροῦ τὴν ἐπιστολὴν τῆς φουτείας / ἔχουσιν ἀναφόριον σεσημειωμένον⁴⁴¹.

Επίσης, δεν μπορεί να μας αφήσει αδιάφορους η περίπτωση της κοπτικής επιστολής *P.Kell.Copt.* I 25, σύμφωνα με την οποία ο Ματθαῖος σπεύδει να καθυστερήσει την πολυαγαπημένη του μητέρα, διαβεβαιώνοντάς την πως τα διπλωμέ-να σε ορισμένα επιστολικά παπύρινα φύλλα φάρμακα που προορίζονταν για αυτή συνέστησαν φίλοι του γιατροῦ⁴⁴². Ανάλογη περίπτωση ανασφαλούς πάσχοντος αποτελεί ο γραφέας του *SB XVIII 13589* Ερμίνος, που ζητεί από τον Θεόδωρο να επιτρέψει να παραμείνει δίπλα του ο ἱατρὸς Σαραπίων, του οποίου η ιατρική φροντίδα είναι πολύτιμη για αυτόν (γρ. 14-15: ἐπιμελῖται [leg. ἐπιμελεῖται] γάρ / μοι σφό<δ>ρα).

Η ανέγερση τιμητικών ή επιτύμβιων επιγραφών, στις οποίες εξάιρονται οι ικανότητες των ἱατρῶν ή η γενναιόδωρη αμοιβή τους αποτελούσαν τρόπους έκφρασης της ευγνωμοσύνης των πασχόντων προς αυτούς. Εκτός από τις τιμητικές επιγραφές προς τους βασιλικούς ἱατροὺς και ἀρχιατροὺς, στις οποίες θα αναφερθῶ παρακάτω⁴⁴³, επιτύμβιες επιγραφές, όπως οι *SEG XXVI 1809*, γρ. 1: [πρὶν κλυτὸς ἴητ]ήρ λεγόμεν μ[όχθων τ' ἐπίκουρος]· *I.Métr.* 77, γρ. 2: ἱητήρ τις ἀνήρ και *SEG VIII 483* (= *I.Métr.* 14), γρ. 4: πολλῶν ἀνθρώπων βοῖθὸς ἐὼν σοφ[ῖαι (:)], αναφέρονται στις υπηρεσίες που προσέφεραν οι αποθανόντες ἱατροί. Θυμίζω επίσης τον ἀρχιατρὸν Ἰωάννη, που ἔλαβε ως συμπληρωματική αμοιβή 1 νομισμάτιον, για την αποτελεσματική θεραπεία ενός μέλους ευγενούς οικογένειας από το χωριό Τουρουβέ-στιν του Αρσινοῖτη νομού, σύμφωνα με τον *SPP X 251*, γρ. 2-3.

Ὅπως όμως έχει επισημανθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο της μελέτης μας, δεν ήταν λίγοι οι απαίδευτοι χειρώνακτες που επιθυμούσαν να ασκήσουν την ιατρική τέχνη και οι ἱατροί που προθυμοποιούντο να τους τη διδάξουν με βασικό κίνητρο τα χρήματα. Ἄλλωστε τόσο το θέσπισμα του αυτοκράτορα Δομιτιανού *FIRA I 77* (93-94 μ.Χ. - Πέργαμος), γρ. 21-31, περί απαγόρευσης της ανεξέλεγκτης διδασκαλίας της ιατρικής, όσο και η αντίδραση του Γαληνού, ο οποίος κατηγορεῖ τους ἱατροὺς που

⁴⁴¹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 214.

⁴⁴² Γρ. 39-40: *ϞΝΔΝΔΓΚΔΙΟΝ ΝΕ 2Ν / Ψ2ΕΡ` ΝΕΤΔΥΤΕΙΤΟΥ ΝΗΙ ΕΟΥΟ ΝΣΕΙΝΕ*. I. Gardner κ.ά., *P.Kell.Copt.* I 25, μτφρ. στις γρ. 39-40 (σσ. 190-191): «I have also written: 'Take the 100 for you'. They are necessities. It was some friends who gave them to me; they are doctors».

⁴⁴³ Βλ. σσ. 113-114 της παρούσας εργασίας.

δίνουν σε απαίδευτους και άσχετους με την ιατρική χειρώνακτες το δικαίωμα άσκησης του ευγενούς αυτού λειτουργήματος⁴⁴⁴, επιβεβαιώνουν μια τέτοια άποψη.

Η άμμος της Αιγύπτου διέσωσε παπυρικά κείμενα που αποκαλύπτουν την έντονη δυσαρέσκεια ασθενών και μη, οι οποίοι δεν διστάζουν να σχολιάσουν αρνητικώς και να αντιμετωπίσουν με ειρωνεία την αναποτελεσματικότητα ορισμένων *ιατρῶν*, η οποία ίσως οφείλεται σε ανεπάρκεια γνώσεων ή στην τύχη⁴⁴⁵.

Περίπτωση αναποτελεσματικού θεραπευτή μαρτυρεί η αποσπασματικώς σωζόμενη επιστολή PSI VI 665 (3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), από το αρχείο του Ζήνωνα. Ο ανώνυμος γραφέας του παπύρου, για την ιατρική ιδιότητα του οποίου δεν υπάρχει μεγάλη αμφιβολία, ενημερώνει τον παραλήπτη της επιστολής πως ο *ιατρὸς* Ερμίας⁴⁴⁶, που χρειάστηκε να επεμβή για την αποκατάσταση της υγείας της Φιλιάδας (γρ. 1)⁴⁴⁷, αποδείχθηκε αναποτελεσματικός, ενώ η τελευταία βρήκε την ίαση μόνον όταν ο συντάκτης του εγγράφου επέστρεψε από τη Μέμφιδα και φρόντισε την ασθενή (γρ. 3-6: *ἀνακληθεὶς δὲ / Ἐρ[μί]ας [;], ἐμοῦ ἐμ [leg. ἐν] Μέμφει ὄντος, / οὐ[κ ἢ] δύνατο ἰάσασθαι αὐτήν, / ἔω[ς] {ὡς} ἐγὼ παραγενόμενος ὑγ[ί]ασα*)⁴⁴⁸.

Χαρακτηριστική επίσης περίπτωση αποτελεί το *ἀντίγραφον ὑπομνηματισμοῦ P.Oxy. I 40* (2^{ου} αι. μ.Χ.), σύμφωνα με το οποίο ο *ἡγεμονεύσας* Ευδαίμων ισχυρίζεται ότι ο *ιατρὸς* Ψάσις προέβη σε ανεπαρκή θεραπεία ασθενών (γρ. 7-8: *τάχα κακῶς αὐτοὺς ἐθεράπευσας*)⁴⁴⁹, επισημαίνοντάς του πως για να αποκτήσει *ἀλειτουργησίαν* πρέπει να αναφέρει στον *στρατηγὸν* πως ασκεί την ιατρική τέχνη επισταμένως και έχοντας τα κατάλληλα προσόντα (γρ. 8-10: *δίδαξον τ[ὸν] στρα/τηγόν, εἰ ἰατρὸς εἶ δημοσ[ι]ε]ύων ἐπιτη[δείως]*⁴⁵⁰ / *καὶ ἔξεις τὴν ἀλειτουργησίαν*).

⁴⁴⁴ Βλ. παραπάνω, σ. 23.

⁴⁴⁵ Πρβλ. J. Scarborough, *Roman medicine*, σσ. 97-100. J. André, *ό. π.*, σσ. 158-165. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σ. 60.

⁴⁴⁶ P. W. Pestman, *A guide to the Zenon archive. A: Lists and surveys* (Pap.Lugd.Bat. XXI), Leiden 1981, σ. 326.

⁴⁴⁷ P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 434.

⁴⁴⁸ F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 92.

⁴⁴⁹ O. H. C. Youtie («A reconsideration of P.Oxy. I 40»), στο *Scriptumculae* II, σσ. 879-880 και υποσημ. 4 και 5) σημειώνει πως σε ιπποκρατικά έργα το επίρρημα *κακῶς* δηλώνει ανεπάρκεια στην άσκηση της ιατρικής. Βλ. επίσης Π. Δ. Αποστολίδη, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, σ. 382, s. v. “κακῶς”.

⁴⁵⁰ Για τη σημασία του όρου *ἐπιτηδείως* βλ. H. C. Youtie, *ό. π.*, σ. 887, υποσημ. 34. Πρβλ. Ιππ., Όξ. 11, 418: *Ἦν δὲ λαπαρῶ ἐόντι καῦσος ἐπιγένηται, ἦν σοι δοκέη φαρμακεύειν ἐπιτηδείως ἔχειν, ἔσω τριῶν ἡμερῶν μὴ φαρμακεύειν [ἀλλ' ἢ τεταρταῖον].*

Θυμίζουμε επίσης τη γεμάτη παράπονα και απελπισία επιστολή του άγνωστου σε εμάς γραφέα του *PSI IV 297* προς τον *ίατρον* του, ο οποίος τον άφησε αβοήθητο με το θεραπευτικό κατάπλασμα απλωμένο στο δέρμα του, πράγμα που δυσκολεύει τον καθαρισμό του σώματός του, με αποτέλεσμα αυτό να αναδίδει κακοσμία⁴⁵¹. Παρόλη όμως την αγανάκτηση, ο ασθενής είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στον τρόπο με τον οποίο απευθύνεται στον *ίατρον*, χρησιμοποιώντας τη φιλοφρονητική περιφραση *ή σή παίδευσις* (γρ. 1).

Τέλος, *ἐπίδιφριος* ονομάζεται ο *ίατρος* Ματάις, στην εκτενή αίτηση *P.Cair.Masp. I 67002* (567 - Αντινοόπολη), στήλη II, γρ. 10: *τὸν ἄθλιον Ματάιν καὶ δοῦλον ὑμῶν ἐπίδιφριον ἱατρόν*, επίθετο που, σύμφωνα με την ερμηνεία της C. Magdelaine⁴⁵², δηλώνει τον απαίδευτο επαγγελματία, του οποίου οι γνώσεις στηρίζονται μόνο στην εμπειρία.

β) *Ἱατροὶ* της Αυλῆς

Οι γνώσεις, οι ικανότητες, η πείρα και η αποτελεσματικότητα ορισμένων *ἱατρῶν* εκτιμήθηκαν σε τέτοιο βαθμό από τους βασιλείς των ελληνιστικών κρατών και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, ώστε να τούς χρησιμοποιήσουν ως προσωπικούς τους γιατρούς, αντιμετωπίζοντάς τους ως εξέχοντα μέλη της Αυλῆς και παρέχοντάς τους οικονομικά και πολιτικά προνόμια⁴⁵³.

Η πλειονότητα των γραπτών πηγών που αναφέρονται σε ευνοημένους από βασιλείς *ἱατροὺς* στην Αίγυπτο προέρχεται από παπύρους και επιγραφές που χρονολογούνται από την πτολεμαϊκή περίοδο, οπότε ο βασιλιάς και οι αυλικοί του βρίσκονταν εντός των συνόρων της χώρας. Αντιθέτως, τα παπυρικά κείμενα που χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την ευνοϊ-

⁴⁵¹ Γρ. 1-4: *ἀφῆκέν με μετὰ τῆς ἐμπλάστρου θλιβόμενον ἢ σὴ παί[δευσις] / καὶ πρὸ πολλῶν ἡμερῶν οὐκ ἐπεσκέματό με. Ἐπεὶ οὖν ἐκ τῆς / ἄλουσίας αἰσθάνομαι καὶ δριμὺ ὄ[σ]δομένου (leg. ὄζομένου) τοῦ σώματος.*

⁴⁵² C. Magdelaine, «Du char à la pratique routinière. À propos de l'ἐπίδιφριος ἱατρός», στο V. Boudon-Millot κ.ά. (επιμ.), *La science médicale antique: Nouveaux regards. Études réunies en l'honneur de Jacques Jouanna*, Paris 2007, σσ. 295-306.

⁴⁵³ C. Gorteman, «Médecins de cour dans l'Égypte du IIIe siècle avant J.-C.», *CE* 32 (1957), σσ. 313-336. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 73-81. H. Harrauer, *CPR* XIII, σ. 97. J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 105-108. G. Marasco, «Les médecins de cour à l'époque hellénistique», *REG* 109 (1996), σσ. 435-466. Idem, «I medici di corte nella società imperiale», *Chiron* 28 (1998), σσ. 267-285. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 428-430, s. v. «Hofarzt».

κή μεταχείριση *ιατρῶν* που δραστηριοποιούνταν στις Αυλές των ιδιοκτητών των μεγάλων εκτάσεων γης ή των διαχειριστών τους και όχι των Ρωμαίων και Βυζαντινών αυτοκρατόρων, αφού τα κέντρα διοίκησης των δύο αχανών αυτοκρατοριών βρίσκονταν πολύ μακριά από τη χώρα του Νείλου.

Εκτός από τις ιστοριογραφικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες⁴⁵⁴, που μνημονεύουν *ιατροὺς* οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην Αυλή των Πτολεμαίων και έχαιραν της εκτίμησης των μοναρχών, επιγραφές ελληνιστικής περιόδου, που αναρτήθηκαν προς τιμή ορισμένων προσωπικών *ιατρῶν* των Πτολεμαίων, εξαίρουν τις ικανότητες και την αποτελεσματικότητα στην άσκηση του ιατρικού τους καθήκοντος, αποκαλύπτοντας ταυτοχρόνως τα προνόμια που ο βασιλιάς εξασφάλιζε σε αυτούς.

Ο Πτολεμαῖος Γ΄ Ευεργέτης αφιερώνει την αναθηματική επιγραφή *SEG XVIII 640* (246/221 π.Χ.) στον *ιατρὸν* του Ξενόφαντο (γρ. 1-4: [*Βασιλεὺς Πτολεμαῖος Πτολεμαίου / [καὶ Ἀρσινόης θεῶν] ἀδελφῶν / Ξε[νόφαν]τον Σωσικράτους Ἡρακλεῖον / τὸν αὐτοῦ ἱατρόν*])⁴⁵⁵.

Σύμφωνα με την *SEG XXXIII 671* (3^{ου} αι. π.Χ. - Κως), ένας Πτολεμαῖος, με επιστολή προς τον *δημόν* της Κω, εξαίρει την *τέχνην* του *ιατροῦ* Καφησοφόντα, *ἐμφανίζων αὐτὸν ἄξιον / ἤμεν τὰς ἀποστολὰς διὰ τε τὰν δόξαν καὶ / τὰν προ[κο]π[αν] ἐν ταῖς τέχναις* (γρ. 10-12). Οι Κώες, για να τιμήσουν τον συμπατριώτη τους *ιατρόν*, έστησαν την αναθηματική επιγραφή *SEG XXXIII 672* (220-210 π.Χ. - Κως), με την οποία τονίζουν τη συνέπεια του Καφησοφόντα στην εξυπηρέτηση όλων αδιακρίτως των αναξιοπαθούντων (γρ. 7-9: *οὐ[δεμίαν] τε προτίμασιν κατὰ τὰν / τέχνην ποιούμε[ν]ος, τὰν αὐτοῦ [ἐμπειρίαν] παρεσκεύαζε κοινὰν / σπουδάζων περὶ π[άν]τας ὁμοίως τοῦ[ς] πολίτας*).

Όπως δηλώνεται στην πρώτη γραμμή των δύο παραπάνω επιγραφών (*SEG XXXIII 671*, γρ. 1: *Καφισοφῶν Φιλίππου*· *SEG XXXIII 672*, γρ. 1: *Καφισοφῶν Φιλίππου ἱατρός*), ο Καφησοφών ήταν γιος του Φιλίππου, ο οποίος ταυτίζεται με τον *ιατρὸν* Φίλιππο, πατέρα του Καφησοφόντα, σύμφωνα με την επιστολή *P.Mich.Zen.*

⁴⁵⁴ Ενδεικτικά: Σχ. Θεόκρ. 17, 128 (Wendel): *Ἀμύνταν καὶ Χρύσιππον τὸν Ρόδιον ἱατρόν*. Διογ. 7, 186: *Γέγονε δὲ καὶ ἄλλος Χρύσιππος Κνίδιος ἱατρός, παρ' οὗ φησιν Ἐρασίστρατος τὰ μάλιστα ὠφελῆσθαι. καὶ ἕτερος υἱὸς τούτου, ἱατρός Πτολεμαίου* (Πτολεμαῖος Β΄ Φιλιάδελφος). Πολ. 5, 81: *τὸν ἱατρὸν τοῦ βασιλέως Ἀνδρέαν ἀποκτείνας* (Πτολεμαῖος Δ΄). Πλούτ., *Αντ.* 59, 4: *Γλαύκου τοῦ ἱατροῦ*· 82, 2: *ἦν δὲ ἱατρός αὐτῆ συνήθης Ὀλυμπος, ᾧ φράσασα τάληθὲς ἐχρήτο συμβούλῳ καὶ συνεργῶ τῆς καθαιρέσεως* (Κλεοπάτρα Ζ΄). Βλ. επίσης C. Gorteman, *ό. π.*, σσ. 317, 321-325, 331-332.

⁴⁵⁵ C. Gorteman, *ό. π.*, σ. 329. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, σ. 370.

55 (240 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 18-19: *Κα/φισοφῶν ὁ Φιλίππου τοῦ ἱατροῦ υἱός*. Την ταύτιση αυτή ενισχύουν τόσο η χρονολογία ανέγερσης των παραπάνω τιμητικών επιγραφών (3^{ος} αι. π.Χ.), όσο και η εξέχουσα θέση του τιμώμενου στον κύκλο του βασιλιά της Αιγύπτου⁴⁵⁶.

Εξέχουσα θέση στον κύκλο ενός Πτολεμαίου φαίνεται πως κατείχε και ο Χρύσερμος της επιγραφής *OGIS I 104* (= *SEG I 169* = *ID 1525*· 3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.⁴⁵⁷ - Δήλος), του οποίου η ιατρική ιδιότητα αμφισβητήθηκε. Σύμφωνα με το κείμενο, ο Χρύσερμος, ως *συγγενῆς*⁴⁵⁸ *βασιλέως Πτολεμαίου* (γρ. 2), κατείχε τιμητικές διοικητικές θέσεις, όπως αυτή του επί κεφαλῆς των *ἱατρῶν* που δραστηριοποιούνταν στην Αλεξάνδρεια (γρ. 3: *ἐπὶ τῶν ἱατρῶν*)⁴⁵⁹, του *ἐξηγητοῦ*⁴⁶⁰ και του *ἐπιστάτου τοῦ Μουσείου* (γρ. 4)⁴⁶¹. Η συγκέντρωση όλων αυτών των αρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του Χρύσερμου οδήγησαν τον F. Kudlien⁴⁶² να εκφράσει αμφιβολίες σχετικά με την ιατρική ιδιότητα του Χρύσερμου, υποστηρίζοντας ότι η φράση *ἐπὶ τῶν ἱατρῶν* («υπεύθυνος των *ἱατρῶν*») θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ακόμη ένα διοικητικό καθήκον με το οποίο ο Χρύσερμος είχε επιφορτιστεί.

Παρόλο που δεν υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα κατά της θέσης του F. Kudlien, ασφαλώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Χρύσερμος να ήταν *ἱατρός*, η άσκηση της τέχνης του οποίου εκτιμήθηκε από τον βασιλιά, οδηγώντας τον να παραχωρήσει σε αυτόν το πλήθος των τιμητικών διοικητικών θέσεων που καταγράφονται στην επιγραφή, ένας από τους οποίους ήταν και αυτός του υπεύθυνου των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας. Απόδειξη αυτής της εκτίμησης ίσως αποτελεί και η παραχώρηση σε αυτόν έκτασης γης (*δωρεᾶς*)⁴⁶³ στο χωριό Κάμινα της Πολέμωνος

⁴⁵⁶ Για τον *ἱατρὸν* Φίλιππο και τον γιο του Καφισοφώντα βλ. C. Gorteman, *ὁ. π.*, σσ. 325-329.

⁴⁵⁷ Για το πολύπλοκο ζήτημα της χρονολόγησης της επιγραφῆς βλ. P. Roussel - M. Launey, *ID 1525*, σχόλ. σ. 35. W. Dittenberger, *OGIS I 104*, σ. 182, υποσημ. 3. V. Nutton, «Archiatroi», σ. 194, υποσημ. 15.

⁴⁵⁸ Για τον τιμητικό τίτλο *φίλος / συγγενῆς τοῦ βασιλέως* βλ. γενικά A. van Selms, «The origin of the title 'The King's Friends'», *JNES 16* (1957), σσ. 118-123. L. Mooren, *The aulic titlature in Ptolemaic Egypt. Introduction and prosopography*, Brussel 1975, σσ. 1-5.

⁴⁵⁹ P. Roussel - M. Launey, *ID 1525*, σχόλ. σ. 35. R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt*, σ. 632. L. Mooren, *ὁ. π.*, σσ. 185-186. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, σ. 371. V. Nutton, «Archiatroi», σ. 194.

⁴⁶⁰ W. Dittenberger, *OGIS I 104*, σ. 182, υποσημ. 4.

⁴⁶¹ C. Gorteman, *ὁ. π.*, σ. 332, υποσημ. 2.

⁴⁶² F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 33.

⁴⁶³ Για τὰς *δωρεὰς* βλ. M. Rostovtzeff, *A large estate*, σσ. 42-55.

μερίδος του Αρσινοΐτη νομού, όπως πληροφορεί η έντευξις *P. Enteux*. 60 (= *P. Lille* 28·217 π.Χ. - Μάγδωλα), γρ. 1: *ἀπὸ τῆς Χρυσέρμου δωρεᾶς*⁴⁶⁴.

Ανάλογη περίπτωση προνομιακής μεταχείρισης *ἰατροῦ* πληροφορούμαστε από ιδιωτικά παπυρικά έγγραφα του αρχείου του Ζήνωνα: οι επιστολές *P. Cair. Zen.* II 59225 (25 Ιαν. 253 π.Χ.) και *P. Cair. Zen.* II 59251 (13 Απρ. 252 π.Χ.), από τη Φιλαδέλφεια, αποκαλύπτουν ότι ο συντάκτης τους, ο *ἰατρός* Αρτεμίδωρος, στενότατος συνεργάτης του *διοικητοῦ* Απολλώνιου, απολάμβανε την εύνοια του τελευταίου και της βασιλικής οικογένειας⁴⁶⁵.

Με την επιστολή *P. Cair. Zen.* II 59225, ο Αρτεμίδωρος ζητεί από τον Ζήωνα να προβεί σε συγκομιδή του *σησάμου*⁴⁶⁶ από τον *κλήρον* που είχε στην κατοχή του, προφανώς ύστερα από παραχώρηση του Απολλώνιου (γρ. 8-9: *ἐπέ[[ι]]στειλα δέ σοι καὶ περὶ τοῦ σησάμου τοῦ ἐμοὶ γεγονότος ἐν τῷ κλήρῳ, / ἵνα περὶ τε τῆς συγκομιδῆς σπουδάσης, ὅπως συγκομισθῆι τρόπῳ τινί*)⁴⁶⁷, ενώ το ενδιαφέρον του να αποκτήσει ή έστω να δανεισθεῖ από γνωστούς τού Ζήωνα *μέλανα ἵππον* (γρ. 3), με σκοπό την αναπαραγωγή αλόγων (γρ. 5-6: *ἀγοράσας μοι παρ' αὐτῶν τὸν ἵππον εἰς ὀχείαν, ἐὰν ἦ μικροῦ τινος / λαβεῖν· εἰ δὲ μὴ ἔστιν πώλιμος, χρήσαιμαι αὐτὸν εἰς τὴν [[ἐπιούσαν]] ὀχείαν*)⁴⁶⁸, φανερώνει πως ο Αρτεμίδωρος είχε στην κατοχή του σημαντικό αριθμό οικόσιτων ζώων και κατά συνέπεια αρκετά έσοδα για τη συντήρησή τους.

Ο παραπάνω ισχυρισμός επιβεβαιώνεται από την επιστολή *P. Cair. Zen.* II 59251, με την οποία ο Αρτεμίδωρος παρακαλεί τον Ζήωνα να εξασφαλίσει 600 *ἀρτάβας* (=

⁴⁶⁴ Βλ. σχετικά: M. Rostovtzeff, *ό. π.*, σ. 44. Για την προβληματική ταύτιση του Χρυσέρμου, που σχετίζεται με τη δυσκολία ακριβούς χρονολόγησης των γραπτών πηγών, βλ. P. Jouguet, *P. Lille* 28, σχόλ. στη γρ. 1 (σσ. 156-157). O. Guéraud, *P. Enteux*. 60, σχόλ. στη γρ. 1 (σ. 146).

⁴⁶⁵ M. Rostovtzeff, *ό. π.*, σσ. 31-32, 36. R. Taubenschlag, *ό. π.*, σ. 633 και υποσημ. 47. C. Gorteman, *ό. π.*, σσ. 332-334. P. M. Fraser, *ό. π.*, I, σ. 370. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 23-24, 25, 79-81.

⁴⁶⁶ Για την καλλιέργεια και επεξεργασία του *σησάμου*, της βασικότερης πηγής *έλαιου* στην ελληνιστική Αίγυπτο, βλ. M. Schnebel, *Die Landwirtschaft*, σσ. 197-200. C. Préaux, *Les grecs en Égypte d'après les archives de Zénon*, σ. 30 και υποσημ. 16. D. Brent Sandy, *The production and use of vegetable oils in Ptolemaic Egypt* (BASP Suppl. 6), Atlanta 1989, σσ. 15-17.

⁴⁶⁷ C. C. Edgar, *P. Cair. Zen.* II 59225, εισαγ. σχόλ. (σσ. 81-82).

⁴⁶⁸ Για την αναπαραγωγή και την "πειραματική" αμιομιξία αλόγων στη *δωρεάν* του Απολλώνιου, τα οποία χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο στο ιππικό του Πτολεμαίου, βλ. M. Rostovtzeff, *A large estate*, σσ. 167-168. C. Préaux, *L'économie royale*, σσ. 214-217. Eadem, *Les grecs en Égypte*, σ. 83. T. Reekmans, *La consommation dans les archives de Zénon* (Pap. Brux. 27) Bruxelles 1996, σ. 72.

22.385 λίτρα) κριθῶν (γρ. 5) για τα ζῶα⁴⁶⁹ που είχε στην κατοχή του, έξοδα που θα καλύψει από τη σοδειά του σησάμου και του κροτῶνος⁴⁷⁰ (γρ. 6), ενώ ζητεί από τον ἐπιστάτην της δωρεᾶς του Απολλώνιου να μεριμνήσει και για τη συγκομιδὴ της σοδειάς (γρ. 9: καὶ τὰ γενημάτια δὲ ἴνα τρόποι τινὶ συγκομισθῆι ἐπιμελὲς σοι ἔστω). Επιπροσθέτως, η ἐπισήμανση του Αρτεμίδωρου προς τον Ζήνωνα να μη διστάσει να εξασφαλίσει επιπλέον χρήματα για την πραγματοποίηση των παραπάνω εργασιῶν (γρ. 9-10: καὶ ἐάν τι δέηι εἰς / ἀνήλωμα τὸ ἀναγκαῖον δοῦναι, μὴ ὀκνήσης), σε συνδυασμό με την παραγγελία τριῶν μετρητῶν ἀριστης ποιότητας μελιού (γρ. 5: μέλιτος τοῦ βελτίστου μετρητᾶς γ), προφανῶς για ιατρικὴ χρῆση⁴⁷¹, αποκαλύπτει την οικονομικὴ ευμάρεια του ἱατροῦ, ο οποίος – σημειωτέον – συνέταξε τις παραπάνω παραγγελίες ἐνόσω συνόδευε τον Απολλώνιο στο ταξίδι των γάμων της βασίλισσας Βερενίκης στη Συρία⁴⁷² (γρ. 2-3: παραγινόμεθα εἰς Σιδῶνα, συμπορευόμενοι τῆι βασιλίσηι / ἕως τῶν ὀρίων).

Ακόμη ἓνα δείγμα της εὐνοίας του Απολλώνιου προς τον ιδιωτικὸ του ἱατρὸν Αρτεμίδωρο αποτελεί η μέριμνα του διοικητοῦ για τη φροντίδα της οἰκίας τοῦ Αρτεμίδωρου στη Φιλαδέλφεια, η οποία μάλλον αποτελούσε ἐξοχικὴ κατοικία τοῦ ἱατροῦ⁴⁷³. Στην προαναφερθεῖσα ἐπιστολὴ *P.Cair.Zen. II 59251* ο Αρτεμίδωρος παραγγέλλει στον Ζήνωνα να φροντίσει ὥστε η οἰκία να ἔχει ἀποκτήσει στέγη, ὅταν

⁴⁶⁹ Γρ. 7: καὶ τὰ ζευγάρια δὲ καὶ τὰ ἱερεῖα (leg. ἱερεῖα) καὶ τοὺς χῆνας. Για τα βοοειδῆ που χρησιμοποιούνταν ὡς ζῶα εργασίας (κτῆνη, ζευγάρια), βλ. C. Préaux, *L'économie royale*, σσ. 208-210, ἐνῶ για τα ἱερεῖα, χοίρους που καταναλώνονταν σε θυσίες και συμπόσια εορτῶν, βλ. D. J. Thompson, «Ptolemaic pigs: an ecological study», *BASP* 39 (2002) σ. 123. Για την ἐκτροφή και κατανάλωση χηνῶν στην Αἴγυπτο βλ. M. Schnebel, *ὁ. π.*, σσ. 339-340. M. Cobianchi, «Ricerche di ornitologia nei papiri dell'Egitto greco-romano», *Aegyptus* 16 (1936), σσ. 121-122.

⁴⁷⁰ Για τον κροτῶνα, φυτὸ, ἀπὸ το οποίο παραγόταν τὸ ὄξινο και ἀκατάλληλο προς βρώση φωτιστικὸ ἔλαιον κίκι, βλ. M. Schnebel, *ὁ. π.*, σσ. 200-201. D. Brent Sandy, *ὁ. π.*, σσ. 41-47.

⁴⁷¹ H. Chouliara-Raïos, *L'abeille et le miel en Égypte*, σσ. 110-111, 149-150. T. Reekmans, *ὁ. π.*, σ. 29. Για τη χρῆση μελιού στην ιατρικὴ βλ. παραπάνω.

⁴⁷² C. C. Edgar, *P.Cair.Zen. II 59251*, εἰσαγ. σχόλ. και σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 102). Για τη βασίλισσα Βερενίκη και τον γάμο της με τον Αντίοχο Β' βλ. C. H. Macurdy, *Hellenistic queens. A study of woman-power in Macedonia, Seleucid, Syria, and Ptolemaic Egypt* (The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 14), Baltimore - London 1932 (ανατύπ. 1977), σσ. 87-90. E. Bevan, *The house of Ptolemy. A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty*, Chicago 1968, σσ. 70-71. J. D. Grainger, *A Seleucid prosopography and gazetteer* (Mnemosyne Suppl. 172), Leiden - New York - Köln 1997, σσ. 13-15, s. v. «Antiochos II». σ. 39, s. v. «Berenike», ὅπου παραπομπές σε ιστορικὰ λογοτεχνικά κείμενα.

⁴⁷³ C. Préaux, *Les grecs en Égypte*, σ. 42.

αυτός επιστρέφει από τη Συρία (γρ. 6-7: *καὶ τῆς οἰκίας δὲ τῆς ἐμ [leg. ἐν] Φιλαδέλφειας / ἐπιμελόμενος, ἵνα ὡς ἂμ [leg. ἂν] παραγενόμεθα καταλάβωμεν αὐτὴν ἐστεγασμένην*). Επιπλέον, το επιστολικό σπάραγμα *P.Cair.Zen. III 59399* (3^{οο} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 3-4, πληροφορεῖ για κατασκευή ἢ επισκευή της κατοικίας του Αρτεμίδωρου, ἐνῶ το *ὑπόμνημα P.Mich.Zen. 84* (3^{οο} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 18, 21, αναφέρεται στην οἰκία του Αρτεμίδωρου στη Φιλαδέλφεια ὡς σύνορο των υδρευτικῶν εργασιῶν στην περιοχή⁴⁷⁴.

Ο ἄγνωστος σε ἐμᾶς γραφέας της ἐπιστολῆς *P.Cair.Zen. IV 59571* (αρχές του 242 π.Χ. - Φιλαδέλφεια) ἀποκαλύπτει ὅτι ἐκτός ἀπὸ τον Απολλώνιο ἄλλος ἕνας *ἰατρὸς* ἔχαιρε της ἐκτίμησής του βασιλιά, αὐτὴ τη φορὰ του Πτολεμαίου Γ' Εὐεργέτη⁴⁷⁵. Ο συντάκτης παραγγέλλει στον Ζήωνα να ἀποστείλει στον *ἰατρὸν* Νέωνα τα μαξιλάρια καὶ τα χαλιά που ζήτησε (γρ. 7: *στρωμάτια καὶ τὰς ψιλὰς*), σημειώνοντας πως ο Νέων ἔχει τύχει της εὐνοίας του βασιλιά (γρ. 12-14: *γίνωσκε δὲ καὶ / Νέωνα εὐήμεροῦντα / παρὰ τῷ βασιλεῖ*). Η παρατήρηση ὅτι ἡ χρήση στρωμάτων καὶ χαλιῶν περιβάλλεται γενικά ἀπὸ υψηλό κοινωνικό καὶ οικονομικό status⁴⁷⁶, καθὼς καὶ ο υπαίτιγμός του γραφέα ὅτι ο Νέων ἀναμένει με ἀνυπομονησία την παραλαβὴ τους (γρ. 11-12: *καὶ γὰρ ν[ῦ]ν ἐνεκάλει περὶ / τούτων*), ἐπιβεβαιώνουν την προνομιακὴ μεταχείριση του *ἰατροῦ* στην Αὐλή του Πτολεμαίου. Επιπλέον, ο ἐκδότης της ἐπιστολῆς⁴⁷⁷ ἐπισημαίνει ὅτι ο Εὐεργέτης εἶχε στήσει ἀνδριάντα προς τιμὴ του προσωπικοῦ του *ἰατροῦ*, του ὁποῦ ὁμως το ὄνομα ἔχει χαθεῖ, καθιστώντας ἔτσι ἀδύνατη την ταύτιση του τιμηθέντος *ἰατροῦ* με τον Νέωνα του παπύρου.

Απὸ την πτολεμαϊκὴ ἐποχὴ χρονολογεῖται ο *P.Tor.Choach. 12* (= *UPZ II 162*: 11 Δεκ. 117 π.Χ. - Θήβες), νομικό ἐγγραφο κατὰ των *χοαχυτῶν*⁴⁷⁸ της Θήβας⁴⁷⁹, του ὁποῦ ο συντάκτης ἐπικαλεῖται παλαιότερη ἀπόφαση του βασιλικοῦ *ἰατροῦ Τατᾶ* σχετικὰ με τη μετακίνηση των *ταριχευτῶν* ἀπὸ τη Θήβα στα Μεμνόνεια (στήλη II, γρ. 24-26: *τὸ ἔθνος μεταγαγεῖν εἰς τὰ Μεμνόνεια, / καθότι καὶ πρότερον, ἐξ ὧν προσανήνεγκεν αὐτῶι Τατᾶς / ὁ βασιλικὸς ἰατρὸς προσεταχέναι τὸν βασιλέα*). Παρόλο που ἀπὸ

⁴⁷⁴ T. Reekmans, *ὁ. π.*, σ. 71.

⁴⁷⁵ C. Gorteman, *ὁ. π.*, σσ. 329-331.

⁴⁷⁶ T. Reekmans, *ὁ. π.*, σ. 32, καὶ ὑποσημ. 102.

⁴⁷⁷ C. C. Edgar, *P.Cair.Zen. IV 59571*, σχόλ. στη γρ 9 (σ. 37).

⁴⁷⁸ Πρόκειται για υπαλλήλους που φρόντιζαν την περιποίηση καὶ την τελετουργικὴ ταφὴ των νεκρῶν, προσφέροντας θυσία σε θεότητες. *LSJ*, s. v.

⁴⁷⁹ P. W. Pestman, *The archive of the Theban choachytes (second century B.C.). A survey of the Demotic and Greek papyri contained in the archive* (Studia Demotica 2), Leuven 1993, σσ. 163-165.

καιρό έχει υποστηριχθεί⁴⁸⁰ ότι ο βασιλικός *ιάτρος Τατᾶς* δεν αποτελούσε προσωπικό γιατρό του Πτολεμαίου αλλά διοικητικό υπάλληλο του νομού, η έκδοση αποφάσεων για τη διευθέτηση ζητημάτων σχετικών με τους υπαλλήλους των νεκροπόλεων (*χοα-χύτας* και *ταριχευτάς*) *παρά τῷ βασιλεῖ* ίσως υποδηλώνει ανάληψη υψηλής διοικητικής θέσης, όχι απαραίτητως σχετικής με την ιατρική, προφανώς έπειτα από απόφαση του βασιλιά.

Από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. χρονολογείται ο *P.Mich.* XI 620 (239-240 μ.Χ.), που αποτελεί λογαριασμό ενοικίων, εσόδων και εξόδων του κτήματος του Βαλέριου Τιτανιανού στη Διονυσιάδα⁴⁸¹. Σύμφωνα με τη στήλη VII, recto, γρ. 160 του κειμένου, ο συντάκτης του λογαριασμού εσόδων - εξόδων Αλκιμέδων (recto, στήλη VI, γρ. 126) σημειώνει πως παρέλαβε συνολικό αριθμό 12 *άρταβῶν πυροῦ* (= 465,7 λίτρων) από τους Απολλώ, Εύπορο και τον *ιάτρον* Πετεσούχο, τις οποίες παρέσχε ως *ὀψώνιον* σε εργάτες του κτήματος (recto, στήλη VII, γρ. 161-169). Η λακωνικότητα του κειμένου δεν αποτρέπει να υποθέσουμε πως η ποσότητα του *σίτου* δόθηκε από τον *ιάτρον* Πετεσούχο ως ενοίκιο για τη μίσθωση έκτασης γης της *οὐσίας* του Τιτανιανού⁴⁸², ενώ η δραστηριοποίηση άλλων επαγγελματιών στους κόλπους της *οὐσίας*⁴⁸³ επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο Πετεσούχος ίσως αποτελούσε ιατρικό λειτουργό του κτήματος.

Η εκτίμηση αρχόντων και μεγαλοκτηματιών προς τους ιατρικούς λειτουργούς που βρίσκονταν στη δούλεψή τους αποκαλύπτεται και σε παπύρους της βυζαντινής και πρώιμης αραβικής περιόδου.

Σύμφωνα με τον *P.Prag.* III 225 (6^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), ένα από τα πολλά παρόμοιου περιεχομένου έγγραφα του αρχείου του Θέωνα⁴⁸⁴, το οποίο αποτελείται από παραγγελίες του ίδιου προς τον *έλαιουργόν* Σαμβά για την παράδοση

⁴⁸⁰ V. Nutton, «Archiatroi», σ. 194 και υποσημ. 14. F. Kudlian, *Der griechische Arzt*, σ. 68.

⁴⁸¹ Για την ταυτοποίηση του ονόματος του Βαλέριου Τιτανιανού βλ. J. C. Shelton, *P.Mich.* XI 620, εισαγ. σχόλ. (σσ. 62-63).

⁴⁸² M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 196.

⁴⁸³ J. C. Shelton, *ό. π.*, σ. 64.

⁴⁸⁴ F. Mitthof - A. Papathomas, «Das Archiv des έλαιουργός Sambas. Unterhaltszahlungen in Öl an die Bediensteten eines Gutes (Arsinoites; 6. Jh. n. Chr.)», *ZPE* 103 (1994), σσ. 53-84. Για τη διαπίστωση ότι νεοευρεθέντα παπυρικά κείμενα του αρχείου αποδεικνύουν πως αυτό ανήκε στον Θέωνα και όχι στον *έλαιουργόν* Σαμβά βλ. Α. Παπαθωμά, «Το αρχείο του Θέωνος. Νέα κείμενα ενός σημαντικού παπυρικού αρχείου της Ύστερης Αρχαιότητας», στο Β. G. Mandilaras (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο Αρχειακών. Αρχεία και προοπτικές στη νέα χιλιετία. Κύπρος, 4-6 Μαΐου 2000. 1st International Symposium of Archivists. Archival prospectives in the new millennium. Cyprus, 4-6 May 2000, Athens 2001*, σσ. 54-55.

ποσοτήτων *έλαιου*⁴⁸⁵ ως αμοιβής σε εργάτες και εργαζόμενους ενός κτήματος στον Αρσινοΐτη νομό, ο Θέων παραγγέλλει στον Σαμβά να δώσει στον *ιατρὸν* Ιωάννη, στον γιο του Ηρακλείδη και τον υπηρέτη τους 5 *ζέστας*⁴⁸⁶ *έλαιου* (γρ. 1-2) *ὕπερ τροφ(ῆς) μη(νός) α* (γρ. 2). Η παρατήρηση ότι στα περισσότερα από τα έγγραφα του αρχείου η φράση *ὕπερ τροφῆς* αναφέρεται στην παροχή *έλαιου* σε επαγγελματίες μόνιμους εργάτες του κτήματος⁴⁸⁷, επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο *ιατρός* Ιωάννης ανήκε στο μόνιμο εργατικό δυναμικό του ιδιοκτήτη του. Να σημειώσουμε επίσης ότι εκτός από την ιατρική ιδιότητα ο Ιωάννης κατέχει και την ιδιότητα του *ἀναγνώστου*, κατώτατου εκκλησιαστικού αξιωματούχου, που είχε ως καθήκον την ανάγνωση ιερών κειμένων και την προσφορά υπηρεσιών στους κληρικούς⁴⁸⁸.

Από την πρώιμη αραβική περίοδο χρονολογείται ο εκτενής κατάλογος *P.Lond. IV 1447* (685-705), μια *ἀναγραφή ἐπισταλμάτων δαπάνης* του *συμβούλου* *Ἀβδελαζίζ* (φύλλο II, γρ. 1-3), στην οποία καταγράφονται υπάλληλοι και εργάτες αραβικής και ελληνικής - βυζαντινής καταγωγής. Στους τελευταίους ανήκει ο *ιατρός* Κοσμάς⁴⁸⁹ (φύλλο VIII, γρ. 145 και φύλλο X, γρ. 193: *Κοσμᾶ ἱατρῶ* []), ο οποίος κατά τον εκδότη⁴⁹⁰ του κειμένου δεν αποκλείεται να είναι Έλληνας *ιατρός* που δραστηριοποιείται στην Αυλή του Άραβα αξιωματούχου, δραστηριοποίηση που θα μπορούσε να

⁴⁸⁵ Παρόλο που σε κανένα κείμενο του αρχείου δεν γίνεται γνωστό το είδος *έλαιου*, αυτό μάλλον πρέπει να προερχόταν από το *λαχανόσπερμον*, σπόρο *λαχάνου*, από την επεξεργασία του οποίου παραγόταν λάδι. F. Mitthof - A. Parathomas, *ό. π.*, σσ. 60-61. Για την παραγωγή και κατανάλωση *έλαιου* *λαχανοσπέρμου* στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο βλ. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 28, 30.

⁴⁸⁶ Για τον *ζέστην* ως μονάδα μέτρησης κυρίως υγρού ή παχύρευστου προϊόντος κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο βλ. N. Kruit - K. A. Worp, «Metrological notes on measures and containers of liquids in Graeco-Roman and Byzantine Egypt», *APF* 45 (1999), σσ. 111-116.

⁴⁸⁷ F. Mitthof - A. Parathomas, *ό. π.*, σσ. 61-63.

⁴⁸⁸ Βλ. σχετικά E. Wipszycka, «Les ordres mineurs dans l'église d'Égypte du IVe au VIIIe siècle», στο Eadem (επιμ.), *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, Rome 1996, σσ. 238-248 (= *JJP* 23 [1993], σσ. 194-205).

⁴⁸⁹ Για τη χρήση του ονόματος *Κοσμάς*, το οποίο προέρχεται από τον ομώνυμο ανάργυρο άγιο γιατρό, από επαγγελματία *ιατρὸν* στο συγκεκριμένο κείμενο βλ. W. Clarysse, «Kosmas and Damian in Egyptian onomastics», στο J.-L. Fournet - A. Papaconstantinou (επιμ.), *Mélanges Jean Gascou: Textes et études papyrologiques* (P.Gascou), T&MByz 20/1, Paris 2016, σ. 559.

⁴⁹⁰ H. I. Bell, *P.Lond. IV 1447*, σχόλ. στη γρ. 145 (σ. 365).

ενταχθεί στο γενικότερο πλαίσιο της επίδρασης που άσκησαν τα κείμενα της ελληνικής ιατρικής επιστήμης στην αραβική ιατρική⁴⁹¹.

γ) *Ἀρχιατροί*⁴⁹²

Από αρκετή πολυπλοκότητα περιβάλλεται το ζήτημα του ακριβούς περιεχομένου του όρου *ἀρχιατρός*, ο οποίος μαρτυρείται από τον 3^ο αι. π.Χ. σε επιγραφές από διάφορες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης⁴⁹³. Η πολυπλοκότητα αυτή οφείλεται εν πολλοίς στις διαφορετικές ερμηνείες που έχει δεχθεί κατά καιρούς ο συγκεκριμένος όρος.

Ο V. Nutton, μελετώντας τις σχετικές με τους *ἀρχιατρούς* επιγραφικές πηγές σε περιοχές ολόκληρης της Μεσογείου, υποστήριξε πως οι *ἀρχιατροί* ήταν ιατρικοί λειτουργοί που δραστηριοποιούνταν στο πλαίσιο της Αυλής τόσο των βασιλέων των ελληνιστικών βασιλείων της Ανατολής όσο και των Ρωμαίων και Βυζαντινών αυτοκρατόρων⁴⁹⁴. Αντιθέτως, ο F. Kudlien⁴⁹⁵ υποστηρίζει πως ο όρος *ἀρχιατρός* με τη σημασία του βασιλικού γιατρού μαρτυρείται αποκλειστικώς και μόνο σε γραπτές πηγές που χρονολογούνται μετά τη ρωμαϊκή εξάπλωση στη Μεσόγειο, υποστηρίζοντας πως οι επιγραφές που αναφέρονται σε *ἀρχιατρούς* των βασιλέων της ελληνιστικής περιόδου περιέχουν αποσπασματικές και για τον λόγο αυτόν αβέβαιες πληροφορίες.

⁴⁹¹ Το θέμα πραγματεύομαι αναλυτικότερα παρακάτω, στην υποενότητα του φυλετικού προσδιορισμού των *ιατρῶν*.

⁴⁹² Για τον τύπο *ἀρχιατρός* και όχι *ἀρχίατρος* βλ. GG III.1: Ηρωδ. 229 (Lentz): *τὸ δὲ ἰατρὸς φιλιάρτος ἀναβιβάζει καὶ ἐν τῷ ἀρχιατρὸς καὶ ἰππιατρὸς φυλάττει*. Πρβλ. Αρκ., *Περὶ τόνων* 86 (Barker), ενώ για τον ιωνικό τύπο *ἀρχιητρός* βλ. K.-D. Fischer, «*Ἀρχιητρός in non-ionic contexts*», *Philologus* 124 (1980), σσ. 310-312.

⁴⁹³ V. Nutton, «*Archiatroi*», σσ. 218-226.

⁴⁹⁴ Στα επιγραφικά κείμενα που παραθέτει ο V. Nutton (ό. π., σσ. 193-198), πρβλ. επίσης Γαλ., *Ἀντιδ.* 14, 2 (Kühn): *Ἀνδρόμαχος ὁ Νέρωνος ἀρχιατρός*. Ιουλ., *Ἐπιστ.* 58. Ιωάν., *Ἐπιστ.* 81, PG 52, 651. Ιω. Μαλ., *Χρον.* 370 (Dindorf): *Ἰακώβου δὲ τοῦ κόμητος καὶ ἀρχιατροῦ τοῦ λεγομένου ψυχρίστου παρακαλέσαντος τὸν βασιλέα· ἐφίλει γὰρ ὁ βασιλεὺς τὸν αὐτὸν Ἰακώβου καὶ πᾶσα δὲ ἡ σύγκλητος καὶ ἡ πόλις, ὡς ἄριστον ἰατρὸν καὶ φιλόσοφον*. Κωνστ. Ζ' Πορφυρ., *Περὶ βασιλ. τάξ.* 753: *ἀρχιατροὺς καὶ τοὺς διαταρῖους τοῦ μεγάλου παλατίου*. V. Nutton, «*Archiatroi*», σσ. 193-198. A. X. Ευτυχιάδης, *Ἡ Ἄσκησις τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης*, σσ. 13-14. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 55-56. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 79-80, s. v. «*Archiatros*».

⁴⁹⁵ F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 34-35.

Από το άλλο μέρος, οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., και που, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, επηρέασαν τα καθήκοντα και το status των ιατρικών λειτουργών της αυτοκρατορίας, οδήγησαν σε σταδιακή απόκτηση του τίτλου του *ἀρχιατροῦ* και από γιατρούς που δραστηριοποιούνταν στο πλαίσιο της πόλης⁴⁹⁶, πρακτική που συνεχίστηκε ως τον 7^ο αι. Ακόμη όμως και στην περίπτωση που ο όρος *ἀρχιατρός* αναφερόταν – ως τιμητικός τίτλος πλέον – σε ιατρικό λειτουργό της πόλης, οι κάτοχοι του εν λόγω τίτλου συνέχιζαν να απολαμβάνουν προνόμια και να χαίρουν εκτίμησης⁴⁹⁷, ενώ ορισμένοι εμφανίζονται ακόμη και ως πρόεδροι ιατρικών σωματείων και διοικητές ευαγών ιδρυμάτων⁴⁹⁸ –, θέσεις που τους προσέδιδαν κύρος, διακρίνοντάς τους από τους απλούς *ιατρούς*⁴⁹⁹.

Οι παραπάνω προβληματισμοί φαίνεται πως ισχύουν και για τις πληροφορίες που παρέχουν τα παπυρικά έγγραφα και οι επιγραφές της Αιγύπτου. Η μεγάλη χρονική απόσταση (από πέντε έως δύο αιώνες) μεταξύ των ως τώρα εκδεδομένων παπυρι-

⁴⁹⁶ V. Nutton, *ό. π.*, σσ. 198-206. Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει (σσ. 199, 200, 206) ότι ο θεσμός του *ἀρχιατροῦ* αποτέλεσε συνέχιση στη ρωμαϊκή περίοδο του θεσμού του *δημοσίου ιατροῦ* της ελληνιστικής περιόδου. Παρομοίως οι J. André, *ό. π.*, σσ. 112-115. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 56-57. K.-H. Leven, *ό. π.*, σ. 79.

⁴⁹⁷ Για μια σύντομη αποσαφήνιση των διαφορετικών σημασιών του όρου *ἀρχιατρός* από τον 2^ο π.Χ. έως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα βλ. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 64-65.

⁴⁹⁸ Ενδεικτικά: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Στ', σ. 13. H. J. Magoulias, «The lives of the Saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries», *ByzZ* (1964), σ. 129. Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου*, σσ. 38, 39. V. Nutton, *ό. π.*, σ. 198 και υποσημ. 51. A. X. Ευτυχιάδης, *ό. π.*, σ. 15. B. Baldwin, «Beyond the house call: doctors in early Byzantine history and politics», *DOP* 38 (1984), σ. 18. T. S. Miller, «Byzantine hospitals», σ. 59. P. Horden, «How medicalised were byzantine hospitals?» στο P. Horden, *Hospitals and healing from Antiquity to the later Middle Ages* (= *Medicina e Storia* 10. Florence, 2006, σσ. 45-74), I, σσ. 65-66.

⁴⁹⁹ Αξίζει να σημειώσουμε πως η ανωτερότητα του *ἀρχιατροῦ* εν συγκρίσει με τους απλούς *ιατρούς* γίνεται φανερή και από τη μελέτη κειμένων θεολογικού περιεχομένου, οι συγγραφείς των οποίων δίνουν την ιδιότητα του *ἀρχιατροῦ* στον Χριστό, κατ' αναλογία με την ιδιότητά του ως *ἀρχιερέως*. Για τον Χριστό *ἀρχιερέα* βλ. *ΚΔ.*, *Ἑβρ.*, 4, 14: Ἐχοντες οὖν ἀρχιερέα μέγαν διεληλυθότα τοὺς οὐρανοῦς, Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, κρατῶμεν τῆς ὁμολογίας. Για τον Χριστό *ἀρχιατράν* βλ. *Ωριγ.* *Ἐγγ.* 6, *PG* : ἐκεῖνοι μὲν ἱατροὶ ἦσαν πολλοί, ὁ δὲ κύριός μου καὶ σωτὴρ ἀρχίατρός ἐστι. Idem, *Ὁμ. Ἱερ.*, *PG* 13, 472: ἐμακροθύμησεν ἀεὶ πέμπων τοὺς θεραπεύοντας, μέχρις οὗ ἔλθῃ ὁ ἀρχίατρός, ὁ διαφέρων προφητῶν προφήτης, ὁ διαφέρων ἱατρῶν ἱατρός. *Ιω. Δαμ.*, *Περὶ εὐχῆς*, *PG* 95, 1453: Τόλμησον προσελθεῖν μετὰ κλαυθμοῦ τῷ οὐρανίῳ ἀρχιάτρῳ Ἰησοῦ, καὶ πάντα τῆς ψυχῆς ἀπογυμνῶσαι τὰ τραύματα. G. Dumeige, S. J., «Le Christ médecin dans la littérature chrétienne des premiers siècles», *RAC* 48 (1972), σσ. 138-147. G. H. R. Horsley, *New documents illustrating early Christianity*, σσ. 17, 18.

κών⁵⁰⁰ και επιγραφικών κειμένων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου που αναφέρονται σε *ἀρχιατρούς* δυσχεραίνει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, τόσο σχετικά με την ανάληψη διοικητικών θέσεων ή την άσκηση του ιατρικού τους καθήκοντος, όσο και σχετικά με την εξέλιξη της σημασίας του όρου ανά τους αιώνες.

Ένα παπυρικό έγγραφο και μια επιγραφή από τον 1^ο π.Χ. και τον 1^ο μ.Χ. αιώνα αντιστοίχως αποκαλύπτουν μια πτυχή των διοικητικών καθηκόντων των *ἀρχιατρῶν* στη χώρα του Νείλου κατά την ύστερη πτολεμαϊκή και πρόιμη ρωμαϊκή περίοδο, αυτή του επικεφαλής των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας.

Με την επιστολή *SB I 5216* (= *Sel.Pap.* I 104· 1^ο αι. π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), ο *ἀρχιατρὸς* Αθηναγόρας συστήνει στους *ἱερεῖς τῶν στολιστῶν* και τους *στολιστὰς*⁵⁰¹ του *Λαβυρίνθου*⁵⁰² να μην προχωρήσουν στη διαδικασία μουμιοποίησης του νεκρού σώματος του υπαλλήλου του Ηρακλείδη (γρ. 7-9: *καλῶς ποιήσετε προέμενοι τὸ σω/μάτι[ο]ν μηθὲν πράζαντες καὶ συν/καταστήσατε αὐτοῖς ἕως Πτολεμαῖδος*). Σε αντίθεση με τον F. Kudlien⁵⁰³, ο οποίος θεωρεί απιθανή την ανάμειξη ενός *ἱατροῦ* στο έργο των εργαζομένων ενός θρησκευτικού κέντρου (του Λαβυρίνθου), αρκετοί πιο σύγχρονοι μελετητές⁵⁰⁴, ακολουθώντας την παλαιά ερμηνεία του C. C. Edgar⁵⁰⁵, θεωρούν πως το κείμενο μαρτυρεί παρέμβαση του *ἀρχιατροῦ* στα καθήκοντα των *στολιστῶν*, πράγμα που επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο Αθηναγόρας ήταν επί κεφαλής όλων των σχετικών με την ιατρική επαγγελματιῶν, ανάμεσα στους οποίους και οι

⁵⁰⁰ Κατάλογο των μέχρι στιγμής εκδοθέντων παπύρων που αναφέρονται στους *ἀρχιατρούς* προσφέρει ο A. Parathomas, *CPR XXV* 1, σχόλ. στη γρ. 1 (σ. 4), στον οποίο δεν συμπεριλαμβάνονται ο *P.Oxy.* I 126 (572 μ.Χ.) και ο *SB XVI 12375* (ca. 180 π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), στήλη I, γρ. 10: *Φαλοῦτι ἀρχι( )*.

⁵⁰¹ W. Otto, *Priester und Tempel*, I, σ. 83. J. A. S. Evans, «A social and economic history of an Egyptian temple in the Greco-Roman period», *YCIS* 17 (1961), σσ. 188-189. T. Derda, «Necropolis workers in Graeco-roman Egypt», σσ. 21-22.

⁵⁰² Πρβλ. Ηρόδ. 2, 148. Για τον *Λαβύρινθον* βλ. P. Bottigelli, «Repertorio topografico dei templi e dei sacerdoti dell'Egitto tolemaico II», *Aegyptus* 22 (1942), σσ. 182-183. Επίσης, M. R. Falivene, «On labyrinths, lies and libraries», στο J. Frösén κ.ά. (επιμ.), *Proceedings of the 24th International Congress of Papyrology. Helsinki 1-7 August 2004* (Commentationes Humanarum Literarum 122:1, 2007), I-II, Helsinki 2007, I, σσ. 309-320, όπου προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁵⁰³ F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 34, 35.

⁵⁰⁴ P. Bottigelli, *ό. π.*, σ. 183. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, σ. 373. V. Nutton, *ό. π.*, σσ. 194-195. T. Derda, *ό. π.*, σ. 22. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 62-63.

⁵⁰⁵ C. C. Edgar, «The stolistae of the Labyrinth», σσ. 76-77.

στολισταί, των οποίων αρμοδιότητα ήταν, μεταξύ άλλων, η περιποίηση και ταρίχευση των νεκρών σωμάτων⁵⁰⁶.

Με δαπάνη των *ιατρῶν* της Αλεξάνδρειας στήθηκε η αφιερωματική επιγραφή SEG XL 1552 (= *I.Alex.* 97· 7 μ.Χ.) προς τιμήν του *ἀρχιατροῦ* Γάιου Προκλήιου Θεμίσιωνα (γρ. 1-3: *Γάιον Προκλήιον Θεμίσιωνα ἀρχιατροῦ / τὸ πλῆθος τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ [....]/μένων ἰατρῶν vac. εὐνοίας χάριν*). Η ερμηνεία του σύντομου αυτού επιγραφικού κειμένου παρουσιάζει δυσκολίες, κυρίως εξαιτίας του χάσματος μεταξύ των γρ. 2 και 3, το οποίο δεν επιτρέπει να διασαφηνίσουμε την ιδιότητα των *ιατρῶν* και συνεπώς τη σχέση τους με τον κατά τα άλλα γνωστό από λογοτεχνικές πηγές⁵⁰⁷ *ἰατρὸν* Θεμίσιωνα και την αιτία αφιέρωσης της επιγραφής σε αυτόν.

Η C. Römer⁵⁰⁸ πρότείνει τη συμπλήρωση *συνηγ/μένων ἰατρῶν*, γραφή που της επιτρέπει να μιλήσει για *ἰατροὺς* που συγκεντρώθηκαν στην Αλεξάνδρεια για να τιμήσουν τον *ἀρχιατροῦ* Θεμίσιωνα, ενώ η M. Hirt Raj⁵⁰⁹, ακολουθώντας την E. Samama, συμπληρώνει *ἐργαζο/μένων ἰατρῶν*, γραφή που δηλώνει τους *ἰατροὺς* που ασκούσαν την ιατρική τέχνη στην αιγυπτιακή μεγαλούπολη. Αντιθέτως, ο F. Kayser⁵¹⁰ πρότείνει τη γραφή *καθη/μένων ἰατρῶν*, αναρωτώμενος αν μπορεί κανείς να κάνει λόγο για εγκατεστημένους στην Αλεξάνδρεια και οργανωμένους σε σωματείο – ερμηνεύοντας τον όρο *πλῆθος* (γρ. 2) – *ἰατρούς*, που τιμούν τον επικεφαλής των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας, στήνοντας επιγραφή στην πόλη όπου αυτός εδρεύει.

Η από τον 4^ο αι. μ.Χ. δραστηριοποίηση των *ἀρχιατρῶν* στο πλαίσιο της πόλης μαρτυρείται από ορισμένα παπυρικά κείμενα, σύμφωνα με τα οποία οι καταγεγραμμένοι *ἀρχιατροὶ* παρέχουν σε ιδιώτες τις ιατρικές υπηρεσίες τους, για τις οποίες βεβαίως λαμβάνουν υψηλές αποδοχές.

Προσυμφωνημένη πρέπει να ήταν η αμοιβή των 9 1/3 *ἀρταβῶν* (= 362,2 λίτρων) που προορίζεται για τον *ἀρχιατροῦ* Πορφύριο, σύμφωνα με τον εκτενή κατάλογο εσόδων - εξόδων *P.Lips.* I 97 (338 μ.Χ. - Ερμόνθις), στήλη III, γρ. 11-12: *Πο<ρ>φου-*

⁵⁰⁶ Για τη σχέση μεταξύ ιατρικής και ταρίχευσης βλ. παραπάνω, σσ. 60-61, όπου και διαφωτιστική σύγχρονη βιβλιογραφία.

⁵⁰⁷ Για την ταυτοποίηση του Θεμίσιωνα της επιγραφής με τον ομώνυμο γνωστό *ἰατρὸν* των λογοτεχνικών κειμένων βλ. C. Römer, «Ehrung für den Arzt Themison», *ZPE* 84 (1990), σσ. 81-85. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σ. 63.

⁵⁰⁸ C. Römer, *ό. π.*, σσ. 86-87.

⁵⁰⁹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 41-42.

⁵¹⁰ F. Kayser, *I.Alex.* 97, σχολ. (σσ. 284-285).

ρίω ἀρχιατρῶ / ὁμολο(γηθεῖσαι ;) (ἀρτάβαι) θς´)⁵¹¹. Αντιθέτως, μάλλον έκτακτη ήταν η παρέμβαση του ἀρχιατροῦ Σωφρόνιου, ο οποίος παρέσχε τις πρώτες βοήθειες σε θύμα ατυχήματος, σύμφωνα με την προαναφερθείσα επιστολή *P.Cair.Masp.* I 67077, γρ. 9-11: ἐδυ[ν]ήθην δὲ ἐν ἐκείνῃ<ι> τῆ<ι> / ὥρα<ι> π[α]ραιτεῖσθαι ; Σωφ]ρόνιον ἀρχῖατρον / ἀντιλαβέσθ[αι] αὐτοῦ, καὶ ἐθεράπευσεν / τὸ αἷμα στείλα[ς].

Αποτελεσματικές ιατρικές υπηρεσίες πρέπει να προσέφερε ο ἀρχιατρὸς Ἰωάννης σε κάποιο ἀπὸ τα μέλη ευγενούς οικογένειας ἀπὸ το χωριὸ Τουρουβέστιν του Ἀρσινοῖτη νομοῦ, προσφορά για την οποία ἔλαβε ὡς συμπληρωματικὴ αμοιβὴ ἓνα νομισμάτιον, σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνει η L. S. B. MacCoull⁵¹² στον *SPP X* 251 (619-629), γρ. 2-3: δ(ιὰ) ἐπιστά(λματος) Ἰωάννου ἀρχιάτρ(ου) φιλοτι(μίας) συμπλη(ρουμένης) νο(μισμάτια) β τοῦ ἄλλου νο(μισμάτιον) α δ(ο)θ(έντος) αὐτ(ῶ) δ(ιὰ) τ(ῶν) ἀπὸ Τουρουβ(έστι) / (ὑπὲρ) τοῦ ὀπτι(κίου).

Το επίθετο υπερθετικὸ βαθμοῦ που σε ορισμένα ἔγγραφα συνοδεύει τον τίτλο του ἀρχιατροῦ, εκτός ἀπὸ ἔκφραση ἀβροφροσύνης πρὸς το πρόσωπό του, ἀποδείκνυε το υψηλὸ κοινωνικὸ status με το οποίο ήταν περιβεβλημένος ο ἐν λόγῳ τίτλος, επίθετο το οποίο προφανῶς προερχόταν ἀπὸ την εκτίμηση των ιατρικῶν ικανοτήτων και της αποτελεσματικότητας του ἔργου των κατόχων του.

Ἐτσι, σοφώτατος ἀποκαλεῖται ο ἀρχιατρὸς Κόλλουθος ἀπὸ τον γραφέα του λογαριασμοῦ *SPP III* 77 (6^{ου} αἰ. - Ερμοπολίτης νομός), recto, γρ. 1-2: ἔσχο(ν) πα(ρὰ) τοῦ κυρ(ίου) Κολλούθου / τοῦ σοφοτά(του) ἀρχιατροῦ (leg. σοφωτάτου ἀρχιατροῦ). Επιπροσθέτως, στον κατάλογο ἀξιωματούχων *P.Oxy. VIII* 1108 (6^{ου}-7^{ου} αἰ. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 4, περιλαμβάνεται το ὄνομα του ἀρχιατροῦ Γρηγορίου, ο οποίος ἀποκαλεῖται ἀπὸ τον γραφέα λογιώτατος, επίθετο που φέρνει στο νου τη φράση του *Chr. Wilck.* 180 (= *P.Oxy. I* 126· 572 μ.Χ.), γρ. 23: υἱὸς τοῦ τῆς λογίας μνήμης Ἰωάννου γενομέ(νου) ἀρχιάτρου, που ἀναφέρεται στον ἰατρὸν Φλαύιο Μάρκο.

Ἡ δυνατότητα επαγγελματικῆς ἀνέλιξης και η συνακόλουθη υψηλὴ κοινωνικὴ θέση μερικῶν ἀρχιατρῶν ορισμένες φορές προερχόταν ἀπὸ την ἀνάληψη διοικητικῶν θέσεων ευαγῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ μέρους τους. Μια τέτοια περίπτωση μαρτυρεῖ η εκτενὴς διαθήκη του 6^{ου} αἰ. *P.Cair.Masp.* II 67151 ἀπὸ την Ἀντινοόπολη, η οποία συντάχθηκε ἀπὸ τον ἀρχιατρὸν Φλάβιο Φοιβάμμωνα, διατελέσαντα διοικητὴ ἐνὸς ευαγούς ξενῶνος και σύμφωνα με την οποία ο ἀρχιατρὸς Φλάβιος Φοιβάμμων παρα-

⁵¹¹ L. Mitteis, *P.Lips.* I 97, σχόλ. στη στήλη III, γρ. 11 (σ. 283).

⁵¹² L. S. B. MacCoull, «Φιλοτιμία in Byzantine papyrus documents», *Tyche* 5 (1990), σσ. 65-66.

χωρεί τη διοίκηση του ιδρύματος στον αδελφό του *ίατρὸν* Ἰωάννη (γρ. 189-191: *παρὰ τοῦ προσφιλεστάτου μου ἀδελφοῦ Ἰωάννου, καὶ ἔξειν / αὐτὸν ὡ[σ]αύ[τ]ως τῆ[ν] τῶν π[ρα]γμάτων πρεπόντ[ως] το[ῦ] αὐτοῦ] / ξενεῶνος κηδεμονίαν*).

Το παραπάνω κείμενο δεν είναι το μοναδικό σωζόμενο έγγραφο που ρίχνει φως στα περιουσιακά στοιχεία των *ἀρχιατρῶν*. Από τον γραφέα της επιστολής *P.Lond. III 1032* (σ. 283· 6^{ου}-7^{ου} αι.) πληροφορούμαστε ότι ο *ἀρχιατρὸς* Μηνάς έχει στην κατοχή του *ἐποίκιον*⁵¹³, έκταση κατοικημένης ιδιόκτητης γης, στο οποίο βρήκε κατάλυμα ένας φυγὰς γεωργός (γρ. 2-3: *ὁ κατεχόμενος γεωργὸς ἡμῶν ἐστὶν καταμένων ἐν τῷ ἐποικίῳ τοῦ κυρίου / Μηνᾶ τοῦ ἀρχιατροῦ*)⁵¹⁴. Να σημειώσουμε πως από την ίδια περίπου περίοδο χρονολογείται και ο *SPP VIII 1175* (6^{ου} αι. - Αρσινοΐτης νομός), στο οποίο καταγράφεται *ἀρχιατρὸς* ονόματι Μηνάς (γρ. 2), ωστόσο η αποσπασματικότητα του κειμένου δεν επιτρέπει να προβούμε σε ταύτιση των δύο *ἀρχιατρῶν*.

Τα παπυρικά έγγραφα που ακολουθούν, στην πλειονότητά τους παραγγελίες εδῶδιμων αγαθῶν και επιστολές ιδιωτικού χαρακτήρα, φωτίζουν άλλες πτυχές του ιδιωτικού βίου των *ἀρχιατρῶν*.

Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στα σχετικά με τους *ἀρχιατροὺς* κείμενα κατέχει η επιστολή *CPR XXV 1* (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμοπολίτης νομός ;), με την οποία η Δημητρία παραπονείται για την αδιαφορία που δείχνει προς αυτήν ο άγνωστος σε εμάς *ἀρχιατρὸς* (γρ. 1, 15), ωστόσο η φθορά του δεξιού τμήματος του παπύρινου φύλλου δεν επιτρέπει να πληροφορηθούμε τα σχετικά με την αιτία των παραπόνων της Δημητρίας.

Σύμφωνα με την επιστολή *P.Oslo II 53* (2^{ου} αι. μ.Χ.), ο Θέων παραγγέλλει στον *ἀρχιατρὸν* Αμμώνιο να παραλάβει από τον Πετεχώντα ορισμένα εδῶδιμα αγαθά (γρ. 4-6: *καθαροὺς*⁵¹⁵ *ἄρτ[ο]υς δώδεκα καὶ τὴν κίστην ἔχουσα<v> κολλούρας*⁵¹⁶ / *πέγτε*),

⁵¹³ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 589, s. v. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 151. J. Banaji, «Agrarian history and the labour organization of bByzantine large estates», στο A. K. Bowman - E. Rogan (επιμ.), *Agriculture in Egypt. From pharaonic to modern times* (Proceedings of the British Academy 96), Oxford 1999, σσ. 206-207. Idem, *Agrarian change in Late Antiquity. Gold, labour, and aristocratic dominance*, σσ. 11-12, 174-179. R. S. Bagnall, «Prectical help: Chronology, geography, measures, currency, names, prosopography, and technical vocabulary», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σ. 184.

⁵¹⁴ F. G. Kenyon - H. I. Bell, *P.Lond. III 1032*, εισαγ. σχόλ. (σ. 283).

⁵¹⁵ Πρόκειται μάλλον για *ἄρτους* από *καθαρὸν πυρόν*, με το επίθετο να δηλώνει την καλή ποιότητα του αγαθού. S. Eitrem - L. Amundsen, *P.Oslo II 53*, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 131). E. Battaglia, 'Artos': *Il*

ενώ ο γραφέας του *O.Ashm.Shelt.* 75 (πρώιμη βυζαντινή περίοδος - Οξύρυγχος) παραγγέλλει για τον *ἀρχιατρὸν κρέως λίτρας / τέσσαραις* (leg. *τέσσαρας*) *καὶ ὄνυχια / δύο* (γρ. 3-5). Η ερμηνεία του ὀρου *ὄνυχιον* ως αρωματικής ουσίας με χρήση στη θεραπευτική ιατρική είναι δελεαστική⁵¹⁷. Ωστόσο, αφενός η παράδοση *ὄνυχίων* μαζί με ποσότητα κρέατος και σε άλλους επαγγελματίες, σύμφωνα με τα ὄστρακα *O.Ashm.Shelt.* 73-82, αφετέρου ο τρόπος μέτρησης της ποσότητάς τους με το πλήθος και όχι με το βάρος, οδηγούν στο συμπέρασμα ὅτι ο ὀρος δηλώνει τα εδῶδιμα στην αρχαιότητα ἄκρα των οικόσιτων θηλαστικῶν και κυρίως των χοίρων, σημασία που ο ὀρος λαμβάνει, μεταξύ άλλων, στους ταξιδιωτικούς λογαριασμούς αγαθῶν του αρχείου του Θεοφάνους (4^{ος} αι. μ.Χ.)⁵¹⁸.

Ολοκληρώνουμε τη μελέτη των κειμένων που αναφέρονται στους *ἀρχιατροὺς* με την εξέταση του ζητήματος της φορολόγησής τους.

Το μοναδικό ως τώρα φορολογικό κείμενο στο οποίο μαρτυρείται ο ὀρος *ἀρχιατρὸς* είναι ο εκτενής λογαριασμός του *δημοσίου λογιστηρίου* της Ερμούπολης *P.Sorb.* II 69 (618/619 ἢ 633/634 μ.Χ. - Ερμοπολίτης νομός), σύμφωνα με τον οποίο οι *ἀρχιατροὶ* Ταυρίνος και Αβραάμιος (ἢ Αβράμμιος) ἢ συγγενικά τους πρόσωπα⁵¹⁹ καταβάλλουν ποσότητες σίτου για λογαριασμό άλλων φορολογούμενων⁵²⁰. Από το ἄλλο μέρος, η γνωστοποίηση στον *ἀρχιατρὸν* Φοιβάμμωνα της ἀπόκτησης 6 χρυσῶν *κερατί-*

lessico della panificazione nei papiri greci, Milano 1989, σ. 80, s. v. “Ἄρτος αὐτόπυρος” και σσ. 98-99, s. v. “Ψωμίον καθαρὸν”.

⁵¹⁶ Ο ὀρος δηλώνει στρογγυλόσχημο αρτοπαρασκεύασμα παρά κολλύριο για τα μάτια. *LSJ*, s. v. “κόλλιξ”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 819, s. v. “κολλύριον”. S. Eitrem - L. Amundsen, *ὀ. π.*, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 131). E. Battaglia, *ὀ. π.*, σσ. 88-89, s. v. “κολλύριον”. A. Dalby, *Food in the ancient world*, σ. 60, s. v. “Bread”.

⁵¹⁷ Πρβλ. ενδεικτικά *P.Prag.* I 88 (6^{ος} αι. μ.Χ.), γρ. 7. R. Dostálová, στο R. Pintaudi κ.ά. (επιμ.), *P.Prag.* I 88, σχόλ. στη γρ. 7 (σσ. 176-177), με παράλληλα χωρία από τη λογοτεχνία.

⁵¹⁸ *P.Ryl.* IV 630, γρ. 323· 639, recto, στήλη VII, γρ. 115, verso, στήλη III, γρ. 178. J. Matthews, *The journey of Theophanes. Travel, business, and daily life in the Roman East*, New Heaven - London 2006, σσ. 91, 92, 123, 126, 178.

⁵¹⁹ Για την ορολογία που χρησιμοποιείται για τη δήλωση του βαθμού συγγένειας (π.χ. *ἐλευθέρα* [sc. *σὺζυγος*], *κληρονόμοι*, *τροφός / τροφοί*) στο εν λόγω κείμενο βλ. J. Gascou, *Un codex fiscal hermapolite* (*P.Sorb.* II 69) (*Am.Stud.Pap.* 32), Atlanta 1994, σσ. 52-53.

⁵²⁰ Στήλη X, γρ. 17: *δ(ιὰ) κ]λ(ηρονόμων)] Ἀβραμμίου ἀ[ρ]χιατροῦ ὑ(πὲρ) τῆς ἐλ(ευθέρας) (ἀρτ.) αL·* στήλη 11, γρ. 35: *δ(ιὰ) κλ(ηρονόμων) Ἀβραμμίου ἀρχιατροῦ (ἀρτ.) ακδ·* στήλη XX, γρ. 61: *δ(ιὰ) Ἀβραμμίου ἀρχια[τρο]ῦ [(ἀρτ.)] λαL·* στήλη LXVIII, γρ. 3: *δ(ιὰ) τῆς ἐλε(υθέρας) Ταυρ(ίνου) Ἀπί(ωνος) ἀρχ[ιατρ(οῦ)] (ἀρτ.) γL [·* στήλη 92, γρ. 8: *δ(ιὰ) τῆς ἐλ(ευθέρας)] Ἀβραα[μ]ί(ου) ἀρχι(ατροῦ) (ἀρτ.) ββ·* στήλη CXVIII, γρ. 3: *δ(ιὰ) τῆς ἐλ(ευθέρας) Ταυρ(ίνου) Ἀπί(ωνος) ἀρχιατρ(οῦ) (ἀρτ.) ζ.*

ων από τον φόρο των δημοσίων, στην οποία προβαίνει ο βοηθός του λογιστηρίου της Ερμούπολης Τριβούνος (*BGU XVII 2720* [7^{ου} αι. - Ερμούπολη], γρ. 2-3: ἔσχον ἀπὸ δημοσί(ων) ἐβδόμης ἰνδ(ικτιῶνος) / χρυσοῦ κεράτια ἕξ) ερμηνεύεται ως απλή ενημέρωση του Τριβούνου για την πληρωμή του φόρου.

Η ερμηνεία του ελάχιστου αριθμού την παπυρικών κειμένων στα οποία παρατηρείται συσχετισμός των ἀρχιατρῶν με καταβολή φόρων ως επιβεβαίωση της πρόβλεψης για φοροαπαλλαγές των τελευταίων και συγγενικών τους προσώπων κατά τη βυζαντινή περίοδο⁵²¹ είναι αρκετά βεβαιωμένη, κυρίως εξαιτίας του μικρού συνολικώς αριθμού των κειμένων που μνημονεύουν ἀρχιατρούς. Επιπλέον, περισσότερο προσεκτικούς πρέπει να μας καθιστά η ύπαρξη αυτοκρατορικών αποφάσεων περί περιορισμού των φοροαπαλλαγών των ἰατρῶν με βάση ποικίλα κριτήρια, όπως το μέγεθος της πόλης όπου δραστηριοποιούνταν, η άσκηση του επαγγέλματος εκτός της πόλης καταγωγής τους ή η μόρφωση που είχαν λάβει⁵²².

δ) Ιατρικά επαγγελματικά σωματεία

Ο Μ. San Nicolò⁵²³, στο δίτομο έργο του για τις συντεχνιακές οργανώσεις στη μεταφαραωνική Αίγυπτο, θεωρεί πως οι ἰατροὶ της χώρας του Νείλου δεν ακολούθησαν το παράδειγμα συναδέλφων τους από άλλες περιοχές της Μεσογείου για τη συγκρότηση σωματείων και συντεχνιών, και σημειώνει πως η μόνη ένδειξη συγκρότησης ιατρικού σωματείου στη χώρα είναι το σώμα των ἰατρῶν του Μουσείου της Αλεξάνδρειας.

Είναι αλήθεια πως παρά την ύπαρξη πολλών επιγραφών της Κω, της Εφέσου και άλλων περιοχών της ανατολικής Μεσογείου που αναφέρονται σε ιατρικά επαγγελματικά σωματεία⁵²⁴, καθώς και νομικών κειμένων, όπως το διάταγμα του Βεσπασιανού (74 μ.Χ.)⁵²⁵, που εξασφάλιζαν στους ἰατρούς το δικαίωμα ίδρυσης σωματείων, τα ήδη

⁵²¹ Για τις σχετικές νομοθετικές διατάξεις βλ. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (Südosteuropäische Arbeiten 52), München 1958, σσ. 129, 201, 208.

⁵²² Βλ. σχετικά Α. Χ. Ευτυχιάδη, *ό. π.*, σσ. 21-22.

⁵²³ Μ. San Nicolò, *Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer. I: Die Vereinsarten*, σσ. 195-196. Επίσης, Ε. Samama, *Les médecins dans le monde grec*, σ. 69.

⁵²⁴ Βλ. ενδεικτικά F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 100-101. Ο. Μ. van Nijf, *The civic world of professional associations in the Roman East* (Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology 17), Amsterdam 1997, σσ. 170-176 και Appendices 2, 3 (σσ. 253-265). Ε. Samama, *ό. π.*, σσ. 69-79.

⁵²⁵ V. Nutton, «Archiatroi», σ. 200 και υποσημ. 64. Ο. Μ. van Nijf, *ό. π.*, σσ. 173-174. Επίσης J. André, *ό. π.*, σ. 117 και R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 58-59.4

δημοσιευμένα παπυρικά έγγραφα δεν περιέχουν σαφείς αναφορές σε συντεχνιακή οργάνωση *ιατρῶν*, σε αντίθεση με όσα μαρτυρούν δημιουργία σωματείων από πολλούς άλλους επαγγελματίες της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, και τα οποία από καιρό έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης πολλών μονογραφιών και άλλων μικρότερων εργασιών⁵²⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη έμμεσες ενδείξεις, όπως η ιεραρχία στις τάξεις των *ιατρῶν*, υποψία για μεταξύ τους συνεργασία και συμμετοχή σε εορταστικές συνεστιάσεις σχετικές με την τέχνη τους, συμπεραίνουμε πως μπορούμε να μιλάμε, αν όχι για οργανωμένα ιατρικά επαγγελματικά σωματεία, τουλάχιστον για τοπικούς συλλόγους, ή ακόμη για συνεταιρική εργασία *ιατρῶν* στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο.

Παπυρικά έγγραφα και επιγραφές που μαρτυρούν την ύπαρξη ιεραρχίας στις τάξεις των *ιατρῶν* επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για στοιχειώδη οργάνωση των εκπροσώπων τής εν λόγω επαγγελματικής ομάδας.

Η επιγραφή *OGIS* I 104 (= *SEG* I 169 = *ID* 1525· 3^{ov}-2^{ov} αι. π.Χ.⁵²⁷), σύμφωνα με την οποία ο *ιατρός* Χρύσερμος, *συγγενής βασιλέως Πτολεμαίου* (γρ. 2), κατείχε τη θέση του επί κεφαλής των (δημόσιων) *ιατρῶν* που δραστηριοποιούνταν στην Αλεξάνδρεια (γρ. 3: *ἐπὶ τῶν ἰατρῶν*)⁵²⁸, δεν είναι η μόνη μαρτυρία *ιατροῦ* επί κεφαλής των

⁵²⁶ Πέρα από τη δίτομη μελέτη του M. San Nicolò, αναφέρουμε: A. E. R. Boak, «The organization of guilds in Greco-Roman Egypt», *TAPhA* 68 (1937) σσ. 212-220. C. Préaux, «A propos des associations dans l'Égypte gréco-romaine», *RIDA* 1 (1948), σσ. 145-172. R. Taubenschlag, «The laws of association in Greco-Roman Egypt», στο *Corpora Minora*, II, Warsawa 1959, σσ. 521-526. W. M. Brashear, *Vereine im griechisch-römischen Ägypten*, Konstanz 1993. I. F. Fikhman, «Sur quelques aspects socio-économiques de l'activité des corporations professionnelles de l'Égypte byzantine», *ZPE* 103 (1994), σσ. 19-40. I. N. Arnaoutoglou, «*Collegia* in the province of Egypt in the first century AD», *AncSoc* 35 (2005), σσ. 197-216. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 41-44. P. H. Venticinque, *Common causes: Guilds, craftsmen and merchants in the economy and society of Roman and late Roman Egypt* (PhD Diss.) Chicago 2009 (non vidi). Idem, «Family affairs: Guild regulations and family relationships in Roman Egypt», *GRBS* 50 (2010), σσ. 273-294. Idem, «Matters of trust: Associations and social capital in Roman Egypt», *CHS Research Bulletin* 1 (2013), αριθμ. 2, διαθέσιμο στον ιστότοπο www.chs-fellows.org. G. Louchian, «Aspects concernant l'organisation des associations professionnelles dans l'Égypte hellénistique et romain. Règlements statutaires», *SAA* 19 (2013), σσ. 155-187.

⁵²⁷ Για το πολύπλοκο ζήτημα της χρονολόγησης της επιγραφής βλ. P. Roussel - M. Launey, *ID* 1525, σχόλ. σ. 35. W. Dittenberger, *OGIS* I 104, σ. 182, υποσημ. 3. V. Nutton, «*Archiatroi*», σ. 194, υποσημ. 15.

⁵²⁸ P. Roussel - M. Launey, *ID* 1525, σχόλ. σ. 35. L. Mooren, *ό. π.*, σσ. 185-186. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, σ. 371. V. Nutton, «*Archiatroi*», σ. 194. Για μια πιο μετριοπαθή στάση απέναν-

ιατρικών λειτουργιών της Αιγύπτου. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενες σελίδες αυτής της ενότητας, οι *ἀρχιατροί* – όπως άλλωστε υποδηλώνει το πρώτο συνθετικό *ἀρχ-* του όρου που αναφέρεται στο εν λόγω επάγγελμα⁵²⁹ – κατείχαν κάποτε τη θέση των επί κεφαλής των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας, σύμφωνα με έναν πάπυρο του 1^{ου} π.Χ. και μια επιγραφή του 1^{ου} μ.Χ. αι., τα οποία θυμίζω εν συντομία ακολούθως.

Αν για τη συμπλήρωση του χάσματος της βραχείας αφιερωματικής επιγραφής SEG XL 1552 (= *I.Alex.* 97· 7 μ.Χ.), γρ. 2-3, η οποία στήθηκε από τους *ἰατροὺς* της Αλεξάνδρειας προς τιμή του *ἀρχιατροῦ* Γάιου Προκλήιου Θεμίσιωνα, δεχθούμε την πρόταση του F. Kayser⁵³⁰, ο οποίος υιοθετεί τη γραφή *καθη/μένων ἰατρῶν*, ερμηνεύοντας παράλληλα τον όρο *πλήθος* (γρ. 2) ως δηλωτικό των εγκατεστημένων στην Αλεξάνδρεια και οργανωμένων σε σωματείο *ἰατρῶν*⁵³¹, τότε μπορούμε να μιλήσουμε για συντεχνιακή οργάνωση των τελευταίων, της οποίας τα μέλη τιμούν τον επί κεφαλής των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας⁵³². Ακόμη όμως και η συμπλήρωση *συνηγμένων* της C. Römer θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως συγκέντρωση μελών ενός ιατρικού σωματείου για έναν συγκεκριμένο σκοπό, δεδομένου μάλιστα ότι όροι όπως *συναγωγή*, *συνέδριον*, *ἀγορά*, *κοινὸν* κ.ά. αναφέρονταν στις συνελεύσεις και συγκεντρώσεις των επαγγελματιών σωματείων της αρχαιότητας⁵³³.

Υπενθυμίζω, τέλος, την επιστολή SB I 5216 (= *Sel.Pap.* I 104· 1^{ου} αι. π.Χ.), με την οποία ο *ἀρχιατρός* Αθηναγόρας συστήνει στους *ἱερεῖς τῶν στολιστῶν* και τους *στολιστάς* του *Λαβυρίνθου* να μην προχωρήσουν στη μουμιοποίηση του νεκρού υπαλλήλου του Ηρακλείδη (γρ. 7-9: *καλῶς ποιήσετε προέμενοι τὸ σω/μάτι[ο]ν μηθὲν πράξαντες καὶ συν/καταστήσατε αὐτοῖς ἕως Πτολεμαῖδος*), σύσταση που μαρτυρεῖ παρέμβαση του

ντι στην ιατρική ιδιότητα του Χρύσερμου από τον F. Kudlien (*Der griechische Arzt*, σσ. 33, 101), βλ. παραπάνω, σσ. 114-115. Ακόμη όμως και η άποψη αυτή δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ο Χρύσερμος να είναι υπεύθυνος των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας.

⁵²⁹ Παρόλο που ο M. San Nicolò (*ό. π.*, II, σσ. 63-64) δέχεται πως το συνθετικό *ἀρχ-* υποδηλώνει εσωτερική οργάνωση των συντεχνιών, δεν θεωρεί τον *ἀρχιατρὸν* επί κεφαλής μιας τέτοιας συντεχνίας, θεωρώντας τον *δημόσιον ἰατρὸν* (I, σ. 196), κατ' αντίθεση προς τον O. M. van Nijf (*ό. π.*, σ. 174 και υποσημ. 124, με παραδείγματα). Βλ. και P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1999, σσ. 119-120, s. v. "ἄρχω". M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σ. 42.

⁵³⁰ F. Kayser, *I.Alex.* 97, σχολ. (σσ. 284-285).

⁵³¹ Πρβλ. E. Samama, *ό. π.*, σ. 475, υποσημ. 9: «*πλήθος*: ensemble d'une catégorie professionnelle ou d'une corporation...ici un collège de médecins, peut être du Mouseion». J. Draycott, *ό. π.*, σ. 23.

⁵³² C. Römer, «Ehrung für den Arzt Themison», σσ. 86-87.

⁵³³ A. E. R. Boak, *ό. π.*, σ. 216. M. San Nicolò, *ό. π.*, II, σσ. 8, 43, 99-100.

ἀρχιατροῦ στα καθήκοντα των στολιστῶν, επιτρέποντας να υποθέσουμε πως ο Αθηναγώρας ίσως ήταν επικεφαλής όλων των σχετικών με την ιατρική επαγγελματιών, ανάμεσα στους οποίους και οι στολισταιί⁵³⁴.

Ἐνδειξη εκπροσώπησης των ἰατρῶν της περιοχῆς της Οξυρύγχου θα μπορούσαμε να διακρίνουμε στην απόδειξη καταβολῆς ἰατρικοῦ *P.Hamb.* II 171 (246 π.Χ.) ἀπὸ τον εκπρόσωπο της τραπεζῆς της Οξυρύγχου Νικάνορα στον ἰατρὸν Δημήτριο. Ἡ ἐπίσημη, μέσω τραπεζῆς καταβολή του αρκετά υψηλοῦ ποσοῦ των 80 δραχμῶν του ἰατρικοῦ του μηνός Χοιάκ (γρ. 8: ἰατρικὸν τοῦ Χοιάχ [τοῦ λθ (ἔτους) (δραχμὰς)] π)⁵³⁵, που φαίνεται πως ἀνήκει σε λογαριασμὸ προορισμένο για την πληρωμὴ των ἰατρῶν (γρ. 5-6: ἐκ τοῦ] ἰατρικῶ] / [λόγου]), σε συνδυασμὸ με το ὅτι ο ἰατρὸς Δημήτριος ἀναλαμβάνει τὴ συγκέντρωση τῆς ἀμοιβῆς ἐξ ὀνόματος των συναδέλφων του (γρ. 15-17: εἰς τὸ προσοφειλό/μενον.....] τοῖς κατὰ τόπον / [ἰατροῖς), θα μπορούσε ἴσως να δηλώνει ὅτι οἱ ἐν λόγῳ επαγγελματίες ἦταν μέλη ἰατρικοῦ σωματείου.

Ἡ καταγραφή τριῶν ἰατρῶν στον ἀποσπασματικὸ κατάλογο *P.Ross.Georg.* V 57 (3^{ου} αἰ. μ.Χ.), recto, γρ. 4: Σουχᾶς ἰατρός· γρ. 22: Ἰσχυρίων ἰατρός· γρ. 24: Σαραπίων [ἰατ]ρός, σε συνδυασμὸ με τον ἰσχυρισμὸ του ἐκδότη⁵³⁶ ὅτι τὸ κείμενο σώζει καταγραφή προσωπικοῦ νοσοκομείου, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο οἱ καταγεγραμμένοι ἰατροὶ να ἀνήκουν σε ὀργανωμένη συντεχνιακὴ ομάδα ὡς προσωπικὸ εὐαγούς ἰδρύματος. Ἐπιπροσθέτως, ἡ καταγραφή ἰατρικῆς συνταγῆς στο verso του *P.Ross.Georg.* V 57⁵³⁷, γραμμῆς ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι⁵³⁸, ἀποδεικνύει, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸν ἰατρικὸ χαρακτήρα του recto του παπύρου· δὲν θα ἦταν υπερβολὴ ἀν υποστηρίζαμε ὅτι τὸ παπύρινο φύλλο βρισκόταν στην κατοχὴ ἐνὸς ἀπὸ τους καταγεγραμμένους ἰατρούς.

Τὸ περιεχόμενο του ἀπελπιστικὰ λακωνικοῦ οικιακοῦ λογαριασμοῦ *P.Bad.* IV 97 (7^{ου}-8^{ου} αἰ. - Οξυρυγχίτης νομὸς ;), που φαίνεται πως ἀποτελεῖ λογαριασμὸ ἐξόδων, δὲν ἐπιτρέπει να διαπιστώσουμε ἀν ἡ χρῆση πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ του προσηγορικοῦ ἰατρός (γρ. 2: τοῖς ἰατροῖς) ἀναφέρεται σε ὀργανωμένους σε σωματεῖο επαγγελματίες

⁵³⁴ C. C. Edgar, «The stolistae of the Labyrinth», σσ. 76-77. P. Bottigelli, «Repertorio topografico dei templi e dei sacerdoti dell'Egitto tolemaico II», σ. 183. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, σ. 373. V. Nutton, «Archiatroi», σσ. 194-195. T. Derda, *ὁ. π.*, σσ. 21-22.

⁵³⁵ B. Snell, *P.Hamb.* II 171, εἰσαγ. σχόλ. (σ. 147).

⁵³⁶ G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* V 57, εἰσαγ. σχόλ. (σ. 163).

⁵³⁷ M.-H. Marganne, *Inventaire*, ἀριθμ. 148.

⁵³⁸ G. Zereteli, *loc. cit.*

ή σε *ιατρὸν* με επιτελείο βοηθῶν. Δεν αποκλείεται βεβαίως ο πληθυντικός να αναφέρεται σε *ιατροὺς* που δραστηριοποιούνταν στο πλαίσιο ενός οἴκου⁵³⁹. Αντιθέτως, σε συντεχνία πρέπει να ανήκαν οι νεκροτάφοι *ιατροὶ* που έκλεψαν τρία πρόβατα από τον συντάκτη του *P.Cair.Masp.* Π 67143 (γρ. 23: *π(αρὰ) τῶν νεκροτάφ(ων) ιατρ(ῶν)*), δεδομένου ότι σύμφωνα με άλλες πηγές εκπρόσωποι του επαγγέλματος των νεκροτάφων ήταν οργανωμένοι σε σωματεία⁵⁴⁰.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκθέσω τον προβληματισμό μου σχετικά με το κατά πόσον οι *δημόσιοι ιατροὶ* της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου ανήκαν σε ολιγομελείς οργανώσεις ευρύτερων επαγγελματικών σωματείων ή ομάδες *ιατρῶν* που αναλάμβαναν συνεταιρικά το καθήκον της επιθεώρησης θυμάτων βιαιοπραγίας και ατυχήματος ή νεκρῶν.

Είναι αλήθεια ότι στην πλειονότητα των εγγράφων *προσφωνήσεως*⁵⁴¹ – εξαιρείσει των *P.Harr.* I 133 (366 μ.Χ.)⁵⁴², *P.Oxy.* LXIII 4370 (354 μ.Χ.)⁵⁴³ και *P.Oxy.* LXVI 4529 (376 μ.Χ.)⁵⁴⁴ – ο τίτλος του *δημοσίου ιατροῦ* δεν συνοδεύεται από το οριστικό άρθρο, απουσία που δίνει την εντύπωση πως οι *δημόσιοι ιατροὶ* που δραστηριοποιούνταν σε μια περιοχή ήταν περισσότεροι του ενός, ακόμη και όταν στο κείμενο κατάγεται ένας⁵⁴⁵. Μάλιστα, ορισμένα έγγραφα του 4^{ου} αι. μ.Χ.⁵⁴⁶ αναφέρονται σε

⁵³⁹ Πρβλ. γρ. 5: *τοῖς παιδαρ(ίοις) τοῦ οἴκου*· γρ. 26: *τοῖς πλουμαρ(ίοις) τοῦ οἴκου*.

⁵⁴⁰ M. San Nicolò, *ό. π.*, I, σσ. 96-100. R. W. Daniel, «Notes on the guilds and army in Roman Egypt», *BASP* 16, (1979), σσ. 41-42 (*P.Petaus* 28). P. A. Harland, «Familial dimensions of group identity: “Brothers” (Ἀδελφοί) in associations of the Greek East», *JBL* 124 (2005), σσ. 511-512.

⁵⁴¹ *P.Oxy.* I 51 (173 μ.Χ.), γρ. 4. *PSI* V 455 (178 μ.Χ.), γρ. 27-28. *Sel.Pap.* II 337 (= *P.Oxy.* III 475· 182 μ.Χ.), γρ. 5. *P.Flor.* I 59 (225-279 μ.Χ. ;), γρ. 9. *P.Oxy.* LVIII 3926 (246 μ.Χ.), γρ. 37. *P.Oxy.* XII 1556 (247 μ.Χ.), γρ. 2-3. *P.Oxy.* XII 1502r (ca. 260/261 μ.Χ.), γρ. 1. *P.Oxy.* XLV 3245 (297 μ.Χ.), γρ. 7. *P.Athen.* 34 (3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 3. *P.Corn.* 20 (302 μ.Χ.), στήλη III, γρ. 48. *P.Oxy.* LXI 4122 (305 μ.Χ.), γρ. 13-14. *P.Oxy.* LIV 3729 (307 μ.Χ.), γρ. 11. *BGU* III 928 (311 μ.Χ.), γρ. 3. *P.Oxy.* LXIV 4441 (= *SB* III 6003· 315-316 μ.Χ.), στήλη I, γρ. 3· στήλη II, γρ. 5. *P.Oxy.* VI 896 στήλη II (316 μ.Χ.), γρ. 26. *CPR* XVIIA 23 (322 μ.Χ.), γρ. 5. *P.Oxy.* I 52 (325 μ.Χ.), γρ. 6-7. *P.Louvre* II 116 (= *SB* XX 14638 + 14639· 330-340 μ.Χ.), γρ. 3-4. *P.Oxy.* LXIII 4366 (= *P.Oxy.* XLIV 3195, στήλη II, γρ. 24-53· 331 μ.Χ.), γρ. 5. *P.Lips.* I 33 (= *Chr.Mitt.* 55· 368 μ.Χ.), γρ. 2. *P.Rein.* II 92 (393 μ.Χ.), γρ. 4. *SB* XXIV 15970 (= *P.Gron.Amst.* 1· 455 μ.Χ.), γρ. 10. *SB* XVIII 13127 (= *P.Bon.* 22· 5^{ου}-6^{ου} αι.), γρ. 16.

⁵⁴² Γρ. 1: *οἱ δημόσιοι ιατροί*.

⁵⁴³ Γρ. 5-7: *παρὰ Αὐρηλίῳν Εὐλόγιου καὶ Ἀνουβίωνος καὶ / Διδύμου καὶ Ἡροδότου, τῶν τεσσάρων δημοσίων / ιατρῶν τῆς αὐτῆς πόλεως*.

⁵⁴⁴ Γρ. 4-5: *παρὰ Αὐρηλίῳν [.....]ν καὶ Διονυσίου καὶ Εὐδαιμονος / τῶν τριῶν δη[μοσίων] ιατρῶν τῆς αὐτῆς πόλεως*.

⁵⁴⁵ Για την παρατήρηση αυτή βλ. G. El-Sayed, «The *demosios iatros* in Roman Egypt», σ. 123.

ομάδες των δύο, τριών ή τεσσάρων *δημοσίων ιατρῶν*, οι οποίοι προφανώς συνεργάζονταν για την εξέταση των θυμάτων και τη σύνταξη *προσφωνήσεως*, ενώ ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι στην εκτέλεση του καθήκοντος αυτού δεν συνοδεύονταν από δημόσιο λειτουργό (*ύπηρετην* ή *βοηθόν*).

Με βάση τα παραπάνω, η δημιουργία επαγγελματικού σωματείου ή τουλάχιστον ομάδων *δημοσίων ιατρῶν*, των οποίων τα μέλη εργάζονταν συνεταιρικά, δεν μπορεί να αποκλεισθεί, ωστόσο η διαπίστωση ότι η άσκηση των καθηκόντων τους λάμβανε τη μορφή *δημοσίας λειτουργίας* ρίχνει σκιές στη δυνατότητα δημιουργίας συντεχνιακής οργάνωσης από μέρους τους. Εξάλλου, δεν γίνεται γνωστό από τις παπυρικές πηγές αν οι *δημόσιοι ιατροὶ* είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν τα ιατρικά - θεραπευτικά τους καθήκοντα εκτός *λειτουργίας*, συσπειρωμένοι σε σωματεία και συντεχνίες.

Παρόλο που το φαινόμενο κατά το οποίο οργανωμένοι σε σωματείο εκπρόσωποι μιας επαγγελματικής ομάδας διατηρούσαν τις κατοικίες και τους επαγγελματικούς τους χώρους σε συνοικίες ή σε στενούς δρόμους μιας πόλης, γνωστούς στους παπύρους με τους όρους *ἄμφοδον*, *ρύμη* ή *λαύρα*⁵⁴⁷, ήταν ευρύτατα διαδεδομένο στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο⁵⁴⁸, η παραπάνω πρακτική δεν μαρτυρείται επαρκώς και σαφώς στα σχετικά με τους *ιατροὺς παπυρικά έγγραφα*. Συγκεκριμένα, θεωρώ αρκετά βεβιασμένη τη δελεαστική κατά τα άλλα συσχέτιση του φαινομένου της ομαδικής κατοίκησης με την αναφορά στη *λαύραν* του *ιατροῦ* Αβρααμίου, με την οποία συνορεύει το *συμπόσιον*⁵⁴⁹, (“τραπεζαρία”), και η *αἶθρα*⁵⁵⁰ (χώρος του σπιτιού με ανοιχτή

⁵⁴⁶ *P.Oxy.* VI 896 στήλη II, γρ. 24-26. *P.Oxy.* I 52, γρ. 4-7. *P.Oxy.* LXIII 4366, γρ. 4-5. *P.Oxy.* LXIII 4370, γρ. 5-7. *P.Oxy.* LXVI 4529, γρ. 5-7.

⁵⁴⁷ *LSJ*, s. vv. Y. Lolos, «Greek roads: A commentary on the ancient terms», *Glotta* 79 (2003), σσ. 164-167.

⁵⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά *BGU* I 137 (146/147 μ.Χ. - Πτολεμαῖς Ευεργέτης), γρ. 6: *ἐπ' ἀμφοδον Λινυφέων*. *P.Berl.Leihg.* II 42A (ca. 176-179 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 12: *ο[ι]κ(ῶν) ἐν ρύμ(η) μεγάλ(η) χρυσοχ(ῶν)ῃ*. *P.Münch.* I 17 (5^{οο} αι. - Συήνη), γρ. 7-8: *περὶ λαύραν καλουμέ[νην / τῆς παρεμβολῆ]ς ἦτοι σκυτέων*. *P.Horak* I 27 (603-604 - Ηρακλεόπολη), γρ. 16: *ἐν λαύρα τῶν Οἰκοδόμων*. R. Alston, *The city in Roman and Byzantine Egypt*, London - New York 2002, σσ. 83-85, 111-112.

⁵⁴⁹ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 517, s. v. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν*, Η', σσ. 6831-6832, s. v. G. Husson, *OIKIA*, σσ. 267-271, s. v. H. Saradi, «Privatization and subdivision of urban properties in the early Byzantine centuries: Social and cultural implications», *BASP* 35 (1998), σσ. 34-36.

⁵⁵⁰ F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* I, στήλη 31, s. v. G. Husson, *ό. π.*, σσ. 34-36. F. Montanari, *Σύγχρονο Λεξικό*, s. v. Πρβλ. R. S. Bagnall - J. G. Keenan, στο H. Melaerts (επιμ.), *P.Bingen* 130, σ. 544.

οροφή) της οικίας που η Ελισάβετ και η Ιουστίνα πρόκειται να πωλήσουν⁵⁵¹, σύμφωνα με τον *SB VI 8987* (644/5 - Οξύρυγχος), γρ. 14-15. Ο όρος *λαύρα* αναφέρεται πιθανότατα σε στενό δρόμο, ο οποίος πήρε το όνομά του από το οίκημα του *ίατροῦ* Αβρααμίου που βρισκόταν στην αρχή του, ή σε γειτονιά ορισμένων οικιών, από τις οποίες αυτή του *ίατροῦ* είχε περίοπτη θέση.

Ανάλογος προβληματισμός υπάρχει και για τη χρήση των προσηγορικών ονομάτων *ἀδελφός* και *φίλος*, που πολλακίς χρησιμοποιούνται από τους συντάκτες των παπυρικών εγγράφων ως δηλωτικά της συμμετοχής των ίδιων ή συναδέλφων τους σε επαγγελματικά σωματεία⁵⁵².

Από κοινού χρήση των όρων *ἀδελφός* και *ίατρός* μαρτυρείται στην ομολογία κατάσχεσης εκτάσεων γης *SB IV 7379* (26 Απρ. 177 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), σύμφωνα με την οποία μισή *ἄρουρα* ελαιόδεντρων στην περιοχή *Ψεναρψενήσιν* κοντά στην Καρανίδα (γρ. 20-21) συνορεύει με τμήμα περιουσίας του *ίατροῦ* Νείλου και των *ἀδελφῶν* (γρ. 35-36: *καὶ τοῦ Ψεναρψενήσιν ἀρούρης ἡμίσεως γί/τονες [ἢ γείτονες] Νείλου ἱατροῦ καὶ τῶν ἀδελφῶν*). Το κείμενο δεν επιτρέπει να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα για το αν οι *ἀδελφοί* του *ίατροῦ* Νείλου είναι βιολογικοί του συγγενείς, συγγάτοχοι της καταγεγραμμένης περιουσίας ή συνάδελφοι *ἱατροί*, ενώ δεν γίνεται γνωστή ούτε η φύση της περιουσίας (τμήματα γης ή οικήματα). Πάντως, η πιθανότατη ταύτιση του *ίατροῦ* Νείλου με τον ομότεχνό του που καλλιεργεί ενοικιαζόμενες εκτάσεις γης στην περιοχή *Ψεναρψενήσιν* της Καρανίδας, σύμφωνα με τους φορολογικούς καταλόγους *P.Mich. IV.1 223*, γρ. 2209-2216· *P.Mich. IV.1 224*, γρ. 2454-2460, γρ. 4020 και *P.Mich. IV.1 225*, γρ. 2686-2688 (171-175 μ.Χ.)⁵⁵³, φανερώνει πως η περιουσία του Νείλου που συνορεύει με τις κατασχεθείσες εκτάσεις του *SB IV 7379* μάλλον αποτελεί καλλιεργήσιμη έκταση γης.

Το ίδιο δύσκολη είναι η ερμηνεία των *φίλων* στους οποίους αναφέρεται ο *ίατρός* Ηρώιος, σύμφωνα με την αποσπασματική, υπαινικτική και δυσνόητη επιστολή *BGU VII 1674* (2^{οο} αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 11-12: *ὅταν δὲ γεγ[.]αι παρὰ τοῖς φίλοις*,

⁵⁵¹ Για την ενοικίαση ή πώληση τμημάτων οικιών στη βυζαντινή Αίγυπτο βλ. A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt. Economic studies*, Princeton 1949, σσ. 202-203.

⁵⁵² M. San Nicolò, *ό. π.*, I, σσ. 33-34. R. W. Daniel, *ό. π.*, σσ. 40, 41. E. Dickey, «Literal and extended use of kinship terms in documentary papyri», σ. 156. P. A. Harland, «Familial dimensions of group identity: "Brothers" (Ἀδελφοί) in associations of the Greek East», σσ. 505-512 (για τις επαγγελματικές οργανώσεις, κυρίως σσ. 510-512).

⁵⁵³ Το περιεχόμενο των λογαριασμών αυτών μελετάται αναλυτικά σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

οἷς ἐνετιλάμην (leg. ἐνετειλάμην), διαπ[έμμ]ομαί σοι, η οποία δεν μπορεί με βεβαιότητα να θεωρηθεί αναφορά σε μέλη ιατρικού σωματείου.

Αντιθέτως, πιο πιθανή, μα όχι εντελώς βέβαιη, είναι η ερμηνεία του όρου φίλος όπως αυτός χρησιμοποιείται από τον συντάκτη του *P.Mert.* I 12 (58 μ.Χ.) Χαιρά, για την ιατρική ιδιότητα του οποίου μικρή αμφιβολία υπάρχει. Ο γραφέας της επιστολής διαβεβαιώνει τον παραλήπτη *ιατρὸν* Διονύσιο ότι για την αποστολή φαρμακευτικών συνταγών (γρ. 13-24) δεν πρόκειται να τον ευχαριστήσει με λόγια – *δεῖ γὰρ τοῖς μὴ φίλοις οὐσι διὰ λόγων / εὐχαριστεῖν* (γρ. 8-9) – αλλά με έργα (γρ. 10-12: *εἰ μὴ / τὰ ἴσα σοι παρασχεῖν, βραχεία* [leg. *βραχέα*] *τινὰ / παρέξομαι τῇ εἰς ἐμὲ φιλοστοργία*)⁵⁵⁴. Η ερμηνεία των λόγων του Χαιρά όχι απλώς ως έκφραση αβροφροσύνης προς τον παραλήπτη αλλά ως ένδειξη της μεταξύ τους συνεργασίας, αλληλοϋποστήριξης και ενίσχυσης, ενέργειες που αποτελούν άλλωστε βασικό στόχο της ίδρυσης επαγγελματικών σωματείων⁵⁵⁵, επιτρέπει να υποθέσουμε πως οι *ιατροὶ* εργάζονταν συνεταιρικά και ίσως αποτελούσαν μέλη ευρύτερου σωματείου.

Στην προσπάθειά μου να εξακριβώσω αν οι εκπρόσωποι της επαγγελματικής ομάδας των *ιατρῶν* πραγματοποιούσαν συνελεύσεις ή συμμετείχαν σε εορταστικές εκδηλώσεις σχετικές με το επάγγελμά τους, πρακτικές που μαρτυρούνται επαρκώς στα έγγραφα των καταστατικών λειτουργίας των συντεχνιών⁵⁵⁶, διαπίστωσα πως οι ενδείξεις για την πραγματοποίηση ιατρικών συνελεύσεων ή συνεδρίων και εορταστικών συμποσίων στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο είναι ελάχιστες.

Η επιγραφή *SEG XL 1552* (7 μ.Χ.) μαρτυρεί σύναξη *ιατρῶν* στην Αλεξάνδρεια με την ευκαιρία της απότισης φόρου τιμής στον *ἀρχιατρὸν* Γάιο Προκλήιο Θεμίσωνα, αν αποδεχθούμε τη συμπλήρωση *συνηγ]/μένων* (γρ. 2-3) που πρότεινε η C. Römer για το *πλήθος των ιατρῶν* που συγκεντρώθηκε στην πρωτεύουσα της χώρας για να τιμήσουν τον επί κεφαλής τους.

Από το άλλο μέρος, παρόλο που γραπτές πηγές μαρτυρούν διοργάνωση εορτών, ιατρικών αγώνων και συμποσίων προς τιμή του προστάτη της ιατρικής θεού Ασκληπιού από ιατρικά σωματεία και συλλόγους σε περιοχές της ανατολικής Μεσογείου,

⁵⁵⁴ H. I. Bell - C. H. Roberts, *P.Mert.* I 12, σχόλ. στις γρ. 6-9 (σ. 52).

⁵⁵⁵ A. E. R. Boak, *ό. π.*, σσ. 217-218. P. Venticinque, «Matters of trust», παρ. 7, 8, 10, 20. Idem, «Family affairs», σσ. 280-285. G. Luchian, *ό. π.*, σσ. 176-178.

⁵⁵⁶ A. E. R. Boak, *ό. π.*, σσ. 216-217. E. Samama, *ό. π.*, σ. 70-71. P. Venticinque, «Family affairs», σ. 283. G. Luchian, *ό. π.*, σσ. 174-175.

όπως στην Επίδαυρο, την Κω, την Έφεσο και την Πέργαμο⁵⁵⁷, και ενώ ο θεός Ασκληπιός από νωρίς λατρευόταν ως θεός - θεραπευτής με το όνομα Ασκληπιός-Ιμούθης⁵⁵⁸ στα Ασκληπιεία της Αιγύπτου⁵⁵⁹, συσχετισμός της εορτής των *Ασκληπίων* με *ιατρὸν* γίνεται μόνο στον λογαριασμό *ὄψωνίων SPP XX 85* (320-321 μ.Χ.)⁵⁶⁰, σύμφωνα με τον οποίο 6 κνίδια οίνου προσφέρονται στον *ιατρὸν* Αχιλλέα με αφορμή τη γιορτή των *Ασκληπίων* (στήλη I, γρ. 10: [Μεχε]ῖρ ια ιγ Ἀχιλλεῖ ἱατρῶ ἐν εορτῇ Ἀσκληπίων κν(ῖδια) ς).

Παράδοση μεγαλύτερης ποσότητας οίνου μαρτυρεί η επόμενη γραμμή του ίδιου παπύρου, σύμφωνα με την οποία παρέχονται στον ίδιο *ιατρὸν* 20 κνίδια οίνου με αφορμή τη γιορτή των *Ὀμηρίων* (γρ. 11: ὁ[μοί(ως)] τῶ [α]ύτῳ ἐν εορτῇ Ὀμηρίων κν(ῖδια) κ). Τα *Ὀμήρια* πρέπει να σχετίζονταν με την τοπικής εμβέλειας λατρεία του ηρωοποιημένου ποιητή των επών, όπως αποδεικνύει η ύπαρξη ιερών αφιερωμένων σε αυτόν στο νησί της Δήλου και στη Σμύρνη⁵⁶¹, αλλά και η πραγματοποίηση αθλητικών

⁵⁵⁷ F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 98-100. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 108-112, s. vv. "Asklepieion", "Asklepios". E. Samama, *ὁ. π.*, σσ. 71-72. J. B. Rives, *Religion in the Roman Empire*, Oxford 2007, σσ. 123-124. V. Nutton, *Ancient Medicine*, σσ. 250, 275-281.

⁵⁵⁸ Πρόκειται για εξελληνισμένο τύπο του αιγυπτιακού ονόματος Ιμχοτέπ (*Ij-m-htp*). A. Gardiner, *Egyptian grammar*, σ. 583. J. Vergote, *Les noms propres du P.Bruxelles Inv. E 7616. Essai d'interprétation* (Pap.Ludg.Bat. VII), Leiden 1954, σ. 9 (αριθμ. 27). K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 453, s. v. "Imhotep". Για τη λατρεία του Ασκληπιού - Ιμούθης στην Αίγυπτο βλ. P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, σσ. 256-257. F. Dunand, «Les syncrétismes dans le religion de l'Égypte romaine», στο F. Dunand - P. Lénèque (επιμ.), *Les syncrétismes dans les religions de l'Antiquité. Colloque de Besançon (22-23 Octobre 1973)*, Leiden 1975, σσ. 166, 175, 178, 179. H. von Staden, *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria*, σσ. 7-9. F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine*, σσ. 72-73. E. J. Edelstein - L. Edelstein, *Asclepius. Collection and interpretation of the testimonies*, I-II, Baltimore - London 1945 (ανατύπ. 1998), II, σσ. 251-252. D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt*, σσ. 158-159. V. Nutton, *ὁ. π.*, σ. 274. J. W. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte. Studien zu antiken Heiligtümern*, Bands 2/1, 2/2, Heidelberg 2005, Band 2/1, σ. 86.

⁵⁵⁹ A. Walton, *Ασκληπιός. Η λατρεία του Έλληνα θεού της ιατρικής* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Asklepios. The cult of the Greek god of medicine*, Ithaka 1894 [ανατύπ. 1979], υπό Α.-Α. Μαραβέλια), Αθήνα 2007, σσ. 192-193. E. J. Edelstein - L. Edelstein, *ὁ. π.*, I, σσ. 424-425 (αριθμ. 827-830). Για επιπλέον παπυρικά και επιγραφικά κείμενα βλ. J. W. Riethmüller, Band 2/2, σσ. 399-405 (αριθμ. 453-484). Για το Ασκληπιείο της Μέμφιδας και των Φιλών βλ. D. J. Thompson, *Memphis under the Ptolemies*, σσ. 24-25 και J. Bingen, «La dédicace à Imhotep - Asklepios. *I.Philae* I 127 (186-184 a.C.)», *CE* 80 (2005), σσ. 277-280 αντιστοίχως.

⁵⁶⁰ M. Vandoni, *Feste*, σ. 61 (αριθμ. 53). F. Perpillou-Thomas, *ὁ. π.*, σ. 73.

⁵⁶¹ Βλ. *ID* 443, Bb, γρ. 147: καὶ τὸ Ὀμήρειον [ἔ]δομεν πρώτ[ην] δόσιν [κελ]εύοντος ἀρχιτέκτονος. Πρβλ. Στράβ. 14, 1, 37: ἔστι δὲ καὶ βιβλιοθήκη καὶ τὸ Ὀμήρειον, στοὰ τετράγωνος ἔχουσα νεῶν Ὀμήρου

αγώνων νέων στο πλαίσιο της ίδιας γιορτής⁵⁶². Ακόμη, συσχετισμός των *Όμηριων* με τη γιορτή των *Άσκληπίων* μαρτυρείται στη συνήθεια απαγγελίας ύμνων προς τον θεό κατά τη διάρκεια μουσικών αγώνων στα *Άσκληπιεία* της Επιδαύρου, κατ' αντιστοιχία με τους ιατρικούς αγώνες της Εφέσου⁵⁶³.

Επανερχόμενος στο ερώτημα αν ο *ίατρος* Αχιλλέας συμμετέχει ως μέλος σωματίου στους εορτασμούς προς τιμή του Ασκληπιού, πρέπει να ομολογήσω πως αυτή καθαυτή η ύπαρξη εορτής αφιερωμένης στον Ασκληπιό στην Αίγυπτο σχεδόν προεξοφλεί, αν όχι τη διοργάνωση εορτών, τουλάχιστον τη συμμετοχή σε αυτές των εκπροσώπων του ιατρικού επαγγέλματος, γιατί όχι οργανωμένων σε σωματεία. Ωστόσο, η λακωνικότητα του *SPP XX 85* δυσχεραίνει την επιδίωξή μου να επιβεβαιώσω τις υποψίες μου περί εορτασμού των Ασκληπιείων από μέλη ιατρικής συντεχνιακής οργάνωσης στο συγκεκριμένο κείμενο. Στον *πάπυρο* δεν γίνεται καμία σαφής αναφορά σε συγκέντρωση *ιατρῶν*, ενώ η ποσότητα κρασιού προσφέρεται σε έναν *ίατρον*, ο οποίος δεν είμαι βέβαιος αν εκπροσωπεί ομάδα συναδέλφων – στην πραγματικότητα δεν γίνεται σαφές αν ο ίδιος ήταν μέλος συντεχνιακής οργάνωσης. Τέλος, η φύση του εγγράφου αποδυναμώνει την άποψη περί παράδοσης *οίνου* σε μέλος “εορτάζοντος” σωματίου, αφού ο λογαριασμός *όψωνίου* καταγράφει παράδοση *κνιδίων οίνου* ως μισθού και σε άλλους επαγγελματίες⁵⁶⁴.

Παρόλο που οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στο συμπέρασμα πως τα *κνίδια οίνου* παραδίδονται στον *ίατρον* Αχιλλέα με αφορμή την παροχή υπηρεσιών του ως *ιατροῦ* κατά τη διάρκεια της γιορτής των Ασκληπιείων⁵⁶⁵, οι προαναφερθείσες πληροφορίες σχετικά με ποιητικούς αγώνες σε γιορτές του Ασκληπιού επιτρέπουν να υποθέσουμε πως η παράδοση κρασιού στον *ίατρον* Αχιλλέα ίσως έγινε με αφορμή τη συμμετοχή του στα *Άσκληπία* και στα *Όμηρια* ως μέλους εορτάζοντος σωματίου, που μετείχε σε πιθανή διοργάνωση αγώνων⁵⁶⁶. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται, κατά τη

καὶ ζῶανον. Οι παραπομπές χάρη στο P. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos a l'époque hellénistique et a l'époque impériale*, Paris 1970, σ. 455.

⁵⁶² Η M. Hirt Raj (ό. π., σ. 84) εξετάζει το ενδεχόμενο τα *Όμηρια* να αποτελούν αθλητικούς αγώνες νέων.

⁵⁶³ Για την τέλεση αθλητικών, μουσικών και ιατρικών αγώνων προς τιμή του Ασκληπιού βλ. E. J. Edelstein - L. Edelstein, ό. π., II, σσ. 208-213. M. Hirt Raj, ό. π., σ. 84.

⁵⁶⁴ Ενδεικτικά γρ. 12: [*Φαρμο*]ϋθι κζ *Σαραπίωνι μαγείρω κν(ίδια) ζ* γρ. 18: ± ; *μίμ]οις Κα[...]*ιβίου *καὶ Λουκιανουῦ κν(ίδια) ιβ* γρ. 21: *ταρσι]καρίω [± ;]ω ὑπέρ δελματικῆς μεγά(λης) μετὰ κν(ίδια) ζ*.

⁵⁶⁵ Παράλληλα κείμενα που μαρτυρούν αυτή τη συνήθεια προσφέρει η M. Hirt Raj, ό. π., σ. 82.

⁵⁶⁶ M. Hirt Raj, ό. π., σ. 85.

γνώμη μου, από την ανάγκη του συντάκτη του λογαριασμού να αιτιολογήσει την παράδοση των ποσοτήτων κρασιού στον Αχιλλέα, αιτιολόγηση που εκφράζεται εμμέσως με την καταγραφή της περίπτωσης υπό την οποία έγινε η παράδοση του οίνου, καταγραφή στην οποία δεν προβαίνει για κανέναν άλλον επαγγελματία - παραλήπτη.

ε) Φυλετικός διαχωρισμός των *ιατρῶν*: εξειδίκευση και κοινωνική ανέλιξη

Είναι σχεδόν αυτονόητο πως σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία όπως αυτή της Αιγύπτου των πτολεμαϊκών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, το επάγγελμα του *ιατροῦ* ασκείτο από εκπροσώπους όλων των εθνικοτήτων που ζούσαν στη χώρα.

Παρά ταύτα, ο πολιτισμικός συγκρητισμός που χαρακτήριζε την αιγυπτιακή κοινωνία καθιστά τον ακριβή προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας των κατοίκων της χώρας, μεταξύ των οποίων και των *ιατρῶν*, εγχείρημα δύσκολο⁵⁶⁷, ενώ κριτήρια όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η προέλευση των ονομάτων ή ο τρόπος ζωής γενικότερα έχουν από καιρό αποδειχθεί επισφαλή⁵⁶⁸. Η πλήρης μάλιστα απουσία του ονόματος των *ιατρῶν*, ίσως του ασφαλέστερου κριτηρίου φυλετικού προσδιορισμού – τουλάχιστον όσον αφορά στους φέροντες αιγυπτιακά ονόματα κατοίκους⁵⁶⁹ – σε πολλά από τα σχετικά παπυρικά έγγραφα επιτείνει το πρόβλημα.

Με την επιφύλαξη λοιπόν που επιβάλλουν οι παραπάνω περιορισμοί, στις σελίδες που ακολουθούν προβαίνω σε μια ανάλυση κειμένων, από το περιεχόμενο των οποίων διαφαίνεται σαφέστερα και ασφαλέστερα η εθνική ταυτότητα των *ιατρῶν* και ο βαθμός στον οποίο αυτή επηρεάζει πτυχές της άσκησης της ιατρικής τέχνης, όπως η εξειδίκευση, η απολαβή ή μη προνομίων, ή η κοινωνική ανέλιξη των *ιατρῶν*.

Μια ομάδα κειμένων από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο, σύμφωνα με την οποία το επάγγελμα του *ιατροκλύστου*, δηλαδή *ιατροῦ* ειδικευμένου στη θεραπεία με κλύσμα,

---

⁵⁶⁷ Για τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και τη δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας των κατοίκων της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου βλ. γενικά X. Ιωαννίδου, *Πολιτισμικές προκαταλήψεις και αλληλεπιδράσεις στην Αρχαιότητα*, σσ. 129-138, 160-175, 185-191, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης το σχετικά πρόσφατο M. Vierros, *Bilingual notaries in Hellenistic Egypt. A study of Greek as a second language* (Coll.Hellen. V), Brussel 2012, σσ. 39-49 (“Languages and Ethnicity”), με πλούσια προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁵⁶⁸ X. Ιωαννίδου, *ό. π.*, σσ. 131-136.

⁵⁶⁹ Βλ. σχετικά I. F. Fikhman, «On onomastics of Greek and Roman Egypt», στο A. Jördens (unter Mitarbeit von W. Sperling), *Wirtschaft und Gesellschaft im spätantiken Ägypten*, Stuttgart 2006, σσ. 356-367 (= *Classical studies in honor of David Sohlberg*, Ramat Gan 1996), σ. 358. M. Vierros, *ό. π.*, σσ. 45, 49.

ασκείται από γιατρούς με αιγυπτιακά ονόματα, σε συνδυασμό με τη μέχρι στιγμής ανυπαρξία παπυρικών αναφορών σε Έλληνες *ιατροκλύστας*, επιτρέπει να συμπεράνουμε πως την εν λόγω τέχνη ασκούσαν κυρίως γηγενείς Αιγύπτιοι. Επιπροσθέτως, η μακρά παράδοση των Αιγύπτιων *ιατρῶν* στην άσκηση της τέχνης του *ιατροκλύστου*⁵⁷⁰ δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της κατοχής αιγυπτιακών ονομάτων από Έλληνες *ιατροκλύστας* ως μέσου παραπλάνησης και κατά συνέπεια προσέλκυσης ασθενών⁵⁷¹, ωστόσο το περιεχόμενο των εγγράφων που ακολουθούν αποδυναμώνει μια τέτοια υπόθεση.

Παρόλο που το όνομα του *ιατροκλύστου* που καταγράφεται στον αποσπασματικό λογαριασμό πληρωμών *P.Hib.* II 268 (ca. 260 π.Χ.), γρ. 14-15, 16, δεν σώζεται, η καταγραφή ορισμένων αιγυπτιακών ονομάτων άλλων εργατών (γρ. 7, 8, 15, 16) επιτρέπει να υποθέσουμε πως ήταν και ο ίδιος κάτοχος αιγυπτιακού ονόματος και κατά συνέπεια της ίδιας εθνικότητας⁵⁷². Αντιθέτως, μικρή αμφιβολία υπάρχει για την εθνικότητα του *ιατροκλύστου* Αρχήβιος⁵⁷³, ο οποίος, σύμφωνα με τις αιτήσεις *UPZ I 8* (= *P.Lond.* I 44 [σ. 33]· 161 π.Χ.), γρ. 32-34 και *UPZ I 7* (= *P.Par.* 36· 163-162 π.Χ.), γρ. 11, ασκούσε το επάγγελμά του στον αύλιο χώρο του Σαραπίου της Μέμφιδας, και ανήκε στην ομάδα των επίσης Αιγύπτιων επαγγελματιών που επιτέθηκαν στον *ἐγκάτοχον* του ναού Πτολεμαίου⁵⁷⁴.

Παρομοίως, σύμφωνα με τον *Chr.Wilck.* 136 (= *UPZ I 148* = *P.Lond.* I 43 [σ. 48]), αιγυπτιακής καταγωγής πρέπει να ήταν ο *ιατροκλύστης* Φαλου...ήτις, που προσέλαβε τον δίγλωσσο νεαρό δάσκαλο για να διδάξει στους μαθητές του την αιγυπτιακή γραφή, ώστε οι τελευταίοι να μπορούν να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία της τέχνης του. Η σκέψη ότι ο Φαλου...ήτις χρειάστηκε να προσλάβει δίγλωσσο δάσκαλο, με σκοπό να βοηθήσει τους μαθητές να αντεπεξέλθουν στην παραολούθηση των παραδόσεων ή ακόμη και στην ανάγνωση των σημειώσεων του γιατρού, επιβεβαιώνει, πιστεύω, τη διαπίστωση πως η χρήση κλύσματος ως θεραπευτικής μεθόδου είχε αιγυπτιακές ρίζες και ασκείτο κατά κανόνα από γηγενείς της χώρας.

⁵⁷⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 43.

⁵⁷¹ Για τη χρήση ονόματος με κριτήριο το επάγγελμα που ο κάτοχός του καλείται να ασκήσει βλ. W. Clarysse, «Greeks and Egyptians in the Ptolemaic army and administration», *Aegyptus* 65 (1985), σσ. 57-66, με επιπλέον βιβλιογραφία, και M. Vierros, *ό. π.*, σ. 45.

⁵⁷² F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 68-69.

⁵⁷³ J. Vergote, *Les noms propres du P.Bruxelles Inv. E. 7616*, σ. 7 (αριθμ. 8).

⁵⁷⁴ F. Kudlien, *ό. π.*, σ. 69.

Σαφέστερη διάκριση μεταξύ Ελλήνων και Αιγύπτων *ιατρῶν* γίνεται στους εκτενείς δημοτικούς καταλόγους *P.Count.* 2 (Ιούν. - Ιούλ. 229 π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), στήλη XIX, γρ. 485-489: *σῶπῃ Ὠγνῆ* και *P.Count.* 3 (3^{ου} αι. π.Χ.), στήλη III, γρ. 76-77: *ἰατροὶ Αἰγύπτιοι*. Σύμφωνα με τα παραπάνω κείμενα, που αποτελούν καταλόγους φορολόγησης *άλματος* (*άλικῆς*)⁵⁷⁵, οι *ἰατροὶ* οι ανήκοντες στην προνομιούχα τάξη των *Ἑλλήνων* τυγχάνουν απαλλαγῆς από την καταβολή του φόρου⁵⁷⁶, σε αντίθεση με την ομάδα των *Αἰγυπτίων* συναδέλφων τους, που φαίνεται πως δεν ανήκαν στην κατηγορία εκείνων που απολάμβαναν φοροαπαλλαγή και κατέβαλλαν κανονικά τον φόρο που τους αναλογούσε⁵⁷⁷.

Παρομοίως, στον φορολογικό κατάλογο *λαογραφίας*⁵⁷⁸ *BGU XVI 2577* (1^{ου} αι. μ.Χ.), από την Ηρακλεόπολη, οι φορολογούμενοι διακρίνονται σε *Αἰγυπτίους*, *Ἕλληνας* και *κατοίκους* (γρ. 214-216: *Τῦβι ἄλλης λογῆας (leg. λογίας) (δραχμὰς) ι / κατοίκων καὶ Ἑλλήνων / καὶ Αἰγυπτίων*)⁵⁷⁹, όμως, παρόλο που το εύρος των επαγγελματιῶν των φορολογούμενων που καταγράφονται στο έγγραφο είναι μεγάλο⁵⁸⁰, το περιεχόμενό του δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε σε ποιους από τους καταγεγραμμένους αφορά η διάκριση αυτή. Πάντως, αν ακολουθήσουμε το κριτήριο της ονοματολογίας των επαγγελματιῶν, ο ένας από τους τρεις *ἰατροὺς* του εγγράφου, που φέρει αιγυπτιακό όνομα (γρ. 322: *Περοβάστ[ι]ς ἰατρὸς δ*), μάλλον ανήκει στην τάξη των *Αἰγυπτίων*, ενώ ο Γλαυκίας (γρ. 339: *Γλαυκίας Ἀπολλω( ) ἰατρὸς(ς) δ*) στην τάξη των *Ἑλλήνων* ή

⁵⁷⁵ Για την *άλικῆν* βλ. S. LeRoy Wallace, *Taxation in Egypt*, σ. 184.

⁵⁷⁶ W. Clarysse - D. J. Thompson, *Counting the people in Hellenistic Egypt, II: Historical studies*, Cambridge 2006, σσ. 52, 55, 163.

⁵⁷⁷ W. Clarysse - D. J. Thompson, *P.Count.* 3, σχόλ. στη στήλη III, γρ. 76-77 (σ. 113). Idem, *Counting the People*, II, σ. 163.

⁵⁷⁸ Για τη *λαογραφίαν* βλ. S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 96, 116-134. Για την πιθανή προέλευση του φόρου της *λαογραφίας* από τους ποικίλους κεφαλικούς φόρους της πτολεμαϊκής περιόδου βλ. A. Monson, «Late Ptolemaic capitation taxes and the Poll Tax in Roman Egypt», *BASP* 51 (2014), σσ. 127-160, και κυρίως σσ. 152-154, όπου μνημονεύονται οι πρώτες αποδείξεις *λαογραφίας* κατά την ηγεμονία του Αυγούστου.

⁵⁷⁹ Για το ζήτημα της χρονολόγησης του εγγράφου, του περιεχομένου του όρου *κάτοικοι* και της διάκρισης των φορολογούμενων, όπως ανακύπτουν στο εν λόγω κείμενο βλ. W. Brashear, «Egyptians and Greeks in an early laographia account (P.Berol. 25161)», στο J. H. Johnson (επιμ.), *Life in a multicultural society: Egypt from Cambyses to Constantine and beyond* (SAOC 51), Chicago 1992, σσ. 41-43.

⁵⁸⁰ W. Brashear, *ό. π.*, σ. 42.

των κατοίκων. Η κατάληξη -ν στη γενική ενικού του ονόματος του τρίτου (γρ. 404: /ν *ιατροῦ δ*) υποδηλώνει μη ελληνικό όνομα⁵⁸¹.

Ανάλογες δυσκολίες προκύπτουν και κατά τη μελέτη της εθνικής ταυτότητας των *ιατρῶν* που μαρτυρούνται σε παπύρους της ρωμαϊκής Αιγύπτου. Η σταδιακή άμβλυνση των πολιτικών και πολιτισμικών αλλαγών που επέφερε η κατάκτηση της Ανατολής από τους Ρωμαίους και ο εκρωμαϊσμός των Ελλήνων παράλληλα με τον εξελληνισμό των Ρωμαίων οδήγησαν προοδευτικώς σε ομογενοποίηση του ετερογενούς πληθυσμού της αχανούς αυτοκρατορίας, ομογενοποίηση που επισημοποιήθηκε με το διάταγμα του Καρακάλα (Constitutio Antoniniana, 212 μ.Χ.), με το οποίο ο αυτοκράτορας παραχώρησε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη (*civitas romana*) σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας⁵⁸².

Από καιρό έχει αποδειχθεί ότι για την πολιτισμική αυτή αλληλεπίδραση γηγενών και Ελλήνων κατοίκων της Αιγύπτου με τους Ρωμαίους “μιλούν” εύλωτα παπυρικά έγγραφα που σχετίζονται με την παρουσία του ρωμαϊκού στρατού στη χώρα του Νείλου⁵⁸³. Οι πάπυροι που αναφέρονται σε *ιατρούς* - στρατιώτες των ρωμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων στη χώρα δεν αποτελούν εξαίρεση, δεδομένου ότι την ιατρική περίθαλψη του ρωμαϊκού στρατού αναλάμβαναν κατά κανόνα *ιατροί* / *medici* ή *milites medici* που ανήκαν στις τάξεις του.

Οφείλω να επισημάνω πως η στρατολόγηση μη Ρωμαίων στην καταγωγή νεοσύλλεκτων αποτελούσε συνήθη πρακτική των Ρωμαίων⁵⁸⁴. Οι στρατολογημένοι αποκτούσαν αργά ή γρήγορα τη ρωμαϊκή υπηκοότητα, η οποία συνήθως συνοδεύταν

⁵⁸¹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 176-177.

⁵⁸² Βλ. ενδεικτικά: J. F. Oates, «Romanization of the Greek East: The evidence of Egypt», *BASP* 2 (1965), σσ. 57-64. U. Yiftach-Firanko, «Law in Graeco-Roman Egypt: Hellenization, fusion, romanization», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 541-560. Για τη δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού των κατόχων της ρωμαϊκής υπηκοότητας με κριτήριο το όνομα βλ. επίσης J. F. Oates, *ό. π.*, σσ. 60-61. D. B. Saddington, «The shorts of names used by auxiliaries in the early Principate», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *ό. π.*, σ. 163. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 164. Y. Broux, *Double names and elite strategy in Roman Egypt* (Stud. Hell. 54), Leuven - Paris - Bristol 2015, σσ. 77-78.

⁵⁸³ J. F. Gilliam, «Romanization of the Greek East: The role of the army», *BASP* 2 (1965), σσ. 65-73. J. F. Oates, *ό. π.*, σ. 64. R. Alston, *Soldier and society in Roman Egypt*, σ. 61. F. Mitthof, «Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägypten», σσ. 378-381.

⁵⁸⁴ J. F. Gilliam, *ό. π.*, σσ. 67, 70. G. R. Watson, *The Roman soldier*, σσ. 16, 23. R. Alston, *ό. π.*, σ. 65. G. Alföldy, «Das Heer in der Sozialstruktur des römischen Kaiserreiches», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, σσ. 40-43. N. Pollard, «The Roman army», σ. 222.

από αλλαγή ονόματος και τα συνακόλουθα προνόμια⁵⁸⁵, όπως απαλλαγή από τον κεφαλικό φόρο και *ἀλειτουρησίαν*⁵⁸⁶, ωστόσο οι πηγές αποκαλύπτουν ότι η σύνδεση της κατοχής ή απόκτησης λατινικού ονόματος με το status από το οποίο περιβάλλονταν οι στρατιώτες δεν ήταν πάντοτε δεδομένη⁵⁸⁷.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, μπορεί να μην υπάρχει αμφιβολία για τη ρωμαϊκή καταγωγή των τριών *ιατρῶν* Albanus, Priscus και Gaius, των επιγραφών *CEL* I 14 από το Valkenburg, I 56 και I 57 από τη Vindonissa αντιστοίχως, ή των στρατιωτικών *ιατρῶν* Τιτουλήιου (*Sel.Pap.* II 368· 117 μ.Χ.), Αυφίδιου Κλήμη (*SB* V 7931· ca. 135 μ.Χ.), Ουαλερά (*IGR* I 1350· 1^{ου} αι. μ.Χ.) και *ίππιατροῦ* Λογγίνου (*IGR* I 1252· 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ.), ωστόσο δεν είναι βέβαιο αν τα αδέλφια Μάρκος και Σερήνος (*P.Ross.Georg.* III 1 και 2· ca. 270 μ.Χ.) ή ο *οὔετρανός* *ιατρός* Τούρβων (*P.Herm.Land.* 1· 348 μ.Χ.) ήταν Ρωμαίοι στην καταγωγή ή απέκτησαν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα κατά την κατάταξη ή κατά τη διάρκεια ή μετά το τέλος της υπηρεσίας τους.

Η χρήση των ελληνικών ονομάτων των στρατιωτικών *ιατρῶν* Πτολλίωνος (*SEG* XXXVI 1441), Ασκληπιάδη (*IGR* I 1212), Απολλωφάνη (*CIG* 5057) και Ἀκλμου (*SB* I 1586), τα οποία ασφαλώς αποδεικνύουν την παρουσία Ελλήνων στο δυναμικό του ρωμαϊκού στρατού, δεν αποκλείει την κατοχή λατινικού ονόματος από μέρους τους, αφού είναι πιθανό αυτοί να χρησιμοποιούν στη συγκεκριμένη περίπτωση το πρώτο

⁵⁸⁵ Πρβλ. ενδεικτικά το παράδειγμα του Απίωνος, ο οποίος με την επιστολή *Sel.Pap.* I 112 (= *Chr.Wilck.* 480 = *BGU* II 423· 2^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινόϊτης νομός) πληροφορεί τους γονείς του για την αλλαγή του ονόματός του μετά την κατάταξή του στον ρωμαϊκό στρατό (γρ. 22-23: ἔσ[τ]ι[ν] μου ὄνομα Ἀντωνίς Μάξιμος). J. F. Gilliam, *ό. π.*, σσ. 66-67. R. Alston, *ό. π.*, σ. 65. F. Mitthof, *ό. π.*, σσ. 391-392. D. B. Saddington, *ό. π.*, σσ. 163-178. N. Pollard, *ό. π.*, σσ. 222-223. Y. Broux, *ό. π.*, σ. 78.

⁵⁸⁶ N. Lewis, *The compulsory public services of Roman Egypt*, σ. 89. R. Alston, *ό. π.*, σσ. 61-63.

⁵⁸⁷ Βλ. σχετικά Y. Broux, *ό. π.*, σ. 77 και υποσημ. 68, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από το κείμενο του *Γνώμονος τοῦ Ἰδίου Λόγου* (*BGU* V 1210) σχετικά με την απαγόρευση απόκτησης ρωμαϊκής υπηκοότητας σε στρατιώτες πριν από την απόλυσή τους. Βλ. επίσης R. Alston, *ό. π.*, σσ. 64-65, ο οποίος αναφέρει πως το παράδειγμα του Απίωνος (βλ. παραπάνω) ανατρέπεται από το πλήθος των ευρεθέντων στρατιωτικών διπλωμάτων, με βάση τα οποία οι νεοσύλλεκτοι μη Ρωμαίοι στρατιώτες αποκτούσαν ρωμαϊκή υπηκοότητα μετά το τέλος της θητείας τους. Για τα ρωμαϊκά στρατιωτικά διπλώματα και την απόκτηση ρωμαϊκού ονόματος από τους κατόχους τους βλ. S. Dušanić, «Military diplomata for the auxiliary soldiers from the hellenophone provinces: The problem of the recipients' Roman name-formulae», στο A. D. Rizakis (επιμ.), *Roman onomastics in the Greek East. Social and political aspects. Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity, Athens 7-9 September 1993* (Μελετήματα 21), Athens 1997, σσ. 31-42.

τους όνομα, δεδομένου μάλιστα και του ανεπίσημου χαρακτήρα των κειμένων που συντάσσουν⁵⁸⁸. Βεβαίως η παραδοχή μιας τέτοιας υπόθεσης δεν προεξοφλεί ανυπαρξία του δικαιώματος κατοχής της *civitas romana* από τους παραπάνω *ιατρούς*⁵⁸⁹.

Η απόκτηση λατινικού ονόματος από κατοίκους των ρωμαϊκών επαρχιών δεν πρέπει να θεωρηθεί χαρακτηριστικό μόνο των στρατολογημένων στον ρωμαϊκό στρατό υπηκόων. Λογοτεχνικά, επιγραφικά και παπυρικά κείμενα αποκαλύπτουν πως η απόκτηση ρωμαϊκού ονόματος απετέλεσε φυσικό επακόλουθο της επαφής των Ρωμαίων με τον κατακτημένο πληθυσμό της Ανατολής και της επιδίωξής του να αποκτήσει τη ρωμαϊκή υπηκοότητα και τα συνεπαγόμενα προνόμια⁵⁹⁰. Είναι λοιπόν δεδομένο ότι η σταδιακή υιοθέτηση του λατινικού τρόπου δήλωσης των ανθρωπωνυμίων από τους κατοίκους των κατακτημένων επαρχιών δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε πάντοτε με βεβαιότητα αν ο κάτοχος ενός λατινικού ονόματος είναι ρωμαϊκής καταγωγής ή όχι⁵⁹¹.

Έτσι, είναι σχεδόν βέβαιο ότι στην περίπτωση των Μάρκου Ουαλέριου Γέμελλου, που σύμφωνα με τον *Chr. Wilck.* 395 (= *P. Fay.* 106· 139-142 μ.Χ.) ζητεί απαλλαγή από *λειτουργίαν* και του κατόχου του *ιατρείου* στην Καρανίδα Γάιου Μενήκιου Ουαλεριανού (*BGU II* 647), έχουμε να κάνουμε με Ρωμαίους στην καταγωγή *ιατρούς*, ενώ στην περίπτωση του Σεμπρόνιου Μαξιμιανού του *P. Mich.* IV 224 (173 μ.Χ. - Καρανίς), γρ. 5312, με βετεράνο των ρωμαϊκών στρατευμάτων. Αντιθέτως, δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς με σιγουριά για το αν ο κάτοχος *καμήλων* Πετρόνιος (*BGU III* 921· 2^ο αι. μ.Χ.), γρ. 2, ο κάτοχος των 6 *άρουρῶν σιτικής γῆς* *ιατρός* Ακουιτανός (*P. Yale III* 137 [216/7 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια], στήλη II, γρ. 44), αλλά και οι *ιατροί* Πρίσκος (*P. Mich.* IV 223, γρ. 1955· 224, γρ. 2353) και Λογγίνος (*P. Mich.* IV 224, γρ. 3277) ήταν ρωμαϊκής καταγωγής ή αν απλώς έφεραν ρωμαϊκά ονόματα⁵⁹².

Ασφαλέστερη μαρτυρία της απόκτησης ρωμαϊκού ονόματος με σκοπό την απόκτηση της *civitas romana* και την απολαβή προνομίων αποτελεί η προσθήκη στα

⁵⁸⁸ Την ενδιαφέρουσα αυτή ερμηνεία προτείνει η M. Hirt Raj (ό. π., σ. 134) για τον γιατρό Ασκληπιάδη, ερμηνεία που θα μπορούσε να ισχύει και για τους άλλους καταγεγραμμένους *ιατρούς*.

⁵⁸⁹ Για τους εν λόγω *ιατρούς* βλ. M. Hirt Raj, ό. π., σσ. 168-171.

⁵⁹⁰ Βλ. A. D. Rizakis, «Anthroponymie et société. Les noms romains dans les provinces hellénophones de l'Empire», στο A. D. Rizakis (επιμ.), ό. π., σσ. 23-29, με πλούσια προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵⁹¹ A. D. Rizakis, ό. π., *passim* (ιδιαιτ. σσ. 12, 16-18, 20-21). M. Hirt Raj, ό. π., σσ. 164-165. Πρβλ. Y. Broux, ό. π., σ. 78: «Although the usurpation of Roman status was officially forbidden, the use of its status markers, i.e. names, was apparently condoned on an official document».

⁵⁹² M. Hirt Raj, ό. π., σ. 171.

ανθρωπωνύμια των λατινικών *nomina gentilica* *Αυρήλιος* (λατ. Aurelius) ή *Φλάβιος* (ή *Φλαύιος*· λατ. Flavius), προσθήκη που συνδέθηκε με την επιβολή της Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.) και με την παραχώρηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη από τον Μ. Κωνσταντίνο και τους διαδόχους του⁵⁹³.

Τα παπυρικά έγγραφα, αδιάψευστοι μάρτυρες των κοινωνικών αλλαγών στην ιστορία της χώρας του Νείλου, ρίχνουν φως στη χρήση των εν λόγω ρωμαϊκών ονομάτων από κατοίκους της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου⁵⁹⁴, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και *ίατροί*.

Εξετάζοντας αρχικά τους παπύρους στους οποίους οι *ίατροί* φέρουν το όνομα *Αυρήλιος*, διαπιστώνουμε ότι σε κανένα από τα έγγραφα που χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. οι κατονομαζόμενοι *ίατροί* δεν φέρουν το όνομα αυτό. Επιπλέον, σε παπύρους που χρονολογούνται από τα τέλη του 3^{ου} έως τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. η πλειονότητα των *ιατρῶν* που κατονομάζονται και φέρουν το συγκεκριμένο *nomen gentilicum* είναι – με ορισμένες εξαιρέσεις – *δημόσιοι ἱατροί*⁵⁹⁵, πράγμα που

⁵⁹³ Το *gentilicum* *Αυρήλιος* χρησιμοποιούσαν όσοι απέκτησαν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης των εκπροσώπων της δυναστείας των Αντωνίωνων και του Καρακάλα, δηλαδή των αυτοκρατόρων που κατείχαν το εν λόγω *gentilicum*. Από την άλλη πλευρά, το *Φλάβιος* κάνει την εμφάνισή του από τον 4^ο αι. μ.Χ. και χρησιμοποιείται από υπηκόους της αυτοκρατορίας, στους οποίους δόθηκε το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη από τον Κωνσταντίνο και τους διαδόχους του. Βλ. σχετικά J. F. Oates, *ό. π.*, σ. 58. J. G. Keenan, «The names Flavius and Aurelius as status designations in later Roman Egypt», *ZPE* 11 (1973), σ. 34. A. D. Rizakis, *ό. π.*, σσ. 19 (σημ. 28), 28. K. Bursalis, «Stray notes on Poman names in Greek documents», στο A. D. Rizakis (επιμ.), *Roman onomastics in the Greek East*, σσ. 61-62. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 166-167. A. D. Rizakis, «La diffusion des processus d'adaptation onomastique: les *Aurelii* dans les provinces orientales de l'Empire», στο M. Dondin-Payre (επιμ.), *Les noms des personnes dans l'Empire romain. Transformations, adaptation, évolution* (Scripta Antiqua 36), Bordeaux 2011, σσ. 253-262.

⁵⁹⁴ Βλ. J. G. Keenan, «The names Flavius and Aurelius as status designations in later Roman Egypt», *ZPE* 11 (1973), σσ. 33-63. Idem, «The names Flavius and Aurelius as status designations in later Roman Egypt», *ZPE* 13 (1974), σσ. 283-304. Idem, «An afterthought on the names Flavius and Aurelius», *ZPE* 53 (1983), σσ. 245-250.

⁵⁹⁵ *P.Oxy.* XLV 3245 (297): *Αυρήλιος*. *P.Corn.* 20 (302): *Αυρήλιος ο και Σακάων*. *P.Oxy.* LIV 3729 (307): *Αυρήλιος Ήρων*. *BGU* III 928 (311): *Αυρήλιος Αγαθός*. *P.Oxy.* LXIV 4441 (315-316): *Αυρήλιοι Σαραπίων και Διόσκορος*. *P.Oxy.* VI 896, στήλη II (316): *Αυρήλιοι Ήρων και Δίδυμος*. *P.Oxy.* I 52 (325): *Αυρήλιοι (;) Δίδυμος και Σίλβανός*. *P.Louvre* II 116 (= *SB* XX 14638+14639· 330-340): *Αυρήλιος Αμμώνιος ο και Ευσέβιος*. *P.Oxy.* LXIII 4366 (331): *Αυρήλιοι Θωνίνος, Ήρων, Σίλβανός, Δίδυμος*. *P.Oxy.* LXIII 4370 (354): *Αυρήλιοι Ευλόγιος, Ανουβίων, Δίδυμος, Ηρόδοτος*. *Chr.Mitt.* 55 (368): *Αυρήλιος Αθηνόδωρος*. *P.Oxy.* LXVI 4529 (376): *Αυρήλιοι .....ος, Διονύσιος, Ευδαίμων*. *P.Lips.* I 42 (391): *Αυρήλιος Πλούσιος*. *P.Rein.* 92 (393): *Αυρήλιος Ευλόγιος*.

αποδεικνύει, πιστεύω, ότι οι κάτοχοι του εν λόγω ονόματος περιβάλλονταν από υψηλό κοινωνικό status⁵⁹⁶. Το gentilicum *Αυρήλιος* συνοδεύει ονόματα *ιατρῶν* της βυζαντινής περιόδου, με τις ολοένα φθίνουσες σε αριθμό σχετικές παπυρικές μαρτυρίες να χρονολογούνται μέχρι και τον 5^ο αι.⁵⁹⁷.

Παρά ταύτα, η ύπαρξη του gentilicum *Αυρήλιος* σε παπύρους του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. επιβεβαιώνει την ήδη παραδεδομένη θέση ότι αυτό βρισκόταν σε χρήση πολύ πριν από την επιβολή της Constitutio Antoniniana, ωστόσο σε κανένα μέχρι σήμερα σχετικό έγγραφο των δύο πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων δεν καταγράφεται *ιατρὸς* φέρων το όνομα *Αυρήλιος*. Από το άλλο μέρος, άγνωστη παραμένει η υπηκοότητα και το status ορισμένων *ιατρῶν* – μερικών μάλιστα *δημοσίων* – πριν από τον 3^ο αι., των οποίων το όνομα δεν καταγράφεται στους παπύρους, ενώ η καταγραφή σε παπυρικά κείμενα του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. *ιατρῶν* που φέρουν άλλα ρωμαϊκά ονόματα, όπως ο *δημόσιος* *ιατρὸς* Γάιος Μενήκιος Ουαλεριανός του BGU II 647 (130 μ.Χ.), προφανώς υποδηλώνει ότι η απουσία του gentilicum δεν σήμαινε απουσία ρωμαϊκής υπηκοότητας και των συνακόλουθων προνομίων. Τέλος, η μαζική κατοχή του gentilicum *Αυρήλιος* από κατοίκους της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου μετά την επιβολή της Constitutio Antoniniana μάλλον αποδεικνύει πως το εν λόγω gentilicum έπαψε να αποτελεί δείκτη υψηλού κοινωνικού status των κατόχων του, όχι πολύ αργότερα από την ισχύ του διατάγματος του Καρακάλα⁵⁹⁸.

Εξαιρέση αποτελούν ο *P.Flor.* I 88 (Αύγ.-Οκτ. 253 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 11-12, κατά τον οποίο ο *ιατρὸς* *Αυρήλιος* [δεν είναι *δημόσιος*, και ο *CPR XVIIA* 23 (322 μ.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο ο *δημόσιος* *ιατρὸς* ονομάζεται Ευδαίμων. Παρομοίως, ο Αυρήλιος Παγέντης του *P.Vind.Sijp.* 1 (338 μ.Χ.), οι Αυρήλιος Παπ.ς του *O.Wilck.* 1151 (3^{ου} αι.), Ευδαίμων του *P.Fouad.* I 80, Σαραπίων του *SB XVIII* 13589 (4^{ου} αι.), Ευδαίμων Ισίδωρος του *SB XXIV* 16319 (4^{ου} αι.) καθώς και οι καταγεγραμμένοι στον *T.Varie* 21 (4^{ου} αι.), γρ. 2, 11, 13, 17 *ιατροὶ* δεν είναι *δημόσιοι*.

⁵⁹⁶ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 178-179. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό τη *δοκιμασίαν* στην οποία υποβάλλονταν οι *δημόσιοι* *ιατροὶ* και το προνόμιο της *ἀλειτουρησίας* το οποίο απολάμβαναν. Βλ. παραπάνω, το κεφάλαιο για τους *δημοσίους* *ιατρούς*.

⁵⁹⁷ Σε αντίθεση με το πλήθος των κειμένων που αναφέρονται σε κατόχους του gentilicum *Αυρήλιος* από τον 4^ο αι. ως την αραβική κατάκτηση (βλ. J. G. Keenan, «The names Flavius and Aurelius», σσ. 44-56), μόνο τα παρακάτω έγγραφα αναφέρονται σε *ιατρούς*: BGU XIX 2820 (5^{ου} αι.): Αυρήλιος Ισάκιος Γεννάδιος. *P.Bingen* 130 (526-548): Αυρήλιος Μουσής. *P.Cair.Masp.* II 67155 (566-573): Αυρήλιος Σαραπίων. *P.Cair.Masp.* I 67121 (573): Αυρήλιος Ισάκιος. *P.Mich.* XIII 664 (585- 600): Αυρήλιος Θεόδωρος. *P.Vat.Aphrod.* 4 (6^{ου} αι.): Αυρήλιος Μακάριος. *SB XXII* 15245 (6^{ου} αι.): Αυρήλιος Όκαλος. *P.Alex.* 34 (6^{ου}-7^{ου} αι.): Αυρήλιος Αφθόνιος.

⁵⁹⁸ Y. Broux, *ό. π.*, σ. 80. A. D. Rizakis, «La diffusion des processus d'adaptation onomastique», σ. 262.

Το gentilicum *Φλάβιος*⁵⁹⁹ ως όνομα *ίατροῦ* μαρτυρείται σε δύο μόνο παπυρικά κείμενα του τέλους του 6^{ου} αι., σύμφωνα με τα οποία οι κάτοχοί του πρέπει να είχαν και υψηλή κοινωνική θέση⁶⁰⁰. ο *ίατρος Φλ(άβιος) Μάρκος* του *P.Oxy. I 126* αποκαλείται γιος του *Ἰωάννου ἀπογενομένου ἀρχιατροῦ* (γρ. 23), ενώ ο *Φλ(άβιος) Ἰωσήφ Βίκτωρ*, που καταγράφεται στον *P.Münch. I 9* ως *ίατρος καὶ στρα(τιώτης) λεγ(εῶνος) Σύνης* (γρ. 106), υπογράφει ως μάρτυρας στο συμβόλαιο παραχώρησης τμήματος οικίας από την Αυρηλία Ταπία.

Ανεξάρτητα πάντως από ονόματα και πολιτικά προνόμια, για την πολιτισμική αλληλεπίδραση μεταξύ Ρωμαίων και Ελλήνων – τουλάχιστον σε σχέση με τη μελέτη και την άσκηση της ιατρικής – δεν θα πρέπει να παραγνωρίζει κανείς ότι τόσο οι ελληνικές ρίζες της συγκεκριμένης τέχνης, όσο και η άσκησή της από σπουδαίους Έλληνες *ίατρος* περιέβαλαν το ιατρικό επάγγελμα με υψηλό γόητρο. Σε όσους λοιπόν αλλόφυλλους ασκούσαν την ιατρική και φιλοδοξούσαν μια μελλοντική καριέρα στο ιατρικό επάγγελμα ήταν σχεδόν επιβεβλημένη η ανάγκη τόσο της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας όσο και της γενικότερης μελέτης του ελληνικού πολιτισμού, τμήμα του οποίου αποτελούσε η επιστήμη που *θεράπευαν*⁶⁰¹. Τα παραπάνω αποτρέπουν, πιστεύω, τη βεβιασμένη διαπίστωση περί μαζικού εκρωμαϊσμού των Ελλήνων *ιατρῶν* της Αιγύπτου με μόνο σκοπό την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ ταυτοχρόνως θέτουν το ζήτημα του – πνευματικού έστω – εξελληνισμού γηγενών Αιγυπτίων και Ρωμαίων, με σκοπό την άσκηση της ιατρικής σύμφωνα με τα πρότυπα των Ελλήνων δασκάλων⁶⁰².

Η υπεροχή του τρόπου άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα φαίνεται πως αναδεικνύεται μέσα από τον εκτενή κατάλογο *P.Lond. IV 1447*, μια *ἀναγραφή ἐπισταλμάτων δαπάνης* του *συμβούλου Ἀβδελαζίζ* (φύλλο II, γρ. 1-3) της πρώιμης αραβικής περιόδου (685-705), στην οποία καταγράφονται υπάλληλοι και εργάτες αραβικής και ελληνικής – βυζαντινής καταγωγής. Στους τελευταίους

⁵⁹⁹ Για το gentilicum *Φλάβιος*, που μαρτυρείται συχνότερα σε παπύρους από τον 4^ο αι. και μετά βλ. J. G. Keenan, «The names Flavius and Aurelius», σσ. 46-50, ενώ για την παρουσία του εν λόγω gentilicum σε παπύρους από τον 5^ο αι. ως την αραβική κατάκτηση βλ. σσ. 56-63.

⁶⁰⁰ J. G. Keenan, *ό. π.*, σσ. 52, 56-63.

⁶⁰¹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 165.

⁶⁰² Για την υπεροχή των Ελλήνων *ιατρῶν* έναντι των Ρωμαίων *medici* βλ. J. Scarborough, «Romans and physicians», σ. 306.

ανήκει ο *ιατρὸς* Κοσμάς, ο οποίος λαμβάνει άγνωστο – λόγω φθοράς του παπύρου – ποσό ως αμοιβή (φύλλο VIII, γρ. 145 και φύλλο X, γρ. 193: *Κοσμᾶ ἱατρῶ [*

Η ύπαρξη και άλλων – έστω λίγων – ελληνικής καταγωγής υπαλλήλων στο επιτελείο του Άραβα *συμβούλου*, ορισμένοι από τους οποίους ασκούσαν διοικητικά καθήκοντα⁶⁰³, καθιστά τον εν λόγω πάπυρο όχι μόνο εξαιρετική πηγή πληροφοριών για τη συνύπαρξη Αράβων και αλλόφυλων – αλλόθρησκων κατοίκων στην Αίγυπτο, αλλά και μαρτυρία της ανεκτικότητας της αραβικής διοίκησης στη δραστηριοποίηση χριστιανών και ελληνικής καταγωγής εργαζομένων στους κόλπους της⁶⁰⁴. Στο πλαίσιο αυτό, η δραστηριοποίηση ενός Έλληνα *ιατροῦ* στο επιτελείο – ίσως ακόμη και στην Αυλή⁶⁰⁵ – ενός Άραβα αξιωματούχου, θα μπορούσε να συσχετισθεί με την επιδίωξη του τελευταίου να έχει στη δούλεψή του *ιατρὸν* που ίσως είχε λάβει υψηλού επιπέδου ιατρική εκπαίδευση σύμφωνα με τα πρότυπα των Ελλήνων δασκάλων⁶⁰⁶. Άλλωστε δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας η καθοριστική επίδραση των ιατρικών πραγματειών μεγάλων Ελλήνων *ιατρῶν*, όπως του Ἱπποκράτη και του Γαληνού, στην εξέλιξη της αραβικής ιατρικής επιστήμης⁶⁰⁷.

⁶⁰³ Πρβλ. φύλλο VIII, γρ. 137: *Ἄπα Κύ(ρω) νοτ(αρίω) Ἰσαὰκ ἐνδ(όξου) χαρ(του)λ(αρίου)· γρ. 138: Ζαχαρία νοτ(αρίω)· γρ. 139: Ἀθανασί'ου' ἐνδ(όξου) χαρ(του)λ(αρίου)· φύλλο IX, γρ. 171: Γεωργίω εὐνούχω· φύλλο X, γρ. 187-189, 191-192· απ. b, γρ. 218-221: Φιλοθ[έ(ου)] πρ[ε(σβυτέρου)] [± ; / ± ;] Ἐνὸχ πρε(σβυτέρου) [± ; / ± ;] Φοιβάμωνος [± ; / ± ;] Ἀπολλῶ πρε(σβυτέρου) [*

⁶⁰⁴ H. I. Bell, *P.Lond.* IV 1447, “General Introduction”, σσ. xxiv, xxxvii. Βλ. σχετικά και C. E. Bosworth, «The “Protected Peoples” (Christians and Jews) in medieval Egypt and Syria», στο C. E. Bosworth (επιμ.), *The Arabs, Byzantium and Islam. Studies in early Islamic history and culture*, London 1996, VII, σσ. 20, 21. P. M. Sijpesteijn, «The Arab conquest of Egypt and the beginning of Muslim rule», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine world*, σσ. 444. Eadem, «Arabic papyri and Islamic Egypt», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 461-463.

⁶⁰⁵ H. I. Bell, *P.Lond.* IV 1447, σχόλ. στη γρ. 145 (σ. 365).

⁶⁰⁶ Πρβλ. G. Endress, *ΙΣΛΑΜ. Μια εισαγωγή στην ιστορία του* (ελλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Der Islam. Eine Einführung in seine Geschichte*, 1997, υπό Γ. Σαλακίδη), Αθήνα 2004, σ. 126: «...οι χριστιανοί και εβραίοι γιατροί διατηρούσαν ένα γόητρο το οποίο οι μουσουλμάνοι συνάδελφοί τους σπάνια αποκτούσαν».

⁶⁰⁷ Βλ. γενικά F. Rosenthal, *The classical heritage in Islam* (αγγλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Das Fortleben den Antike im Islam*, Zürich 1965, υπό E. και J. Marmorstein), London 1975, σσ. 10, 12, 182-205. G. M. Wickens, «The Middle East as a world center of science and medicine», στο R. M. Savory (επιμ.), *Introduction to Islamic civilization*, Cambridge - New York - London - Melbourne 1976, σσ. 112-113. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 74-76, s. v. “Arabische Medizin”. V. Nutton, «The fortunes of Galen», στο R. J. Hankinson (επιμ.), *The Cambridge Companion to Galen*, Cambridge 2008, σσ. 356-357. A. Hairani, *Η ιστορία του αραβικού κόσμου* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *A history of the Arab peoples*, 1991, υπό Θ. Δαρβίρη), Αθήνα 2009 (ανατύπ. 2012), σσ. 286-287.

Λίγες και αμφίβολες είναι οι παπυρικές μαρτυρίες που αναφέρονται στην ύπαρξη Ιουδαίων *ιάτρων* στην Αίγυπτο, παρόλο που το εύρος των επαγγελματιών που αυτοί ασκούσαν ήταν μεγάλο⁶⁰⁸.

Η ταυτοποίηση των Ιουδαίων στη χώρα της Αιγύπτου των πτολεμαϊκών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων στηρίζεται κατά βάση στη χρήση του εθνικού *Ιουδαϊός* που συνοδεύει το όνομα του κατόχου της συγκεκριμένης εθνικότητας ή στην καταγραφή του τόπου καταγωγής του, και λιγότερο με την ονοματολογία, καθώς πλήθος παπύρων και επιγραφών αποδεικνύει πως η πρόσμιξη ιουδαϊκών με αιγυπτιακά, ελληνικά και ρωμαϊκά ονόματα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη⁶⁰⁹. Η μόνη περίπτωση συσχετισμού *ιάτροϋ* με οικογένεια Ιουδαίων αποτελεί το έγγραφο απογραφής οικίας *C.Pap.Jud.* III 485 (= *P.Hamb.* I 60· 90 μ.Χ.), γρ. 14, σύμφωνα με το οποίο ο εικοσάχρονος *ιάτρος* Ιναρώος θεωρείται απόγονος του Ιουδαίου *Σαμβάθειου*⁶¹⁰.

Ο αγώνας για τη διαφύλαξη της φυλετικής και θρησκευτικής ιδιαιτερότητας, των εθίμων και των παραδόσεων ανάγκασε τους Ιουδαίους να απομονωθούν, δημιουργώντας ημιαυτόνομες κοινότητες σε πόλεις και χωριά, των οποίων η οργάνωση αρχίζει από τη ρωμαϊκή περίοδο και συνεχίζεται μέχρι τον 6^ο αι., οπότε χρονολογούνται προσπάθειες του Αυτοκράτορα για πάταξη της αυτονομίας τους⁶¹¹. Στο πλαίσιο αυτής της απειλής, όμοιας με τη θρησκευτική μισαλλοδοξία που είχε ξεσπάσει εναντίον τους τον 5^ο αι.⁶¹², μόνο ως μέσο φυλετικής διαφοροποίησης μπορεί να ερμηνευθεί η κατοχή ιουδαϊκών ονομάτων στον λογαριασμό *P.Cair.Masp.* II 67141 που χρονολογείται από τον 6^ο αι. και σύμφωνα με τον οποίο η *άδελφή Ραχήλ* παραδίδει 4 *άρτάβας σίτου* (= 155,2 λίτρα) στον *ιάτρον* Βίκτορα (στήλη I, γρ. 22). Σημειωτέον ότι στον ίδιο λογαριασμό καταγράφεται απόδοση χρημάτων και σε άλλους κατόχους ιουδαϊκών

⁶⁰⁸ V. A. Tcherikover - A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I-III, Cambridge - Massachusetts 1957, I, σσ. 10-19, 48-55.

⁶⁰⁹ Βλ. σχετικά V. A. Tcherikover - A. Fuks, *ό. π.*, I, σσ. 27-30, 83-84, 94-96. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 276. Επίσης J. Mélèze Modrzejewski, *The Jews of Egypt. From Rameses II to Emperor Hadrian* (αγγλ. μτφρ. από την γαλλ. έκδ. *Les Juifs d'Égypte, de Ramsès II à Hadrien*, χ.τ. 1992, υπό R. Cornman), Princeton 1995, σσ. 56-65.

⁶¹⁰ Για την κατοχή του εν λόγω ιουδαϊκού ονόματος και από μη Ιουδαίους κατοίκους της Αιγύπτου βλ. τον αναλυτικό σχολιασμό των V. A. Tcherikover - A. Fuks, *ό. π.*, I, σσ. 94-95· III, σσ. 43-56. Την ιουδαϊκή καταγωγή του *ιάτροϋ* Ιναρώυτος προσυπογράφει η M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 181.

⁶¹¹ V. A. Tcherikover - A. Fuks, *ό. π.*, I, σσ. 83, 103. R. S. Bagnall, *ό. π.*, σ. 278.

⁶¹² V. A. Tcherikover - A. Fuks, *ό. π.*, I, σσ. 94-99.

ονομάτων (στήλη I, γρ. 23: *τῆ μητρὶ Ρεβέκκα*: γρ. 24: *[Ια]κυβίο(υ)*: γρ. 25: *Κύρας γαμετῆς Ἰωσηφίο(υ)*).

στ) Γυναίκες *ιατροί*

Η άσκηση της ιατρικής στην αρχαιότητα δεν ήταν έργο μόνο των ανδρών *ιατρῶν*, όπως μαρτυρούν λογοτεχνικά ιατρικά κείμενα και επιγραφές που αναφέρονται στις *ιατρίνας* (ή *ιατραίνας*), οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με το καθήκον της φροντίδας των πασχουσών από γυναικολογικά προβλήματα γυναικών⁶¹³.

Επιπλέον, ο όρος *μαῖα*⁶¹⁴, ο οποίος στην *Όδύσσειαν* αναφέρεται στην *τροφὸν* του Οδυσσέα Ευρύκλεια⁶¹⁵, μαρτυρείται στη μεταγενέστερη αρχαία ελληνική λογοτεχνία με πολλές σημασίες (*τροφός*, *μητέρα*, *γιαγιά*), ενώ ως γυναίκα που βοηθά την έγκυο στον τοκετό («μαμή») μαρτυρείται στον Πλάτωνα, στις ιατρικές πραγματείες του Γαληνού και στον Σωρανό⁶¹⁶. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο όρος *μαῖα* χρησιμοποιείται

⁶¹³ *LSJ*, s. v. “ιατρίνη”. R. Durling, *A dictionary of medical terms in Galen*, σ. 182, s. v. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 16-17, s. v. “Ärztin”. Βλ. Γαλ., *Περὶ πεπονθ. τόπ.* 8, 414 (Kühn): *ἐγὼ δὲ θεασάμενος πολλὰς γυναῖκας ὑστερικὰς, ὡς αὐταὶ τε σφᾶς αὐτὰς ὀνομάζουσιν αἶ τ’ ἱατρίνας πρότεροι.* Λέων Σοφ., *Σύνοψ. ἱατρ.* 6, 16. Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωῒμου βυζαντινῆς περιόδου (Ἡ προσφορὰ τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας καὶ Συρίας ἐπιγραφῶν καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων)*, ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 41. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 88-89. D. Nickel, «Berufsvorstellungen über weibliche Medizinalpersonen in der Antike», *Klio* 61 (1979), σσ. 515-518. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἡ παρουσία τῆς γυναῖκας στὶς ἐλληνικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν Δ’ ἕως τὸν Ι’ μ.Χ. αἰ.», στο *Akten XVI Internationaler Byzantinisten Congress. Wien 4-9 Oktober 1981, II. 2 Kurzbeiträge. 4. Soziale Strukturen und ihre Entwicklung*, Wien 1982 (*JÖByz* 32.2 [1982]), σ. 437. Eadem, «Ἡ παρουσία τῆς γυναῖκας στὶς ἐλληνικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸν Δ’ ἕως τὸν Ι’ μ.Χ. αἰ.», *Παρουσία* 1 (1982), σ. 241. J. André, *ὁ. π.*, σσ. 124-125, 130-132. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σ. 86. Idem, «Roman medicine: The practitioners and their practices», σσ. 85-86. D. Gourevitch, «La gynécologie et l’obstétrique», στο W. Haase (ἐπιμ.), *ANRW* II 37.3, *ὁ. π.*, σ. 2087. K. Pollak, *Ἡ ἱατρικὴ στὴν Αρχαιότητα*, σσ. 340-342. E. Samama, *ὁ. π.*, σσ. 7-10, 15-16.

⁶¹⁴ *LSJ*, s. v. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 383-384, s. v. “Hebamme”.

⁶¹⁵ *Όδ.* τ 482, 500· υ 129· ψ 11, 35, 59, 81, 171 (Monro - Allen). Ευστ. Θεσσ., *Όμ. Ἰλ.*, I, σχόλ. ad τ 482 (σ. 213).

⁶¹⁶ Ενδεικτικά: Πλάτ., *Θεαίτ.* 149c (Burnet): *Καὶ μὴν καὶ διδοῦσαι γε αἰ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπάδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακωτέρας ἂν βοῦλωνται ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκοῦσας.* Γαλ., *Περὶ δυνάμ. φυσ.* 2, 151 (Kühn). Σορ., *Γυναικ.* 1, 3-4.

ως συνώνυμος της λέξης *ιατρίνη*⁶¹⁷, ωστόσο ο ιατρικός κλάδος τον οποίο υπηρετούσαν οι *μαῖαι* - *ιατρίναι* παρέμενε αυτός της μαιευτικής - γυναικολογίας⁶¹⁸.

Ενδιαφέρουσα πάντως είναι η παρατήρηση ότι, παρόλο που οι έγκυες ή οι πάσχουσες από γυναικολογικά προβλήματα γυναίκες μπορούσαν να απευθυνθούν σε άνδρες *ιατρούς*⁶¹⁹ για την ανακούφιση και θεραπεία τους, αυτές κατέφευγαν σε γυναίκες ειδικούς, είτε εξαιτίας ντροπής προς τους άνδρες⁶²⁰, είτε εξαιτίας της πίστης ότι ειδικοί του ίδιου φύλου υπομένουν, κατανοούν και συμπάσχουν περισσότερο με το πρόβλημά τους⁶²¹. Για την εκπαίδευση, βεβαίως, των *ιατρινῶν* ή των *μαιῶν* οι πληροφορίες είναι λίγες· σύμφωνα με τον Σωρανό⁶²², η θεωρητική εκπαίδευση βοηθά τις *μαίας* στην πρακτική άσκηση των καθηκόντων τους, ενώ ο ίδιος αναφέρει δύο φορές στο έργο του το *Μαιωτικόν*, πραγματεία του Ηρόφιλου, προορισμένη πιθανόν για τη θεωρητική κατάρτιση των *μαιῶν*⁶²³.

Το μοναδικό ως τώρα παπυρικό έγγραφο που αναφέρεται σαφώς σε γυναίκα *ιατρὸν* είναι η σύντομη ιδιωτική επιστολή *P. Oxy. XII 1586* (αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), που αποστέλλει ο Αρποκρατίων στην Ηραΐδα. Μεταξύ των ασπασμών που

⁶¹⁷ Πρβλ. *MAMA* III 292 (Μ. Ασία), γρ. 3: *Στεφανίδος ἰατρομέας* (leg. *ἰατρομαίας*). Η. Solin, «Analecta epigraphica. CXVI. Iatromaea nochmals», *Arctos* 21 (1987), σ. 128. Κ.-Η. Leven, *ό. π.*, σ. 384.

⁶¹⁸ J. André, *ό. π.*, σ. 125. R. Jackson, *Doctors and diseases, loc. cit.* Idem, «Roman medicine», σ. 86. Κ. Α. Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», στο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομείς και συνέχειες στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου. 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, σσ. 121-124. Α. Δ. Βακαλούδη, *ό. π.*, σ. 546-547. Λ. Ι. Κουρκούτα, *ό. π.*, σ. 55. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σ. 54. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο D. Nickel, *ό. π.*, σ. 517.

⁶¹⁹ Ενδεικτικά: Σωρ., *Γυναικ.* 3, 1: *Γυναικείους τινὰς λέγομεν ἰατρούς, ὅτι τὰ γυναικῶν θεραπεύουσι πάθη*. Για επιπλέον αναφορές βλ. N. Demand, «Monuments, midwives and gynecology», στο P. J. van der Eijk κ. ά. (επιμ.), *ό. π.*, σ. 285, υποσημ. 27. Επίσης M. Hirt Raj, *loc. cit.*

⁶²⁰ Πρβλ. Γαλ., *Περὶ τοῦ προοιγν.* 14, 641 (Nutton): *ἡ γὰρ τοῦ Βοηθοῦ γυνὴ τῶ καλουμένῳ ῥῶ γυναικείῳ περιπεσοῦσα κατ' ἀρχὰς μὲν αἰδομένη τοὺς ἀξιολόγους ἰατρούς, ὧν εἷς ἦδη κἀγὼ πᾶσιν ἐδόκουν εἶναι, ταῖς συνήθεσι μαίαις ἀρίσταις οὔσαις τῶν κατὰ τὴν πόλιν ἑαυτὴν ἐπέτρεπεν*. V. Nutton, *Galen On Prognosis (ed. - trans. - comm.) (CMG V 8,1)*, Berlin 1979, σχόλ. ad. loc. (σσ. 204-205). L. A. Dean-Jones, *Women's bodies in classical Greek science*, Oxford 1996, σ. 35.

⁶²¹ Πρβλ. Σωρ., *Γυναικ.* 3, 1: *καὶ μαίας ἐν ταῖς νόσοις ὁ βίος εἴωθεν παρακαλεῖν, ὅταν αἱ γυναῖκες ἰδίον τι πάσχωσιν καὶ ὁ μὴ κοινόν ἐστὶν πρὸς τοὺς ἀνδρας*. N. Demand, *ό. π.*, σσ. 286-287.

⁶²² Σωρ., *Γυναικ.* 1, 2: *γραμμάτων μὲν ἐντός [εἶναι], ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύση παραλαβεῖν... μνήμων δέ, ἵνα καὶ τῶν παραδιδόμενων ἀποκρατῆ μαθημάτων*.

⁶²³ Σωρ., *Γυναικ.* 3, 4, 4 και 4, 1, 4. D. Nickel, *ό. π.*, σ. 518 και υποσημ. 15. J. André, *ό. π.*, σσ. 125-127.

μεταφέρει ο αποστολέας προς την παραλήπτρια του γράμματος συγκαταλέγεται και εκείνος μιας αγνώστου ονόματος *ιατρίνης* (γρ. 12-15: *Ἡ ἱατρίνη σε ἀσπάζε/ται καὶ Διονύσιος καὶ Ἑρῶν / καὶ οἱ ἐμοὶ πάντες σε προσαγο/ρεύουσιν*), της οποίας η σχέση με τον Αρποκρατίωνα ή με την Ηραΐδα δεν μπορεί να προσδιορισθεί, εξαιτίας του πολύ προσωπικού τόνου της επιστολής.

Αντιθέτως, τα δύο έγγραφα που αναφέρονται σε *μαίας* ρίχνουν περισσότερο φως στο έργο των ιατρικών αυτών λειτουργιών, το οποίο, όπως θα διαπιστώσουμε, δεν ήταν αμιγώς ιατρικό - νοσηλευτικό, αλλά ταυτιζόταν κάποτε με το έργο των *δημοσίων* *ιατρῶν*.

Από τη δεύτερη στήλη του *P.Gen.* II 103 (Αύγ.-Σεπτ. 147 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), επιστολή της Πετρωνίλλας προς άγνωστο σε εμάς υπεύθυνο λειτουργό σχετικά με την κηδεμονία των ανήλικων παιδιών της μετά τον θάνατο του συζύγου της⁶²⁴, πληροφορούμαστε ότι αυτή εξετάστηκε από γυναίκα με τη βοήθεια *μαίας*, ώστε να διαπιστωθεί η εγκυμοσύνη της (γρ. 2-4: *διεπέμψατό σοι καταμεμαθηκέναι / με σὺν μέαι [leg. μαία] καὶ ἐγνωκέναι κατὰ γαστρὸς / ἔχουσαν*)⁶²⁵. Επιπλέον, η Πετρωνίλλα τονίζει πως, επειδή δεν μπορεί να γεννήσει στο «ιατρείο» της γυναίκας που την εξέτασε, εκείνη της υποσχέθηκε να τη φροντίζει νυχθημερόν μέχρι τη στιγμή του τοκετού, πράγμα που δεν συνέβη (γρ. 4-8: *μὴ δύνασθαι δὲ παρ' αὐτῇ ἀπο/κυ]ῆσαί με, ὑπεσχῆσθαι δὲ αὐτὴν ἐπο/πτεῦσαί μ' εἰ συνέχω ἕως ἅπαντα τὰ κατ' ἐ/μὲ πεπλη[ρ]ῶσθαι, καὶ μηδὲν παρ' ἐμὴν / αἰτε[ί]αν γενοαίναί, ἴν' ὧ̄ εὐεργετημένη [leg. αἰτίαν, γεγονέναι]). Για τον λόγο αυτόν παρακαλεί τον παραλήπτη της επιστολής να στείλει σε αυτή την *μαῖαν* (γρ. 10: *ἐπιστέλλου <τὴν> μαῖαν [μεαν pap.]*)⁶²⁶.*

Ίσως δεν θα ήταν εκτός θέματος αν προέβαινα σε έναν σύντομο σχολιασμό της ορολογίας που χρησιμοποιείται στο εν λόγω κείμενο για την απόδοση της διαδικασίας εξέτασης και της σωματικής κατάστασης της εγκύου. Ο τύπος *καταμεμακηκέναι* (γρ. 2) της πρώτης έκδοσης, ο οποίος θα μπορούσε να δηλώνει την ψιλάφιση της γαστρός της γυναίκας από τη *μαία*⁶²⁷, διορθώνεται με βάση παλαιογραφικά κριτήρια⁶²⁸ σε

⁶²⁴ *P.Gen.* II 103, στήλη I, γρ. 4-5: *μη]νὸς Μεσορῆ ἀπέ/[θανέν μου ἀνὴρ Ἑρέννιος Οὐάλεριος Ο]υάλεντα.*

⁶²⁵ Για τις διορθώσεις του κειμένου βλ. C. Wehrli, «Les papyrus de Genève, Volume II: Corrigenda et observations», *ZPE* 67 (1987), σσ. 117-118. *BL* VIII, σ. 136· IX, σ. 91. J. Rowlandson, *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*, Cambridge 1998, σσ. 289-291 (αριθμ. 224).

⁶²⁶ Βλ. C. Wehrli, *P.Gen.* II 103, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 10 (σ. 78), για τις προτάσεις θεραπείας της γραμμής.

⁶²⁷ *LSJ*, s. v. “μάσσω”.

καταμεμαθηκένας, όρος που στο ιπποκρατικό έργο λαμβάνει τη σημασία του «παρατηρώ, εξετάζω»⁶²⁹, ενώ η έκφραση *κατὰ γαστρὸς ἔχουσαν* (γρ. 3-4), που αναφέρεται στην εγκυμοσύνη, μαρτυρείται κυρίως σε μεταχριστιανικά κείμενα⁶³⁰, σε αντίθεση με τον Ιπποκράτη, που χρησιμοποιεί τη φράση *ἐν γαστρὶ ἔχω*⁶³¹.

Ο U. Wilcken⁶³² ερμηνεύει το δυσνόητο αυτό παπυρικό απόσπασμα παραλληλίζοντάς το με σχετικό χωρίο του Ουλπιανού, σύμφωνα με το οποίο η εξέταση χηρών εγκύων από ομάδα γυναικών ειδικών, συνοδευόμενων από μαίες, ήταν η προβλεπόμενη από τον νόμο διαδικασία απόδειξης της εγκυμοσύνης και φροντίδας της εγκύου⁶³³. Σύμφωνα με την παραπάνω ερμηνεία, η *μαῖα* επιφορτίζεται με ιατροδικαστικά και γραφειοκρατικά καθήκοντα, ασκώντας προφανώς παράλληλα και το ιατρικό της καθήκον.

Ανάλογη είναι η λειτουργία της *μαίας* στον *P.Oxy.* LI 3620 (2 Φεβρ. 326 μ.Χ. - Οξύρυγχος), αίτηση του Αυρήλιου Θωνίου προς τους *νυκτοστρατήγους* του νομού σχετικά με την κακοποίηση που δέχθηκε η σύζυγός του από την Ταπήσιδα και την δούλη της Ουικτωρά (γρ. 7-13). Ο γραφέας ζητεί από τους αρμόδιους *μαῖαν* (*μεαν παρ.*) *ἐπίστα/λῖσαν ὑφ' ἡμῶν ἀπαντῆσαι καὶ σημειώσασθαι τὴν / διάθεσιν αὐτῆς καὶ ἐνγράφως προσφωνῆσαι* (γρ. 17-19 [leg. *ἐπίσταλεῖσαν, ὑμῶν, σημειώσασθαι*]).

Το ενδιαφέρον του παραπάνω κειμένου έγκειται στο ότι η επιθεώρηση της κατάστασης της συζύγου του Αυρήλιου Θωνίου θα γίνει από *μαῖαν*, σε αντίθεση με τη συνήθη πρακτική κατά την οποία την επίβλεψη τραυμάτων ή την επιθεώρηση νεκρών,

⁶²⁸ Πράγματι, η εξέταση της φωτογραφίας του παπύρου αφήνει μικρή αμφιβολία για την ορθότητα της αντικατάστασης του χαρακτήρα χ από τον θ.

⁶²⁹ *LSJ*, s. v. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *Index Hippocraticus*, σ. 427, s. v. “καταμανθάνω”. G. Maloney - W. Frohn, *Concordantia in Corpus Hippocraticum. Concordance des Oeuvres Hippocratiques*, I-V, Hildeshim - Zürich - New York 1986-1989, III, σ. 2220, s. v. Π. Δ. Αποστολίδης, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, σ. 395, s. v.

⁶³⁰ Ενδεικτικά: Γάλ., *Περὶ Θηρ. πρὸς Πίσ.* 14, 243 (Kühn). Ουέττ., *Ανθολογ.* 4, 20 (Kroll). Αθανάσ., *Λόγ. εἰς ἀπογρ. τῆς ἀγ. Μαρίας, καὶ εἰς Ἰωσήφ*, *PG* 28, 952. *LSJ*, s. v. J. H. Moulton - G. Milligan, *ό. π.*, σ. 121, s. v. “γαστήρ”.

⁶³¹ J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σσ. 350-355, s. v. “ἔχω”. G. Maloney - W. Frohn, *ό. π.*, I, σσ. 642-650, s. v. “γαστήρ”.

⁶³² U. Wilcken, «Zu den Genfer Papyri. A. Der Vormundschaftspapyrus», *APF* 3 (1906), σσ. 369-370, 374-375. C. Wehrli, *P.Gen.* II 103, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 1-9 (σ. 78). Επίσης, H. Kupiszewski, «Surveyorship in the law of Greco-Roman Egypt», σσ. 264-265. J. Draycott, *Approaches to healing in Roman Egypt*, σσ. 50-51.

⁶³³ *Dig.* 25, 4, 10.

εξαιτίας βιαιοπραγίας ή ατυχήματος, και την επίδοση έγγραφης αναφοράς στους αρμόδιους λειτουργούς αναλάμβαναν οι λεγόμενοι *δημόσιοι ιατροί*. Όπως επισημαίνει ο εκδότης του κειμένου⁶³⁴, με βάση την παραπάνω ανάλυση, το χάσμα του παπύρου ακριβώς πριν από τη λέξη *μαϊαν* (γρ. 17) θα μπορούσε να ‘θεραπευθεί’ με την καθόλου βέβαιη συμπλήρωση του επιθέτου *δημοσίαν*. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο⁶³⁵, το φύλο της πάσχουσας δεν δικαιολογεί επαρκώς την επιλογή της *μαίας* ως αρμόδιας να επιθεωρήσει την κατάστασή της, ενώ στο τμήμα του παπύρου που έχει σωθεί δεν διευκρινίζεται αν η σύζυγος του γραφέα ήταν έγκυος⁶³⁶.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν ανέφερα στο σημείο αυτό την επιστολή *P.Oxy. LI 3642* (2^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), σύμφωνα με την οποία ο γραφέας Φανίας παραγγέλλει στον παραλήπτη Αρθώνα να επισκεφθεί, εκτός από την μητέρα του, *καὶ τ[ὸν] / ἰατρὸν καὶ λοχιαδα[* (γρ. 15-16). Σύμφωνα με τον εκδότη του κειμένου⁶³⁷, ο τύπος *λοχιαδα[* θα μπορούσε να αναφέρεται στη *μαϊαν*, ως συνώνυμος του όρου *λοχεύτρια*⁶³⁸, δεδομένης της άμεσης σχέσης της με τον *ιατρὸν*, αλλά και της ερμηνείας του όρου *λοχία* ως *μαῖα* στο λεξικό του Ησύχιου⁶³⁹.

Επισημαίνω ακόμη ότι η παραπάνω ερμηνεία της φράσης *τ[ὸν] / ἰατρὸν καὶ λοχιαδα[* δηλώνει όχι μόνο πως ο *ιατρός* θα μπορούσε να ασκεί καθήκοντα γυναικολόγου - μαιευτήρα⁶⁴⁰, αλλά πως χρησιμοποιεί τη *μαία* ως βοηθό του, υπόθεση για την οποία διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες, προερχόμενες από περιοχές εκτός Αιγύπτου. Συγκεκριμένα, αναφορά σε γυναίκα *ιατρὸν* ως βοηθό του *ιατροῦ* συζύγου της γίνεται στην πρωτοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή *MAMA VII 566*, από το Çesmeli Zebir της Μ. Ασίας, γρ. 1-12: *Αὐρ. Γάιος ἀρχι/εἰατρος ἀνέσ/τησα εἰστήλην / θῆ συμβίου μου / Αὐγούστης ἀρχι/εἰατρηνα ἥτις / πολλῶν σώμα/σι]ν ἀ[ρ]ρώσθων / ἴασ]ιν δέδω/κε, ἧς] δώσι αὐτῆς / Σ(ωτή)ρ Ἰ(ησοῦ)ς] Χρ(ιστὸ)ς ἀμ[οι/βῆν _ _ _] (leg. ἀρχιατρός, στήλην, τῆ*

⁶³⁴ J. R. Rea, *P.Oxy. LI 3620*, σχόλ. στις γρ. 17-18 (σ. 55). Επίσης, J. Draycott, *ό. π.*, σ. 51.

⁶³⁵ J. R. Rea, *loc. cit.*

⁶³⁶ Τον ίδιο προβληματισμό εκφράζει και η M. Hirt Raj (*Médecins et malades*, σ. 53).

⁶³⁷ J. R. Rea, *P.Oxy. LI 3642*, σχόλ. στη γρ. 16 (σ. 120).

⁶³⁸ *LSJ*, s. v.

⁶³⁹ S. v. “λοχία”. Πρβλ. *O.Florida 14* (2^{ου} αι. μ.Χ. - Απολλωνόπολη / Θήβες), γρ. 3-4: *ἐὰν ἔλθης εἰς τὰς ἡμέρας σου τοῦ τεκῖν, γράψον μοι / εἶνα εἰσέλθω καὶ τὴν λοχίαν σου ποιήσω* (leg. *τεκεῖν, ἴνα*). R. S. Bagnall, *O.Florida 14*, εισαγ. σχόλ. (σ. 51) και σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 53). J. D. Thomas, «O.Florida 14: Man or woman?», *CE 53* (1978), σσ. 142-144. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 51 και υποσημ. 468.

⁶⁴⁰ Για τη δραστηριοποίηση ανδρών γυναικολόγων βλ. παραπάνω. Επιπλέον, Μάρκ. Διάκ., *Βίος Πορφ.*, *PG 65*, 1225 (στα λατινικά). Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολή*, σ. 41.

συμβίω μου *Αύγουστη ἀρχιατρίνη, πολλῶν, ἀρρώστων, δώσει αὐτῇ*)⁶⁴¹. Επιπλέον, μαῖαι ως βοηθοὶ *ιατρῶν* σε γυναικολογική επέμβαση μαρτυρούνται στον Βίο του οσίου Μαρκέλλου του Αρχιμανδρίτου⁶⁴², σύμφωνα με τον οποίο *ὕπην οὖν τάς τε μαίας καὶ τοὺς ἰατροὺς ἀπρακτεῖν καὶ μία ἐλπίς ὁ Μάρκελλος ἦν*.

ζ) Δούλοι *ιατροί*

Επειδὴ το ζήτημα της ὑπαρξης δούλων *ιατρῶν* στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο συναρτάται με το κατά πόσο κάτοχοι του συγκεκριμένου κοινωνικού status είχαν το δικαίωμα άσκησης της ιατρικής τέχνης στην αρχαιότητα γενικώς, ας μου επιτραπεί να προβώ σε μια σύντομη αναφορά στην άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από δούλους στον αρχαίο κόσμο⁶⁴³.

Οπωσδήποτε η εξέταση του ζητήματος της ὑπαρξης δούλων που ασκούσαν την ιατρική τέχνη αυτομάτως αντιβαίνει στη θέση ότι η εν λόγω επιστήμη ασκείται από θεραπευτές που περιβάλλονταν από υψηλό κοινωνικό status. Παρά ταύτα, λογοτεχνικά και επιγραφικά κείμενα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου φανερώουν ότι η ιατρική ασκείται κατά κανόνα από ελεύθερους *ιατρούς*, ενώ οι δούλοι εργάζονταν ως βοηθοὶ τους, ασκώντας υποδεέστερες δραστηριότητες⁶⁴⁴.

Έτσι, αν και σύμφωνα με τους *Νόμους* του Πλάτωνα επιτρεπόταν στους δούλους *ιατρούς* να λαμβάνουν την ίδια εκπαίδευση με τους ελεύθερους (*Νόμ.* 720b, Burnet), οι πρώτοι θεράπευαν μόνο δούλους, ενώ οι δεύτεροι μόνο ελεύθερους πολίτες (*Νόμ.* 720c: *τοὺς μὲν δούλους σχεδόν τι οἱ δοῦλοι τὰ πολλὰ ἰατρεύουσι*· 720d: *ὁ δὲ ἐλεύθερος*

⁶⁴¹ Κ. Π. Μέντζου, *ό. π.*, σ. 40. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές», στο *Akten XVI Internationaler Byzantinisten Congress*, σ. 437. Eadem, «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές», *Παρουσία* 1 (1982), σ. 241.

⁶⁴² Συμεών Μεταφρ., *Βίος ὁσ. Μαρκέλλου Αρχιμ.*, PG 116, 725. Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολή*, σ. 41.

⁶⁴³ Για το ζήτημα αυτό βλ. γενικά L. Cohn Haft, *The public physicians of Ancient Greece*, σσ. 14-15. C. A. Forbes, «The education and training of slaves in Antiquity», σσ. 343-353. M. I. Marrou, *A history of education*, σ. 103. F. Kudlien, *Die Sklaven in der griechischen Medizin der klassischen und hellenistischen Zeit* (Forschungen zur Antiken Sklaverei II), Wiesbaden 1968. A. Krug, *Αρχαία ιατρική*, σσ. 194-196. L. Schumacher, *Sklaverei in der Antike. Alltag und Schicksal der Unfreien*, München 2001, σσ. 214-217. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 815-817, s. v. "Sklave".

⁶⁴⁴ L. Cohn Haft, *ό. π.*, σ. 15. C. A. Forbes, *ό. π.*, σ. 343. W. L. Westermann, *The slave systems of Greek and Roman Antiquity* (APS 40), Philadelphia 1955 (ανατύπ. 1974), σ. 114. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 95-96. A. Krug, *ό. π.*, σ. 195. E. Samama, *ό. π.*, σσ. 59-61.

ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ τῶν ἐλευθέρων νοσήματα θεραπεύει)⁶⁴⁵. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το επίσημο έγγραφο απελευθέρωσης δούλου *SGDI* II 1899 (= *Syll*² 857· 155 π.Χ. - Δελφοί), επιτρέπεται στον δούλο Δάμωνα να ασκεί το ιατρικό επάγγελμα ως βοηθός του *ιατροῦ* Διονυσίου για διάστημα πέντε ετών (γρ. 12: *εἰ δὲ χρειάν ἔχοι Διονύσιος, συνιατρευέτω Δάμων μετ' αὐτοῦ ἔτη πέντε*)⁶⁴⁶.

Διαφορετική φαίνεται να είναι η σχέση των δούλων με την άσκηση της ιατρικής τέχνης κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, οπότε παρατηρείται αύξηση του αριθμού των δούλων ή απελευθέρων που επιθυμούσαν να ασκήσουν την ιατρική και των *ιατρῶν* που προθυμοποιούνταν να τους τη διδάξουν με βασικό κίνητρο τα χρήματα. Η πλειονότητα των μελετητών⁶⁴⁷ που πραγματεύονται το ζήτημα της άσκησης της ιατρικής από δούλους χρησιμοποιούν – και δικαίως – ως πηγή το θέσπισμα του αυτοκράτορα Δομιτιανού *FIRA* I 77 (93-94 μ.Χ. - Πέργαμος), σύμφωνα με το οποίο *quisquis ergo ex servorum disciplin]a mercedem c[apiet, / ei immunitas a divo patre meo indulta], proinde ac [si // in aliena civitate artem exerceat, adim]enda [est]* (γρ. 25-31).

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι σε αντίθεση με την κλασική και ελληνιστική εποχή, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ιδιαιτέρως από το τέλος της Δημοκρατίας ως τον 3^ο αι. μ.Χ., η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από πεπαιδευμένους δούλους ήταν ο κανόνας. Επιγραφικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες⁶⁴⁸ αποκαλύπτουν πως πλήθος *ιατρῶν* που ασκούσαν την ιατρική σύμφωνα με τα πρότυπα των μεγάλων δασκάλων της ελληνι-

⁶⁴⁵ K. Schöpsdau, *Platon Nomoi (Gesetze). Buch IV-VII (Platon Werke. Übersetzung und Kommentar. IX 2 Nomoi [Gesetze])*, Göttingen 2003, σσ. 234-241, όπου αναλυτικός ερμηνευτικός σχολιασμός και πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την άσκηση της ιατρικής από δούλους στο έργο του Πλάτωνα. Επίσης, L. Cohn Haft, *loc. cit.* L. Edelstein, «The role of Eryximachus in Plato's "Symposium"», στο O. Temkin - L. C. Temkin (επιμ.), *Ancient Medicine (= TAPhA 76 [1945]*, σσ. 85-103), σ. 166. F. Kudlien, *ό. π.*, σσ. 26-38. A. Krug, *ό. π.*, σ. 194. E. Samama, *ό. π.*, σ. 60.

⁶⁴⁶ L. Cohn Haft, *ό. π.*, σσ. 14-15. F. Kudlien, *ό. π.*, σ. 42. N. van Brock, *Recherches sur le vocabulaire médical du grec ancien*, σ. 135. A. Krug, *Αρχαία ιατρική*, σ. 195. Για τη φροντίδα του πάτρωνα για τις σπουδές του απελευθέρου του βλ. G. Fabre, *Libertus. Recherches sur les rapports patron - affranchi à la fin de la République romaine* (Collection de l'École Française de Rome 50), Rome 1981, σ. 337. L. Schumacher, *ό. π.*, σ. 215. E. Samama, *ό. π.*, σσ. 60, 160-162.

⁶⁴⁷ R. Herzog, «Urkunden zur Hochschulpolitik den römischen Kaiser», σσ. 967-972. C. A. Forbes, *ό. π.*, σσ. 346-349. W. L. Westermann, *ό. π.*, σσ. 114-115 και υποσημ. 91 (σ. 115). V. Nutton, «Healers in the medical market place», σ. 40. L. Schumacher, σσ. 215, 217. E. Samama, *ό. π.*, σσ. 61, 311-314.

⁶⁴⁸ Για ορισμένες επιγραφές και ρωμαϊκά λογοτεχνικά κείμενα που αναφέρονται σε δούλους *ιατροὺς* βλ. J. Scarborough, «Romans and physicians», σσ. 298-299. G. Fabre, *ό. π.*, σ. 355. L. Schumacher, *ό. π.*, σσ. 215-216. E. Samama, *ό. π.*, σσ. 61-62.

στικής περιόδου, έφταναν με το status του δούλου ή του απελεύθερου στα σπίτια των Ρωμαίων πλουσίων ως πεπαιδευμένοι και αποτελεσματικοί επαγγελματίες⁶⁴⁹. Τέλος, κατά τη βυζαντινή περίοδο δόθηκε στους δούλους⁶⁵⁰ το δικαίωμα να ασκούν αυτοτελώς ορισμένα επαγγέλματα, ωστόσο δούλοι ή απελεύθεροι ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα υπό τον έλεγχο των πατρώνων τους⁶⁵¹.

Η προοδευτική αύξηση του αριθμού των δούλων που είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν την ιατρική στην Ύστερη Αρχαιότητα κλονίζει την ισχύ της αντίληψης περί υψηλού κοινωνικού status των *ιατρῶν* της εποχής εκείνης. Παρά ταύτα, οφείλω να επισημάνω αφενός ότι σε όλες τις περιόδους της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας η ιατρική τέχνη ασκείτο και από θεραπευτές οικονομικώς ασθενέστερους και λιγότερο πεπαιδευμένους ή και αμόρφωτους, αφετέρου πως το κοινωνικό status του δούλου από την Αυτοκρατορική εποχή προσδιοριζόταν κυρίως με κριτήριο την καταγωγή ή τον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων και όχι τη μόρφωσή του⁶⁵².

Επιστρέφοντας στα δεδομένα των παπύρων της μεταφαραωνικής Αιγύπτου, σύμφωνα με τους οποίους η αναγνώριση και ταυτοποίηση του status των δούλων είναι γενικά σαφής, τουλάχιστον όσον αφορά στα κείμενα, στα οποία το όνομα του κατόχου του συγκεκριμένου status συνοδεύεται από δηλωτικούς της κοινωνικής

---

⁶⁴⁹ Για την ύπαρξη δούλων *ιατρῶν* στη ρωμαϊκή κοινωνία, αρκεί από τους οποίους ήταν Έλληνες, βλ. C. A. Forbes, *ό. π.*, σσ. 344-345. L. Edelstein, «The distinctive hellenism of greek medicine», στο O. Temkin - L. C. Temkin (επιμ.), *ό. π.* (= *BHM* 40 [1966], σσ. 197-255), σ. 385. J. Scarborough, *Roman medicine*, σσ. 110-111. T. C. Allbutt, *Greek medicine in Rome. The Fitzpatrick lectures on the history of medicine delivered at the Royal College of Physicians of London in 1909-1910, with other historical essays*, New York 1921 (ανατύπ. 1970), σσ. 71, 176. W. L. Westermann, *ό. π.*, σσ. 114, 115. J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 34-36. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σ. 56. V. Nutton, «Roman medicine: Tradition, confrontation, assimilation», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW* II 37.1, *ό. π.*, σσ. 60-61. K. Bradley, *Slavery and society at Rome*, Cambridge 1994, σσ. 61, 63, 64, 65. A. Krug, *ό. π.*, σσ. 195-196. K. Pollak, *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, σ. 260. J. Bodel, «Slave labour and Roman society», στο K. Bradley - P. Cartledge (επιμ.), *The Cambridge World History of slavery. I: The ancient Mediterranean world*, Cambridge 2011, σ. 333.

⁶⁵⁰ Για τη δουλεία στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία βλ. το κλασικό έργο της A. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la nè des esclaves dans le monde byzantin* (Collection de l'Institut Français d'Athènes 45), Athènes 1950.

⁶⁵¹ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Στ', σ. 11. A. X. Ευτυχιάδης, *ό. π.*, σ. 16.

⁶⁵² Βλ. σχετικά W. L. Westermann, *ό. π.*, σσ. 109-117 ("Imperial slaves and freedmen of the Emperors. Amelioration of slavery").

αυτής θέσης όρους⁶⁵³, οι σαφείς αναφορές σε δούλους *ιατρούς* στα παπυρικά έγγραφα είναι ελάχιστες.

Τα *παιδάρια*, στα οποία ο παραλήπτης της πολυσυζητημένης επιστολής *Chr. Wilck.* 136 (= *UPZ I 148* = *P.Lond.* I 43 [σ. 48]· 2^{ου} αι. π.Χ.) επρόκειτο να διδάξει τη δημοτική γραφή, μάλλον είναι δούλοι μαθητές του *ιατροκλύστου* Φαλου..ήτι⁶⁵⁴. Τα *παιδάρια* μούνταν στη χρήση του κλύσματος ως μέσου θεραπείας παθήσεων του κατώτερου πεπτικού συστήματος, ενώ δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε ότι ορισμένα από αυτά επρόκειτο να απασχοληθούν ως βοηθοί του *ιατροκλύστου*.

Πληροφορίες για άσκηση της ιατρικής από δούλο αντλούμε και από τη *γνώσιν όψωνίου δοθ(έντος) τοῖς / παιδαρ(ίοις) τοῦ μακαρίτ(ου) / Μαρκιανού δ(ιὰ) Ἰωάννου προν(οητοῦ) P.Herm.* 84 (6^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 1-3. Μεταξύ των *παιδαρίων* που λαμβάνουν αμοιβή σε είδος για τις υπηρεσίες που προσέφεραν συγκαταλέγεται ο άγνωστος σε εμάς *δοῦλος ἱατρὸς* του Μαρκιανού, ο οποίος αμείβεται με 4 *ἀρτάβας* (= 155,2 λίτρα) σιτηρών (γρ. 13: *τῷ ἱατρῷ (ἀρτάβαι) δ δοκ( )*), έναντι 12 (= 465,7 λίτρων) του *νοταρίου* (γρ. 9), 10 (= 388 λίτρων) του *μαγείρου* (γρ. 10), 3 (= 116,4 λίτρων) της *θυρωροῦ* (γρ. 12) και 2 (= 7,6 λίτρων) του *γναφέως* (γρ. 14).

Αντιθέτως, παρόλο που, σύμφωνα με την απογραφή οικίας *SB X 10630* (= *P.Giss.* 43 = *P.Alex.Giss.* 14), γρ. 15-16, ο νεαρός *ἱατρὸς* Διόσκορος χαρακτηρίζεται ως *ἄσημος*, επίθετο που πολλάκις χρησιμοποιείται για δούλους που δεν έχουν δεχθεί *χάραγμα*⁶⁵⁵, ο τελευταίος δεν πρέπει να ήταν δούλος, αλλά χωρίς προνόμια κάτοικος μιας κώμης⁶⁵⁶. Παρομοίως, ο όρος *δοῦλος* που χαρακτηρίζει τον *ἐπίδιφριον ἱατρὸν* Ματάιν, σύμφωνα με την αίτηση *P.Cair.Masp.* I 67002, αποτελεί μάλλον δείγμα αυτοταπεινώσεως του κατοίκου της Αντινοόπολης Ματάι, ως έκφραση φιλοφρόνησης προς τον παραλήπτη αξιωματούχο Μαριανό *στρατηλάτην* (στήλη II, γρ. 11: *τὸν ἄθλιον Ματάιν καὶ δοῦλον ὑμῶν ἐπίδιφριον ἱατρὸν*)⁶⁵⁷.

⁶⁵³ Για την ορολογία βλ. I. D. Austin, «I termini designanti la schiavitù nell'Egitto ellenistico in base ai dati dei Settanta», σσ. 107-146. A. Straus, *L'achat et la vente des esclaves*, σσ. 245-249.

⁶⁵⁴ R. Rémondon, «Problèmes du bilinguisme dans l'Égypte Lagide (UPZ I 148)», σσ. 135-136.

⁶⁵⁵ A. Caldara, *L'indicazione dei connotati*, σ. 82. A. Straus, *ό. π.*, σσ. 132-133. Βλ. και G. Cernuschi, *Nuovi contributi per lo studio dei connotati personali*, σσ. 134-136.

⁶⁵⁶ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 177-178.

⁶⁵⁷ Παρόμοιο λεξιλόγιο χρησιμοποιείται και για άλλους κατοίκους της πόλης. Στήλη I, γρ. 1: *πα(ρὰ) τῶν ἐλεινοτάτων* (leg. *ἐλεινοτάτων*) *δοῦλων ὑμῶν καὶ ἀθλίων λεπτοκτητόρων τε καὶ οἰκητόρων* γρ. 11: *τοῦ συναδέλφου ἡμῶν καὶ ἀθλί(ο)υ δοῦλο(υ) τῆς ὑμῶν ἐνδόξ(ο)υ φιλανθρωπίας Διοσκόρου*. Για τη χρήση λέξεων με τις οποίες ο γράφων εκφράζει τον σεβασμό του προς τον παραλήπτη υποτιμώντας τον

η) Συμπεράσματα

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη της θέσης των *ιατρῶν* στην πολυπολιτισμική κοινωνία της μεταφαραωνικής Αιγύπτου.

Δεν είναι λίγα τα παπυρικά έγγραφα, στην πλειονότητά τους ιδιωτικές επιστολές, που αποκαλύπτουν την εκτίμηση που έτρεφαν ασθενείς ή συγγενικά και οικεία τους πρόσωπα προς μορφωμένους και αποτελεσματικούς στην άσκηση της τέχνης τους *ιατρούς*. Μπορεί η αποτελεσματική θεραπεία των ασθενών να αποτελεί την κύρια αιτία κοινωνικής αποδοχής των *ιατρῶν*, ωστόσο η συνήθεια κατοίκων της Αιγύπτου να χρησιμοποιούν ιατρικούς λειτουργούς ως συντάκτες επίσημων εγγράφων ή ως νομικών εκπροσώπων αποκαλύπτει την εμπιστοσύνη που έτρεφαν οι ενδιαφερόμενοι προς τους *ιατρούς*, η οποία εκφραζόταν είτε με υψηλή χρηματική αμοιβή είτε με ανέγερση τιμητικών επιγραφών προς αυτούς. Είδαμε βεβαίως και κείμενα, στα οποία αποκαλύπτεται ο θυμός και η αγανάκτηση ορισμένων ασθενών από την κακή μεταχείριση που δέχθηκαν από ορισμένους θεραπευτές, οι οποίοι, εξαιτίας της αμάθειας ή του αντιεπαγγελματικού τους πνεύματος, δεν ικανοποίησαν τους πελάτες τους.

Στις σελίδες που προηγήθηκαν μελετήθηκαν επίσης πάπυροι και επιγραφές που μαρτυρούν την εκτίμηση που έτρεφαν βασιλείς, αξιωματούχοι και γαιοκτήμονες προς πεπαιδευμένους και αποτελεσματικούς *ιατρούς*, εκτίμηση που εκφραζόταν με την παροχή υλικών αγαθών ή οικονομικών και κοινωνικών προνομίων. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τον αρκετά μεγάλο αριθμό πατύρων και επιγραφών της πτολεμαϊκής περιόδου, που μαρτυρούν ευνοϊκή μεταχείριση των Πτολεμαίων ή ανώτατων υπαλλήλων τους προς *ιατρούς* (Ξενοκράτη, Καφησοφόντα, Αρτεμίδωρο, Νέωνα), πολύ λιγότερα είναι τα κείμενα τα οποία αναφέρονται σε αμοιβές και προνόμια που απολάμβαναν ιατρικοί λειτουργοί που δραστηριοποιούνταν στους οίκους κατόχων μεγάλης ιδιοκτησίας. Η αντίθεση αυτή θα μπορούσε να οφείλεται – πέρα φυσικά από τον παράγοντα της τύχης – στη διάθεση των Πτολεμαίων να στηρίζουν – ακόμη και για προπαγανδιστικούς λόγους – την ελληνική ελίτ της χώρας, στην οποία ανήκαν και οι

ευατό του βλ. Α. Κορολή, *Το αίτημα στις ελληνικές ιδιωτικές επιστολές σε πατύρους και όστρακα. Από την εποχή του Αυγούστου έως το τέλος της αρχαιότητας*, Αθήνα 2016, σ. 65, ενώ για τη μεταφορική χρήση του όρου *δοῦλος* ως ένδειξη αβροφροσύνης βλ. Α. Parathomas, «Höflichkeit und Servilität in den griechischen Papyrusbriefen der ausgehenden Antike», στο Β. Palme (επιμ.), *Akten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses. Wien, 22.-28. Juli 2001* (Pap.Vind. 1), Wien 2007, σ. 509 και Α. Κορολή, *loc. cit.*

ιατροί, διάθεση που δεν παρατηρείται στην περίπτωση των Ρωμαίων και Βυζαντινών γαιοκτημόνων, των οποίων άλλωστε οι δεσμοί με την εγκατεστημένη εκτός Αιγύπτου κεντρική διοίκηση δεν ήταν πολύ ισχυροί.

Με αρκετούς προβληματισμούς ήρθαμε αντιμέτωποι κατά τη μελέτη των πηγών που σχετίζονται με τη δραστηριότητα και το κοινωνικό status των *ἀρχιατρῶν* στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο. Η καταγραφή του όρου *ἀρχιατρός* σε παπύρους και επιγραφές του 1^{ου} π.Χ. και 1^{ου} μ.Χ. αιώνα και η επανεμφάνισή της σε παπυρικά κείμενα του 5^{ου} αι. μ.Χ., δηλαδή έπειτα από διάστημα τεσσάρων περίπου αιώνων απουσίας του εν λόγω όρου από τα παπυρικά έγγραφα, δεν ήταν εύκολο να δικαιολογηθεί. Επιπροσθέτως, δυσκολία αντιμετωπίσαμε και στην προσπάθειά μας να αιτιολογήσουμε την ύπαρξη δύο παράλληλων σημασιών τις οποίες λαμβάνει ο εν λόγω όρος, δεδομένου πως στις λογοτεχνικές πηγές ο *ἀρχιατρός* ήταν ο γιατρός του βασιλιά, ενώ στα παπυρικά και επιγραφικά κείμενα της Αιγύπτου δήλωνε αφενός ιατρικό λειτουργό επί κεφαλής των ιατρικών υπηρεσιών της χώρας ή ενός νοσηλευτικού ιδρύματος, αφετέρου *ιατρὸν* που δραστηριοποιείτο στο πλαίσιο της πόλης. Ενώ όμως δυσκολεύομαι να ερμηνεύσω το χρονικό χάσμα που παρουσιάζουν οι παπυρικές πηγές, θεώρησα τη νοηματική ασυνέπεια ως αποτέλεσμα ύπαρξης παράλληλων σημασιών του όρου *ἀρχιατρός*, η οποία ασφαλώς στηρίζεται στο αδιαμφισβήτητο υψηλό κοινωνικό status που περιέβαλε τους κατόχους του τίτλου του *ἀρχιατροῦ* σε κάθε περίοδο και η οποία ίσως συνδέεται με τις πολιτικές και οικονομικές μεταβολές του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Εντύπωση προκαλεί η διαπίστωση ότι οι παπυρικές και επιγραφικές μαρτυρίες είναι εξαιρετικά φειδωλές ως προς τις πληροφορίες που παρέχουν σχετικά με την οργάνωση ιατρικών επαγγελματικών σωματείων στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο. Η απουσία αποδείξεων περί συντεχνιακής οργάνωσης των *ιατρῶν* στη χώρα του Νείλου έρχεται σε αντίθεση τόσο με το πλήθος των παπυρικών εγγράφων που αναφέρονται σε οργάνωση σωματείων άλλων επαγγελματιῶν, όσο και με τη συσπείρωση σε συντεχνίες ιατρικών λειτουργῶν άλλων περιοχῶν της ανατολικῆς Μεσογείου.

Ενδείξεις για την ύπαρξη και λειτουργία ιατρικών σωματείων – ή τουλάχιστον ομάδων *ιατρῶν* που εργάζονταν συνεταιρικά – στη μεταφαραωνική Αίγυπτο αποτελούν κείμενα που αποκαλύπτουν ιεραρχία στις τάξεις των *ιατρῶν* ή οικονομική εκπροσώπησή τους, ή πάπυροι που περιέχουν υποψίες για συμμετοχή *ιατρῶν* σε εορταστικές συνεστιάσεις σχετικά με την τέχνη τους. Οι ενδείξεις αυτές οδηγούν στο

συμπέρασμα πως μπορούμε να μιλάμε αν όχι για οργανωμένα ιατρικά επαγγελματικά σωματεία, τουλάχιστον για τοπικούς συλλόγους ή ακόμη για συνεταιρική εργασία *ιατρῶν* στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο.

Το ενδιαφέρον της πραγμάτευσης του ζητήματος του φυλετικού προσδιορισμού των *ιατρῶν* που μαρτυρούνται στις γραπτές πηγές της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, και του βαθμού στον οποίο η εθνική ταυτότητα επηρεάζει τον τρόπο άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος έγκειται εν πολλοίς στην πολυπλοκότητά του. Είδαμε πως στην πολυπολιτισμική κοινωνία της Αιγύπτου τα κριτήρια με βάση τα οποία προσδιορίζεται η εθνική ταυτότητα των *ιατρῶν* (ονοματοθεσία, τόπος καταγωγής, γλώσσα, θρησκεία) δεν είναι ασφαλή, ενώ δεν γίνονται πάντοτε γνωστά στις γραπτές πηγές.

Με δεδομένο πως η διάκριση μεταξύ γηγενών Αιγύπτιων και Ελλήνων κατά την πτολεμαϊκή περίοδο είναι ομολογουμένως ευκολότερη, διαπίστωσα πως *ίατροι* που ανήκαν στην προνομιούχα τάξη των *Ἑλλήνων* απολάμβαναν προνόμια, σε αντίθεση με τους γηγενείς ομοτέχνους τους. Από το άλλο μέρος, *ίατροι* που, σύμφωνα με τους παπύρους, ειδικεύονται στη θεραπεία με κλύσμα (*ιατροκλύσται*), επάγγελμα που ασκούσαν κυρίως γηγενείς Αιγύπτιοι, έχουν αιγυπτιακά ονόματα.

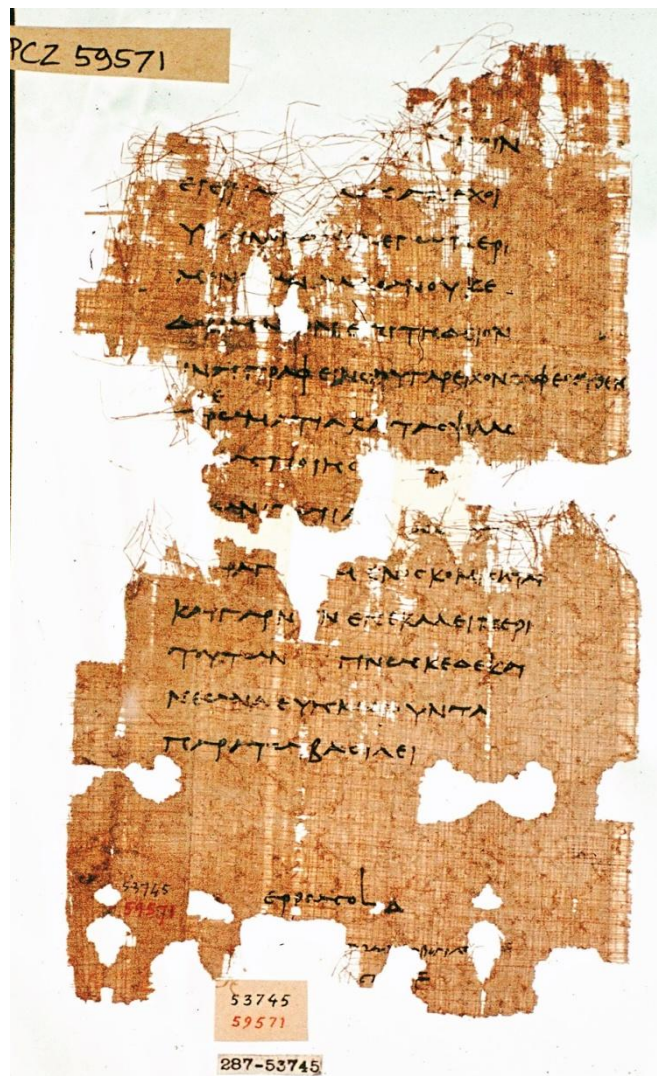
Δυσκολότερος βεβαίως υπήρξε ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας των *ιατρῶν* που καταγράφονται σε παπύρους της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου, τόσο λόγω του πλήθους των εγγράφων, όσο και εξαιτίας του αδιαμφισβήτητου πολιτισμικού συγκρητισμού που συντελείτο την περίοδο αυτή, από τον οποίο η Αίγυπτος δεν αποτέλεσε φυσικά εξαίρεση. Οι πάπυροι, τα όστρακα και οι επιγραφές που μνημονεύουν στρατιωτικούς *ιατροὺς* αποτελούν φαινομενικά μόνο πιο αξιόπιστες πηγές φυλετικού προσδιορισμού, καθώς δεν είναι βέβαιο αν αυτοί οι *ίατροι* ήταν εξ αρχής Ρωμαίοι πολίτες ή αν απέκτησαν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα κατά την κατάταξη ή μετά την απόλυσή τους από τον ρωμαϊκό στρατό.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν οι *ίατροι* που κατείχαν τα ρωμαϊκά gentilicia *Ἀύρηλιος* και *Φλαύιος*, των οποίων η κατοχή συνεπαγόταν μόρφωση, υψηλό κοινωνικό status και προνόμια, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί η διαπίστωση πως η πλειονότητα των κατόχων του gentilicium *Ἀύρηλιος* *ιατρῶν* υπηρετούσαν ως *δημόσιοι* *ίατροί*. Αντιθέτως, ελάχιστες και όχι βέβαιες είναι οι παπυρικές μαρτυρίες που καταγράφουν Ιουδαίους στην καταγωγή *ιατρούς*. Η απουσία σαφών μαρτυριών για τη δραστηριότητα Ιουδαίων θεραπευτών πιθανόν οφείλεται τόσο στον πολιτισμικό συγκρητισμό, όσο και στην εσωστρέφεια που χαρακτήριζε τους Ιουδαίους κατοίκους της Αιγύπτου.

Σημαντική, τέλος, μαρτυρία για το γόητρο που προσέδιδε η κατοχή της ελληνικής υπηκοότητας από *ιατροὺς* αποτελεί το *ἀντίγραφον ἐπιστάματος P.Lond. IV 1447*, το οποίο μαρτυρεί δραστηριότητα του Έλληνα *ιατροῦ* Κοσμά στην Αυλή του Άραβα αξιωματούχου *Ἀβδελαζίζ*, δραστηριότητα που θα μπορούσε να θεωρηθεί αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης του Άραβα στον αλλόφυλο *ιατρὸν* και να συσχετισθεί με την επιδίωξη του αξιωματούχου να έχει στη δούλεψή του θεραπευτή που ίσως είχε λάβει υψηλού επιπέδου ιατρική εκπαίδευση σύμφωνα με τα πρότυπα των Ελλήνων δασκάλων.

Παρόλο που στους κόλπους της ιατρικής τέχνης από νωρίς εισήχθησαν γυναίκες επαγγελματίες, οι παπυρικές μαρτυρίες περί άσκησης της συγκεκριμένης τέχνης από γυναίκες δεν είναι πολλές. Συγκεκριμένα, το προσηγορικό *ιατρίνη*, που, όπως είδαμε, αποτελεί τον κατεξοχὴν ὄρο αναφοράς της γυναίκας γιατροῦ στην αρχαιότητα, καταγράφεται μόνο σε μια ιδιωτική επιστολή (*P.Oxy. XII 1586*), ενώ ο σπανιότατος τύπος *λοχιαδα*, ο οποίος μάλλον αναφέρεται σε μαία, μαρτυρείται στην επιστολή *P.Oxy. LI 3642*. Αντιθέτως, περισσότερες πληροφορίες για τα καθήκοντα *μαιῶν* αντλούμε από τη μελέτη δύο *προσφωνήσεων* (*P.Gen. II 103, P.Oxy. LI 3620*) σύμφωνα με τις οποίες οι καταγεγραμμένες *μαῖαι* ήταν επιφορτισμένες με ιατροδικαστικά καθήκοντα.

Τέλος, με αρκετή επιφύλαξη μελέτησα τις παπυρικές πηγές που αναφέρονται σε δούλους *ιατρούς*, δεδομένου ότι η λακωνικότητα και ο αποσπασματικός χαρακτήρας των κειμένων δυσχεραίνουν τον ακριβή προσδιορισμό του κοινωνικού status των δούλων *ιατρῶν*, τα ονόματα των οποίων ενδεχομένως να μην συνοδεύονται πάντοτε από τους δηλωτικούς του συγκεκριμένου status ὄρους. Οι παραπάνω παράγοντες ίσως ευθύνονται για τον ελάχιστο αριθμό παπυρικών κειμένων που αναφέρονται με σιγουριά και σαφήνεια σε άσκηση της ιατρικής από δούλους (*Chr.Wilck. 136 [= UPZ I 148], P.Herm. 84*), με την ιατρική να εξακολουθεί να ασκείται κατά κανόνα από ελεύθερους και υψηλής κοινωνικής θέσης *ιατρούς*.

P.Cair.Zen. IV 59571

[www.papyri.info]

P.Oxy. LI 3642
 [www.papyri.info]

5. Οικονομικό status των *ιατρῶν*

στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο

*Ἀφ' οἷας γὰρ ἡμέρας ἀνήλ/θο-
με]ν ἀπὸ τῆς δοκιμασίας Ἀννια-
νοῦ / μέχρ]ς δεῦρο τῆ λιμῶ
διεφθάρημεν. Τὸ γὰρ / μέρος]
μου ἀνήλωσα εἰς τὸν ἰατρόν,
ἕως ἂν / θεραπ]εύση με ἐν τῆ
νόσῳ, καὶ εὐχαριστῶ τῆ θεί]α
προνοία.*

SB XXIV 16282 (4^{ου} αι. μ.Χ. -
Λυκοπολίτης νομός), γρ. 5-10

Δημόσιοι και ιδιωτικοί λογαριασμοί εσόδων ή εξόδων, αποδείξεις, μισθωτήρια συμβόλαια, τοπογραφικοί και φορολογικοί κατάλογοι, έγγραφα γαιοκατοχών, αλλά και ορισμένες ιδιωτικές επιστολές γιατρών ή ασθενών παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τις αμοιβές, τα περιουσιακά στοιχεία και τη φορολόγηση των *ιατρῶν*, πληροφορίες που ρίχνουν φως στην οικονομική κατάσταση των εκπροσώπων της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.

Οφείλω να επισημάνω πως τα πολυάριθμα – είναι αλήθεια – παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται στις αμοιβές, τα λοιπά περιουσιακά στοιχεία και τη φορολόγηση των *ιατρῶν* εντοπίζονται σε όλο το μήκος της μεταφαραωνικής αιγυπτιακής ιστορίας, με την πλειονότητά τους να προέρχεται από τον 2^ο-3^ο και 6^ο-7^ο αι. μ.Χ. Ο συγκριτικά μικρός αριθμός των διασωθέντων παπύρων από τον 5^ο αι.⁶⁵⁸ και τα συνακόλουθα χρονικά χάσματα που παρουσιάζουν οι σχετικές παπυρικές μαρτυρίες καθιστούν τις παρεχόμενες πληροφορίες αινιγματικές και πολλές από τις λεπτομέρειες που σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση των *ιατρῶν* ακόμη και άγνωστες.

Με αρκετή βεβαιότητα μπορούμε να αποδόσουμε την ύπαρξη αρκετά μεγάλου αριθμού πτολεμαϊκών παπυρικών κειμένων σχετικών με την προερχόμενη από κρατι-

⁶⁵⁸ L. C. West - A. C. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, Amsterdam 1967, σ. 138: «The fifth century is a dark age in Egyptian history and few documents can precisely dated in this period». R. S. Bagnall - K. A. Worp, «Papyrus documentation in Egypt from Constantine to Justinian», στο R. Pintaudi (επιμ.), *Miscellanea Papyrologica* (Pap.Flor. VII), Firenze 1980, σσ. 13-23.

κά έσοδα αμοιβή των *ιατρῶν* στον συγκεντρωτισμό της πτολεμαϊκής διοίκησης και στην επιδίωξη των Πτολεμαίων για διοικητική και οικονομική ευταξία. Από το άλλο μέρος, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η προέλευση των σχετικών με το οικονομικό status εγγράφων ρωμαϊκής περιόδου κυρίως από τον 2^ο και 3^ο αι. οφείλεται, πέρα από την ευτυχή συγκυρία της διάσωσης της πλειονότητας των παπύρων από τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εποχή οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικής σταθερότητας και πνευματικής άνθησης της αυτοκρατορίας, στην επιδίωξη της κεντρικής διοίκησης για ευνομία και διοικητική και οικονομική ευταξία, ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες επαρχίες του αχανούς κράτους.

Τέλος, τα ομολογουμένως αρκετά σχετικά με τις αμοιβές και τη φορολόγηση *ιατρῶν* έγγραφα του 6^{ου}-7^{ου} αι., στην πλειονότητά τους εκτενείς λογαριασμοί γραφείων *κωμῶν* ή *οικονόμων* των μεγάλων κτημάτων, μαρτυρεί και επιβεβαιώνει τις διοικητικές και οικονομικές αλλαγές που έλαβαν χώρα την περίοδο της βυζαντινής διακυβέρνησης της χώρας, κατά την οποία φορείς χρηματοδότησης και φορολόγησης ήταν κυρίως η κόμη και οι ιδιοκτήτες των μεγάλων εκτάσεων γης, στις οποίες βασιζόταν κατά κύριο λόγο η οικονομία της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶⁵⁹.

α) Αμοιβές

Η περισσότερο άμεση μαρτυρία της οικονομικής κατάστασης των *ιατρῶν*, όπως και κάθε επαγγελματία, είναι η αμοιβή που λαμβάνει – σε χρήμα ή σε είδος – ως αντίτιμο για τις παρεχόμενες από μέρους του υπηρεσίες. Το μέγεθος της αμοιβής καθορι-

⁶⁵⁹ Για τις αλλαγές στη διοίκηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την απεικόνισή τους στους παπύρους της βυζαντινής περιόδου βλ. R. Rémondon, «L'Égypte au 5e siècle de notre ère: les sources papyrologiques et leurs problèmes», στο *Atti dell'XI Congresso internazionale di Papirologia, Milano 2-8 Sett. 1965*, Milano 1966, σσ. 139-142, ενώ για την επίδραση της βυζαντινής νομοθεσίας στην Αίγυπτο βλ. ενδεικτικά J. Beaucamp, «Byzantine Egypt and imperial law», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine world, 300-700*, σσ. 275-285. Για τη σημασία της μεγάλης ιδιοκτησίας στην οικονομία της βυζαντινής Αιγύπτου βλ. ενδεικτικά J. Banaji, «Agrarian history and the labour organization of Byzantine large estates», *passim*. P. Sarris, «Rehabilitating the Great Estate: Aristocratic property and economic growth in the Late Antique East», στο W. Bowden κ.ά. (επιμ.), *Recent research on the Late Antique countryside*, Leiden - Boston 2004, σσ. 55-72. J. Gascou, «Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine (Recherches d'histoire agraire, fiscal et administrative)», στο J. Gascou (επιμ.), *Fiscalité et société en Égypte byzantin*, (Bilans de Recherche 4) [= *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. I: IVe-VIIIe siècle. Réalités byzantines*, Paris 1989], Paris 2008, σσ. 125-213. T. M. Hickey, «Aristocratic landholding and the economy of Byzantine Egypt», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 288-308.

ζόταν από παράγοντες, όπως το εισόδημα των ασθενών, η σοβαρότητα των προς θεραπεία ασθενειών και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες λάμβαναν χώρα η εξέταση και η θεραπεία⁶⁶⁰, παράμετροι που δυστυχώς δεν μνημονεύονται πάντοτε με σαφήνεια στους παπύρους⁶⁶¹.

Επισημαίνω επίσης ότι η χρονολογική διασπορά των παπυρικών εγγράφων, οι συχνές ανατιμήσεις αγαθών και υπηρεσιών στην αρχαιότητα και η τάση των συντακτών των παπύρων να μην δηλώνουν πάντοτε αν ο καταγεγραμμένος μισθός των *ιατρῶν* αποτελούσε ημερίσια, μηνιαία ή ετήσια αμοιβή καθιστούν δύσκολη τόσο τη συγκριτική μελέτη των αμοιβών των *ιατρῶν* ανά εποχή, όσο και τη συναγωγή βέβαιων συμπερασμάτων σχετικά με τη σημερινή αξία και το ύψος του μισθού⁶⁶². Η σύγκριση των ιατρικών αμοιβών με τον μισθό ανειδίκευτων ή ειδικευμένων επαγγελματιών μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αν και ενίοτε διαφωτιστική, ενέχει κινδύνους, καθώς η εύκολα προσδιορίσιμη χρονικώς ή ποσοτικώς παραγωγή έργου ενός εργάτη δεν μπορεί πάντοτε και με ασφάλεια να συγκριθεί με την παραγωγή του έργου ενός ελεύθερου επαγγελματία, του οποίου η εργασία εξαρτάται από ποικίλους άλλους απροσδιόριστους παράγοντες, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Η μελέτη των παπυρικών κειμένων φανερώνει διαφοροποίηση στην προέλευση της αμοιβής των *ιατρῶν*. Μια ομάδα παπύρων πτολεμαϊκής εποχής αναφέρεται στο *ιατρικόν*, φόρο που επέβαλε το Κράτος ως αμοιβή για τις υπηρεσίες ορισμένων *ιατρῶν*, ενέργεια που σαφώς σχετίζεται με την πρόβλεψη από μέρους των Πτολεμαίων για ύπαρξη οργανωμένου ιατρικού προσωπικού που εξασφάλιζε ιατρική περίθαλψη στους καταβάλλοντες τον φόρο του *ιατρικοῦ*. Από την άλλη πλευρά, κείμενα της ίδιας περιόδου μαρτυρούν αμοιβή ιδιωτικών *ιατρῶν* από ασθενείς, ενώ από ιδιώτες ασθενείς φαίνεται πως πληρώνονταν και οι *ιατροὶ* στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.

---

⁶⁶⁰ Πρβλ. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 85. Βλ. επίσης J. André, *ό. π.*, σ. 135, όπου ο συγγραφέας ερμηνεύει την απουσία αναφοράς σε *ιατρὸν* από το Διάταγμα του Διοκλητιανού ως απόδειξη της μεταβαλλόμενης αναλόγως με τις περιστάσεις αμοιβής των *ιατρῶν*.

⁶⁶¹ Κατάλογο των μέχρι το 1987 εκδεδομένων εγγράφων που σχετίζονται με αμοιβή *ιατρῶν* προσφέρει ο H. Harrauer, *CPR XIII*, σ. 97.

⁶⁶² Σημείο αναφοράς στη σύγκριση του ύψους των αμοιβών των *ιατρῶν* με άλλους επαγγελματίες στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο αποτέλεσαν τα D. Rathbone, *Economic rationalism*, σσ. 155-174 και Idem, «Earnings and costs: Living standards and the Roman economy (First to Third century AD)», στο A. Bowman - A. Wilson (επιμ.), *Quantifying the Roman economy. Methods and problems*, Oxford 2009, σσ. 299-326. L. C. West - A. C. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, σσ. 76-85, 111-112, 157-170. A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt. Economic studies*, σσ. 175-205.

Τέλος, όπως έχει ειπωθεί παραπάνω, δεν γίνεται καμία αναφορά σε χρηματική απολαβή των *δημοσίων ιατρῶν* από κρατικά έσοδα, παρόλο που εναλλακτικός τρόπος αμοιβής τους δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτός⁶⁶³.

ι. *Ιατρικόν*

Μεταξύ του 257 και του 171 π.Χ. χρονολογούνται τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται στο *ιατρικόν*, τον φόρο που επέβαλαν οι Πτολεμαίοι για την αμοιβή ιατρικών λειτουργιών, οι οποίοι φρόντιζαν, εν είδει *δημοσίων ιατρῶν*, την υγεία κατοίκων της χώρας⁶⁶⁴.

Προβληματισμό έχει προκαλέσει το ζήτημα αν η επιβολή τού εν λόγω φόρου αποτελεί επιβίωση της παροχής αμοιβής και προνομίων από πόλεις της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου στους λεγόμενους *δημοσίους ιατρούς*⁶⁶⁵, ή αν αποτελούσε κατάλοιπο της προερχόμενης από τα μέλη της κοινότητας αμοιβής των *ιατρῶν* της φαραωνικής περιόδου, όπως άλλωστε μαρτυρεί ο Διόδωρος Σικελιώτης, όταν αναφέρει ότι οι *ιατροί* στη φαραωνική Αίγυπτο λάμβαναν την αμοιβή τους *ἐκ τοῦ κοινοῦ*, δηλαδή από όλη την κοινότητα⁶⁶⁶.

Από την άλλη πλευρά, δυσκολία αντιμετωπίζει όποιος επιχειρεί να απαντήσει με βεβαιότητα στο ερώτημα σε ποια ομάδα φορολογούμενων επιβαλλόταν ο φόρος του *ιατρικοῦ*, αφού, σε αντίθεση με την πρακτική που ίσχυε στην Αίγυπτο την εποχή του Διόδωρου, η μελέτη των ελληνικών παπυρικών κειμένων που καταγράφουν το *ιατρικόν* αποδεικνύει πως τον φόρο πλήρωναν όσοι ανήκαν στις πλέον προνομιούχες κοινωνικά και οικονομικά τάξεις της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, δηλαδή οι *Ἕλληνες* και οι *κληροῦχοι*⁶⁶⁷, με σκοπό τη δική τους ιατρική κάλυψη και φροντίδα.

⁶⁶³ Βλ. παραπάνω το κεφάλαιο για τους *δημοσίους ιατρούς* στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο. Για τον *P. Thmouis 1* (180-192 μ.Χ.), που φαίνεται πως αποτελεί μαρτυρία πληρωμής *ιατρῶν* από δημόσια χρήματα στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, βλ. παρακάτω, σ. 172.

⁶⁶⁴ O. Nanetti, *ό. π.*, σσ. 119, 125. R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt*, σ. 633. E. Boswinkel, *ό. π.*, σ. 187. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 20. V. Nutton, «Greco-roman medicine and the Greek papyri», σ. 9. P. Lang, *Medicine and society in Ptolemaic Egypt*, σσ. 232-239. Βλ. και το κεφάλαιο για τους *δημοσίους ιατρούς*.

⁶⁶⁵ C. Préaux, *L'économie royale*, σ. 401. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σσ. 93-94.

⁶⁶⁶ Διόδ. 1, 82: *οἱ γὰρ ἱατροὶ τὰς μὲν τροφὰς ἐκ τοῦ κοινοῦ λαμβάνουσι*. A. Burton, *Diodorus Siculus, Book I. A Commentary*, Leiden 1972, σχόλ. ad loc. (σ. 239). F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 21. H. von Staden, *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria*, σ. 23.

⁶⁶⁷ J. Lesquier, *Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides*, Paris 1911, σ. 215. C. Préaux, *ό. π.*, σσ. 132-133, 401, 421. O. Nanetti, *ό. π.*, σσ. 123-125. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*,

Προβληματισμός εξακολουθεί να υφίσταται σχετικά με το ζήτημα της φύσης του *ιατρικοῦ*, καθώς, όπως θα διαπιστώσουμε, σε ορισμένες από τις σωζόμενες παπυρικές μαρτυρίες – οι οποίες μάλιστα αποτελούν ιδιωτικές επιστολές και όχι φορολογικούς λογαριασμούς –, ο όρος θα μπορούσε να λάβει όχι τη σημασία του φόρου αλλά αυτή της παρεχόμενης σε *ιατρὸν* αμοιβής, ανεξαρτήτως αν αυτή προέρχεται από φόρο επιβαλλόμενο στις προαναφερθείσες ομάδες φορολογούμενων ή σε ιδιώτες για παροχή ιατρικών υπηρεσιών.

Ακολουθῶς επιχειρῶ την εξέταση του συνόλου των παπυρικών εγγράφων που αναφέρονται στο *ιατρικόν*, με σκοπό την αποσαφήνιση των παραπάνω ζητημάτων, τα οποία σχετίζονται με τη φύση του *ιατρικοῦ*, την ομάδα των φορολογούμενων στους οποίους επιβαλλόταν, και τον τρόπο είσπραξης και παροχής του στους *ιατρούς*.

Η πλειονότητα των λογαριασμών που μνημονεύουν το *ιατρικόν* αναφέρονται σε ποικιλία φόρων, τους οποίους οι *κληροῦχοι* ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν.

Έτσι, σύμφωνα με τον *P.Petr.* II 39 (b) (= *P.Petr.* III 107b), το *ιατρικόν* (απ. E1, γρ. 8· E2, γρ. 4, 13, 19, 23· E3, γρ. 6, 11, 19, 25) καταγράφεται εν μέσω των φόρων του *φυλακιτικοῦ*⁶⁶⁸, του *στεφανικοῦ*⁶⁶⁹, της *ἀνιππίας*⁶⁷⁰ και του *λειτουργικοῦ*⁶⁷¹, ενώ στον *P.Petr.* III 111, μαζί με το *ιατρικόν* (γρ. 10), περιλαμβάνονται το *φυλακιτικόν σίτου* (γρ. 1, 10), το *χωματικόν*⁶⁷² και η *άλικη* (γρ. 7), το *φυλακιτικόν λείας προβάτων* (γρ. 8) και το *στεφανικόν* (γρ. 10). Πρόβλεψη για καταβολή του *ιατρικοῦ* από τους

σ. 20. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 95-97. Για τις τάξεις των *Ἑλλήνων* και των *κληρούχων* στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο βλ. J. Lesquier, *ό. π.*, σσ. 30-52. F. Uebel, *Die Kleruchen im ptolemäischen Ägypten bis um die Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. nach den griechischen Quellen zusammengestellte Liste mit Anmerkungen*, Berlin 1968. R. S. Bagnall, «The origins of Ptolemaic cleruchs», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Hellenistic and Roman Egypt: Sources and approaches*, Aldershot 2006, VIII, σσ. 7-20 (= *BASP* 21 [1984], σσ. 7-20). D. J. Thompson - W. Clarysse, *Counting the people in Hellenistic Egypt*, II, σσ. 138-147 (“Hellenes”).

⁶⁶⁸ Απ. E1, γρ. 9· E2, γρ. 2, 14, 23· E3, γρ. 7, 11, 20. Επρόκειτο για φόρο για την αστυνόμευση των *κλήρων*. J. Lesquier, *ό. π.*, σσ. 216-217. C. Préaux, *ό. π.*, σ. 400. S. LeRoy Wallace, *Taxation in Egypt*, σσ. 146-148.

⁶⁶⁹ Απ. E2, γρ. 18· E3, γρ. 23. J. Lesquier, *ό. π.*, σσ. 222-223. C. Préaux, *ό. π.*, σσ. 132-133, 395, 400. S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 281-284.

⁶⁷⁰ Απ. E1, γρ. 10· E2, γρ. 15· E3, γρ. 9, 22. Φόρος για την αποζημίωση μη κατοχής αλόγου. C. Préaux, *ό. π.*, σσ. 215-216.

⁶⁷¹ Απ. E1, γρ. 11· E2, γρ. 3, 16, 20, 24· E3, γρ. 8, 21. J. Lesquier, *ό. π.*, σ. 214. C. Préaux, *ό. π.*, σ. 398. S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σ. 70.

⁶⁷² Φόρος για τη συντήρηση των καναλιών άρδευσης των *κλήρων*. J. Lesquier, *ό. π.*, σ. 217. C. Préaux, *ό. π.*, σσ. 182, 398, 399. S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 140-143.

κληρούχους μαρτυρείται και επί Πτολεμαίου Γ΄ Ευεργέτη, αν κρίνουμε από την καταγραφή του στον φορολογικό λογαριασμό *SB XXVI 16634*, στήλη II, γρ. 13, 21, 28, όπου καταχωρίζονται φόροι επιβαλλόμενοι σε μονάδες ιππικού (βλ. στήλη II, γρ. 15: *τῆς τρίτης ἰππαρχίας*).

Η καταβολή του *ιατρικοῦ* από κληρούχους συνεχίστηκε και επί Πτολεμαίου Στ΄ Φιλομήτορος, όπως επιβεβαιώνει το αντίγραφο επιστολής που περιλαμβάνει ο Αγάθων στο γράμμα του προς τον Πάτρωνα *P.Tebt. III₁ 746* (28 Μαΐου 243 π.Χ. - Τεβτύνη), στο οποίο καταγράφονται, μαζί με τα *σιτικά ὀφειλούμενα* (γρ. 22), ο φόρος του στέμματος (*στεφανικόν*), ο φόρος για την ιατρική περίθαλψη και ο φόρος για την αστυνόμευση των *κλήρων* (γρ. 23-25: *τό τε ἰατρικόν / καὶ τὸν στέφανον τῆς δεχημέρου καὶ ἐξ ὄλου τοῦ / κλήρου καὶ τὸ φυλακτικὸν τῶν κλήρων*). Τέλος, σύμφωνα με τους φορολογικούς καταλόγους *P.Tebt. III₂ 1036*, απ. α, γρ. 1, 2, 3, 4, 7, 9, 10, 13· απ. β, γρ. 25, και *P.Tebt. III₂ 1037* (2^{ου} αι. π.Χ.), γρ. 9, το *ιατρικόν* επιβάλλεται στο σώμα των *ἐκατονταρούρων*⁶⁷³.

Η απουσία σαφούς αναφοράς σε εκπροσώπους του πτολεμαϊκού στρατού στον φορολογικό λογαριασμό *PSI IV 388* (244-243 π.Χ. - Φιλαδέλφεια) δεν αποτελεί εμπόδιο στην καταχώριση του εν λόγω κειμένου στους σχετικούς με τη φορολόγηση των *κληρούχων* παπύρους, δεδομένου πως εκτός από την καταγραφή ορισμένων φόρων (*χωματικόν*, γρ. 2-4, 17, 28-30, 32· *άλικῶν*, γρ. 2-4, 18, 28-30, 32· *στεφάνου*, γρ. 5, 31), τους οποίους σύμφωνα με άλλα έγγραφα οι *κληροῦχοι* υποχρεούνται να πληρώνουν, ο εν λόγω πάπυρος μνημονεύει και καταβολή του φόρου της *ἀνιπτίας* (γρ. 37), τον οποίο μόνο η συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού της Αιγύπτου ὀφείλε να πληρώνει⁶⁷⁴. Στον συγκεκριμένο λογαριασμό βεβαίως μαρτυρείται συγκεντρωτική καταβολή του *ιατρικοῦ* τεσσάρων ετών (*ιατρικὸν τῶν δ' ἐτῶν (ἀρτάβας) ἡ*)⁶⁷⁵, παρατήρηση που αποδεικνύει πως ενίοτε και κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, που προφανώς σχετίζονταν με οικονομικές δυσκολίες, παρατηρείτο καθυστέρηση στην καταβολή του *ιατρικοῦ* και κατά συνέπεια στην παροχή του στους *ιατρούς*.

Απόδειξη πως ο φόρος του *ιατρικοῦ* δεν καταβαλλόταν αποκλειστικῶς και μόνο από την προνομιοῦχα τάξη των *κληρούχων*, αλλά και από την τάξη των *Ἑλλήνων* της

⁶⁷³ O. Nanetti, *ό. π.*, σ. 122. Για το σώμα των *ἐκατονταρούρων* ως στρατιωτικής ομάδας Ελλήνων στην Αίγυπτο βλ. W. Clarysse - D. J. Thompson, *Counting the people in Hellenistic Egypt*, II, σ. 320.

⁶⁷⁴ Βλ. και C. Préaux (*ό. π.*, σ. 401), η οποία περιλαμβάνει τον *PSI IV 388* στα σχετικά με τους *κληρούχους* φορολογικά έγγραφα.

⁶⁷⁵ O. Nanetti, *ό. π.*, σ. 121.

Αιγύπτου, αποτελεί η σύντομη, γραμμένη από το χέρι του ίδιου του Ζήνωνα, επιστάτη του κτήματος του Απολλώνιου στη Φιλαδέλφεια, επιστολή PSI IV 371 (250 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), με την οποία ο τελευταίος παραγγέλλει στον Λαβώιτα να παραλάβει τα ποσά ορισμένων οφειλόμενων φόρων, μεταξύ των οποίων και το *ιατρικόν*, από κατοίκους της χώρας, οι οποίοι ανήκαν σε οικονομική και κοινωνική ομάδα ευρύτερη από εκείνη των *κληρούχων* (γρ. 2-3, 9, 14, 15)⁶⁷⁶.

Τέλος, στο εξαιρετικά λακωνικό παπυρικό σπάραγμα *P.Hib. I 165* (29 Νοεμ. 232 π.Χ.) δεν καταγράφεται παρά η ονομασία των φόρων του *φυλακιτικοῦ* και του *ιατρικοῦ* (γρ. 1), πράγμα που καθιστά την ερμηνεία του κειμένου πολύ προβληματική.

Το παπυρικό έγγραφο που ακολουθεί εγείρει αμφιβολίες για το αν η ερμηνεία του *ιατρικοῦ* ως επιβαλλόμενου σε *κληρούχους* και *Ἕλληνας* φόρου καλύπτει όλο το φάσμα της σημασίας τού εν λόγω όρου στα σχετικά παπυρικά κείμενα. Συγκεκριμένα, όπως ίσως θα φανεί, το *ιατρικόν* που καταγράφεται στον συγκεκριμένο πάπυρο δεν σχετίζεται με φορολόγηση *κληρούχων* ή *Ἑλλήνων* κατοίκων της χώρας, αλλά μάλλον αποτελεί χρηματικό ποσό που παρέχεται ιδιωτικά στον *ιατρὸν* ως αμοιβή για παροχή ιατρικών υπηρεσιών από αυτόν.

Πρόκειται για την επιστολή *P.Hib. I 102* (248/247 π.Χ.), σύμφωνα με την οποία ο άγνωστος αποστολέας, Κυρηναίος στην καταγωγή, εγγυάται πως θα καταβάλει τον ανάλογο φόρο του *ιατρικοῦ* στον *ιατρὸν* Εύκαρπο (γρ. 2-3, 8), καταβολή που, αν δεν λάβει χώρα κατά το συμπεφωνημένο χρονικό διάστημα, επισύρει πρόστιμο 2 *δραχμῶν* ανά *ἀρτάβην σίτου* (γρ. 3-4: *ἐὰν δέ σ[ο]ι μὴ ἀ/[ποδῶ ἀποτείσω] σ[ο]ι τιμὴν τῆς ἀρτάβης ἐκάστης (δραχμὰς) β*). Παρά τη διαπίστωση ότι η στρατιωτική ιδιότητα του αποστολέα δεν δηλώνεται ρητῶς στο κείμενο, παπυρικά έγγραφα πτολεμαϊκῆς περιόδου μαρτυρούν πως οι Κυρηναίοι άποικοι κατείχαν υψηλά στρατιωτικά αξιώματα, ενώ το κοινωνικό και οικονομικό τους status ήταν όμοιο με εκείνο των *Ἑλλήνων*⁶⁷⁷.

Μεγαλύτερο, βεβαίως, προβληματισμό δημιουργεί η διαπίστωση ότι, σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες φορολογικούς λογαριασμούς, όπου το *ιατρικόν* καταχωριζόταν ως εισπεπραγμένος κρατικός φόρος, στον εν λόγω πάπυρο καταβάλλεται ιδιω-

⁶⁷⁶ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 97.

⁶⁷⁷ Βλ. σχετικά J. Lesquier, *ό. π.*, σσ. 115-116. W. Clarysse - D. J. Thompson, *ό. π.*, II, σσ. 320, 321, 322. C. A. La'da, *Foreign ethnics in Hellenistic Egypt (Prosopographia Ptolemaica X)*, (Stud.Hell. 38), Leuven - Paris 2002, σ. 146. Πρβλ. και το σχόλιο των εκδοτών του εν λόγω κειμένου B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Hib. I 102*, εισαγ. σχόλ. (σ. 276): «An undertaking, addressed in duplicate to a physician by a military settler», αλλά και τον F. Uebel, *Die Kleruchen*, σ. 338 (αριθμ. 1426a).

τικά από τον Κυρηναίο άμεσα στον *ιατρὸν* Εύκαρπο⁶⁷⁸, ενέργεια που οδηγεί στο συμπέρασμα πως το *ιατρικὸν* θα μπορούσε να αποτελεί στο συγκεκριμένο έγγραφο αμοιβή του Κυρηναίου προς τον *ιατρὸν*, η οποία συνεκδοχικώς καταγράφηκε από τον συντάκτη της επιστολής ως *ιατρικόν*.

Στο ερώτημα αν το *ιατρικὸν* ερμηνεύεται ως φόρος ή ως αμοιβή στα παπυρικά έγγραφα θεωρώ πως μια πάντηση δίνει η απόδειξη *P.Hamb. II 171* (246 π.Χ. - Οξύρυγχος), σύμφωνα με την οποία ο Νικάνορας, υπάλληλος της *τραπέζης* της Οξύρυγχου, καταβάλλει στον *ιατρὸν* Δημήτριο το ποσό των 80 *δραχμῶν* για το *ιατρικὸν* του μηνός Χοιάχ (γρ. 3-8: ἔχ]ει Δημή/[τριος] ἱατρὸς παρὰ Νικάνο[ρος τραπε]ζίτου / [ἀπὸ τ]ῆς ἐν Ὀξύρυγχοις τρα[πέζης ἐκ τοῦ] ἱατρικῶ[υ] / [λόγου] εἰς τὸ προσοφειλό[μενον τῶν] ἐτείων / πρὸς τὸ λθ (ἔτος), ὃ συνέχω [παρὰ τρα]πεζί[του], ἱατρικὸν τοῦ Χοιάχ [τοῦ λθ (ἔτους) (δραχμᾶς)] π)⁶⁷⁹.

Ο *P.Hamb. II 171* κάνει λόγο για συγκεντρωτική καταβολή του *ιατρικοῦ* του μηνός Χοιάχ από *τραπεζικό* υπάλληλο σε λογαριασμό προορισμένο για αυτόν ακριβώς τον σκοπό, ενώ δελεαστική αλλά όχι βέβαιη είναι η υπόθεση ο Δημήτριος να λειτουργούσε ως εκπρόσωπος των *ιατρῶν* που δραστηριοποιούνταν στην πόλη, αναλαμβάνοντας τη συγκέντρωση της ετήσιας αμοιβής εξ ονόματός τους (πρβλ. γρ. 15-17: εἰς τὸ προσοφειλό[μενον].....] τοῖς κατὰ τόπον / [ἱατροῖς]).

Θεωρώ πως η μελέτη του εν λόγω εγγράφου αποσαφηνίζει τον τρόπο με τον οποίο το *ιατρικὸν* παρεχόταν στους *ιατροὺς* και κατά συνέπεια τη σημασία που λαμβάνει ο συγκεκριμένος όρος στους παπύρους. Φαίνεται λοιπόν πως το *ιατρικὸν* αποτελούσε φόρο, τον οποίο κατέβαλλαν – ενίοτε με καθυστέρηση – *κληροῦχοι* και Ἕλληνες, και ο οποίος συγκεντρωνόταν σε ειδικό λογαριασμό, από όπου οι *ἱατροὶ* μπορούσαν να λάβουν το ποσό που τους αναλογούσε ως αμοιβή των υπηρεσιῶν που παρείχαν, αμοιβή που συνεκδοχικώς θα μπορούσε να ονομασθεῖ *ιατρικόν*, όπως μάλλον μαρτυρεῖ ο προαναφερθεῖς *P.Hib. I 102*, στον οποίο η αμοιβή δίνεται προσωπικά στον *ιατρὸν*.

Το *ιατρικὸν* φαίνεται πως δεν καταβαλλόταν μόνο από τους *κληροῦχους* και τους Ἕλληνας κατοίκους της Αιγύπτου, αλλά και από ελληνικής καταγωγής κατοίκους περιοχῶν που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Πτολεμαίων, όπως μαρτυρεῖ ο *SB*

⁶⁷⁸ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *loc. cit.* O. Nanetti, *ό. π.*, σ. 122. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 21.

⁶⁷⁹ B. Snell, *P.Hamb. II 171*, εισαγ. σχόλ. (σ. 147). M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 98.

III 6773 (= *P.Cair.Zen.* I 59036· 1 Φεβρ. 257 π.Χ. - Φιλαδέλφεια). Πρόκειται για επιστολή του Απολλόδοτου προς τον Χαρμίδα, στην οποία περιλαμβάνονται τα αντίγραφα επιστολών του *τριηράρχου* Ξάνθιππου σχετικά με χρηματικά ποσά του δημόσιου ταμείου της Αλικαρνασσού, που δόθηκαν ως δάνειο στον τελευταίο, μεταξύ των οποίων και χρήματα του *ιατρικοῦ* (γρ. 4, 13). Η διαβεβαίωση του Απολλόδοτου ότι τα καταγεγραμμένα ποσά από τα *ιατρικά* θα μεταφερθούν στην Αλεξάνδρεια αφήνει μικρή αμφιβολία για το ότι αυτά προέρχονταν από επιβεβλημένη από τον Πτολεμαίο φορολογία των κατοίκων της Αλικαρνασσού προς εξασφάλιση ιατρικής περίθαλψης, ερμηνεία που επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές, οι οποίες μαρτυρούν ισχυρούς διοικητικούς και οικονομικούς δεσμούς μεταξύ Αιγύπτου και Αλικαρνασσού⁶⁸⁰.

Όσον αφορά στη μορφή που λάμβανε το *ιατρικόν*, είτε αυτό αποτελούσε φόρο είτε αμοιβή, η μελέτη των σχετικών κειμένων καταδεικνύει πως το *ιατρικόν* ήταν κατά βάση φόρος ή αμοιβή σε είδος⁶⁸¹, που ανερχόταν σε 2 *άρτάβας σίτου* (= 77,616 λίτρα) ανά άτομο ετησίως⁶⁸². Η ποιοτική διαφοροποίηση του δημητριακού (*πυρός / σίτος - ὄλυρα*⁶⁸³) στην απόδειξη *P.Hib.* I 102, γρ. 2-3 (*ὄλυρ(ῶν) (άρτάβας) ι ἢ δραχμὰς τέσσαρας τὸ ἱατρικὸν τοῦ λη (ἔτους)*) και την επιστολή *P.Hib.* I 103 (231/230 π.Χ.), γρ. 9 (*ἔτους) ιζ ἱατρικὸν ὄλ(υρῶν) ε*), από το Hibeh, δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βεβαιότητα, ενώ η αλλαγή της ποσότητας του παρεχόμενου δημητριακού (10 και 8 *άρτ. ὀλύρας* αντίστοιχα, αντί 2 *άρτ. σίτου*) στα δύο έγγραφα ίσως οφείλεται, εκτός από την αλλαγή στην ποιότητα των σιτηρών, σε προσαρμογή της επιβαλλόμενης φορολογίας με κριτήριο την οικονομική δυνατότητα των φορολογούμενων⁶⁸⁴. Τέλος, η εναλλακτική καταβολή 4 *δραχμῶν* έναντι 10 *άρταβῶν* σιτηρών στο πρώτο κείμενο μάλλον οφείλεται στην αλλαγή της αναλογίας δημητριακού - χρήματος⁶⁸⁵.

⁶⁸⁰ C. Préaux, *ό. π.*, σσ. 294 και 421, υποσημ. 5. O. Nanetti, *ό. π.*, σσ. 120-121. Για τις σχέσεις της Αιγύπτου με την Αλικαρνασσό και για την παρουσία των Λαγιδών στην πόλη της Καρίας, όπως επιβεβαιώνονται από το προς εξέταση κείμενο βλ. R. S. Bagnall, *The administration of Ptolemaic possessions outside Egypt*, Leiden 1976, σσ. 94-98 (ιδίαιτ. σσ. 95-96).

⁶⁸¹ Για την καταβολή του *ιατρικοῦ* σε χρήμα βλ. αμέσως παρακάτω.

⁶⁸² *PSI* IV 371 (250 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 3, 9, 14. *P.Petr.* II 39 (b) (= *P.Petr.* III 107· 3^{ου} αι. π.Χ. - Gurob), απ. E1, γρ. 8· E2, γρ. 4, 13, 19, 23· E3, γρ. 6, 11, 19, 25. *P.Petr.* III 111 (29 Μαρτ. 238 π.Χ. - Gurob), γρ. 10. *P.Tebt.* III₂ 1036 (2^{ου} αι. π.Χ. - Τεβτύννη), απ. a, γρ. 1, 2, 3, 4, 7, 9, 10, 13· απ. b, γρ. 25. *SB* XXVI 16634 (235/209 π.Χ. - Gurob), στήλη II, γρ. 13, 21, 28. O. Nanetti, *ό. π.*, σ. 121. F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σ. 20.

⁶⁸³ O. Nanetti, *loc. cit.*

⁶⁸⁴ O. Nanetti, *ό. π.*, σ. 124.

⁶⁸⁵ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Hib.* I 102, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 277).

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, κρατική αμοιβή σε *ιατρούς* της ρωμαϊκής περιόδου δεν μαρτυρείται στους παπύρους. Εξάιρεση αποτελεί ο λογαριασμός *P.Thmouis* 1 (180-192 μ.Χ.), μαρτυρία πληρωμής *ιατρῶν* από κρατικά έσοδα⁶⁸⁶. Η αμοιβή των καταγεγραμμένων *ιατρῶν*, οι οποίοι εξειδικεύονταν στην εκτέλεση τελετουργικής περιτομής, προέρχεται από φόρο επιβαλλόμενο σε δύο χωριά του Μενδήσιου νομού, πράγμα που φανερώνει πως οι συγκεκριμένοι *ιατροί* πληρώνονταν από το σύνολο των πολιτών, ήταν δηλαδή δημόσιοι. Το ποσό της αμοιβής τους ανέρχεται σε 34 και 20 *δραχμάς* αντιστοίχως (στήλη CXXIII, γρ. 1: *ιατροῦ περιτομῆς (δραχμαί) λδ* και στήλη CXXVIII, γρ. 4: *[ί]ατροῦ περιτομῆς (δραχμαί) κ*) και πρέπει να αποτελούσε ετήσιο μισθό.

ii. Αμοιβές των *ιατρῶν* στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο

Εκτός από την ομάδα των κειμένων που αναφέρονται στο *ιατρικόν*, η άμμος της Αιγύπτου διέσωσε παπύρους της πτολεμαϊκής περιόδου, οι οποίοι περιέχουν πληροφορίες σχετικά με τις αμοιβές *ιατρῶν* που δρούσαν ανεξαρτήτως από το Κράτος, πραγματοποιώντας ιδιωτικές επισκέψεις σε ασθενείς. Επιπλέον, παπυρικά έγγραφα της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου κάνουν λόγο για αμοιβές που ιδιώτες παρέχουν στους θεραπευτές τους, είτε με τη μορφή χρήματος είτε με τη μορφή εδώδιμων αγαθών, χωρίς να υπάρχουν μέχρι στιγμής μαρτυρίες που να αναφέρονται στην παροχή κρατικής αμοιβής στους *ιατρούς* των περιόδων αυτών⁶⁸⁷.

Πριν προχωρήσω στη μελέτη των σχετικών παπυρικών εγγράφων, οφείλω να επισημάνω πως δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η βραχύτητα του περιεχομένου ή η αποσπασματικότητα των κειμένων δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε με ακρίβεια αν η παροχή αγαθών ή χρηματικών ποσών από ιδιώτες προς *ιατρούς* συνιστά αντίτιμο παροχής υπηρεσιών από τους δεύτερους στους πρώτους ή απλώς προσφορά ή αποπληρωμή οφειλών από τους πρώτους προς τους δεύτερους. Για τον λόγο αυτόν, στην ανάλυση που ακολουθεί πραγματεύομαι πρώτα τα κείμενα που αναφέρονται αναμφιβόλως σε αμοιβές *ιατρῶν* και ύστερα εκείνα στα οποία η παροχή αγαθών ή χρημάτων θα μπορούσε να οφείλεται σε άλλη αιτία.

Τα παπυρικά κείμενα που ακολουθούν μαρτυρούν πληρωμή *ιατρῶν* σε είδος, πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο. Η αφθονία των δημοτρι-

⁶⁸⁶ Βλ. και παραπάνω, σ. 166, υποσημ. 663.

⁶⁸⁷ Με εξάιρεση τους *P.Thmouis* 1 και *P.Cair.Masp.* I 67057.

ακών στη χώρα του Νείλου δικαιολογεί την ευρεία χρήση τους ως αμοιβής για παροχή υπηρεσιών, με τον *οἶνον*, το *έλαιον* και το κρέας να ακολουθούν.

Σύμφωνα με τον λογαριασμό *BGU VII 1530* (3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), ο *ίατρος* Ώρος λαμβάνει ορισμένο αριθμό *άρταβων* δημητριακού (γρ. 1: *ἔχω Ώρωι ἰατρῶι ἔχω ἀρ(τάβας)* . .). Η ποσότητα δημητριακού που δίνεται στον *ίατρον* Ώρο μάλλον αποτελεί προϊόν *σιτομετρίας*⁶⁸⁸, δηλαδή πληρωμής σε είδος, αν κρίνουμε τόσο από την αναφορά του όρου στη γρ. 2 του παπύρου, όσο και από την απόδοση ποσοτήτων *πυροῦ* σε άλλους καταγεγραμμένους παραλήπτες (γρ. 5: *Παμνήις οἰκοδόμος*· γρ. 7: *σκορδευτής*).

Μάλλον σε *σίτον* αμείβεται και ο *ίατρος* που καταγράφεται στον εκτενή κατάλογο *ἀναλώματος P.Flor. I 100* (231/232 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), στήλη II, γρ. 40: *ἰατρῶ Πικο[*, αν κρίνουμε από παράδοση *πυροῦ* σε άλλους επαγγελματίες, που βρίσκονταν στη δούλεψη της Αυρηλίας Δημητριάς, θυγατέρας του *ἰπέως* Αυρηλίου Ποσειδωνίου (στήλη I, γρ. 5-29). Η στήλη II του εγγράφου σώζεται σε απελπιστικά αποσπασματική κατάσταση, πράγμα που καθιστά αδύνατη την εξακρίβωση του ύψους των αμοιβών των καταγεγραμμένων επαγγελματιών και τη συγκριτική μελέτη τους. Βοηθητική ίσως θα ήταν η παρατήρηση ότι, με βάση οικονομικής φύσεως έγγραφα των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ., η τιμή 1 *ἀρτάβης σίτου* κυμαινόταν στην Αίγυπτο από 15 έως 17 *δραχμάς*⁶⁸⁹.

Παρόλο που ο σκοπός σύνταξης του λογαριασμού *P.Oxy. XXIV 2421* (312-323 μ.Χ. - Οξύρυγχος) δεν μνημονεύεται στον πάπυρο, οι εκδότες του κειμένου υποθέτουν πως πρόκειται για λογαριασμό πληρωμής σε *κριθίν*. Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι η ποσότητα 1 1/6 *ἀρτάβης κριθῆς* (= 45,28 λίτρων) που δίνεται στον *ίατρον* Σαραπίωνα αντιστοιχεί σε 765 *δηνάρια* (γρ. 11), προφανώς εξαιτίας του πληθωρισμού των τιμών κατά την περίοδο ανόδου του Κωνσταντίνου του Μεγάλου στον θρόνο⁶⁹⁰. Η σύγκριση μάλιστα της υψηλής τιμής μιας πολύ μικρής ποσότητας *κριθῆς* με το πολύ χαμηλότερο κόστος της ίδιας ποσότητας σιτηρών στο διάταγμα του

⁶⁸⁸ Για τη *σιτομετρίαν* βλ. γενικά T. Reekmans, *La sitométrie dans les archives de Zénon*, Bruxelles 1966. L. Foxhall - H. A. Forbes, «Σιτομετρία: The role of grain as a staple food in classical Antiquity», *Chiron* 12 (1982), σσ. 41-90.

⁶⁸⁹ R. P. Duncan-Jones, «The price of wheat in Roman Egypt under the Principate», *Chiron* 6 (1976), σ. 253. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 86.

⁶⁹⁰ R. S. Bagnall, *Currency and inflation in fourth century Egypt* (BASP Suppl. 5), Atlanta 1985, σ. 57. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 87.

Διοκλητιανού⁶⁹¹ αποτελεί ένδειξη πως ο μισθός των επαγγελματιών δεν ακολουθούσε την αύξηση των τιμών⁶⁹².

Λόγον όψωνίου (verso γρ. 1) αποτελεί ο *P.Ross.Georg. V 60* (Ιούν. 391 μ.Χ. - Ερμούπολη), αναφορά που δεν αφήνει αμφιβολία για το αν ο *ίατρος* Ηρακλάμμων λαμβάνει 10 *άρτάβας* (= 388,08 λίτρα) *σίτου* (verso γρ. 3) ως αμοιβή για την εξάμηνη υπηρεσία που προσέφερε (verso γρ. 1: *λόγου όψωνίου 'ζμίνου † [leg. (έξα)μήνου]*). Η αμοιβή του *ιατροῦ* είναι χαμηλότερη από εκείνη του *όνηλάτου* Ατρήτη (γρ. 2: 22 *άρτ.*), του αιγοβοσκού Δωρόθεου (γρ. 11, 16 *άρτ.*) και του *γραμματικοῦ* Ηρακλάμμωνος (γρ. 12: *άρτ.* 20), αλλά υψηλότερη από εκείνη του *ίππιατροῦ* Ισίδωρου (γρ. 4: *άρτ.* 4), του *χυτροπλάστου* Διόσκορου (γρ. 9: *άρτ.* 2) ή του *ράπτου* *σάκκων* Στέφανου (γρ. 10: *άρτ.* 4).

Παρόλο που το είδος του αγαθού που αποτελεί αμοιβή άγνωστου σε εμάς *ιατροῦ*, σύμφωνα με τον *P.Harr. II 220* (3^{ου} αι. π.Χ.), γρ. 10: *ιατρῶι κερ(άμιον) α* (= 9,72 λίτρα)⁶⁹³, δεν καταγράφεται στο κείμενο, η μονάδα μέτρησής του σε *κεράμια* επιτρέπει να υποθέσουμε πως αυτό ήταν υγρό, πιθανότατα *οἶνος*⁶⁹⁴. Λογαριασμό πληρωμής εργατών σε *οἶνον* σώζει και η αρκετά φθαρμένη πινακίδα *T.Varie 31* (αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ. - Θεαδέλφεια). Ανάμεσα στους εργαζομένους συγκαταλέγονται δύο άγνωστοι *ιατροί*, που λαμβάνουν άγνωστο αριθμό *κνιδίων*⁶⁹⁵ κρασιού (γρ. 2, 17) και οι *ιατροί* Πτολλώις και Αρείων, που λαμβάνουν ως αμοιβή από 1 *διπλοῦν*⁶⁹⁶ *οἶνον* (γρ. 11, 13), που ισοδυναμούσε με 1 *κνίδιον οἶνου*, δηλαδή περίπου 20-25 λίτρα.

Από τον 6^ο αι. μ.Χ. χρονολογείται ο λογαριασμός *όψωνίου* *P.Herm. 84*, κατά τον οποίο παρέχονται στον άγνωστο σε εμάς δούλο *ιατρὸν* 4 *άρτάβαι* δημητριακού (= 155,232 λίτρα), το είδος του οποίου δεν καταγράφεται στον *πάπυρο*⁶⁹⁷. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι ο *ίατρος* λαμβάνει την τρίτη κατά σειρά κατώτερη αμοιβή μετά τη *θυρουρὸν* του *οἴκου* (γρ. 12: *τῆ θυρουρ(ῶ) τοῦ οἴκ(ου) (άρτάβαι) γ, κριθ(ῆς) (άρτάβη) α*) και τον *γναφέα* (γρ. 14: *τῶ γναφεῖ (άρτάβαι) β δ( )*), με την ποσότητα

⁶⁹¹ S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt*, Berlin 1971, 1, 2: *κρειθῆς κ. μο. α' (δηνάρια) ζ'.*

⁶⁹² M. Hirt Raj, *loc. cit.*

⁶⁹³ R. S. Bagnall, «Practical help», σ. 188.

⁶⁹⁴ Για τη συνήθεια παροχής *οἶνου* ως αντιτίμου παροχής υπηρεσιών στην Αίγυπτο βλ. παρακάτω.

⁶⁹⁵ N. Kruit - K. A. Worp, «Geographical jar names: Towards a multi-disciplinary approach», *APF* 46 (2000), σσ. 80-82 (πτολεμαϊκή περίοδος), σσ. 104-110 (ρωμαϊκή - βυζαντινή περίοδος).

⁶⁹⁶ K. A. Worp, «A survey of *ἀπλᾶ*, *δι(δι)πλᾶ* and *τριπλᾶ* measures in the papyri», *ZPE* 131 (2000), σσ. 146-148.

⁶⁹⁷ Βλ. βεβαίως γρ. 7: *σί(του) (άρτάβαι) κς, κριθ(ῆς) (άρτάβαι) ν.*

παρεχόμενου δημητριακού σε άλλους δύο υπηρέτες, στον *νοτάριον* και στον μάγειρα να είναι συγκριτικά υψηλότερες⁶⁹⁸. Η λακωνικότητα του κειμένου δεν επιτρέπει να διευκρινίσουμε τους λόγους στους οποίους οφείλεται αυτή η διαφορά στην αμοιβή, ωστόσο, προς αποφυγή βεβιασμένων και υπεργενικευτικών συμπερασμάτων περί ανυπαρξίας υψηλού οικονομικού status των *ιατρῶν*, ας επισημανθεί πως ο εν λόγω δούλος *ιατρὸς* πιθανόν αποτελούσε βοηθό άλλου *ιατροῦ* ή ασκούσε την τέχνη του στηριζόμενος σε εμπειρικές γνώσεις ή στο φυσικό ταλέντο του, στοιχεία που ίσως θα δικαιολογούσαν τη χαμηλή αμοιβή του.

Μοναδική μαρτυρία παροχής *έλαιου* ως αμοιβής σε *ιατρὸν* αποτελεί η επιστολή *P.Prag.* III 225 (6^{ου} αι. μ.Χ.), από το αρχείο του Θεώνος⁶⁹⁹, σύμφωνα με το οποίο ο Θεών παραγγέλλει στον *έλαιουργὸν* Σαμβά να εξασφαλίσει 5 *ξέστας* (= 2,695 λίτρα)⁷⁰⁰ *έλαιου* (γρ. 1-2) *ὑπὲρ τροφ(ῆς) μη(νὸς) α* (γρ. 2) στον *ιατρὸν* και *ἀναγνώστην* Ιωάννη, στον γιο του Ηρακλείδη και τον υπηρέτη τους, οι οποίοι φαίνεται πως αποτελούσαν μόνιμο εργατικό δυναμικό ενός κτήματος στον Αρσινοΐτη νομό⁷⁰¹. Η διατύπωση του κειμένου φανερώνει πως οι 5 *ξέσται έλαιου* θα μοιραστούν στους τρεις παραλήπτες τους, πράγμα που σημαίνει πως στον καθένα αντιστοιχούν 1,67 *ξέσται*, δηλαδή λιγότερο από ένα λίτρο *έλαιου* τον μήνα. Αντιπαραβάλλοντας το ύψος της αμοιβής του *ιατροῦ* Ιωάννη με τον ενός μηνός μισθό άλλων εργαζομένων που καταγράφονται σε έγγραφα του ίδιου αρχείου⁷⁰², διαπιστώνει κανείς πως η ποσότητα λαδιού που προορίζεται για τον Ιωάννη είναι αρκετά χαμηλή, πράγμα που δημιουργεί ερωτηματικά για το αν ο χαμηλός μισθός ήταν συμπληρωματικός υψηλότερης αμοιβής του Ιωάννη⁷⁰³.

⁶⁹⁸ Γρ. 8-11: *Βαρθολομαίῳ παιδ(αρίῳ) (ἀρτάβαι) ιβ* [= 465,7 λίτρα], *κρ(ιθῆς) (ἀρτάβαι) ς* [= 232,85 λίτρα] / *Εὐρίμῳ νοταρ(ίῳ) (ἀρτάβαι) ιβ, κρ(ιθῆς) (ἀρτάβαι) ς* / *τῷ μαγείρ(ῳ) (ἀρτάβαι) ι* [= 388 λίτρα], *κρ(ιθῆς) (ἀρτάβαι) ε* [= 194 λίτρα] / *Μαζίμη παιδ(αρίῳ) (ἀρτάβαι) ς, κρ(ιθῆς) (ἀρτάβαι) γ* [= 116,42 λίτρα].

⁶⁹⁹ F. Mitthof - A. Papatomas, «Das Archiv des έλαιουργός Sambas», σσ. 53-84.

⁷⁰⁰ Για τον *ξέστην* ως μονάδα μέτρησης κυρίως υγρού ή παχύρευστου προϊόντος κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο βλ. N. Kruit - K. A. Worp, «Metrological notes on measures and containers of liquids in Graeco-Roman and Byzantine Egypt», σσ. 111-116.

⁷⁰¹ F. Mitthof - A. Papatomas, *ό. π.*, σσ. 61-63.

⁷⁰² Για έναν κατάλογο πληρωμής εργαζομένων βλ. F. Mitthof - A. Papatomas, *ό. π.*, σ. 63.

⁷⁰³ Να σημειώσω στο σημείο αυτό ότι το μοναδικό μέχρι στιγμής έγγραφο που αναφέρεται σε αμοιβή *ἀναγνώστου* είναι ο *P.Lond.* V 1673 (6^{ου} αι. - Αφροδιτώ), φύλλο IV, γρ. 186: *νό(μισμα) α π(αρά) θ*, σύμφωνα με τον οποίο η αμοιβή είναι υψηλή, όση περίπου η ετήσια ενοικίαση μικρής έκτασης γης στον Αρσινοΐτη νομό, σύμφωνα με τον *BGU* II 364 (11 Σεπτ. 553 - Αρσινόη), γρ. 14.

Η αποσπασματικότητα του εκτενούς λογαριασμού *P.Cair.Masp.* Π 67141 (6^{ου} αι. - Αφροδιτώ) δυσκολεύει την ερμηνεία του. Η παράδοση ποσοτήτων *κριθής* σε διάφορους επαγγελματίες, μεταξύ των οποίων ο *ίατρος* Βίκτωρ (φύλλο I, verso γρ. 22), ταυτοχρόνως με την καταγραφή *άρταβών* του ίδιου δημητριακού προορισμένου για άλλες περιστάσεις⁷⁰⁴ αφήνει μεν μικρή αμφιβολία για τον χαρακτήρα του εγγράφου ως λογαριασμού δαπανών⁷⁰⁵, ωστόσο δεν αποδεικνύει ότι η παράδοση *κριθής* στους επαγγελματίες, και κατά συνέπεια στον Βίκτορα, αποτελεί πληρωμή για παρεχόμενη από μέρος τους εργασία.

Με παρόμοια δυσκολία έρχεται κανείς αντιμέτωπος κατά τη μελέτη του λογαριασμού δαπανών *SB XXIV 16144* (τέλη 6^{ου} αι. - Ερμπολίτης), σύμφωνα με τον οποίο η ποσότητα των 6,5 *λιτρών* αγαθού που δίνεται σε άγνωστο αριθμό *ιατρών* (γρ. 5: *τοῖς ἰατροῖς λί(τραι) ἕξ ἥμισυ*) μάλλον συνιστούσε κρέας, ωστόσο δεν γίνεται σαφές αν αυτό δινόταν ως αμοιβή στους *ιατρούς*. Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν παράλειψη αν δεν ανέφερα πως η ποσότητα των 6,5 *λιτρών* τροφίμου αποτελεί τη μικρότερη ποσότητα παρεχόμενου αγαθού που καταγράφεται στο σωζόμενο τουλάχιστον τμήμα του παπύρου.

Τέλος, δεν είναι βέβαιο αν οι 5 *λίτραι* προϊόντος, κατά πάσα πιθανότητα ψαριού του είδους του *λεπιδωτοῦ*⁷⁰⁶, που δίδονται στον *ίατρον* Πτολεμαίο, σύμφωνα με τον κατάλογο *SB XVI 12853* (αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ. - Τέντυρα), γρ. 10, ένα από τα όστρακα που ανήκουν στο αρχείο ενός ιδιωτικού κτήματος στην περιοχή της Θηβαΐδας, αφορούσαν σε αμοιβή για ενδεχόμενη παροχή ιατρικών υπηρεσιών. Μπορεί ποσότητες προϊόντος να παρέχονται σε ομάδα *ἀπαιτητῶν ἀμίψεως* (γρ. 7), ωστόσο η καταγραφή *λιτρών* προϊόντος που προορίζονταν πιθανώς για την οικία ενός άρχοντα και για κατανάλωση από τον ίδιο τον γράφοντα (*εἰς τὴν οἰκίαν*, γρ. 1-4, 6, 8-9· *ἐμοὶ Παύλω*,

⁷⁰⁴ Ενδεικτικά: φύλλο I, verso, γρ. 8: *εἰς τροφ(ὴν) χοίρ(ου) (καὶ) ὄρ[νίθων] (κριθής) (άρτάβαι) δ* [= 155,232 λίτρα]· γρ. 13: *[Θ]ῶ[θ] γ εἰς τροφ(ὴν) τῶν καμήλων ιφ( ) ιζ*· γρ. 26: *εἰς τροφ(ὴν) τῶν καμήλων δ(ιὰ) το(ῦ) καμηλ(ίτου) (κριθής) (άρτάβαι) β* [= 77,616 λίτρα].

⁷⁰⁵ M. J. Maspero, *P.Cair.Masp.* Π 67141, εισαγ. σχόλ. (σ. 59).

⁷⁰⁶ Βλ. C. Gallazzi - G. Wagner, «Un lot d'ostrea grecs inédits au Musée du Caire: Une archive d'un domaine privé en Thébaidé au début du Ve siècle», *BIFAO* 83 (1983), σσ. 172, 187, 188. E. Χουλιάρá-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*, Α', II, σ. 414. Eadem, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*, Β', I: *Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενόδρων*, Ιωάννινα 2011, σσ. 140-145, s. v. «Λεπιδωτός» (για κείμενα του εν λόγω αρχείου βλ. ιδιαιτ. σσ. 143, 144-145).

γρ. 11), αν και δεν αποκλείουν, τουλάχιστον αποδυναμώνουν την υπόθεση περί αμοιβής του *ίατροῦ*.

Δεν είναι λίγοι οι σωζόμενοι πάπυροι που μαρτυρούν αμοιβή *ιατρῶν* σε χρήμα. Όπως θα διαπιστώσουμε, οι χρηματικές αμοιβές των γιατρών στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο γίνονται σε *δραχμάς*, ενώ στη ρωμαϊκή σε *δραχμάς*, *όβολους* ή *δηνάρια*, με τα δύο τελευταία να αποτελούν υποδιαίρεσεις του πρώτου⁷⁰⁷.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντες είναι δύο λογαριασμοί του 2^{ου} αι. π.Χ. από το αρχείο του Μεγχή, *κωμογραμματέως* της Κερκεοσίρειως, όπου καταγράφονται χρηματικές αμοιβές εργατών και εργαζόμενων, μεταξύ των οποίων και *ίατροι*⁷⁰⁸. Σύμφωνα με τον λογαριασμό *P.Tebt.* V 1153 (= *P.Tebt.* I 213· 113 π.Χ.), παρέχεται στον *ίατρον* αμοιβή ύψους 10 *δραχμῶν* (στήλη II, γρ. 36: *ιατρῶι ι*)⁷⁰⁹, ενώ το ίδιο ποσό δίνεται στον *ίατρον* της στήλης I, γρ. 14 του *P.Tebt.* V 1151 (= *P.Tebt.* I 112· 112 π.Χ.)⁷¹⁰. Αντιθέτως, με 20 *δραχμάς* αμείβονται οι *ίατροι* που καταγράφονται στις στήλες I, γρ. 16· II, γρ. 24· XII, γρ. 286 και XIII, γρ. 300, αμοιβή που δεν συγκρίνεται με αυτή των 50 *δραχμῶν* που λαμβάνει *ίατρος* σύμφωνα με τη στήλη IV, γρ. 73. Ο εκδότης⁷¹¹ δικαιολογεί το υπερβολικά υψηλό – σε σχέση με τις αμοιβές άλλων εργαζόμενων που καταγράφονται στον πάπυρο⁷¹² – ποσό ως αντίτιμο θεραπείας περισσότερων ασθενών ή βραδινής επίσκεψης. Ανάλογη διακύμανση παρατηρείται στο ύψος της αμοιβής του *γναφέως*, η οποία ερμηνεύθηκε ως πληρωμή ανάλογη με τον φόρτο εργασίας τού συγκεκριμένου υπαλλήλου⁷¹³.

Ο οικιακός λογαριασμός *SB XII 11004* (1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ.)⁷¹⁴ περιλαμβάνει, μεταξύ των δαπανών για την αγορά διαφόρων εδώδιμων αγαθών, ορισμένο αριθμό χρημάτων

⁷⁰⁷ Για τους νομισματικούς όρους βλ. L. C. West - A. C. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, σσ. 122-128, 132. R. S. Bagnall, *Currency and inflation*, σ. 11. Idem, «Practical help» σσ. 188-190.

⁷⁰⁸ Για την αμοιβή των *ιατρῶν* στα εν λόγω κείμενα βλ. γενικά A. Verhoogt, *Regaling officials in Ptolemaic Egypt*, σ. 61.

⁷⁰⁹ A. Verhoogt, *ό. π.*, σ. 179 (σχόλ. στις γρ. 36-37).

⁷¹⁰ A. Verhoogt, *ό. π.*, σ. 105 (σχόλ. στη γρ. 14).

⁷¹¹ A. Verhoogt, *ό. π.*, σ. 118 (σχόλ. στη γρ. 73). Βλ. και παραπάνω, σ. 32.

⁷¹² Βλ. π.χ. *P.Tebt.* V 1151, στήλη I, γρ. 10: *βα(λανεῖ) ι*· γρ. 16: *βα(λανεῖ) ε*. Στήλη III, γρ. 49: *κουρεῖ* κ. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. A. Verhoogt, *ό. π.*, σ. 59-60.

⁷¹³ A. Verhoogt, *ό. π.*, σ. 60.

⁷¹⁴ P. J. Sijpesteijn, «Einige Papyri aus der Amsterdamer Papyrussammlung», *ZPE* 9 (1972), σσ. 50-53. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 80.

για την αμοιβή *ιατρῶν*. Ενώ όμως το ποσό των 2 *όβολῶν* (= 0,33 *δραχμῶν*)⁷¹⁵ που θα λάβει ο άγνωστος σε εμάς *ίατρος* της στήλης II, γρ. 19 είναι ευανάγνωστο, η εκτεταμένη φθορά της δεξιάς πλευράς του παπύρου δεν επιτρέπει να πληροφορηθούμε την αμοιβή του *ιατροῦ* που καταγράφεται στη στήλη III, γρ. 27 του κειμένου, ενώ είναι πιθανό να πρόκειται για τον ίδιο θεραπευτή. Η αμοιβή ύψους 2 *όβολῶν* του *ιατροῦ* προφανώς αποτελεί ημερίσιο μισθό⁷¹⁶ και είναι υψηλότερη από εκείνη του *κεφαλαιωτοῦ* (γρ. 25: *κεφαλαιωτ[οῦ]* (*όβολός α*)): ωστόσο ο συντάκτης του εγγράφου ξοδεύει μεγαλύτερο αριθμό χρημάτων για *οἶνον* (γρ. 35: (*δραχμαί*) ζ). Η ασπασματικότητα του παπύρου δυσχεραίνει την εξακρίβωση της αμοιβής του *νομικοῦ* (γρ. 17), και κατά συνέπεια τη σύγκριση του μισθού του με την αμοιβή του *ιατροῦ*.

Η φθορά του αρχικού τμήματος της πρώτης από τις δύο επιστολές που περιέχει ο *P.Bad.* IV 83 (ca. 200 μ.Χ. - Hibeh) δυσχεραίνει την ερμηνεία του κειμένου, σύμφωνα με τον γραφέα του οποίου άγνωστο σε εμάς πρόσωπο έδωσε αριθμό αργυρών *δηναρίων* στον ίδιο (γρ. 2-3: *δέδωκεν ἐμοῖ ἀργυρίου δηνάρια / πέντε*) και σε οκτώ οικεία του πρόσωπα (γρ. 3: *καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ φίλους* [leg. *τοῖς, φίλοις*]), μεταξύ των οποίων ο *ίατρος* Διονυσάμμων (γρ. 5: *Διονυσάμμω(ν) ὁ ἴατρος ε*). Το ποσό των 5 *δηναρίων*, που την εποχή εκείνη ισοδυναμούσαν με 20 *δραχμάς*, δεν ήταν ευκαταφρόνητο ποσό.

Με 20 *δραχμάς* αμοιβεται και ο *ίατρος* που φρόντισε την πληγείσα από τον λοιμό του 3^{ου} αι. μ.Χ. οικογένεια του *P.Stras.* I 73, γρ. 17-19: *Ἐμοιτου ἱατροῦ [συνλε] / ἐκπλέξας πρὸς αὐτὸν ἐπὶ δραχμάς / {(δραχμάς)} κ*. Το ύψος της αμοιβής προφανώς υποδηλώνει είτε μακροχρόνια μέριμνα, πιθανόν συνοδευόμενη από σύνταξη φαρμάκων, είτε από παρακολούθηση και θεραπεία παραπάνω του ενός ασθενών⁷¹⁷. Πάντως, η ισχυρή ασθένεια, την οποία ο συντάκτης της επιστολής δεν έχει καταφέρει ακόμη να ξεπεράσει, σε συνδυασμό με τα έξοδα για την ιατρική περίθαλψη των ασθενών, έχουν εξαθλιώσει οικονομικώς την οικογένεια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ιδιωτική επιστολή *P.Wash.Univ.* I 30 (μέσα 3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), σύμφωνα με το αρχικό τμήμα της οποίας ο Διονύσιος παραγγέλλει στον Νικήτα να του αποστείλει ορισμένα αγαθά (στήλη I, γρ. 10). Ύστερα από μερικές επισημάνσεις του γραφέα σχετικά με προσωπικό ζήτημα (στήλη I, γρ. 11-17),

⁷¹⁵ Για την αναλογία *όβολοῦ* - *δραχμῶν* βλ. R. S. Bagnall, «Practical help», σ. 190.

⁷¹⁶ Πρβλ. τον μισθό ενός γεωργού του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ., που κυμαινόταν στους 2-8 *όβολούς* την ημέρα. L. C. West - A. C. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, σ. 81.

⁷¹⁷ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 85, 86.

του οποίου τις λεπτομέρειες δεν είμαστε σε θέση να πληροφορηθούμε, εξαιτίας της φθοράς του παπύρου, ο Διονύσιος ζητεί να μάθει από τον Νικήτα αν οι οικονομικές του ανάγκες επαρκούν, ώστε να αποδώσει χρήματα στον *ίατρόν*, διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα του στείλει το ανάλογο ποσό των 240 *δραχμῶν* για την πληρωμή του (γρ. 18-22: *ὡς καὶ διὰ τῆς πρώτης ἐπιστολῆς δεδήλωκά σοι / {ὅτι} πόσον [leg. πόση] ἐστὶ ἡ ποσότης / τοῦ κέρματος καὶ ἐξεκομί/σω εἰς λόγ(ον) τοῦ ἱατροῦ (δραχμὰς) σμ*).

Παρόλο που ο πολύ προσωπικός και για τον λόγο αυτόν υπαινικτικός τόνος της επιστολής δεν επιτρέπει να αποφανθούμε με ασφάλεια σχετικά με τις υπηρεσίες που προσέφερε ο *ίατρός*, το υψηλό ποσό⁷¹⁸ εγείρει υποψίες περί αποπληρωμής οφειλόμενης αμοιβής ή αμοιβή για μακρόχρονη παροχή ιατρικών υπηρεσιών⁷¹⁹, παροχή που ίσως σχετίζεται με την απεγνωσμένη προσπάθεια αντιμετώπισης του μεγάλου λοιμού που ξέσπασε στην αυτοκρατορία τον 3^ο αι.⁷²⁰ Ίσως, βεβαίως, η αρκετά υψηλή αμοιβή του *ίατροῦ* οφείλεται στις οικονομικές διακυμάνσεις της εποχής, οι οποίες οδήγησαν στον πληθωρισμό του 4ου αι. μ.Χ.⁷²¹.

Οι περισσότεροι *πάπυροι* που πληροφορούν για τη χρηματική αμοιβή *ιατρῶν* προέρχονται από τη βυζαντινή περίοδο, οπότε η χρηματική - νομισματική απομόνωση της Αιγύπτου από την υπόλοιπη αυτοκρατορία έχει λήξει και η οικονομική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού (301 μ.Χ.) έχει αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη των κατοίκων της αιγυπτιακής επαρχίας προς την κεντρική διοίκηση και κατά συνέπεια προς το κρατικό χρηματοπιστωτικό σύστημα⁷²². Επιπλέον, παρόλο που οι περισσότερες συναλλαγές την περίοδο αυτή εξακολουθούσαν να γίνονται σε χαλκό, από τον 4^ο αι. μ.Χ. εισάγεται στο νομισματικό σύστημα της Αιγύπτου το χρυσό νόμισμα (*solidus*), με πολλές από τις χρηματικές αμοιβές να γίνονται σε *νομισμάτια*, όρος που ανα-

⁷¹⁸ Ο SB IV 7444 (3^{ου}-4^{ου} αι.) από την Οξύρυγχο καταγράφει ενοικίαση τμήματος οικίας έναντι ενοικίου ύψους 260 *δραχμῶν* ετησίως.

⁷¹⁹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 79, 85.

⁷²⁰ Για τον λοιμό που ξέσπασε στην Αυτοκρατορία την εποχή των Αντωνίνων υπό το φως των παπύρων βλ. G. Casanova, «Epidemie e fame», σσ. 174-17. Idem, «Peste», σσ. 953-954. I. Andorlini, «Considerazioni sulla “Peste Antonina” in Egitto alla luce delle testimonianze papirologiche», στο E. L. Cascio (επιμ.), *L’impatto della “Peste Antonina”*, Bari 2012, σσ. 15-28.

⁷²¹ Βλ. L. C. West - A. C. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, σσ. 84, 111-112, με ενδεικτικές αναφορές σε αμοιβές και πωλήσεις ακινήτων την ίδια χρονική περίοδο. Επίσης R. S. Bagnall, *Currency and inflation*, σ. 191.

⁷²² Βλ. σχετικά L. C. West - A. C. Johnson, *ό. π.*, σσ. 85, 111. R. S. Bagnall, *ό. π.*, σ. 19. Idem, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 330. Idem, «Practical help», σ. 190.

φέρεται στον χρυσό *solidus*⁷²³, αλλά και σε χρυσά *κεράτια* και χάλκινα *κέρματα*, και τα δύο υποδιαίρεσεις του *solidus*⁷²⁴.

Στο verso του αποσπασματικού *P.Haun.* III 54 (4^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ. - Κυνοπολίτης νομός) σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση δέκα περίπου γραμμές, που πιθανόν αποτελούν κατάλογο πληρωμών σε *κέρματα*, αν κρίνουμε από τον τίτλο *λόγος (;) λήμματος κερμάτων* (γρ. 1)⁷²⁵. Ένας από τους παραλήπτες άγνωστης ποσότητας *κερμάτων* είναι ο *ίατρος* Διονύσιος (στήλη II, γρ. 5), ο μόνος από τους καταγεγραμμένους, του οποίου το όνομα συνοδεύεται από το επάγγελμά του. Πάντως, η καταγραφή 48 *κερμάτων* σε τέσσερεις από τους συνολικά οκτώ καταγεγραμμένους επαγγελματίες (γρ. 6, 7, 8 και πιθανόν γρ. 2) επιτρέπει να υποθέσουμε πως και η αμοιβή του *ίατροῦ* Διονύσιου ανερχόταν σε 48 *κέρματα*.

Σε αντίθεση με τον άγνωστο αριθμό *νομισματίων* που λαμβάνει ο *ίατρος* Χριστόδωρος σύμφωνα με τον λογαριασμό *P.Ant.* III 202 (6^{ου}-7^{ου} αι.), γρ. 15, με 1 *νομισμάτιον* αμείβεται ο *ίατρος* Ιωάννης, σύμφωνα με τον *PSI VIII* 891 (5^{ου}-6^{ου} αι.), γρ. 19. Το ποσό του 1 *νομισματίου* μάλλον αποτελεί μηνιαία αμοιβή, η οποία ήταν αρκετά υψηλή, συγκρινόμενη με τον ετήσιο μισθό των 2 *νομισμάτων* παρά 10 *κερατίων* ενός *συμμάχου* (*SPP XX* 119 [5^{ου}-6^{ου} αι.], γρ. 3) ή την ενοικίαση οικίας έναντι 2 *νομισμάτων* (*P.Lond.* IV 1708 [567-568], γρ. 164), αλλά αρκετά πιο χαμηλή σε σχέση με την αμοιβή των 25 *νομισματίων* του καταγεγραμμένου στον λογαριασμό *P.Cair.Masp.* I 67057 (6^{ου} αι.), στήλη I, γρ. 13 *ίατροῦ*. Τέλος, με άγνωστο αριθμό *κερατίων* αμείβεται ο *ίατρος* Καλίας, σύμφωνα με τον λογαριασμό δαπανών *P.Lond.* V 1762 (6^{ου}-7^{ου} αι. - Οξύρυγχος), γρ. 10.

Πιο ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τη μελέτη του εκτενούς λογαριασμού του δημόσιου γραφείου οικονομικών της πόλης του Ανταίου *P.Cair.Masp.* I 67057 (566-7/539-559)⁷²⁶ - Αφροδιτώ), από το αρχείο του Διοσκόρου, κατά τον οποίο 25 *νομίσματα* παρέχονται στον *ίατρον* του Ανταίου (στήλη I, γρ. 13: *ίατρῶ Ανταίου) ν(ομίσματα) κε*).

⁷²³ L. C. West - A. C. Johnson, *ό. π.*, σσ. 137-139. R. S. Bagnall, *Currency and inflation*, σσ. 15-16. Idem, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 331. Idem, «Practical help», σ. 191.

⁷²⁴ Για την κυκλοφορία των *κερμάτων* και των *κερατίων* στη βυζαντινή Αίγυπτο βλ. L. C. West - A. C. Johnson, *ό. π.*, σσ. 129-130. R. S. Bagnall, *Currency and inflation*, σσ. 10, 11. Idem, «Practical help», *loc. cit.*

⁷²⁵ T. Larsen - A. Bülow-Jacobsen, *P.Haun.* III 54, εισαγ. σχόλ. (σ. 45) και σ. 46.

⁷²⁶ Για τη χρονολόγηση βλ. *BL V*, σ. 21 και VII σ. 34.

Οι Johnson και West⁷²⁷, ερμηνεύοντας τη φράση *εἰς [λ](όγον) τῆς ἐξίτιωνος* (στηλη I, γρ. 7) ως αναφορά στην εκστρατεία του Ιουστινιανού εναντίον των Βλεμύων⁷²⁸, υποστήριξαν πως το έγγραφο αποτελεί λογαριασμό δαπανών της *annona militaris*⁷²⁹ (πρβλ. στήλη I, γρ. 4: *εἰς λ[ό]γ(ον) ἀννωνῶν*) και ενέταξαν την αμοιβή του *ίατροῦ* στο πλαίσιο της, συσχετίζοντάς την με έκτακτη προσφορά υπηρεσιών του τελευταίου στον βυζαντινό στρατό. Ωστόσο, η ερμηνεία που δίνει ο J. Gascou⁷³⁰ στη φράση *λόγος ἐξίτιωνος* ως λογαριασμό εξόδων (“*poste comptable des dépenses*”), αποδυναμώνει την παραπάνω ερμηνευτική προσέγγιση και ενισχύει την άποψη ότι ο εν λόγω γιατρός ήταν *ίατρος* της πόλης με καθήκοντα δημόσιου *ίατροῦ*, ο οποίος, ανεξαρτήτως από τον βυζαντινό στρατό, αμείφθηκε με το συγκεκριμένο ποσό για τις υπηρεσίες του⁷³¹.

Η απλή παράθεση των εργασιών, των προσώπων ή των επαγγελματιών, μεταξύ των οποίων και *ίατροί* (γρ. 2: *τοῖς ἱατρ(οῖς)*), για τα οποία προορίζεται ορισμένος αριθμός *νομισματίων*, φανερώνει ότι ο συντάκτης του λογαριασμού *P.Bad. IV 97* (642) δεν θέλησε παρά να κρατήσει σύντομες και όχι λεπτομερείς σημειώσεις για τα διάφορα έξοδα στα οποία προέβη. Ο πληθυντικός αριθμός του επαγγελματικού ονόματος (*τοῖς ἱατροῖς*), που θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη οργάνωσης των μελών της επαγγελματικής ομάδας σε συντεχνία ή σε ιατρικό λειτουργό με επιτελείο βοηθών, κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται σε *ίατροὺς* που δραστηριοποιούνταν στο

⁷²⁷ A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt. Economic studies*, σσ. 275-280.

⁷²⁸ Προκ., Πολ. 1, 19, 28-36 (Dewing). Δ. Γ. Λέτσιος, *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και Νότια Αραβία ως την αραβική κατάκτηση* (Ιστορικές Μονογραφίες 5), Αθήνα 1988, σσ. 75-80. Α. Μ. Ρεβάνογλου, *Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκόπιου Καισαρείας* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 39), Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 40, 201, 203, 221.

⁷²⁹ Πρόκειται για φόρο η επιβολή του οποίου χρονολογείται από την ηγεμονία του Σεπτήμιου Σεβήρου (ca. 194-196 μ.Χ.) και του οποίου τα έσοδα προορίζονταν για την τροφοδοσία των στρατιωτών του ρωμαϊκού και μετέπειτα του βυζαντινού στρατού. Για τη σπουδαιότητα που απέδιδε ο Σεπτήμιος Σεβήρος στον στρατό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας βλ. ενδεικτικά N. Pollard, «The Roman army», στο D. S. Potter (επιμ.), *A Companion to the Roman Empire*, Oxford 2006, σσ. 209, 218-219, ενώ για την *annona militaris* βλ. A. Segrè, «Essays on Byzantine economic history I: The *annona civica* and the *annona militaris*», *Byzantion* 16.2 (1942-1943), σσ. 406-418, 435-444. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, σσ. 94-112. F. Mitthof, *Annona militaris. Die Heeresversorgung in spätantiken Ägypten. Ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des römischen Reiches im 3. Bis 6. Jh. n. Chr., I: Darstellung, II: Katalog* (Pap.Flor. 32), Firenze 2001.

⁷³⁰ J. Gascou, «La table budgétaire d'Antaeopolis (*P.Freer* 08.45 c-d; *SB* XX 14494) (PL. XXX A, XXXI-XXXIII)», στο J. Gascou (επιμ.), *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, σ. 332, υποσημ. 92.

⁷³¹ J. Gascou, *ό. π.*, σσ. 331, 333.

πλαίσιο ενός οἴκου⁷³², ωστόσο η λακωνικότητα του κειμένου δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τη συναγωγή βέβαιων συμπερασμάτων.

Από την πρόιμη αραβική περίοδο χρονολογείται και ο εκτενής κατάλογος *P.Lond.* IV 1447 (685-705), *ἀναγραφή ἐπισταλμάτων δαπάνης του συμβούλου Ἀβδελαζίζ* (φύλλο II, γρ. 1-3). Το κείμενο μαρτυρεί αμοιβή προς τον *ἰατρὸν* Κοσμά, έναν από τους λίγους ελληνικής καταγωγής επαγγελματίες που καταγράφονται στο έγγραφο⁷³³, ωστόσο η φθορά του παπύρου δεν επιτρέπει να πληροφορηθούμε το ακριβές ποσό της αμοιβής (φύλλο VIII, γρ. 145 και φύλλο X, γρ. 193: *Κοσμᾶ ἰατρῶ* []).

Ο επίσης χρονολογημένος από την αραβική περίοδο λογαριασμός *P.Sijp.* 36 (8^{ου} αι. - Αρσινοΐτης νομός) καταγράφει αμοιβή 12 *κερατίων* που δίνονται στον *ἰατρὸν* Γεώργιο (στήλη II, γρ. 44). Η αμοιβή του Γεώργιου είναι αρκετά χαμηλή, τουλάχιστον σε σχέση με εκείνη άλλων επαγγελματιών, όπως του Μηνά *ἀρτοπράτου* (στήλη II, γρ. 43: *κ(εράτια) λη*), ενός *βαφέως* (στήλη III, γρ. 79: *νο(μίσματα) ιβ κ(εράτια) ζ*) ή του *συμμάχου* Ηλία (verso, γρ. 105: *γο(μίσματα) ε κ(εράτια) ιλ*), αλλά υψηλότερη άλλων εργαζομένων, όπως του *ύαλεσοῦ* Κυρικού (στήλη II, γρ. 33: *κ(εράτια) δ*) και του *οἴνοπράτου* ἄπα Κύρου (στήλη II, γρ. 47: *κ(εράτια) ε*). Τα παραπάνω δεδομένα μαρτυρούν διαφοροποίηση στο ύψος των αμοιβών, η οποία πιθανόν οφείλεται σε διαφοροποίηση της ποσότητας του έργου που ο εκάστοτε επαγγελματίας ὀφείλε να φέρει εις πέρας.

Αφήνω για το τέλος τον *P.Sarap.* 67 (= *P.Amh.* II 128 verso· 17 Ιουλ. 128 μ.Χ. - Ερμπολίτης νομός), σύμφωνα με τον οποίο το καθόλου ευκαταφρόνητο ποσό των 68 *δραχμῶν* που λαμβάνει ο *ἰατρὸς* γιος του Ερμαίου (γρ. 7) είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν αποτελεί αμοιβή για την παροχή υπηρεσιών από μέρους του, αλλά συνιστά αποπληρωμή οφειλής ενοικίου γης (*ἐκφορίου*⁷³⁴) και *χλωρῶν*⁷³⁵, άγνωστου φόρου που πρέπει να σχετίζεται με καλλιέργεια *χόρτου* (γρ. 1-2: *λόγο(ς) ὧν ὀφείλ(ω) ἀργυρικ(ῶν) ὑπ(ερ) ἐκφο(ρίων) / καὶ χλωρῶν*)⁷³⁶.

⁷³² Πρβλ. γρ. 5: *τοῖς παιδαρ(ίοις) τοῦ οἴκου*· γρ. 26: *τοῖς πλουμαρ(ίοις) τοῦ οἴκου*.

⁷³³ Πρβλ. φύλλο VIII, γρ. 137: *Ἄπα Κύ(ρω) νοτ(αρίω) Ἰσαὰκ ἐνδ(όξου) χαρ(του)λ(αρίου)*· γρ. 138: *Ζαχαρία νοτ(αρίω)*· γρ. 139: *Ἀθανασί(ου) ἐνδ(όξου) χαρ(του)λ(αρίου)*· φύλλο IX, γρ. 171: *Γεωργίω ἐνόουχ(ω)*· φύλλο X, γρ. 187-189, 191-192· απ. b, γρ. 218-221: *Φιλοθ[έ(ου)] πρ[ε(σβυτέρου)] [± ; / ± ;] Ἐνώχ πρ[ε(σβυτέρου)] [± ; / ± ;] Φοιβάμωνος [± ; / ± ;] Ἀπολλῶ πρ[ε(σβυτέρου)] [.*

⁷³⁴ S. LeRoy Wallace, *Taxation in Roman Egypt*, σσ. 49, 71.

⁷³⁵ S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σ. 74.

⁷³⁶ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Amh.* II 128, εισαγ. σχόλ. (σ. 155). F. Kudlien, *Der griechische Arzt*, σσ. 24-25. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 196.

Από τη μελέτη των παραπάνω κειμένων καταδεικνύεται πως το ύψος των αμοιβών των *ιατρῶν* στις τρεις περιόδους της μεταφαραωνικής ιστορίας της Αιγύπτου χαρακτηριζόταν από διακυμάνσεις, οι οποίες οφείλονταν κυρίως στην προσαρμογή του μισθού στις περιστάσεις. Μια τέτοια διαπίστωση οδηγεί στο συμπέρασμα πως ακόμη και μια ασυνήθιστα υψηλή αμοιβή ενός θεραπευτή δικαιολογούνταν, αν αντιστοιχούσε σε μακρόχρονη παρακολούθηση ενός ασθενούς ή σε ταυτόχρονη θεραπεία πολλών αρρώστων. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο σε ορισμένες περιπτώσεις οι οικονομικές απαιτήσεις των *ιατρῶν* να ήταν υπερβολικές, φθάνοντας ακόμη και στο σημείο της εκμετάλλευσης των ασθενών⁷³⁷.

Ακολουθως σχολιάζονται ορισμένα παπυρικά έγγραφα, των οποίων οι συντάκτες, ασθενείς ή συγγενικά και οικεία τους πρόσωπα, διαμαρτύρονται για τις υψηλές απαιτήσεις των *ιατρῶν*, χωρίς κάποτε να διστάζουν να υποστηρίξουν ότι η υψηλή αμοιβή που αναγκάστηκαν να παράσχουν δεν ανταποκρινόταν στην προσδοκώμενη θεραπεία τους.

Με την επιστολή *SB XXIV 16282* (= *P.Lond.* III 982· 4^{ov} αι. μ.Χ. - Λυκοπολίτης νομός) ο νεολέκτης⁷³⁸ Απόλλων πληροφορεί τον παραλήπτη της επιστολής και *πάτρωνά*⁷³⁹ του Ερμίνο ότι ύστερα από μια νόσο⁷⁴⁰ που τον ταλαιπώρησε, αναγκάστηκε να ξοδέψει το μερίδιο των χρημάτων του στον *ιατρόν* (γρ. 7-9: *Τὸ γὰρ / μέρος] μου ἀνήλωσα εἰς τὸν ἱατρόν, ἕως ἂν / θεραπ]εῦση με ἐν τῇ νόσῳ*). Τα έξοδα στα οποία προέβη ο γραφέας τελικώς οδήγησαν στο επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς ο *ιατρός*

⁷³⁷ Για τις υψηλές απολαβές και άλλα προνόμια ως βασικά κίνητρα ορισμένων να ασκήσουν το επάγγελμα του *ιατροῦ* βλ. Γαλ. *Περὶ δογμ. Ἰππ. καὶ Πλάτ.* 9, 5, 4: *τινὲς μὲν γὰρ ἔνεκα χρηματισμοῦ τὴν ἱατρικὴν τέχνην ἐργάζονται, τινὲς δὲ διὰ τὴν ἐκ τῶν νόμων διδομένην ἀλειτουρησίαν*, ενώ για τη στηλίτευση της υπερβολικής αμοιβῆς των *ιατρῶν* βλ. *Κώδ. Θεοδ.* 13, 3, 8: *Qui scientes annonaria sibi commoda a populi commodis ministrari honeste obsequi tenuioribus malint quam turpiter servire divitibus*. A. X. Ευτυχιάδης, *ό. π.*, σ. 31. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 87: «...les médecins devaient se frotter les mains en temps d'épidémie!».

⁷³⁸ Ο όρος αναφέρεται στους νεοσύλλεκτους του ρωμαϊκού στρατού. Βλ. σχετικά J. R. Rea, «Letter of a recruit: P.Lond. III 982 revised», σ. 190 (σχόλ. στη γρ. 2).

⁷³⁹ J. R. Rea, *ό. π.*, σ. 190 (σχόλ. στη γρ. 1).

⁷⁴⁰ Η λιμό, αν δεχθούμε ως έχει τη γραφή του κειμένου στη γρ. 7: *[μέχρι]ς δεῦρο τῇ λιμῶ διεφθάρημεν*. Για τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της διόρθωσης του κειμένου από *λιμῶ* σε *λοιμῶ* βλ. J. R. Rea, *ό. π.*, σ. 191 (σχόλ. στη γρ. 7), ο οποίος παραπέμπει στο G. Casanova, «Epidemie e fame», σσ. 164-167. Για το ζήτημα του *λιμοῦ*, του *λοιμοῦ* και της *νόσου* στην Αίγυπτο βλ. και σσ. 57, 179 της παρούσας εργασίας.

κατάφερε να θεραπεύσει τον Απόλλωνα, ο οποίος ευχαριστεί τον Θεό για τη θεραπεία του (γρ. 9-10: *εὐχαριστῶ / τῆ θεί]α προνοία*).

Αντιθέτως, δυσαρεστημένος από την πορεία της ανάρρωσής του φαίνεται πως είναι ο συντάκτης της ιδιωτικής επιστολής *BGU XIII 2350* (2^{ου} αι. μ.Χ.), ο οποίος, ύστερα από τραυματισμό του από πάτημα αλόγου, ανάλωσε πολλά χρήματα για τη θεραπεία του, χωρίς ωστόσο η υγεία του να έχει αποκατασταθεί πλήρως (γρ. 6-11: *ἰσελθεῖν [ἰς] Ἀλεξάνδρειαν, / ἐπαθήθην ὑπὸ ἵππου ἰς τ[ὸν] / πόδα καὶ ἐκινδύνευσα, ὥσ/τε με καθαρισθῆναι καὶ πολλὰ ἀνηλῶσαι καὶ ἕως σήμε/ρον ἀνέξοδος εἰμί [leg. εἰσελθεῖν, εἰς, ἐπατήθην, εἰς, ἀναλῶσαι]*)⁷⁴¹.

Παρομοίως, ο γραφέας της αποσπασματικώς σωζόμενης προαναφερθείσας επιστολής *P.Stras. I 73* (3^{ου} αι. μ.Χ.) ενημερώνει τον παραλήπτη ότι δεν έχει γίνει ακόμη εντελώς καλά από το *έρυσίπελας*, το δερματικό εξάνθημα⁷⁴² που τον ταλαιπωρεί (γρ. 14-16: *καὶ ἐγὼ αὐτὸς μετὰ τὴν νόσον γίνω/μαι κατὰ τοῦ ποδός μου ἐρυσύπολιν / καὶ μέχρι δεῦρο οὐπω κομσῶς ἔσχον [leg. γίγνομαι, ἐρυσίπελαν, κομψῶς]*), και το οποίο ίσως αποτελεί κατάλοιπο της θανατηφόρας νόσου από την οποία νόσησε ο ίδιος και μέλη της οικογένειάς του (γρ. 10-12)⁷⁴³.

Παρόλο που δεν είναι εντελώς βέβαιο αν ο *ίατρος* στον οποίο αναφέρεται ο γραφέας (γρ. 17) σχετίζεται με τη θεραπεία της νόσου ή συντρέχει τον πάσχοντα στη θεραπεία του *έρυσιπέλατος*, φαίνεται πως οι 20 *δραχμαὶ* που ο ασθενής δαπάνησε (γρ. 18) δεν έχουν μέχρι στιγμῆς αντίκρισμα. Μάλιστα, από τα λεγόμενα του γραφέα μπορούμε να συμπεράνουμε πως αυτή η δαπάνη – σε συνδυασμό σαφώς με την ταλαιπωρία εξαιτίας της νόσου – στέρησε από τους πληγέντες και τον ασθενή ζωτικής σημασίας αγαθά, για την παροχή των οποίων ζητεί βοήθεια από τον παραλήπτη (γρ. 19-22: *διὸ παρακαλῶ, ἄδελφε, ἐὰν μέλ/ης τι, πέμψε εἰς πλοῖον, καὶ ἧς συνκομί/σας κριθῆν πέμψον μοι διατροφήν / ἡμῖν ἧς [leg. πέμψαι, συγκομίσας]*).

⁷⁴¹ Πρβλ. *Κ.Α., Μᾶρκ.* 5, 26: *πολλὰ παθοῦσα ὑπὸ πολλῶν ἰατρῶν καὶ δαπανήσασα τὰ παρ' ἑαυτῆς πάντα, καὶ μηδὲν ὠφεληθεῖσα, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ χεῖρον ἐλθοῦσα. Απ. Πατέρ.* 6, 25: *Συνέβη δὲ αὐτῶ ἀσθενῆσαι καὶ σαπῆναι τὸν πόδα αὐτοῦ, καὶ ἀνήλωσε τὸ κέρμα εἰς τοὺς ἰατροὺς μηδὲν ὠφεληθεῖς.* *J. Draycott, ὁ. π., σ. 45 και υποσημ. 393. Βλ. και παραπάνω, σσ. 52-53.*

⁷⁴² Σχετικά με το *έρυσιπέλας* βλ. *Ιππ., Ἐπίδ.* 3, 3, 4 (Littre). *Γαλ., Περὶ κρίσ.* 9, 668. *Ορειβ., Ἰατρ. συναγ.* 44, 24, 1-11.

⁷⁴³ *G. Casanova, «La peste», σ. 951. Idem, «Epidemie e fame», σσ. 168-169.*

Ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό να αναφερθώ σε τρία ακόμη κείμενα, από το περιεχόμενο των οποίων δεν γίνεται σαφές αν οι δαπάνες στις οποίες προβαίνουν οι ασθενείς περιέχουν αμοιβή *ιατροῦ*.

Παρόλο, λοιπόν, που δεν γνωρίζουμε τον χαρακτήρα των *δαπανῶν* στις οποίες ο Δωρόθεος προέβη για χάρη του άρρωστου γαμπρού του Σεύθου, σύμφωνα με τον *P.Polit.Iud.* 7 (134 π.Χ. - Ηρακλεόπολη), γρ. 3-7 (*Σεύθου τοῦ τῆς γυναικός μου / ἀδελφοῦ ἀρρωστήσαντος παρ' ἐμοὶ / καὶ βαρέως διατεθέντος προ{σ}εστάτησα / αὐτοῦ ἐφ' ἱκανὸν χρόνον ἐκ τοῦ ἰδίου / πλείονα δαπανῶν*), δεν είναι απίθανο να προστίθεται σε αυτές η αμοιβή ενός *ιατροῦ*. Αντιθέτως, τα έξοδα φιλοξενίας της κόρης του Σεύθου Φίλιππας και της ανάληψης από τον Δωρόθεο του καθήκοντος της φροντίδας της πρέπει να περιορίζονταν στη διατροφή και την ένδυση (γρ. 12-15: *προσπαρέδω/κέν μοι τὴν Φίλιππαν, ὅπως παρ' ἐμοὶ ἦι, / χάριν τε ὧν εἰ[ς] ἀμφοτέροισι δεδά/πανήκειν* [leg. *έδεδαπανήκειν*]).

Με τη συγκινητική ομολογία μεταβίβασης περιουσίας *P.Lond.* V 1729 (12 Μαρτ. 584 - Ελεφαντίνη) ο *μονάζων* Ιωάννης από τη Συήνη παραχωρεί μέρος της περιουσίας που του ανήκει στον Πατερμούθι, ως ανταπόδοση της φροντίδας του προς τον μοναχό σε περίοδο αρρώστιας και ανέχειας. Ο Ιωάννης ομολογεί πως από τον καιρό που κατελήφθη από νόσο αναγκάστηκε να προβεί σε *πολλὰ ἀναλώματα* (γρ. 14), στην κάλυψη των οποίων ανταποκρίθηκε ο Πατερμούθις, με προθυμία τόση, όση μόνο ο Θεός μπορεί να εκτιμήσει (γρ. 19-22: *πολλὰ δαπανήματα οἴκοθέν σου ἀνήλωσάς μοι ἐν τῷ / νῦν γεγονότι λιμῶ vac. (;) ὥστε οὐκ ἔχω στόματι οὔτε ἱκανῆ τῆ γλώσση / μου ἀφηγήσασθαι τὸ καθ' ἕκαστον τῶν πολλῶν παρὰ σο(υ) εὐποιημάτων / τοῦ δεσπότου ἱκανοῦ ὄντος τὰς ἴσας ἀμοιβὰς ἀποδοῦναί σοι*).

Η αποσπασματικότητα του οστράκου *O.Cair.GPW* 139 (3^{ου} αι. μ.Χ.), επιστολής ενός άγνωστου γραφέα προς τον γαμπρό του, δεν επιτρέπει να εξακριβώσουμε την αιτία της ψύχρανσης των σχέσεων του γραφέα με τον *ιατρὸν* Κτίστη και τη γυναίκα του (γρ. 10-12: *εἰδοῦ ἐποίησάς με ἐχθρὸ(ν) / εἶναι τῷ Κτίστη ἱατρῶ καὶ τῆ / γυ(ναικί) αὐτοῦ* [leg. *ιδού*]). Η αναφορά του συντάκτη της επιστολής στις 40 *δραχμὰς* και στις *ἀρτάβας πυροῦ* που κατά πάσα πιθανότητα είχε παραγγείλει (γρ. 6-7: *Ἰον μοι πέμψε τὰς ἀργυρίου) (δραχμὰς) μ / J. καὶ (πυροῦ) (ἀρτάβας) d/* [leg. *πέμψαι*]), σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αυτός ήταν άρρωστος (γρ. 7-9: *ἐπὶ κατάκειμαι / J κραβάκτω. Ἐπὶ οὐκ ἤμην / ἐν ἀσθενείᾳ ἔμελόν σε ἐλθεῖν* [leg. *ἐπεί, ἐπεί*]), επιτρέπει να υποθέσουμε

ότι η αιτία της εχθρότητας ίσως οφείλεται στην αδυναμία αποπληρωμής της αμοιβής προς τον *ίατρον* Κτίστη για τις υπηρεσίες που πιθανόν παρείχε.

Η ύπαρξη ορισμένων παπυρικών εγγράφων, τα οποία αναφέρονται σε *ιατρούς* που δεν αρκέστηκαν στην αμοιβή που τους εξασφάλιζε η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, αλλά προτίμησαν να ασκήσουν παράλληλα διαφορετική εργασία, ίσως αντιβαίνει στη θέση περί υψηλής αμοιβής των *ιατρῶν*. Παρόλο που στους παπύρους δεν διευκρινίζεται η αιτία της παράλληλης άσξεσης διαφορετικού της ιατρικής επαγγέλματος από *ιατρούς*, δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε πως μια τέτοια επιλογή ίσως οφείλεται στην επιθυμία ορισμένων *ιατρῶν* για απόκτηση περισσότερων χρημάτων⁷⁴⁴.

Ο *ίατρος* Δίος επέλεξε να ασκήσει διαφορετική του επαγγέλματός του εργασία και να αμειφθεί με το ποσό των 28 *δραχμῶν*, όπως μαρτυρεί ο *P.Stras.* II 119 (1^{ου} αι. μ.Χ. - Αρσινοϊτης νομός), γρ. 3, λογαριασμός οφειλόμενων αμοιβών για γεωργική εργασία (γρ. 1-3: *διασ[τολ]ή τῶν διδομένων / ὑπ' ἐμοῦ γεωργοῖς ἰς [leg. εἰς] τιμ(ήν) / χόρτου*). Η υπόθεση η ετεροαπασχόληση να οφείλεται στην άρνηση του *ιατροῦ* να ασκήσει την ιατρική δεν είναι πολύ πιθανή, ενώ η ταυτόχρονη άσκηση ιατρικής και χειρωνακτικής εργασίας είναι υπόθεση σαφώς πιθανότερη⁷⁴⁵.

Ο λογαριασμός *BGU* III 921 (2^{ου} αι. μ.Χ.) αποτελεί ένα ακόμη κείμενο, σύμφωνα με το οποίο *ίατρος* αμείβεται για την άσκηση επαγγέλματος διαφορετικού από αυτό της ιατρικής. Σύμφωνα με τον πάπυρο, που αποτελεί λογαριασμό πληρωμής ορισμένων κατόχων καμήλων⁷⁴⁶ για την ενοικίαση των ζώων τους κατά τη μεταφορά προϊόντων – κατά πάσα πιθανότητα σιτηρών (*σακκηγία*) ή δεμάτων χόρτου (*δραγματηγία*: πρβλ. γρ. 24: *δραγ(ματηγίας)*)⁷⁴⁷ –, ο *ίατρος* Πετρόνιος λαμβάνει 8 *δραχμάς* για την παραχώρηση 6 καμήλων, τις οποίες προφανώς είχε στην κατοχή του (γρ. 9: *[με]τὰ Πετρογίου ἱατροῦ κάμ(ηλοι) ς (δραχμαί) η*).

⁷⁴⁴ Πρβλ. H. W. Pleket, «The social status of physicians in the Graeco-Roman world», σ. 28, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στην καλλιέργεια γης από *ιατρούς* ως απόδειξη των όχι και τόσο υψηλών απολαβών τους από την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος.

⁷⁴⁵ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 195-196.

⁷⁴⁶ Για τις καμήλους βλ. M. Schnebel, *Die Landwirtschaft*, σσ. 332-335. K. F. Kitchell, *Animals in the Ancient World from A to Z*, London - New York 2014, σσ. 21-23, s. v. "Camel".

⁷⁴⁷ A. Leone, *Gli animali da trasporto nell'Egitto greco, romano e bizantino*, Roma - Barcelona 1988, σσ. 52, 84. Για την επιβολή του φόρου της *σακκηγίας* και της *δραγματηγίας* με σκοπό την κάλυψη των εξόδων μεταφοράς προϊόντων ιδιοκτητών μεγάλων κτημάτων που δεν είχαν ζώα εργασίας βλ. S. LeRoy Wallace, *Taxation in Roman Egypt*, σ. 34.

Παρόλο που η δυνατότητα χρήσης κρατικών υποζυγίων – έπειτα από την καταβολή των ανάλογων φόρων – από ιδιοκτήτες μεγάλων κτημάτων είναι γνωστή και από άλλα κείμενα⁷⁴⁸, δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα για το αν οι κάτοχοι των *καμηλών* στον *BGU III 921*, μεταξύ των οποίων και ο *ίατρος* Πετρόνιος, αποτελούσαν τμήμα του κρατικού μηχανισμού παραχώρησης ζώων εργασίας. Η διαπίστωση πως – με εξαίρεση τον Πετρόνιο και τον Μω..ον *ούετρανόν* (γρ. 10) – το όνομα κανενός από τους καταγεγραμμένους καμηλίτες δεν ακολουθείται από προσηγορικό επαγγέλματος επιτρέπει να συμπεράνουμε πως στον κατάλογο καταχωρίζονται άτομα με αποκλειστική απασχόληση αυτή του καμηλίτη, ενώ η παραχώρηση ζώων εργασίας από άλλους επαγγελματίες, όπως από τον *ίατρον* Πετρόνιο, πιθανότατα οφείλεται σε προσπάθεια ενίσχυσης του ζωικού δυναμικού, προερχόμενη όχι απαραίτητως από απόφαση της κρατικής διοίκησης αλλά ως αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

β) Περιουσιακά στοιχεία

Τα έσοδα ορισμένων *ιατρών* δεν περιορίζονταν στην αμοιβή τους από τους ασθενείς, όπως τουλάχιστον αποκαλύπτουν παπυρικά έγγραφα και των τριών περιόδων της ιστορίας της Αιγύπτου, σύμφωνα με τα οποία *ίατροι* εμφανίζονται ως κάτοχοι εκτάσεων γης και λοιπής ακίνητης περιουσίας⁷⁴⁹. Επιπλέον, αποδοχές κληρονομιάς από τους ίδιους ή από απογόνους τους εμπλουτίζουν την εικόνα της οικονομικής κατάστασης ορισμένων ιατρικών λειτουργών στη χώρα του Νείλου.

Θυμίζω με συντομία⁷⁵⁰ την ακίνητη περιουσία ορισμένων *ιατρών* που δραστηριοποιούνταν στην Αυλή των Πτολεμαίων, όπως τη *δωρεάν* του *ιατροῦ* Χρύσερμου (*P.enteux.* 60) και το κτήμα του *ιατροῦ* Αρτεμίδωρου (*P.Cair.Zen.* II 59225). Ο τελευταίος μάλιστα ασχολούνταν με την πειραματική εκτροφή ζώων (*P.Cair.Zen.* II 59251), ενώ είχε στην κατοχή του και οικία (*P.Cair.Zen.* II 59251, III 59399 και *P.Mich.Zen.* 84).

⁷⁴⁸ S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σ. 369, σημ. 19.

⁷⁴⁹ H. Harrauer, *CPR XIII*, σ. 98. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 195-210. Για την ιδιοκτησία επαγγελματιών χώρων από *ιατροὺς* θα γίνει αναφορά σε επόμενο σχετικό κεφάλαιο.

⁷⁵⁰ Βλ. αναλυτικότερα σσ. 115-117.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για κατοχή γης από *ιατρούς* συνάγουμε από τη μελέτη των *P.Lond.* III 604A και 604B (σσ. 70-87· 47 μ.Χ.)⁷⁵¹, εκτενών δηλώσεων του *κωμογραμματέως* της Κροκοδειλόπολης του Θινίτη νομού σχετικά με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις της πόλης και των γύρω χωριών, με σκοπό τη φορολόγησή τους⁷⁵². Σύμφωνα με τον κατάλογο *P.Lond.* III 604A, ο *ιατρός* Θέων καταγράφεται ως κάτοχος 1 *άρούρας βασιλικής γής* (στήλη IV, γρ. 91), δηλαδή περίπου 2.756 τ.μ., ενώ κατά τον *P.Lond.* III 604B ο ίδιος *ιατρός*, που συγκαταλέγεται στους *είκοσιπενταρούρους* (στήλη IV, γρ. 69), κατέχει 3 *άρούρας* (= 8.268 τ.μ.) γης (στήλη V, γρ. 117: [Θέωνος *ιατ*]ρο(ῶ) γ⁷⁵³). Επιπλέον, 1 *ἄρουρα* (= 2.756 τ.μ.) γης ανήκει στον *ιατρὸν* Σωτήρα Αμμώνιο (στήλη X, γρ. 280) και τρεις στον Βάκχιο Αμμώνιο (στήλη XII, γρ. 326).

Τα τρία κείμενα του 2^{ου}, 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ. που ακολουθούν αποτελούν εκτενείς καταλόγους γαιοκατοχών, στους οποίους καταγράφονται *ιατροὶ* ως ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες μικρών ή μεγαλύτερων εκτάσεων γης.

Από τον αποσπασματικῶς σωζόμενο παπυρικό λογαριασμό *P.Stras.* IX 830 (160/161 μ.Χ. - Θεαδέλφεια) πληροφορούμαστε πως άγνωστος σε εμάς *ιατρός* κατέχει 1 *ἄρουραν* (= 2.756 τ.μ.) γης, την οποία μοιράζεται με τον Μυσθαρίωνα (γρ. 2-3: [± 5]ς *ιατρός* κ[α]ῖ / Μυσθαρίων Ἡ[ρα]κλίδ(ου) (ἄρουρα) α).

Σύμφωνα με τον *P.Yale* III 137 (216/7 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), ο *ιατρός* Ακουιτανός έχει στην κατοχή του 6 *άρούρας* (= 16.536 τ.μ.) *σιτικής γής* (στήλη II, γρ. 44), ο *ιατρός* Σαραπάμμων 20 (= 55.120 τ.μ.) (στήλη VI, γρ. 185), ενώ ο *ιατρός* Μέλας και ο *ἀπελεύθερος* Σπόρος μοιράζονται από κοινού 18 *άρούρας* (= 49.608 τ.μ.) *σιτικής γής* (στήλη IV, γρ. 133). Σύμφωνα με τον εκδότη⁷⁵⁴, ο πάπυρος περιέχει κατάλογο κατόχων τμημάτων γης, η σοδειά των οποίων πρόκειται να σταλεί στα ρωμαϊκά στρατεύματα του Αντωνίνου Σεβήρου (Καρακάλλα) στη Συρία, κατά τις προετοιμασίες για τον πόλεμο στην Παρθία (βλ. στήλη I, γρ. 2-7: *κατ' ἄνδρα τῶν παρασκευαζομένων / εἰδῶν τε καὶ γενῶν πεμπομένων εἰς Συρίαν / τοῖς γεννηοτάτοις* (leg. *γενναιοτάτοις*)

⁷⁵¹ Για τις ομοιότητες και διαφορές στο περιεχόμενο των δύο κειμένων, τα οποία βρέθηκαν – στην πραγματικότητα πωλήθηκαν στον N. G. Hogarth στο Ασουάν – δεμένα το ένα μέσα στο άλλο, βλ. F. G. Kenyon - H. I. Bell, *P.Lond.* III 604A, εισαγ. σχόλ. (σσ. 70, 71).

⁷⁵² F. G. Kenyon - H. I. Bell, *P.Lond.* III 604A, εισαγ. σχόλ. (σσ. 70-71).

⁷⁵³ Βλ. *BL* I, σ. 278.

⁷⁵⁴ P. Schubert, *A Yale Papyrus (P.Yale III 137) in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library III* (Am.Stud.Pap. 41), Connecticut 2001, σ. 6. Επίσης N. Lewis, «Notationes Legentis», *BASP* 39 (2002), σσ. 57-61.

στρατεύμασι τοῦ κυρίου / ἡμῶν Ἀβ[ο]κράτορος Σεουήρου / Ἀντωνείνου Εὐτυχοῦ[ς] / Εὐσεβοῦς / Σεβαστοῦ)⁷⁵⁵.

Ο *P.Corn.* 20 (302 μ.Χ. - Πτολεμαῖς Ευεργέτις) καταγράφει τα αποτελέσματα μέτρησης της έγγειας ιδιοκτησίας στην περιοχή της Πτολεμαΐδας Νέας, στην οποία προέβησαν αρμόδιοι κρατικοί υπάλληλοι με σκοπό τη φορολόγησή της⁷⁵⁶, διαδικασία που ακολουθούσε την προβλεπόμενη δήλωση των γαιοκατόχων⁷⁵⁷. Ὑστερα λοιπόν από μέτρηση των γεωμετρῶν Ἡρωνος και Απολλωνίου (στήλη III, γρ. 52) ο δημόσιος ἰατρὸς Αὐρήλιος Αντίνοος ο και Σακάων έχει στην κατοχή του ἰδιωτικῆς γῆς σπορίμης ἀρούρα[ς δύο / ὄγδοον ἐ[κκαι]δέκατον, ἄρ(ουραι) β η' ις' (συνολικά 6.029 τ.μ.) (στήλη III, γρ. 54)⁷⁵⁸.

Πιθανότητα κατοχής μεριδίου τμήματος γης από τον ἰατρὸν Αὐρήλιο Παπ.[μαρτυρεῖ η λακωνικότητα και αποσπασματική επιστολή *O.Wilck.* 1151 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Ελεφαντίνη (;)), με την οποία ο ἰατρὸς ενημερώνει τον Αὐρήλιο Φθ..α....τ. για την κατάσταση ενός τμήματος γης στην περιοχή Πατακ( ) (γρ. 3-4: γράφω σοι τὴν σασι(ν) / περὶ τοῦ κλήρ(ου) Πατακ( )). Το ὄχι πολύ ξεκάθαρο νόημα του οστράκου επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο ἰατρὸς Αὐρήλιος είναι διατεθειμένος να παραχωρήσει το μερίδιο του κλήρου που του ανήκει, ωστόσο το αντάλλαγμα που ζητεί δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια, λόγω φθοράς του υλικού γραφής (γρ. 5-8: τὸ μέρος μου δοῦναί / σοι χωρὶς πάσης ἀν/τιλογίας και / δοῦναί μοι τὴν α[...]).

Η ἄμμος της Αιγύπτου διέσσωσε κείμενα, τα οποία αναφέρονται σε εκτάσεις γης που ἰατροὶ ἢ συγγενεῖς τους ενοικιάζουν από τους ιδιοκτήτες τους. Μια ομάδα τριῶν φορολογικῶν λογαριασμῶν από την Καρανίδα (*P.Mich.* IV.1 223, 224 και 225), οι οποίοι χρονολογούνται από το 171-175 μ.Χ., και τους οποίους, σύμφωνα με τους S.

⁷⁵⁵ Για τον πόλεμο των Ρωμαίων με τους Πάρθους, στον οποίο ο Καρακάλλας δολοφονήθηκε, βλ. P. Schubert, *ό. π.*, σ. 6 και υποσημ. 10, με βιβλιογραφία.

⁷⁵⁶ W. L. Westermann - C. J. Kramer, *P.Corn.* 20, εισαγ. σχόλ. (σ. 108).

⁷⁵⁷ Το συμπέρασμα ότι το παρόν κείμενο σώζει το δεύτερο στάδιο απογραφής της έγγειας περιουσίας ορισμένων κατόχων γης που διενεργούνταν από τους αρμόδιους κρατικούς υπαλλήλους προκύπτει από αναφορές στο πρώτο στάδιο δήλωσης της ιδιοκτησίας από τους κατόχους της, όπως μαρτυρεῖ π.χ. η φράση ἀπὸ τῆς / ἀπ[ογ]ραφείσ[η]ς ὑπ' ἐμοῦ πρῶ[ην ἐπὶ] Σαβείνω κην/σίτορι ἰδίας μου χέρσου (στήλη III, γρ. 50-52).

⁷⁵⁸ Για την ακίνητη περιουσία του δημοσίου ἰατροῦ Αὐρήλιου Αντίνοου και τη φορολόγησή της βλ. και παρακάτω.

Strassi Zaccaria και P. van Minnen⁷⁵⁹, συνέταξε ο *πράκτωρ ἀργυρικῶν* Σωκράτης γιος του Σαραπίωνος, αναφέρεται σε ενοικίαση τμημάτων γης από φορολογούμενους, μεταξύ των οποίων και *ίατροί*. Τα ονόματα των ενοικιαστών τμημάτων γης που πρόκειται να καταβάλουν το ποσό του φόρου για λογαριασμό των ιδιοκτητών τους περιλαμβάνονται σε παρένθεση, ενώ κάποτε η καταβολή του φόρου από τον εκμισθωτή για λογαριασμό του ιδιοκτήτη δηλώνεται με την πρόθεση *διά* («δια μέσου»), με την παρένθεση να περιλαμβάνει προσδιορισμό του εκμισθωτή⁷⁶⁰.

Έτσι, η Μελανούς, *ή καὶ Τασουχάριον, γυνή Πρίσκου ἱατροῦ*, καταβάλλει πλήθος φόρων για τον *παράδεισον* που ενοικιάζει από τον Ταπετεσουόχο Κορακίωνος στην περιοχή *Ψεναρψενήσιν* της Καρανίδας, σύμφωνα με τους *P.Mich.* IV.1 223, γρ. 1955: *πα(ραδείσου) ια (ἔτους) Καρ(ανίδος) Ψεν(αρψενήσεως)* και *P.Mich.* IV.1 223, γρ. 2354: *πα(ραδείσου) ιβ (ἔτους) Καρα(νίδος) Ψεναρψ(ενήσεως)*, ενώ παράλληλα πληρώνει φόρο και για ενοικιαζόμενες εκτάσεις σε άλλη περιοχή της Καρανίδας (*P.Mich.* IV.1 223, γρ. 1960: *ἄλ(λαι) πα(ραδείσου) ια (ἔτους)*· IV.1 224, γρ. 2358: *ἄλ(λαι) πα(ραδείσου) ιβ (ἔτους)*)

Η Λογγινία Κυρίλλη, *μήτηρ Λογγίνου ἱατροῦ*, κατέχει εκτάσεις γης, τις οποίες ενοικιάζει από τη Θαήσιν Μάρωνος και για τις οποίες καταβάλλει χρηματικά ποσά ως φορολογία, σύμφωνα με τον *P.Mich.* IV.1 224, γρ. 3277-3280, ενώ η Ανθεστία Λουκία μάλλον έχει αναθέσει τη διαχείριση των κτημάτων της στην περιοχή της Καρανίδας στον *ἱατρὸν* Νείλο, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν οι *P.Mich.* IV.1 224, γρ. 4019-4020 και IV.1 225, γρ. 2685-2688.

Ο ίδιος *ἱατρὸς* εμπλέκεται στην καταβολή φόρων από μέρους του Γάιου Ιούλιου Σατορνείλου, σύμφωνα με τους *P.Mich.* IV.1 223, γρ. 2209-2216 και *P.Mich.* IV.1 224, γρ. 2454-2460, ωστόσο ο ρόλος του δεν μπορεί να προσδιορισθεί με βεβαιότητα, καθώς με βάση τα κείμενα ο ενοικιαστής των τμημάτων γης που ο τελευταίος κατέχει είναι ο Σαραπίων (*P.Mich.* IV.1 223, γρ. 2209: *δι(ᾶ) Σαραπ(ίωνος)* και 224, γρ. 2454: *δι(ᾶ) Σαραπίωνος*). Η καταγραφή του Νείλου στους πολύ λακωνικούς και προχειρογραμμένους λογαριασμούς μπορεί να ερμηνευθεί ως πρόθεση του γραφέα να δηλώσει

⁷⁵⁹ S. Strassi Zaccaria, «Prosopografia e incarichi amministrativi a Karanis nel II sec. D.C. Proposte interpretative», *ZPE* 85 (1991), σσ. 245-262. P. van Minnen, «House-to-house enquires: An interdisciplinary approach to Roman Karanis», *ZPE* 100 (1994), σσ. 227-251.

⁷⁶⁰ H. C. Youtie, «Callimachus in the tax rolls», στο *Scriptiunculae* II, σσ. 1035-1041 (= *Proceedings of the 12th International Congress of Papyrology* [Am.Stud.Pap. 7], Toronto 1970, σσ. 545-551). M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 197-204.

στο πρόσωπο του *ιατροῦ* τον καλλιεργητή των εκτάσεων που ο Σαραπίων ενοικιάζει⁷⁶¹.

Στους παραπάνω λογαριασμούς δεν λείπουν οι αναφορές σε *ιατροὺς* που δεν ενοικιάζουν εκτάσεις άλλων, αλλά κατέχουν τμήματα γης ως ιδιοκτήτες. *Ἴατροι* γαιοκτήμονες μνημονεύονται στον *P.Mich.* IV.1 224, γρ. 3768-3769 (Ηράς Πτολεμαίου), γρ. 5318-5320 (Σεμπρώνιος Μαξιμιανός), ενώ στο αριστερό περιθώριο του *P.Mich.* IV.1 225, γρ. 1774 καταγράφεται το ποσό των 26 *δραχμῶν* που καταβάλλει ο *ιατρός* Τκαμήης, για εκτάσεις που ο ίδιος κατέχει⁷⁶².

Προβαίνοντας σε μια συνολική θεώρηση των τριών φορολογικών λογαριασμών από την Καρανίδα, παρατηρούμε πως ακριβής δήλωση της περιοχής στην οποία βρίσκονται οι εκτάσεις που νοικιάζουν ή κατέχουν οι *ιατροὶ* γίνεται μόνο στους *P.Mich.* IV.1 223, γρ. 1955 και *P.Mich.* IV.1 224, γρ. 2354, δηλαδή στην έγγεια ιδιοκτησία του Ταπετεσούχου, την οποία ενοικιάζει η Μελανούς στην *Ψεναρμενησιν* της Καρανίδας. Από το άλλο μέρος, παρόλο που – παραδόξως – καμία αναφορά δεν γίνεται στην έκταση των σχετικών τμημάτων γης, δεν είναι δύσκολο αυτή να προσδιορισθεί, αν κρίνουμε από το πλήθος και το ύψος των φόρων που οι ιδιοκτήτες ή οι ενοικιαστές υποχρεούνται να καταβάλλουν για την κατοχή τους.

Οφείλω, τέλος, να αναφερθώ στον *P.Lond.Herm.* 1 (546-547), κατάλογο φορολόγησης των κατοίκων του χωριού Τεμσεύ Σκόρδων και του *ἐποικίου* Δημέου⁷⁶³ του Ερμοπολίτη νομού, σύμφωνα με τον οποίο ένας από τους ιδιοκτήτες γης των προαναφερθεισών περιοχών του Ερμοπολίτη νομού είναι ο *ιατρός* Κωνσταντίνος, που φορολογείται με 18 *κεράτια*, που ισοδυναμούν με 17.000 *τάλαντα* (φύλλο XIVv, γρ. 28), αρκετά υψηλό ποσό, στην πληρωμή του οποίου ο Κωνσταντίνος προβαίνει *ἄπαξ*.

Από τη μελέτη του συνόλου των σχετικών παπυρικών κειμένων διαπιστώνουμε ότι οι άμεσες αναφορές στην ιδιοκτησία οικημάτων από *ιατροὺς* ή συγγενείς τους είναι λίγες, ενώ περισσότερες είναι οι έμμεσες αναφορές σχετικά με κατοχή οικιών από μέρους τους, όπως καταγράφονται σε τοπογραφικούς καταλόγους ακινήτων, μισθωτήρια συμβόλαια και έγγραφα, στα οποία οι οικίες των *ιατρῶν* χρησιμοποιούνται από τους συντάκτες ως σημεία προσανατολισμού.

⁷⁶¹ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 200-201.

⁷⁶² M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 202, 203.

⁷⁶³ Για τις τοποθεσίες βλ. R. S. Bagnall - J. G. Keenan - L. S. B. MacCoull, *A sixth-century tax register from the Hermopolite nome* (Am.Stud.Pap. 51), Durham 2011, σ. 9, με βιβλιογραφία.

Σύμφωνα με το συμβόλαιο πώλησης τμημάτων οικιών *CPR I 223* (117-137 μ.Χ. - Πτολεμαίς Ευεργέτις) η Πτολεμαίς, σύζυγος του *ίατροῦ* Πτολεμαίου, προβαίνει σε αγορά πωληθέντων τμημάτων οικίας και αιθρίου από τις Απία, Ζοίδα και Ισάριον (γρ. 7-8: *πεπρακέναι τὰς ὀμολογοῦσας ἢ [μὲν Ἀπία κ]αὶ [Ζω]ῖς κοι[νῶς ἐξ ἴσ]ου ἕνατον μέρος ἢ δὲ Ἰσάριον [τριακονθ]εκτον μέρος το[ῦ] / [± ; οἰκ]ίας καὶ αἰθρίου*)⁷⁶⁴, ενώ σε παρόμοιου περιεχομένου έγγραφο, το *CPR I 178* (ca. 120 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 8, μαρτυρείται το όνομα της Πτολεμαΐδος και η ιδιότητά της ως συζύγου του Πτολεμαίου.

Στον τοπογραφικό κατάλογο ακινήτων *SB XXIV 16000* (= *SB VIII 9902* = *P.Berl.Bork. 1· 4^{οῦ}* αι. μ.Χ. - Πανόπολη)⁷⁶⁵ καταγράφεται πλήθος ιδιοκτητών ακινήτων, μεταξύ των οποίων τρεις *ίατροί*, των οποίων τα ονόματα δεν σώζονται εξαιτίας φθοράς του παπύρου (στήλη II, γρ. 42: *Ἰωνος ἱατροῦ*· στήλη IX, γρ. 315: *Ἰωνος ἀπὸ Ψῶ(νεως) ἱατροῦ*· στήλη XV, γρ. 509: *ἄλ(λη) σ[ ]ῶρου ἱατροῦ*). Αν επιτρέπεται να προβῶ σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το εν λόγω κείμενο, πρέπει να ομολογήσω πως η χρήση του εμπρόθετου προσδιορισμού *ἀπὸ Ψῶ(νεως)* προβληματίζει αρκετά. Η ερμηνεία που θέλει τον προσδιορισμό να αναφέρεται στον προσανατολισμό της οικίας ή στην κατεύθυνση της πορείας προς αυτήν (“στραμμένη προς την κόμη Ψώνιν” ή “στον δρόμο από την κόμη Ψώνιν” αντιστοίχως) δεν μπορεί να αποκλεισθεί⁷⁶⁶, ωστόσο πιθανότερη είναι η υπόθεση ότι με τον προσδιορισμό δηλώνεται η καταγωγή του *ίατροῦ*, κατόχου της οικίας⁷⁶⁷.

Περισσότερα είναι τα παπυρικά κείμενα στα οποία οι οικίες των καταγεγραμμένων *ιατρῶν* χρησιμοποιούνται από τους γράφοντες ως σημεία προσανατολισμού άλλων οικιών, κτηρίων ή αγροτεμαχίων.

Σύμφωνα λοιπόν με την ομολογία κατάσχεσης γης *SB IV 7379* (26 Απρ. 177 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), η μισή *ἄρουρα* (= 1.378 τ.μ.) ελαιόδεντρων στην περιοχή *Ψεναρψενῆσιν* (γρ. 20-21) συνορεύει με την οικία του *ίατροῦ* Νείλου (γρ. 35-36: *καὶ τοῦ Ψεναρψενῆσιν ἀρούρης ἡμίσουσ γί/τονες* (leg. γείτονες) *Νείλου ἱατροῦ καὶ τῶν ἀδελ-*

⁷⁶⁴ M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 211-212.

⁷⁶⁵ V. Martin, «Relevé topographique des immeubles d'une métropole (*P.Gen. Inv. 108*)», *RechPap* 2 (1962), σσ. 37-73.

⁷⁶⁶ Πρβλ. στήλη III, γρ. 94: *ἄλ(λη) ἀπὸ νότου*· στήλη IV, γρ. 145: *ἄλ(λη) Τκαυξ ἀπὸ Σεναμονταί*· στήλη VII, γρ. 222: *ἄλ(λη) σὺν ψ[ιλῶ Ἀ]πόλλωνος ἀπὸ Ἰτου*· στήλη X, γρ. 329: *οἰκία Βησᾶ ἄρξ(αντος) ἀπὸ Ἀράβων*· στήλη XI, γρ. 364: *ἄλ(λη) καιν[ῆ] Πλουτογένους ἀπὸ Πτολεμαΐδ[ος]*, γρ. 373: *ἄλ(λη) Θεοδώρου στρ(ατιώτου) ἀπὸ Σεκτυτέως*.

⁷⁶⁷ Βλ. και V. Martin, *ό. π.*, σ. 58.

φῶν. Παρομοίως, η οικία του *ιατροῦ* Πινουτίωνος βρίσκεται προς βορρά του *οἰκοπέδου*, το οποίο παραχωρεί ο Αυρήλιος Ερμίνος στον Αυρήλιο Θεόγνωστο, σύμφωνα με την πράξη πώλησης *P.Lond.* III 1158 ([σσ. 151-152] = *M.Chr.* 256· 11 Δεκ. 226 μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 10. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο *SB VI 8987* (644/5 - Οξύρυγχος), σύμφωνα με τον οποίο οι Ελισάβετ και Ιουστίνα προβαίνουν σε πώληση του *συμποσίου* (“τραπεζαρίας”), και της *αἴθρας* (μικρῆς αυλῆς) της οικίας *τῆς διακειμένης* / *ἐν λ]αύρα Ἀβρααμίου ἱατροῦ* (γρ. 14-15)⁷⁶⁸.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν ανέφερα το μισθωτήριο συμβόλαιο *BGU XIX 2820* (5^{ου} αι. - Ερμούπολη), σύμφωνα με το οποίο ο *ἱατρὸς* Αυρήλιος Ισάκιος Γεννάδιος ενοικιάζει το μισό τμήμα της οικίας και την αυλή (γρ. 8: [*τὸ διαφέρον σοι ἦ]μισυ μέρος οἰκίας..[.]..[.....]οικι[.]*]⁷⁶⁹ *σὺ[ν] αὐλῆ*) ενός ἀγνωστου σε εμάς κατόχου, ἐναντι του ποσού των 100 ἢ 1.000 ασημένιων *ταλάντων* μηνιαίως (γρ. 11-13: *κατὰ μῆνα ἀργυρίου / ταλάντων ± ;]ν*⁷⁷⁰, *ὅπερ ἐνοίκειον [ἀποδώσω σ]οι πρὸς λῆξιν ἐκάστου / μηνὸς ἀνυπερθέτως*). Το αρκετά υψηλό ποσό που ο *ἱατρὸς* υποχρεούται να καταβάλλει ως ενοίκιο μαρτυρεῖ οικονομική άνεση, που προφανῶς απορρέει ἀπὸ τα ἔσοδα του επαγγέλματός του, το οποίο ἴσως στο εξῆς εξασκεῖ στην ενοικιαζόμενη οικία, χρησιμοποιώντας την ως επαγγελματική στέγη.

Μια ομάδα κειμένων, στην πλειονότητά τους προερχόμενων ἀπὸ τη βυζαντινὴ Αἴγυπτο, μαρτυρεῖ ἀνάμειξη *ἱατρῶν* ἢ συγγενῶν τους σε υποθέσεις σχετικές με κληρονομιά⁷⁷¹. Στο πρώτο ἀπὸ αυτά ο *ἱατρὸς* καταγράφεται ως κληρονόμος του πεθερού του, ἐνῶ στα ἐπόμενα ἀπόγονοι *ἱατρῶν* καταγράφονται ως κληρονόμοι περιουσιακῶν στοιχείων των τελευταίων.

Με την ἐπιστολή *SPP XX 129* (4 Φεβρ. 497 μ.Χ. - Οξύρυγχος) ο Αυρήλιος Πτολεμαῖος, *παραλήμπτης* του Απίωνος, του κατόχου μεγάλου *οἴκου* στον Αρσινοῖτη νομό⁷⁷², ἀναφέρει στον *ἔκδικον* της Ηρακλεουπόλεως πως, μετὰ τον θάνατο του χρεωφειλέτη του Απολλῶ, ο γαμπρὸς του *ἱατρὸς* Ἰωάννης, ἀν καὶ *διακάτοχος γεγένηται*

⁷⁶⁸ Για τους ὀρους *αἴθρα* καὶ *συμπόσιον* βλ. παραπάνω, σ. 132 καὶ υποσημ. 549-550.

⁷⁶⁹ Για τη συμπλήρωση του χάσματος βλ. H. Maehler, *BGU XIX 2820*, σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 136).

⁷⁷⁰ Leg. *ἐκατὸν ἢ χιλίων*. H. Maehler, *ὁ. π.*, σχόλ. στη γρ. 12 (σ. 136).

⁷⁷¹ Για τον νόμο κληρονομιάς στην Αἴγυπτο βλ. γενικά: R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt*, σσ. 181-222.

⁷⁷² Για τον *οἶκον* του Απίωνος βλ. γενικά: A. C. Johnson - L. C. West, *ὁ. π.*, σσ. 50-55, 273-274. J. Banaji, *ὁ. π.*, σσ. 205-206. P. Sarris, «Rehabilitating the Great Estate», σσ. 64-68. J. Gascou, «Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine», Appendice I, σσ. 183-200.

πάντων τῶν / παρ' αὐτοῦ καταλελιμμένων πραγμάτων] (γρ. 7-8), καθυστερεῖ την αποπληρωμή του χρέους του Απολλῶ προς τον Αυρήλιο.

Σύμφωνα με το μισθωτήριο συμβόλαιο *BGU XII 2159* (4 Δεκ. 485 μ.Χ. - Ερμούπολη) ο Αυρήλιος Βάνος ενοικιάζει τμήμα καλλιεργήσιμης γης έκτασης 2 *άρουρῶν* (γρ. 7-8), το οποίο ανήκε στην Αυρηλία Ευχαριστία και το οποίο συνορεύει στα δυτικά με τμήματα γης των κληρονόμων ενός *ίατροῦ* (γρ. 11: *λιβὸ[ς γ]ήδια τῶν κληρ(ονόμων) τοῦ ἱατροῦ*). Η επιλογή του γραφέα να μην ονομάσει τον *ίατρόν*, του οποίου οι κληρονόμοι κατείχαν ἔγγεια περιουσία, επιτρέπει να υποθέσουμε πως αυτός μάλλον ἦταν γνωστός στην περιοχή της Ερμούπολης ἢ τουλάχιστον στους συμβαλλόμενους του μισθωτηρίου συμβολαίου.

Ανάλογη περίπτωση γειτνίασης ιδιωτικής περιουσίας με κληρονομιά απογόνων *ίατροῦ* αποτελεί το συμβόλαιο *διαιρέσεως* περιουσίας *P.Ness. III 22* (22 Νοεμ. 566 - Νεσσάνα), κατά το οποίο τα δύο βορινά οικήματα που κληρονομεί ο *Ἄνμος* συνορεύουν δυτικά με την περιουσία των κληρονόμων του *ίατροῦ Ἀλαφαλλου Ζοναίνου* (γρ. 22: *[δ]υ[σ]μῶν τῶν κληρονόμων Ἀλαφαλλου Ζοναίνου τοῦ μακαρ(ίου) ἱατ(ροῦ)*). Με την περιουσία του *ίατροῦ* γειτνιάζουν επίσης δυτικά οι νότιες κατοικίες που κληρονομεί η *Ἄνια* (γρ. 27-28: *δυσμῶν / [αὐτ]ῶν τῶν κληρονόμων Ἀλαφαλλου Ζοναίνου τοῦ μακαρ(ίου)*).

Κληρονόμοι *ίατροῦ* ως κάτοχοι έκτασης γης μνημονεύονται σε δύο λογαριασμούς του κτηματολογίου του *κόμητος* Αμμωνίου, ιδιοκτήτη μεγάλου κτήματος στην Αφροδιτώ⁷⁷³. Σύμφωνα με το εκτενές κτηματολόγιο *SB XX 14669* (524-540 - Αφροδιτώ), άγνωστος – λόγω φθοράς του κειμένου – γαιοκτήμονας έχει στην κατοχή του ορισμένο αριθμό *απαλλοτριωμένων* (*ἀπὸ ἐκβολῆς*⁷⁷⁴) ἀπὸ τους κληρονόμους του *ίατροῦ Παπνοῦτε*⁷⁷⁵ *άρουρῶν*, τις οποίες καλλιεργεῖ ο γεωργὸς Απολλῶς (στήλη I, γρ. 19: *[Ὁ δεῖνα vac. ἀπὸ ἐκβ(ολῆς) κ]λ[(ηρονόμων) Πα]πν(οῦτε) ἱατροῦ ὑπ[ὸ Ἀ]πολλῶν γεωρ(γὸν) (σπορίμης) (ἀρούρας) [*). Παρομοίως, σύμφωνα με τον ιδιωτικό λογαριασμό *SB XX 14670* (= *P.Cair.Masp. II 67140*: μέσα 6^{ου} αι.), οι κληρονόμοι του *ίατροῦ*

⁷⁷³ Βλ. γενικά A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic studies*, σσ. 49-50, 270-272. J. Gascou - L. S. MacCoull, «Le cadastre d'Aphroditô», στο J. Gascou (επιμ.), *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, Appendice I: *P.Cair.Masp. III 67140 (SB XX 14670)*, σσ. 293-295.

⁷⁷⁴ Για τη σημασία που λαμβάνει ο όρος στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα βλ. J. Gascou - L. S. MacCoull, *ό. π.*, σσ. 254-255.

⁷⁷⁵ G. R. Ruffini, *A prosopography of Byzantine Aphrodito* (Am.Stud.Pap. 50), Durham 2011, σ. 412, s. v. "Papnouthis 8".

Παπνοῦτε κατέχουν έκταση γης, την οποία έδωσαν προς απαλλοτρίωση στον Ψαίο και την οποία καλλιεργεί ο Απολλώς (γρ. 3: *όνό(ματος) Ψαί[ο(υ)] Φῆρ ἀπ[ὸ ἐ]κβο- λ(ῆς) κλ(ηρονόμων) Πα[πνο(ῦ)]τε ἰατροῦ[ῦ ὑπ(ὸ)] Ἀπολλῶν γεωρ(γοῦ) σπο(ρίμης γῆς) (ἀρούρης)*).

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το όστρακο *O.Ashm.Shelt.* 41 (6^{ου} αι.), απόδειξη από μέρους των κληρονόμων του *ἰατροῦ* Ερμόφилου ότι έχουν καταβάλει το *έκφόριον* έγγραφιας ιδιοκτησίας, για την οποία ήταν υπεύθυνοι (γρ. 2-4: *όνό(ματος) κλ(ηρονόμων) Ἐρμοφίλου ἰατροῦ / δέδωκ(ας) ἀπὸ λόγ(ου) έκφορ(ίων) ὁμοί(ως) / τῶν ὑφ' ὑμᾶς ἀρουρ(ῶν) καν(όνος) β ἰνδ(ικτίωνος)*)⁷⁷⁶. Ο φόρος, που καταβάλλεται σε είδος, αντιστοιχεί σε 1 *ἀρτάβην* (= 38,80 λίτρα) *ἀράκου*⁷⁷⁷ (γρ. 5), ενώ σύμφωνα με τον εκδότη του κειμένου⁷⁷⁸ η εν λόγω γη αποτελούσε τμήμα μεγαλύτερης έγγραφιας ιδιοκτησίας ενός πλούσιου κατόχου, με τον συντάκτη της απόδειξης να αποτελεί οικονόμο της κτηματικής αυτής ιδιοκτησίας.

γ) Φορολόγηση, οφειλές και άλλες δαπάνες

Η εξέταση των φορολογικών υποχρεώσεων που επιβάρυναν τους *ἰατροὺς* στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο είναι εγχείρημα δύσκολο. Στο μεγάλο χρονικό εύρος (1^{ου} αι. π.Χ. - 6^{ου} αι. μ.Χ.) που καλύπτουν τα σχετικά παπυρικά κείμενα⁷⁷⁹, οι διοικητικές και οικονομικές αποφάσεις της κρατικής εξουσίας, που καθόριζαν το ύψος και τη φύση της φορολόγησης, συνεχώς άλλαζαν ανάλογα με τις κρατικές οικονομικές απαιτήσεις. Ευρέως γνωστή είναι η άποψη ότι οι *ἰατροὶ* καθ' ὅλη τη διάρκεια της μεταφαραωνικής ιστορίας της Αιγύπτου τύγχαναν φοροελαφρύνσεων⁷⁸⁰, ωστόσο η μελέτη του συνόλου των σχετικών με το οικονομικό status των *ἰατρῶν* παπύρων φέρει στο φως έγγραφα που αναφέρονται σε φορολόγησή τους.

Το λακωνικό περιεχόμενο των εν λόγω εγγράφων, στην πλειονότητά τους φορολογικών λογαριασμών, των οποίων οι γραφείς συνήθως αρκούσαν στο να μνημονεύουν το όνομα, το επάγγελμα και το οφειλόμενο ποσό των φορολογούμενων,

⁷⁷⁶ J. C. Shelton, *O.Ashm.Shelt.* 41, εισαγ. σχόλ. (σ. 47).

⁷⁷⁷ Για τον *ἄρακον*, φυτό της συνομοταξίας του *λαθύρου*, που δεν καταναλωνόταν από τον άνθρωπο, παρά μόνο σε περιόδους σιτοδείας, βλ. γενικά Π. Γ. Γεννάδιο, *ό. π.*, I, σ. 127, s. v. “Άρακος”. Α. Dalby, *ό. π.*, σ. 343, s. v. “Vetch”, ενώ για την καλλιέργειά του στην Αίγυπτο βλ. M. Schnebel, *ό. π.*, σσ. 186-187.

⁷⁷⁸ J. C. Shelton, *loc. cit.*

⁷⁷⁹ Ορισμένα από αυτά μνημονεύονται στο H. Harrauer, *CPR XIII*, σ. 98.

⁷⁸⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 81.

δεν επιτρέπει πάντοτε να πληροφορηθούμε τον χαρακτήρα των τελών, τα οποία πάντως στην πλειονότητά τους συνιστούσαν φορολόγηση των περιουσιακών στοιχείων των *ιατρῶν* και όχι επαγγελματικούς φόρους.

Πολύτιμες πληροφορίες για φοροαπαλλαγές των *ιατρῶν* στην πτολεμαϊκή περίοδο αποκτούμε από τον φορολογικό κατάλογο *P.Count.* 8 (243-217 π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), σύμφωνα με τον οποίο οι καταγεγραμμένοι *ιατροὶ* απαλλάσσονται από τον φόρο της *άλικῆς* (γρ. 6)⁷⁸¹, ο οποίος εξασφάλιζε το μονοπώλιο άλατος στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο⁷⁸². Την απαλλαγή φαίνεται πως απολάμβαναν μόνο οι Έλληνες *ιατροὶ*⁷⁸³, όπως συμπεραίνουμε από τον παρόμοιου περιεχομένου *P.Count.* 3 (229 π.Χ.), στον οποίο η καταχώριση των Αιγύπτιων *ιατρῶν* (στήλη III, γρ. 76) δεν αθετείται από τον γραφέα, όπως η καταχώριση των Αιγύπτιων *διδασκάλων* (στήλη IV, γρ. 86-87)⁷⁸⁴.

Αξίζει, βεβαίως, να επισημάνω ότι η απαλλαγή των εκπροσώπων ορισμένων ελεύθερων επαγγελμάτων από τον φόρο της *άλικῆς* είναι γνωστή και από την επιστολή *P.Hal.* 1 (*Dikaiomata*: ca. 259 π.Χ. - Απολλωνοπολίτης νομός) του Απολλώνιου, *διοικητοῦ* της *δωρεᾶς* στη Φιλαδέλφεια επί Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου, στον Ζώιλο, στην οποία ο πρώτος αναφέρει: *ἀφείκαμ[εν] τού[ς] τε διδασκάλους / τῶν γραμμάτων καὶ τοὺς παιδοτρίβας [κ]αὶ τ[οὺς] ± 14 / τὰ περὶ τὸν Διόνυσον καὶ τοὺς νενικηκό[τ]ας τ[ὸν] πενθετηρικὸν / ἀγῶνα καὶ τὰ Βασίλεια καὶ τὰ Πτολε[μ]α[ῖ]α, κ[αθ]άπερ ὁ βασιλεὺς / προστέταχεν, τοῦ ἄλλος τὸ τέλος αὐτοῦς τ[ε] καὶ [οἰκείους]* (στήλη XI, γρ. 260-264)⁷⁸⁵. Παρόλο που οι *ιατροὶ* δεν αναφέρονται στο εν λόγω κείμενο, δεν αποκλείεται η συγκεκριμένη επαγγελματική ομάδα να καταχωριζόταν στο τμήμα του παπύρου που παρουσιάζει χάσμα (γρ. 261).

Οι φοροαπαλλαγές και οι φοροελαφρύνσεις που απολάμβαναν οι *ιατροὶ* κατά την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή φαίνεται πως από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. άρχισαν προοδευτικά να μειώνονται, προφανώς εξαιτίας των οικονομικών και διοικητικών μεταρρυθμίσεων των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, μεταξύ των οποίων και το διάταγμα του Αντωνίνου Ευσεβούς, που σήμανε τον περιορισμό των *ιατρῶν* που απολάμβαναν τα προνόμια της *ἀτέλειας* και της *ἀλειτουρησίας* αναλογικώς με τον πληθυσμό της περιοχής

⁷⁸¹ W. Clarysse - D. Thompson, *P.Count.* 8, σχόλ. στη στήλη XI, γρ. 6 (σ. 234).

⁷⁸² C. Préaux, *L'économie royale*, σσ. 249-252. S. LeRoy Wallace, *Taxation in Roman Egypt*, σσ. 183-184. R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt*, σ. 666.

⁷⁸³ W. Clarysse - D. Thompson, *Counting the people in Hellenistic Egypt*, II, σσ. 52, 53, 162, 163.

⁷⁸⁴ W. Clarysse - D. Thompson, *P.Count.* 3, σχόλ. στη στήλη III, γρ. 76-77 (σ. 113).

⁷⁸⁵ Βλ. M. Rostovtzeff, *A large estate*, σ. 19, υποσημ. 32.

στην οποία αυτοί δραστηριοποιούνταν. Έτσι, εκτός από λίγα κείμενα, χρονολογημένα μέχρι τις αρχές του β' μισού του 2^{ου} αι., που μνημονεύουν ελάφρυνση των φόρων των *ιατρῶν*, οι περισσότεροι φορολογικοί λογαριασμοί ύστερα από το 160 μ.Χ. αναφέρονται σε πληρωμή τελών από αυτούς.

Μπορεί η φράση *χάρι(ς) Ἡρωνι / εἰατρῶ* (leg. *ιατρῶ*) της στήλης XIV, γρ. 8-9 του εκτενούς φορολογικού λογαριασμού του *γραφείου* της Τεβτύνης *P.Mich.* II 123 (45-46 μ.Χ.), εν μέσω καταγραφής οφειλόμενων τελών, να αναφέρεται προφανώς στην απαλλαγή καταβολής τους από τον *ιατρὸν* Ἡρώνα, ωστόσο η καταχώριση ορισμένων *ιατρῶν* στον εκτενή φορολογικό κατάλογο *BGU XVI 2577* (30 π.Χ.-14 μ.Χ. - Ηρακλεόπολη), που κατά πάσα πιθανότητα μαρτυρεί επιβολή του κεφαλικού φόρου (*λαογραφίας*) στην Αίγυπτο⁷⁸⁶, αποδεικνύει ότι οι εκπρόσωποι της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας δεν απαλλάσσονταν από την καταβολή τού εν λόγω φόρου (απ. d, γρ. 322: *Περοβάστ[ι]ς ἱατρὸς δ (ῶν) ἔχ<ε>ι ι β·* γρ. 339: *Γλαυκίας Ἀπολλῶ( ) ἱατρὸ(ς) δ·* γρ. 404: *].ν ἱατροῦ δ*), από τον οποίο περιορισμένος αριθμός εκπροσώπων κοινωνικών ομάδων απολάμβανε απαλλαγή⁷⁸⁷.

Φοροελάφρυνση υπέρ του *ιατροῦ* Σωκράτη και της Ζωσαρίου πρέπει να υποδηλώνει η διαγραφή του πλήρους ποσού των 16 *δραχμῶν, ὀβολοῦ, ἡμιωβολίου* του *ἀριθμητικοῦ κατοίκων*⁷⁸⁸ και η διατήρηση του μισού μέρους τού εν λόγω φόρου, σύμφωνα με τον λογαριασμό *P.Col.* V 1 (ca. 160-161 μ.Χ. - Θεαδέλφεια), στήλη III, γρ. 25-26: *Σωκρά(της) ἱατρὸς / Ζωσάριον Ἰσχυρίωνος (δρχ.) [[ις (ὀβ.) (ἡμιωβ.)]] η (ἡμιωβ.) (διχαλκ.)*⁷⁸⁹. Επιπλέον, η παρατήρηση των εκδοτών⁷⁹⁰ ότι η καταχώριση των φορολογούμενων στις γρ. 13-50 του εν λόγω κειμένου, η οποία λαμβάνει τη μορφή ζευγαριών ή ομάδων ονομάτων (όπως συμβαίνει και στις γρ. 25-26), εμφανίζεται και στον φορολογικό κατάλογο *BGU IX 1897a* (ca. 166 μ.Χ. - Θεαδέλφεια), τους οδήγησε στο να κάνουν λόγο για πληρωμή του καταγεγραμμένου φόρου από τον κάτοχο του πρώτου στη σειρά ονόματος για λογαριασμό των υπολοίπων, ωστόσο ομολογούν ότι η ερμηνεία αυτή είναι εξαιρετικά αμφίβολη.

⁷⁸⁶ W. Brashear, «Egyptians and Greeks in an early laographia account (P.Berol. 25161)», σσ. 41-43. Για τις αποδείξεις που μαρτυρούν επιβολή της *λαογραφίας* κατά τα πρώτα έτη ηγεμονίας του Αυγούστου βλ. A. Monson, «Late Ptolemaic capitation taxes and the Poll Tax in Roman Egypt», σσ. 152-154.

⁷⁸⁷ N. Lewis, *Life in Egypt under Roman rule*, σ. 169.

⁷⁸⁸ J. Day - C. W. Keyes, *P.Col.* V 1, σ. 6. S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 176-180.

⁷⁸⁹ J. Day - C. W. Keyes, *P.Col.* V 1, σχόλ. στη γρ. 26 (σ. 243).

⁷⁹⁰ J. Day - C. W. Keyes, *P.Col.* V 1, σ. 226.

Όσον αφορά στον λογαριασμό *BGU IX 1897a*, η ελάφρυνση του πληρωτέου ποσού *ναυβίου κατοίκων* ή *έναφεσίων*⁷⁹¹, φόρου για τη συντήρηση των καναλιών του αρδευτικού συστήματος, για χάρη των *ιατρῶν* Ηρώδη από την Ευημερία και Θέωνα από την Αρχελαΐδα (στήλη I, γρ. 11-12: *Ἡρώδης ἱατρὸς ἐν Εὐή(μερία) / Θεμουθάρι-ο(ν) Διοδώρου ἐν(αφεσίων) (γίνεται) (ἄρουρα) α*: γρ. 15-16: *Θέων ἱατρὸ(ς) ἐν Αρχ(ε-λαΐδι) / Ἡρακλεία Πτολεμαίου [(ἄρουρα)] α*) μάλλον οφείλεται στη φοροελάφρυνση της οποίας τύγχαναν κάτοικοι του Αρσινοΐτη νομού, οι οποίοι ανήκαν στην προνομιακή κοινωνική ομάδα των *κατοίκων*⁷⁹².

Προς επίρρωση της διαπίστωσης ότι από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. οι *ἱατροὶ* έπαψαν να απολαμβάνουν φοροελαφρύνσεις ή απαλλαγή από την πληρωμή ορισμένων φόρων, παραθέτουμε τον λογαριασμό γαιοκατοχών *P.Corn. 20* (302 μ.Χ.) που κατά τα φαινόμενα μαρτυρεί απαλλαγή *δημοσίου ἱατροῦ* από φορολόγηση γαιοκτησίας. Σύμφωνα με το κείμενο, στο οποίο καταγράφονται τα αποτελέσματα μέτρησης της έγχειας ιδιοκτησίας στην περιοχή της Πτολεμαΐδας Νέας με σκοπό τη φορολόγησή της⁷⁹³, ο *δημόσιος ἱατρὸς* Αυρήλιος Αντίνοος ο και Σακάων φορολογείται μόνο για ορισμένες *ἀρούρας* (συνολικά 6.029 τ.μ.) ιδιωτικής γης που έχει στην κατοχή του (στήλη III, γρ. 54: *ιδιωτικῆς γῆς σπορίμης ἀρούρα[ς] δύο / ὄγδοον ἐ[κκαί]δέκατον, ἄρ(ουραι) β η' ις'*), ενώ δεν επιβαρύνεται φορολογικώς ως καλλιεργητής γῆς *ἀδεσπότου*, δηλαδή ακαλλιέργητης κρατικής γης, την οποία οι γαιοκτήμονες υποχρεούνταν να καλλιεργούν και για την οποία φορολογούνταν⁷⁹⁴.

Λόγω φθοράς του παπύρινου φύλλου δεν είναι δυνατή η ανάγνωση του ποσού που καλείται να καταβάλλει ο *ἱατρὸς* Σαραπίων, σύμφωνα με τον φορολογικό λογαριασμό *P.Stras. IX 866* (165 μ.Χ. - Ευημερία), γρ. 22. Παρομοίως, η ταυτοποίηση του φόρου που καλούνται να πληρώσουν οι φορολογούμενοι σύμφωνα με τον *BGU IX 1898* (172 μ.Χ. - Θεαδέλφεια) καθίσταται προβληματική, καθώς στο κείμενο δεν γίνεται καμία αναφορά στη φύση τού εν λόγω φόρου, ενώ η άποψη ότι πρόκειται για τον κεφαλικό φόρο της *λαογραφίας* δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα.

⁷⁹¹ S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 59-61. D. Bonneau, *Le régime administratif de l'eau du Nil*, σσ. 271-272.

⁷⁹² S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 117-119. M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 175.

⁷⁹³ W. L. Westermann - C. J. Kramer, *P.Corn. 20*, εισαγ. σχόλ. (σ. 108).

⁷⁹⁴ Για την υποχρεωτική καλλιέργεια *ἀδεσπότου γῆς* βλ. *Κώδ. Ίουστ.* 11, 59, 1. W. L. Westermann - C. J. Kramer, *P.Corn. 20*, εισαγ. σχόλ. (σ. 110). A. C. Johnson, «The έπιβολή of land in Roman Egypt», *Aegyptus* 32 (1952), σσ. 61-72. V. Nutton, «Archiatroi», σ. 213. Επίσης M. Hist Raj, *ό. π.*, σ. 207.

Αρκετά πολύπλοκο είναι το νόημα του καταλόγου *P.Hamb.* III 225 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), ο οποίος μάλλον αποτελεί πληρωμή άγνωστου φόρου επιβαλλόμενου σε απόστρατους στρατιωτικούς. Μεταξύ των ονομάτων πολλών *οὔετρανῶν* συγκαταλέγεται και αυτό του Σεραπίωνος *ίατροῦ* (στήλη II, γρ. 36), ο οποίος πιθανότατα ήταν στρατιωτικός *ίατρός*, όμως το ποσό που υποχρεούται να καταβάλλει δεν σώζεται στον πάπυρο.

Στις σελίδες που ακολουθούν πραγματεύομαι εκ νέου – αυτή τη φορά με βάση τους φόρους και τα ποσά που καλούνται να καταβάλλουν οι φορολογούμενοι – την ομάδα των τριών φορολογικών λογαριασμών από την Καρανίδα (*P.Mich.* IV.1 223, 224 και 225, 171-175 μ.Χ.). Υπενθυμίζω πως παρόλο που στα κείμενα καταχωρίζονται ορισμένοι *ίατροι* ως ιδιοκτήτες εκτάσεων γης, η πλειονότητα των εκπροσώπων της επαγγελματικής αυτής ομάδας που μνημονεύεται στους εν λόγω παπύρους ανήκουν στην κατηγορία των φορολογούμενων που ενοικιάζουν εκτάσεις γης άλλων γαιοκτημόνων και προβαίνουν στην καλλιέργειά τους.

Οι *ίατροι* που μνημονεύονται στο κείμενο των τριών λογαριασμών επιβαρύνονται – οι ίδιοι ή συγγενικά τους πρόσωπα – με φόρους σχετικούς με την εκμετάλλευση γης, όπως η *ἀπόμοιρα*, η *ἐλαίας παραγωγή*, το *ἐπαρούριον*, ο *κόλλυβος*, η *γεωμετρία*, το *ναύβιον κατοίκων* και *ἐναφεσίων*⁷⁹⁵. Παράλληλα, σε ορισμένες περιπτώσεις καταγράφονται πρόσθετες στις παραπάνω εισφορές (*προσδιαγραφόμενα*)⁷⁹⁶, ενώ οι φορολογούμενοι καταβάλλουν κάποτε τον φόρο της *γραμματείας φυλακιῶν*, που μάλλον σχετίζεται με φορολογία της ἐγγειας ιδιοκτησίας των *φυλακιῶν*⁷⁹⁷.

Οι πίνακες που ακολουθούν συνοψίζουν το είδος και το ποσό του φόρου, τον οποίο καλούνται να πληρώσουν οι *ίατροι* που μνημονεύονται στους εν λόγω λογαριασμούς ως ενοικιαστές ἐγγειας ιδιοκτησίας.

Η Μελανούς, *γυνή Πρίσκου ἱατροῦ*, καταβάλλει, ως ενοικιαστής γης ανήκουσας στον Ταπετεσούχο Κορακίωνος, για το 11^ο έτος φορολόγησης του *παραδείσου* στην περιοχή *Ψεναρπενήσιν* της Καρανίδας:

⁷⁹⁵ Βλ. γενικά S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 47-62. D. Bonneau, *ό. π.*, σσ. 271-272.

⁷⁹⁶ S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 58-60. Βλ. επίσης V. B. Schuman, «The “Rate” of *Prosdigraphomena*», *BASP* 16 (1979), σσ. 125-130, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁷⁹⁷ S. LeRoy Wallace, *ό. π.*, σσ. 277-278.

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο προσδιαγραφόμενων
<i>P.Mich.IV.1</i> 223, γρ. 1954- 1959	<i>ἀπόμοιρα</i> <i>ἐλαίας παραγωγή</i> <i>ναύβιον</i> <i>ἐπαρούριον</i> <i>κόλλυβος</i>	<i>(δρ.) κ (τριώβ.) (ήμιωβ.)</i> <i>(δρ.) γ (ὀβ.) χ(αλκ. Β)</i> <i>(δρ.) β</i> <i>(δρ.) ιζ (τριώβ.) (ήμιωβ.)</i> <i>(πεντώβ.) χ(αλκ. β)</i>	<i>(δρ.) ς (τετρώβ.)</i> <i>χ(αλκ. β)</i>

ενώ για άλλες εκτάσεις γης που καλλιεργεί καταβάλλει:

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο προσδιαγραφόμενων
<i>P.Mich.IV.1</i> 223, γρ. 1959- 1963	<i>ἀπόμοιρα</i> <i>ἐλαίας παραγωγή</i> <i>ναύβιον</i> <i>ἐπαρούριον</i> <i>κόλλυβος</i>	<i>(δρ.) α</i> <i>(ὀβ.) (ήμιωβ.)</i> <i>(ὀβ.)</i> <i>(δρ.) α (ήμιωβ.) χ(αλκ. β)</i> <i>(ήμιωβ.)</i>	<i>(ὀβ.) γ χ(αλκ. β)</i>

Ο γραφέας έχει καταχωρίσει στις ίδιες γραμμές (1955-1963) τα ποσά της γεωμετρίας, του ναυβίου κατοίκων, του κολλύβου και των αντίστοιχων προσδιαγραφόμενων του 12^{ου} έτους, τα οποία οφείλει ο Ταπετεσούχος και τα οποία παραθέτω συγκεντρωτικά:

Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)
<i>γεωμετρία</i>	<i>(δρ.) νε (τετρώβ.)</i>
<i>ναύβιον κατοίκων</i>	<i>(δρ.) β (πεντώβ.) (ήμιωβ.)</i>
<i>κόλλυβος</i>	<i>(ήμιωβ.)</i>
<i>προσδιαγραφόμενα</i> (σύνολο)	<i>(δρ.) δ (διώβ.) (ήμιωβ.)</i>

Η Μελανούς καλείται να καταβάλει για το 12^ο έτος ποσά αντίστοιχων φόρων, για την έκταση γης στην περιοχή Ψεναρπενήσιν Καρανίδος που της παραχωρεί ο Ταπετεσούχος, σύμφωνα με τον *P.Mich. IV.1 224*:

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο προσδιαγραφόμενων
<i>P.Mich.IV.1</i> 224, γρ. 2353- 2357	<i>ἀπόμοιρα</i> <i>ἐλαίας παραγωγή</i> <i>ναύβιον</i> <i>ἐπαρούριον</i> <i>κόλλυβος</i> <i>γεωμετρία</i>	<i>(δρ.) κ (τριώβ.) (ήμιωβ.)</i> <i>(δρ.) γ (ὀβ.) χ(αλκ. β)</i> <i>(δρ.) β (ήμιωβ.)</i> <i>(δρ.) ιζ (τριώβ.) (ήμιωβ.)</i> <i>(πεντώβ.) χ(αλκ. β)</i> <i>(δρ.) να (τριώβ.)</i>	<i>(δρ.) θ (πεντώβ.)</i> <i>(ήμιωβ.) χ(αλκ. β)</i>

Παράλληλα, σύμφωνα με τη γρ. 2357 του ίδιου κειμένου, καταβάλλει το *ναύβιον κατοίκων*, τον *κόλλυβον* και τα αντίστοιχα *προσδιαγραφόμενα* του 13^{ου} έτους:

Φόρος	Ποσό
<i>ναύβιον κατοίκων</i>	(<i>δρ.</i>) β (<i>πεντώβ.</i>) (<i>ήμιωβ.</i>)
<i>κόλλυβος</i>	(<i>ήμιωβ.</i>)
<i>προσδιαγραφόμενα</i>	(<i>διώβ.</i>)

Όπως και στην περίπτωση του *P.Mich. IV.1 223*, έτσι και στον παρόντα λογαριασμό, καταχωρίζονται οφειλόμενα ποσά που αφορούν σε τμήματα γης που δεν τοποθετούνται στην *Ψεναρπενήσιν*, τα οποία ο Ταπετεσούχος πληρώνει δια μέσου της Μελανούτος:

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο <i>προσδιαγραφόμενων</i>
<i>P.Mich.IV.1</i> 224, γρ. 2358- 2360	<i>ἀπόμοιρα</i> <i>ἐλαίας παραγωγή</i> <i>ναύβιον</i> <i>ἐπαρούριον</i> <i>κόλλυβος</i> <i>γεωμετρία</i>	(<i>δρ.</i>) α (<i>τετρώβ.</i>) (<i>όβ.</i>) (<i>ήμιωβ.</i>) (<i>όβ.</i>) (<i>δρ.</i>) α (<i>ήμιωβ.</i>) χ(<i>αλκ. β</i>) (<i>ήμιωβ.</i>) (<i>δρ.</i>) δ (<i>διώβ.</i>) (<i>ήμιωβ.</i>)	(<i>πεντώβ.</i>)

Στον πίνακα που ακολουθεί συγκεντρώνονται τα ποσά της *γεωμετρίας* και των *προσδιαγραφόμενων*, με τα οποία επιβαρύνεται η Ανθεστία Λουκία κατά το 12^ο έτος και τα οποία καταβάλλει για λογαριασμό της ο *ίατρος* Νείλος:

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)
<i>P.Mich.IV.1</i> 224, γρ. 4020	<i>γεωμετρία</i>	(<i>δρ.</i>) οβ (<i>ήμιωβ.</i>)
	<i>προσδιαγραφόμενα</i>	(<i>δρ.</i>) δ (<i>τριώβ.</i>) χ(<i>αλκ. β</i>)

ενώ στον παρακάτω πίνακα καταγράφονται οι φόροι που ο ίδιος πρόκειται να πληρώσει κατά το 13^ο έτος, σύμφωνα με τον *P.Mich. IV.1 225*:

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο <i>προσδιαγραφόμενων</i>
<i>P.Mich.IV.1</i> 225, γρ. 2686- 2688	<i>ἀπόμοιρα</i> <i>ἐλαίας παραγωγή</i> <i>ναύβιον</i> <i>ἐπαρούριον</i> <i>κόλλυβος</i>	(<i>δρ.</i>) κη (<i>πεντώβ.</i>) (<i>δρ.</i>) δ (<i>ήμιωβ.</i>) χ(<i>αλκ. β</i>) (<i>δρ.</i>) β (<i>πεντώβ.</i>) (<i>ήμιωβ.</i>) (<i>δρ.</i>) ιθ (<i>όβ.</i>) (<i>ήμιωβ.</i>) (<i>δρ.</i>) α (<i>ήμιωβ.</i>)	(<i>δρ.</i>) η (<i>τετρώβ.</i>) (<i>ήμιωβ.</i>)

Παρόλο που, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο τρόπος με τον οποίο ο *ίατρος* Νείλος εμπλέκεται στην καταβολή φόρων από μέρους του Γάιου Ιούλιου Σατορνείλου (*P.Mich. IV.1 223*, γρ. 2209-2216 και *P.Mich. IV.1 224*, γρ. 2454-2460) δεν μπορεί

να προσδιορισθεί με βεβαιότητα, η καταγραφή του στους λογαριασμούς μπορεί να ερμηνευθεί ως πρόθεση του γραφέα να δηλώσει στο πρόσωπο του *ίατροϋ* τον υπεύθυνο για την καλλιέργεια της γης που ο Σαραπίων ενοικιάζει και για τις οποίες φορολογείται για το 11^ο έτος ως εξής:

Κείμενο	Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο <i>προσδιαγραφόμενων</i>
<i>P.Mich.IV.1</i> 223, γρ. 2209- 2216	<i>ἀπόμοιρα</i>	(δρ.) λ (ὀβ.) (ήμιωβ.) χ(αλκ. β)	(δρ.) ι (ὀβ.)
	<i>ἐλαίας παραγωγή</i>	(δρ.) ε (ὀβ.) (ήμιωβ.) χ(αλκ. β)	
	<i>ναύβιον</i>	(δρ.) γ (ήμιωβ.)	
	<i>ἐπαρούριον</i>	(δρ.) κγ (τριώβ.)	
	<i>κόλλυβος</i>	(δρ.) α (ὀβ.) (ήμιωβ.) χ(αλκ. β)	
	<i>ναύβιον κατοίκων</i> <i>ναύβιον ἐναφείων</i> <i>γραμματεία</i> <i>φυλακιδῶν</i>	- (τριώβ.) (ήμιωβ.) (διώβ.)	

ενώ με τα ίδια ποσά φορολογείται και κατά το 12^ο έτος (*P.Mich. IV.1* 224, γρ. 2454-2460), με εξαίρεση το *ναύβιον κατοίκων* του 13^{ου} έτους, για το οποίο καταβάλλει φόρο (δρ.) α (ὀβ.) (ήμιωβ.) (γρ. 2357).

Σύμφωνα με τον *P.Mich. IV.1* 224, γρ. 3277-3280, η Λογγινία Κυρίλλη, μητέρα του *ίατροϋ* Λογγίνου, οφείλει να καταβάλλει τα κάτωθι ποσά για λογαριασμό της Θαήσιος Μάρωνος:

Φόρος	Ποσό (συνολικό για κάθε φόρο)	Σύνολο <i>προσδιαγραφόμενων</i>
<i>ἀπόμοιρα</i> <i>ἐλαίας παραγωγή</i> <i>ναύβιον</i> <i>ἐπαρούριον</i> <i>κόλλυβος</i> <i>γεωμετρία</i>	(δρ.) α (πεντώβ.) χ(αλκ. β) (διώβ.) (ὀβ.) χ(αλκ. β) (δρ.) α (ὀβ.) (ήμιωβ.) (ήμιωβ.) (δρ.) δ (τετρώβ.) χ(αλκ. β)	(τετρώβ.) (ήμιωβ.)

Εξαίρεση στον κανόνα της εκμετάλλευσης και κατά συνέπεια φορολόγησης εκμισθωμένης από *ίατρον* γης στα ανωτέρω κείμενα αποτελούν η περίπτωση του *ίατροϋ* Ηρά και του *ίατροϋ* Σεμπρώνιου Μαξειμιανού, οι οποίοι φαίνεται πως καταβάλλουν το ποσό των εισφορών για την εκμετάλλευση τμήματος γης, το οποίο δεν ενοικιάζουν αλλά κατέχουν οι ίδιοι. Σύμφωνα λοιπόν με τον *P.Mich. IV.1* 224, οι *ίατροι* καταβάλλουν:

	Φόρος	Ποσό
Ηράς Πτολεμαίου (γρ. 3769-3770)	γεωμετρία προσδιαγραφόμενα	(δρ.) κη (διώβ.) χ(αλκ. β) (δρ.) α (τετρώβ.) (ήμιωβ.) χ(αλκ. β)

	Φόρος	Ποσό (συνολικό)
Σεμπρόνιος Μαξιμιανός (γρ. 5318-5320)	γεωμετρία προσδιαγραφόμενα	(δρ.) ριγ (τετρώβ.) (δρ.) ζ (τριώβ.) (ήμιωβ.)

Στο αριστερό περιθώριο της στήλης του *P.Mich. IV.1 225*, γρ. 1774 καταχωρίζεται επίσης το όνομα του *ίατροῦ* Τακμήους συνοδευόμενο από την καταγραφή του ποσού των 26 δραχμῶν.

Τέλος, κατάλογο πληρωμής κεφαλικού φόρου πρέπει να αποτελεί ο *P.Ryl. II 206A* (3^{ου} αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 1: *κατ' ἄνδρα κριθῆς*, στον οποίο καταγράφονται ονόματα ανδρῶν, στην πλειονότητά τους αξιωματούχων, που οφείλουν να καταβάλουν ποσότητα κριθῆς. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται ο *ίατρος* Σαραπάμμων, που μαζί με τον *δουπλικιάριον Ἀπολινάριον* (sic) καταβάλλουν 34 *ἀρτάβας* (= 1.319 λίτρα) κριθῆς (γρ. 6-8).

Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού σήμαναν το τέλος της ύπαρξης του μεγάλου πλήθους των φόρων της ρωμαϊκής περιόδου και την ομαδοποίησή τους σε ενιαίο τέλος, που ως μονάδα του είχε την ελάχιστη έκταση γης (*ἄρουρα*), χωρίς βεβαίως η επιβολή έκτακτων επιμέρους εισφορῶν να πάψει να υφίσταται⁷⁹⁸, ενώ από τον 4^ο αι. μ.Χ. παρατηρείται ομαδοποίηση των επιμέρους φόρων υπό τους όρους *δημόσια* και *κανονικά*⁷⁹⁹, οι οποίοι καταβάλλονταν σε χρήμα ή σε είδος. Κατά τη βυζαντινή περίοδο τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται σε κατά κεφαλήν φορολογία δεν είναι πολλά, δεδομένου πως οι ενδείξεις ύπαρξης ενιαίου κεφαλικού φόρου στην Αίγυπτο είναι λίγες και αβέβαιες⁸⁰⁰. Αντιθέτως, τα περισσότερα από τα έγγραφα που κάνουν λόγο για καταβολή τελῶν από *ίατρος* προέρχονται κατά κύριο λόγο από αρχεία κατόχων μεγάλης ιδιοκτησίας ή αποτελούν κατάστιχα φοροεισπρακτόρων χωριῶν και κωμῶν της εκάστοτε επαρχίας.

⁷⁹⁸ A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σσ. 231, 239-240.

⁷⁹⁹ J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, σσ. 92, 190.

⁸⁰⁰ Βλ. σχετικά A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σ. 265.

Ένα παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας κειμένων αποτελεί ο εκτενής κατάλογος αποδείξεων και δαπανών *P.Oxy. XVI 1912* (566 - Οξύρυγχος), ο οποίος, όπως και ο 1911 (557 μ.Χ.), αποτελεί έγγραφο που κατά πάσα πιθανότητα αφορά στην οικονομική διαχείριση του κτήματος της οικογένειας του Απίωνος στον Οξύρυγχίτη νομό⁸⁰¹. Στο τελευταίο τμήμα των καταχωρισμένων αποδείξεων εισπραξης χρημάτων από την *κόμην* Πέτη (στήλη VI, γρ. 98) καταγράφεται ο *ίατρος* Ισαείας από την *κόμην* Τάνιν, που καταβάλλει ποσότητα 1 *άρτάβης σίτου* (στήλη VI, γρ. 103: [*π(αρά) ; Ί]σαείου ιατροῦ ἀπὸ Ί[ά]νεως (;) [σίτου] κ(αρκέλλω) (άρτάβης)*).

Φορολόγηση στο επίπεδο της κόμης μαρτυρεί ο *P.Lond.Herm. 1* (546-547), κατάλογος φορολόγησης των κατοίκων του χωριού Τεμσεύ Σκόρδων και του *έποικίου* Δημέου του Ερμπολίτη νομού. Ο συντάκτης του εκτενούς καταλόγου, ο οποίος δεν κατονομάζεται αλλά μάλλον ταυτίζεται με τον *βοηθόν* του φύλλου XXI recto, γρ. 5-6 (*όμοί(ως) (ὑπὲρ) ταπάν(ης) [leg. δαπάνης] τοῦ βοηθ(οῦ) / (ταλάντων) (μυριάδες) ιη*)⁸⁰², προβαίνει σε καταγραφή του χρηματικού ποσού που οφείλει καθένας από τους ιδιοκτήτες γης των προαναφερθεισών περιοχών του Ερμπολίτη νομού (*μερισμός*) για την αποπληρωμή του ενιαίου φόρου γαιοκτησίας (*δημόσιον*⁸⁰³)⁸⁰⁴. Ένας από τους ιδιοκτήτες είναι ο *ίατρος* Κωνσταντίνος, που φορολογείται με 18 *κεράτια*, τα οποία ισοδυναμούν με 17.000 *τάλαντα* (φύλλο XIVv, γρ. 28), ποσό που ο Κωνσταντίνος καταβάλλει *ἅπαξ*.

Σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες λογαριασμούς *P.Mich. IV.1 223, 224* και 225, σύμφωνα με τους οποίους οι καταγεγραμμένοι *ίατροι* πλήρωναν φόρο για έκταση γης που οι ίδιοι νοίκιαζαν, στους παπύρους που ακολουθούν, οι καταγεγραμμένοι *ίατροι* φαίνεται πως λειτουργούν ως μεσάζοντες στην πληρωμή εισφορών, τις οποίες άλλοι φορολογούμενοι οφείλουν να καταβάλλουν. Η πρακτική κατά την οποία η πληρωμή ενός φόρου ή γενικότερα μιας εισφοράς δεν γινόταν άμεσα από τον φορολογούμενο, αλλά από άλλο φυσικό ή νομικό πρόσωπο (μοναστήρι, εκκλησία, γραφείο κτλ.), με το οποίο ο φορολογούμενος είχε κάποια σχέση, ήταν διαδεδομένη στην Αίγυπτο⁸⁰⁵, ωστόσο στα παρακάτω κείμενα δεν αποσαφηνίζεται η σχέση μεταξύ του

⁸⁰¹ B. P. Grenfell - A. S. Hunt - H. I. Bell, *P.Oxy. XVI 1912*, εισαγ. σχόλ. (σσ. 157-158).

⁸⁰² R. S. Bagnall - J. G. Keenan - L. S. B. MacCoull, *ό. π.*, σ. 34.

⁸⁰³ Για τον *μερισμόν* και για τον φόρο του *δημοσίου* στη βυζαντινή Αίγυπτο βλ. A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σσ. 267.

⁸⁰⁴ R. S. Bagnall - J. G. Keenan - L. S. B. MacCoull, *loc. cit.*

⁸⁰⁵ Πρβλ. *P.Sorb. II 69, passim*. J. Gascou, *Un codex fiscal hermopolite (P.Sorb. II 69)*, σσ. 23-25.

φορολογούμενου και του *ίατροῦ*, το αν ο τελευταίος είχε συμμετοχή στο καταβαλλόμενο ποσό ή απλώς εισέπραττε τα ποσά εν είδει φοροεισπράκτορα⁸⁰⁶.

Αναφορά στην πληρωμή του τέλους της *έμβολῆς*, της ετήσιας εισφοράς – σε *σίτον* ή χρήμα – της Αιγύπτου για τη διατροφή του πληθυσμού της πρωτεύουσας (*annona civica*)⁸⁰⁷, γίνεται στον *SPP* III 562 (7^{ου}-8^{ου} αι. – Αρσινοΐτης νομός), σύμφωνα με τον οποίο ο *ίατρος* Μηνάς πρόκειται να πληρώσει για λογαριασμό του *ταρσικαρίου*⁸⁰⁸ Κοσμά το τρίτο μέρος του καθορισμένου ποσού της *έμβολῆς σίτου* της ογδότης *ίνδικτιώνος* (γρ. 1-4: *σίτου έμβολ(ῆς) ογδότης ί(ν)δ(ικτίωνος) χω(ρίου) Βήλ(ου) [± 4] / Κοσμά ταρσικαρίου δ(ιὰ) Μη(νᾶ) Που( ) ίατρ[οῦ] ± 5 / ἀπὸ ἀρταβῶν ... / τὸ (τρίτον) μέρος*)).

Η καταχώριση ορισμένων ονομάτων ατόμων, συνοδευόμενων από την πρόθεση *δ(ιὰ)*, και η καταβολή αριθμού *νομισματίων* από μέρους τους, οδήγησαν τον εκδότη⁸⁰⁹ του στρατιωτικού λογαριασμού *P.Ness.* III 36 (6^{ου} αι. – Νεσσάνα) να συμπεράνει πως το κείμενο αναφέρεται σε αποδείξεις καταβολής φόρων, με τα καταγεγραμμένα πρόσωπα να αναμειγνύονται με κάποιον τρόπο στη συλλογή τους. Μεταξύ των καταχωρισμένων ονομάτων βρίσκεται και αυτό του *ίατροῦ* Ιωάννου, ο οποίος καταβάλλει $3\frac{2}{3}$ *νομισμάτια* (γρ. 15: *δ(ιὰ) Ιωάννου ίατροῦ νο(μισμάτια) γβ*).

Παρόλο που ο ρόλος του *ίατροῦ* Μηνά, που σύμφωνα με τον *SB* XXII 15726 (6^{ου} αι. – Κιεράτου), γρ. 1-3 μεσολαβεί μεταξύ του *υποδέκτου* Κυρικού και του *υποδέκτου* Θεόδωρου για την παράδοση τεσσάρων *σάκκων σίτου*, είναι κάπως ασαφής, ο *ίατρος* θα μπορούσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του ως βοηθός των δύο *υποδεκτῶν*, *δημοσίων* λειτουργῶν με καθήκον τη συλλογή φόρων⁸¹⁰. Από το άλλο μέρος, ρόλο διαμεσολαβητή ως άνθρωπος εμπιστοσύνης πρέπει να είχε ο *ίατρος* Αλάς, σύμφωνα

⁸⁰⁶ Πρβλ. το κεφάλαιο για τους *δημοσίους ίατρούς*, όπου τίθεται το ζήτημα της επιφόρτισης ορισμένων *ιατρῶν* με το καθήκον της εισπραξης φόρων.

⁸⁰⁷ Για τη συνεισφορά της Αιγύπτου στη διατροφή του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. A. Segrè, «Essays on Byzantine economic history I: The *annona civica* and the *annona militaris*», σσ. 395-404. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, σσ. 106-112. A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σ. 234.

⁸⁰⁸ Επρόκειτο για *γναφέα* που ειδικευόταν στην επεξεργασία υφασμάτων από την Ταρσό της Κιλικίας. *LSJ*, s. v. “ταρσικάριος”. J. P. Wild, «The *tarsikarios*, a Roman linen-weaver in Egypt», στο J. Bibauw (επιμ.), *Hommages à Marcel Renard I-III* (Latomus 102), Bruxelles 1969, II, σσ. 810-819.

⁸⁰⁹ C. J. Kraemer, *P.Ness.* III 36, εισαγ. σχόλ. (σ. 111).

⁸¹⁰ F. Oertel, *Die Liturgie*, σσ. 222-225. A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σ. 328. N. Lewis, *The compulsory public services*, σ. 48. Βλ. επίσης P. Sijpesteijn, «Varia Papyrologica III», *ZPE* 100 (1994), σ. 273.

με την επιστολή SB XIV 11853 (3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ.), καθώς ο συντάκτης της Πρόκλος παραγγέλλει στον Σαραπίωνα να αποδώσουν εμπρόθεσμα, αυτός, ο *ιατρὸς* Αλάς και *E[.]...ρ ὁ ἀδελφός*, τον ανάλογο φόρο στον Λόγγο, λαμβάνοντας γραπτή απόδειξη πληρωμῆς του (γρ. 10-12: Ἐὰν ὁ καιρὸς γένηται τοῦ φόρου μοι.τωνος σοι [σ]ὺ καὶ / Ἀλᾶς ὁ ἱατρὸς καὶ E[.]...ρ ὁ ἀδελφός' λαβόντες παρὰ τοῦ γεωργοῦ δότε αὐτό<ν> Λόγγω, / λαβόντες [± ;] παρ' αὐτ[ο]ῦ ἀποχὴν ἔνγραπτον [leg. ἔγγραπτον]).

Οι πληροφορίες που παρέχει μια ομάδα παπυρικών λογαριασμών του 7^{ου}-8^{ου} αι. από την Αφροδιτώ της Αιγύπτου σχετικά με την καταβολή φόρων από *ιατροὺς* εκ μέρους άλλων φορολογούμενων δεν εξαντλούν τη σπουδαιότητα των εν λόγω κειμένων, τα οποία αποτελούν ταυτοχρόνως εξαιρετική πηγή για την πιεστική φορολογική πολιτική των Αράβων προς τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολῆς⁸¹¹, πολιτική που ενώ τον 7^ο αι. ήταν μάλλον ήπια, από τον 8^ο αι. έγινε πολύ πιο αυστηρή⁸¹². Τα κείμενα αυτά μαρτυρούν την κατ' ἀνδρα πληρωμὴ ορισμένων φόρων γαιοκτησίας – που εντάσσονταν στην κατηγορία του ενοποιημένου τέλους των *δημοσίων* – και της *ἐμβολῆς*, τους οποίους υποχρεούνταν να καταβάλουν μόνο οι μη εξισλαμισμένοι κάτοικοι των κατακτημένων περιοχών, μεταξύ των οποίων και η χώρα του Νείλου⁸¹³.

Σύμφωνα λοιπόν με τον λογαριασμό *P.Lond.* IV 1419 (716-717) ο *ιατρὸς* Πέτρος πρόκειται να καταβάλει το ποσό του 1 *νομισματίου* 8 *κερατίων* για το τέλος της γαιοκτησίας και 5 *ἀρτάβας σίτου* που αντιστοιχούν στον φόρο της *ἐμβολῆς* (φύλλο XXVII, γρ. 1107: [δ(ιὰ)] Πέτρος [leg. Πέτρου] ἱατροῦ (καὶ) ἄλλω(ν) ἐπι( ) νό(μισμα) α (κεράτια) η σί(του) ἀρτ(άβαι) ε). Παράλληλα, επιβαρύνεται με την πληρωμὴ δύο ακόμη τελών (φύλλο XXVII, γρ. 1108: νο(μίσματα) γ (κεράτια) ι ἐπικ( )δ( ) (κεράτια) ια νο(μί-

⁸¹¹ G. E. von Grunebaum, *Classical Islam. A history 600-1258* (μτφρ. K. Watson), London 1970, σσ. 73-75. G. Endress, *ΙΣΛΑΜ. Μια εισαγωγή στην ιστορία του*, σσ. 117-118.

⁸¹² Για την αλλαγή αυτή στην πολιτική των Αράβων κατά την επέλασή τους προς τα δυτικά και για τον τρόπο με τον οποίο αυτή η αλλαγή μαρτυρείται στις γραπτές πηγές της περιόδου βλ. A. Paracostantinou, «Administering the early Islamic Empire: Insights from the papyri», στο J. Haldon (επιμ.), *Money, power and politics in Early Islamic Syria. A review of current debates*, Farnham 2010, σσ. 57-74.

⁸¹³ H. I. Bell, *P.Lond.* IV 1419, εισαγ. σχόλ. (σσ. 167-168). L. Casson, «Tax-collection problems in early Arab Egypt», *TAPhA* 69 (1938), σσ. 274-291. Για την αυστηρή φορολογική πολιτική των Αράβων ως μέσο οικονομικής, κοινωνικής και θρησκευτικής πίεσης στους κατακτημένους λαούς της Ανατολῆς (με ιδιαίτερη αναφορά στην Αίγυπτο) βλ. P. M. Sijpesteijn, «The Arab conquest of Egypt», σσ. 445-446, 450, 453-454. Eadem, *Shaping a muslim state. The world of a mid-eight-century Egyptian official*, Oxford 2013, σσ. 95-100, ενώ επιπλέον βιβλιογραφία για το φορολογικό σύστημα των Αράβων προσφέρεται στον ιστότοπο hum.leiden.edu.

ματα) γ (κεράτια) ιβ), των οποίων η φύση δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια, ωστόσο μάλλον πρόκειται για τον κεφαλικό φόρο και ορισμένα συμπληρωματικά ποσά⁸¹⁴. Σύμφωνα με το ίδιο κείμενο, οι απόγονοι του *ίατροῦ* Φοιβάμμωνος επιβαρύνονται με φόρο άγνωστου – λόγω φθοράς του παπύρου – ύψους για εκτάσεις γης στην περιοχή Τσεμάου (φύλλο XXXII, γρ. 1309: *τόπ<ου> Τσεμαου δ(ιὰ) τ(ῶν) τέκνων Φοιβ(άμμωνος) ἰατρ<οῦ> [ ]*).

Εκτός από τα *δημόσια*, με τον επιπλέον φόρο της *δαπάνης*, τέλους που προοριζόταν για την κάλυψη εξόδων των διοικητικών αξιωματούχων, επιβαρύνονται οι φορολογούμενοι του *P.Lond. IV 1421 (705)*, μεταξύ των οποίων άγνωστος, που καταβάλλει το ποσό του 1 νομισματίου *ὑπὲρ δημοσίων* και 1 νομισματίου και αριθμού *άρταβῶν σίτου ὑπὲρ δαπάνης*, δια μέσου της Ιωαννίας, κόρης του *ίατροῦ* Κολλούθου (φύλλο IV, γρ. 70-71: *[δ(ιὰ) Ἰ]ωαννία<ς> [Κο]λλούθ(ου) ἰα[τ]ροῦ (ὑπὲρ) δημ(οσίων) με(ρους) τ<οῦ> αὐ(τοῦ) νό(μισμα) α / δ(α)π(άνης) νο(μίσματος) γί(νεται) νό(μισμα) α [σί(του) ἄρτ(άβαι)]*).

Η αυστηρή φορολογική πολιτική των Αράβων στην Ανατολή είχε ως αποτέλεσμα, πέρα από τον εξισλαμισμό, την αναγκαστική μετακίνηση αλλόθρησκων πληθυσμών από τις πατρογονικές τους εστίες σε άλλες περιοχές προς αναζήτηση ηρεμίας και ασφάλειας. Παπυρικά έγγραφα του 8^{ου} αι., οπότε η φορολόγηση των κατακτημένων περιοχών έγινε πιο πιεστική, αποτελούν μάρτυρες αυτής της αναζήτησης διεξόδου από την όχι βίαιη πλην αποτελεσματική αραβική επέλαση, καθώς περιέχουν καταλόγους φυγάδων (*fugitives*)⁸¹⁵, δηλαδή κατοίκων της χώρας του Νείλου που αναγκάστηκαν να προβούν σε εσωτερική μετανάστευση, εξαιτίας κυρίως των επιβαλλόμενων φόρων από την αραβική διοίκηση⁸¹⁶, η οποία προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα με την επιβολή αναγκαστικού επαναπατρισμού των φυγάδων⁸¹⁷.

⁸¹⁴ H. I. Bell, *P.Lond. IV 1419*, εισαγ. σχόλ. (σσ. 175-176).

⁸¹⁵ Παραδείγματα τέτοιων παπυρικών κειμένων προσφέρει ο τέταρτος τόμος της σειράς των παπύρων του Βρετανικού Μουσείου (*P.Lond. IV*, σσ. 401-413).

⁸¹⁶ Πρβλ. *CPR XXII 1 (7^{ου} αι. - Ερμούπολη)*, γρ. 1-4: *Ἐπειδὴ κατὰ κέλευσιν τοῦ εὐκλε(εστάτου) ἀμυρᾶ ἔ[δο]ξ[εν] / ἀπαιτηθῆναι τὸν ἀνδρισμὸν Ἐρμο[υ]πόλε[ως] / καὶ ἐνενόησα ὡς μὴ ἄρα φοβήσωσιν τ[ε] / καὶ φύγωσιν*. F. Morelli, *CPR XXII 1*, σχόλ. (σ. 20), με βιβλιογραφία σχετική με το φαινόμενο της φυγῆς. Για μια διαφορετική ερμηνεία του εν λόγω κειμένου, βασισμένη στην ιδέα της ανεκτικότητας που επέδειξαν οι Άραβες στις κατακτημένες χριστιανικές περιοχές κατά τον 7^ο αι. βλ. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 60-61.

⁸¹⁷ P. M. Sijpesteijn, *ό. π.*, σσ. 97-99, 100-102, 241, 243-244.

Στον τέταρτο τόμο της σειράς των παπύρων του Βρετανικού Μουσείου συγκεντρώνονται ορισμένα από τα έγγραφα που αναφέρονται στους φυγάδες της Αιγύπτου, μεταξύ των οποίων ο κατάλογος *P.Lond. IV 1460* (709 - Αφροδιτώ). Παρόλο που κανένας ενδεικτικός του περιεχομένου του τίτλος δεν σώζεται από αυτόν τον αποσπασματικώς σωζόμενο και ανορθόγραφο πάπυρο, η καταγραφή ατόμων με παράλληλη μνεία του τόπου προέλευσης και προορισμού τους φανερώνει πως το κείμενο συνιστά κατάλογο φυγάδων, που, προερχόμενοι από περιοχές της Θηβαΐδας, εγκαταστάθηκαν σε διάφορα χωριά της περιοχής της Αφροδιτούς⁸¹⁸. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και ο *ίατρος* Ενώχ, ο οποίος προέρχεται από το (χωριό;) *Ουν* της *παγαρχίας Πανός* (απ. c, φύλλο Ib, γρ. 165: *Ἐνώχ ἰατροῦ ἀπὸ Οὐν τ(ῆς) αὐτ(ῆς)*)⁸¹⁹.

Οφείλω στο σημείο αυτό να αναφερθώ σε ορισμένα παπυρικά έγγραφα, στα οποία μαρτυρείται επιφόρτιση των *ιατρῶν* με την επιτέλεση καθκόντων διαφορετικών του επαγγέλματός τους, η οποία δεν ερμηνεύεται ως ετεροαπασχόληση⁸²⁰, αλλά συνήθως ως αποτέλεσμα επίταξής τους από το Κράτος για προσφορά *δημοσίας λειτουργίας*.

Θυμίζω τους καταλόγους *P.Petaus 64* και *P.Petaus 65* από το αρχείο του *κωμογραμματέως* της Πτολεμαΐδος Ὀρμου Πεταύτος (183-185 μ.Χ.), όπου ο *ίατρος* Ποτάμων συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων που προτείνονται για την ανάληψη της *δημοσίας λειτουργίας* των *πρακτόρων κατοικίας* και *ἀργυρικῶν*, αλλά και τον *P.Ross.Georg. III 1* (ca. 270 μ.Χ.), σύμφωνα με τον οποίο ο Σερήνος βρίσκεται *ἐν λειτουργία πολιτικῆ* (γρ. 13). Παρομοίως, σε συμφραζόμενα *δημοσίας λειτουργίας* πρέπει να εντάσσεται και ο κατάλογος ονομάτων – μεταξύ αυτών και εκείνο του *ίατροῦ* Ευδαίμονος (στήλη I, γρ. 18) –, που σώζει το verso του *SB XXIV 16319* (4^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμπολίτης νομός), στήλη I, γρ. 11-18 έως στήλη II, γρ. 19-38, αν κρίνουμε από τη φράση *καὶ οἱ μὴ δέ'πω παρασταθέντες* (στήλη I, γρ. 10) που προηγείται και που μάλλον αναφέρεται στην άρνηση των καταγεγραμμένων να προσέλθουν στην επιτέλεση της *λειτουργίας*⁸²¹.

Μαρτυρία *ίατροῦ* που ασκεί διαφορετικό από την ιατρική επάγγελμα αποτελεί το όστρακο *O.Mich. II 824* (3^{ου} αι. μ.Χ. - Καρανίς), σύμφωνα με το οποίο ο *ίατρος*

⁸¹⁸ H. I. Bell, *P.Lond. IV 1460*, εισαγ. σχόλ. (σ. 401).

⁸¹⁹ Πρβλ. *P.Lond. IV 1460*, απ. c, φύλλο Ib, γρ. 164: *[Ἰω]άννοῦ ἀπὸ Παύλοῦ ἀπὸ .]σνεο.[..]ρ π(αγ)α[ρ(χίας) Παγός]*.

⁸²⁰ Για την άσκηση διαφορετικών της ιατρικής επαγγελμάτων από *ίατρος* βλ. παραπάνω.

⁸²¹ D. Hagedorn - K. A. Worp, «P.Cair. Inv. 10560: Monatsabrechnung einer Steuerbehörde (Rekto und Aufstellung (Verso))», σ. 191 (σχόλ. στη γρ. 10).

Αφροδίσιος βεβαιώνει εγγράφως πως παρέδωσε αριθμό *ναυβίων*, μονάδας μέτρησης των εξορυχθεισών ποσοτήτων ιλύος, κατά τη διάρκεια υποχρεωτικής συμμετοχής του σε εργασίες κατασκευής ή επισκευής αρδευτικών καναλιών (γρ. 1-3: *Παχών ι / Άφρ<ο>δίσι(ος) ίατρος / π(αρέδωκεν)*)⁸²². Παρόλο που ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εργασίας του *ίατροῦ* στις επισκευές των καναλιών του Νείλου δεν αποκαλύπτεται στο εξαιρετικά λακωνικό όστρακο, η υποχρεωτικότητα της συμμετοχής των κατοίκων της χώρας, ιδιαίτερος όσων κατείχαν εκτάσεις γης, στον καθαρισμό των καναλιών μαρτυρείται σε άλλα έγγραφα, όπως στην εγκύκλιο του *στρατηγοῦ* Αυρήλιου Αρποκρατίωνος και του *διοικητοῦ* Ούλπιου Αυρηλίου *P.Oxy.* XII 1409 (278 μ.Χ. - Οξύρυγχος): γρ. 9-11: *χρη̅ σύμπαντας τοὺς γε[ωργοὺς ± 18] / ταῦτα ἀπεργάζεσθαι ἤδη μετὰ πάσης προθυμίας ἐπὶ τὰ διαφέροντα αὐτοῖς π.[. ± 6] / πρὸ[ς τὸ δ]η[μοσίᾳ τε] / πᾶσιν καὶ ἰδία ἐκάστω συμφέρον*⁸²³.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη μελέτη των εγγράφων που σχετίζονται με τις δαπάνες των *ιατρῶν* με ορισμένους παπύρους που αναφέρονται σε οφειλές *ιατρῶν* προς ιδιώτες καθώς και σε αγορά εδώδιμων αγαθών, για την απόκτηση των οποίων οι *ιατροὶ* δίνουν σεβαστά κάποτε ποσά.

Σύμφωνα με το όστρακο *BGU* VII 1525 (3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), ο *ίατρος* Απολλώνιος καταβάλλει το αρκετά υψηλό ποσό των 3.000 *δραχμῶν* στον γραφέα του οστράκου για άγνωστο λόγο (γρ. 1-2: *ἔχω παρὰ Ἀπολλωνίου / ἱατροῦ (δραχμὰς) Γ*). Αντιθέτως, σύμφωνα με τον κατάλογο εσόδων και εξόδων από την εποχή του Βεσπασιανού *SB* VIII 9699 (= *P.Lond.* I 131 recto [σσ. 166-188]· 19 Μαΐου 79 μ.Χ. - Ερμπολίτης νομός), ο *ίατρος* Απολλόδωρος οφείλει 105 *δραχμὰς* για την απόκτηση 5 *άρταβῶν* (= 194 λίτρων) *λαχάνου*⁸²⁴, πληρώνοντας 21 *δραχμὰς* ανά *άρτάβην* (στήλη VIII, γρ. 179: *Ἀπολλοδώρο(υ) ἱατροῦ τιμῆ(ς) λαχά(νου) (άρταβῶν) ε̅ ἐκ (δραχμῶν) κα ἀργ(υρίου) (δραχμαὶ) ρε*).

⁸²² Διαφωτιστική η ερμηνεία του H. C. Youtie, «Critical notes on Michigan ostraca», *CPh* 37 (1942), σ. 145, με επιπλέον παραπομπές. Επίσης, D. Bonneau, *Le régime administrative de l'eau du Nil*, σσ. 123-135, 271-272.

⁸²³ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy.* XII 1409, εισαγ. σχόλ (σ. 16) και σχόλ. στις γρ. 9-10 (σ. 19). Βλ. επίσης W. L. Westermann, «Dike corvée in Roman Egypt. On the meaning of ΑΦΥΛΙΣΜΟΣ», *Aegyptus* 6 (1925), σσ. 121-129. A. E. R. Boak, «Notes on canal and dike work in Roman Egypt», *Aegyptus* 7 (1926), σσ. 215-219. D. Bonneau, *ό. π.*, σσ. 121, 137-140.

⁸²⁴ Για τον προσδιορισμό του όρου *λάχανον* βλ. *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 8, s. v. «λάχανον». A. Carnoy, *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, σ. 156, s. v. «lachanon». Π. Γ. Γεννάδιο, *Λεξικὸν φυτολογικόν*, II, σ. 564, s. v. «Λάχανα».

Από το άλλο μέρος, 3 *άρτάβαι πυροῦ* πωλήθηκαν στον *ίατρον* Αώτι έναντι άγνωστης αμοιβής, όπως μας ενημερώνει ο κατάλογος *P. Wisc. I 29 verso* (3^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 19, ενώ σε αγορά *καθαρων φοινίκων*⁸²⁵, δηλαδή καθαρισμένων καρπών χουρμαδιάς, προβαίνει ο *ίατρος* Μηνάς, όπως πληροφορούμαστε από τον *P. Ness. III 90* (6^{ου}-7^{ου} αι. - Νεσσάνα), στήλη VII, γρ. 166: *Μηνᾶ ἰατρῶ (leg. ἰατροῦ) κοῦ(κιον) α τ(οῦ) (νομίσματος) ια κ(αθαρων) †*.

Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει ο *SB XXIV 16224* (1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ.), ο οποίος αποτελεί πιθανότατα λογαριασμό γραφείου σωματείου νεκροθαφτών και το οποίο περιέχει ποσά που ιδιώτες πρόκειται να δαπανήσουν για την κηδεία των ίδιων ή οικείων τους προσώπων⁸²⁶. Στη στήλη II, γρ. 55 καταχωρίζεται το όνομα του Πολυκράτους, κατά πάσα πιθανότητα γιου⁸²⁷ ενός *ίατροῦ*, για την ταφή του σώματος του οποίου δαπανώνται 5 *δραχμαί* και 2 *όβολοί* (*Πολυκράτους τ.ουτου ἰατροῦ / στρώματος*⁸²⁸ (*δραχμαί*) ε (*διώβολον*)).

δ) Συμπεράσματα

Η συνθετική μελέτη των παπυρικών και των γραμμένων σε συναφείς φορείς γραφής κειμένων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου αποκαλύπτει πλήθος ενδιαφερουσών πληροφοριών για το οικονομικό status των ασκούντων την ιατρική στη χώρα του Νείλου.

Από τη μελέτη των σχετικών με τις αμοιβές των *ιατρῶν* παπυρικών εγγράφων διαπιστώσαμε πως το ύψος των αμοιβών καθοριζόταν από παράγοντες όπως το εισόδημα των ασθενών, η σοβαρότητα της κατάστασής τους ή οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες ο *ίατρος* ασκούσε τα καθήκοντά του, οι οποίοι αφενός δεν είναι από τη φύση τους εύκολο να προσδιορισθούν, αφετέρου δεν αποσαφηνίζονται επαρ-

⁸²⁵ Για τον όρο *φοῖνιξ*, που αναφερόταν στο δέντρο της χουρμαδιάς ή στον καρπό του, βλ. *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 699, s. v. “φοῖνιξ”. A. Carnoy, *ό. π.*, σ. 215, s. v. “phoenix”. A. Dalby, *Food in the Ancient World*, σσ. 113-114, s. v. “Date”. Για την καλλιέργεια *φοινίκων* και την κατανάλωση χουρμάδων στην Αίγυπτο βλ. M. Schnebel, *Die Landwirtschaft*, σσ. 294-295. J. P. Alcock, *Food in the Ancient World*, σσ. 41-42.

⁸²⁶ J.-D. Thomas - W.-J. Tait, «Greek and demotic accounts on a papyrus at the Bodleian Library Oxford», στο A. M. F. W. Verhoogt - S. P. Vleeming (επιμ.), *The two faces of Graeco-Roman Egypt*, Leiden - Boston - Köln 1998, σσ. 93-125.

⁸²⁷ Με βάση την εικασία των εκδοτών ότι η γραφή *τ.ουτου* μετά το *Πολυκράτους* μπορεί με επιφυλάξεις να διαβασθεί *τοῦ τοῦ*. J.-D. Thomas - W.-J. Tait, *ό. π.*, σ. 105 (σχόλ. στη γρ. 57).

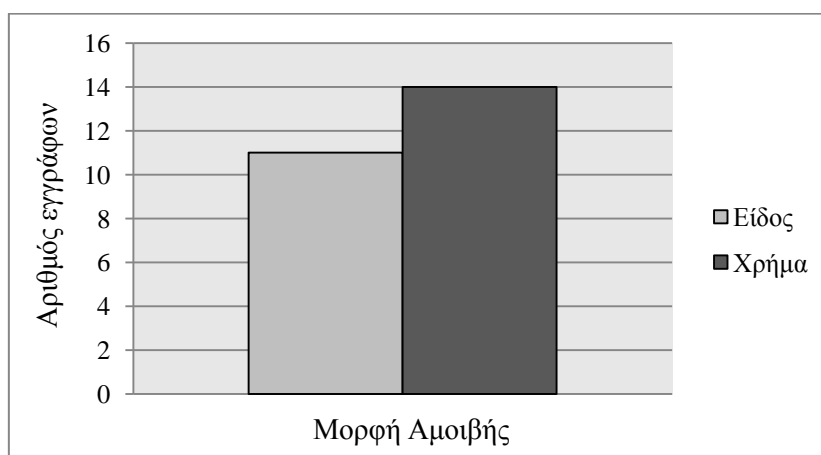
⁸²⁸ Για τον προσδιορισμό του όρου βλ. J.-D. Thomas - W.-J. Tait, *ό. π.*, σ. 95.

κώς στους παπύρους. Επιπλέον, η χρονολογική διασπορά του διαθέσιμου υλικού και η λακωνικότητα των κειμένων, σε συνδυασμό με τις συχνές ανατιμήσεις αγαθών και υπηρεσιών στην αρχαιότητα καθιστούν δύσκολη τόσο τη συγκριτική μελέτη των αμοιβών των *ιατρῶν* ανά εποχή ή του μισθού τους με εκείνον άλλων επαγγελματιών, όσο και τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη σημερινή αξία και το ύψος της αμοιβής τους.

Παρά ταύτα, μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να υποστηρίξουμε πως οι αμοιβές των *ιατρῶν*, με κριτήριο την ιδιότητα των τελευταίων, διακρίνονται σε εκείνες που το κράτος παρείχε στους δημόσιους *ιατροὺς* και σε εκείνες που λάμβαναν οι ιδιωτικοί *ιατροὶ* από ιδιώτες ασθενείς. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει το *ιατρικόν*, αμοιβή σε είδος – ενίοτε και σε χρήμα – που προερχόταν από τον ομώνυμο φόρο, τον οποίο οι Πτολεμαίοι επέβαλαν στις προνομιούχες τάξεις της αιγυπτιακής κοινωνίας, τους *κληρούχους* και τους *Ἕλληνας*, με σκοπό την παροχή ιατρικών υπηρεσιών σε αυτούς. Στην ίδια κατηγορία πρέπει, πιστεύω, να ενταχθούν οι αμοιβές των *ιατρῶν* των λογαριασμών *P.Thmouis 1* και *P.Cair.Masp. I 67057*, σύμφωνα με τους οποίους ο μισθός δεν παρέχεται σε αυτούς από ιδιώτες ασθενείς, αλλά προέρχεται από το σύνολο των κατοίκων κωμών και της πόλεως του Ανταίου αντιστοίχως, παρόλο που σε κανένα μέχρι στιγμής εκδοθέν έγγραφο δεν καταγράφεται αμοιβή των *δημοσίων ιατρῶν* της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου από το δημόσιο ταμείο.

Πολύ περισσότερα είναι τα κείμενα που αναφέρονται σε αμοιβές *ιατρῶν* που ασκούσαν το επάγγελμά τους ιδιωτικά. Η μελέτη όμως και αυτών των κειμένων παρουσιάζει δυσκολίες, αφού δεν γίνεται πάντοτε σαφές στους παπύρους αν το ποσό των χρημάτων ή των παρεχόμενων αγαθών αποτελεί αμοιβή για παροχή ιατρικών υπηρεσιών ή απλώς προσφορά ή αποπληρωμή οφειλών από ασθενείς προς τους *ιατροὺς*. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως ως προς τη φύση τους οι αμοιβές των *ιατρῶν* από ιδιώτες μπορούν να διακριθούν σε μισθό παρεχόμενο σε εδώδιμα αγαθά ή σε χρηματική αμοιβή. Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει συνοπτικώς τα έγγραφα που κάνουν λόγο για αμοιβές *ιατρῶν* σε είδος και σε χρήμα, ενώ η γραφική παράσταση απεικονίζει σχηματικώς την αναλογία του αριθμού των συγκεκριμένων παπύρων.

Είδος ⁸²⁹	Χρήμα
<i>P.Harr.</i> II 220 (3 ^{ου} αι. π.Χ.)	<i>P.Tebt.</i> V 1151 (112 π.Χ.)
<i>BGU</i> VII 1530 (3 ^{ου} -2 ^{ου} αι. π.Χ.)	<i>P.Tebt.</i> V 1153 (113 π.Χ.)
<i>P.Flor.</i> I 100 (231-232 μ.Χ.)	<i>SB</i> XII 11004 (1 ^{ου} -2 ^{ου} αι. μ.Χ.)
<i>P.Oxy.</i> XXIV 2421 (312-323 μ.Χ.)	<i>P.Bad.</i> IV 83 (ca. 200 μ.Χ.)
<i>P.Ross.Georg.</i> V 60 (391 μ.Χ.)	<i>P.Stras.</i> I 73 (3 ^{ου} αι. μ.Χ.)
<i>T.Varie</i> 31 (αρχές 4 ^{ου} αι. μ.Χ.)	<i>P.Wash.Univ.</i> I 30 (μέσα 3 ^{ου} αι. μ.Χ.)
<i>SB</i> XVI 12853 (αρχές 5 ^{ου} αι.)*	<i>P.Haun.</i> III 54 (4 ^{ου} -5 ^{ου} αι. μ.Χ.)
<i>P.Herm.</i> 84 (6 ^{ου} αι.)	<i>PSI</i> VIII 891 (5 ^{ου} -6 ^{ου} αι.)
<i>P.Prag.</i> III 225 (6 ^{ου} αι.)	<i>P.Cair.Masp.</i> I 67057 (566-7 / 539-559)
<i>P.Cair.Masp.</i> II 67141 (6 ^{ου} αι.)*	<i>P.Ant.</i> III 202 (6 ^{ου} -7 ^{ου} αι.)
<i>SB</i> XXIV 16144 (τέλη 6 ^{ου} αι.)*	<i>P.Lond.</i> V 1762 (6 ^{ου} -7 ^{ου} αι.)
	<i>P.Bad.</i> IV 97 (642)
	<i>P.Lond.</i> IV 1447 (685-705)
	<i>P.Sijp.</i> 36 (8 ^{ου} αι.)

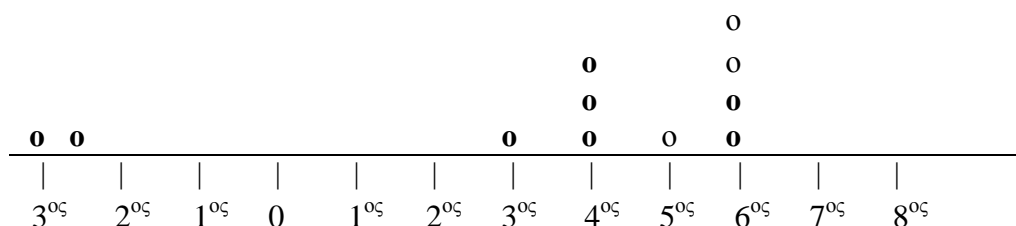
Πάντοτε με την επιφύλαξη που συνιστά η αποσπασματικότητα και η χωροχρονική διασπορά του παπυρικού υλικού, διαπιστώνουμε πως ο αριθμός των κειμένων που μαρτυρούν πληρωμή *ιατρῶν* σε χρήμα δεν είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των εγγράφων σύμφωνα με τα οποία οι *ιατροί* αμείβονται σε είδος, ενώ τα χρονικά χάσματα και η τοπική διασπορά των διασωθεισών παπυρικών πηγών δυσχεραίνουν οποιαδήποτε προσπάθεια συναγωγής βέβαιων συμπερασμάτων περί προτίμησης στον έναν ή στον άλλο τρόπο πληρωμής ανά περίοδο ή περιοχή. Εξάλλου, τα κριτήρια με

⁸²⁹ Τα σημειούμενα με αστερίσκο (*) έγγραφα δεν είναι βέβαιο αν αναφέρονται σε αμοιβή *ιατρῶν*. Στα σημειογράμματα που ακολουθούν και που στηρίζονται στα δεδομένα του συγκεκριμένου πίνακα, τα έγγραφα αυτά απεικονίζονται με λευκούς κύκλους (○), σε αντίθεση με εκείνα που μαρτυρούν με βεβαιότητα αμοιβή, τα οποία απεικονίζονται με μαύρους κύκλους (●).

βάση τα οποία οι ασθενείς επέλεξαν να πληρώσουν τους θεραπευτές τους σε είδος ή σε χρήμα δεν γίνονται γνωστά στους παπύρους.

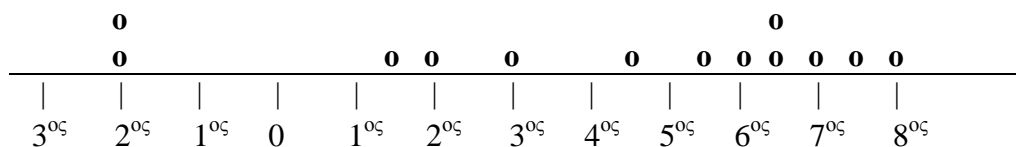
Είναι πάντως φανερό πως κατά τη βυζαντινή περίοδο οι ασθενείς δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση στο χρήμα ως μέσο συναλλαγής με τους θεραπευτές τους, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των ακόλουθων σημειογραμμάτων, όπου απεικονίζεται σχηματικώς ο αριθμός των εγγράφων που μνημονεύουν αμοιβές *ιατρῶν* ανά χρονική περίοδο.

Αμοιβή σε είδος

Αριθμός εγγράφων ανά αιώνα

Αμοιβή σε χρήμα

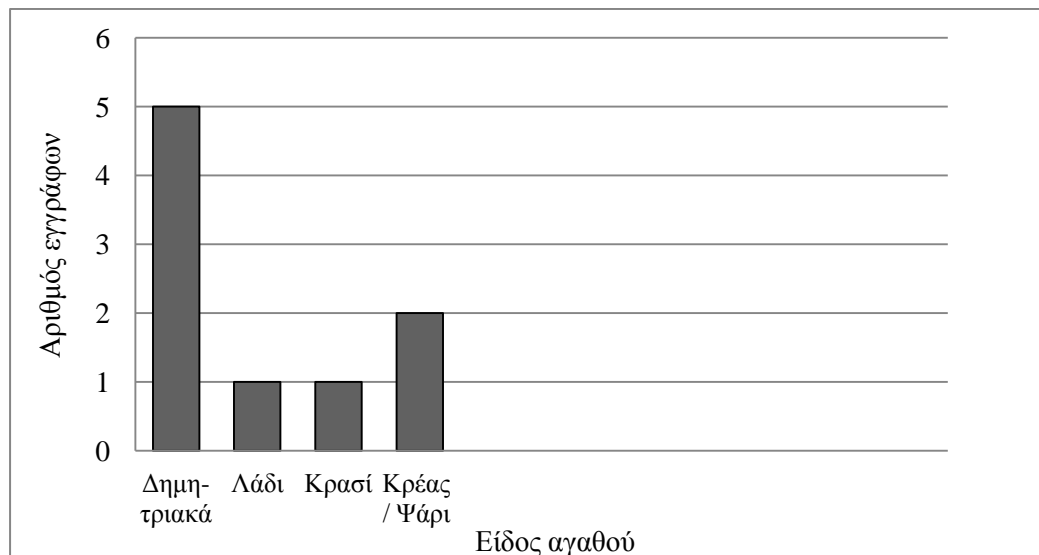
Αριθμός εγγράφων ανά αιώνα

Συγκρίνοντας μεταξύ τους τα έγγραφα που μνημονεύουν αμοιβές *ιατρῶν* σε εδώδιμα αγαθά με κριτήριο το είδος του αγαθού, διαπιστώνουμε πως η πλειονότητα των κειμένων μαρτυρεί πληρωμή σε δημητριακά (*κριθήν* ή *σίτον*), προϊόντα που αφθονούσαν στην Αίγυπτο, ήταν εύκολο να αποθηκευθούν και κατείχαν δεσπόζοντα ρόλο στη διατροφή των κατοίκων. Αντιθέτως, πολύ λιγότερα είναι τα έγγραφα που κάνουν λόγο σε άλλα είδη τροφών, όπως κρασί, λάδι, κρέας ή ψάρια⁸³⁰, αγαθά των οποίων η αποθήκευση και συντήρηση ήταν λιγότερο εύκολη από εκείνη των σιτηρών και τα

⁸³⁰ Να σημειώσω πως τα κείμενα που μαρτυρούν αμοιβή σε κρέας και ψάρια ανήκουν στην ομάδα εγγράφων, τα οποία δεν είναι βέβαιο αν αναφέρονται σε μισθό *ιατρῶν*.

οποία δεν αποτελούσαν βασικές τροφές των κατοίκων. Το ραβδόγραμμα που ακολουθεί απεικονίζει τον αριθμό των κειμένων που αναφέρονται στο είδος του αγαθού που χρησιμοποιείτο ως αμοιβή *ιατρών*.

Ανεξαρτήτως πάντως από το είδος της αμοιβής, παρατηρούνται γενικώς διακυμάνσεις στο ύψος της, οι οποίες βεβαίως οφείλονται στις ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες οι *ιατροί* ασκούσαν το επάγγελμά τους. Είδαμε, για παράδειγμα, πως η υψηλή αμοιβή ενός θεραπευτή ίσως οφειλόταν σε βραδινή επίσκεψη ή θεραπεία παραπάνω του ενός ασθενών (*P.Tebt.* V 1151, 1153, *P.Stras.* I 73), ή ακόμη σε μακροχρόνια παρακολούθηση, η οποία πιθανόν σχετιζόταν με την αντιμετώπιση λοιμωδών πανδημιών (*P.Stras.* I 73, *P.Wash.Univ.* I 30). Υπάρχουν, βεβαίως, και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι διακυμάνσεις της κρατικής οικονομίας ή ο πληθωρισμός καθόριζαν το ύψος της αμοιβής, όπως πιθανόν συμβαίνει στον *P.Oxy.* XXIV 2421.

Παρόλο όμως που οι παραπάνω περιστάσεις ίσως δικαιολογούσαν ορισμένες φαινομενικώς ασυνήθιστα υψηλές αμοιβές μερικών ιατρικών λειτουργών, η συναγωγή βέβαιων συμπερασμάτων σχετικά με το ύψος του μισθού τους καθίσταται δύσκολη εξαιτίας δύο άλλων στοιχείων σχετικών με την πληρωμή των *ιατρών*. Από τη μια πλευρά, αρκετοί ασθενείς ή συγγενικά τους πρόσωπα εξέφραζαν τη δυσαρέσκεια τους για τον τρόπο με τον οποίο κάποιοι *ιατροί* αντιμετώπισαν την ασθένειά τους, αντιμετώπιση που, κατά τη γνώμη τους δεν ανταποκρινόταν στην αμοιβή που οι θεραπευτές έλαβαν (*SB* XXIV 16282, *BGU* XIII 2350, *P.Stras.* I 73). Από την άλλη πλευρά, ορισμένοι *ιατροί* φαίνεται πως δεν αρκέστηκαν στο ποσό που κέρδιζαν από

την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, καταφεύγοντας στην άσκηση άλλων, κυρίως χειρονακτικών, επαγγελμάτων, τα οποία απέφεραν ενίοτε αρκετά χρήματα (*P.Stras.* II 119, *BGU* III 921).

Μολονότι τα παραπάνω στοιχεία δεν διευκολύνουν τη διαμόρφωση μιας σαφούς εικόνας για τις οικονομικές απολαβές των *ιατρῶν*, πιστεύω πως η δυσαρέσκεια ορισμένων ασθενών για το υψηλό κόστος μιας θεραπείας θα μπορούσε να οφείλεται όχι στη διάθεση εκμετάλλευσής τους από τους *ιατροὺς* αλλά στην οικονομική στενότητα ή στη φιλοχρηματία που ίσως διέκρινε τους ίδιους. Ακόμη, ο μικρός αριθμός των εγγράφων που μαρτυρούν άσκηση παράλληλου με την ιατρική επαγγέλματος από *ιατροὺς* καταδεικνύει πως οι τελευταίοι προέβαιναν στη συγκεκριμένη πρακτική περιστασιακῶς, ενώ η υιοθέτησή της ίσως δεν οφειλόταν κατ' ανάγκη σε οικονομική δυσπραγία των ασκούντων την ιατρική.

Η συνεισφορά των παπυρικών κειμένων που σχετίζονται με τα περιουσιακά στοιχεία των *ιατρῶν* ή συγγενικών τους προσώπων αποδείχθηκε πολύτιμη για τη διαμόρφωση σαφέστερης εικόνας του οικονομικού status των ιατρικών λειτουργών στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο. Εκτός από την κατοχή έγγειας ιδιοκτησίας και οικιών από *ιατροὺς* του περιβάλλοντος βασιλέων της δυναστείας των Πτολεμαίων, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο με απασχόλησε η κατοχή γης και άλλης ακίνητης περιουσίας από *ιατροὺς* λιγότερο στενά συνδεδεμένους με την κρατική εξουσία, οι οποίοι, ωστόσο, κατείχαν κάποτε αρκετά μεγάλο αριθμό *ἀρουρῶν* γης. Αρκετά έγγραφα αναφέρονται σε κατοχή οικιών από *ιατροὺς* (*SB* XXIV 16000, *SB* IV 7379, *P.Lond.* III 1158, *SB* VI 8987, *BGU* XIX 2820), ενώ περίπου διπλάσιος είναι ο αριθμός ὅσων μνημονεύουν κατοχή γης από αυτούς ή συγγενικά τους πρόσωπα (*P.Lond.* III 604A και 604B, *P.Stras.* IX 830, *P.Yale* III 137, *O.Wilck.* 1151, *P.Mich.* IV.1 223, 224 και 225, *P.Corn.* 20, *P.Lond.Herm.* 1). Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι το σύνολο σχεδόν των εγγράφων που αναφέρονται στην έγγεια ιδιοκτησία *ιατρῶν* ή συγγενών τους χρονολογείται από τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ μόνο δύο έγγραφα (*P.Corn.* 20, *P.Lond.Herm.* 1), χρονολογημένα από τις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. και τα μέσα του 6^{ου} αι. αντιστοίχως, μνημονεύουν *ιατροὺς* κατόχους έκτασης γης.

Αντιθέτως, μόνο από τη βυζαντινή περίοδο προέρχονται τα έγγραφα που μαρτυρούν ανάμειξη *ιατρῶν* ή συγγενών τους σε υποθέσεις κληρονομιάς (*BGU* XII 2159, *P.Ness.* III 22, *SB* XX 14669, 14670, *O.Ashm.Shelt.* 41). Δυστυχῶς ὅμως οι συντάκτες τῆς πλειονότητας των συγκεκριμένων κειμένων – με μόνη εξαίρεση τον *SPP* XX 129 – δεν αναφέρονται ἄμεσα στις κληρονομικές υποθέσεις των *ιατρῶν*, παρά χρησι-

μποιούν τα τμήματα της κληρονομηθείσας από αυτούς ή απογόνους τους περιουσίας ως σημεία προσανατολισμού ακινήτων άλλων ιδιοκτητών.

Ο εκ φύσεως λακωνικός χαρακτήρας των εγγράφων που σχετίζονται με τη φορολόγηση των *ιατρῶν* δυσχεραίνει αλλά δεν αποτρέπει τη συναγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων για το οικονομικό status των φορολογούμενων. Σε αντίθεση με τον λογαριασμό *P.Count.* 8, τη μοναδική μαρτυρία φορολόγησης *ιατρῶν* στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, ο οποίος μάλιστα μαρτυρεί απαλλαγή καταβολής φόρου από μέρους των Ελλήνων στην καταγωγή ιατρικών λειτουργών, οι περισσότεροι σχετικοί με τη φορολόγηση *ιατρῶν* πάπυροι προέρχονται από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο. Είδαμε μάλιστα πως τα κείμενα αυτά μαρτυρούν και επιβεβαιώνουν τις μεταβολές που χαρακτήριζαν τη φορολογική πολιτική της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά το ευρύ χρονικό διάστημα από τον 1^ο π.Χ. έως τον 8^ο μ.Χ. αιώνα.

Μελετήθηκαν πάπυροι που αναφέρονται σε φοροαπαλλαγές ή ελαφρύνσεις φόρων *ιατρῶν* και που χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., οπότε τα οικονομικά και κοινωνικά προνόμια των εκπροσώπων της συγκεκριμένης επαγγελματικής ομάδας άρχιζαν σταδιακά να περιορίζονται. Αντιθέτως, κείμενα που χρονολογούνται ύστερα από τα μέσα του 2^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα μαρτυρούν φορολόγηση *ιατρῶν* ή συγγενικών τους προσώπων με φόρους που ως επί το πλείστον αφορούσαν σε έγγεια περιουσία, την οποία οι ίδιοι κατείχαν ή ενοικίαζαν και καλλιεργούσαν. Η μελέτη, τέλος, φορολογικών λογαριασμών βυζαντινής περιόδου, που ανήκουν σε αρχαία κατόχων μεγάλης ιδιοκτησίας (*P.Oxy.* XVI 1912) ή αποτελούν κατάστιχα φοροεισπρακτόρων κωμών ή πόλεων της αιγυπτιακής επαρχίας (*P.Lond.Herm.* 1), επιβεβαιώνουν πως κατά τη βυζαντινή περίοδο κύριοι φορείς φορολόγησης ήταν η κώμη και οι ιδιοκτήτες μεγάλων κτημάτων.

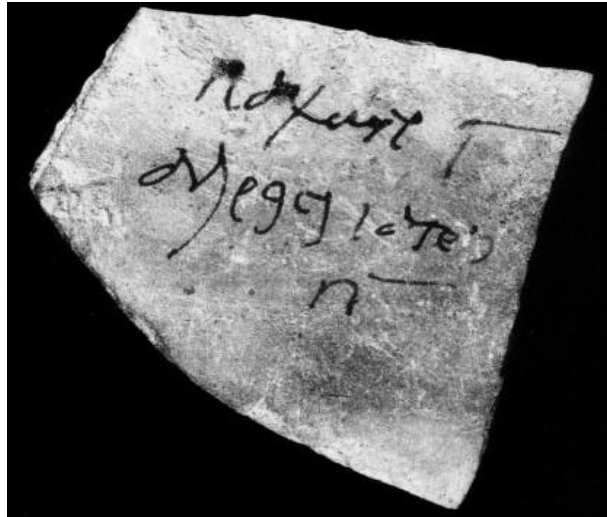
Η μελέτη των φορολογικών λογαριασμών επιτρέπει να προβούμε σε συναγωγή συμπερασμάτων τόσο σχετικά με το πλήθος και τη φύση των τελών όσο και σχετικά με το ύψος τους. Ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ο αριθμός των φόρων ήταν αρκετά μεγάλος (για παράδειγμα *λαογραφία*, *άννωνα*, φόροι έγγειας ιδιοκτησίας και κατοχής οικόσιτων ζώων, φόροι αγροτικής παραγωγής, εμπορικοί φόροι και φόροι μονοπωλίου), κατά τη βυζαντινή εποχή ο αριθμός αυτός μειώνεται και η επιβαλλόμενη φορολόγηση ομαδοποιείται σε δύο ομάδες φόρων (τα *δημόσια* και τα *κανονικά*).

Η απουσία – κυρίως εξαιτίας φθοράς του υλικού γραφής – ακριβούς αναφοράς στο είδος ορισμένων φόρων σε συνδυασμό με τη μεταβολή του ύψους τους ανάλογα με τις κρατικές οικονομικές απαιτήσεις δυσχεραίνουν τη συναγωγή βέβαιων συμπε-

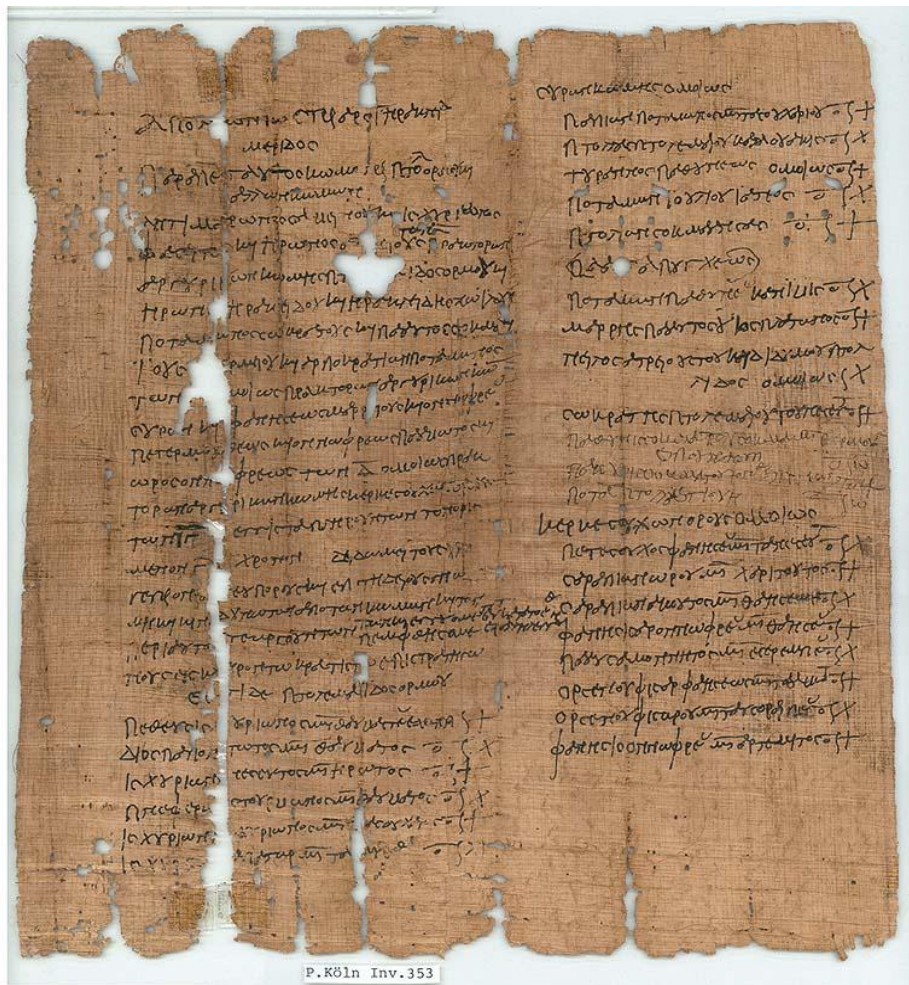
ρασμάτων σχετικά με το ύψος των οφειλών που καλούνταν να καταβάλουν οι *ιατροί*. Από την εξέταση των σχετικών παπύρων διαπιστώνουμε πως ορισμένοι γιατροί καταβάλλουν αρκετά υψηλά ποσά ως φορολογία

Θεώρησα εξαιρετικά ενδιαφέροντες τους λογαριασμούς οι οποίοι μαρτυρούν φορολόγηση *ιατρών* και συγγενών τους μετά την αραβική κατάκτηση (*P.Lond.* IV 1419, 1421). Η μελέτη των εγγράφων αυτών επιβεβαιώνει την τακτική που ακολουθούσαν οι Άραβες κατά την εξάπλωσή τους προς τα δυτικά, η οποία στηρίχθηκε εν πολλοίς στη φορολογική επιβάρυνση των κατακτημένων περιοχών και όχι μόνο στη βία. Δεν λείπουν μάλιστα και παπυρικές μαρτυρίες, μέσα από τις οποίες διαφαίνεται η προσπάθεια της αραβικής διοίκησης να επαναπατρίσει φυγάδες που εγκατέλειψαν τις εστίες τους εξαιτίας της αραβικής εξουθενωτικής οικονομικής πολιτικής (*P.Lond.* IV 1460).

Το παρόν κεφάλαιο ολοκληρώθηκε με τη μελέτη κειμένων που αναφέρονται σε επίταξη *ιατρών* σε δημόσιες λειτουργίες και σε ποικίλες δαπάνες τους, από τις οποίες διαφαίνεται μάλιστα το υψηλό οικονομικό τους status. Από τους *P.Petaus* 64 και 65 καταδεικνύεται πως οι *ιατροί* αναλάμβαναν το καθήκον της είσπραξης φόρων, ενώ σύμφωνα με το *O.Mich.* II 824 *ιατρός* επιφορτίζεται με το καθήκον του καθαρισμού των καναλιών ύδρευσης. Από το άλλο μέρος, εξόφληση οφειλών σε ιδιώτες και δαπάνη αρκετά υψηλών ποσών για την αγορά εδώδιμων προϊόντων αποτελούν μάρτυρες της οικονομικής άνεσης των συγκεκριμένων ιατρικών λειτουργών.

O.Mich. II 824
[www.papyri.info]

P.Köln Inv. 353

P.Petaus 65
[www.papyri.info]

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ

ΘΕΡΑΠΕΥΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΝΟΣΗΛΕΙΑΣ

*Τὸ εὐαγὲς / νοσοκομῖον¹ τὸ καλούμ(ενον) /
Λευκαδίου δι' ἔμοῦ Μαύρας / τῆς ἐν αὐτῷ
οἰκονόμου. / Ἔσχον ἐγὼ ἢ αὐτῇ / Μαύρα
παρὰ τῆς ὑμῶν / ὑπερφυείας καὶ / ἐπληρώθη
τὴν / ἐξ ἔθους προσφορὰν / καὶ ὑπὲρ τῆς
παρούσης / τετάρτης ἰνδ(ικτίωνος) προσάπαζ
/ σίτου ἀρτ<ἀβ>ας ἑπτὰ, γί(νονται) σί(του) /
(ἀρτ.) ζ, δοθείσας μοι διὰ τοῦ εὐδοκειμω-
τάτου / Ἀνοῦπ, νοταρίου τοῦ / ἐνδόξου ἡμῶν
οἴκου.*

*P.Oxy. LXI 4131 (Σεπτ. 600 - Οξύρυγχος),
γρ. 15-30.*

Οι αρχαιολογικού περιεχομένου πληροφορίες που παρέχουν οι πάπυροι σχετικά με ζητήματα χωροταξίας, κατασκευής, διαρρύθμισης και λειτουργικότητας των δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων της μεταφαραωνικής Αιγύπτου έχουν κεντρίσει από καιρό το ενδιαφέρον των μελετητών². Τμήμα της μελέτης της γενικότερης συνεισφοράς των παπύρων στην επιστήμη της Αρχαιολογίας αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, η εξέταση των παπυρικών εγγράφων που αναφέρονται στα θεραπευτήρια, στους χώρους νοσηλείας και φιλοξενίας ταξιδιωτών της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, μελέτη για την οποία ελάχιστες ολοκληρωμένες εργασίες έχουν δει ως σήμερα το φως της δημοσιότητας³.

---

¹ Σε όλο το μήκος της ενότητας δεν διορθώνεται η λανθασμένη στις γραπτές πηγές ορθογραφία της κατάληξης *-ιον* σε *-ειον* των όρων που αναφέρονται στα φιλανθρωπικά ιδρύματα, η οποία οφείλεται σε ιωτακισμό. Βλ. F. T. Gignac, *A grammar of the Greek papyri*, I, σσ. 189-190.

² Πέρα από το λεξικό της G. Husson, *OIKIA. Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs* (Série "Papyrologie" 2), Paris 1983, βλ. R. Alston, *The city in Roman and Byzantine Egypt*, σσ. 44-127. Βλ. επίσης τη βιβλιογραφική εργασία του W. E. Kleinbauer, *Early Christian and Byzantine architecture. An annotated bibliography and historiography*, Boston 1992 και το I. Uytterhoeven, «Housing in Late Antiquity: Regional perspectives», στο L. Lavan κ.ά. (επιμ.), *Housing in Late Antiquity. From palaces to shops* (Late Antique Archaeology 3.2), Leiden - Boston 2007, σσ. 89-90 ("Egypt"), με βιβλιογραφία.

³ Από την έρευνά μου διαπίστωσα πως μόνο η διδακτορική διατριβή της G. Ghiretti, *Luoghi e strumenti della professione medica antica. La testimonianza dei papiri greci d'Egitto* (Papyrotheke 1

Οφείλω να ομολογήσω πως η φιλοδοξία της παρούσας εργασίας να καλύψει αυτό το κενό συνοδεύεται από ορισμένους προβληματισμούς, οι οποίοι σχετίζονται αρχικώς με τη φύση των προς εξέταση πηγών. Ακόμη και η πιο ακριβής και αναλυτική περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών ή του εσωτερικού χώρου ενός κτηρίου – εν προκειμένω ενός θεραπευτικού χώρου – από τον γραφέα ενός παπύρου χρειάζεται ως απαραίτητο συμπλήρωμά της την εικόνα του χώρου αυτού, μια ιδέα της οποίας παρέχουν αρχαιολογικά ευρήματα. Όσον αφορά στους ιδιωτικούς χώρους θεραπείας (*ιατρεία*) ή στα στρατιωτικά νοσοκομεία (*valetudinaria*) της ρωμαϊκής Αιγύπτου, η σχέση του υπάρχοντος αρχαιολογικού υλικού με τον περιγραφόμενο στους παπύρους χώρο στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην ομοιότητα του τελευταίου με παρόμοιου τύπου αρχαιολογικά ευρήματα, προερχόμενα τις περισσότερες φορές από περιοχές εκτός Αιγύπτου. Αντιθέτως, σχέση ταύτισης υπάρχει μεταξύ μοναστηριακών ευαγών ιδρυμάτων (*riae causae*) που μνημονεύονται στους παπύρους με τα ερείπια ορισμένων μεγάλων χριστιανικών μοναστηριών της αιγυπτιακής ενδοχώρας, όπου λειτουργούσαν χώροι νοσηλείας των αναξιοπαθούντων κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Ακόμη όμως και για την ίδια την περιγραφή ενός θεραπευτηρίου ή ιατρικού κέντρου οι πληροφορίες των παπυρικών πηγών αποδεικνύονται δυσανάλογες. Ενώ δηλαδή οι ευάριθμες παπυρικές μαρτυρίες για την ύπαρξη θεραπευτικών χώρων στη ρωμαϊκή Αίγυπτο αναφέρονται στη λειτουργία ιδιωτικών θεραπευτηρίων (*ιατρείων*) και στρατιωτικών νοσοκομείων (*valetudinaria*), οι πολύ περισσότερες μαρτυρίες σχετικά με χώρους νοσηλείας στη χώρα του Νείλου κατά τη βυζαντινή περίοδο σχετίζονται με μεγάλα ευαγή ιδρύματα, τα περισσότερα από τα οποία είτε ανήκαν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας, είτε βρίσκονταν εντός των τειχών κοινοβιακών μοναστηριών ή λειτουργούσαν υπό την εποπτεία ανεξάρτητων από την τοπική Εκκλησία χριστιανικών αδελφοτήτων. Από το άλλο μέρος, ελάχιστες είναι οι παπυρικές πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή, την επισκευή, τη διαρρύθμιση, τη χωρητικότητα ή τον εξοπλισμό των κτηριακών εγκαταστάσεων, ενώ η πλειονότητα των μαρτυριών αναφέρεται σε οικονομικά και διοικητικά ζητήματα. Τέλος, πολύ λίγα σε αριθμό είναι

[I/2010]), Parma 2010, διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.papirologia.unipr.it/papyrotheke, μελετά αποκλειστικά τους χώρους θεραπείας στη μεταφαραωνική Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων, εργασία όμως που, κατά τη γνώμη μου, δεν εξετάζει το ζήτημα σε όλες του τις λεπτομέρειες, ενώ δεν λαμβάνει υπόψη τα κοπτικά κείμενα. Το desideratum μιας ολοκληρωμένης μελέτης για τα ευαγή ιδρύματα της βυζαντινής Αιγύπτου επισημαίνει ο J. Gascou, *Un codex fiscal hermopolite (P.Sorb. II 69)*, σ. 78: «L'organisation hospitalière égypto-byzantine n'a pas fait l'objet d'une étude spécifique».

τα έγγραφα που αναφέρονται στην επάνδρωση των ευαγών οίκων με νοσηλευτικό προσωπικό.

Η ενότητα ολοκληρώνεται με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στη μελέτη των παπυρικών πηγών, οστράκων και επιγραφών που αναφέρονται σε χώρους ανάπαυλας και ανεφοδιασμού ταξιδιωτών. Έκρινα τη φαινομενικώς αταίριαστη στο περιεχόμενο μιας εργασίας για το σύστημα υγείας στη μεταφαραωνική Αίγυπτο εξέταση αυτών των κειμένων απαραίτητη για την ολοκλήρωση της μελέτης των χώρων που συνέβαλαν στην ανακούφιση των ταλαιπωρημένων ατόμων.

1. Ερείπια του ρωμαϊκού valetudinarium στη Μισσία [<http://it.wikipedia.org>]

2. Ο χώρος του valetudinarium της Vindolanda [www.vindolanda.com]

3. Άποψη της περιοχής του Mons Claudianus [www.romansociety.org/imag0]

4. Η είσοδος του οχυρού του Mons Claudianus [www.romansociety.org/imag0]

1. Ιδιωτικά θεραπευτήρια και στρατιωτικά νοσοκομεία:

Ίατρεια και *valetudinaria* στη ρωμαϊκή Αίγυπτο

*Κα[λ]ῶς οὔν πο[ι]ή[σ]εις, μήτηρ,
λαβοῦσα / ἡμῶν [τ]ὰ [γ]ράμματα
καὶ εὐθέως ἰσελθοῦσα πρὸς ὑμᾶς,
γινώσκου/σα ὅτι ὁ ἀδελφός μου
Μάρκος ἐν προλήμψι ἐστὶν πολλῇ
τῇ πε/ρὶ τοὺς κ[ά]μνοντας καὶ τὸ
ἰατρῶν.*

*P.Ross.Georg. III 2 (ca. 270
μ.Χ.), γρ. 6-9.*

α) *Ίατρεια*

Παρόλο που ο όρος *ἰατρῆιον* θα μπορούσε να αναφέρεται σε οποιονδήποτε χώρο χρησιμοποιείτο ως τόπος θεραπείας ασθενών, συνήθως υποδήλωνε θεραπευτικό χώρο που ανήκε στην ιδιοκτησία του *ἰατροῦ*, ενώ πολύ συχνά αποτελούσε τμήμα της οικίας του και όχι αυτόνομη επαγγελματική στέγη⁴. Τα παπυρικά κείμενα⁵ που μνημονεύουν ιδιωτικά *ἰατρῆια* προέρχονται αποκλειστικά από τη ρωμαϊκή περίοδο και δεν παρέχουν αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τη διαρρύθμιση του χώρου τους, ωστόσο εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας σχετικά με τον διαθέσιμο ιατρικό εξοπλισμό, ενώ παρέχουν ενδείξεις για τον αριθμό των ασθενών που επισκέπτονταν τον *ἰατρόν*.

Η πρώτη σωζόμενη παπυρική μαρτυρία *ἰατρῆιου* είναι το *ἀντίγραφον προσφωνήσεως BGU II 647* (130 μ.Χ. - Καρανίς), σύμφωνα με το οποίο ο *ἰατρός* Γάιος Μενήκιος Ουαλεριανός, που διατηρεί *ἰατρῆιον* στην *κώμην* Καρανίδα (γρ. 3-4: *ἔχων ἰατρῆι-*

⁴ Π. Δ. Αποστολίδης, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, σ. 360, s. v. “ἰατρῆιον”. Πρβλ. G. Harig, «Zum Problem “Krankenhaus” in der Antike», *Klio* 53 (1971), σσ. 182-187. G. Harig - J. Kollesch, «Arzt, Kranker und Krankenpflege in der griechisch-römischen Antike und im byzantinischen Mittelalter», *Helikon* 13-14 (1973-1974), σ. 267. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 65-66. Idem, «Roman medicine: The practitioners and their practices», σσ. 88-90. D. Gourevitch, *Pour une archéologie de la médecine romaine*, σσ. 106-107. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 528, s. v. “Krankenpflege”. M. Hirt Raj, *Médecins et malades*, σ. 158. C. Nissen, «Ἰατρῆιον et ἐργαστήριον, les noms de lieux d’exercice des médecins privés dans le monde grec», *AC* 79 (2010), σ. 118. G. Ghiretti, *ό. π.*, σ. 17.

⁵ Τα κείμενα αυτά σχολιάζουν με συντομία οι M. Hirt Raj, *ό. π.* σσ. 159-160, G. Ghiretti, *ό. π.*, σσ. 14-28 και J. Draycott, *Approaches to healing in Roman Egypt*, σ. 27.

ον ἐπὶ κόμην [leg. ἐν κόμῃ] / Καρανίδι), καλεῖται να επιθεωρήσει την διάθεσιν και να περιποιηθῆι το τραῦμα στον αριστερό κρόταφο του Μυσθαρίωνα, που δέχθηκε επίθεση με πέτρες (γρ. 10-13: τῇ πεμπτία [leg. πεμπταία] ἡμέρα τοῦ / πεπλήχθ(αι) τὸν Μυσθαρίωνα τραυμαραπευκέναι [leg. τετραυματοθεραπευκέναι] ὑπὲρ τὸν / ἀριστερὸν κρόταφον τῆς κεφαλῆς τραῦμα κατέαγμα / ἐπὶ βάθους, ἐν ᾧ εὔρον μι[κρ]ὰ κατεάγματα λ[ί]θ[ο]υ⁶).

Η χρήση της μετοχής ἔχων στις γρ. 3 (ἔχων ἰατροῖον) και 21 (ἔχων τὸ ἰατροῖον) δεν αφήνει αμφιβολία για το ὅτι ο Γάιος Μενήκιος Ουαλεριανός είναι ιδιοκτήτης του συγκεκριμένου θεραπευτικού χώρου. Η κατοχή ιδιωτικού ἰατροῖου από θεραπευτή που επιτελεῖ καθήκοντα δημοσίου ἰατροῦ μαρτυρεῖ πως πριν από την ισχύ του διατάγματος του Αντωνίνου Ευσεβούς οι ιατρικοί λειτουργοί ασκούσαν ιδιωτικά και ανεξαρτήτως από τον κρατικό παρεμβατισμό το επάγγελμά τους και μόνο περιστασιακῶς επιτελούσαν το καθήκον της επιθεώρησης τραυμάτων ή νεκρῶν, καθήκον που ὕστερα από τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Αντωνίνου Ευσεβούς θα επωμισθῶν με τη μορφή δημοσίας λειτουργίας⁷.

Επιπλέον, η παρουσία του οριστικού άρθρου στον ὄρο ἰατροῖον της γρ. 21, αν δεν ερμηνευθῆι ως ασύνειδη προσθήκη του γραφέα, θα μπορούσε να δηλώνει την ὑπαρξη ενός και μόνο θεραπευτικού χώρου στην Καρανίδα⁸, τον οποίο ο ιδιοκτήτης του ἰατροῦς Γάιος Μενήκιος Ουαλεριανός χρησιμοποιεῖ ως χώρο άσκησης της τέχνης του, η οποία πιθανόν να περιελάμβανε εξίσου θεραπεία ασθενῶν και ιατροδικαστική εξέταση θυμάτων, ὅποτε αυτή προέκυπτε. Πάντως, η υπόθεση κατά την οποία ο μοναδικός αυτός θεραπευτικός χώρος διατίθετο ὕστερα από φροντίδα της διοίκησης στον εκάστοτε επιφορτισμένο με ιατροδικαστικά καθήκοντα ἰατροῦν για την επιτέλεση του έργου του δεν είναι πολύ πιθανή, δεδομένου πως, ὅπως μαρτυροῦν τα έγγραφα προσφωνήσεων, η πλειονότητα των εξετάσεων της διάθεσης των θυμάτων διενεργούνταν στον χώρο των πασχόντων, τον οποίο επισκέπτονταν οι δημόσιοι ἰατροί.

Μικρή αμφιβολία ὑπάρχει για το αν το ἰατροῖον στο οποίο αναφέρεται ο ἰατροῦς Ευδαίμων, σύμφωνα με το verso του P.Oxy. LIX 4001 (4^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), αποτελεί ιδιωτικό θεραπευτικό χώρο. Το πλήθος των ιατρικών εργαλείων, των σκευ-

⁶ Πρβλ. γρ. 22-26.

⁷ M. Hirt Raj, ὁ. π., σ. 114 και σ. 101 της παρούσας εργασίας. Αντιθέτως, η G. Ghiretti (ὁ. π., σσ. 24-26) θεωρεῖ τον Γάιο Μενήκιο Ουαλεριανό ιδιώτη ἰατροῦν.

⁸ Για μια σύντομη περιγραφή της οικιστικής περιοχής της Καρανίδας βλ. R. Alston, ὁ. π., σσ. 52-58, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

ών και των θεραπευτικών υλών, τα οποία παραγγέλλει ο ίδιος ο Ευδαίμων, προφανώς θα αποτελέσουν τμήματα του ιατρικού εξοπλισμού του ιατρείου του⁹, όπως άλλωστε συνέβη και στην περίπτωση του λεγόμενου «*‘Chirurgo’ di Rimini*», σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα ιατρικών εργαλείων που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές στο λεγόμενο «*domus del ‘Chirurgo’ di Rimini*», στο Rimini της Ιταλίας¹⁰. Επιπροσθέτως, η παρατήρηση ότι ο Ευδαίμων απευθύνει προς τους γονείς του την παραγγελία των τμημάτων του ιατρικού εξοπλισμού που χρειάζεται, ενώ η επιστολή προορίζεται για το *ιατρείον*, όπως δηλώνεται στο verso της επιστολής (*ἀπόδος εἰς τὸ ἱατρεῖον vac. [πα]ρὰ Εὐδαίμονος*), επιτρέπει την υπόθεση πως το *ιατρείον* του Ευδαίμονα βρισκόταν κοντά στην οικία της οικογένειάς του ή πιθανόν αποτελούσε τμήμα της¹¹.

Προβληματισμό προκαλεί η περίπτωση του *δημοσίου ἱατροῦ* Αυρήλιου Διόσκορου, ο οποίος, σύμφωνα με την *προσφώνησιν P.Oxy. LXIV 4441*, στήλη II (315-316 μ.Χ.), προέβη σε εξέταση της κατάστασης της υγείας του Φίβεως. Παρόλο που στο αρκετά φθαρμένο κείμενο της *προσφωνήσεως* δεν υπάρχει καμία αναφορά στην κατοχή ή χρήση *ιατρείου* από τον Αυρήλιο Διόσκορο, ο εκδότης¹² του κειμένου υποθέτει πως ο εν λόγω *δημόσιος ἱατρὸς* ίσως ταυτίζεται με τον Διόσκορο, κάτοχο ενός *ιατρείου* που χρειάζεται επισκευή, σύμφωνα με τον κατάλογο επισκευών διαφόρων κτηρίων *P.Oxy. LXIV 4441*, στήλη IV, γρ. 8: *πρὸς ἱατρίῳ Διοσκόρου* (leg. *ιατρείῳ*).

Η ταύτιση του *δημοσίου ἱατροῦ* με τον κάτοχο του *ιατρείου* δεν είναι το μόνο ζήτημα που ανακύπτει από τη μελέτη των δύο κειμένων, αφού μια τέτοια ταύτιση, ακόμη και αν ισχύει, δεν αποσαφηνίζει το αν ο *P.Oxy. LXIV 4441*, στήλη IV, γρ. 8 κάνει λόγο για κατοχή ιδιωτικού *ιατρείου* ή χρήση δημόσιου θεραπευτικού χώρου από τον Διόσκορο. Η πρώτη ερμηνεία υποδηλώνει εξασφάλιση του δικαιώματος κατοχής ιδιωτικού *ιατρείου* από *δημόσιον ἱατρὸν*, τόσο για την ιδιωτική άσκηση της τέχνης του

⁹ Για τον εξοπλισμό των επαγγελματικών χώρων των *ιατρῶν* βλ. J. André, *Être médecin à Rome*, σσ. 83-84, ενώ για αναλυτικότερη παρουσίαση του εξοπλισμού του *ιατρείου* του Ευδαίμονα βλ. το σχετικό κεφάλαιο για τα εργαλεία και τον ιατρικό εξοπλισμό.

¹⁰ G. Ghiretti, «Un ambulatorio medico antico: due libri recenti sul “Chirurgo di Rimini”», *Papyrotheke* 1 (2010), σσ. 86-89. L. J. Bliquez, *The tools of Asclepius*, σ. 5. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σ. 66.

¹¹ Πρβλ. G. Ghiretti, «Un ambulatorio medico antico», σ. 85. Eadem, *Luoghi e strumenti*, σ. 18.

¹² R. A. Coles, στο E. W. Handley - U. Wartenberg κ.ά., *P.Oxy. LXIV 4441*, στήλη IV, εισαγ. σχόλ. (σ. 172) και σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 189).

όσο και για την άσκηση του δημόσιου καθήκοντος της επιθεώρησης τραυμάτων¹³, ενώ η δεύτερη σημαίνει χρήση ενός συγκεκριμένου θεραπευτικού χώρου από τον Διόσκορο αλλά και από τον οποιονδήποτε *δημόσιον ιατρὸν* για την επιτέλεση ιατροδικαστικών εξετάσεων, ερμηνεία όχι πολύ πιθανή.

Από το άλλο μέρος, ο *P.Oxy. LXIV 4441*, στήλη IV είναι ένα από τα λίγα παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται στην ακριβή τοποθεσία στην οποία βρισκόταν το *ιατρείον*. Η γειτνίαση του *ιατρείου* με πολλά άλλα ιδιωτικά και δημόσια κτήρια¹⁴, σε συνδυασμό με το πλήθος των *στοῶν* που περιέκλειαν τον ευρύτερο χώρο¹⁵, αποκαλύπτει πως το *ιατρείον* βρισκόταν σε πυκνοκατοικημένη ζώνη της πόλης της Οξυρύγχου και πιθανόν στην κεντρική *ἀγορὰν* της¹⁶. Όσον αφορά στην αιτία της μαζικής αποκατάστασης των κατεστραμμένων κτηρίων, μεταξύ των οποίων και το *ιατρείον* του Διόσκορου, διαφωτιστική είναι η πρόσφατα υποστηρισθείσα άποψη¹⁷ ότι οι στήλες III-VIII του *P.Oxy. LXIV 4441* μαρτυρούν οργανωμένη από αρμόδιους κρατικούς υπαλλήλους καταγραφή των υλικών ζημιών που προξένησε ισχυρός σεισμός στην περιοχή της Οξυρύγχου, με σκοπό την επισκευή τους (πρβλ. στήλη III, γρ. 6-9: τὰ κατὰ

¹³ Βλ. βεβαίως τον *BGU II 647*, στον οποίο όμως ο *ιατρός*, που δεν καταγράφεται ως *δημόσιος*, είναι ιδιοκτήτης του *ιατρείου* (γρ. 21: ἔχων τὸ *ιατρείον*).

¹⁴ Βλ. R. A. Coles, *ό. π.*, εισαγ. σχόλ. (σ. 172).

¹⁵ Στήλη IV, γρ. 2: βορινῆς στοᾶς καὶ ἀρχομένου ἀπὸ ἀπηλιώτου· γρ. 6: ἐπὶ δὲ [τῆς λιβικῆς στοᾶς· γρ. 14: καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς] λιβι[κῆς στοᾶς]· στήλη V, γρ. 8: πρὸς τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς αὐτῆς λιβικῆς [στοᾶς· γρ. 23: ἀπηλιωτικῆς στοᾶς καὶ ἀρχομένων ἀπὸ βορρᾶ· στήλη VI, γρ. 7: τῆς αὐτῆς ἀπηλιωτικῆς στοᾶς· γρ. 9: τόποι τῆς στοᾶς· γρ. 14-15: ὀρβιοπωλεῖ[ο]ν τῆς [αὐτῆς ἀπηλιωτικῆς (:)] / στοᾶς πρὸς τῷ ἐκίσε ζυτοπωλίου στῆχος (leg. ἐκέισε ζυθοπολείου τοῖχος) ὑπὸ τὴν στοάν· γρ. 17: τῆχος (leg. τοῖχος) τῆς στοᾶς· γρ. 20: νοτίνης στ[οᾶ]ς.

¹⁶ G. Ghiretti, «Un ambulatorio medico antico» σσ. 85-86. Eadem, *Luoghi e strumenti*, σσ. 24-26. A. K. Bowman, «Roman Oxyrhynchus: City and people», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, London 2007, σ. 173. Για το σύμπλεγμα *στοῶν* και την *ἀγορὰν* της Οξυρύγχου βλ. R. A. Coles, *ό. π.*, εισαγ. σχόλ. (σσ. 172-173), ο οποίος παραπέμπει στο C. Salvaterra, «Contratto di affitto», στο «Vari autori, Papiiri inediti della collezione dell'Università Cattolica di Milano», *Aegyptus* 70 (1990), σσ. 18-20. Επίσης R. Alston, *ό. π.*, σσ. 207, 265-266. R. A. Coles, «Oxyrhynchus: A city and its texts», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 10-11. J. McKenzie, *The architecture of Alexandria and Egypt c. 300 BC to AD 700*, Connecticut 2007, σ. 163. P. Parsons, *Οξύρυνχος*, σσ. 207-208. Για την ύπαρξη καταστημάτων ως τμημάτων *στοῶν* σε *ἀγορὰς* αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών πόλεων γενικά βλ. ενδεικτικά J. J. Coulton, *Greek architects at work. Problems of structure and design*, London 1977, σ. 122.

¹⁷ A. Papaconstantinou, «A Fourth-Century inventory of columns and the late Roman building industry», στο R. Ast κ.ά. (επιμ.), *Papyrological texts in honor of Roger S. Bagnall*, Durham 2013, σσ. 227-228.

πᾶσαν τὴν πόλιν πάντα τα[ύ]τη διαφέροντα οἰκοδομήματα / ἐφιδεῖν, ἔτι μὴν καὶ ὅσα ἄλλα ἐστὶν τῆς ἀρχαιωτάτης πόλεως ὑποστέλλον/τα καταρραγέντα κατὰ βίαν καὶ [χρ]όγον πρὸς τὸ ἀσφαλές ὑπαρ/χθῆν[αι το]ῖ[ς] οἰκείους τῆς πόλ[ε]ως [leg. πόλιν, ἐπιδεῖν, ἀρχαιωτάτης, οἰκείους]).

Δυσκολότερη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς πολυσυζητημένης ἐπιστολῆς *P.Ross.Georg.* III 2 (3^{ου} αἰ. μ.Χ.), με τὴν ὁποία ὁ Σερήνος ἀναφέρει στὴ μητέρα του πὼς ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἱατροῦ Μάρκος – ὁ ὁποῖος ταυτίζεται με τὸν στρατιωτικὸ ἱατρὸν Μάρκο, γραφέα τῆς ἐπιστολῆς *P.Ross.Georg.* III 1 (ca. 270 μ.Χ.)¹⁸ – ἐν προλήμψι ἐστὶν πολλῇ τῇ περὶ τοὺς κάμμοντας καὶ τὸ ἱατρεῖον (γρ. 8-9). Ἡ ἀσκηση τῆς ἱατρικῆς στὸ πλαίσιο τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸν Μάρκο ἀποδυναμώνει τὸν ἰσχυρισμὸ περὶ κατοχῆς ἰδιωτικοῦ ἱατρείου ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ὅρος ἱατρεῖον (γρ. 9) ἴσως ἀναφέρεται στὸν χῶρο νοσηλείας ἐνὸς ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου. Ωστόσο, ἡ ἀναφορὰ στὴν κόμην, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας διαπρέπει ὁ Μάρκος (γρ. 21-23: *διὰ τὴν τιμὴν Μάρκου ἦν ἔχι ἐνταῦθα, / γινώσκουσα ὅτι διὰ τῶν πρώτων τῆς κόμης καὶ εὐγνω/μόνων εὐταῦθα, μᾶλλον δὲ κηδομένων Μάρκου* [leg. ἔχει, ἐνταῦθα]), ἀλλὰ καὶ ἡ φράση ἀπὸ τῆς προτέρας αὐτοῦ ἀποδημίας (γρ. 24), πὺ ερμηνεύθηκε¹⁹ ὡς μετάβασή του στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ὑπηρεσία στὸν ρωμαϊκὸ στρατὸ ὡς στρατιωτικὸ ἱατροῦ, ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε πὼς, ὅταν ὁ Σερήνος ἔγραψε τὴν ἐπιστολή του, ὁ Μάρκος δὲν ἀνῆκε πλέον στὶς δυνάμεις τοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ ἀσκούσε τὸ ἐπάγγελμά του σε ἰδιωτικὸ ἱατρεῖον, πὺ πιθανόν του παραχωρήθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ἀγνωστῆς σε ἐμᾶς κόμης τῆς Αἰγύπτου²⁰.

Παράλληλα με τὴ μνεῖα στὸ ἱατρεῖον, ὁ Σερήνος κάνει λόγο καὶ γιὰ ἐργαστήριον (γρ. 10), ὅρος πὺ στα παπυρικὰ ἐγγραφα λαμβάνει πολλῆς σημασίας, με κυρίαρχη ἐκεῖνη τοῦ ἐργαστηρίου χειρωνακτικῶν τεχνῶν²¹. Συσχετισμὸς ἐργαστηρίου με τὴν ἀσκηση τῆς ἱατρικῆς τέχνης γίνεται σε δύο μόνο παπυρικὰ ἐγγραφα, τὸ ἓνα ἀπὸ τα ὁποία εἶναι ἡ ἐπιστολή *P.Ross.Georg.* III 2. Ὅπως ὁμως εὐστοχα δηλώνει ὁ ἐκδότης²², δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορίσουμε ἀν ὁ ὅρος ἐργαστήριον στὸ ἐν λόγω ἐγγραφο

¹⁸ Γιὰ τὴν ταύτιση αὐτῆ βλ. παραπάνω, σσ. 64-65.

¹⁹ J. Chapa, *ὁ. π.*, σ. 106.

²⁰ Γιὰ τὴ δυνατότητα κατοχῆς ἰδιωτικοῦ ἱατρείου ἀπὸ στρατιωτικούς ἱατροὺς βλ. K. Pollak, *Ἡ ἱατρικὴ στὴν ἀρχαιότητα*, σ. 338. V. Nutton, «Healers in the medical market place», σσ. 51-52.

²¹ *LSJ*, s. v. G. Husson, *OIKIA*, σσ. 84-86, s. v. Ενδεικτικὰ κείμενα παρατίθενται στὸ M. Martelli, «Greek alchemists at work: ‘Alchemical Laboratory’ in the Greco-Roman Egypt», *Nuncius* 26 (2011), σσ. 275-280.

²² G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* III 2, σχόλ. στὴ γρ. 10 (σ. 11).

χρησιμοποιείται από τον συντάκτη ως συνώνυμος του όρου *ιατρείον* ή αν αναφέρεται σε ιατρικό εργαστήριο²³, ως χώρο παρασκευής φαρμακευτικών ουσιών, όπως φαίνεται πως λειτουργεί το *ἐργαστήριον* στο αποσπασματικό *receptarium P.Ant.* III 140 (5^{ου}-6^{ου} αι. - Αντινόπολη)²⁴, γρ. 7: *ἐν ἐργαστηρίῳ*. Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα λόγια του Σερήνου εκφράζουν το έντονο ενδιαφέρον του ίδιου και του Μάρκου για την περιποίηση των ασθενών, ο αριθμός των οποίων ήταν μεγάλος (γρ. 9-11: *ὅτι οὐκ ἔστιν / εὐκοπον πάσχοντας κατ[α]λλῆλαι οὐχ ὀλίγους καὶ ἐργαστήρι(ο)ν, / μὴ καὶ τι[ς γ]ογγυ- / σμὸς κ[α]θ' ἡμῶν γένηται [leg. καταλείψαι, οὐκ, γογγυσμός]*).

Αναφορά σε *ἐργαστήριον* που πιθανότατα σχετίζεται με την άσκηση της ιατρικής τέχνης λαμβάνει χώρα και στην ομολογία ενοικίου *SB XXII 15245* (6^{ου} αι. - Αρσινοΐτης νομός), σύμφωνα με την οποία ο *ιατρός* Αυρήλιος Όκαλος ενοικιάζει *ἐργαστήριον* (γρ. 6-8: *μεμίσθωμα [leg. μεμίσθωμαι] / τὸ προγεγραμμένον ἐργαστήριον καὶ ἀποδώσω / τὸ ἐνοίκιον ἐνιαυσίως ὡς πρό[κ]κειται*), για το οποίο οφείλει να αποδίδει το ποσό του μισού χρυσού νομισματίου παρά 5 κεράτια τον χρόνο (γρ. 1-3: *ἐ]νιαυτο[ῶ / χρυσοῦ] νομισματίου / ἥμισυ (;) παρὰ κεράτ]ια πέντε*). Η φθορά του παπύρου δεν επιτρέπει να πληροφορηθούμε την ακριβή χρήση του χώρου, ο οποίος μάλλον επρόκειτο να λειτουργήσει ως χώρος άσκησης της ιατρικής²⁵ και μάλιστα στο πλαίσιο της αδελφότητας της *ἐκκλησίας τῶν (ἀγίων / τεσσάρων / θείων ;)* *Εὐαγγελιστῶν*²⁶, όπως καταγράφεται στο verso του παπύρου (γρ. 1-2: *Μίσθωσις Αὐρηλίου Ὁκάλου εἰς τῆ]ν ἀγίαν ἐκκλησίαν /]ων Εὐαγγελιστῶν*)²⁷.

β) Valetudinaria

Είναι αλήθεια πως εκτός από τα *ιατρεῖα* που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία ιδιωτῶν *ιατρῶν* και χρησιμοποιούνταν ως χώροι άσκησης της τέχνης τους, οι παπυρικές πηγές της ελληνιστικής εποχής δεν αναφέρονται σε άλλους τόπους θεραπείας αρρώστων. Αντιθέτως, γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου

²³ Βλ. και G. Tibiletti, *Le lettere private nei papiri greci del III e IV secolo d.C.*, σ. 134. J. Chara, *ό. π.*, σσ. 110-111. Σύμφωνα με τη M. Hirt Raj (*ό. π.*, σ. 156), στο συγκεκριμένο κείμενο ο όρος *ἐργαστήριον* είναι συνώνυμος με τον όρο *ιατρείον*, ενώ η G. Ghiretti (*Luoghi e strumenti*, σ. 21) θεωρεί πως ο όρος *ἐργαστήριον* αναφέρεται σε εμπορικό κατάστημα ή εργαστήριο τεχνίτη.

²⁴ M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 62.

²⁵ M. Derndarsky, «Neue weiner Texte zur byzantinischen Wirtschaft», σ. 62.

²⁶ M. Derndarsky, *ό. π.*, σσ. 60-61, 62-63.

²⁷ M. Derndarsky, *ό. π.*, σσ. 60-61. Για την ενοικίαση *ἐργαστηρίων* από *ἐκκλησίας* στην Αίγυπτο βλ. E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte*, σσ. 60-63.

κάνουν λόγο για την ύπαρξη μεγαλύτερων και πιο οργανωμένων θεραπευτικών κέντρων, το προσωπικό των οποίων μεριμνούσε όχι μόνο για τη θεραπεία των πασχόντων, αλλά και για τη νοσηλεία τους.

Τα νοσηλευτικά αυτά κέντρα, περισσότερο γνωστά με τη λατινική ονομασία *vale-tudinaria*, ήταν χώροι ιατρικής περίθαλψης στρατιωτών των εγκατεστημένων σε απομακρυσμένες περιοχές των ανατολικών και βόρειων συνόρων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ρωμαϊκών δυνάμεων. Τα *valetudinaria*, που συνήθως βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από το στρατόπεδο, δεν προσέφεραν τις εξειδικευμένες ιατρικές υπηρεσίες που παρείχαν μεταγενέστερα θεραπευτικά κέντρα (*νοσοκομεία*), παρά αποτελούσαν χώρους φροντίδας ασθενών και τραυματιών για όσο χρόνο τα ρωμαϊκά στρατεύματα παρέμεναν σε ένα οχυρό²⁸ (Εικ. 1, σ. 221).

Οι εκτός των λογοτεχνικών γραπτές πηγές που σχετίζονται με τα *valetudinaria* αποδεικνύονται δυσανάλογες τόσο ως προς το υλικό γραφής, όσο και ως προς τις περιοχές από τις οποίες προέρχονται, αφού τα λιγότερα από δεκαπέντε σχετικά κείμενα²⁹ είναι στην πλειονότητά τους επιγραφές που ανακαλύφθηκαν σε περιοχές της βόρειας Ευρώπης, όπου ρωμαϊκά στρατεύματα προστάτευαν τα βόρεια σύνορα της αχανούς αυτοκρατορίας, ενώ από τα τρία μόνο κείμενα που είναι γραμμένα σε πάπυρο ή ξύλινες πινακίδες και που μνημονεύουν στρατιωτικά “νοσοκομεία”, τα δύο αναφέ-

²⁸ Βλ. Ps.-Hyg., *De munit. castr.* 4 και 35. M. Lenoir, *Pseudo-Hygin, Des fortifications du camp*, Paris 1979, σχόλ. ad locc. (σσ. 64-66, 102, 103). Πλούσια βιβλιογραφία για τα *valetudinaria* παρέχει το σχετικό πρόσφατο άρθρο της M. Cassia, «Il conflitto e la tregua: un *valetudinarium* sul *limes* di Cappadocia?», *Όρμος* 1 (2008/2009), σσ. 240-261. Βλ. επίσης J. Scarborough, «Roman medicine and the legions», σ. 259. Idem, *Roman medicine*, σσ. 72-73, 76-78. V. Nutton, «Medicine and the Roman army», σσ. 262-263. G. Harig, *ό. π.*, σσ. 188-194. G. Harig - J. Kollesch, *ό. π.*, σ. 268. K. Pollak, *ό. π.*, σσ. 338-339. J. André, *Être médecin à Rome*, σ. 123. R. A. Gabriel - K. S. Metz, *A history of military medicine*, I, σσ. 169-172. V. Nutton, «Healers in the medical market place», σσ. 50-51. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 133-137. Idem, «Roman medicine: The practitioners and their practices», σσ. 88-90. J. C. Wilmanns, «Der Arzt in der römischen Armee der frühen und hohen Kaiserzeit», σσ. 178-183. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 890, s. v. “*Valetudinarium*”. A. Cruse, *Roman medicine*, σσ. 93-105, M. Hirt Raj, *ό. π.*, σσ. 142-145. D. Gourevitch, *ό. π.*, σσ. 110-114, όπου συνοψίζονται οι γραπτές και αρχαιολογικές πηγές. Μια πιο συγκρατημένη και σκεπτικιστική στάση απέναντι στις λογοτεχνικές και αρχαιολογικές ενδείξεις ύπαρξης των *valetudinaria* εκφράζει η P. Baker, «The Roman military *valetudinaria*: Fact or fiction?», στο R. Arnott (επιμ.), *The archaeology of medicine. Papers given at a session of the annual Conference of the Theoretical Archaeology Group held at the University of Birmingham on 20 December 1998*, Oxford 2002, σσ. 69-79 (non vidi). G. Ghiretti, *ό. π.*, σσ. 39, 142.

²⁹ Συγκεντρωτικό πίνακα των γραπτών πηγών παραθέτει η M. Cassia (*ό. π.*, σσ. 260-261).

ρονται σε *valetudinaria* εκτός Αιγύπτου. Στις σελίδες που ακολουθούν προβαίνω σε μια ανάλυση των κειμένων αυτών, καθώς και στην εξέταση εκείνων των πηγών που μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για ύπαρξη στρατιωτικών νοσοκομείων στη χώρα του Νείλου.

Δύο από τις πολλές ξύλινες πινακίδες που ανακαλύφθηκαν στον χώρο του ρωμαϊκού οχυρού της *Vindolanda*³⁰, περιοχής της βόρειας Μεγάλης Βρετανίας, νοτιώς του τείχους του Αδριανού³¹, μαρτυρούν κατασκευή ή επισκευή στρατιωτικών θεραπευτηρίων στο ρωμαϊκό οχυρό (Εικ. 2, σ. 221). Από την περίοδο ηγεμονίας του Δομιτιανού χρονολογείται η γραμμένη στα λατινικά ξύλινη πινακίδα *T.Vindol. II 155* (92-97 μ.Χ.), η οποία συνιστά στρατιωτική αναφορά σχετικά με την απασχόληση 343 εργατών σε διάφορες χειρωνακτικές εργασίες, μεταξύ των οποίων η κατασκευή ή επισκευή ενός *valetudinarium* εντός των τειχών του οχυρού (γρ. 6: a[ ] valetudinar[ ])³². Από το άλλο μέρος, η πινακίδα *T.Vindol. II 156* μαρτυρεί την κατάσκευή ενός κέντρου φιλοξενίας στον χώρο του ρωμαϊκού στρατοπέδου της *Vindolanda*, αφού σύμφωνα με αυτή τριάντα εργάτες πρόκειται να κατασκευάσουν, υπό τις οδηγίες του *medicus Marcus*, ένα *hospitium* (γρ. 2-3: *missi ad hospiti[u]m cum Marco medico / faciendum structores n(umero) xxx*)³³.

³⁰ Για έκδοση των πινακίδων της *Vindolanda* βλ. A. K. Bowman - D. Thomas, *Vindolanda: The Latin writing tablets*, I, London 1983. Idem, *The Vindolanda writing tablets*, II-III, London 1994-2003. Οι δύο πρώτοι τόμοι είναι διαθέσιμοι στην ηλεκτρονική διεύθυνση vindolanda.csad.ox.ac.uk/tablets.

³¹ Για την παρουσία των Ρωμαίων στη Βρετανία και τα ρωμαϊκά οχυρά στο έδαφος της Βρετανίας βλ. S. S. Frere, «Verulamium and the towns of Britannia», στο H. Temporini (επιμ.) *ANRW II 3*, Berlin - New York 1975, σσ. 290-327. A. S. Robertson, «The Romans in North Britain: The coin evidence», στο H. Temporini (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 364-426. M. Fulford, «Britain», στο A. K. Bowman - P. Garnsey - D. Rathbone (επιμ.), *CAH²*, σσ. 559-576. D. J. Breeze, *Roman forts in Britain*, Princes Risborough, 2002. Για το ρωμαϊκό οχυρό της *Vindolanda* και τα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν σε αυτό βλ. γενικά P. T. Bidwell, *The Roman fort of Vindolanda at Chesterholm, Northumberland*, London 1985. R. Birley, *Vindolanda. A Roman frontier fort on Hadrian's Wall*, London 2009. Πλούσιο φωτογραφικό υλικό από τις ανασκαφές καθώς και πληροφορίες για την εξέλιξη της έρευνας στην περιοχή περιέχονται στον ιστότοπο www.vindolanda.com.

³² I. Andorlini, «Lavori per un *valetudinarium* a Vindolanda. Nota a T.Vindol. II 155,6», *ZPE* 184 (2013), σσ. 271-273, όπου και πρόταση ανάγνωσης της συγγραφέως για τη γρ. 6: s[t]ructor[es a]d valetudinar[ium] (σσ. 272-273). A. Cruse, *ό. π.*, σσ. 101-102.

³³ *OLD*, s. v. Για το *hospitium* ως χώρο φιλοξενίας και διανυκτέρευσης ταξιδιωτών, βλ. T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'Antiquité romaine. Études historiques et philologiques* (Bibliotheca Ekmaniana 61), Upsala 1957, σσ. 11-14. J.-M. André - M.-F. Baslez, *Voyager dans l'Antiquité*,

Οι παραπάνω ξύλινες πινακίδες αποτελούν εύγλωττους μάρτυρες της ύπαρξης στρατιωτικού θεραπευτηρίου στο ρωμαϊκό οχυρό της Vindolanda, η λειτουργία του οποίου επιβεβαιώνεται από πινακίδες που αναφέρονται στην ύπαρξη αρρώστων, στην επίδοση φαρμακευτικών ουσιών προς αυτούς, αλλά και στη διακίνηση χειρουργικών εργαλείων κτηνιατρικής χρήσης³⁴.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω κείμενα, σε *valetudinarium* εντός των συνόρων της χώρας του Νείλου πρέπει να αναφέρεται η παπυρική στρατιωτική αναφορά *PSI XIII 1307* (1^{ου} αι. μ.Χ.), στήλη II, γρ. 20: *Domitius `signif´ ad valetudinar[ium]*³⁵. Παρόλο που το κείμενο έχει γνωρίσει αρκετές επανεκδόσεις και έχει γίνει αντικείμενο σχολιασμού πολλών μελετητών³⁶, η αποσπασματικότητα που το χαρακτηρίζει δυσχεραίνει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το ακριβές περιεχόμενό του. Μάλλον πρόκειται για φύλλο διαταγών προς το προσωπικό ρωμαϊκής λεγεώνας, πιθανότατα της *Legio XXII Deiotariana* ή της *III Cirenaica*, που την περίοδο εκείνη βρίσκονταν στην Αλεξάνδρεια³⁷, παρατήρηση που επιτρέπει να υποθέσουμε πως το εν λόγω *valetudinarium* βρισκόταν στην πρωτεύουσα της Αιγύπτου.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το *αντίγραφον έπιστάλματος BGU VII 1564* (9 Σεπτ. 138 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), σύμφωνα με το οποίο οι *ίματιοπαραλήπται* Αμμώνιος, Σύριων και Ηρακλείδης και ο *άγορανομήσας* Ερμής παραγγέλλουν στον *τραπεζίτην* Ηρακλείδη να δώσει εντολή σε ορισμένους *γερδίους* της Φιλαδέλφειας να κατασκευάσουν είδη ιματισμού για τα ρωμαϊκά στρατεύματα στην Καππαδοκία. Μεταξύ των τμημάτων του ιματισμού, παραγγέλλεται στους *γερδίους* να υφάνουν λευκή *λώδικα* (κουβέρτα)³⁸ για τις ανάγκες του *ύγιαστηρίου* του ρωμαϊκού στρατοπέδου στη Σεβαστή της Καππαδοκίας (γρ. 7-8: *είς δὲ χρείας τοῦ ἐν τῇ Σεβαστῇ παρεμβολ(ῆ) ὑγια-*

Lille 1993, σ. 461. M. Cassia, *ό. π.*, σσ. 253-254. A. Cruse, *loc. cit.* Για τον εξελληνισμένο όρο *όσπίτιον* και την ερμηνεία του βλ. παρακάτω.

³⁴ Παραδείγματα παραθέτει η I. Andorlini, *ό. π.*, σ. 271. Επίσης G. Ghiretti, *ό. π.*, σσ. 42-43.

³⁵ Τον προβληματισμό της για τη σχέση ενός *signifer* (σημαιοφόρου) με *valetudinarium* εκφράζει η M. Hirt Raj (*ό. π.*, σ. 144), η οποία παραθέτει σχετική βιβλιογραφία.

³⁶ Οι εκδόσεις του κειμένου και οι μελέτες που αναφέρονται σε αυτό συνοψίζονται στην ηλεκτρονική έκδοση του παπύρου στον ιστότοπο <http://www.psi-online.it/documents>.

³⁷ M. Norsa, *PSI XIII 1307*, εισαγ. σχόλ. (σ. 105). R. O. Fink, *Roman military records on papyrus*, σ. 198.

³⁸ *LSJ*, s. v. “λώδιξ”. J. O’Callaghan, «La palabra “Iodix” en los papiros griegos», *Aegyptus* 67 (1987), σσ. 183-187.

στηρίου / λώδικος λευκῆς ἀπλῆς μιᾶς μήκ(ους) πήχ(εων) ς πλάτους πήχ(εων) δ ὀγκ(ῆς) μνῶ(ν) δ)³⁹.

Η κατασκευή ρουχισμού και σκεπασμάτων, μεταξύ των οποίων και *λωδίκων*, από υφαντουργούς της Αιγύπτου και η αποστολή τους για την κάλυψη των αναγκών των ρωμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων που βρίσκονταν σε απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας μαρτυρείται και σε άλλα παπυρικά έγγραφα⁴⁰, τα οποία αποκαλύπτουν αφενός πως η ύφανση και η αποστολή ρουχισμού στους στρατιώτες αποτελούσε μέριμνα της κεντρικής κρατικής διοίκησης, αφετέρου πως η Αίγυπτος, χώρα με παράδοση στην υφαντουργία, αποτελούσε κύριο κατασκευαστή και τροφοδότη τμημάτων ρουχισμού και σκεπασμάτων του ρωμαϊκού στρατού, όπου και αν αυτός βρισκόταν⁴¹. Το *ἀντίγραφον ἐπιστάλματος BGU VII 1564* συμπληρώνει τις πληροφορίες που παρέχουν τα παραπάνω κείμενα, καθώς αναφέρεται σε επίταξη *γερδίων* προς παραγωγή ιματίων και σκεπασμάτων με σκοπό την κάλυψη των αναγκών των Ρωμαίων στρατιωτών στην Καππαδοκία.

Αξίζει να αναφέρουμε πως η ύπαρξη ρωμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή της Καππαδοκίας⁴² μαρτυρείται από την εποχή ηγεμονίας του Τιβέριου, ενώ επί Βεσπασιανού η Καππαδοκία ενώθηκε με την επαρχία της Γαλατίας, διευκολύνοντας τη μετακίνηση των στρατιωτικών δυνάμεων στις εν λόγω περιοχές. Η ενίσχυση από τον Αδριανό της άμυνας των οχυρών της Καππαδοκίας, με την επάνδρωση των εκεί λεγεώνων και την ενδυνάμωση των βοηθητικών δυνάμεων, αποδείχθηκε σωτή-

³⁹ R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 133-134.

⁴⁰ Πρβλ. π.χ. *P.Oxy.* XIX 2230 (119 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 5-6. *P.Ryl.* II 189 (128 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 1-6 και *P.Oxy.* XXXVI 2760 (ca. 179/180 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 8-10.

⁴¹ Βλ. J. A. Sheridan, *Columbia Papyri IX: The vestiis militaris codex*, σσ. 82-84. D. J. Breeze, «Supplying the army», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, σ. 60.

⁴² Για την κατάκτηση και την κυριαρχία των Ρωμαίων στην περιοχή της Καππαδοκίας βλ. γενικά R. Teja, «Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 7.2, Berlin - New York 1980, σσ. 1083-1124. T. B. Mitford, «Cappadocia and Armenia Minor: Historical settings of the *Limes*», στο H. Temporini (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 1169-1228. M. Cassia, *ό. π.*, σσ. 251-252, 257-258. M. A. Speidel, «Connecting Cappadocia. The contribution of the Roman imperial army», στο V. Cojocam κ.ά. (επιμ.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic world during the Hellenistic and Roman periods* (Pontica et Mediterranea III), Cluj-Napoca 2014, σσ. 625-640, από όπου αντλούμε το υλικό μας.

ρια κατά την απόκρουση της εισβολής των Αλανών το 134 μ.Χ.⁴³. Η ύπαρξη του ρωμαϊκού στρατού στην περιοχή και η λειτουργία του *valetudinarium* περί τα 138 μ.Χ., τον πρώτο χρόνο της ηγεμονίας του Αντωνίνου Ευσεβούς, μάλλον σχετίζεται με την παρουσία εναπομεινάντων τμημάτων του ρωμαϊκού στρατού ύστερα από τη σύγκρουσή τους με το έθνος των Αλανών επί Αδριανού, κατά τα τελευταία έτη της ηγεμονίας του⁴⁴.

Την πιο εύγλωττη μαρτυρία για την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος περίθαλψης Ρωμαίων στρατιωτών στο αιγυπτιακό έδαφος αποτελεί μια σειρά από όστρακα από το Mons Claudianus, μια άνυδρη, βραχώδη περιοχή της ανατολικής Αιγύπτου, στην οποία η παρουσία των Ρωμαίων μαρτυρείται από νωρίς⁴⁵ (Εικ. 2, 3, σ. 222). Η ανεύρεση οστράκων, χρονολογημένων από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., που περιέχουν καταλόγους αρρώστων ή τραυματισμένων στρατιωτών και λίστες τροφοδοσίας⁴⁶, αποδεικνύει ότι στο ρωμαϊκό οχυρό του Mons Claudianus λάμβανε χώρα ένα είδος οργανωμένης ιατρικής περίθαλψης. Αυτές οι πληροφορίες, ωστόσο, δεν επιτρέπουν να γίνει λόγος για ύπαρξη *valetudinarium* εντός των τειχών του οχυρού, παρά την ύπαρξη ορισμένων ευρύχωρων δωματίων, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως χώροι συγκέντρωσης και περιποίησης τραυματιών⁴⁷.

⁴³ Για το έθνος των Αλανών και την απόκρουσή τους από τα ανατολικά σύνορα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επί ηγεμονίας Αδριανού πληροφορεί ο Αρριανός κυρίως στην πραγματεία του *Ἑκτασις κατὰ Ἀλανῶν* (Roos). A. B. Bosworth, «Arian and the Alani», *HSPH* 81 (1977), 217-255. M. Cassia, *ό. π.*, σσ. 251-253.

⁴⁴ M. Cassia, *ό. π.*, σσ. 245, 254-255.

⁴⁵ Για τους ρωμαϊκούς σταθμούς και την εκμετάλλευση των λατομείων της ανατολικής Αιγύπτου από τους Ρωμαίους, βλ. G. W. Murray, «The Roman roads and stations in the Eastern Desert of Egypt», *JEA* 11 (1925), σσ. 138-150. R. Alston, *Soldier and society in Roman Egypt*, σσ. 31, 33. V. A. Maxfield, «Ostraca and the Roman army in the Eastern Desert», σσ. 153-173. J. Draycott, *ό. π.*, σ. 25 και υποσημ. 197.

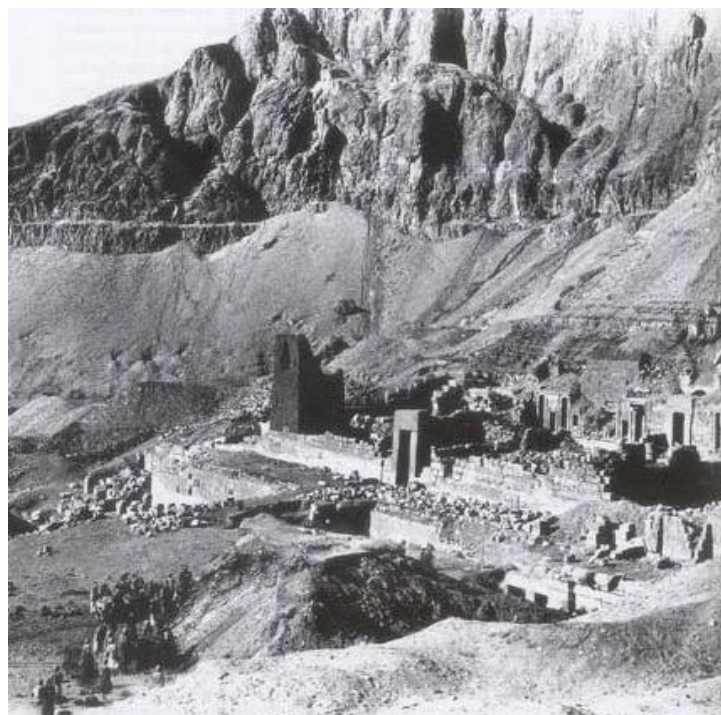
⁴⁶ H. Cuvigny, «La mort et la maladie (83-123)», στο J. Bingen κ.ά. (επιμ.), *Mons Claudianus. Ostraca greca et latina I: O. Claud. 1 à 190* (DFIFAO 29), Le Caire 1992, σσ. 75-109 και Eadem, «La mort et la maladie (191-223)», στο J. Bingen κ.ά. (επιμ.), *Mons Claudianus. Ostraca greca et latina II: O. Claud. 191 à 416* (DFIFAO 32), Le Caire 1997, σσ. 19-41.

⁴⁷ Για την περιοχή του οχυρού του Mons Claudianus βλ. D. P. S. Peacock - V. A. Maxfield (επιμ.), *Survey and excavation. Mons Claudianus 1987-1993. I: Topography and quarries, II: Excavations part I, III: Ceramic vessels and related objects* (FIFAO), Le Caire 1997-2006, I, σσ. 34-85.

5. Τμήμα των ερειπίων του μοναστηριού του Άπα Απολλώ στο Bawit [www.touregypt.net]

6. Το μοναστήρι του Φοιβάμμωνος στις Θήβες [www.touregypt.net]

2. Βυζάντιο και χριστιανική φιλανθρωπία: Riae causae της βυζαντινής Αιγύπτου

Ἐπίνασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ ἐποίησατέ με, ξένος ἦμην, καὶ συνηγάγετέ με, γυμνός, καὶ περιεβάλετέ με, ἠσθένησα, καὶ ἐπεσκεψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἦμην, καὶ ἦλθετε πρὸς με... ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε.

Κ.Δ., Ματθ. 25, 35-40.

Όπως ειπώθηκε στη γενική εισαγωγή της παρούσας ενότητας, σε αντίθεση με τα ευάριθμα παπυρικά έγγραφα της ρωμαϊκής εποχής που αναφέρονται σε ιδιωτικά *ία-τρεῖα* και στρατιωτικά ιατρικά κέντρα, οι μαρτυρίες σχετικά με μεγάλα ευαγή ιδρύματα της βυζαντινής περιόδου, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονταν ή λειτουργούσαν υπό την εποπτεία της Εκκλησίας ή των μοναστηριών, είναι πολύ περισσότερες. Μια τέτοια διαφοροποίηση στον αριθμό των πηγών σαφώς οφείλεται στην παλαιότητα των γραπτών πητών, ωστόσο πιστεύουμε πως το πλήθος των πηγών που αναφέρονται σε νοσηλευτικά και άλλα ιδρύματα οφείλεται κυρίως στον πολύ μεγαλύτερο αριθμό των ιδρυμάτων αυτών, των οποίων η ύπαρξη συνδέεται στενότερα με την περί φιλανθρωπίας διδασκαλία της νέας θρησκείας.

Σε αντίθεση με τον ηθικό κώδικα αξιών της αρχαιότητας, κατά τον οποίο οποιαδήποτε μορφή αγαθοεργίας περιοριζόταν στο στενό πλαίσιο της ευεργεσίας του φίλου ή του συγγενή, η φιλανθρωπία που δίδασκε ο Χριστιανισμός ήταν κυρίως πράξη θεοκεντρική, μίμηση της καταδεκτικότητας, του αλτρουισμού, της ανεκτικότητας προς το διαφορετικό, της αγάπης και του ελέους του Σωτήρος Χριστού προς το ανθρώπινο γένος. Πρωτοπόροι μιμητές του Θεανθρώπου υπήρξαν δίχως άλλο οι μοναχοί και οι άνθρωποι του κλήρου, οι οποίοι προέβησαν σε φιλοξενία και φροντίδα των αναξιοπαιθούτων και στη δημιουργία χώρων θεραπείας πασχόντων εντός των μοναστηριών, ενώ σύντομα ακολούθησαν πλούσιοι αξιωματούχοι, ακόμη και βυζαντινοί αυτοκρά-

τορες, οι οποίοι ίδρυσαν και χρηματοδοτούσαν μεγάλα ευαγή ιδρύματα σε πόλεις της αυτοκρατορίας⁴⁸.

Η διαπίστωση ότι η επικράτηση του Χριστιανισμού στο μεγαλύτερο μέρος της μεσογειακής λεκάνης συντελούνταν περίπου για τρεις αιώνες πριν από την εμφάνιση των πρώτων γνωστών ευαγών ιδρυμάτων στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες μεγάλες πόλεις της ανατολικής αυτοκρατορίας (4^{ος} αι. μ.Χ.) επιβάλλει τη διερεύνηση και άλλων αιτίων ίδρυσης τέτοιων κέντρων, αιτίων που αναπόφευκτα συνδέονται με τις κοινωνικο-πολιτικές μεταβολές του 4^{ου} αι. Η ίδρυση των ευαγών ιδρυμάτων και των μοναστηριακών φιλανθρωπικών οίκων φαίνεται πως λειτούργησε ως μέσο ανακούφισης του λαού, που ταλαιπωρείτο από την ταχεία αύξηση του πληθυσμού και τη συσσώρευση όλο και περισσότερων κατοίκων στις μεγάλες πόλεις, ενώ παράλληλα μαστίζονταν από αιρέσεις που έκαναν δυναμικά την εμφάνισή τους ως αποτέλεσμα των θεολογικών ερίδων. Οι εκπρόσωποι της θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας θεώρησαν καθήκον τους να προβούν σε ταχύ εκχριστιανισμό του αλλόθρησκου πληθυσμού και σε αποτροπή του προσηλυτισμού τους από αιρετικούς, ενώ σήκωσαν το φορτίο της φροντίδας του πλήθους των αναξιοπαθούντων μεταναστών που συσσωρεύονταν στις μεγαλουπόλεις της αυτοκρατορίας⁴⁹.

Από το άλλο μέρος, σημαντική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της δημιουργίας φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, στα οποία παρεχόταν – ενίοτε έστω και στοιχειωδώς – ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και νοσοκομειακή φροντίδα, ήταν η αποδοχή από μέρους των εκπροσώπων του κλήρου της ιατρικής επιστήμης ως μέσου θεραπείας της ασθένειας του ανθρώπινου σώματος. Παρά τον σκεπτικισμό και την επιφυλακτικότητα ορισμένων κληρικών και κυρίως ασκητών, οι οποίοι είτε θεωρούσαν τη χάρη του Θεού ως τη μόνη δύναμη θεραπείας πρωτίστως της πάσχουσας ψυχής και κατά συνέπεια του άρρωστου σώματος, είτε ερμήνευαν την αντίσταση στη θεραπεία της

⁴⁸ Βλ. Κ. Αμάντο, «Η έλληνική φιλανθρωπία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους», *Αθηνά* 35 (1923), σσ. 131-164. Δ. Ι. Κωνσταντέλο, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Byzantine philanthropy and social welfare*, New Jersey 1968), Αθήνα χ.χ. ('Πρόλογος' 1983), σσ. 42-46, 65-74, 81-93, με πολλές παραπομπές σε γραπτές πηγές και βιβλιογραφία. Λ. Μαυρομάτη, «Οψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», στο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, σσ. 147-152. Επίσης, G. B. Ferngren - D. W. Amundsen, «Medicine and Christianity in the Roman Empire», σσ. 2971-2972. T. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου στήν Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, σσ. 65-69. A. T. Crislip, *From monastery to hospital. Christian monasticism and the transformation of health care in Late Antiquity*, Ann Arbor 2005, σσ. 9-14, 50-55, 133-142.

⁴⁹ T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 89-97.

ασθένειας ως ασκητική αρετή, η αξία της θεραπευτικής ιατρικής δεν άργησε να γίνει αποδεκτή, κυρίως μέσα από τη λατρεία του Θεανθρώπου ως ανώτατου *ιατροῦ* ψυχών και σωμάτων και την τιμή ιαματικών αγίων και μαρτύρων⁵⁰. Όπως άλλωστε έχουμε διαπιστώσει σε προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας, δεν ήταν λίγοι οι άνθρωποι του κλήρου που ασκούσαν παράλληλα και το λειτούργημα του *ιατροῦ*⁵¹.

Τα κίνητρα της ίδρυσης ευαγών και νοσηλευτικών ιδρυμάτων δεν ήταν πάντοτε εντελώς αλτρουιστικά. Σίγουρα πολλοί θεώρησαν πως η ίδρυση, η χρηματοδότηση ή η προσφορά υπηρεσιών σε αυτά εξασφάλιζε *καλήν ἀπολογία*ν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ, αποτελούσε τον πιο γρήγορο δρόμο προς την άφεση των αμαρτιών τους, χρησιμοποιήθηκε από αυτούς ως μέσο επίδειξης πλούτου και ισχύος ή θεωρήθηκε ενέργεια στην οποία προέβαιναν για να απολάβουν ανταπόδοση των ευεργεσιών τους μετά θάνατον⁵². Σε κάθε περίπτωση, το πλήθος των ιδρυμάτων σε πολλές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου⁵³, αλλά και ο μεγάλος αριθμός των παπυρικών εγγράφων που αναφέρονται σε ευαγείς οίκους της αιγυπτιακής επαρχίας κατά τη βυζαντινή περίοδο⁵⁴ μαρτυρούν την επιρροή που άσκησε ο περί φιλανθρωπίας λόγος του Ιησού στους μιμητές του: *ἐπέινασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ ἐποτίσατέ με, ξένος ἦμην, καὶ συνηγάγετέ με, γυμνός, καὶ περιεβάλετέ με, ἡσθένησα, καὶ ἐπεσκέψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἦμην, καὶ ἤλθετε πρὸς με... ἐφ' ὅσον ἐποίησατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε*⁵⁵.

⁵⁰ K. Pollak, *Η Ιατρική στην Αρχαιότητα*, σσ. 520-540. T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 69-80, 82-87 και A. T. Crislip, *ό. π.*, σσ. 21-28, 92-99, με πολλά παραδείγματα.

⁵¹ Βλ. παραπάνω, σσ. 72-76. Για κληρικούς *ιατροὺς* βλ. T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 74-76 και A. T. Crislip, *ό. π.*, σσ. 14-15, ενώ για το δίλημμα των μοναχών μεταξύ αφιέρωσης στον Θεό και άσκησης κοσμικών επαγγελμάτων, όπως η ιατρική, βλ. T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 156-161.

⁵² Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σσ. 53-61. Λ. Μαυρομάτης, *ό. π.*, σσ. 149-150.

⁵³ Μια εικόνα για τον αριθμό των ευαγών ιδρυμάτων στη Μεσόγειο μέχρι την εποχή του τέλους της Εικονομαχίας δίνει η Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, «Επαρχιακά εὐαγῆ ιδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς Εἰκονομαχίας», *Βυζαντινά* 11 (1982), σσ. 242-308.

⁵⁴ Βλ. κυρίως Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σσ. 291-306. G. Husson, «L'hospitalité dans les papyrus byzantins», στο E. Kiessling - H. A. Rupprecht (επιμ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses. Marburg / Lahn, 2.-6. August 1971*, München 1974, σσ. 169-177. P. van Minnen, «Medical care in Late Antiquity», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, I, σσ. 153-169. P. Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten* (Handbook of Oriental Studies 62), Leiden - Boston - Köln 2002, σσ. 226-245, 299-301. A. Serfass, «Wine for widows. Papyrological evidence for christian charity in Late Antique Egypt», στο S. R. Holman (επιμ.), *Wealth and poverty in early Church and society*, Baker Academic 2008, σσ. 88-102. G. Ghiretti, *ό. π.*, σσ. 48-52.

⁵⁵ Κ.Α., *Ματθ.* 25, 35-40.

Αν και από την πλειονότητα των γραπτών πηγών προκύπτει ότι η ίδρυση, κατοχή και διοίκηση των βυζαντινών ευαγών ιδρυμάτων ενέπιπτε στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας ή των κοινοβιακών μοναστηριών, επιβεβαιώνοντας έτσι τον κατά βάση εκκλησιαστικό χαρακτήρα των πρώτων οργανωμένων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων⁵⁶, δεν είναι λίγα τα κείμενα που μαρτυρούν ιδιωτική πρωτοβουλία λειτουργίας κέντρων φιλανθρωπίας⁵⁷. Μπορεί η σχετική απόφαση της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (5^{ος} αι. μ.Χ.)⁵⁸ να θέλει τον Κλήρο υπεύθυνο για τη λειτουργία ξενώνων, πτωχοκομείων, νοσοκομείων και άλλων ιδρυμάτων, ωστόσο σε διατάξεις της ιουστινιανίας νομοθεσίας (μέσα 6^{ου} αι.)⁵⁹ γίνεται λόγος για δύο κατηγορίες ιδρυμάτων: εκείνων που λειτουργούσαν στο πλαίσιο μιας ορισμένης εκκλησίας και διοικούνταν από μέλος του κλήρου, και εκείνων των οποίων η λειτουργία ήταν φροντίδα λαϊκών ιδιωτών, στην πλειονότητά τους κατόχων μεγάλης ιδιοκτησίας. Η τελευταία αυτή κατηγορία ιδρυμάτων δεν ήταν, βεβαίως, εντελώς αποκομμένη από την εξουσία της Εκκλησίας, δεδομένου ότι η νομοθεσία προέβλεπε πως ακόμη και οι ιδιωτικοί οίκοι και οι υπό τη διαχείρισή τους ιδιωτικές εκκλησιαστικές *privae causae*, που ιδρύονταν από άρχοντες και αποτελούσαν τμήμα της περιουσίας τους, βρίσκονταν υπό την εποπτεία του εκάστοτε προκαθήμενου μιας τοπικής εκκλησίας⁶⁰.

⁵⁶ Βλ. Α. Τ. Crislip, *ό. π.*, σσ. 100-103, 120-142.

⁵⁷ Για την ίδρυση και διοίκηση ευαγών ιδρυμάτων τόσο από την Εκκλησία, όσο και από το Κράτος και από πλούσιους, επιφανείς ιδιώτες βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Β΄, 1, σ. 171. Δ. Ι. Κωνσταντέλο, *ό. π.*, σσ. 213-215. Ε. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle*, σσ. 115-116. Α. Χ. Ευτυχιάδη, *Η άσκησης τής βυζαντινής ιατρικής επιστήμης*, σσ. 87-90. Τ. S. Miller, «Byzantine hospitals», *DOP* 38 (1984), σ. 59. Idem, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου*, σσ. 131-135. P. van Minnen, *ό. π.*, σ. 163. Παραθέτουμε επίσης και το κατατοπιστικό σύγγραμμα του J. P. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987, για την ύπαρξη ιδιωτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

⁵⁸ *ACO* 2, 1, 2 (Schwartz), *Κανόν 8: οί κληρικοί τῶν πτωχείων καὶ μοναστηρίων καὶ μαρτυρίων ὑπὸ τῶν ἐν ἐκάστη πόλει ἐπίσκοπων τὴν ἐξουσίαν κατὰ τὴν τῶν ἀγίων πατέρων παράδοσιν διαμενέτωσαν*. Πρβλ. Κ. Αμάντο, *ό. π.*, σσ. 147-148. Α. Χ. Ευτυχιάδη, *ό. π.*, σ. 77. J. P. Thomas, *ό. π.*, σσ. 37-40. R. Price - M. Gaddis, *The acts of the Council of Chalcedon. I: General introduction, documents before the Council, session I · II: Sessions II-X, Session of Carosus and Dorotheus, Session of Photius and Eustathius, Session of Domnus · III: Sessions XI-XVI, Documents after the Council, appendices, glossary, bibliography, maps, indices* (Translated Texts for Historians 45), Liverpool 2005, III, σ. 97.

⁵⁹ *Nov.* III, 120 (Schoell). Α. Χ. Ευτυχιάδης, *ό. π.*, σ. 87. Για την πρόβλεψη της νομοθεσίας τού Ιουστινιανού για την ύπαρξη ιδιωτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων βλ. J. P. Thomas, *ό. π.*, σσ. 40-44, όπου περισσότερα παραδείγματα.

⁶⁰ Τ. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου*, σσ. 139-143. J. P. Thomas, *loc. cit.*

Η ποικιλία των όρων που χρησιμοποιούνται στα παπυρικά κείμενα για τα ευαγή ιδρύματα (*νοσοκομεία, ξενῶνες, ξενοδοχεῖα, γηροκομεία, ὀσπίτια*) προφανώς υποδηλώνει εξειδίκευση στον τομέα παροχής υπηρεσιών από αυτά. Πράγματι, η αρχική σημασία του όρου *ξενοδοχεῖον* πρέπει να ήταν «ίδρυμα φιλοξενίας ξένων ή ταξιδιωτών»⁶¹, ο όρος *νοσοκομείον* σίγουρα δήλωνε ίδρυμα που παρείχε ιατρική φροντίδα⁶², ενώ ο *ξενῶν* μάλλον συνδύαζε τα χαρακτηριστικά των δύο ειδών ιδρυμάτων που προαναφέρθηκαν⁶³. Τέλος, μικρή αμφιβολία υπάρχει για την εξειδικευμένη σημασία του *γηροκομείου* ως κέντρου φροντίδας των ηλικιωμένων⁶⁴, ενώ, όπως θα δούμε παρακάτω, με αρκετή επιφύλαξη μπορεί κανείς να δώσει στον όρο *ὀσπίτιον* τη σημασία του νοσηλευτικού ιδρύματος. Παρά ταύτα, οι γραπτές μαρτυρίες αλλά και οι βιβλιογραφικές πηγές που τις αναδεικνύουν δείχνουν πως από νωρίς τα περισσότερα ευαγή ιδρύματα παρείχαν – ορισμένα έστω και υποτυπωδώς – όχι μόνο φιλοξενία αλλά και ιατρική περίθαλψη και νοσηλευτική φροντίδα στους τροφίμους, καθιστώντας έτσι πολλές φορές αρκετά δύσκολο τον ακριβή χαρακτηρισμό ενός ιδρύματος με κριτήριο τις υπηρεσίες που αυτό παρείχε⁶⁵.

Το ζήτημα της ποιότητας των υπηρεσιών που παρείχε ένα ευαγές ίδρυμα και ο βαθμός στον οποίο το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό τους ήταν επαρκώς καταρτισμένο κατά την άσκηση των καθηκόντων του έχει από καιρό υπάρξει αντικείμενο συζήτησης. Συμβιβαστική είναι η άποψη του P. Horden⁶⁶, ο οποίος, με κριτήριο κυ-

⁶¹ Φ. Κουκουλές, *ό. π.*, σ. 130. T. S. Miller, *ό. π.*, σ. 34. Για τα *ξενοδοχεῖα* ως χώρους φιλοξενίας ταξιδιωτών βλ. L. Casson, *To ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Travel in the ancient world*, χ.τ. 1974, υπό Λ. Σταματιάδη, επιμ. Α. Φιλιππούλου), Αθήνα 1996, σσ. 399-404. O. R. Constable, *Housing the stranger in the mediterranean world. Lodging, trade, and travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 2003, σσ. 17-18, 35-36. P. Horden, «Travel sickness: medicine and mobility in the Mediterranean from Antiquity to the Renaissance», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing from Antiquity to the later Middle Ages* (= W. V. Harris [επιμ.], *Rethinking the Mediterranean*, Oxford 2005), IX, σ. 183.

⁶² T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 32-33. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σ. 216.

⁶³ Φ. Κουκουλές, *ό. π.*, σ. 141. T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 35-36. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σσ. 252-253.

⁶⁴ Φ. Κουκουλές, *ό. π.*, σσ. 168-170. T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 31-32. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σ. 289.

⁶⁵ Φ. Κουκουλές, *ό. π.*, σσ. 131, 141. E. Wipszycka, *ό. π.*, σ. 115. T. S. Miller, «Byzantine hospitals», σσ. 53, 56. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σ. 253. Λ. Μαυρομάτης, *ό. π.*, σ. 148. Ι. Α. Παπαγεωργίου, «Από την βυζαντινή ιατρική (γιατροί - συγγραφείς - νοσοκομεία)», σ. 61. T. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου*, σσ. 30, 34, 36-37. O. R. Constable, *ό. π.*, σ. 37. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 432-434, s. v. "Hospital". G. Ghiretti, *ό. π.*, σσ. 45-46.

⁶⁶ P. Horden, «How medicalised were Byzantine hospitals?», στο P. Horden (επιμ.), *ό. π.*, I, σσ. 45-74.

ρίως τον όσο γίνεται ακριβέστερο προσδιορισμό αφενός του αριθμού των ιδρυμάτων της αυτοκρατορίας, αφετέρου των ειδικευμένων υπαλλήλων που εργάζονταν εντός τους, καταλήγει στο μετριοπαθές και εν πολλοίς εύλογο συμπέρασμα πως ορισμένα ιδρύματα, τα οποία τοποθετούνταν στην πρωτεύουσα ή σε μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, ήταν άρτια οργανωμένα και παρείχαν υψηλού επιπέδου ιατρικές και νοσηλευτικές υπηρεσίες, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ευαγών οίκων, οι εργαζόμενοι των οποίων αρκούσαν σε περιορισμένη κατάρτιση ή ακόμη και στο φυσικό θεραπευτικό τους ταλέντο για την άσκηση των καθηκόντων τους.

Σε αυτό το κοινωνικο-πολιτικό και θρησκευτικό πλαίσιο εντάσσονται οι παπυρικές μαρτυρίες περί ευαγών ιδρυμάτων στη βυζαντινή Αίγυπτο από τον 4^ο έως τις αρχές του 8^{ου} αι. Στις σελίδες που ακολουθούν προβαίνω σε ανάλυση των κειμένων αυτών με γνώμονα κυρίως τον χαρακτήρα της διοίκησης των *riae causae*, αν δηλαδή αυτές ανήκαν διοικητικά στις τοπικές εκκλησίες ή αν αποτελούσαν τμήματα μοναστηριών ή ιδιωτικής περιουσίας, θέμα ιδιαιτέρως δύσκολο, δεδομένου πως τα όρια μεταξύ των ιδρυμάτων που βρίσκονταν υπό εκκλησιαστική διαχείριση και των ιδιωτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είναι πολλές φορές δυσδιάκριτα και σαθρά. Παράλληλα, θα μας απασχολήσουν ζητήματα, όπως οι ομάδες των αναξιοπαθούντων στις οποίες απευθύνονταν τα ιδρύματα, η τοποθεσία και οι κτηριακές εγκαταστάσεις τους, η διαχείριση των οικονομικών και ο αριθμός των τροφίμων που νοσηλεύονταν σε αυτά, ζητήματα για τα οποία οι πάπυροι δυστυχώς πολλές φορές παραμένουν εξαιρετικά λακωνικοί⁶⁷. Ακολουθεί η πραγμάτευση των κειμένων, στα οποία γίνεται λόγος για τα καθήκοντα, τις αρμοδιότητες και το κοινωνικό status του νοσηλευτικού προσωπικού των ιδρυμάτων, ενώ το παρόν κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη μελέτη εγγράφων που αναφέρονται στη φιλανθρωπική δράση των χριστιανικών αδελφοτήτων της Αιγύπτου.

α) Εκκλησιαστικά και μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα

Οι πάπυροι αποδεικνύονται αρκετά εύγλωττοι όσον αφορά στις πληροφορίες που παρέχουν για τη λειτουργία εκκλησιαστικών και μοναστηριακών *ξενώνων*, *ξενοδοχείων* και *νοσοκομείων* στη βυζαντινή Αίγυπτο⁶⁸, αφού, όπως θα δούμε, δεν είναι λίγα

⁶⁷ Βλ. τις παρατηρήσεις του P. van Minnen, «Medical care in Late Antiquity», σ. 161-162, σχετικά με τους παραπάνω προβληματισμούς.

⁶⁸ Διαχωρίζω τα ευαγή ιδρύματα σε εκκλησιαστικά, όσα δηλαδή λειτουργούσαν υπό την εποπτεία του εκάστοτε επισκόπου μιας Εκκλησίας, και σε μοναστηριακά, όσα δηλαδή βρίσκονταν υπό τη δια-

τα παπυρικά έγγραφα που μνημονεύουν λειτουργία των συγκεκριμένων ευαγών ιδρυμάτων από τον 5^ο έως τον 8^ο αι. Μάλιστα, παρόλο που οι πληροφορίες που παρέχονται από τους παπύρους σχετίζονται κυρίως με τη διοίκηση ή την οικονομική διαχείριση των ιδρυμάτων, ορισμένα κείμενα αναφέρονται στο φιλανθρωπικό έργο το οποίο αυτά προσέφεραν.

Τέσσερα παπυρικά έγγραφα βυζαντινής περιόδου μνημονεύουν το *νοσοκομείον* της πρωτεύουσας του Αρσινοΐτη νομού Αρσινόης, το οποίο μάλλον ανήκε στην τοπική Εκκλησία, δεδομένου πως οι εκπρόσωποί του κατέχουν εκκλησιαστικά αξιώματα.

Το παπυρικό σπάραγμα *SB I 4903* (4^{ου}-7^{ου} αι.) πληροφορεί πως το *νοσοκομείον*, που βρισκόταν στη *λαύραν Ψανπαλλίου*, εκπροσωπείτο από τον *διάκονον* Φισάτο (γρ. 1-2: *ν]οσοκομῖον [τῆς Ἀρσινοῖτῶν πόλεως / ἐπὶ λαύρας Ψανπαλλί[ο]υ διὰ / Φισάτου διακόνου*), ενώ ο υπεύθυνος διαχείρισης του ίδιου *νοσοκομείου*, σύμφωνα με το αρχικό τμήμα της εγγυητικής επιστολής (*ἐγγύης*)⁶⁹ *SB I 4668* (678), είναι ο *διάκονος* και *νοσοκόμος* Κόλλουθος (γρ. 4-5: *τῷ εὐαγεῖ νοσοκομείῳ ταύτης τῆς Ἀρσινοῖτῶν πόλεως διὰ Κολλούθου τοῦ θεοφιλεστάτου διακόνου / καὶ νοσοκόμου*)⁷⁰.

Ο επιθετικός προσδιορισμός *μεγάλου* που αναφέρεται στο *νοσοκομείον* που μνημονεύεται στον *SPP VIII 791* (7^{ου} αι.), γρ. 1 οδήγησαν τόσο την E. Wipszycka⁷¹ όσο και την K. Μέντζου-Μεϊμάρη⁷² να συμπεράνουν πως το εν λόγω ίδρυμα ταυτίζεται με το *νοσοκομείον* της Αρσινόης, που λειτουργούσε στο πλαίσιο της Εκκλησίας της πρωτεύουσας του Αρσινοΐτη νομού. Σύμφωνα με το κείμενο, ο *διάκονος* Θεοδωράκιος (γρ. 3), εκπρόσωπος του *μεγάλου νοσοκομείου*, εκδίδει απόδειξη καταβολής οφειλόμενου από τη σύζυγο του *πρεσβυτέρου* Δαμιανού προς το *νοσοκομείον* ενοικίου, ύψους 9 1/4 1/8 *κερατίων* (γρ. 1-3: *παρέσχε παρήσχ<ε> [leg. παρέσχε] ἢ γαμε(τὴ) Δαμιανο<δ> πρε(σβυτέρου) (ὑπὲρ) ἐνοικ(ίου) τ<οῦ> μ(ε)γ(άλου) νοσ(ο)κ(ομίου) / ς*

χείριση κοινοβιακών μοναστηριών, τα οποία τις περισσότερες φορές δρούσαν ανεξαρτήτως από την επισκοπική Εκκλησία. Βλ. E. Wipszycka, «L'attività caritativa dei vescovi egiziani», στο *L'énéque dans la cité du IVe au Ve siècle. Image et autorité. Actes de la Table Ronde de Rome (1er et 2 décembre 1995)* (Publications de l'École française de Rome 248), Rome 1998, σσ. 71-80.

⁶⁹ Για τα έγγραφα εγγυήσεων στη βυζαντινή Αίγυπτο βλ. γενικά B. Palme, «Pflichten und Risiken des Bürgen in byzantinischen Gestellungsbürgschaften», στο G. Thür - F. J. Fernández Nieto (επιμ.), *Symposion 1999. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Köln 2003, σσ. 531-555, όπου συγκεντρώνεται η προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁷⁰ K. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σσ. 296-297.

⁷¹ E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte*, σ. 117.

⁷² K. Μέντζου-Μεϊμάρη, *loc. cit.*

ἰν(δικτίονος) Ἀλε(ξανδρείας) κερ(άτια) ἔννεά τέταρτ(ον) ὄγδ(οον) κ(εράτια) θ μ(όνα) μ(ηνός) Χ(οιά)κ α / τῆ(ς) ς ἰ(νδικτίονος)).

Η υπόθεση της Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη⁷³ ότι το εκκλησιαστικό ίδρυμα της πρωτεύουσας Αρσινόης που μνημονεύεται στα προηγούμενα κείμενα ταυτίζεται με το μέγα νοσοκομεῖον που καταγράφεται στην απόδειξη καταβολής ενοικίου *SPP VIII 875* (7^ο αι. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 2, θεωρώ πως επιβεβαιώνεται από την παρατήρηση ότι τόσο στον *SPP VIII 791*, γρ. 3, όσο και στον 875, γρ. 4, ο εκπρόσωπος του ιδρύματος είναι ο διάκονος Θεοδωράκιος. Σύμφωνα με το τελευταίο έγγραφο, ο Καλομηνάς κατέβαλε το ποσό των 6 κερατίων για την ενοικίαση οίκ(ίας) / βλ(επούσης) εἰ(ς) ν(ό)τ(ον) (καὶ) ἐπαύλ(εως) βλ(επούσης) εἰ(ς) βο(ρρᾶν) τ<οῦ> μ(ε)γ(άλου) νοσ(ο)κ(ομείου) (γρ. 1-2).

Το κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται στην επισκοπική Εκκλησία μιας άλλης μεγάλης πόλης της αιγυπτιακής ενδοχώρας, της Οξυρύγχου. Πρόκειται για την πράξη εγγύησης *P.Oxy. XIX 2238* (7 Αυγ. 551 - Οξύρυγχος)⁷⁴, την οποία απευθύνουν οι Αυρήλιοι Φοιβάμμων και Ηλίας και ο Πεντάρου στον Μηνά, προϊστάμενο της ἁγίας καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς Ὀξύρυγιτῶν πόλεως (γρ. 4-5)⁷⁵, πιθανότατα του καθεδρικού ναοῦ της πόλης⁷⁶. Οι συντάκτες του εγγράφου εγγυώνται την επιστροφή της υπόλοιπης ποσότητας χρυσού που είχε κλέψει από τον οἶκον του Μηνά ο δουλελεύθερος Αυρήλιος Οννώφρις διάκονος, ορκιζόμενοι – κατά τη συνήθη διατύπωση των εγγράφων εγγύησης – πως θα τον παραδώσουν δημοσίᾳ, αποκλείοντάς τον από την ανεύρεση οποιασδήποτε μορφῆς ασύλου (γρ. 11-20), στη φυλακή του νοσοκομείου της εκκλησίας της Οξυρύγχου (γρ. 17-18: ἔνθα αὐτὸν καὶ παρειλήφαμεν ἐν τῇ φυλακῇ τοῦ / νοσοκομίου τῆς αὐτῆς ἁγίας ἐκκλησίας).

⁷³ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 297.

⁷⁴ Το κείμενο περιέχεται στον κατάλογο εγγράφων ἐγγυήσεως που προσφέρει ο G. Bastianini, «Una malleveria dall'archivio degli Apioni (P.Oxy. VI 996)», στο R. Pintaudi (επιμ.), *Miscellanea Papirologica* (Pap.Flor. VII), Firenze 1980, σ. 26. Βλ. και Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 298.

⁷⁵ Για το περιεχόμενο της φράσης ἁγία καθολικῆ ἐκκλησία βλ. E. Wipszycka, «Καθολικὴ et les autres epithets qualifiant le nom Ἐκκλησία», σσ. 202-212.

⁷⁶ L. Antonini, «Le chiese cristiane nell'Egitto dal IV al XI secolo secondo i documenti dei papiri greci», *Aegyptus* 20 (1940), σ. 172.

Η φυλακή του νοσοκομείου πρέπει μάλλον να θεωρηθεί χώρος του ιδρύματος, στον οποίο φυλάσσονταν οι ασθενούντες κρατούμενοι⁷⁷, ενώ η ύπαρξή της εντός του κτηριακού οικοδομήματος του νοσοκομείου πρέπει να ενταχθεί στη γενικότερη πρακτική ύπαρξης ιδιωτικών φυλακών στη βυζαντινή Αίγυπτο, ζήτημα για το οποίο οι θέσεις των μελετητών δίστανται. Παρά την άποψη του R. Rémondon⁷⁸ ότι οι ιδιωτικές φυλακές στην Αίγυπτο χρησιμοποιούνταν από τους ημιαυτόνομους της κρατικής διοίκησης *οἴκους* των γαιοκτημόνων, με στόχο την πρόληψη ενδεχόμενης απόδρασης ή την τιμωρία διαπραχθείσας φυγής των υπαγομένων στη δικαιοδοσία τους *έναπογράφων γεωργῶν*⁷⁹, η σταδιακή απαγόρευση της ισχύος των ιδιωτικών φυλακών με αυτοκρατορικά νομοθετήματα από τον 4^ο έως τον 6^ο αι. μ.Χ., αλλά και η ομοιότητα της διαδικασίας φυλάκισης με εκείνη που ακολουθείται κατά την τοποθέτηση των παραβατών σε δημόσια φυλακή οδήγησαν τον J. Gascou να συμπεράνει πως η φυλάκιση σε “ιδιωτική” φυλακή στην πραγματικότητα δεν διέφερε από την κράτηση σε δημόσια⁸⁰.

Στο πλαίσιο κοινοβιακού μοναστηριού πρέπει να λειτουργούσε το *ξενοδοχείον* που μνημονεύεται στην απόδειξη ενοικίου γης *PSI IV 284* (6^{οο} αι. - Αφροδίτης κώμη)⁸¹, αφού αυτό τοποθετείται στην περιοχή όπου ήταν κτισμένο το μοναστήρι του *Ἄπα Δίου* (γρ. 2)⁸², το οποίο βρισκόταν στο χωριό *Συνορία* του Πανοπολίτη νομού⁸³,

⁷⁷ Πρβλ. E. Lobel κ.ά., *P.Oxy.* XIX 2238, σχόλ. στη γρ. 17 (σ. 109): «There is no probability in the supposition that the hospital had its own prison; hence ‘prison’ is a better rendering than ‘custody’». E. Wipszycka, *loc. cit.*

⁷⁸ Βλ. R. Rémondon, «Les contradictions de la société égyptienne à l’époque byzantine», *JJP* 18 (1974), σσ. 29-31. Idem, «Situation présente de la papyrologie byzantine», στο E. Kiessling - H.-A. Rupprecht (επιμ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses*, σ. 372.

⁷⁹ B. Palme, *ό. π.*, σσ. 532-533 και υποσημ. 8 (σ. 533), 535-536.

⁸⁰ J. Gascou, «Les grands domaines», σσ. 146-149. Παρομοίως οι S. Torallas-Tovar, «Las prisiones en el Egipto bizantino según los papiros griegos y coptos», *Erytheia* 20 (1999), σσ. 50-54 και B. Palme, *ό. π.*, σσ. 536-537 και υποσημ. 20. Βλ. επίσης S. Torallas-Tovar, «Arresto y encarcelamiento en el Egipto Romano tardío y bizantino», στο S. Torallas-Tovar - I. Pérez Martín (επιμ.), *Castigo y reclusión en el mundo antiguo*, Madrid 2003, σσ. 221-223. A. Marcone, «La carcerazione nell’Egitto tardoantico», στο C. Bertrand-Dagenbach κ.ά. (επιμ.), *Carcer II. Prison et privation de liberté dans l’Empire romain et l’Occident médiéval. Actes du Colloque de Strasbourg (Décembre 2000)*, Paris 2004, σσ. 47-49.

⁸¹ K. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 301.

⁸² Βλ. G. Husson, *ό. π.*, σσ. 175-176. A. Papaconstantinou, *Le culte des saints en Égypte*, σσ. 74-75, s. v. “Δίος”

⁸³ J. Gascou - K. A. Worp, «The panopolitan village Συνορία», *ZPE* 112 (1996), σσ. 163-164.

και το οποίο μνημονεύεται επίσης στους *P.Cair.Masp.* I 67117 (524 - από την ίδια κόμη), γρ. 10-11: *ἀπὸ ὀνόματος] / τοῦ ἁγίου εὐκτηρ(ίου)*⁸⁴ *τόπου Ἄπα Δίο[υ]*⁸⁵ και *P.Cair.Masp.* III 67355 (7^{ου} αι. - Αφροδιτώ), γρ. 3: *...ιχ το(ῦ) ἁγίο(υ) ἄπα Δίο(υ) [*. Ο *PSI IV 284* σχετίζεται με ζητήματα οικονομικής διαχείρισης του ἁγίου *ξενοδοχείου*, καθώς αποτελεί απόδειξη καταβολής ενοικίου γραμμένη από τον εκπρόσωπο των οικονομικών *οἰκονόμον* Ψάτο προς τον Φοιβάμμωνα, ο οποίος προέβη σε ενοικίαση ορισμένων *ἀρουρῶν* γης, που προφανώς βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του ιδρύματος⁸⁶.

Η πρακτική ενοικίασης ή παραχώρησης τμημάτων γης από την Εκκλησία, από μοναστήρια ή από ιδρύματα που ανήκαν σε αυτά με στόχο την εκμετάλλευσή τους από ιδιώτες μαρτυρείται και στο εκτενές κτηματολόγιο της Αφροδίτης κόμης *P.Freer 1+2* (= *SB XX 14669*: 524-540), στο οποίο παρεμπιπτόντως μνημονεύεται μεταξύ άλλων και το ευαγές ίδρυμα του *τόπου Ἄπα Δίου Συνορίας*, που αυτή τη φορά προσδιορίζεται ως *ξενεῶν*⁸⁷. Σύμφωνα με το κείμενο, ο *ξενεῶν* του *Ἄπα Δίου* κατέχει για λογαριασμό του Κυριακού $5 \frac{1}{8} \frac{1}{32}$ *ἀρούρας* (= 14.211 τ.μ.) γης *σπορίμου* και $\frac{1}{4} \frac{1}{8}$ *ἀρούρας* (= 1.033 τ.μ.) αμπελιών, τα οποία εκμεταλλεύεται ο Φοιβάμμων (στήλη III, γρ. 86-87: *ξενεῶν Ἄπα Δίου ἐν Συνορία ὀνό(ματος) Κυριακοῦ Ἐρμανῶτ[ο]ς / τόπ(ου) Πια2 Μελε ὑπὸ Φοιβάμμωνα Μαρτυρί[ο]υ σπο(ρίμης γῆς) (ἄρ.) ε ἡ'λβ' πα[ρ(αδ.)] (ἄρ.) [α]ῆ*). Ο φόρος που καλείται να καταβάλει το ίδρυμα για την κατοχή των εν λόγω καλλιεργήσιμων εδαφών καταχωρείται στο ταμείο της κόμης, όπως φανερώνει ο όρος *κομητικά*⁸⁸ της στήλης III, γρ. 86.

Ο ίδιος *ξενεῶν* παραχωρεί ή θέτει τον ποιμένα Βίκτορα ως καλλιεργητή των $\frac{1}{4} \frac{1}{8}$ *ἀρουρῶν* (= 1.033 τ.μ.) *σπορίμης* γης και των $\frac{1}{2} \frac{1}{4} \frac{1}{16}$ *ἀρουρῶν* (= 2.239 τ.μ.)

⁸⁴ Για τη σημασία του όρου *εὐκτήριον*, βλ. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 272, 278 με βιβλιογραφία.

⁸⁵ G. Gentili, *PSI IV 284*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 12). Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 301 και υποσημ. 4. Για τον όρο *τόπος* με τη σημασία του μοναστηριού ή της εκκλησίας βλ. E. Bernard, «Τόπος dans les inscriptions grecques d'Égypte», *ZPE* 98 (1993), σσ. 103-105. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 269-270.

⁸⁶ Για την πρακτική ενοικίασης τμημάτων γης που αποτελούσαν περιουσία της Εκκλησίας ή κοινοβιακών μοναστηριών σε ιδιώτες προς καλλιέργεια βλ. H. Comfort, «Emphyteusis among the papyri», *Aegyptus* 17 (1937), σσ. 3-24. E. Wipszycka, *ό. π.*, σ. 139. A. X. Ευτυχιάδη, *ό. π.*, σ. 85. E. Wipszycka, «Le fonctionnement interne des monastères et des laures en Égypte du point du vue économique: À propos d'une publication récente de textes coptes de Bawit», *JJP* 31 (2001), σ. 171. T. S. Richter, «The cultivation of monastic estates», σσ. 207-208.

⁸⁷ Βλ. J. Gascou - L. S. MacCoull, «Le cadastre d'Aphroditô», σ. 285 (σχόλ. στη γρ. 86).

⁸⁸ J. Gascou - L. S. MacCoull, *ό. π.*, σ. 258.

ἀμπέλου, σύμφωνα με τη στήλη III, γρ. 89 (ξενεῶν Ἄπα Δίου ὑπὸ Βίκτορα Ἀτρήτος ποι[μ(ένα) ;] σπο(ρίμης γῆς) (ἀρ.) δὴ' ἀμ(πέλου) (ἀρ.) L δ' η'), ενώ στον ίδιο καλλιερ-
γητή, που αυτή τη φορά προσδιορίζεται και ως γεωργός, παραχωρεί 8 1/16 ἀρούρας
(= 22.220 τ.μ.) γης σπορίμης, όπως καταγράφεται στη στήλη IV, γρ. 120 του κειμένου
(ξενεῶν Ἄπα Δίου ἐν Συνορ(ία) ὑπ(ὸ) [Βίκο]ρα Ἀτρήτος ποιμ(ένα) γεωρ(γὸν) σπο(ρί-
μης γῆς) (ἀρ.) η). Τέλος, το ίδιο ίδρυμα παραχωρεί 10 1/2 ἀρούρας (= 28.938 τ.μ.) γης
στον ποιμένα και γεωργὸν Τσουροοσε Ἀτρήτος (στήλη V, γρ. 142-143: ξενεῶν Ἄπα
Δίου ἐν Συνορ(ία) ὑπὸ Τσουροοσε Ἀτρήτος / ποιμ(ένα) γεωρ(γὸν) σπο(ρίμης γῆς) (ἀρ.) ι
L), ο οποίος πιθανόν είναι ἀδελφός του Βίκτορος, αν κρίνουμε ἀπὸ το κοινὸ πατρώνυ-
μο, με το οποίο προσδιορίζονται. Ο Τσουροοσε ἔχει ὑπὸ την εποπτεία του ἀκόμη 4 ἀ-
ρούρας (= 11.024 τ.μ.) γης σπορίμης, οι οποίες τού παραχωρήθηκαν ἀπὸ το μοναστή-
ριον Ἄπα Σενούθου⁸⁹, δια μέσου του ξενεῶνος (στήλη V, γρ. 144-145: μοναστ(ήριον)
Ἄπα Σενού[θ]ου ἀπὸ ἐκβ(ολῆς) ξενεῶνος Ἄπα Δίου / ὑπὸ Τσουρ[ο]οσ[ε] Ἀτρήτος
γεωρ(γὸν) σπο(ρίμης γῆς) (ἀρ.) δ)⁹⁰.

Απόδειξη πληρωμῆς για ενοικίαση γης σώζει ο SPP III 314 (5^{ου}-6^{ου} αἰ. - Ερμπο-
λίτης νομός), σύμφωνα με τον οποίο ο προνοητής του νοσοκομείου του ἀγίου ἀββᾶ
Λεοντίου⁹¹ Παρίων ομολογεί πως ἔλαβε το ἀντίτιμο των 6 χρυσῶν κερατίων για την
ἐμφύτευσιν οἰκίας ἀπὸ τον ἐμφυτευτὴν Κόλλουθο (γρ. 1-3), ενώ το ίδιο νοσοκομεῖον
μνημονεύεται και στην ἀπόδειξη ἐμφυτευτικοῦ SPP III 47 verso (6^{ου} αἰ.), κατὰ την
οποία ἀλλὰ 6 χρυσὰ κεράτια δίνονται στον προνοητὴν Ωρουόχιν για ενοικίαση γης
(γρ. 3-6)⁹². Ενδιαφέρουσα εἶναι η παρατήρηση ὅτι στο ἐν λόγω κείμενο μνημονεύεται
και νοσοκόμος (γρ. 3: κ[αὶ αὐτ]οῦ [νοσο]κόμου), του οποίου το ὄνομα δεν σώζεται,
και ο οποίος κατὰ πάσα πιθανότητα ἀνήκε στο εργατικὸ δυναμικὸ του ιδρύματος και
ἴσως στο διοικητικὸ προσωπικὸ του.

Στο νοσοκομεῖον του ἀββᾶ Λεοντίου πρέπει να ἀναφέρεται η ἀποσπασματικὴ
ἐκχωρητικὴ ομολογία CPR IV 198 (7^{ου} αἰ. - Ερμούπολη), αν κρίνουμε ἀπὸ την ἀνά-
γνωση του ονόματος του ἀγίου στη γρ. 7: Δ]ΓΙΟΣ ΛΕΟΝ[ΤΙΟΣ και την ἀναφορά στο
δίκαιον ἐνός νοσοκομείου στη γρ. 16 (ΜΑΙΚΔΙΟΝ ΜΠΝΟΚΟΜΙΟΝ)⁹³. Μάλιστα, η

⁸⁹ A. Papaconstantinou, *ὁ. π.*, σσ. 185-186, s. v. "Σενούθιος", ὅπου δεν περιλαμβάνεται ο ἐν λόγω
πάπυρος.

⁹⁰ J. Gascou - L. S. MacCoull, *ὁ. π.*, σ. 254.

⁹¹ Για τον ἀββᾶ Λεόντιο βλ. A. Papaconstantinou, *ὁ. π.*, σσ. 137-138.

⁹² Για τα δύο αὐτά κείμενα βλ. H. Comfort, *ὁ. π.*, σ. 22. K. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ὁ. π.*, σσ. 302-303.

⁹³ J. Gascou, *P. Sorb.* II 69, σ. 79. A. Papaconstantinou, *Le culte de saints*, σσ. 123, 137.

λειτουργία νοσοκομείου που βρισκόταν στη δικαιοδοσία της ίδιας εκκλησίας του *ἄββᾶ* Λεοντίου στα δύο προαναφερθέντα κείμενα, καθιστά αδύναμη την άποψη που θέλει το εν λόγω ίδρυμα προσαρτημένο στο *εὐκτήριον* του *ἁγίου Κολλούθου τῆς πύλης* (γρ. 19: **ΕΥ]ΚΤΗΡ[Ι]ΟΝ Ε[ΤΟΥ]ΔΒ ΜΦΔΓΙΟΣ ΚΟΛΛΟΥΘΕ ΝΤΠΓΛΗ**)⁹⁴, του οποίου το μικρό μέγεθος ή η δευτερεύουσα σημασία προφανώς αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες λειτουργίας νοσοκομείου στο πλαίσιο του⁹⁵.

Μικρή αμφιβολία υπάρχει για το αν το *ξενοδοχεῖον* που καταγράφεται στον *P.Sorb.* II 69 (618/19-633/34 - Ερμούπολη), XIX, απ. α, γρ. 26 και στήλη XXXI, γρ. 20 αποτελεί τμήμα εκκλησιαστικού οικήματος, αφού, σύμφωνα με τον πάπυρο, το ίδρυμα προσδιορίζεται ως *ξενοδοχεῖον τῆς νοτίνης ἐκκλησίας*. Η *νοτίνη ἐκκλησία*, της οποίας καταγραφή γίνεται και σε άλλα σημεία του ίδιου παπύρου⁹⁶, μνημονεύεται και στον ελληνικό πάπυρο *P.Lond.Copt.* I 1077 ως *τῆς Νοουι( ) ἐκκλ(ησίας)*⁹⁷, ως ναός υπαγόμενος στη δικαιοδοσία *τῆς ἐκκλ(ησίας) Ἐρμουπόλεως*.

Αν δεχθούμε την άποψη του J. Gascou⁹⁸ ότι το *ξενοδοχεῖον τῆς νοτίνης ἐκκλησίας* θα μπορούσε να αποτελεί ίδρυμα φιλοξενίας και φροντίδας *κελεφῶν*⁹⁹, δηλαδή *λεπρών*¹⁰⁰, και να ταυτισθεί με το *ξενοδοχεῖον τῶν κελεφῶν*, που καταγράφεται στη

⁹⁴ Για τον *ἅγιον Κόλλουθον ἐν πύλῃ* βλ. L. S. B. MacCull, «Coptic documentary papyri from Aphrodito in the Chester Beatty Library», *BASP* 22 (1985), σ. 200. J. Gascou, *ό. π.*, σ. 74. A. Paraconstantinou, *ό. π.*, σ. 123.

⁹⁵ Για το *εὐκτήριον* με τη σημασία του μικρού σε μέγεθος ναού ή της εκκλησίας που διαδραμάτιζε δευτερεύοντα ρόλο στη λατρεία βλ. A. Paraconstantinou, *ό. π.*, σ. 272.

⁹⁶ J. Gascou, *P.Sorb.* II 69, σ. 73.

⁹⁷ Για το τοπωνύμιο *Νοουι( )* βλ. M. Drew-Bear, *Le nome Hermopolite. Toponymes et sites* (Am.Stud.Pap. 21), Michigan 1979, σ. 178, ενώ για τη νέα ανάγνωση *νοτίνη* βλ. J. Gascou, *loc. cit.*

⁹⁸ J. Gascou, *P.Sorb.* II 69, σ. 79. Σημειώνουμε πως στον *P.Sorb.* II 69 καταγράφονται ακόμη δύο *λεπροκομεία*, ένα στην Αντινοόπολη (στήλη LXIV, απ. Ε, γρ. 8 και στήλη LXV, απ. Α, γρ. 8) και ένα στην Ερμούπολη (στήλη CIII, γρ. 31: *δ(ιὰ) τοῦ νοσοκ(ομείου) των κ[ε]λ[ε]φ(ῶν)*), το οποίο ταυτίζεται με το *ξενοδοχεῖον κελεφῶν*. J. Gascou, *loc. cit.*

⁹⁹ Για την παράλληλη με τον όρο *λεπρός* χρήση των όρων *κελεφός*, *λελωβημένος* και *έλέφας* βλ. E. Benveniste, «Un nom grec de la lèpre», *RPh* 38 (1964), σσ. 7-11. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 249, s. v. «Elephantiasis»· σσ. 565-567, s. v. «Lepra».

¹⁰⁰ Από την πλούσια δευτερεύουσα βιβλιογραφία για τη *λέπραν* στην αρχαιότητα και συγκεκριμένα στην Αίγυπτο περιοριζόμαστε στην παράθεση των: K. Manchester, «Tuberculosis and leprosy in Antiquity: an interpretation», *MedHist* 28 (1984), σσ. 162-173 (ιδιαιτ. για την Αίγυπτο, σ. 168). W. Sheidel, «Age and health», στο C. Riggs (επιμ.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford 2012, σ. 311. W. H. York, *Health and wellness in Antiquity through the Middle Ages*, Santa Barbara 2012, σσ. 114-115.

στήλη XIII, γρ. 9 (*δ(ιὰ) τοῦ ξενοδοχ(είου) τῶν κελεφ(ῶν) /*) και στήλη CI, απ. C, γρ. 9 (*δ(ιὰ) τοῦ ξενοδ(οχείου) τῶν κελεφῶν (ἀρτ.) δ*) του *P.Sorb.* II 69, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το τελευταίο ίδρυμα λειτουργούσε στο πλαίσιο ενός εκκλησιαστικού φορέα.

Η πιθανότητα αυτής της ταύτισης και κατά συνέπεια της παροχής φροντίδας σε λεπρούς από εκκλησιαστικό ίδρυμα ενισχύεται, αν αναλογισθούμε πως τα συναισθήματα τρόμου, φρίκης και απελπισίας που δημιουργούσε η συγκεκριμένη ασθένεια και που θα δυσχέραιναν οποιαδήποτε προσφορά βοήθειας προς τους περιθωριοποιημένους κοινωνικά πάσχοντες μόνο οι “μιμητές” του Χριστού μπορούσαν να ξεπεράσουν, ακολουθώντας το παράδειγμα της θεραπείας λεπρών από τον *Διδάσκαλόν τους*¹⁰¹ και ιδρύοντας ευαγή ιδρύματα για τη φροντίδα τους. Ο εκκλησιαστικός συγγραφέας Παλλάδιος¹⁰² μαρτυρεί την ύπαρξη ιδρύματος για λεπρούς στην Αλεξάνδρεια υπό τη διοίκηση του *πρεσβυτέρου* Μακαρίου, μαρτυρία που αποδεικνύει τη φιλανθρωπική δράση της τοπικής Εκκλησίας για την περίθαλψη των *λεπρῶν*.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως, σύμφωνα με τον Γαληνό¹⁰³, η *λέπρα* ήταν ασθένεια ενδημική της Αιγύπτου, της οποίας το κλίμα αλλά και η κακή διατροφή των κατοίκων ευνοούσαν την ανάπτυξη και εξάπλωση της ασθένειας. Παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται σε *κελεφούς, λεπρούς ή λελωβημένους* στη χώρα του Νείλου¹⁰⁴ δεν

¹⁰¹ Κ.Δ., *Ματθ.* 8, 1-4· *Μάρκ.* 1, 40-45· *Λουκ.* 5, 12-16. Βλ. Α. Χ. Ευτυχιάδη, *ό. π.*, σ. 88. Γ. Πεντόγαλο, «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροι - ανίατοι - ανάπηροι», στο Χ. Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Πρακτικά ημερίδας. 9 Μαΐου 1992*, Αθήνα ²1999, σσ. 160-168. Τ. Hentrich, «The forgiveness of sins as healing method in the New Testament», στο R. Breitwieser (επιμ.), *Behinderungen und Beeinträchtigungen / Disability and impairment in Antiquity* (Studies in Early Medicine 2), London 2012, σσ. 112-113.

¹⁰² Παλλ., *Λαυσ.* 6, 5, 1 (Bartelink): *Ταύτην τὴν παρθένον θελήσας, τὸ δὴ λεγόμενον, φλεβοτομήσαι εἰς κουφισμὸν τῆς πλεονεξίας ὁ ἀγιώτατος Μακάριος, ὁ πρεσβύτερος καὶ ἀφηγούμενος τοῦ πτωχείου τῶν λελωβημένων.* Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 292. G. J. M. Bartelink, *Palladio, La Storia Lausica* (Vite dei Santi II), χ.τ. 1974, σχόλ. ad loc. (σ. 317). Γ. Πεντόγαλος, *ό. π.*, σσ. 166-167. J. Gascou, *ό. π.*, σσ. 78-79.

¹⁰³ Γαλ., *Πρὸς Γλαύκ. θεραπ.* 11, 142 (Kühn): *Κατὰ γοῶν τὴν Αλεξάνδρειαν ἔλεφαντιῶσι πάμπολλοι διὰ τε τὴν διαίταν καὶ τὴν θερμότητα τοῦ χωρίου.* F. Perpillou-Thomas, «Une bouillie de céréales: l’Athènes», *Aegyptus* 72 (1992), σσ. 105-106. J. Gascou, *ό. π.*, σ. 78. Για τον ὄρο *ἐλεφαντίασις* ως συνώνυμο της *λέπρας*, πρβλ. *Ἡσύχ.*, s. v. “ἐλεφαντίασις” (= *εἶδος λέπρας*). F. Skoda, *Médecine ancienne et métaphore*, σσ. 232-234. E. Benveniste, *ό. π.*, σ. 9. M. Kupfer, *The art of healing. Painting for the sick and the sinner in a medieval town*, Pennsylvania 2003, σ. 138, με παραδείγματα.

¹⁰⁴ Το πιο προσφάτως εκδεδωμένο έγγραφο είναι ο λογαριασμός ενοικίων *P.Oxy.* LXIII 4356 (3^{οο} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 2: *Πατερμ[ο]ῦθις λεπρός.* Βλ. J. R. Rea, *P.Oxy.* LXIII 4356, σχόλ. στη γρ. 2

είναι οι μόνοι μάρτυρες της ύπαρξης λεπρών στην αιγυπτιακή γη, αφού η άμμος της ερήμου διέσωσε παπυρικά *receptaria* που περιέχουν συνταγές θεραπείας της λέπρας¹⁰⁵, των οποίων ο σχετικά μικρός αριθμός μάλλον οφείλεται στην επίπονη και ίσως συχνά αναποτελεσματική προσπάθεια θεραπείας της εν λόγω ασθένειας.

Η φιλανθρωπική δράση της Εκκλησίας μέσω των ευαγών ιδρυμάτων που ανήκαν σε αυτή ή που βρίσκονταν υπό τη διαχείρισή της μαρτυρείται εύγλωττα σε ένα παπυρικό κείμενο που χρονολογείται από τον 6^ο αι. και προέρχεται από τον Αρσινοΐτη ή τον Ηρακλεοπολίτη νομό. Πρόκειται για τον λογαριασμό *ἀναλώματος P.Bingen* 136, σύμφωνα με τον οποίο ο *ἀρχιμανδρίτης* Ιωάννης, διοικητής ή προϊστάμενος του *ξενοδοχείου ἰχθῆας λαύλας* (γρ. 1-3), προβαίνει σε παροχή *ἀρταβῶν σίτου* σε αναξιοπαθούντες (γρ. 5-17).

Μολονότι η διοίκηση του ευαγούς ιδρύματος από κληρικό ανώτερου εκκλησιαστικού βαθμού¹⁰⁶ αφήνει μικρή αμφιβολία για το αν το εν λόγω *ξενοδοχείον* τελούσε υπό εκκλησιαστική εποπτεία ή διαχείριση¹⁰⁷, η ονομασία του και η περιοχή στην οποία βρισκόταν προβληματίζουν αρκετά. Ενώ με τον όρο *λαύλας* (γρ. 3) θα μπορούσε να δηλώνεται το όνομα του *ξενοδοχείου*, το οποίο ανήκει σε κάποιο μοναστήρι ονόματι *Λαύλα*, το πιθανότερο είναι πως ο όρος *λαύλας* αποτελεί διαφορετική γραφή του όρου *λαύρας*, ο οποίος αναφέρεται σε δρόμο ή τμήμα κώμης¹⁰⁸, με το *ἰχθῆας* να δηλώνει την ονομασία του¹⁰⁹. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το ίδρυμα προσφέρει ποσότητες σίτου σε γυναίκες (γρ. 5: *(ὕπερ) ...αχαων γυνὶ Ἰουλι()*· γρ. 8: *(ὕπερ) νύφη* [leg. *νύμφης*] *καθαρουργοῦ*· γρ. 9: *(ὕπερ) Μαρία* [leg. *Μαρίας*] *θυρ(ωροῦ) Πέτρε*) και

(σ. 25), όπου καταχωρούνται όλες οι υπόλοιπες αναφορές. Ο όρος *κελυφῶν* στον *P.Bad.* IV 95, στήλη V, γρ. 109 αποτελεί διαφορετική γραφή του *κελεφῶν*, ενώ ο όρος *λελωβημένος* με τη σημασία του πάσχοντος από *λέπραν* μαρτυρείται στον *P.Ant.* III 202 (6^{ου}-7^{ου} αι.), απ. b, γρ. 13: *τοῖς λελ]ωβημένοις νο(μίσματα) β.*

¹⁰⁵ M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 46 (= *P.Ant.* III 124), απ. 10, γρ. 4: *λεπρός*. Αριθμ. 100 (= *P.Lit.Goodspeed*· 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Καρανίς), γρ. 6-12. Αριθμ. 134 (= *P.Oxy.* VIII 1088), γρ. 14-18. Αριθμ. 164 (= *PSI X* 1180), απ. α, στήλη I, γρ. 36.

¹⁰⁶ Για τον εκκλησιαστικό βαθμό του *ἀρχιμανδρίτου* βλ. A. Parathomas, στο H. Melaerts (επιμ.), *P.Bingen* 136, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 565).

¹⁰⁷ A. Parathomas, *ό. π.*, εισαγ. σχόλ. (σ. 561) και σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 565).

¹⁰⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 132, όπου παραπέμπουμε στο Y. Lolos, «Greek roads: A commentary on the ancient terms», σσ. 164-167.

¹⁰⁹ Για το παραπάνω ζήτημα βλ. την αναλυτική ερμηνεία του A. Parathomas, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 566).

παιδιά (γρ. 10: (ὕπερ) τέκν(ων) Δ[ανι]ήλ), χωρίς, ωστόσο, να μπορούμε να υποστηρίξουμε πως επρόκειτο για προσφορά βοήθειας σε χήρες ή ορφανά¹¹⁰.

Συνεχίζοντας την παρουσίαση παπυρικών κειμένων τα οποία αναφέρονται στην ύπαρξη και δράση ευαγών ιδρυμάτων που βρίσκονταν εντός των τειχών εκκλησιών ή μοναστηριών, παραθέτω ακολούθως τρία έγγραφα που μνημονεύουν τον χώρο νοσηλείας και τη φιλανθρωπική δραστηριότητα του μοναστηριού του Άπα Απολλώ στο Bawit (Εικ. 5, σ. 234). Το μοναστήρι, που πήρε το όνομά του από τον ιδρυτή του, ερημίτη μοναχό Απολλώ¹¹¹, και που συγκαταλέγεται ανάμεσα στα μεγαλύτερα της Αιγύπτου¹¹², ιδρύθηκε τον 4^ο αι. μ.Χ. Ύστερα από μια πλούσια πνευματική και φιλανθρωπική δράση οκτώ περίπου αιώνων, καταστράφηκε στα μέσα του 12^{ου} αι.¹¹³. Όπως θα διαπιστώσουμε από την εξέταση των σχετικών κειμένων, στις εγκαταστάσεις του δαιδαλώδους μοναστηριακού οικοδομήματος, του οποίου ερείπια σώζονται μέχρι σήμερα, βρισκόταν χώρος προορισμένος για τη φιλοξενία και ανακούφιση των ασθενών μοναχών, αλλά και των αναξιοπαθούντων λαϊκών αδελφών¹¹⁴.

Διαιρεμένη σε πέντε παπυρικά σπαράγματα βρέθηκε η συντομότερη επιστολή *P.Brux.Bawit 1* (8^{ου} αι. - Bawit), της οποίας το περιεχόμενο αποτελεί εξαιρετική πηγή πληροφοριών για τον τρόπο λειτουργίας και τη φιλανθρωπική δράση του θεραπευτηρίου του μοναστηριακού συγκροτήματος του Άπα Απολλώ. Ο γραφέας της επιστολής,

¹¹⁰ Βλ. σχετικά A. Papathomas, *ό. π.*, εισαγ. σχόλ. (σσ. 563-564).

¹¹¹ A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 53-56. A. Delattre, *Papyrus coptes et grecs du monastère d'Apa Apollô de Baouît conservés aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles (P.Brux.Bawit)*, Bruxelles 2004, σσ. 36-41.

¹¹² Πρβλ. *Hist. monach.* 8, 2 (Festugière): *Εἶδομεν οὖν τὸν ἄνδρα τοῦτον [sc. Ἀπολλώ] ἐν τῇ ἐρήμῳ ὑπὸ τὸ ὄρος ἔχοντα μοναστήρια, πατέρα μοναχῶν πεντακοσίων· ὃς διαβόητος ἦν ἐν Θηβαΐδι καὶ ἔργα μεγάλα ἦν αὐτῷ... ὀγδοηκοστοῦ γὰρ ὧν ἔτους μέγα μοναστήριον ἑαυτῷ συνεκρότησεν τελείων ἀνδρῶν πεντακοσίων, δυναμένων σχεδὸν πάντων σημεῖα ἐπιτελεῖν.*

¹¹³ Από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την αρχιτεκτονική, τη διοίκηση, την οικονομία και την πνευματική ζωή του μοναστηριού του Άπα Απολλώ, τόσο στο Bawit όσο και στην Titkooh, παραθέτω τα εξής: M. Drew-Bear, *ό. π.*, σσ. 300-301. S. J. Clackson, *Coptic and Greek texts relating to the Hermopolite monastery of Apa Apollo (P.Mon.Apollo)*, Oxford 2000, σσ. 5-9. Eadem, «Reconstructing the archives of the monastery of Apollo at Bawit», στο I. Andorlini κ.ά. (επιμ.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia. Firenze, 23-29 agosto 1998*, I-II, Firenze 2001, I, σ. 219-236. P. Grossmann, *ό. π.*, σσ. 523-525. A. Delattre, *ό. π.*, σσ. 29-109. G. Gabra, *Coptic monasteries. Egypt's monastic art and architecture*, Cairo - New York 2002 (ανατύπ. 2004), όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹¹⁴ A. Delattre, *ό. π.*, σ. 51 και υποσημ. 115. Πρβλ. *Hist. monach.* 8, 7: *σημεῖά τε καὶ ἰάσεις ἐπιτελῶν θαναμαστάς.*

ο οποίος πρέπει να ήταν ο ηγούμενος του μοναστηριού (γρ. 1: ΠΕΝΕΙΟΤ ΠΕΤC2ΔΙ)¹¹⁵, παραγγέλλει στον υπεύθυνο του θεραπευτηρίου Θεόδωρο να προμηθεύσει σε άγνωστο πρόσωπο δύο κλίνες (γρ. 1-2: ΘΕΟΔΟΡ[Ε] / ΠΔΠΜΔΝΝΕΤΩΩΝΕ ΧΕ ΤΙ ΜΑ ΝΕΚΟΤ[Κ])¹¹⁶, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα προορίζονταν για ασθενείς μοναχούς, αν δεχθούμε την άποψη του εκδότη του κειμένου, ότι οι μοναχοί γενικά δεν έκαναν χρήση κρεβατιών κατά τη διάρκεια της ανάπαυσής τους¹¹⁷.

Σύμφωνα με τον A. Delattre¹¹⁸, το ίδιο θεραπευτήριο μνημονεύεται και στη σύντομη και αποσπασματικώς σωζόμενη επιστολή *P.Mon.Apollo* 9 (7^{ου}-8^{ου} αι.), γρ. 9. Παρόλο που το χάσμα του παπύρου στο τελευταίο τμήμα της γρ. 8 δεν επιτρέπει να εξακριβώσουμε αν η γραφή ΝΕΤΩΩΝΕ («οι ασθενείς», γρ. 9) αναφέρεται στον χώρο θεραπείας των αρρώστων, το εν λόγω παπυρικό κείμενο μπορεί να συμπεριληφθεί στην ομάδα των εγγράφων που ρίχνουν φως στο ζήτημα της φιλανθρωπικής δραστηριότητας του μοναστηριού του Απά Απολλώ στο Bawit.

Ο πάπυρος αναφέρεται στη συλλογή της *άπαρχής* (γρ. 6-7: ΕΤΕΡΕΚCΩΚ ΤΕ9[ΔΠΔΡΧΗ...] / 2ΩΩΚ ΝΓ† Π[Ε]2ΠΔ[ΚΤΟΝ])¹¹⁹, όρου τον οποίο η εκδότρια του *P.Mon.Apollo* 9, S. J. Clackson¹²⁰, ταυτίζει με τον φόρο της *δεκάτης*, που το μοναστήρι επέβαλε στους γεωργούς, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τμήματα γης που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του. Η Clackson ερμηνεύει την *άπαρχήν* ως εισφορά, που ενίοτε χρησιμοποιείτο για φιλανθρωπικό σκοπό. Από το άλλο μέρος, η E. Wipszycka¹²¹ ερμηνεύει την *άπαρχήν* ως όρο που μάλλον αναφέρεται στους πρώτους καρπούς που οι πιστοί αφιέρωναν στα μοναστήρια και τις εκκλησίες, με σκοπό την επιβίωση των μοναχών, ενώ ο T. S. Richter¹²² θεωρεί πως η ερμηνεία τού εν λόγω όρου στα παπυρικά

¹¹⁵ A. Delattre, *P.Bru.x.Bawit* 1, μτφρ.στη γρ. 1 (σ. 152): «C'est le Père qui écrit», εισαγ. σχόλ. (σ. 152) και σσ. 147-148.

¹¹⁶ A. Delattre, *ό. π.*, μτφρ. στις γρ. 1-2 (σ. 152): «Théodoré, celui de l'infirmerie: donne deux lits à...» και σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 153).

¹¹⁷ A. Delattre, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 153), με παράλληλα κείμενα και βιβλιογραφικές αναφορές.

¹¹⁸ A. Delattre, *loc. cit.*

¹¹⁹ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo* 9, μτφρ. στις γρ. 6-7 (σ. 59): «so that you collect its [tithe...] / yourself and pay i[t]s pa[ctum which is...].»

¹²⁰ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σσ. 17-19. Επίσης, Eadem, «Archimandrites and Andrisomos: A preliminary survey of taxation at Bawit», στο B. Palme (επιμ.), *Akten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses. Wien 22.-28. Juli 2001*, Wien 2007, σσ. 106-107.

¹²¹ E. Wipszycka, «Le fonctionnement interne des monastères et des laures en Égypte du point du vue économique: À propos d'une publication récente de textes coptes de Bawit», σσ. 179-186.

¹²² T. S. Richter, «The cultivation of monastic estates», σσ. 210-212.

κείμενα του μοναστηριού του Άπα Απολλώ έχει αναπόφευκτα οικονομικές προεκτάσεις.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των κειμένων που αναφέρονται σε μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα ας μου επιτραπεί να αναφερθώ σε δύο όστρακα, σύμφωνα με τα οποία δύο μοναστήρια της Αιγύπτου ήταν υπεύθυνα για τη λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων κατά τον 7^ο-8^ο αι, καθώς και μια παπυρική προσευχή - χρησμό σχετικά με επίσκεψη ασθενούς σε νοσοκομείον.

Το *ξενεώνιον*, που σύμφωνα με τον *P.Mon.Apollo 27* (= *P.Lond.Copt.* I 1078· 7^{ου}-8^{ου} αι. - Ερμοπολίτης νομός), γρ. 6 καλείται να καταβάλει άγνωστο - λόγω φθοράς του παπύρου - φόρο, πρέπει να τελούσε υπό μοναστηριακή διαχείριση, αν κρίνουμε από την τοποθεσία στην οποία βρισκόταν, σύμφωνα με τη γρ. 3 του κειμένου: *δ(ιὰ) τόπ(ου) Κάμητος*. Ο *τόπος Κάμητος* του παπύρου, που θα μπορούσε να ταυτισθεί με τον **ΠΜΔ ΚΔΜΗ** του *CPR XX 19* (8^{ου} αι.), γρ. 2¹²³, μάλλον ταυτίζεται με τοπωνύμιο του Ερμοπολίτη νομού¹²⁴, όπου ήταν κτισμένο γυναικείο μοναστήρι, το οποίο μνημονεύεται στο κοπτικό όστρακο *O.CrumST 154*, γρ. 2: **ϠΕΝΕΕΤΕ ΝΚΔΜΗΤΟC**¹²⁵, ενώ στο ίδιο κείμενο καταγράφεται το τοπωνύμιο *Πάλλας* (γρ. 1: **ΠΑΛΛΔC**), που ανήκει στον ίδιο νομό¹²⁶.

Το κοπτικό όστρακο *O.IFAO s. n.*, που εξέδωσε η S. Bacot¹²⁷, αναφέρεται στο θεραπευτήριο που βρισκόταν εντός του χώρου του μοναστηριού του Άπα Μηνά¹²⁸ (Εικ. 7, σ. 295· εικ. 8, σ. 296), νότια του Ασιούτ, γνωστού και ως *πέτρα του Άπα Μηνά*. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της επιστολής, που αποτελεί έγγραφο αναγνώρισης χρέους από μέρους του Άπα Βίκτωρος προς τον Άπα Ιωάννη¹²⁹, είναι ότι ο τελευταίος

¹²³ M. R. M. Hasitzka, *CPR XX 19*, μτφρ. στη γρ. 2: «aus dem Ort Kame» (σ. 30) και σχόλ. στη γρ. 2 (σσ. 30-31).

¹²⁴ M. Drew-Bear, *ό. π.*, σ. 137, s. v. «Κάμητος τόπος».

¹²⁵ W. E. Crum, *Coptic dictionary*, σ. 692a, s. v. «**ϠΕΝΕΕΤΕ**» (= «monastery of nuns»).

¹²⁶ Βλ. και S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σ. 32.

¹²⁷ S. Bacot, «Une nouvelle attestation de “la petra d’Ara Mèna” au sud d’Assiout», *BIFAO* 102 (2002), σσ. 1-16.

¹²⁸ Για αναλυτική παρουσίαση των κειμένων που αναφέρονται στον Άπα Μηνά, ίσως τον σημαντικότερο άγιο της Αιγύπτου, καθώς και για πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη λατρεία του στη χώρα του Νείλου, βλ. A. Paraconstantinou, *ό. π.*, σσ. 146-154.

Για τον χώρο φιλοξενίας του μοναστηριού του Άπα Μηνά βλ. P. Grossmann, «The pilgrimage center of Abû Mîna», στο D. Frankfurter (επιμ.), *Pilgrimage and holy space in Late Antique Egypt* (Religions in the Greco-Roman World 134), Leiden - Boston - Köln 1998, σσ. 287, 297.

¹²⁹ T. Markiewicz, «The Church, clerics, monks and credit in the papyri», σσ. 185, 196.

προσδιορίζεται από τον πρώτο ως *πατήρ* του θεραπευτηρίου της *πέτρας* του Άπα Μηνά (γρ. 4-6: **ΝΝΔΠΑ ΙΩΣΔΝΗΣ ΠΙΩΤ Μ / ΠΜΔ ΝΕΤΩΩΝΕ ΝΠΕΤΡΑ / ΝΔΠΑ ΜΗΝΔ**)¹³⁰, προσφώνηση που επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο Άπα Ιωάννης, πιθανόν *ίατρος* ή *νοσοκόμος*, ήταν υπεύθυνος – όπως και ο Θεόδωρος του *P.Brux.Bawit 1* – για τη λειτουργία του θεραπευτικού χώρου του μοναστηριού και κατά συνέπεια για τη φροντίδα των ασθενών. Από το άλλο μέρος, δεν θα ήταν υπερβολή αν συσχετιζαμε το *μέλι*, με το οποίο ο Άπα Βίκτωρ πρόκειται να ξεπληρώσει το χρηματικό χρέος των τριών *κερατίων* στον υπεύθυνο του θεραπευτηρίου Άπα Ιωάννη (γρ. 8-9: **ΩΟΜΤΕ ΚΕΡΑΤΟΝ ΝΝΟΘΒ / ΕΤΡΑΤΔΔΥ ΝΔΚ ΝΕΦΙΩ**), με τη χρήση τού εν λόγω αγαθού ως κατεξοχόν συστατικού ιατρικών συνταγών¹³¹.

Εντελώς διαφορετικό είναι το περιεχόμενο του κειμένου που ακολουθεί, αφού αυτό αποτελεί μια σύντομη προσευχή - χρησμό¹³² σχετικά με την επίσκεψη ενός ασθενούς στο *νοσοκομείον*. Ο γραφέας του *P.Oxy. VIII 1150* (6^{ου} αι. - Οξύρυγχος) απευθύνει χρησμό (γρ. 6: *πιττάκιον*) στον θεό τού προστάτη του αγίου Φιλοξένου επιθυμώντας να μάθει αν η επίσκεψη στο *νοσοκομείον* θα ευοδωθεί (γρ. 1-4: *Ὁ θεὸς τοῦ προστάτου ἡμῶν / τοῦ ἀγίου Φιλοξένου, ἐὰν / κελεύεις εἰσενεγκεῖν / εἰς τὸ νοσοκομῖόν σου Ἀνούπ;*)¹³³.

Σε αντίθεση με το όνομα του συντάκτη του *πιττακίου*, που δεν μαρτυρείται στον πάπυρο, το όνομα *Ἀνούπ* (γρ. 4), προερχόμενο από τον ομώνυμο *ἅγιον ἄπα* που τιμώταν στην περιοχή της Οξύρυγχου¹³⁴ και ευρέως διαδεδομένο σε κείμενα της

¹³⁰ S. Bacot, *ό. π.*, σ. 3: «à Apa Jean, le père de l'infirmerie de la *petra* d'Apa Mèna».

¹³¹ Πρβλ. S. Bacot, *ό. π.*, σ. 12.

¹³² Για τις χριστιανικές φυλακτήριες προσευχές σε πάπυρο και σε συναφείς φορείς γραφής βλ. ενδεικτικά: Th. S. de Bruyn - J. H. F. Dijkstra, «Greek amulets and formularies from Egypt containing Christian elements: A checklist of papyri, parchments, ostraka, and tablets», *BASP* 48 (2011), σσ. 163-216. A. Maravela, «Christians praying in a Graeco-Egyptian context: Intimations of Christian identity in Greek papyrus prayers», στο R. Hvalvik - K. O. Sandnes (επιμ.), *Early Christian prayer and identity formation*, Tübingen 2014, σσ. 291-323, όπου επιπλέον βιβλιογραφία.

¹³³ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 298. Α. Papaconstantinou, «Oracles chrétiens dans l'Égypte byzantine: le témoignage des papyrus», *ZPE* 104 (1994), σ. 282. G. Husson, «Les questions oraculaires chrétiennes d'Égypte. Continuités et changements», στο B. Kramer κ.ά. (επιμ.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin 1995 (AFP 3)*, I-II, Stuttgart - Leipzig 1997, I, σσ. 484, 486.

¹³⁴ Πρβλ. *P.Oxy. XI 1357*, στήλη II, γρ. 56: *εἰς τὸν ἅγιον ἄπα Νουπ*. Β. P. Grenfell - Α. S. Hunt, *P.Oxy. XI 1357*, σχόλ. στη γρ. 56 (σσ. 40-41). Α. Papaconstantinou, *Le culte des saints en Égypte*, σσ. 51-52. Για τη σημασία τού εν λόγω παπύρου στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας σχετικά με τις εκκλησίες στην Οξύρυγχο βλ. Α. Papaconstantinou, «La liturgie stationnale à Oxyrhynchos dans la

βυζαντινής Αιγύπτου¹³⁵, πιθανόν ανήκει στον ασθενή που πρόκειται να εισαχθεί στο νοσοκομείον¹³⁶. Παρά ταύτα, δεν γίνεται γνωστή από το κείμενο η περιοχή στην οποία βρισκόταν το ίδρυμα, ενώ η γενική σου της γρ. 4, που με βάση το νόημα συντάσσεται με το όνομα θεός (γρ. 1), μπορεί να ερμηνευθεί μόνο μεταφορικώς (το «θείο» νοσοκομείον). Δεν μπορούμε βεβαίως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το νοσοκομείον να αποτελεί τμήμα του εκκλησιαστικού συμπλέγματος της εκκλησίας του αγίου Φιλοξένου στην περιοχή της Οξύρυγχου, στην κατασκευή - επισκευή του οποίου αναφέρεται ο *P.Oxy. XVI 2041* (6^{ου}-7^{ου} αι. - Οξύρυγχος), γρ. 1: *γνῶσις λίθ(ων) μετρηθ(έντων) ἐν τῇ οἰκοδ(ομῇ) τοῦ ἀγί(ου) Φιλοξένου*¹³⁷.

Να σημειώσω επίσης πως ο άγιος Φιλόξενος καταγράφεται ως ιαματικός άγιος στην πολύ όμορφη φυλακτήρια προσευχή που σώζεται στον *P.Oxy. VIII 1151* (5^{ου} αι. ; - Οξύρυγχος), της οποίας ο συντάκτης μνημονεύει, μεταξύ άλλων, το όνομα του αγίου Φιλοξένου (γρ. 48) ως προστάτη εναντίον της ασθένειας της Ιωαννίας (γρ. 28-38: *ἴασαι καὶ ἐπίσκεψαι / καὶ τὴν δούλῃν σου / Ἰωαννίαν ἣν ἔτεκεν / Ἀναστασία ἢ καὶ / Εὐφημία, καὶ ἀποδίδωζον καὶ φυγάδευ/σον ἀπ' αὐτῆς πάντα / πυρετὸν κ(αὶ) παντοῖον ῥῆγος ἀμφομερινὸν / τριτέον τεταρτέον [leg. τριταῖον τεταρταῖον] / καὶ πᾶν κακόν*)¹³⁸.

---

première moitié du 6e siècle. Réédition et commentaire du *P.Oxy. XI 1357*», *REByz* 54 (1996), σσ. 135-159. S. Clackson, «Coptic Oxyrhynchus», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, σ. 336.

¹³⁵ F. Preisigke, *NB*, στήλη 34, s. v. D. Foraboschi, *Onomasticon Suppl.* II.2, σ. 35, s. v.

¹³⁶ Πρβλ. B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy. VIII 1150*, μτφρ. (σ. 251): «O God of our patron Saint Philoxenus, dost thou bid us take Anoup to thy hospital?»

¹³⁷ Περισσότερα παραδείγματα προσφέρει η A. Papaconstantinou, *Le culte des saints*, σσ. 203-204.

¹³⁸ Ο γραφέας δύο ακόμη χρησμών, που ο H. C. Youtie, («Questions to a Christian oracle», στο *Scriptiunculae Posteriores I* [= *ZPE* 18 (1975), σσ. 253-257], σσ. 225-229) έδειξε ότι αποτελούν θετική και αρνητική μορφή του ίδιου αιτήματος και είναι γραμμένες από το ίδιο χέρι, επικαλείται ως προστάτη του τον άγιον Φιλόξενον σχετικά με την εύρεση εργασίας σε θέση τραπεζικού υπαλλήλου: *P.Harr. I 54* (6^{ου} αι.) και *P.Oxy. XVI 1926* (6^{ου} αι. - Οξύρυγχος), γρ. 1-2: *Δέσποτά μου θεέ παντοκράτωρ, καὶ ἄγιε / Φιλόξενε προστάτα μου*. Βλ. και P. W. Pestman, *The New Papyrological Primer*, Leiden - New York - Köln ²1994, αριθμ. 77 (σ. 274). A. Papaconstantinou, «Oracles chrétiens dans l'Égypte byzantine», σσ. 281-282. Eadem, *Le culte des saints*, σ. 204. G. Husson, *ό. π.*, σσ. 484, 485, 486

β) Διακονίαι

Η Ε. Wipszycka¹³⁹, στην πραγμάτευση του λογαριασμού *P.Bad. IV 94* (ca. 5^ο αι.), καταλόγου δωρεών προς μια εκκλησία της Αιγύπτου, συνοψίζει τις σημασίες που από τις αρχές ως τα τέλη του περασμένου αιώνα προτάθηκαν για την ερμηνεία του όρου *διακονία*: κινητή και ακίνητη περιουσία ενός μοναστηριού ή μιας εκκλησίας, ή εκκλησιαστικό / μοναστηριακό φιλανθρωπικό ίδρυμα¹⁴⁰.

Νεότεροι μελετητές, όπως ο J. Gascou και η S. J. Clackson¹⁴¹, θεωρούν πως οι *διακονίαι* αναφέρονται είτε σε ομάδες κληρικών ή μοναχών, επιφορτισμένες με το καθήκον της οικονομικής διαχείρισης εκκλησιών ή μοναστηριών, είτε στις κτηριακές εγκαταστάσεις στις οποίες λάμβανε χώρα η διαχείριση αυτή, ή ακόμη και στις ίδιες τις εγκαταστάσεις, χωρίς να αποκλείουν εντελώς τη σημασία του φιλανθρωπικού ιδρύματος σε συγκεκριμένα σημασιολογικά περιβάλλοντα. Από το άλλο μέρος, ως οργανισμούς ελεημοσύνης και θρησκευτικής καθοδήγησης, που υποστηρίζονταν από την Εκκλησία ή κάποιο μοναστήρι, ερμηνεύει τις *διακονίας* ο Δ. Ι. Κωνσταντέλος, ο οποίος μάλιστα θεωρεί πως αυτές έχουν την αρχή τους στις μοναστικές κοινότητες της Αιγύπτου¹⁴².

Από την εξέταση των παπυρικών εγγράφων που σχετίζονται με εκκλησιαστικές / μοναστηριακές *διακονίας*, διαπίστωσα πως η ταύτισή τους με εκκλησιαστικά ή μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα δεν είναι καθόλου βέβαιη, ενώ ο βαθμός στον οποίο σχετίζονταν με τη φιλανθρωπική δραστηριότητα των εκκλησιών και των μοναστηριών στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούσαν δεν γίνεται απολύτως γνωστός.

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα, την οποία επιτελούσαν συστηματικά τα μέλη της οικογένειας του Γερμανού στην Ερμούπολη, όπως αυτή αποκαλύπτεται από την ίδρυση - υποστήριξη ευαγών ιδρυμάτων στην περιοχή (*P.Sorb. II 69*, στήλη XIII, 2, γρ. 34· XXX, απ. b, 2, γρ. 31· XLVI, απ. c, 2, γρ. 20· LIII, απ. c, 2, γρ. 29· CXVI, απ. b, 2, γρ. 14)¹⁴³, θα αποτελούσε κριτήριο για να ερμηνεύσουμε τη *διακονίαν τῶν υἱῶν Γερμανοῦ* στον *P.Sorb. II 69*, στήλη XVI, γρ. 33 ως ευαγές ίδρυμα, ωστόσο η *διακονία* θα μπορούσε να αποτελεί υπηρεσία οικονομικής διαχείρισης του ομώνυμου *μονα-*

¹³⁹ E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques de l'églises en Égypte*, σσ. 125-128, όπου συνοψίζονται οι προηγούμενες ερμηνείες.

¹⁴⁰ Βλ. κυρίως E. Wipszycka, *ό. π.*, σ. 127.

¹⁴¹ J. Gascou, *P.Sorb. II 69*, σσ. 77-78. S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σ. 29.

¹⁴² Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, σσ. 143-145.

¹⁴³ Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, σ. 287.

στηρίου στη Θύνι του Ερμπολίτη νομού (στήλη XXVI, απ. α, γρ. 1: *δι(ιὰ) μον(αστηρί-ου) τῶν υἱῶν Γερμα(νου) Θύν(εως)*)¹⁴⁴.

Μπορεί ο όρος *διακονία*, που μνημονεύεται σε δύο κοπτικούς παπύρους από το μοναστήρι του ἄπα Απολλώ στην Titkooḥ, να αναφέρεται στο σύνολο των μοναστηριακών εγκαταστάσεων, ωστόσο τα εν λόγω κείμενα θα μπορούσαν να μαρτυρούν φιλανθρωπική δραστηριότητα της μονής.

Άγνωστος μοναχός του μοναστηριού αποστέλλει την επιστολή *P.Mon.Apollo 1* (7^{ου} αι.) στον μοναχό Φοιβάμμωνα και στους πατέρες της *διακονίας* του τόπου του ἁγίου ἄπα Απολλώτος (γρ. 6-7) σχετικά με την παράδοση της *ἀπαρχῆς* (γρ. 10-11: **ΕΤΡΑΨΩΚ ΤΕ[ΥΔΠΔΡΧΗ 2Δ / ΔΠΔ Δ]ΠΟΛΛΩ**)¹⁴⁵, στη συγκέντρωση της οποίας φαίνεται πως η μονή στην Titkooḥ είχε κάποια ανάμειξη. Η S. J. Clackson¹⁴⁶ ερμήνευσε τον όρο *διακονία* ως ομάδα μοναχών επιφορτισμένη με το καθήκον της συλλογής και της διαχείρισης της *ἀπαρχῆς*, η οποία – θυμίζω – αποτελούσε εισφορά των γεωργών στο μοναστήρι για εδάφη που αυτό τους παραχωρούσε, και η οποία ενίοτε χρησιμοποιείτο για φιλανθρωπικό σκοπό¹⁴⁷. Αν βεβαίως δεχθούμε την ερμηνεία της E. Wipszycka¹⁴⁸, η οποία δίνει στις *ἀπαρχὰς* το αρχικό τους νόημα ως προσφορών των πιστών προς εκκλησίες ή μοναστήρια, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως οι *πατέρες τῆς διακονίας* του ἄπα Απολλώτος στην Titkooḥ, που προέβαιναν στη συλλογή των προσφορών αυτών, ίσως σχετίζονταν κατά κάποιον τρόπο με τη φιλανθρωπική δραστηριότητα του μοναστηριού.

Παρόμοιο περιεχόμενο δίνει η εκδότρια στην αποσπασματικότετη επιστολή *P.Mon.Apollo 19* (7^{ου} αι.)¹⁴⁹, την οποία απευθύνουν πατέρες της *διακονίας* του μοναστηριού του ἄπα Ιερεμία (γρ. 3: **ΜΔ ΝΔΠΔ ΙΕΡΗΜΙΔΣ**)¹⁵⁰, σχετικά με την παράδοση της *ἀπαρχῆς* από έναν τόπο ονόματι ΠΕΡΣΙΗ (γρ. 7)¹⁵¹. Η ύπαρξη οικονομικών και άλλης φύσεως δεσμών του μοναστηριού του ἄπα Απολλώτος με αυτό του ἄπα Ιερε-

¹⁴⁴ Βλ. J. Gascou, *P.Sorb.* II 69, σσ. 77-78.

¹⁴⁵ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo 1*, μτφρ. στις γρ. 10-11 (σ. 48): «I collect [their tithe for / Apa A]pollō».

¹⁴⁶ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σσ. 22, 29.

¹⁴⁷ S. J. Clackson, *ό. π.*, σσ. 17-19.

¹⁴⁸ E. Wipszycka, «Le fonctionnement interne des monastères et des laures en Égypte du point du vue économique», σσ. 179-186.

¹⁴⁹ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo 19*, εισαγ. σχόλ. (σ. 72).

¹⁵⁰ A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 103-105.

¹⁵¹ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo 19*, σχόλ. στη γρ. 7 (σ. 72).

μία¹⁵² δεν ρίχνει φως στην ερμηνεία του όρου *διακονία* στο συγκεκριμένο παπυρικό απόσπασμα, ο οποίος μάλλον λαμβάνει τη σημασία της ομάδας διαχείρισης του μοναστηριού¹⁵³.

Πέντε παπυρικά κείμενα αναφέρονται στη διοικητική οργάνωση και την οικονομική διαχείριση της *διακονίας* του μοναστηριού που ίδρυσε ο Απολλώς, πατέρας του ποιητή Διόσκορου, κατόχου του ομώνυμου αρχείου από την Αφροδιτώ. Η εν λόγω μονή, που ήταν αφιερωμένη στους Αγίους Αποστόλους και που ονομαζόταν ενίοτε μοναστήρι *ὄρους Ἀφροδίτης*¹⁵⁴, *Φαραοῦτος* ή *Ἄπα Απολλῶτος*, προφανώς προς τιμή του ιδρυτή της Απολλώτος¹⁵⁵, ο οποίος μάλιστα τα τελευταία χρόνια της ζωής του υπήρξε μοναχός¹⁵⁶, δεν πρέπει να συγχέεται με το μοναστήρι του Ἄπα Απολλῶ στο Bawit, ιδρυτής του οποίου ήταν ο άγιος ἄπα Απολλῶ (4^{ος} αι.)¹⁵⁷.

Οι εκτενείς λογαριασμοί *P.Cair.Masp.* II 67138 (545/546) και 67139 (543/544)¹⁵⁸, από το αρχείο του Διόσκορου, αποτελούν λογαριασμούς εισφορών και ποικίλης φύσεως δαπανών του κτήματος του *κόμητος* Αμμωνίου στον Ανταιοπολίτη νομό, μεταξύ των οποίων και δωρεές σε είδος ή χρήματα προς τη *διακονία* του *άγιου ὄρους Ἀφροδίτης* και του *ὄρους Ψιναβλα*. Συγκεκριμένα, κατά τα έτη 543/544 εκπρόσωποι

¹⁵² Για τα αρκετά μοναστήρια με το ίδιο όνομα στην Αίγυπτο βλ. S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σ. 33.

¹⁵³ S. J. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σ. 22.

¹⁵⁴ L. S. B. MacCoull, «The Antaiopolite estate of count Ammonios: managing for this world and the next in a time of plague», *AnPap* 16-17 (2004-2005), σ. 111. Για τον όρο *ὄρος* (το), που συχνά στα παπυρικά κείμενα λαμβάνει τη σημασία του μοναστηριού βλ. H. Cadelle - R. Rémondon, «Sens et emplois de τὸ ὄρος dans les documents papyrologiques», *REG* 80 (1967), σσ. 346-349.

¹⁵⁵ Πρβλ. *P.Cair.Masp.* I 67096 (Μάιος-Οκτ. 573 - Αφροδίτης κόμη), γρ. 4-6: *τῷ δι[καίῳ] τῆς ἀγία[ς] δια[κονίας] τοῦ νευκτίσ[τ]ου (leg. νεοκτίστου) ὄρους τῶν ἁγίων καὶ / χ[ρ]ιστοφ[όρ]ων ἀπο[στολ]ῶν, ὄνομα[σ]μένον δὲ ἄπα Απολλῶτος, / ὄνό[μα]τ[ος] ;] τοῦ και[νί]σαντος*. P. Barison, «Ricerche sui monasteri», σσ. 34, 97, 100-102, 116.

¹⁵⁶ L. S. B. MacCoull, *Dioscorus of Aphrodito. His work and his world*, Berkeley - Los Angeles - London 1988, σ. 29. Ωστόσο, βλ. E. Wipszycka, «Le monastère d'apa Apollôs: un cas typique ou un cas exceptionnel?», στο J.-L. Fournet (επιμ.), *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après leur découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantine. Actes de Colloque de Strasbourg (8-10 Décembre 2005)*, Paris 2008, σσ. 265-266, η οποία θεωρεί πως ο Απολλῶ προέβη στην ίδρυση του μοναστηριού πολύ πριν γίνει μοναχός, δεδομένης της διατήρησης του αξιώματος του *πρωτοκομήτου* από αυτόν πολύ ύστερα από την ίδρυση της μονής.

¹⁵⁷ Βλ. J. Maspero, *P.Cair.Masp.* I 67096, εισαγ. σχόλ. (σ. 137). Για τη σύγχυση μεταξύ των μοναστηριών που φέρουν το όνομα *Ἀπολλῶς* βλ. S. Clackson, *P.Mon.Apollo*, σ. 3. Eadem, «Reconstructing the archives of the monastery of Apollo at Bawit», σσ. 220-222. A. Delattre, *P.Brux.Bawit*, σ. 41.

¹⁵⁸ K. Μέντζου-Μειμάρη, *ό. π.*, σσ. 301-302.

του Αμμωνίου δίνουν στον διαχειριστή της διακονίας ἄπα Ισαάκιο 413 ἀρτάβας (= 16.000 λίτρα) σίτου (*P.Cair.Masp.* II 67139, verso, στήλη III, γρ. 1-12 και recto, στήλη IV, γρ. 2), 3 νομίσματα για την αγορά ἐλαίου και άλλα 3 για την αγορά λαχάνου (recto, στήλη V, γρ. 9 και 19 αντίστοιχα), ενώ στον ἄπα Φειβ, υπεύθυνο της διακονίας ὄρους Ψιναβλα παρέχεται ποσότητα 100 ἀρταβῶν (3.880 λίτρων) σίτου (recto, στήλη IV, γρ. 4). Περίπου δύο χρόνια αργότερα (545/546), η διακονία Ἀφροδίτης λαμβάνει άλλες 399 1/2 ἀρτάβας σίτου (15.500 λίτρα) από το κτήμα του Αμμωνίου, σύμφωνα με τον *P.Cair.Masp.* II 67138, recto, στήλη III, γρ. 18.

Σε δωρεά ορισμένων εκτάσεων γης προς τη διακονίαν του ἄπα Απολλώ στη Φαραού αναφέρεται ο *P.Cair.Masp.* I 67003 (ca. 567 - Ανταιόπολη), γρ. 16-17: *συννημμένας* (leg. *συννημμένας*) *τοῖς ἡμετέροις γηδίοις ἦτοι το(ῦ) ἀγίο(υ) / τόπο(υ) τῆς διακονίας*. Με το επίσημο αυτό έγγραφο οι ἄθλιοι ἐρημίται μοναχοὶ τοῦ ὄρους τῶν Χριστοφόρων Ἀποστόλων καλουμένου Φαραούτος (γρ. 4-5) εκφράζουν στον δοῦκα της Θηβαΐδος Αθανάσιο (γρ. 1-3) την αγανάκτησή τους για το ζήτημα της δωρεάς 6 ἀρουρῶν γῆς σπορίμου (= 16.536 τ.μ.) από μία χήρα, εἰς προσφορὰν καὶ ἀγάπην, ὑπὲρ ἰλασμο(ῦ) ψυχῆς αὐτῆς καὶ τῶν τέκνων μετὰ / καὶ το(ῦ) αὐτῶν πατρός (γρ. 21-22), τις οποίες διεκδικεῖ ἀδίκως Ἰεζεκιήλ τις τυγχάνων κουρεὺς καὶ συκοφάντης καὶ πονηρός (γρ. 23)¹⁵⁹.

Διαφορετικού είδους υπόθεση του ίδιου μοναστηριού φέρνει στο φως ο *P.Cair.Masp.* I 67096 (573)¹⁶⁰. Ο πρεσβύτερος και μονάζων στη διακονίαν των ἀγίων καὶ χριστοφόρων Ἀποστόλων της κόμης Αφροδίτης Ψάτος γνωστοποιεῖ στον Διόσκορο, που – σημειωτέον – παρουσιάζεται ως φροντιστῆς καὶ κουράτωρ της διακονίας (γρ. 8-9), ότι ο προηγούμενος διαχειριστής της μοναχός Ενώχ είχε παραχωρήσει σε αυτόν μικρό κελλί (γρ. 19: *[κ]έλλιον ἦτοι σεμνῆ[ον] [μονα]χικὸν ἀπλοῦν* [leg. *σεμνεῖον*])¹⁶¹, το οποίο ένας μοναχός ονόματι Μουσαῖος είχε κληροδοτήσει στη διακονίαν (γρ. 22-25). Ο Ψάτος ζητεῖ την ἄδεια να δημιουργήσει σε εκείνο το σημείο ξενώνα φιλοξενίας ζένων μοναχῶν τῶν / *[κατ]ὰ και[ρ]ὸν τυχόν[των κ]αὶ ἐρχομένον* (leg. *ἐρχομένων*), *βουλ[ομένω]ν διὰ τὴν / [στ]ῆνωσιν τῆς οἰκ[ήσε]ως οἰκῆσαι ἐν αὐτῶ* (γρ. 29-31). Παρόλο όμως που μια τέτοια ενέργεια θα συντελούσε *[εἰ]ς καρποφορίαν / [κ]αὶ αὔ[ξη]σιν ὑ[μῶν (καὶ) π]άσης τ[ῆ]ς συνελύσεως* (γρ. 31-32), η μονή δεν δέχθηκε την

¹⁵⁹ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 301. E. Wipszycka, «Le monastère d'Apollôs», σ. 267.

¹⁶⁰ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σσ. 301, 302.

¹⁶¹ G. Husson, *OIKIA*, σσ. 136-147, s. vv. “κέλλα”, “κελλίον”, “κελλάριον”, “κελλαρικόν”, ενώ για τη σημασία του όρου ως «μοναστική κατοικία» στο εν λόγω κείμενο βλ. σσ. 144-145.

πρόταση του Ψάτος, προφανώς εξαιτίας της δυσπιστίας των πατέρων προς τους περιπλανώμενους μοναχούς¹⁶², ενώ ο Ψάτος αποφασίζει να παραχωρήσει το *κελλίον* στο *δίκαιον*¹⁶³ της *διακονίας* μετά το θάνατό του (γρ. 39-43).

Παρόλο που ο όρος *διακονία* στα προαναφερθέντα κείμενα μάλλον δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο ευαγές ίδρυμα της μονής του *ἄπα* Απολλώτος, τα εν λόγω έγγραφα μάλλον καταδεικνύουν την ύπαρξή του ή τουλάχιστον μαρτυρούν το φιλανθρωπικό έργο της μονής.

Παρά τα αρκετά πειστικά επιχειρήματα της L. S. B. MacCoull¹⁶⁴ ότι ο σκοπός των πολύ πλούσιων δωρεών του κτήματος του *κόμιτος* Αμμωνίου στα μοναστήρια που καταγράφονται στους *P.Cair.Masp.* Π 67138 και 67139 ήταν η εξασφάλιση υγείας και η έκφραση ευγνωμοσύνης για την σωτηρία των δωρητών από τον ισχυρό λοιμό που ξέσπασε κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιουστινιανού¹⁶⁵, οι δωρεές θα μπορούσαν να αφορούν στην ενίσχυση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας των ιδρυμάτων των μοναστηριών, ενόψει μάλιστα του λοιμού. Παρομοίως, ως προσφορά σε ευαγές ίδρυμα της *διακονίας* των Αγίων Αποστόλων θα μπορούσε να ερμηνευθεί η δωρεά των 6 *ἀρουρῶν σπορίμης γῆς* από τη χήρα ως *πρεσβεῖον προσδοκίας καὶ ἐλπίδος ἀποθανόντων* (*P.Cair.Masp.* I 67003, γρ. 22), παρόλο που δεν γίνεται ξεκάθαρο αν η προσφορά είχε τέτοιο σκοπό. Αντιθέτως, η επιδίωξη του μοναχού Ψάτος του *P.Cair.Masp.* I 67096, γρ. 2, 9, 14, 18, 21, 22, 41 να επεκτείνει το *κελλίον* της μονής, δημιουργώντας ξενώνα περιπλανώμενων μοναχών, μπορεί να ερμηνευθεί ως φιλανθρωπική δραστηριότητα.

Υπάρχουν, βεβαίως, και κείμενα στα οποία οι καταγεγραμμένες *διακονίαι* δεν σχετίζονται με κανενός είδους φιλανθρωπική δραστηριότητα.

¹⁶² E. Wipszycka, «Le fonctionnement interne des monastères et des laures en Égypte», σσ. 176-178. Eadem, «Le monastère d'apa Apollôs», σσ. 268-269.

¹⁶³ Για τον όρο *δίκαιον*, που αναφέρεται στην ιδιότητα ενός (εκκλησιαστικού ή μοναστηριακού) ιδρύματος να αποτελεί νομικό πρόσωπο, βλ. E. Wipszycka, «Le fonctionnement interne des monastères et des laures en Égypte», σσ. 172-174.

¹⁶⁴ L. S. B. MacCoull, *ό. π.*, σσ. 112-113.

¹⁶⁵ Για τον λοιμό που ξέσπασε την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού βλ. D. C. Stathakopoulos, *Famine and pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A systematic survey of subsistence crisis and epidemics*, σσ. 110-154, ενώ για τις δωρεές από μέρους των πιστών ως μέσο αποτροπής της ασθένειας βλ. σσ. 75-76 και 153. Επίσης P. Horden, «Mediterranean plague in the age of Justinian», XIV, σσ. 134-160. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 689-691, s. v. «Pest <Justinianische>».

Σύμφωνα με το recto, γρ. 1-10 του *SB XX 14626* (573/4-589/0 - Αφροδιτώ), ο οποίος, κατά την A. Hanafi¹⁶⁶, ανήκει στο αρχείο του Διόσκορου και αναφέρεται στο μοναστήρι του Απολλώ στην Αφροδιτώ, ο *οίκονόμος* της *διακονίας* Ενώχ, προφανώς μοναχός, αν κρίνουμε από το επίθετο *εὐλαβέστατος* (γρ. 2) με το οποίο αυτοπροσδιορίζεται, αναφέρεται σε κλοπή ζώων που ανήκαν στη *διακονίαν* του μοναστηριού του ἄπα Απολλώτος. Από την άλλη πλευρά, στο recto, γρ. 11 - verso, γρ. 8 ο ίδιος συντάκτης εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την πρακτική ορισμένων κατόχων γης να μην αποδίδουν τα καθορισμένα ποσά της *δεσποτικῆς προσόδου* (γρ. 17), τα οποία προορίζονταν για τον *θεῖον οἶκον* των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού και Θεοδώρας, που βρισκόταν στην Αφροδιτώ¹⁶⁷.

Ο λογαριασμός *P.Bad. IV 94* συνιστά κατάλογο δωρεών ιδιωτών προς τη *διακονίαν* άγνωστης, λόγω φθοράς του κειμένου, εκκλησίας (γρ. 1: *γνῶσ(ις) συ[ναγ(ομένων) τ]ῆς διακ(ονίας) τῆς ἀγί(ας) τοῦ θεοῦ ἑκκ(λησίας) Κ[ ]*)¹⁶⁸. Σε αντίθεση με τον A. F. Frutaz¹⁶⁹, που ερμήνευσε το κείμενο ως λογαριασμό φιλαθρωπικού ιδρύματος, η E. Wipszycka¹⁷⁰ θεωρεί πως πρόκειται απλώς για λογαριασμό της υπηρεσίας διαχείρισης της κινητής και ακίνητης περιουσίας μίας επισκοπῆς, όπως αποδεικνύει και η έγκριση του επισκόπου στο verso, γρ. 37 του κειμένου (*Ἰης ἐπίσκοπος ἐπ[ι]σχῆ μοι τὸ συναγόμενον*).

Σύμφωνα με τον *P.Flor. III 285* (13 Ιουλ. 552 - Αφροδιτώ), ο *μονάζων* και *προεστῶς* της *διακονίας* (του μοναστηριού των) *Ἰασιτῶν*¹⁷¹ στην Αφροδιτώ (γρ. 4-5) Δαυνῆλιος μισθώνει τμήμα *έλαιουργείου, φρέατος* και *ἀνδρεῶνος* προς τον *έλαιουργὸν* Αὐρήλιο Κυριακό (γρ. 6-12), ενώ κατά το μισθωτήριο συμβόλαιο *P.Cair.Masp. I 67111* (585 - Αφροδιτώ) ο *έλαιουργὸς* Αὐρήλιος Ἰωάννης νοικιάζει τμήμα άγνωστου σε εμάς περιουσιακού στοιχείου (γρ. 15: *[τὸ ὑπάρχον ὑμῖν μέρος ± 9]*), που ανήκε στη

¹⁶⁶ A. Hanafi, «A letter from the Archive of Dioscorus», στο B. G. Mandilaras (επιμ.), *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology, Athens 25-31 May 1986*, I-II, Athens 1988, II, σσ. 91-106.

¹⁶⁷ Για την κατοχή εκτάσεων γης από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες στην Αίγυπτο βλ. A. Hanafi, *ό. π.*, σσ. 94-95, με παράλληλα κείμενα και βιβλιογραφία.

¹⁶⁸ Για τη φράση *ἀγία τοῦ Θεοῦ ἑκκ(λησία)* βλ. E. Wipszycka, «Καθολική et les autres epithets qualifiant le nom Ἐκκλησία», σ. 195.

¹⁶⁹ A. F. Frutaz, «Una diaconia diocesana in Egitto», στο *Miscellanea Liturgica in honorem L. C. Mohlberg*, I-II, Roma 1949, II, σσ. 71-74. Η παραπομπή από την E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques*, σσ. 127-128.

¹⁷⁰ E. Wipszycka, *loc. cit.*

¹⁷¹ P. Barison, *ό. π.*, σσ. 122-123. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 302.

διακονίαν του άγιου όρους Μιχαηλίου άρχαγγέλου (γρ. 4)¹⁷². Τέλος, στο πολύ αποσπασματικό παπυρικό κείμενο *P.Petra IV 48* (Ιούλ.-Αύγ. 561 - Πέτρα), το οποίο μάλλον σχετίζεται με εκκλησιαστικές υποθέσεις, καταγράφεται η διακονία του όρους τοῦ όσιωτάτου Θεοδώρου (γρ. 30-31), χωρίς βέβαια η αποσπασματικότητα του υλικού γραφής να επιτρέπει πλήρη και ασφαλή ερμηνεία του κειμένου.

γ) *Riae causae ανεξάρτητες από την εκκλησιαστική διοίκηση*

Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, οι *ξενώνες*, τα *ξενοδοχεΐα* και τα *νοσοκομεία* που ανήκαν ή τελούσαν υπό εκκλησιαστική διαχείριση δεν ήταν τα μόνα φιλανθρωπικά ιδρύματα που εντοπίζονταν στις πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας· διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας εξασφάλιζαν το δικαίωμα ορισμένων επιφανών λαϊκών ιδιωτών να ιδρύουν ευαγή ιδρύματα και να παρεμβαίνουν, ως ιδιοκτήτες τους, σε ζητήματα διοίκησης και παροχής υπηρεσιών από αυτά¹⁷³. Παπυρικά κείμενα διαθηκών από τη βυζαντινή Αίγυπτο συμπληρώνουν τις πληροφορίες που παρέχουν διατάξεις της νομοθεσίας του Ιουστινιανού σχετικά με το πλαίσιο λειτουργίας ιδιωτικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, των οποίων οι ιδιοκτήτες προέβαιναν αυτοπροσώπως σε επιλογή διοικητών και υπαλλήλων¹⁷⁴.

Το έγγραφο διαθήκης *P.Bodl. I 47* (= *P.Grenf. I 62*: 6^{ου} αι. - Ερμούπολη) αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ο συντάκτης της καθορίζει τη λειτουργία ενός ιδρύματος, ενίοτε μάλιστα με αυστηρούς για τον κληρονόμο όρους. Το αρτιότερα σωζόμενο τμήμα του αποσπασματικού αυτού εγγράφου είναι εκείνο στο οποίο καταγράφονται οι όροι υπό τους οποίους η κληρονόμος της περιουσίας Χριστοδώρα πρόκειται να απολάβει την κληρονομιά· ο κυριότερος από τους όρους σχετίζεται με ένα *νοσοκομείον*, το οποίο προφανώς αποτελούσε τμήμα της περιουσίας του / της συντάκτη / -τριας της διαθήκης και το οποίο η Χριστοδώρα οφείλει να φροντίζει επιμελώς (γρ. 11-13: *οίανδήποτε ζημίαν προ[οσπ]οιήσεσ[θ]αι κατά τοῦ αὐτοῦ / νοσοκομίου βούλομαι αὐτὴν ἀποστερεῖσθαι τῶν ἀφωρισ/μένων αὐτῇ παρ' ἑμοῦ ἐν ταύτῃ τῇ*

¹⁷² Για το εν λόγω μοναστήρι βλ. P. Barison, *ό. π.*, σσ. 109-111, ενώ γενικά για τη λατρεία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Αίγυπτο βλ. A. Papaconstantinou, *Les cultes des saints*, σσ. 154-159.

¹⁷³ J. P. Thomas, *ό. π.*, σσ. 46-53.

¹⁷⁴ Για τις διαθήκες βλ. A. X. Ευτυχιάδη, *ό. π.*, σσ. 78, 83-84. J. P. Thomas, *ό. π.*, σσ. 53-58.

διαθήκη πραγμάτων)¹⁷⁵. Το έγγραφο πρέπει να αναφέρεται και στους τροφίμους του νοσοκομείου, τους οποίους η Χριστοδώρα έχει καθήκον να φροντίζει, αν κρίνουμε από τις αποσπασματικές γρ. 7-8 του παπύρου, τις οποίες ο εκδότης R. P. Salomons αποκαθιστά ως εξής: *ἀντιπεῖν* (leg. *ἀντειπεῖν*) ἢ *ἀντι/ποιήσασθαι ἢ ἐναντιωθῆν*] *αι ταύτης μου τῆς διαθήκης ± 12 τῶν κα]τακειμένων νόσῳ*¹⁷⁶.

Ο πρώτος εκδότης του SB XX 15175, αποσπάσματος εγγράφου που μάλλον σχετίζεται με έριδα μεταξύ συζύγων¹⁷⁷, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το κύριο όνομα της γρ. 8: *Χρι[σ]τ[ο]δ[ώ]ρ[...]* προβαίνει σε συσχετισμό του εν λόγω ονόματος με την συνονόματη Χριστοδώρα του εγγράφου διαθήκης *P.Bodl. I 47* και κατά συνέπεια σε συσχέτιση του *όσπιτίου* του SB XX 15175, γρ. 19: *τοῦ ὄσπιτίου καὶ ἐξ' εὔρε' [[α]] ὑμῖν δ[*, με το νοσοκομεῖον που κληρονομεί η Χριστοδώρα κατά τον *P.Bodl. I 47*. Παρόλο, όμως, που η ταύτιση του χρόνου και του τόπου προέλευσης των δύο κειμένων καθιστά την υπόθεση της ταύτισης των δύο γυναικών αρκετά πιθανή, η ταύτιση του νοσοκομείου με το *όσπίτιον* δεν είναι εύκολο να υποστηριχθεί, καθώς το πρώτο αποτελεί νοσηλευτικό ίδρυμα, ενώ το δεύτερο κτήριο φιλοξενίας ταξιδιωτών¹⁷⁸. Με βάση τα παραπάνω, δεν αποκλείεται η Χριστοδώρα να έχει στην κατοχή της και *όσπίτιον*, το οποίο ίσως εκμεταλλεύεται ως χώρο ανάπαυλας οδοιπόρων.

Εξαιρετική πηγή πληροφόρησης σχετικά με τη διοίκηση και τη λειτουργία ενός ιδιωτικού εκκλησιαστικού ξενῶνος του 6^{ου} αι. μ.Χ. στην Αίγυπτο αποτελεί η εκτενής διαθήκη του *ἀρχιατροῦ* Φλάβιου Φοιβάμμωνος που περιέχεται στον *P.Cair.Masp. II 67151* (570 - Αντινόπολη). Με το κείμενο αυτό, ο πρώην διοικητής του ξενῶνος *ἀρχιατρός* Φλάβιος Φοιβάμμων παραχωρεί στον αδελφό του *ίατρον* Ιωάννη τη διοίκηση του ξενῶνος (γρ. 189-191: *παρὰ τοῦ προσφιλεστάτου μου ἀδελφοῦ Ἰωάννου, καὶ ἔξιν / αὐτὸν ὡ[σ]αύ[τ]ως τῆ[ν] τῶν π[ρα]γμάτων πρεπόντ[ως] τοῦ αὐτοῦ / ξενεῶνος κηδεμονίαν*). Επιπλέον, σύμφωνα με τα γραφόμενα του συντάκτη της διαθήκης, ο κληρονόμος που αναλαμβάνει τη διοίκηση του ξενῶνος οφείλει να μεριμνά για *τὴν πᾶσαν τῶ(ν) ἀρρώστων φιλοκαλίαν τε καὶ ἐπιμέλειαν / καὶ διαιτοχορηγίαν περαιωθῆναι ἐπιμελῶς καὶ ἐπιπόνως / ἀκαταφρονήτως, εὐσεβεῖ<α> καὶ φοβῶ Θεοῦ καλλιεργου-*

¹⁷⁵ Πρβλ. γρ. 18-21: *βούλομαι τοῖνον τὴν αὐτὴν Χριστοδώραν / εἰ, ὅπερ ἀπεῖη, τολμήσῃ τοιοῦτό τι ποιῆσαι κατὰ τ[ο]ῦ / αὐτοῦ νοσοκομίου ἢ κατὰ τῶν αὐτῶν πραγμάτων μηδὲν / πανταπᾶσιν ἔχειν ἐκ τῆς ἐμῆς κληρονομίας*.

¹⁷⁶ R. P. Salomons, *P.Bodl. I 47*, σχόλ. στις γρ. 7 κ.εξ. (σ. 142).

¹⁷⁷ Βλ. σχετικά S. Daris, «Appunti per SB XX 15175», *ZPE* 167 (2008), σ. 161.

¹⁷⁸ Για το περιεχόμενο του όρου *όσπίτιον* βλ. παρακάτω, το κεφάλαιο για τους χώρους φιλοξενίας.

μένην, / μετὰ σπουδῆς πάσης καὶ ἐπιεικείας (γρ. 185-188), φροντίδα που αποτελεί παρακαταθήκη των προγόνων του Φοιβάμμωνος, προφανώς ιδρυτών και πρώτων διαχειριστών του ιδρύματος, όπως αποδεικνύουν οι γρ. 182-184: *τὴν δὲ ἀγίαν διοίκησιν καὶ ἐπιμέλειαν / καὶ πρόνοιαν τοῦ εὐαγοῦς ἡμῶν ξενεῶνος κατὰ τὰς πατρο/παραδόσεις*¹⁷⁹.

Ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό να αναφερθώ σε ένα σύντομο παπυρικό έγγραφο, σύμφωνα με το οποίο το καταγεγραμμένο νοσοκομεῖον φαίνεται πως ήταν τμήμα της περιουσίας ιδιώτη, παρόλο που το κείμενο δεν αποτελεί διαθήκη. Πρόκειται για τον PSI I 84 (4^{ov}-5^{ov} αι. - Οξύρυγχος)¹⁸⁰, ο άγνωστος συντάκτης του οποίου καταγράφει με τη μορφή σημειώσεων ορισμένα περιουσιακά στοιχεία που του ανήκουν· η φράση των γρ. 14-16: *περὶ τῶν γ τόπ(ων) τῶν ὑπὸ / κατοχῆ[ς] ἡμῶν ἐν τῷ / [οἴ]κῳ ; καὶ νοσοκομίῳ* επιτρέπει να συμπεράνουμε πως ο τελευταίος είχε στην κατοχή του τμήματα από το μνημονευθέν νοσοκομεῖον.

Τα παπυρικά έγγραφα διαθηκών δεν είναι τα μόνα σωθέντα κείμενα που σχετίζονται με τις ιδιωτικές ρίαιε causae της βυζαντινής Αιγύπτου. Συγκριτικά μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των παπύρων που αποτελούν λογαριασμούς εσόδων, δαπανών και φορολόγησης των όχι εντελώς αυτόνομων από τη δικαιοδοσία του επισκόπου ιδιωτικών ρίαιε causae. Τα έσοδα προέρχονταν κυρίως από δωρεές ιδιωτών¹⁸¹, αλλά και από μισθώσεις τμημάτων γης που ανήκαν στο εκάστοτε ίδρυμα, ενώ τα ιδιωτικά εκκλησιαστικά ευαγή ιδρύματα φαίνεται πως ήταν υποχρεωμένα να καταβάλουν φόρο, ο οποίος σχετιζόταν κατά κύριο λόγο με την έγγεια περιουσία τους¹⁸².

Σε μίσθωση αγρού αναφέρεται ο SB I 4869 (4^{ov}-6^{ov} αι. - Αρσινοΐτης νομός), σύμφωνα με τον οποίο ο άγνωστος σε εμάς συντάκτης προβαίνει σε ενοικίαση 6 *άρουρῶν γῆς σπορίμης* (= 16.538 τ.μ.), έκταση που ανήκε σε νοσοκομεῖον, το οποίο βρισκόταν στην περιοχή *χωρίου Νίκης* του Φαγιούμ (γρ. 2-4: *ὁμολ[ογῶ] μεμισθῶσθαι παρ' ὑμῶν [ἀπὸ τῶν διαφερόντων ;] / [τ]ῷ αὐτῷ εὐαγεῖ νοσοκομίῳ ἐν πεδίῳ [± ;] / χωρίου Νίκης γῆς σπορίμου ἀρούρας ἕξ, γῆ(ς) σπο(ρίμου) (ἀρούρας) ς*)¹⁸³. Ο ενδιαφερόμενος πρόκειται να προβεί σε καλλιέργεια του εν λόγω τμήματος γης, όπως τουλάχιστον ο ίδιος

¹⁷⁹ T. S. Miller, *Ἡ γέννησις τοῦ νοσοκομείου*, σ. 123. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ὁ. π.*, σ. 299. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ὁ. π.*, σ. 217. J. P. Thomas, *ὁ. π.*, σ. 68. P. van Minnen, *ὁ. π.*, σσ. 164-166.

¹⁸⁰ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ὁ. π.*, σ. 298.

¹⁸¹ Για τις δωρεές ιδιωτών σε εκκλησιαστικά ή μη ευαγή ιδρύματα θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω. Στο σημείο αυτό το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα έσοδα που προέρχονται από εκμετάλλευση της περιουσίας των ρίαιε causae.

¹⁸² Α. Χ. Ευτυχιάδης, *ὁ. π.*, σσ. 82-85.

¹⁸³ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ὁ. π.*, σ. 297.

ομολογεί στις γρ. 5-6: *μετὰ παντὸς αὐτῶν τοῦ δικαίου πρὸς τῷ με ἐργάσασθ(αι) / τὰς αὐτὰς πᾶσάν τε γεοπονικὴν (leg. γεωπονικὴν) ἐργασίαν.*

112 και 1/4 *κεράτια* οφείλει να καταβάλει ο διοικητής του νοσοκομείου της *κώμης Ἰβιδῶνος Σεσεμβύθεως*¹⁸⁴ Στέφανος κατά την πρώτη δόση του φόρου των δημοσίων της 15^{ης} *ἰνδικτίονος*, σύμφωνα με τον σύντομο λογαριασμό *SB XVIII 13770* (= *P.Lond.* III 1034· 6^{ου}-7^{ου} αι. - Ερμπολίτης νομός), γρ. 1-3: *Κώμ(ης) Ἰβιδῶ(νος) Σεσεμβ(ύ)θ(εως)· (ὑπὲρ) δημο(σίων) ιε ἰνδικτίονος) α καταβολῆ(ς) / δ(ιὰ) νοσοκο(νο)μί(ου) αὐτῆς δ(ιὰ) τοῦ κυρίου Στέφανος / κεράτι(α) ὑκατὸν δώδεκ(α) τέ(σ)ταρτον* (leg. *αὐτῆς, Στεφάνου, ἑκατόν*). Όπως επισημαίνουν οι W. F. G. J. Stoetzer και K. A. Worp στην αναλυτική παρουσίαση του εγγράφου πολλά χρόνια μετά την ανάδειξή του στον τρίτο τόμο της συλλογῆς των παπύρων του Βρετανικού Μουσείου¹⁸⁵, δεν γίνεται γνωστή από το κείμενο η σχέση του Στέφανου με το νοσοκομεῖον, αν δηλαδή πρόκειται για διοικητή, *οἰκονόμον* ή απλώς εκπρόσωπο του ιδρύματος, ενώ είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι το ίδρυμα δεν βρίσκεται σε κάποια μητρόπολη της χώρας, όπως οι περισσότεροι ευαγεῖς οἰκοί της Αιγύπτου, αλλά σε χωριό. Σε κάθε περίπτωση, ο φόρος που καλεῖται να πληρώσει ο Στέφανος ανήκε στην κατηγορία των εισφορῶν για κατοχή γης (*δημόσια γῆς*)¹⁸⁶, με τον αριθμό των *κερατίων* που οφείλει να καταβάλει να είναι αρκετά υψηλός.

Ακόμη ένα νοσοκομεῖον, κατά πάσα πιθανότητα ανεξάρτητο από την Εκκλησία, τοποθετούνταν σε *κώμην* της αιγυπτιακής ενδοχώρας και όχι σε κάποια μητρόπολη. Πρόκειται για το νοσοκομεῖον *Πτολεμαῖδος*, το οποίο καταβάλλει άγνωστης φύσεως εισφορά 15 *νομισματίων* και 5 *κερατίων*, σύμφωνα με τον λογαριασμό αποδείξεων *SPP X 219* (6^{ου}-7^{ου} αι.), γρ. 7: *δ(ιὰ) τ(οῦ) νοσοκομίου Πτολεμαῖδ(ος) νο(μισμάτια) ιε (κεράτια) ε*¹⁸⁷.

Στην καταβολή του σπανίως μαρτυρημένου φόρου των *διανομῶν*, ο οποίος καταγράφεται σε ορισμένα έγγραφα του 7^{ου}-8^{ου} αι.¹⁸⁸, αναφέρεται ο εκπρόσωπος ενός νοσοκομείου, σύμφωνα με την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επίσημη επιστολή *P.Amh.* II

¹⁸⁴ M. Drew-Bear, *Le nom Hermopolite*, σσ. 127-128.

¹⁸⁵ W. F. G. J. Stoetzer - K. A. Worp, «Zwei Steuerquittungen aus London und Wien», *Tyche* 1 (1986), σσ. 195-197.

¹⁸⁶ A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic studies*, σ. 259.

¹⁸⁷ Κ. Μέντζου-Μειμάρη, *ό. π.*, σ. 304. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σ. 217.

¹⁸⁸ F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 357, s. v. «διανομή». A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σ. 305. Βλ. και L. S. B. MacCoull, «A reattribution of *P.Vat.Aphrod.* 13», *ZPE* 88 (1991), σ. 210.

154 (643/644). Συγκεκριμένα, ο άγνωστος αποστολέας, ο οποίος πιθανόν ήταν νοσοκόμος και διαχειριστής του ιδρύματος, ενημερώνει τον επίσης άγνωστο αξιωματούχο παραλήπτη σχετικά με την αδυναμία του νοσοκομείου να προβεί στην απόδοση του μεριδίου των απαιτούμενων αγαθών των διανομῶν, παρακαλώντας τον να μην περάσει κανείς από τα έποίκια που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του, με σκοπό την παραλαβή επιτεταγμένων προϊόντων (γρ. 1-2: *δέδοκται ἀφορισθῆναι τὴν ἐποικείων αὐτοῦ* [leg. *ἀφορισθῆναι, νοσοκομείου, ἐποικίων*]).

Επισημαίνουμε πως η διοίκηση του ιδρύματος που μνημονεύεται στο εν λόγω κείμενο πρέπει να ήταν τριμερής, δεδομένου πως ο εκπρόσωπός του, γραφέας της επιστολής, πληροφορεί τον παραλήπτη πως είναι διατεθειμένος να προβεί σε καταβολή διανομῶν στην περίπτωση που αυτή ζητηθεί από τον χαρτουλάριον ή από τον ἰλλούστριον (γρ. 5-6: *εἰ δὲ ἀπὸ τοῦ δεσπότου μου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ μεγαλοπρε(πεστάτου) χαρτουλαρίου ἐτάγησαν ἢ ἀπὸ τοῦ κοι[ν]οῦ δεσπότου / τοῦ ἐνδοξοτάτου ἰλλ(ουστρίου) κελεύση πάλιν γρ[α]φῆναί μοι ἢ περιβλε(πτος) ὑμῶν φιλ[ί]α ἵνα παρακ[α]λῆσω αὐτοῦς*). Σε μια τέτοια περίπτωση, οι διαταχθείσες από τους ανωτέρους διανομαὶ πρόκειται να εξευρεθούν από έποίκια που δύνανται να τις παράσχουν (γρ. 9-10: *ἐπικλάσω ἐγὼ αὐτὴν τοῖς δυναμέ(νοισ) ἐποικίοις* [leg. *ἐποικίοις*] / *ἕκαστον πρᾶγμα ζητούμενον παρασχεῖν*).

Σύμφωνα με την Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη¹⁸⁹, το νοσοκομεῖον που μνημονεύεται στον *P.Amh.* II 154 ταυτίζεται με εκείνο που καταγράφεται στον *P.Lond.* III 1324 (σ. 276· 7^{οο} αι. μ.Χ.), γρ. 1. Οι εκδότες του τελευταίου, που διάβασαν τη συντομογραφία του τίτλου ως (*ὑπὲρ*) τοῦ νοσοκομίου, θεώρησαν ότι το κείμενο αποτελεί απόδειξη σίτου και κριθῆς, αναρωτώμενοι αν το περιεχόμενό του αφορά σε μίσθωση γης από μέρος του ιδρύματος ή απόδειξη φιλανθρωπικής δωρεάς από ιδιώτη προς αυτό¹⁹⁰. Ωστόσο, η διόρθωση της γραφῆς του τίτλου σε *π(αρά) τοῦ νοσοκομείου*¹⁹¹ επιτρέπει να ερμηνεύσουμε το εν λόγω παπυρικό κείμενο ως απόδειξη παροχῆς σιτηρῶν από μέρος του ευαγούς οίκου σε ιδιώτες, παροχή που δεν πρέπει να αφορούσε σε καταβολή φόρου, αλλά μάλλον εντασσόταν στη γενικότερη φιλανθρωπική δραστηριότητα του εν λόγω ιδρύματος.

Εύγλωττη μαρτυρία για την καταβολή φόρων από μέρος ιδιωτικῶν ευαγῶν ιδρυμάτων αποτελεί ο εκτενής οικονομικός λογαριασμός από την Ερμούπολη *P.Sorb.* II

¹⁸⁹ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σσ. 305-306.

¹⁹⁰ F. G. Kenyon - H. I. Bell, *P.Lond.* III 1324, εισαγ. σχόλ. (σ. 276).

¹⁹¹ *BL IX*, σ. 145.

69 (αρχές 7^{ου} αι.). Τα ευαγή ιδρύματα του εν λόγω εγγράφου, ιδιωτικά φιλανθρωπικά κέντρα, τα οποία έλαβαν την ονομασία τους από το όνομα του ιδρυτή, του ιδιοκτήτη ή ενός επιφανούς ευεργέτη τους¹⁹², λειτουργούν ως μεσάζοντες κατά την παράδοση ποσοτήτων σίτου από ιδιώτες, των οποίων η σχέση με τα ευαγή ιδρύματα δεν διευκρινίζεται σε όλες της τις λεπτομέρειες.

Τον μεγαλύτερο αριθμό αναφορών κατέχει το νοσοκομείον Βασιλείου στην Αντινόπολη, το οποίο μαρτυρείται και στον λογαριασμό SB XVIII 13758 (7^{ου} αι. - Ερμούπολη), στήλη II, γρ. 21. Επτά αναφορές γίνονται στο νοσοκομείον Θωμά λαμπροτάτου, μέλους επιφανούς οικογένειας του Αντινοΐτη νομού¹⁹³, ενώ σε τέσσερα σημεία του παπύρου καταγράφεται το νοσοκομείον Ιωάννου Γερμανού, επιφανούς κόμισος του Ερμοπολίτη νομού, ιδρυτή μιας διακονίας και ενός μοναστηριού στο χωριό Θύνις του ίδιου νομού¹⁹⁴.

Η μοναδική αναφορά στο νοσοκομείον Ψανκε (στήλη CXVI, απ. b, 2, γρ. 14) χρήζει περαιτέρω σχολιασμού, αφού ο όρος μαρτυρείται ως πατρωνυμικό, τόσο στον εν λόγω πάπυρο (στήλη LXI, απ. a, γρ. 3: *δ(ιὰ) Ισακίου [Ψανκε]* γρ. 9: *δ(ιὰ) κλ(ηρονόμων) τοῦ (αὐτοῦ) Ισακ(ίου) Ψανκε*), όσο και στον SPP III 294 (7^{ου} αι. - Ερμούπολη), γρ. 1: *Ιωάννης διάκο(νος) Ψανκε*. Η άποψη του J. Gascou¹⁹⁵ ότι ο όρος αποτελεί όνομα επαγγέλματος – προφανώς εξελληνισμένη μορφή του κοπτικού **CEINE** (= *ίατρος*) – δίνει λύση στον προβληματισμό σχετικά με την προέλευσή του, ωστόσο δεν δίνει ικανοποιητική απάντηση για τη χρήση του στα εν λόγω κείμενα. Σε κάθε περίπτωση, οποιοσδήποτε συσχετισμός του νοσοκομείου Ψανκε με τον Ισάκιο ή τον διάκονο Ιωάννη δεν είναι καθόλου βέβαιος.

Στον πίνακα που ακολουθεί συνοψίζουμε τον αριθμό των *άρταβων* σίτου που κάθε ίδρυμα οφείλει να καταβάλλει.

Ίδρυμα	Στήλη - γραμμή	Άρτάβαι
Νοσοκομείον Βασιλείου Αντινόου	XII, 2, γρ. 41	(<i>τρεις και 1/3</i>) (= 129 λίτρα)
»	XVII, γρ. 10	(<i>δέκα και 1/6 και 1/24</i>) (= 435 λίτρα)
»	XVII, γρ. 18	(<i>τέσσερεις και 1/6 και 1/48</i>) (= 162,6 λίτρα)
»	XXIII, 1, γρ. 13	-

¹⁹² J. Gascou, *P.Sorb.* II 69, σσ. 78-79.

¹⁹³ J. Gascou, *ό. π.*, σχόλ. στη στήλη XI, γρ. 27 (σσ. 213-214).

¹⁹⁴ J. Gascou, *ό. π.*, σ. 78. M. Drew-Bear, *ό. π.*, σσ. 118-121.

¹⁹⁵ J. Gascou, *ό. π.*, σχόλ. στη στήλη LXI, απ. a, γρ. 9 (σ. 235).

»	XXIV, 2, γρ. 41	(1/6 καὶ 1/24) (= 8 λίτρα)
»	XXVI, απ. α, 2, γρ. 19	(δύο) (= 77,616 λίτρα)
»	XXVI, απ. α, 2, γρ. 31	-
»	XXX, απ. β, 2, γρ. 17	(είκοσι καὶ 1/3) (= 789,1 λίτρα)
»	LXXII, απ. β, 1, γρ. 7	(1/3) (= 13 λίτρα)
»	LXXX, 2, γρ. 28	-
»	XCVII, γρ. 4	(τρεις) (= 116,4 λίτρα)
»	CV, απ. γ, 1, γρ. 7	(1/3 καὶ 1/12) (= 16,17 λίτρα)
<i>Νοσοκομείον Θωμᾶ Λαμπροτάτου</i>	XLIII, γρ. 3	(δύο) (= 77, 616 λίτρα)
»	LXIII, απ. α, 1, γρ. 3	-
»	LXIX, απ. β, γρ. 9	(1/3) (= 13 λίτρα)
»	XCIV, απ. α, γρ. 10	(1/8) (= 4,85 λίτρα)
»	CXIII, 1, γρ. 15	-
»	CXX, απ. β, 2, γρ. 6	(δύο καὶ 1/4) (= 87,32 λίτρα)
»	CXX, απ. β, 2, γρ. 8	(δύο καὶ 1/4) (= 87,32 λίτρα)
»	CXXV, γρ. 3	-
<i>Νοσοκομείον Ἰωάννου Γερμανοῦ</i>	XIII, 2, γρ. 34	-
»	XXX, απ. β, 2, γρ. 31	-
»	XLVI, απ. γ, 2, γρ. 20	(δύο καὶ 1/24) (= 79,23 λίτρα)
»	LIII, απ. γ, 2, γρ. 29	-
<i>Νοσοκομείον Ψανκε</i>	CXVI, απ. β, 2, γρ. 14	-

Επισημαίνεται επίσης ότι μεταξύ των ιδρυμάτων που μνημονεύονται στο εν λόγω έγγραφο, ως μεσάζοντες στην πληρωμή εισφορών, καταγράφονται και εκκλησιαστικά ευαγή ιδρύματα, όπως το *ξενοδοχεῖον της νοτίνης ἐκκλησίας* (στήλη XIX, απ. α, γρ. 26· στήλη XXXI, γρ. 20) και το *νοσοκομείον τῶν κελεφῶν* (στήλη CIII, 1, γρ. 31), στα οποία έχει γίνει αναφορά σε προηγούμενο υποκεφάλαιο της παρούσας ενότητας.

Δεν είναι λίγα τα παπυρικά έγγραφα που μνημονεύουν λειτουργία *ξενοδοχείων* ως ιδιωτικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τα οποία, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ενίοτε παρείχαν, εκτός από φιλοξενία, και νοσηλευτική φροντίδα.

Ο φορολογικός λογαριασμός *P.Haup.* III 64 (6^{ου} αι. - Οξύρυγχίτης νομός), που αποτελείται από επτά αποδείξεις, αφορά σε καταβολή *κανονικῶν* και *ἀννωνιακῶν*, φόρων για την κατοχή γης¹⁹⁶, από το *ξενοδοχεῖον Παυλακίου* στον εκπρόσωπο του

¹⁹⁶ A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic studies*, σσ. 300, 309-310.

οἴκου του Τιμαγένους στον Οξυρυγχίτη νομό, για τμήμα γης που το ίδρυμα κατείχε και εκμεταλλευόταν.

Μολονότι ο οἶκος Τιμαγένους είναι γνωστός και από άλλα παπυρικά κείμενα του 5^{ου} και 6^{ου} αι.¹⁹⁷, το *ξενοδοχεῖον Παυλακίου* μνημονεύεται μόνο στον συγκεκριμένο παπύρο¹⁹⁸. Σε αντίθεση με την καταγραφή του εκπροσώπου του οἴκου, *διαστολέως* (λογιστικού υπαλλήλου)¹⁹⁹ Απφούα (απ. I, γρ. 4· απ. II, γρ. 9· απ. III, γρ. 14· απ. IV, γρ. 19, απ. VI, γρ. 29), σε καμία από τις αποδείξεις του λογαριασμού δεν αποκαλύπτεται ο χαρακτήρας της διοίκησης του *ξενοδοχείου*, το οποίο ίσως ανήκε διοικητικά στον οἶκον του Τιμαγένους. Παρά ταύτα, ο όρος *οἰκονόμος* των αποσπασμάτων III, γρ. 11 και V, γρ. 22 πρέπει να αναφέρεται στον διαχειριστή του τμήματος γης για το οποίο το *ξενοδοχεῖον* πληρώνει φόρο²⁰⁰. Πάντως, φαίνεται πως η πληρωμή των εν λόγω φόρων από ένα ίδρυμα προς τους εκπροσώπους ενός οἴκου πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο των διοικητικών και οικονομικών αλλαγών που έλαβαν χώρα κατά τον 5^ο αι., κατά τις οποίες φορείς φορολόγησης ήταν η *κώμη* και οι κάτοχοι μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας.

Το εκτενές έγγραφο *P.Oxy. XVI 2058* (6^{ου} αι.)²⁰¹ αποτελεί κατάλογο κλαπέντων αντικειμένων από την οικία του επιφανούς Κυριακού, *πρεσβυτέρου* στο χωριό Σπανία²⁰² του Οξυρυγχίτη νομού (στήλη I, γρ. 1-2: *πράγμα(τα) λημθ(έντα) ἐν τῇ οἰκίᾳ Κυριακοῦ πρεσβυτέρ(ου) / καὶ] μείζονος Σπανίας*). Το παπύρινο φύλλο περιλαμβάνει λίστα των *κτητόρων* της κώμης Σπανίας, οι οποίοι καλούνται να αποκαταστήσουν τη ζημία, προσφέροντας το χρηματικό ποσό που τους αναλογεί (στήλη III, γρ. 36-37: *γνώσι(ς) τῶν κτητόρ(ων) Σπανίας ὀφειλόντων πληρῶσαι / τὴν γεναμένην βλάβην ἐν τῷ οἴκ(ῳ) τοῦ μείζ(ονος) Κυριακοῦ πρε(σβυτέρου)*). Μεταξύ των *κτητόρων* συγκαταλέγεται ο *ἐπίτροπος* του *ξενοδοχείου* Αείων, ο οποίος καταβάλλει το ποσό του 1 *νομίσμα-*

¹⁹⁷ Βλ. σχετικά T. Larsen - A. Bülow-Jacobsen, *P.Haun.* III 64, εισαγ. σχόλ. (σ. 74).

¹⁹⁸ Για το όνομα *Παυλάκιος* στους παπύρους βλ. F. Preisigke, *NB*, στήλη 292, s. v.

¹⁹⁹ E. Wipszycka, «Les reçus d'impôts et le bureau des comptes des pagarchies aux VIe-VIIe siècles», *JJP* 16-17 (1971), σσ. 109, 113-114.

²⁰⁰ T. Larsen - A. Bülow-Jacobsen, *P.Haun.* III 64, σχόλ. στις γρ. 12 και 22 (σ. 77), όπου γίνεται παραπομπή στο G. Husson, «L'hospitalité dans les papyrus byzantins», σ. 176.

²⁰¹ J. P. Thomas, *ό. π.*, σ. 68.

²⁰² A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.*, IV.3, σ. 305, s. v. «Σπανία». P. Pruneti, *I centri abitati dell'Ossirinichite. Repertorio toponomastico* (Pap.Flor. IX), Firenze 1981, σσ. 184-185. S. Daris, *Diz.geogr. Suppl.* 4, σσ. 121-122, s. v.

τος, σύμφωνα με τη στήλη VI, γρ. 131 του παπύρου (*Αείων ἐπίτροπος*) τοῦ ξενοδοχείου νό(μισμα) α).

Οι αμφιβολίες του G. Vitelli²⁰³ για την ορθότητα της ανάγνωσης του τοπωνυμίου *Κολλο*( ), στο οποίο τοποθετείται το ξενοδοχεῖον που συνορεύει με την οικία που προτίθεται να μισθώσει η Ηραΐς, σύμφωνα με το μισθωτήριο συμβόλαιο *PSI VI 709* (566 - Οξύρυγχος), γρ. 15-16, επιβεβαιώνονται, καθώς δύο άλλα μεταγενέστερα εκδεδομένα κείμενα κάνουν λόγο για την ύπαρξη ξενοδοχείου *Ἀόλλου* στην Οξύρυγχο²⁰⁴. Στο ἄμφοδον όπου βρισκόταν το ξενοδοχεῖον του *PSI VI 709* τοποθετείται και η οικία, της οποίας το συμπόσιον (δωμάτιο τραπεζαρίας) μισθώνει ο Φλάουιος Τιμόθεος, σύμφωνα με το συμβόλαιο *P.Oxy. L 3600* (1 Δεκ. 502), γρ. 12-15: ἐπ' ἄμφοδον / ῥήμιον τοῦ ζ[ε]γοδοχείου Ἀόλλου ἀπὸ οἰκείας / γεούσης ἐπ[ί] ἀπλιώτην ὀλόκληρον / συμπόσιον (leg. ῥυμίου, ξενοδοχείου, οἰκείας νεούσης, ἀπηλιώτην)²⁰⁵. Τέλος, το ξενοδοχεῖον *Ἀόλλου* καταγράφεται στον λογαριασμό *P.Lond. V 1762* (6^{ου}-7^{ου} αι.), γρ. 12: δ(ιὰ) το(ῦ) ξενοδοχείου (leg. ξενοδοχείου) Ἀόλλου(ν) κερ(άτια) ς²⁰⁶. Η ταύτιση του ξενοδοχείου *Ἀόλλου* με εκείνο των *PSI VI 709* και *P.Oxy. L 3600*, σε συνδυασμό με την ταύτιση [τῆς ἀγίας ἐκκλη(ησίας) παρὰ ποταμο(ῦ)] (γρ. 19) με την ἐκκλησίαν Παρὰ Ποταμὸν των *P.Oxy. LXVII 4617*, γρ. 5 και 4618, γρ. 12 (5^{ου} και 6^{ου} αι. αντιστοιχως)²⁰⁷, αποκαλύπτουν τελικώς την άγνωστη κατά τον εκδότη²⁰⁸ τοποθεσία προέλευσης του *P.Lond. V 1762*.

Η πολύ αποσπασματική κατάσταση και η λακωνικότητα ορισμένων εγγράφων δυσχεραίνουν τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το αν τα μνημονευθέντα ιδρύματα ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας ή ενός μοναστηριού ή αν αποτελούσαν ιδιωτικές *riae causae*.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον λογαριασμό *σίτου SB XVIII 13758* (7^{ου} αι. π.Χ. - Ερμούπολη) το μνημονευθέν ξενοδοχεῖον (verso, στήλη II, γρ. 27-29: δ(ιὰ) τοῦ ξενοδοχείου) . [/ κ(ολλ.) . δ(ιὰ)..] μάλλον λειτουργεί ως μεσάζοντας στην καταβολή εισφορών, ενώ σε παρόμοια συμφραζόμενα εντάσσεται και η αναφορά του λογαρια-

²⁰³ G. Vitelli, *PSI VI 709*, σχόλ. στη γρ. 15 (σ. 138).

²⁰⁴ Η Κ. Μέντζου-Μειμάρη (ό. π., σ. 299 και υποσημ. 3) υιοθετεί τη γραφή *Κολλο(ύθου)*, πολύ πριν από τη δημοσίευση των δύο επόμενων κειμένων. Παρομοίως, η G. Husson, ό. π., σ. 176 και υποσημ. 41.

²⁰⁵ A. K. Bowman κ.ά., *P.Oxy. L 3600*, σχόλ. στη γρ. 13 (σ. 250).

²⁰⁶ Κ. Μέντζου-Μειμάρη, ό. π., σ. 306.

²⁰⁷ Ν. Gonis, στο R. A. Coles κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXVII 4618*, σχόλ. στη γρ. 12 (σ. 248).

²⁰⁸ Η. I. Bell, *P.Lond. V 1762*, εισαγ. σχόλ. (σ. 219).

σμού *SB XVIII 13759*, γρ. 12-13: *δ(ιὰ) τοῦ ξενοδοχ(είου) [/ κ(ολλ.) η δ(ιὰ) Χρ(ιστο--)*). Παρομοίως, ασαφές είναι το περιεχόμενο του πολύ αποσπασματικού *CPR IV 49e* (7^{ου} αι.), το οποίο αποτελεί, σύμφωνα με τον εκδότη²⁰⁹, τμήμα εγγράφου *ἀποταγῆς*, και στο οποίο μνημονεύεται *νοσοκομείον*, όπου μάλιστα νοσηλεύονται ορισμένοι τρόφιμοι (γρ. 5: *ΔΥΝ ΤΕΥΤΝ ΕΠΝΟΣΟΚΟΜΙΟΜ ΕΙΓ*)²¹⁰.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ιδιωτικός λογαριασμός *P.Bad. IV 97* (642 ;), του οποίου ο συντάκτης σημειώνει πρόχειρα τα έξοδα στα οποία προέβη ή πρόκειται να προβεί. Σε αυτά προστίθεται προσφορά (αγαθών ή χρημάτων) *εἰς τὸ ξενοδοχ(εῖον)* (γρ. 24), το οποίο πιθανόν αποτελεί τμήμα του *οἴκου* που αναφέρεται στις γρ. 5 (*τοῖς παιδαρ(ίοις) τοῦ οἴκου*) και γρ. 26 (*τοῖς πλουμαρ(ίοις) τοῦ οἴκου*). Τέλος, αποδειξη πρέπει να συνιστά το παπυρικό σπάραγμα *SB I 4904* (4^{ου}-7^{ου} αι. - Αρσινόϊτης νομός), γρ. 3: *τοῦ αὐτοῦ νοσοκομίου*²¹¹, αν κρίνουμε από τη γρ. 5: *τὸ π[ιττάκι(ον) ὡς πρ(όκειται)*, ενώ η αναφορά στην *ἐγκαυσιν* (γρ. 2: *ὑπὲρ] τῆς ἐγκαύσεως κ[*), δηλαδή στη ζωγραφική με τη χρήση καυτού κεριού και χρώματος²¹², φανερώνει πως το κείμενο αναφέρεται σε επισκευή ή διακόσμηση του ιδρύματος.

Στην κατηγορία των κειμένων από το περιεχόμενο των οποίων δεν γίνεται σαφής ο χαρακτήρας της διοίκησης των μνημονευθέντων ιδρυμάτων ανήκει το παπυρικό σπάραγμα *SB I 4845* (4^{ου}-7^{ου} αι.): στην τελευταία σωζόμενη γραμμή του παπυρικού σπαράγματος καταγράφεται *γηροκομείον* (γρ. 7: *γηροκομῖον διαΓ*)²¹³.

²⁰⁹ W. C. Till, *CPR IV 49e*, εισαγ. σχόλ. (σ. 52).

²¹⁰ W. C. Till, *CPR IV 49e*, μτφρ. στη γρ. 5 (σ. 53): «man hat euch ins Krankenhaus gebracht».

²¹¹ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 305. Δ. Ι. Κωνσταντέλος, *ό. π.*, σ. 217.

²¹² Για την τεχνοτροπία της *ἐγκαύσεως* βλ. Plin., *Nat.* 35, 122-123, ενώ για χρήση παρόμοιας μεθόδου διακόσμησης τοίχων βλ. Vitruv., *Vitr.* 7, 9, 3-4. E. Aletti, *La tecnica della pittura greca e romana e l'encausto*, Roma 1951. E. Δοξιάδη, *Τα πορτρέτα του Φαγιούμ*, πρόλ. D. J. Thompson (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. E. Doxiadis, *The mysterious Fayum portraits. Faces from ancient Egypt. Foreword by Dorothy J. Thompson*, London 1995), υπό Α. Παππά, Αθήνα² 1996, σσ. 95-98. P. Gros (trad. e comm.: A. Corso - E. Romano), *Vitruvio De architectura*, I-II, Torino 1997, σχόλ. ad 7, 9, 4 (σ. 1094, σημ. 197). J.-M. Croisille, *Plin l'Ancien, Histoire Naturelle. Livre XXXV (Les Belles Lettres)*, Paris 2003, σχόλ. ad loc. (σσ. 229-230).

²¹³ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 306.

δ) Δωρεές σε ευαγή ιδρύματα

Σε αυτόνομη υποενοότητα εξετάζονται τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται στην οικονομική υποστήριξη των ευαγών ιδρυμάτων της βυζαντινής Αιγύπτου. Η πλειονότητα των περιπτώσεων αφορά σε οικονομική ενίσχυση, κυρίως με τη μορφή *προσφορών* (δωρεών) από μέρους εκπροσώπων μεγάλων *οίκων* της Αιγύπτου, τόσο ιδιωτικών ιδρυμάτων, όσο και εκκλησιαστικών / μοναστηριακών *riae causae*, με σκοπό την κάλυψη των αναγκών του προσωπικού τους και των αναξιοπαθούντων νοσηλευόμενων ή φιλοξενούμενων²¹⁴. Επισημαίνεται, βεβαίως, πως η δυνατότητα που ο νόμος παρείχε σε έναν μεγάλο *οίκον* να προβαίνει σε δωρεές όχι μόνο στις ιδιωτικές *riae cause*, των οποίων η διοίκηση βρισκόταν συνήθως στα χέρια του ίδιου, αλλά και σε ιδρύματα που βρίσκονταν εξ ολοκλήρου στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας ή κοινοβιακών μοναστηριών, δυσκολεύει τη συναγωγή ασφαλούς συμπεράσματος για το αν ένα ίδρυμα λειτουργούσε ανεξαρτήτως ή βρισκόταν υπό εκκλησιαστική ή μοναστηριακή διαχείριση.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της απόδειξης *προσφοράς P.Oxy. XVI 1898* (587 - Οξύρυγχος)²¹⁵, σύμφωνα με την οποία εκπρόσωποι του *οίκου* των Απιώνων στην Οξύρυγχο δώρισαν 371 *άρτάβας* (= 14.398 λίτρα) *σίτου* (γρ. 23-25) στο *νοσοκομείον ἄββᾶ Ἡλίας*²¹⁶, που ανήκε στην εκκλησία του *Ἁγίου Νεΐλου* (γρ. 18-19: *τοῦ ἁγίου νοσοκομίου / ἄββᾶ Ἡλίας περὶ τῶν ἁγίων Νεΐλον* [ieg. *νοσοκομείου, τόν*])²¹⁷. Ο διοικητής του *νοσοκομείου οἰκονόμος* Μηνᾶς ήταν ταυτοχρόνως και *νοτάριος* του *οίκου* των Απιώνων (γρ. 14: *Μηνᾶς νοτάριος*· γρ. 18: *καὶ οἰκονόμος τοῦ ἁγίου νοσοκομείου*· verso, γρ. 38: *ἀπόδειξις Μηνᾶ τοῦ εὐδοκίμου(ωτάτου) νοταρ(ίου) τοῦ ἐνδόξου οἴκου οἰκ(ονόμου) τοῦ νοσοκομίου*). Τούτο επιτρέπει να υποθέσουμε πως η κάλυψη των δύο θέσεων από τον Μηνᾶ μάλλον οφείλεται στην επιλογή των κληρονόμων του Απίωνος

²¹⁴ Για τις δωρεές βλ. E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises*, σσ. 64-86. P. van Minnen, «Medical care in Late Antiquity», σ. 162.

²¹⁵ P. W. Pestman, *The new papyrological primer*, αριθμ. 79 (σσ. 277-279).

²¹⁶ Πρόκειται μάλλον για την ονομασία του *νοσοκομείου*, η οποία προήλθε προφανώς από τον *ἄββᾶ Ἡλία*, μάλλον τον ασκητή που, σύμφωνα με τον A.-J. Festugière (*Hist. Monach.*, ζ'. *Περὶ Ἡλίας* 2), *πολλὰ καθ' ἑκάστην ἡμέραν σημεῖα ἐπετέλει καὶ ἰώμενος τοὺς κάμνοντας οὐκ ἐπαύετο*. Για τους πολλούς αγίους στην Αίγυπτο που μαρτυρούνται με το όνομα *Ἡλίας* βλ. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 90-92.

²¹⁷ Για την εκκλησία του *Ἁγίου Νεΐλου* βλ. L. Antonini, «Le chiese cristiane nell'Egitto», σ. 177. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 160-161.

να διορίσουν έμπιστό τους εργαζόμενο στη θέση του *οίκονόμου* του *νοσοκομείου*²¹⁸, στη λειτουργία του οποίου φαίνεται πως αναμειγνύονταν ενεργά.

Ακόμη μια μαρτυρία για την ιδιαίτερη σχέση υπαλλήλου - διαχειριστή ενός ευαγούς ιδρύματος με τον *οἶκον* των Απιώνων αποτελεί η απόδειξη αποδοχής δωρεάς *P.Oxy. LXI 4131* (Σεπτ. 600 - Οξύρυγχος), όπως αφήνει να εννοηθεί η φράση *νοταρίου τοῦ / ἐνδόξου ἡμῶν οἴκου* (γρ. 29-30), που χρησιμοποιεί η *οἰκονόμος* του ιδρύματος Μαύρα, για να αναφερθεί στον *οἶκον* των Απιώνων, ο οποίος προέβη, δια μέσου του Φλαύιου Απίωνος Γ' (γρ. 4-6), σε καθιερωμένη δωρεά (γρ. 23: *ἐξ ἔθους προσφορᾶν*) 7 *ἀρταβῶν σίτου* (= 271,7 λίτρων) στο *εὐαγὲς νοσοκομῖον τὸ καλούμ(ενον) / Λευκαδίου* (γρ. 16-17).

Η επισήμανση του εκδότη²¹⁹ πως ο *P.Oxy. LXI 4131* είναι το μοναδικό ως τώρα παπυρικό κείμενο που αναφέρεται σε γυναίκα διαχειριστή των οικονομικών ενός ευαγούς ιδρύματος δεν είναι η μοναδική ενδιαφέρουσα πληροφορία που συνάγεται από το εν λόγω κείμενο. Στην παρατήρηση του ίδιου²²⁰ ότι δεν είναι ξεκάθαρο αν το *Λευκάδιος* ήταν το όνομα του ιδρυτή του *νοσοκομείου*²²¹, ή κάποιου αγίου, χωριού ή άλλης τοποθεσίας, πρέπει να επισημάνθει πως δεν είναι λίγα τα κείμενα²²² που αναφέρονται στο *ἐποίκιον Νήσου Λευκαδίου* του Οξύρυγχίτη νομού²²³, του οποίου οι εκτάσεις ανήκαν στον *οἶκον* των Απιώνων. Επιπλέον, μέλη του ίδιου *οἴκου* προβαίνουν σε δωρεά 20 *ἀρταβῶν* (= 776,16 λίτρων) σιταριού στο *μοναστήριον Λευκαδίου*, σύμφωνα με τον λογαριασμό *προσφορῶν P.Oxy. LXVII 4620*, γρ. 20²²⁴. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποθέσουμε πως το *νοσοκομείον Λευκαδίου* του *P.Oxy. LXI 4131* ίσως βρισκόταν στην περιοχή του *ἐποικίου Νήσου Λευκαδίου* ή ίσως αποτελούσε τμήμα του ομώνυμου *μοναστηρίου*.

²¹⁸ B. P. Grenfell - A. S. Hunt - H. I. Bell., *P.Oxy. XVI 1898*, εισαγ. σχόλ. (σ. 114) T. S. Miller, *ό. π.*, σσ. 140-141. J. P. Thomas, *ό. π.*, σσ. 67, 68.

²¹⁹ T. Gagos, στο T. Gagos κ.ά., *P.Oxy. LXI 4131*, σχόλ. στις γρ. 17-18 (σ. 136).

²²⁰ T. Gagos, *ό. π.*, σχόλ. στις γρ. 16-17 (σ. 136).

²²¹ Για το *Λευκάδιος* ως ανθρωπωνύμιο βλ. F. Preisigke, *NB*, στήλη 195, s. v. D. Foraboschi, *Onomasticon Suppl.*, σ. 178, s. v.

²²² *P.Oxy. I 134* (569), γρ. 17-18. *VI 998* (6^{ου} αι.), γρ. *XVI 1911* (557), στήλη IV, γρ. 84: 2025, γρ. 4, 35. *LV 3804* (566), στήλη VII, γρ. 156. *LXX 4796* (8 Οκτ. 583), γρ. 10. Επίσης, *P.Princ. II 88* (5^{ου} αι.), γρ. 1 και *III 158* (6^{ου} αι.), γρ. 14. N. Gonis, στο N. Gonis κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXX 4796*, σχόλ. στη γρ. 11 (σ. 119).

²²³ A. Calderini, *Diz.geogr.* III, σ. 351. A. Calderini, *Diz.geogr. Suppl.* II, σ. 134. P. Pruneti, *I centri abitati dell'Ossirinchiite*, σ. 120. S. Daris, *Diz.geogr. Suppl.* IV, σ. 92.

²²⁴ J. David Thomas, στο R. A. Coles κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXVII 4620*, σχόλ. στη γρ. 20 (σ. 253).

Ανεξαρτήτως πάντως από την ανάμειξη των εκπροσώπων του *οἴκου* των Απιώνων στα οικονομικά ή στη διοίκηση ιδιωτικών ή μη εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, η δωρεά αγαθών, κυρίως κρασιού (*οἴνου* και *ὄζους*)²²⁵ και *σίτου*, από τον εν λόγω *οἶκον* σε εκκλησιαστικούς φορείς και φιλανθρωπικά ιδρύματα αποτελεί ίσως την πληρέστερα μαρτυρημένη παπυρολογικώς περίπτωση *προσφορῶν* από ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης προς τις *privae causae* της βυζαντινῆς Αιγύπτου.

Προσφορά αγαθών σε εκκλησιαστικό ευαγές ίδρυμα από τον *οἶκον* των Απιώνων μαρτυρεί ο *P.Oxy.* XXVII 2480 (565/566 μ.Χ. - Οξύρυγχος), εκτενῆς λογαριασμός παράδοσης ποσοτήτων *οἴνου* και *ὄζους* σε εργάτες του *οἴκου* και σε εκκλησιαστικά ιδρύματα²²⁶. Στα τελευταία ανήκει το *ξενοδοχεῖον ἄββᾶ Ἀρίωνος*, για το οποίο προορίζονται 80 *διπλᾶ ὄζους*, προσφορά στην οποία τα μέλη του *οἴκου* προέβαιναν κατά παράδοση, και η οποία αποτελούσε έκφραση ευσέβειας, όπως μαρτυρεί η στήλη III, γρ. 43: *εἰς τὸ ξενοδοχ(εῖον) ἄββᾶ Ἀρίωνος λόγῳ εὐσεβ(είας) κατ[ὰ τὸ] ἔθ(ος) καὶ ἐπὶ τῆς ἰδ ἰνδ(ικτίονος) ὄζ(ους) δι(πλᾶ) π.*

Δωρεᾶν σε *οἶνον* από μέρος ενός Απιώνος σε *ξενοδοχεῖον* του Οξύρυγχίτη νομού καταγράφει ο λογαριασμός *PSI VIII 953* (567/568), αφού με βάση τη νέα ανάγνωση της στήλης II, γρ. 9²²⁷, άγνωστος αριθμός δοχείων *ὄζους* προορίζεται *ὑπὲρ τ[οῦ ξενο]δοχ(είου) ἄμμᾶ Βησ(αρίωνος) α[.]*. Οφείλω, βεβαίως, να ομολογήσω πως αυτή η διόρθωση καθίσταται προβληματική: στους παπύρους ο τίτλος *ἄμμᾶ* χρησιμοποιείται για γυναίκες αγίες²²⁸, ενώ η χρήση του αντί για τον αντίστοιχο ανδρικό *ἄπα* ή *ἄββᾶ* δεν είναι πολύ πιθανή²²⁹. Από το άλλο μέρος, μάρτυς ή αγία με το όνομα *Βησ( )* δεν έχει μέχρι στιγμῆς εντοπισθεί από την έρευνα, ενώ το μοναδικό ως τώρα έγγραφο στο οποίο μνημονεύεται εκκλησία του *ἄπα Βησαρίωνος* είναι ο *P.Mich.* XIII 659 (6^{ου} αι.), γρ. 149: *γῆδια ἄπα Βησαρίωνος Ἰωάννου πρεσβυτέρου*. Ακόμη όμως και στην περίπτωση που το τελευταίο κείμενο αναφέρεται σε εκκλησία του *ἄπα Βησαρίωνος*, η ταύτιση με τον υποτιθέμενο ναό, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργεί το *ξενοδοχεῖον*

²²⁵ Βλ. σχετικὰ Τ. Μ. Hickey, *Wine, wealth and the state in Late Antique Egypt. The House of Apion at Oxyrhynchus*, Ann Arbor 2012, σσ. 100-106. Για τη σημασία των ὀρων *οἶνος* και *ὄζος* βλ. Ν. Kruit, «The meaning of various words related to wine», *ZPE* 90 (1992), σσ. 267-268.

²²⁶ Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *ό. π.*, σ. 299.

²²⁷ *BL VII*, σ. 238.

²²⁸ Α. Papaconstantinou, *ό. π.*, σ. 245.

²²⁹ Παρόλο που ο τρόπος σχηματισμού του γράμματος *μ* στη λέξη *αμμα* μπορεί να παραλληλισθεί με εκείνον του διπλού *β* στη λέξη *ἄββᾶ* (βλ. στήλη II, γρ. 5: *ἄββᾶ Σαρμάτου*), η καλοσχηματισμένη κάθετη γραμμῆ του γράμματος *μ* αφήνει μικρή αμφιβολία για τη γραφή *αμμα* (εικ. 9, σ. 296).

του PSI VIII 953, δεν είναι πολύ πιθανή, δεδομένου ότι ο *P.Mich. XIII 659* προέρχεται από την Αφροδιτώ του Αφροδιτοπολίτη νομού. Σε κάθε περίπτωση, το *ξενοδοχεῖον* πρέπει να αποτελούσε εκκλησιαστικό ή μοναστηριακό ίδρυμα.

Για το κελάρι (*κελλίον*)²³⁰ *ξενοδοχείου* άγνωστου ονόματος προορίζεται μεγάλη ποσότητα αγγείων *ῥξους*, τα οποία παρέχουν οι εκπρόσωποι του *οἴκου* των Απιώνων, σύμφωνα με τον λογαριασμό *οἴνου P.Oxy. XVI 2044* (6^{ου} αι.), γρ. 18: *εἰς τὸ κελλ(ίον) τοῦ ξενοδοχείου ῥξ(ους) δι(πλᾶ) , α*. Η καταχώρηση του παπύρου στην ομάδα των εγγράφων που σχετίζονται με τη διαχείριση των οικονομικών του *οἴκου* έγινε με κριτήριο την αναφορά στο παρόν έγγραφο των *κτημάτων* του Λεωνίδου, από τα οποία προέρχεται ποσότητα *ῥξους*, και τα οποία μνημονεύονται σε άλλα σχετικά με το κτήμα του Απίωνος έγγραφα. Στο *κτήμα* Λεωνίδου μάλιστα φαίνεται πως ήταν εγκατεστημένη ομώνυμη εκκλησία (*μαρτύριον*)²³¹, στην οποία ο Απίων προσέφερε 20 *ἀρτάβας σίτου* (= 776,16 λίτρα) σύμφωνα με τον *P.Oxy. XVI 1910*, γρ. 4. Κατά το ίδιο κείμενο, 64 *ἀρτάβαι σίτου* (= 2.484 λίτρα) προορίζονται για το *ξενοδοχεῖον Λεωνίδου* (γρ. 4), το οποίο πολύ πιθανόν να λειτουργούσε υπό τη διαχείριση του ομώνυμου *μαρτυρίου*.

Η καταγραφή των εκκλησιών και των μοναστηριών που μνημονεύονται στον λογαριασμό παροχής *σίτου P.Oxy. LXVII 4620* (5^{ου}-6^{ου} αι. - Οξύρυγχος) και σε άλλους παπύρους του αρχείου του Απίωνος επέτρεψαν στον εκδότη του πρώτου κειμένου να υποθέσει πως αυτό ανήκει στα σχετικά με τον *οἶκον* των Απιώνων έγγραφα²³². Ο πάπυρος περιέχει κατάλογο εκκλησιαστικών και μοναστηριακών ιδρυμάτων, στα οποία παρέχεται ορισμένος αριθμός *ἀρταβῶν σίτου* ως φιλανθρωπική προσφορά από τον *οἶκον*. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και το *ξενοδοχεῖον* της εκκλησίας του *Ἁγίου Ἰούστου*²³³, για το οποίο προορίζονται 25 *ἀρτάβαι* (= 970 λίτρα) *σίτου* (γρ. 14-15: *εἰς τὸ ξεν<ο>δοχ(εῖον) αὐτοῦ* [sc. *ἁγ. Ἰούστου*· πρβλ. γρ. 12: *εἰς τὸν ἅγι(ον) Ἰουῶστον*] / (*ἀρτ.*) κε).

Ακόμη και κατά τον 7^ο αι. το κτήμα των Απιώνων, που συνέχισε να λειτουργεί ως ανεξάρτητο οικονομικό και διοικητικό κέντρο στον Οξύρυγχίτη νομό, εξακολούθησε

²³⁰ G. Husson, *OIKIA*, σσ. 136-147, s. vv. "κέλλα", "κελλίον", "κελλάριον", "κελλαρικόν", ενώ για τη σημασία «κελλάρι» στο εν λόγω κείμενο βλ. συγκεκριμένα σ. 145.

²³¹ Για τη σημασία του όρου *μαρτύριον* ως ναού αφιερωμένου σε μάρτυρα βλ. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 274-275, ενώ για το *μαρτύριον Λεωνίδου* του *P.Oxy. XVI 1910* βλ. L. Antonini, *ό. π.*, σ. 181.

²³² J. David Thomas, στο R. A. Coles κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXVII 4620*, εισαγ. σχόλ. (σ. 250-251).

²³³ P. Barison, *ό. π.*, σσ. 77-78. L. Antonini, *ό. π.*, σ. 176. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 108-109.

να προσφέρει αγαθά σε εκκλησιαστικούς φορείς και ιδρύματα, όπως μαρτυρεί ο αποσπασματικός λογαριασμός οίνου *P.Oxy. LVIII 3960* (621). Σύμφωνα με το εν λόγω έγγραφο, κατά την όγδοη *ίνδικτιῶνα* προσφέρθηκαν ποσότητες οίνου *εἰς τὰς ἀγί(ας) ἐκκλησί(ας) καὶ ξενοδοχ(εῖα) καὶ μαρτύρ(ια) τῆς πόλεως καὶ / ἐν ἀγροῖς* (στήλη III, γρ. 20-21).

Σε άμεση σχέση με τον οἶκον της Πλακιδίας στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να βρισκόταν ο *εὐαγῆς ξενῶν Γρηγορίου τοῦ θεοφιλεστάτου*, που μνημονεύεται στον *P.Ant. III 188* (6^{ου}-7^{ου} αι.), γρ. 17²³⁴. Ο πάπυρος σώζει επίσημη επιστολή άγνωστου αποστολέα, προφανώς διοικητή του ιδρύματος (πρβλ. γρ. 17: *τοῦ κατ' ἐμὲ εὐαγοῦς ξενῶνος*)²³⁵, με προορισμό άγνωστο παραλήπτη, ο οποίος πρέπει να κατείχε υψηλή διοικητική θέση, όπως μαρτυρεί τόσο η γρ. 19 (*δυναμένων ὑμῶν πρὸς ἕκαστον τῶν / κρατούντων τὰ πράγματα τῆς ἐπαρχίας ὑμῶν*)²³⁶, όσο και οι εκφράσεις φιλοφρόνησης με τις οποίες ο γραφέας διανθίζει την επιστολή (γρ. 2: *[ὑμετέρ]αν γ[ν]ησίαν [ἐν]δ[ο]ξότη[α]*. γρ. 20-21: *ὁ Κύριος τῆς δόξης χαρίσεται μοι / τὴν ὑμετέραν γνησίαν ἐνδοξότητα εὐδ[αι]μονοῦσαν διὰ παντός*).

Μεταξύ των πολλών ζητημάτων που θέτει επί τάπητος ο αποστολέας, εντοπίζεται και εκείνο της διευθέτησης από μέρους του παραλήπτη ορισμένων θεμάτων του *εὐαγοῦς ξενῶνος*, θεμάτων ζωτικής σημασίας για τη λειτουργία του ιδρύματος, όπως τουλάχιστον ο ίδιος ο συντάκτης της επιστολής επισημαίνει: *ἀντιλαβέσθαι τῶν πραγμάτων τῆς κτήσεως τοῦ κατ' ἐμὲ εὐαγοῦς ξενῶνος* (γρ. 17), ενώ ο υπαινιγμός που εντοπίζεται στη φράση *καὶ μάλιστα σήμερον ἐν καιρῷ τοιοῦτῳ καὶ ἐναλλαγῆ[ς] / γεναμένης πραγμάτων* (γρ. 18-19), αν και δυσερμήνευτος, πιθανόν αναφέρεται σε (οικονομικά ή άλλης φύσεως) προβλήματα που αντιμετώπιζε ο *ξενῶν*.

Ακόμη ένα κείμενο, σύμφωνα με το οποίο υπάρχει συσχετισμός μεταξύ άγνωστου αυτή τη φορά οἴκου και ευαγούς ιδρύματος, είναι ο *P.Bad. VI 173* (6^{ου}-7^{ου} αι.)²³⁷. Το έγγραφο σχετίζεται με οικονομικής φύσεως υπόθεση του *εὐαγοῦς ξενῶνος των Εὐβούλου*, καθώς ο διοικητής Γρηγόριος παραγγέλλει στον *λογογράφον* Σενούθι να προ-

²³⁴ Τη σύνδεση αυτή αναδεικνύει η Κ. Μέντζου-Μειμάρη, *ό. π.*, σσ. 300-301. Πιο πρόσφατη είναι η εργασία της G. Azzarello, *Il dossier della domus divina in Egitto* (APF 32), Berlin - Boston 2012, σσ. 115-116. Για τον οἶκον Πλακιδίας βλ. Κ. Amantos, «Zu den wohltätigen Stiftungen von Byzanz», *OCP* 21 (1955), σσ. 15, 17-18.

²³⁵ J. W. B. Barns - H. Zilliacus, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 17 (σ. 159).

²³⁶ J. W. B. Barns - H. Zilliacus, *P.Ant. III 188*, εισαγ. σχόλ. (σ. 156).

²³⁷ G. Azzarello, *ό. π.*, σσ. 118-119.

βεί σε παράδοση 500 *άρταβῶν* (= 19.404 λίτρων) *φακοῦ* (γρ. 3-5) ως ενέχυρου για δάνειο 48 *νομισμάτων* προορισμένων για τον φόρο της *έμβολης* (γρ. 4) και 2 *νομισμάτων* ως τόκου, προς τον Γεώργιο, *ὑποβοηθὸν του θείου δεσποτικοῦ οἴκου* (γρ. 3)²³⁸.

Ο *ξενὸν των Εὐβούλου* αποτελούσε ευαγές ίδρυμα της Κωνσταντινούπολης²³⁹, το οποίο φαίνεται πως κατείχε περιουσιακά στοιχεία και στην Αίγυπτο²⁴⁰, χωρίς βεβαίως να είμαστε βέβαιοι αν η φιλανθρωπική του δραστηριότητα είχε επεκταθεί στη χώρα του Νείλου. Από το άλλο μέρος, μολονότι το προσδιοριστικό *διοικητῆς* για τον Γρηγόριο φανερώνει πως το ίδρυμα δεν βρισκόταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας, ωστόσο το προσδιοριστικό *ἀναγνώστης*, το οποίο αποτελούσε τίτλο κατώτατου εκκλησιαστικού αξιωματούχου, δεν αποκλείει την υπόθεση ο *ξενὸν* να διοικείται από μέλος του κατώτατου κλήρου. Τέλος, ο μεγάλος αριθμός των *άρταβῶν φακοῦ* που παρέχει ο *ξενὸν* στον *οἶκον* δικαιολογείται αν αναλογισθῆ κανείς το αρκετά υψηλό ποσό των 48 *νομισμάτων* του δανείου, με το οποίο πρόκειται να εξοφληθῆ ο φόρος της *έμβολης*.

ε) Το νοσηλευτικό προσωπικό των ιδρυμάτων

Έχοντας αναφερθῆ παραπάνω στο διοικητικό προσωπικό των ευαγῶν ιδρυμάτων της βυζαντινῆς Αιγύπτου, θα ἦταν παράλειψη αν δεν αφιερώναμε λίγο χώρο στην εξέταση των κειμένων που αναφέρονται στο νοσηλευτικό προσωπικό των ευαγῶν οίκων της χώρας.

Σε αντίθεση με το πλήθος των παπυρικών αναφορῶν στους *ἰατρούς*, πολύ λιγότερα σε αριθμό είναι τα παπυρικά έγγραφα που μαρτυροῦν την ὑπαρξη και ἄλλων επαγγελματιῶν που ἄπτονται του τομέα της υγείας, ὅπως αυτό των *νοσοκόμων* και ἄλλων, βοηθητικῶν υπαλλήλων των ευαγῶν οίκων, και τα οποία δεν σχετίζονται τόσο με τη θεραπεία μα κυρίως με την αποθεραπεία και νοσηλεία των ασθενῶν. Ο μικρὸς ἀριθμὸς των παπυρικών αναφορῶν στις εν λόγω επαγγελματικές ομάδες ἀλλά και ο συσχετισμὸς των υπηρεσιῶν που παρείχαν με τον χώρο εργασίας τους επέβαλαν την εξέταση των σχετικῶν με αυτές κειμένων στην παρούσα ἐνότητα και ὄχι στην ἐνότητα ὅπου πραγματεύθηκα τα σχετικά με το ιατρικὸ προσωπικὸ παπυρικά έγγραφα.

²³⁸ T. Markiewicz, *ὁ. π.*, σ. 182

²³⁹ Βλ. ενδεικτικὰ *Πασχ. Χρον.*, PG 92, 622. *Ιω. Μαλ.*, *Χρον.* 411.

²⁴⁰ G. Azzarello, *ὁ. π.*, σ. 119.

i. Νοσοκόμοι

Τα κείμενα που αναφέρονται στους νοσοκόμους χρονολογούνται σχεδόν αποκλειστικά από τους βυζαντινούς χρόνους, οπότε κάνουν την εμφάνισή τους εκκλησιαστικά, μοναστηριακά και ιδιωτικά ευαγή ιδρύματα φιλοξενίας των αναξιοπαθούντων και νοσηλείας των ασθενών, στους κόλπους των οποίων δραστηριοποιούνταν οι νοσοκόμοι²⁴¹.

Στη βυζαντινή περίοδο η σημασία του όρου νοσοκόμος – και κατά συνέπεια οι αρμοδιότητές του ως ιατρικού λειτουργού – διέφερε από τη σημερινή, αφού αυτός δήλωνε όχι μόνο τον νοσηλευτή, αλλά ενίοτε και τον διοικητή του νοσοκομείου²⁴². Η ανάληψη της διοικητικής αυτής θέσης σαφώς δεν απέκλειε τον κάτοχό της από την άσκηση του λειτουργήματος του νοσηλευτή: αντιθέτως, δεν αποκλείεται αυτή να ερχόταν ως επιστέγασμα της μακρόχρονης παροχής υπηρεσιών από μέρους του. Επισημαίνεται, τέλος, ότι θέσεις νοσοκόμων ως νοσηλευτικού ή διοικητικού προσωπικού μπορούσαν να λάβουν κληρικοί, κυρίως στα μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα, δεδομένου μάλιστα ότι υπεύθυνος για τον διορισμό και την επίβλεψη του έργου των νοσοκόμων οριζόταν ο εκάστοτε επίσκοπος²⁴³.

Για την αφοσίωση και την αυταπάρνηση που πρέπει να χαρακτηρίζει τον νοσοκόμον κατά την εκτέλεση του θεάρεστου καθήκοντός του κάνει λόγο ο Θεόδωρος Στουδίτης στο ιαμβικό ποίημα που αφιερώνει στο επάγγελμα αυτό²⁴⁴, ενώ σύμφωνα με τα *Επιτίμια* του Μεγάλου Βασιλείου²⁴⁵ ο διοικητής του νοσοκομείου οφείλει να έχει πλήρη έλεγχο όλων των ζητημάτων που αφορούν στο ίδρυμα, όπως ο ακριβής αριθμός των νοσηλευόμενων, η κλίνη στην οποία καθένας νοσηλεύεται και η τροφοδοσία.

Το επάγγελμα του νοσοκόμου καταγράφεται σε πέντε ως τώρα παπυρικά έγγραφα του 6^{ου} και 7^{ου} αιώνα, ορισμένα από τα οποία είναι πολύ φειδωλά στις πληροφορίες

²⁴¹ Βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, Β', 1, σσ. 146-147, 171-172. Ι. Α. Παπαγεωργίου, «Από την βυζαντινή ιατρική (Γιατροί - Συγγραφείς - Νοσοκομεία)», *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990), σ. 63. Β. Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρόιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe), Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σσ. 307-312 (s. v. "Νοσοκόμος"). Τ. S. Miller, *Ἡ γέννησις τοῦ νοσοκομείου*, σσ. 199-213. Α. Δ. Βακαλούδη, «Το επάγγελμα του γιατρού στο Βυζάντιο», σσ. 544-545.

²⁴² *LSJ*, s. v. Α. Ι. Κουρκούτα, *Ιστορία της νοσηλευτικής*, Αθήνα 2010, σσ. 50-52.

²⁴³ Βλ. σχετικά Α. Χ. Ευτυχιάδη, *ό. π.*, σσ. 77-78. Β. Α. Λεονταρίτου, *loc. cit.* Βλ. και παραπάνω, το κεφάλαιο για τους κληρικούς *ίατρούς*.

²⁴⁴ *PG* 99, 1741. Α. Ι. Κουρκούτα, *ό. π.*, σ. 50.

²⁴⁵ *PG* 31, 1313. Α. Ι. Κουρκούτα, *ό. π.*, σ. 52.

που παρέχουν σχετικά με το έργο του, ενώ τα υπόλοιπα κάνουν λόγο μάλλον για διοικητές νοσοκομειακών ιδρυμάτων και όχι σε προσωπικό που φρόντιζε τους ασθενείς.

Αναλυτικότερα, στον *SPP X 16* (7^{ου} αι. - Αρσινοΐτης νομός), που μάλλον αποτελεί κατάλογο καταγραφής του τόπου καταγωγής κατοίκων του Αρσινοΐτη νομού, καταγράφεται το όνομα του νοσοκόμου Παπνουθίου, ο οποίος κατάγεται *ἀπ(ὸ) χ(ωρί-ου) Καινοῦ Νοτι(νοῦ) καὶ Καινοῦ Βορρ(ινοῦ)* (γρ. 4), ενώ τα ίχνη γραφής της φράσης *οἰκεία* (leg. *οἰκία*) *δ(ιὰ) τοῦ νοσοκόμ( )*, στον κατάλογο ονομάτων *SPP X 245* (8^{ου} αι. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 8, δυσχεραίνουν την ερμηνεία του εν λόγω κειμένου.

Στο παπυρικό σπάραγμα *SPP VIII 1090* (6^{ου} αι. - Αρσινοΐτης νομός), που ανήκει στο αρχείο της πατρικίας Σοφίας, ιδιοκτήτριας μεγάλης έκτασης γης στον Αρσινοΐτη νομό²⁴⁶, διαβάζουμε (γρ. 1-2): *Σοφία σὺν ἠ(εῶ) πατρικ[ία] / νοσοκόμο ὕ' το[ῦ]*. Η γενική που ακολουθεί τον όρο *νοσοκόμου* (γρ. 2), αν και αμφίβολη, θα μπορούσε να αναφέρεται σε νοσοκομείο ή άλλο ευαγές ίδρυμα της περιοχής, στο οποίο ο *νοσοκόμος* εργαζόταν ή – το πιθανότερο – διοικούσε και στο οποίο η *πατρικία* Σοφία προσέφερε δωρεά²⁴⁷.

Εν αντιθέσει με τα προαναφερθέντα κείμενα, τα δύο επόμενα παρέχουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο του *νοσοκόμου*. Στην απόδειξη *SPP III 47 verso* (6^{ου} αι. - Ερμούπολη), γρ. 1-3, καταγράφεται ο συντάκτης της Ωρουόχης, *νοσοκόμος* του *νοσοκομείου ἀββᾶ* Λεοντίου (γρ. 1-3)²⁴⁸, ενώ η επιστολή *SB I 4668* (678 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός) έχει ως παραλήπτη τον Κόλλουθο, *θεοφιλέστατον διάκονον καὶ νοσοκόμον* του *εὐαγοῦς νοσοκομείου τῆς Αρσινοϊτῶν πόλεως* (γρ. 4-5)²⁴⁹. Οι *νοσοκόμοι* των κειμένων αυτών μάλλον κατείχαν – ίσως παράλληλα με τα νοσηλευτικά τους καθήκοντα – κάποια διοικητική θέση, καθώς από τη μελέτη των κειμένων φαίνεται πως εκπροσωπούσαν κατά κάποιο τρόπο το ίδρυμα στο οποίο εργαζόνταν.

²⁴⁶ J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, I: *Le droit impérial*, II: *Les pratiques sociales* (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Collège de France Monographies 5-6), Paris 1990-1992, I, σσ. 186-187. J. Banaji, *Agrarian change in Late Antiquity. Gold, labour, and aristocratic dominance*, Oxford 2001, σσ. 141-142. N. Gonis, «Notes on the aristocracy of Byzantine Fayum», *ZPE* 166 (2008), σσ. 204-206.

²⁴⁷ Για τις δωρεές βλ. και παραπάνω, σσ. 270-275.

²⁴⁸ B. A. Λεονταρίτου, *ό. π.*, σσ. 308, 312.

²⁴⁹ B. A. Λεονταρίτου, *ό. π.*, σσ. 307-308, 312.

ii. Υπουργοί

Τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται στους *ύπουργούς*, οι οποίοι αποτελούσαν βοηθητικό προσωπικό των νοσοκομείων και άλλων ευαγών ιδρυμάτων²⁵⁰, είναι ελάχιστα και δεν διαφωτίζουν καθόλου το ζήτημα των αρμοδιοτήτων τους, ωστόσο ρίχνουν φως στο κοινωνικό status της επαγγελματικής αυτής ομάδας.

Το πρώτο κείμενο, ο *P.Lond.* III 1028 (σσ. 276-277· 7^{ου} αι.), αποτελεί κατάλογο αποδείξεων για παράδοση χρημάτων, στην οποία προέβησαν επαγγελματικά σωματεία και ιδιώτες. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι *ύπουργοί τῶν νοσοκομείων*, οι οποίοι καταβάλλουν το ποσό των 8 νομισματίων 9 κερατίων, σύμφωνα με τη στήλη II, γρ. 16 του παπύρου (*δ(ιὰ) τ(ῶν) ύπουργ(ῶν) τῶν νοσοκομί(ων) νο(μισμάτια) η (κεράτια) θ*). Η χρήση πληθυντικού αριθμού του όρου *ύπουργός*, σε συνδυασμό με εκείνη του όρου *νοσοκομείον*, οδηγεί στη διαπίστωση ότι πρόκειται για οργανωμένους σε σωματείο νοσοκομειακούς υπαλλήλους άνω του ενός *νοσοκομείων* της περιοχής²⁵¹, οι οποίοι προβαίνουν σε από κοινού πληρωμή του συγκεκριμένου χρηματικού ποσού, συμπέρασμα του οποίου η πιθανότητα ενισχύεται και από την καταχώριση πολλών άλλων οργανωμένων σε συντεχνίες επαγγελματιών στη στήλη I, γρ. 1-13 του παπύρου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το δεύτερο σχετικό με τους *ύπουργούς* κείμενο, ο κοπτικός λογαριασμός παράδοσης *χοιριδίων* CPR XII 9 (7^{ου}-8^{ου} αι.), σύμφωνα με τον οποίο ένα *χοιρίδιον* δίνεται στους υπεύθυνους παράδοσης 36 λίτρων κρέατος στους *ύπουργούς* ενός νοσοκομείου (γρ. 16-17: **ΖΔ ΠΜΟΥΡ ΕΖΟΥΝ ΖΔ ΛΙ(ΤΡΔ) ΛΣ Ν ΝΕΖΥΠ/ΟΥΡΓΟΣ ΝΠΝΟΣΟΚ(ΟΜΕΙΟΝ) ΧΟΙΡ(Ι)Δ(ΙΟΝ) Δ**), ενώ ακόμη ένα *χοιρίδιον* λαμβάνουν οι *ύπουργοί* που έφεραν εις πέρας τα καθήκοντά τους (γρ. 19-20: **ΔΥΩ [Π]ΧΩΚ ΕΝΔΥ ΝΝΕΖΥ/ΠΟ[Υ]ΡΓΟΣ**)²⁵². Παρόλο που στον πάπυρο δεν καταγράφεται το όνομα του νοσοκομείου, στο οποίο προσέφεραν τις υπηρεσίες τους οι *ύπουργοί*, η αναφορά σε εκκλησιαστικούς υπαλλήλους (γρ. 18-19: **ΕΝΕ/ΚΛΗΡΙΚΟΣ**)²⁵³ προϊδεάζει για το ότι αυτό πιθανόν ανήκε σε εκκλησία της περιοχής. Από το άλλο μέρος, η

²⁵⁰ *LSJ*, s. v. “ύπουργός”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 677, s. v. P. Horden, «How medicalised were Byzantine hospitals?», I, σσ. 59-60, 67.

²⁵¹ Βλ. και P. van Minnen, *ό. π.*, σ. 164.

²⁵² M. R. M. Hasitzka, *CPR* XII 9, μτφρ. στις γρ. 19-20 (σ. 57): «“Vollendung der Zeit” für die Gehilfen 1 Ferkel».

²⁵³ M. R. M. Hasitzka, *ό. π.*, μτφρ. στις γρ. 18-19 (σ. 57): «für die Kirchenbeamten».

απουσία των όρων *ἅγιος* ή *ἅπα* στο θεωνυμικό **ΕΡΟΥΟΧ** (γρ. 1, 5-6, 9, 21)²⁵⁴, κοπτικό τύπο του διαδεδομένου ονόματος Ωρουώνχιος, δεν καθιστά πολύ πιθανή την ταύτιση της εκκλησίας και του ιδρύματός της με τον ναό του *ἀγίου* Ωρουωγχίου στην Ερμούπολη ή στην Αφροδιτώ²⁵⁵.

iii. Παραβαλανείς και λεκτικάριοι

Αντικρουόμενες απόψεις έχουν διατυπωθεί για την ερμηνεία του όρου *παραβαλανεύς*, ο οποίος μαρτυρείται για πρώτη φορά – στον πληθυντικό ως *parabalani*²⁵⁶ – στη 16, 1, 42 διάταξη του *Θεοδοσιανού Κώδικος*, σύμφωνα με την οποία ο αριθμός των *παραβαλανέων* της Αλεξάνδρειας, στον διορισμό των οποίων προέβαινε ο *ὑπάτος* της Αιγύπτου²⁵⁷, δεν θα πρέπει να ξεπερνά τους πεντακόσιους²⁵⁸. Η εν λόγω διάταξη επαναλαμβάνεται με ορισμένες αλλαγές στον *Ιουστινιάνειον Κώδικα* (1, 3, 18 = *Θεοδ.* 16, 2, 43), σύμφωνα με τον οποίο ο αριθμός των πεντακοσίων *παραβαλανέων* αυξάνεται κατά εκατό άτομα, ενώ οι εκπρόσωποι της επαγγελματικής ομάδας υπακούουν πλέον στις εντολές του εκάστοτε Επισκόπου Αλεξανδρείας²⁵⁹. Ακόμη, μόνο στον *Ιουστινιάνειον Κώδικα* γίνεται συσχετισμός των *παραβαλανέων* με το ιατρικό ή

²⁵⁴ M. R. M. Hasitzka, *ό. π.*, σ. 28.

²⁵⁵ Βλ. J. Gascou, *P.Sorb.* II 69, σ. 75. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 222-223.

²⁵⁶ Σύμφωνα με τον W. Schubart («Parabalani», *JEA* 40 [1954], σ. 100), ο λατινικός τύπος *parabalani* πρέπει να αντιστοιχεί στον ελληνικό *παραβαλανείς* (εν. *παραβαλανεύς*). Βλ. ωστόσο E. A. Σκάσση, *Ιστορική γραμματική τῆς λατινικῆς γλώσσης. Μετὰ διαγράμματος τῆς ιστορίας τῶν λατινικῶν γραμματικῶν ἐρευνῶν*, I, ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 151, 152. A. L. Sihler, *Συγκριτική γραμματική τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς* (μτφρ. ἀπὸ τὴν ἀγγλ. ἐκδ. *New comparative grammar of Greek and latin*, χ.τ. 1995, ὑπὸ Δ. Καραθανάση, ἐπιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης), Ἀθήνα 2009, σ. 315, ὅπου υποστηρίζεται ὅτι τὰ ἀρσενικά οὐσιαστικά σε -us (πληθ. -i) ἀντιστοιχοῦν στὰ ἐλληνικά ἀρσενικά σε -ος (πληθ. -οι).

²⁵⁷ *Κώδ. Θεοδ.* 16, 2, 42.3: *Loco autem mortuorum viro spectabili praefecto Augustali subrogandi dedimus potestatem sub ea condicione, quae superius designator.*

²⁵⁸ *Κώδ. Θεοδ.* 16, 2, 42.1: *Praeterea eos, qui Parabalani vocantur non plus quam quingentos esse praecipimus.* Πρόκειται για νόμο που ρυθμίζει τον ανώτατο αριθμό των εν λόγω επαγγελματιών στην Αλεξάνδρεια, με στόχο την αποτροπή ενδεχόμενης εξέγερσής τους. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton 1952 (ανατύπ. New Jersey 2001), σ. 448.

²⁵⁹ *Κώδ. Ιουστ.* 1, 3, 18 (= *Κώδ. Θεοδ.* 16, 2, 43): *sed quia hos [sc. quingentos] minus sufficere in praesenti cognovimus, pro quingentis sescentos constitui praecipimus...ita ut hi sescenti viri reverentissimi sacerdotis praecceptis ac dispositionibus obsecudent et sub eius cura consistant.* Για τη σχέση των *παραβαλανέων* με την Εκκλησία της Αλεξάνδρειας βλ. επίσης P. Van Minnen, «Medical care in Late Antiquity», σ. 160.

παραϊατρικά επαγγέλματα²⁶⁰, ενώ οι εκατό επιπλέον υποψήφιοι που μπορούν να καταλάβουν την εν λόγω θέση επιβάλλεται να έχουν πρότερη εμπειρία ως *παραβαλανείς* ή ως θεραπευτές²⁶¹.

Με αφετηρία τις νομοθετικές αυτές διατάξεις, ο H. Gregoire²⁶² συνέδεσε τον όρο *παραβαλανεύς* με τα *βαλανεία*, υποστηρίζοντας ότι καθήκον των *παραβαλανέων* ήταν η περιποίηση και η φροντίδα των ασθενών που επισκέπτονταν τα δημόσια ή ιδιωτικά λουτρά, με σκοπό την ανακούφιση από δερματικά νοσήματα και ασθένειες του μυοσκελετικού συστήματος. Από την άλλη πλευρά, ο A. Philipsborn²⁶³ υποστήριξε πως καθήκον των *παραβαλανέων*, λαϊκών, οργανωμένων σε σωματεία επαγγελματιών, ήταν η αναζήτηση και μεταφορά άπορων ασθενών στα νοσηλευτικά ιδρύματα μιας περιοχής. Την άποψη αυτή ενστερνίστηκε και προώθησε ο W. Schubart²⁶⁴, ο οποίος θεώρησε πως οι *παραβαλανείς* αποτελούσαν προσωπικό μεταφοράς ασθενών, το οποίο προσέφερε ανιδιοτελώς φροντίδα σε αναξιοπαθούντες, στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής δράσης εκκλησιαστικών ευαγών ιδρυμάτων ή χριστιανικών αδελφοτήτων.

Παρόλο που τόσο ο A. Philipsborn όσο και ο W. Schubart υποστήριξαν με πειστικά, κατά τη γνώμη μου, επιχειρήματα την ερμηνεία τους για τους *παραβαλανείς*, κανείς από τους παραπάνω δεν λαμβάνει υπόψη του τον *P.Iand. VIII 154* (6^{ου} αι.), το μοναδικό ως τώρα παπυρικό έγγραφο που κάνει λόγο για τους *παραβαλανείς*. Τον εν λόγω πάπυρο περιλαμβάνει στη μελέτη της η S. E. Bond²⁶⁵, η οποία πραγματεύεται το ζήτημα της παροχής προνομίων από βυζαντινούς αυτοκράτορες προς τους οργανωμένους συντεχνιακά εργαζόμενους σε νεκροπόλεις της Κωνσταντινούπολης και άλλων περιοχών της αυτοκρατορίας και τον παρεμβατισμό των τοπικών επισκόπων στο έργο τους. Μεταξύ άλλων εξετάζει το κοινωνικό status των *παραβαλανέων*

²⁶⁰ *Κώδ. Ιουστ.* 1, 3, 18 (= *Κώδ. Θεοδ.* 16, 2, 43): *Parabalani, qui ad curanda debiliū aegra corpora deputantur.*

²⁶¹ *Κώδ. Ιουστ.* 1, 3, 18 (= *Κώδ. Θεοδ.* 16, 2, 43): *de his, qui ante fuerant et qui pro consuetudine curandi gerunt experientiam, sescenti Paralani ad huiusmodi sollicitudinem eligantur.*

²⁶² H. Gregoire, «Sur le personnel hospitalier des Églises», *Byzantion* 13 (1938), σ. 284.

²⁶³ A. Philipsborn, «La compagnie d'ambulanciers "Parabalanoi" d'Alexandrie», *Byzantion* 20 (1950), σσ. 185-190. Επίσης, T. S. Miller, *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου*, σ. 205.

²⁶⁴ W. Schubart, *ό. π., passim* (ιδίαιτ. 98-99). Βλ. και G. B. Ferngren - D. W. Amundsen, «Medicine and Christianity in the Roman Empire», σ. 2973. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σ. 670, s. v. «Parabalani».

²⁶⁵ S. E. Bond, «Mortuary workers, the Church, and the funeral trade in Late Antiquity», *Journal of Late Antiquity* 6.1 (2013), σσ. 135-151.

της Αλεξάνδρειας, υποστηρίζοντας πως καθήκον της επαγγελματικής αυτής ομάδας ήταν η περιποίηση ασθενών και η μεταφορά νεκρών στα νεκροταφεία²⁶⁶.

Παρά την επιφυλακτική στάση του P. Horden²⁶⁷ για την ταύτιση των καθηκόντων των *παραβαλανέων* της Αλεξάνδρειας με εκείνους του *P.Iand.* VIII 154, η ανάλυση του συγκεκριμένου κειμένου που ακολουθεί και στην οποία παραθέτουμε διαφωτιστικά χωρία από άλλα παπυρικά κείμενα και θεολογικές πραγματείες, αφενός επιβεβαιώνει τη θέση της S. E. Bond για τα νοσηλευτικά καθήκοντα των *παραβαλανέων*, αφετέρου φωτίζει το ζήτημα του κοινωνικού status των εν λόγω επαγγελματιών.

Ο συγκεκριμένος πάπυρος διασώζει κατάλογο παράδοσης ποσοτήτων οίνου (γρ. 1: *γνῶσ(ις) οἴν(ου)*) σε διάφορους επαγγελματίες, οι οποίοι φαίνεται πως σχετίζονταν με επισκοπική εκκλησία ενός νομού, όπως φανερώνει και η παράδοση κρασιού σε κληρικούς και εκκλησιαστικούς υπαλλήλους (γρ. 2-8: *τῷ ἀρχιπρ(εσβυτέρῳ) / τῷ ἀρχιδιακ(όνῳ) / τῷ δευτεροδιακ(όνῳ) / τῷ ἀπειτιῆ (leg. ἀπαιτηῆ) / τῷ μεσίτ(ῃ) / τῷ τρίτῳ / τῷ μαρτυρολόγ(ῳ)*· γρ. 11-15: *τοῖς ἀναγνώσ(ταις) / τοῖς ψάλτ(αις) / τοῖς φιλοπ(όνοις) / τῷ πρεσβ(υτέρῳ) τοῦ τόπο[υ] / τῷ θυρουρ(ῶ) τοῦ τόπο[υ]*· γρ. 17: *τοῖς ὑποδιακ(όνοις)*)²⁶⁸. Μεταξύ αυτών καταλογογραφούνται ως παραλήπτες ποσοτήτων κρασιού και *παραβαλανεῖς* (γρ. 10: *τοῖς παραβαλανεῦσι*)²⁶⁹.

Ο πάπυρος καταγράφει άλλους επαγγελματίες, τα καθήκοντα των οποίων μπορούν να συσχετισθούν με εκείνα των *παραβαλανέων*, συσχετισμός στον οποίο προέβη και ο εκδότης του κειμένου²⁷⁰ και τον οποίο αναδεικνύω, εμπλουτίζοντάς τον με περισσότερα παράλληλα κείμενα.

Στις γρ. 9 και 16 του κειμένου καταχωρίζονται τα ονόματα των επαγγελματιών ομάδων των *λεκτικαρίων* και των *βουρδωναρίων*, οι οποίοι φαίνεται πως ήταν επιφορτισμένοι με αρμοδιότητες παρόμοιες με εκείνες που οι A. Philipsborn και W. Schubart προσδίδουν στους *παραβαλανεῖς*. Οι *λεκτικάριοι*, των οποίων το όνομα

²⁶⁶ S. E. Bond, *ό. π.*, σσ. 136, 140. Βεβαίως η S. E. Bond (*ό. π.*, σσ. 140-143), εξετάζοντας το ζήτημα του έντονου πρεμβατισμού της Εκκλησίας της Αλεξάνδρειας στα καθήκοντα των *παραβαλανέων* κατά τον 4^ο και 5^ο αι., συσχετίζει τον νόμο του Θεοδοσίου (βλ. παραπάνω) με τον περιορισμό αυτού του παρεμβατισμού.

²⁶⁷ P. Horden, «The confraternities of Byzantium», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing (= Studies in Church history* 23 [1986], σσ. 25-45), II, σ. 37 και υποσημ. 57.

²⁶⁸ Για τα καθήκοντα των συγκεκριμένων επαγγελματιών στο πλαίσιο της εκκλησίας βλ. J. Hummel, *P.Iand.* VIII 154, σχόλ. στις γρ. 5 κ.εξ., 8 (σσ. 384-385), όπου και παράλληλα κείμενα.

²⁶⁹ Βλ. J. Hummel, *P.Iand.* VIII 154, σχόλ. στη γρ. 10 (σ. 386).

²⁷⁰ J. Hummel, *P.Iand.* VIII 154, σχόλ. στη γρ. 16 (σ. 387).

προέρχεται από το ουσιαστικό *λεκτίκιον*, ελαφρύ ξύλινο κρεβάτι (“φορείο”)²⁷¹ μεταφοράς ασθενών²⁷², και οι οποίοι δρούσαν στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής δράσης της εκκλησίας²⁷³, φαίνεται πως φρόντιζαν για τη μεταφορά ασθενών ή και νεκρών σωμάτων στο κατώφλι ευαγών οίκων ή στον χώρο ταφής τους. Από το άλλο μέρος, οι *βουρδωνάριοι*, οι οδηγοί *βουρδώνων*²⁷⁴, δηλαδή ημιόνων (“μουλαριών”), θα μπορούσαν, όταν το απαιτούσε η περίπτωση, να μεταφέρουν *λεκτίκια* με επιβάτες αδύναμους ασθενείς, όπως για παράδειγμα συνέβη στην περίπτωση του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, όταν το *λεκτίκιον*, στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο ίδιος ως ασθενής κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του στην Καισάρεια, έσερνε *βόρδων*²⁷⁵.

Η ισχύς μιας τέτοιας υπόθεσης για τους *λεκτικαρίους* και τον *βουρδωνάριον* του *P.Iand. VIII 154* διευκολύνει την ερμηνεία της καταχώρησης των δύο αυτών επαγγελματικών ομάδων στο συγκεκριμένο έγγραφο, ενώ ταυτοχρόνως αποσαφηνίζει το

²⁷¹ Πρόκειται για εξελληνισμένο τύπο του λατινικού *lectica* (*OLD*, s. v.). *LSJ*, s. v. “λεκτίκιον”.

²⁷² Βλ. ενδεικτικά: Αλέξ., *Θεραπευτ.* 2, 457: *κίνησις δὲ εἶπερ τι ἄλλο τοῖς ὑδεριῶσι συμβάλλεται καὶ μάλιστα ἢ διὰ θαλάσσης καὶ ἵππου καὶ λεκτικίου, τοῖς δὲ δυναμένοις καὶ ἢ διὰ τῶν ποδῶν ἐστὶ χρησιμωτάτη.* Παλλ., *Λαυσ.* 55, 2: *καίπερ διαφοροὶς ληφθεῖσα ἀρρωστίαις, καὶ ὑπὸ τῶν ἰατρῶν ἀναγκαζομένη οὐκ ἠνεσχόμην ἀποδοῦναι τῇ σαρκὶ τὸ ἔθος, οὐκ ἐπὶ κλίνης ἀναπαεῖσα οὐ λεκτικίῳ ὤδευσά που.* *Απ. Πατέρ.* 148: *Εὐθέως οὖν ληφθεὶς ὑπὸ πυρετοῦ, καὶ ὑπὸ τῶν συνόντων ἐν λεκτικίῳ βληθεὶς, ἠπείγετο κατὰ τὸν λόγον τοῦ ἁγίου Συμεὼν καταλαβεῖν τὴν χώραν, καὶ μετανοῆσαι τῷ ἄββᾶ Γελασίῳ.*

²⁷³ *Nov.* 271: *τὰ μὲν mille centum ἐργαστήρια πᾶσι τρόποις ἀμείωτα καὶ πάσης δόσεως καθαρὰ φυλάττεσθαι τῇ ἀγνωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ προφάσει τῶν δεκανῶν ἤτοι λεκτικαρίων καὶ τῆς τῶν τελευτῶντων ὀσίας ἀφωρισμένα, οὐδενὸς ἑτέρου παρ’ αὐτὴν δεκανὸν ἀπαιτεῖν δυναμένου ἀπὸ αἰρετικῶν ἢ ἄλλης οἰασοῦν ἀγνωτάτης ἐκκλησίας.* Βλ. καὶ J. Hummel, *P.Iand. VIII 154*, σχόλ. στη γρ. 9 (σσ. 385-386). Για τους *λεκτικαρίους* βλ. επίσης S. E. Bond, *ό. π.*, σσ. 135, 136, 138, 139, 140, 142, 149, 150.

²⁷⁴ *LSJ*, s. v. P. Chantrainne, *Dictionnaire étymologique*, σ. 190, s. v. Η πλειονότητα των *βουρδώνων* που μνημονεύονται στα παπυρικά έγγραφα σχετίζεται με τον ομώνυμο φόρο ((*χρυσὸν*) *βουρδώνων*), ο οποίος επιβαλλόταν για την κάλυψη των εξόδων μεταφοράς της *annona militaris* με καραβάνια ημιόνων. Βλ. σχετικά A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic studies*, σ. 208. J. Gascou - K. A. Worp, «P.Laur. IV 172 et les taxes militaires au 4e siècle», *ZPE* 56 (1984), σσ. 122-126. Τα ακόλουθα έγγραφα αναφέρονται στους *βουρδώνων* ως ζῶα εργασίας: *P.Prag.* II 204 (253-256 μ.Χ. - Θεαδέλφεια), γρ. 3-4. *P.Ryl.* II 238 (20 Μαΐου 262 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 11-12: *βουρδωνάριον.* *P.Oxy.* XIX 2228 (ca. 283-285 μ.Χ. - Οξύρυγχος), στήλη II, γρ. 28, 29, 31, 34. *P.Heid.* II 222 (= *SB VI 9542*· 14 Μαρτ. 288 μ.Χ.), γρ. 2. *P.Oxy.* XVI 1836 (5^{ου}-6^{ου} αι. - Οξύρυγχος), γρ. 2. *SB XXVI 16747* (6^{ου} αι.), γρ. 4. *P.Oxy.* XVI 1919 (7^{ου} αι. - Οξύρυγχος), γρ. 14: *ἵπποβοῦρδωνο(ς)*. Για το τελευταίο κείμενο βλ. A. E. Hanson - P. J. Sijpesteijn, «*P.Oxy. XVI 1919 and mule-breeding*», *ZPE* 87 (1991), σσ. 268-274, όπου πληροφορίες για τη χρήση ημιόνων στην Αίγυπτο γενικά.

²⁷⁵ *Ιωάν.*, *Ἐπιστ. πρὸς Ὀλυμπ.*, *PG* 9, 3: *Εἶτα ὁ βόρδων ὁ φέρων ἡμῶν τὸ λεκτίκιον – τραχεῖα γὰρ ἦν σφόδρα ἢ ὁδὸς καὶ ἀνάτης καὶ λιθώδης – κατενεχθεὶς ἐπὶ γόνυ κατήνεγκέ με ἔνδον ὄντα καὶ μικροῦ ἔμελλον ἀπόλλυσθαι.*

status και τις αρμοδιότητες τόσο των *λεκτικαρίων* (γρ. 9) όσο και των *παραβαλανέων* (γρ. 10), οι οποίοι, με βάση τα παραπάνω, μπορούν να θεωρηθούν εκκλησιαστικοί εργάτες με καθήκον τη μεταφορά ασθενών σε ευαγή ιδρύματα και – γιατί όχι – τη φροντίδα τους, ως τη στιγμή της εναπόθεσής τους σε κάποιο ίδρυμα.

στ) Η φιλανθρωπία των χριστιανικών αδελφοτήτων

Οι χριστιανοί της Αιγύπτου, μιας χώρας που γνώρισε τον χριστιανισμό από τους πρώτους αιώνες εξάπλωσής του, από νωρίς ακολούθησαν το παράδειγμα άλλων ομόθρησκων περιοχών της αυτοκρατορίας, όπως της Κωνσταντινούπολης, της Αντιόχειας και της Ιερουσαλήμ, και συσπειρώθηκαν σε ομάδες ένθερμων υποστηρικτών της νέας θρησκείας και αγόγγυστων εργατών της εκκλησίας, γνωστών στα σχετικά κείμενα με τις ονομασίες *σπουδαῖοι* ή *φιλόπονοι*²⁷⁶.

Η προσχώρηση στις χριστιανικές αυτές αδελφότητες, οι οποίες στα κείμενα απαιτούν με τους όρους *φιλοπονεία* ή *φιλοπονία* και οι οποίες δρούσαν κατά κανόνα στο πλαίσιο της Εκκλησίας, απαιτούσε από τα μέλη τους, κληρικούς ή λαϊκούς, συνεχή παρουσία και ενεργό δράση στη λατρευτική ζωή της εκκλησίας, καθώς και ταπεινή βιωτή, σύμφωνα με τους ηθικούς κώδικες του χριστιανισμού. Σημαντική επίσης προϋπόθεση της συμμετοχής ενός χριστιανού σε μίαν αδελφότητα αποτελούσε η φιλανθρωπία, την οποία το εκάστοτε μέλος όφειλε εμπράκτως να εκφράζει προς τους αναξιοπαθόντες αδελφούς, ανεξαρτήτως αν αυτοί αποτελούσαν μέλη της αδελφότητας²⁷⁷.

Στις σελίδες που ακολουθούν συγκεντρώνω τα σχετικά με τους *φιλοπόνους* και τα *φιλοπονεία* παπυρικά κείμενα, με σκοπό αφενός τη μελέτη του κοινωνικού status των μελών και της εσωτερικής οργάνωσης των εν λόγω αδελφοτήτων, αφετέρου τη διαπίστωση του βαθμού στον οποίο αυτές επιδίδονταν σε φιλανθρωπική δραστηριότητα.

Παρά τη βεβαιότητα ότι η φιλανθρωπία των χριστιανικών αδελφοτήτων εκφραζόταν με την ύπαρξη χώρων φιλοξενίας πενήτων, ασθενών και άλλων αναξιοπαθού-

²⁷⁶ Βλ. G. B. Ferngren - D. W. Amundsen, *ό. π.*, σ. 2973. E. Wipszycka, «Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne», στο E. Wipszycka (επιμ.), *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'antiquité tardive*, (Studia Ephemeridis Augustinianum 52), Roma 1996, σσ. 257-278 (= D. H. Samuel, *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, Toronto 1970, σσ. 511-524). P. Horden, «The confraternities of Byzantium», II, σσ. 40-44, όπου προηγούμενη βιβλιογραφία.

²⁷⁷ E. Wipszycka, *ό. π.*, σσ. 260-264.

ντων, τα οποία βρίσκονταν υπό τη διαχείρισή τους²⁷⁸, από τη μελέτη των σχετικών παπυρικών εγγράφων δεν γίνεται ξεκάθαρος ο βαθμός στον οποίο οι αδελφότητες των *φιλοπόνων* της Αιγύπτου εμπεριείχαν στους κόλπους τους ιδρύματα φιλοξενίας των *έν παντείαις περιστάσεσιν ὄντων* αδελφών, με την πλειονότητα των κειμένων να αφορά σε οικονομικά ζητήματα των *φιλοπονηῶν / φιλοπονείων*.

Το μοναδικό ως τώρα παπυρικό κείμενο στο οποίο γίνεται με σαφήνεια λόγος για φιλανθρωπική δραστηριότητα *φιλοπονείου* είναι ο *CPR IV 196* (7^{ου} αι.). Πρόκειται για έγγραφο *ὁμολογίας*, το οποίο συντάσσουν τα μέλη (λαός: γρ. 6: **ΝΕΦΙΛΟΠΟΝΟΣ ΕΠΕΙΛΛΟΣ**) ενός συγκεκριμένου *φιλοπονείου* και με το οποίο διαβεβαιώνουν τον *διάδοχον*, του οποίου το όνομα δεν έχει σωθεί, ότι έχουν φέρει εις πέρας την αποστολή τους, η οποία συνίσταται σε έργα φιλανθρωπίας (γρ. 9-11: **ΤΝΠΛΗΡΟΥ ΝΠΕΝΡ... [/ ΤΕΙΦΙΛΛΘΡΩΠΙΑ ΧΝΝΕΝΟΥ[Ο]ΧΠΟΥ ΝΛΔΔΥ ΤΝΤΙ ΝΕΝΤΕΤ [/]Ω ΚΕΡΑΤΙΝ**)²⁷⁹.

Ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για την εσωτερική οργάνωση μιας *φιλοπονίας* / ενός *φιλοπονείου* αποτελεί το κοπτικό κείμενο *CPR IV 195* (7^{ου}-8^{ου} αι. - Ερμούπολη), επιστολή του *διαδόχου* του *δικαίου* του *φιλοπονείου* του *ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*²⁸⁰ ἄπα Γρηγορίου, του *ἀρχιγέροντος* Ἀμμωνος και των υπόλοιπων μελών του *φιλοπονείου* προς τον *πατηρίωνα* ἄπα Αμμώνε, η οποία αφορά σε συμφωνία της *φιλοπονίας* με τους κληρονόμους του τελευταίου (γρ. 5-6: **ΝΟΥΩΤ ΝΣΔΙ ΝΝΕΚΛΗΡΟΝΟΜΟΣ ΕΠΜΔ/ΚΡΙΟΣ ΔΠΑ ΔΜΜΩΝΕ ΠΔΤΗΡ[ΙΩΝ]**). Παρά την αποσπασματικότητα του, στο κοπτικό αυτό έγγραφο συνοψίζονται οι τρεις κυριότεροι τίτλοι που δίνονταν στα μέλη της διοίκησης μιας αδελφότητας: ο *διάδοχος*, δηλαδή ο αντικαταστάτης του διοικητή, ο *ἀρχιγέρον*, επικεφαλής των *φιλοπόνων*, και ο *πατηρίων*, ο διοικητής της *φιλοπονίας*²⁸¹.

Παρόλο που η μελέτη ορισμένων λογοτεχνικών ή αγιολογικών κειμένων, τα οποία αναφέρονται στις χριστιανικές αδελφότητες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι *φιλόπονοι* ήταν χριστιανοί υψηλού μορφωτικού επιπέδου

²⁷⁸ E. Wipszycka, *ό. π.*, σ. 259. J. Gascou, *loc. cit.*

²⁷⁹ W. C. Till, *CPR IV 196*, μτφρ. στις γρ. 9-10 (σ. 178): «Wir warden befriedigen (*πληροῦν*) unseren / *φιλανθρωπία*, wir warden sie auf keinen Fall zerstören und warden unsere (pl.) geben / Keratien».

²⁸⁰ J. Gascou, *ό. π.*, σ. 77. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σ. 155.

²⁸¹ Βλ. σχετικά P. J. Sijpesteijn, «New light on the ΦΙΛΟΠΟΝΟΙ», *Aegyptus* 69 (1989), σ. 99. J. Gascou, *ό. π.*, σ. 76. E. Wipszycka, *ό. π.*, σσ. 269-270.

και περίοπτης κοινωνικής θέσης²⁸², οι λιγοστές σχετικές παπυρικές μαρτυρίες αποκαλύπτουν πως το κοινωνικό status μελών ορισμένων τουλάχιστον αδελφοτήτων της Αιγύπτου ποίκιλλε.

Ο κατάλογος (γνώσις) των *φιλοπόνων* του *άγιου Ιωάννου Πανετζκου*²⁸³ SB XX 14105 (= P.Lond. III 1070b· 6^{oo}-7^{oo} αι.) αποτελεί εξαιρετική μαρτυρία για τη διαφορετική κοινωνική θέση των μελών ενός *φιλοπονείου*, αφού, εκτός από τον *ἀρχιγέροντα* Ενώχ, την αδελφότητα στηρίζει η συμμετοχή *Σενουθίου πλουμαρίου / Δαυεϊτ γεωργού / Βίκτορος τέκτο(νος) / Ιωάννου ράπτου / Ιωάννου έμπορου / Παπνουθίου γεωργού / Πέτρου γεωργού / Κο[...]. ρ[ά]πτου* (στήλη I, γρ. 5-12), αλλά και *Βίκτορος.....( ) / Γεωργίου Πανετζκου / Ιωάννου κη.ουπ( ) / (καί) τοῦ υἱοῦ αὐτ(οῦ) / Κοσμᾶ ψ[ά]λ[του] / Θωμᾶ / Θεοδώρου ι..στουρ( ) / Ισακίου* (στήλη II, γρ. 14-21). Το εν λόγω κείμενο αποκαλύπτει επίσης πως η ιδιότητα του *φιλοπόνου* δεν απέτρεπε τον κάτοχό της από την άσκηση του βιοποριστικού του επαγγέλματος, το οποίο ίσως ασκούσε ενίοτε για χάρη της αφιλοκερδούς προσφοράς υπηρεσιών του στην αδελφότητα, όπως μάλλον συνέβαινε στην περίπτωση του *ψάλτου* Κοσμᾶ (στήλη II, γρ. 18)²⁸⁴.

Με την ιδιότητα του *ψάλτου* υπηρετούσε στη *φιλοπονίαν* του *άγιου Θεοδώρου*²⁸⁵ ο Ιωσήφ, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμα του *ένοικιολόγου* του κτήματος των Απιώνων στον Οξύρυγχιτη νομό, σύμφωνα με το συμβόλαιο P.Oxy. LVIII 3958 (Απρ. - Μάιος 614 - Οξύρυγχος), γρ. 11-12: *ἐγὼ Ἰωσήφ ψάλτης [τῆς φιλοπον(ίας) ;] / τοῦ ἀγί(ου) Θεοδώρου καὶ ένοικιολόγος τοῦ ἐνδόξ(ου) ὑμῶν οἴκου*. Ο Ιωσήφ συντάσσει το συμβόλαιο με σκοπό την ανανέωση της εργασιακής του «σύμβασης» με τον *οἶκον* των Απιώνων, δηλώνοντας εγγράφως ότι έχει ολοκληρώσει τη συγκέντρωση των προβλεπόμενων χρημάτων από τις κτήσεις του *οἴκου* (γρ. 14-21).

²⁸² E. Wipszycka, *ό. π.*, σσ. 266-267.

²⁸³ Για το όνομα της εκκλησίας και την τοποθεσία στην οποία βρισκόταν βλ. P. J. Sijpesteijn, *loc. cit.* A. Papaconstantinou, *Le culte des saints*, σ. 118.

²⁸⁴ Για το επάγγελμα του *ψάλτου* στο Βυζάντιο βλ. E. Wellesz, *A history of Byzantine music and hymnography*, Oxford ²1961, σσ. 103-104, 113-114. N. K. Moran, *Singers in late Byzantine and Slavonic painting* (Byzantine Neerlandica 9), Leiden 1986, σσ. 14-20. Τα παπυρικά κείμενα που μνημονεύουν *ψάλτας* και *ίεροψάλτας* συγκεντρώνει ο J. R. Rea, P.Oxy. LVIII 3958, σχόλ. στη γρ. 11 (σ. 113).

²⁸⁵ L. Antonini, «Le chiese cristiane nell'Egitto», σ. 179. J. R. Rea, P.Oxy. LVIII 3958, σχόλ. στη γρ. 12 (σ. 113). A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σ. 97.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύντομη απόδειξη απολαβής οφειλόμενων φόρων *P.Lond.* III 38 (5^{ου}-6^{ου} αι.), με την οποία ο Ιούλιος, *μείζων* της κόμης Λευκίου (γρ. 1-2), ομολογεί πως έλαβε δια μέσου του *προνοητού* της *άγιας φιλοπονίας* Νικέτου (γρ. 5-7) το ποσό των 4.500.000 ασημένιων *δραχμῶν*, για τον φόρο του *δημοσίου* της 12^{ης} *ίνδικτίωνος* και άγνωστο αριθμό *άρταβῶν* σιτηρών, για τον φόρο της *έμβολῆς* της 13^{ης} *ίνδικτίωνος* (γρ. 9-13). Το μέγεθος του ποσού που το εν λόγω *φιλοπονεῖον* κατέβαλε στον Ιούλιο δεν οφείλεται σε πληθωρισμό, αλλά στη συνήθη πρακτική υιοθέτησης του παλαιού συστήματος μέτρησης των χρηματικών ποσών σε *δραχμάς* και όχι στη χρήση του ενιαίου χρυσού νομίσματος, που από τις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. βρισκόταν ήδη σε κυκλοφορία²⁸⁶.

Καταβολή φόρων δια μέσου ορισμένων εκκλησιαστικών *φιλοπονεῖων* μαρτυρεί και ο φορολογικός λογαριασμός *P.Sorb.* II 69 από την Ερμούπολη²⁸⁷.

Συγκεκριμένα, το *φιλοπονεῖον τῶν ἀγορέων* (XLVI, απ. c, γρ. 14 και 18), προφανώς προσαρτημένο στην *έκκλησίαν τῶν ἀγορέων*, στο κέντρο (*ἀγοράν*) της Ερμούπολης²⁸⁸, οφείλει συνολικά 4 *άρτάβας* (= 155,23 λίτρα) *σίτου*, ενώ το *φιλοπονεῖον* του *άγιου Βίκτορος* (XLVII, απ. a, γρ. 10), που λειτουργούσε στο πλαίσιο της ομώνυμης εκκλησίας²⁸⁹, καταβάλλει 1 1/4 *άρτάβας* (= 48,5 λίτρα). Το *φιλοπονεῖον* της *άγιας Εύφημίας* (LXVI, απ. b, γρ. 18 και LXXXVII, απ. c, γρ. 4), που μάλλον βρισκόταν υπό τη διαχείριση της *έκκλησίας τῆς άγιας Εύφημίας Καλαμαύρα* (LXIX απ. d, γρ. 5· LXXIV, απ. c, γρ. 4· CXXIV, απ. a, γρ. 4)²⁹⁰, φορολογείται με 1 1/3 *άρτάβας* (= 51,75 λίτρα) δημητριακού, ενώ αυτό της *νέας έκκλησίας* (XLVII απ. b, γρ. 5), που στεγάζονταν στον χώρο του ομώνυμου εκκλησιαστικού οικοδομήματος (XLVII απ. b, γρ. 5), με 2 1/6 *άρτάβας* (= 84,1 λίτρα).

Επιπλέον, το *φιλοπονεῖον* του *άγιου Γεωργίου* (XXVI, απ. a, γρ. 3)²⁹¹ οφείλει να καταβάλει 1 *άρτάβην* (= 38,80 λίτρα) *σίτου*, ενώ το *φιλοπονεῖον* του *ἀρχαγγέλου Μιχαηλίου* (CIII, γρ. 5) οφείλει να προβεί στην καταβολή άγνωστου αριθμού

²⁸⁶ L. C. West - A. C. Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, σσ. 115, 168-170.

²⁸⁷ E. Wipszycka, *ό. π.*, σσ. 268-269.

²⁸⁸ J. Gascou, *P.Sorb.* II 69, σ. 76.

²⁸⁹ J. Gascou, *loc. cit.* A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σ. 63.

²⁹⁰ J. Gascou, *ό. π.*, σ. 75. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 85-86.

²⁹¹ Σε αντίθεση με τη θέση του J. Gascou (*ό. π.*, σ. 77), ότι το *φιλοπονεῖον* του *άγιου Γεωργίου* φαίνεται πως δεν ανήκει σε εκκλησία, της οποίας την ύπαρξη πρέπει να υποθέσουμε, παραπέμπω στην A. Papaconstantinou (*ό. π.*, σ. 70), η οποία παραθέτει τον κοπτικό κατάλογο εκκλησιῶν *P.Lond.Copt.* I 1100 (9^{ου} αι.), γρ. 10: **ΑΠΛ ΓΕΩΡΓΙΟ(Σ)**. W. E. Crum, *P.Lond.Copt.* I 1100, εισαγ. σχόλ. (σ. 460).

άρταβῶν. Το *φιλοπονεῖον* *Ἰωάννου Γερμανοῦ*, που χρεώνεται ἴσως με παραπάνω ἀπὸ 1 *ἀρτάβας σίτου* (XXVI απ. α, γρ. 4: (*ἀρτ.*) *α*), δὲν φέρει τὸ ὄνομα κάποιας ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ, Ἰωάννου Γερμανοῦ, ἐπιφανοῦς γαιοκτῆμονα, τοῦ ὁποῖου τὴ φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα μαρτυροῦν ἐκκλησίες καὶ ἰδρύματα τῆς Ἐρμούπολης, που κτίσθηκαν με δαπάνες τῆς οἰκογένειας²⁹².

Τὸ τελευταῖο *φιλοπονεῖον* μαρτυρεῖται σὲ ἓνα ἀκόμη ἐγγράφο, που ἀναφέρεται στὴν κατοχὴ καὶ μίσθωση ἀκίνητης περιουσίας τῆς ἀδελφότητος καὶ προφανῶς τὴν ἐκμετάλλευση τῶν κερδῶν ἀπὸ αὐτὴν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόδειξη ἐνοικίου *SPP* III 268 (7^{ου} αἰ. - Ἐρμούπολη), σύμφωνα με τὴν ὁποία *τὸ δίκαιο(ν) τ(ο)ῦ εὐαγο(ῦς) Φιλ(ο)π(ονείου) τ(ο)ῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ* (γρ. 1) ἀναγνωρίζει τὴν πληρωμὴ *μικροῦ οἴκου*, τὸν ὁποῖο προφανῶς εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ, ἀπὸ τὴν *Εὐχαριστία*, σύζυγο τοῦ *τέκτονος Ἀπολλώτος* (γρ. 2-3).

Ἀπόδειξη καταβολῆς ἐνοικίου διασώζει καὶ ὁ *SPP* III 288 (5^{ου}-6^{ου} αἰ.), σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ὁ *νοτάριος φιλοπονίας* που ἀνήκε σὲ ἀγνωστὴ, λόγω φθορᾶς τοῦ παπύρου, ἐκκλησία ἢ μονὴ λαμβάνει 3 χρυσὰ *κεράτια* γιὰ τὴν ἐνοικίαση οἰκίας που ἀνήκε στὴ *φιλοπονίαν* (γρ. 1-3: *ἐδ(ό)θ(η) δ(ιὰ) Ἀπολλῶ Ἄππα Κύρου ν(ο)τ(αρίου) (ὑπὲρ) ἐνοικ(ίου) οἰκ(ίας) τῆ(ς) ἀγί(ας) Φιλοπ(ονίας) / δι[.] ( ) δωδεκάτης ἰνδ(ικτίωνος) / χρυσοῦ κερ(άτια) τρία γί(νεται) χρ(υσοῦ) (κεράτια) γ μόν(να)*).

Κατοχὴ ἀκινήτων ἀπὸ *φιλοπονεῖα* καὶ μίσθωσή τους σὲ ιδιώτες με σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση πόρων μαρτυροῦν οἱ κοπτικοὶ πάπυροι *P.Lond.Copt.* I 1013 καὶ 1023. Ὁ πρῶτος περιέχει τὸ κείμενο *ἐμφυτευτικῆς ὁμολογίας*²⁹³, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὁ ἀγνωστος σὲ ἐμᾶς *πατηρίων* τοῦ *φιλοπονεῖου* καὶ οἱ *φιλόπονοί* τοῦ ἐνοικιάζουν τμήμα γῆς στὸν ἀμπελουργὸ Σιών (γρ. 19-22). Τὸ δεῦτερο κείμενο ἀποτελεῖ σύμφωνο μίσθωσης γῆς μεταξύ τοῦ *συμμάχου* Ἰωάννη καὶ τῶν κληρικῶν τοῦ *φιλοπονεῖου* τοῦ *ἀγίου Ἰωάννου Περιπάτου* (γρ. 2-4), τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀνήκε στὴν ομώνυμη ἐκκλησία στὴν περιοχὴ τῆς Ἐρμούπολης²⁹⁴.

Τὸ *φιλοπονεῖον* τοῦ ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ *Περιπάτου* καταγράφεται καὶ στὸν *P.Lond.Copt.* 1046, γρ. 1-2, 6-7, σύμφωνο μεταξύ τοῦ *ἀρχιγέροντος* τοῦ *φιλοπονεῖου* Κολλούθου καὶ τοῦ *διαδόχου* Κοσμά, τὸ ὁποῖο ἀφορᾶ σὲ χρήματα που δόθηκαν

²⁹² J. Gascou, *ό. π.*, σ. 76.

²⁹³ Γιὰ τὰ ἐγγράφα *ἐμφυτευτικῆς ὁμολογίας* τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν *φιλοπονεῖων* τῆς Αἰγύπτου, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ *P.Lond.* I 1013, βλ. T. S. Richter, «The cultivation of monastic estates», σσ. 206, 207-208.

²⁹⁴ J. Gascou, *ό. π.*, σσ. 74, 77. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 112-113.

στον πρώτο και που αυτός οφείλει να επιστρέψει μετά την απομάκρυνσή του από το αξίωμα²⁹⁵. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι το εν λόγω *φιλοπονεΐον* είχε στη διάθεσή του υπάλληλο ειδικευμένο στη διαχείριση των οικονομικών του, αν κρίνουμε από την καταγραφή του *οίκονόμου* στη γρ. 7 του παπύρου (ΟΙΚ]ΟΝΟΜΟΣ).

Δύο παπυρικά κείμενα του 6^{ου} αι. μαρτυρούν δωρεά και παράδοση ποσοτήτων οΐνου σε *φιλοπόνους* άγνωστων σε εμάς *φιλοπονεΐων*.

Σύμφωνα με τον λογαριασμό SB XII 10926, ο μακρύς κατάλογος των παραληπτών ποσοτήτων κρασιού περιλαμβάνει και *φιλοπόνους*, για τους οποίους προορίζεται άγνωστος, λόγω χάσματος στο υλικό γραφής, αριθμός *διπλών οΐνου* (γρ. 4: *τοι[ς] φιλοπ(όνους) [δ]ιπλ(ᾶ) [ ]*). Η λακωνικότητα του κειμένου δεν επιτρέπει να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την προέλευση και τον σκοπό σύνταξής του· αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει λογαριασμό παράδοσης οΐνου από μέρους των εκπροσώπων ενός μεγάλου κτήματος, το οποίο ίσως προέβη τόσο σε πληρωμή εργατών²⁹⁶, όσο και φιλανθρωπική ενίσχυση εκκλησιαστικών / μοναστηριακών ιδρυμάτων και αναξιοπαθούντων²⁹⁷, ή λογαριασμό παροχής κρασιού σε εργάτες και ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού από μέρους μιας επισκοπικής εκκλησίας²⁹⁸.

Πιο σαφές είναι το περιεχόμενο του εγγράφου SB XX 14104 (= P.Lond. III 1080 - Ερμοπολίτης νομός)²⁹⁹, σύμφωνα με το οποίο άγνωστος δωρητής προβαίνει σε δωρεά επίσης άγνωστου αριθμού *άρουρῶν* στο *φιλοπονεΐον* του *μάρτυρος ἄββᾶ Θεοδώρου* (γρ. 7), που βρισκόταν στον Ερμοπολίτη νομό³⁰⁰. Η συγκεκριμένη έκταση γης φαίνεται πως ήλθε στα χέρια του δωρητή ύστερα από γονική παροχή ή κληρονομιά (γρ. 3: *εἰς ἐμὲ ἀπὸ γονικῆς μου διαδοχῆς*), ενώ ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία πως

²⁹⁵ W. E. Crum, P.Lond.Copt. 1046, εισαγ. σχόλ. (σ. 435). Το κείμενο καταχωρίζεται στον πίνακα των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων που μαρτυρούνται στους παπύρους ως πιστωτές, στην εργασία του T. Markiewicz, «The Church, clerics, monks and credit in the papyri», σ. 193.

²⁹⁶ Βλ. γρ. 5-9: *τοις πολ(υκωπίταις) τοῦ οἰκ(ονόμου) διπλ(ᾶ) β / τοῖς συμ]μάχ(οις) τοῦ οἰκ(ονόμου) διπλ(ᾶ) β / τοῖς ἀγροφύλ[α]ξ(ι) [διπ]λ(ᾶ) β / τοῖς ποιμ(έσι) διπλ(οῦν) α / τοῖς συμμάχ(οις)· γρ. 11: *τοις πορθμ(ε)ῦ(σι) διπλ(ᾶ) β· γρ. 18-20: τοῖς οἰκοδ(όμοις) διπλ(οῦν) α / τοῖς λαοζ(όοις) διπλ(οῦν) α / τῷ τέκτ(ονι) διπλ(οῦν) α.**

²⁹⁷ Γρ. 3-4: *τοι[ς] κληρικ(οῖς) [/ τοῖ[ς] φιλοπ(όνους) [δ]ιπλ( ) [· γρ. 15-17: τοῖς μοναχ(οῖς) ὄρους / [.]αμοπ[.]·[± ;] / ταῖς πρὸς χήραις διπλ(οῦν) α.*

²⁹⁸ E. Wipszycka, *ό. π.*, σσ. 275-276.

²⁹⁹ P. J. Sijpesteijn, *ό. π.*, σσ. 95-97. E. Wipszycka, *ό. π.*, σ. 270.

³⁰⁰ J. Gascou, *ό. π.*, σ. 77. A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σ. 98. Το εν λόγω *φιλοπονεΐον* δεν πρέπει να συγχέεται με εκείνο του *ἀγίου Θεοδώρου* στην Οξύρυγχο, για το οποίο βλ. παραπάνω.

αυτή τοποθετείται στην ελώδη περιοχή της *κόμης* Θύνεως (γρ. 5: *ἐν τῷ ἔλει κόμης Θύνεως*)³⁰¹, η οποία είναι γνωστή και από άλλα παπυρικά έγγραφα³⁰².

ζ) Συμπεράσματα

Προβαίνοντας σε μια συνολική θεώρηση των κειμένων που εξετάστηκαν παραπάνω και που σχετίζονται με τη λειτουργία θεραπευτηρίων και νοσηλευτικών χώρων στη μεταφαραωνική Αίγυπτο, διαπιστώνει κανείς ότι σε αντίθεση με το πλήθος των παπυρικών κειμένων που κάνουν λόγο για ιδιώτες *ίατροὺς* στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο, απελπιστικά λιγότερα είναι τα κείμενα που μνημονεύουν τους χώρους στους οποίους αυτοί ασκούσαν την τέχνη τους. Τα *ίατρεία*, που ανήκαν στους *ίατροὺς*, είτε βρίσκονταν σε κεντρικό σημείο μιας κόμης (*P.Oxy.* LXIV 4441, στήλη IV) ή αποτελούσαν τμήματα των κατοικιών των κατόχων τους (*P.Oxy.* LIX 4001), οι οποίοι φαίνεται πως τοποθετούσαν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους ή εργαστήρια τα εργαλεία της δουλειάς τους (*P.Oxy.* LIX 4001, *P.Ant.* III 140, *SB* XXII 15245). Επιπλέον, ζητήματα που σχετίζονται με την κατανομή των *ιατρείων* στον χώρο της αιγυπτιακής γης ή που αφορούν στον αριθμό των ασθενών που τα επισκέπτονταν απαιτούν εξέταση της δημογραφίας των περιοχών, όπου αυτά εντοπίζονται, και ως εκ τούτου δεν είναι εύκολο να διευκρινισθούν, ωστόσο φαίνεται πως σε κάθε *ίατρείον* αναλογούσαν αρκετές εκατοντάδες ασθενών, τους οποίους ο *ίατρός* όφειλε να εξυπηρετήσει (*P.Ross.Georg.* III 2).

Τα *valetudinaria*, ως χώροι νοσηλείας στρατιωτών στα πεδία των μαχών, αποτελούν ουσιαστικά την πρώτη – με εξαίρεση τους ναούς των ιαματικών θεών, στους οποίους η μαζική θεραπεία αρρώστων λάμβανε κατά κανόνα μυστικιστικό – τελετουργικό χαρακτήρα – μαρτυρημένη μορφή ιδρυμάτων μαζικής νοσηλείας και θεραπείας κατά την αρχαιότητα. Παρά ταύτα, η πλειονότητα των σωθισών γραπτών μαρτυριών αναφέρεται στην ύπαρξη *valetudinaria* σε περιοχές εκτός Αιγύπτου, όπως στη *Vindolanda* της Βόρειας Μεγάλης Βρετανίας (*T.Vindol.* II 155 και 156) και στην Καππαδοκία (*BGU* VII 1564), ενώ μόνο ενδείξεις υπάρχουν για τη λειτουργία στρατιωτικών θεραπευτηρίων στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στην Αλεξάνδρεια (*PSI* XVIII 1307) και στο Κλαυδιανό Όρος. Μια τέτοια κατανομή του υλικού δεν συνάδει,

³⁰¹ Για το ἔλος βλ. D. Bonneau, *La régime administratif de l'eau du Nil*, σ. 52.

³⁰² Βλ. σχετικά M. Drew-Bear, *Le nom Hermopolite*, σ. 120.

βεβαίως, με την αδιάψευστα μαρτυρημένη παρουσία του ρωμαϊκού στρατού στη χώρα του Νείλου.

Κατά την εξέταση των πολύ πιο εύλωπτων παπυρικών μαρτυριών για τα ευαγή ιδρύματα της βυζαντινής Αιγύπτου, διαπίστωσα πως οι ενίοτε λακωνικές, ασαφείς ή και ανύπαρκτες πληροφορίες σχετικά με τη διοίκηση ή τη διαχείριση ενός ευαγούς ιδρύματος δυσχεραίνουν τον χαρακτηρισμό του ως μοναστηριακού, εκκλησιαστικού ή ιδιωτικού. Με παρόμοιες δυσκολίες έρχεται κανείς αντιμέτωπος, όταν επιχειρεί να χαρακτηρίσει ένα ίδρυμα με κριτήριο το είδος των υπηρεσιών που παρείχε, καθώς αφενός οι περιπτώσεις διαχωρισμού των τροφίμων με βάση την κατάσταση της υγείας τους σπανίζουν στα σχετικά παπυρικά έγγραφα, αφετέρου γιατί, κατά τα φαινόμενα, τα περισσότερα ιδρύματα – με εξαίρεση τα *κελεφοκομεία* και τα *γηροκομεία*, τα οποία απευθύνονταν σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού – λειτουργούσαν τόσο ως οίκοι φιλοξενίας όσο και ως νοσηλευτικά - θεραπευτικά κέντρα.

Καλύτερα μαρτυρημένες είναι οι οικονομικές δραστηριότητες των *riae cause* ως τμημάτων μοναστηριών και εκκλησιών ή ως ιδιοκτητών από επιφανείς γαιοκτήμονες χώρων. Η μίσθωση εκτάσεων γης που ανήκαν στην ιδιοκτησία ενός ιδρύματος είναι ίσως η βασικότερη πηγή εσόδων του, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζει κανείς την εξασφάλιση οικονομικών πόρων, τόσο υπέρ του διοικητικού και εργατικού προσωπικού, όσο και υπέρ των φιλοξενούμενων αναξιοπαθούντων, από τις δωρεές που συστηματικά, απλόχερα και όχι πάντοτε ανιδιοτελώς προσέφεραν κυρίως οι κάτοχοι μεγάλης ιδιοκτησίας προς τα μοναστηριακά και εκκλησιαστικά ιδρύματα της χώρας.

Η εξακρίβωση του αριθμού των αναξιοπαθούντων που ένα ίδρυμα είχε τη δυνατότητα να περιθάλπει στην Αίγυπτο της βυζαντινής περιόδου καθίσταται αρκετά δύσκολη, δεδομένου πως για τον προσδιορισμό του αριθμού αυτού απαιτείται λεπτομερής συγκριτική εξέταση των σχετικών με τη λειτουργία ευαγών οίκων εγγράφων, των οποίων ο χωροχρονικός προσδιορισμός πρέπει να είναι σχετικά ακριβής, και της δημογραφίας των περιοχών όπου εντοπίζονται τέτοια ιδρύματα κατά τις ίδιες χρονικές περιόδους. Είναι φανερό πως η αποσπασματικότητα και η διασπορά του υλικού καθιστούν το εν λόγω εγχείρημα εξαιρετικά δύσκολο, ενώ τα αποτελέσματα μιας τέτοιας μελέτης οπωσδήποτε δεν θα είναι αντιπροσωπευτικά. Ακόμη και η χρήση του επιθέτου *μέγα*, το οποίο προσδιορίζει το *νοσοκομείον* της Αρσινοϊτών πόλεως (*SPP* VIII 791, γρ. 1 και *SPP* VIII 875, γρ. 2), χαρακτηρισμός που θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη του μεγέθους της συγκεκριμένης *riae causa* ως ιδρύματος της πολυπληθούς Αρσινόης, ίσως δεν αναφέρεται στη χωρητικότητα του *νοσοκομείου*, αλλά

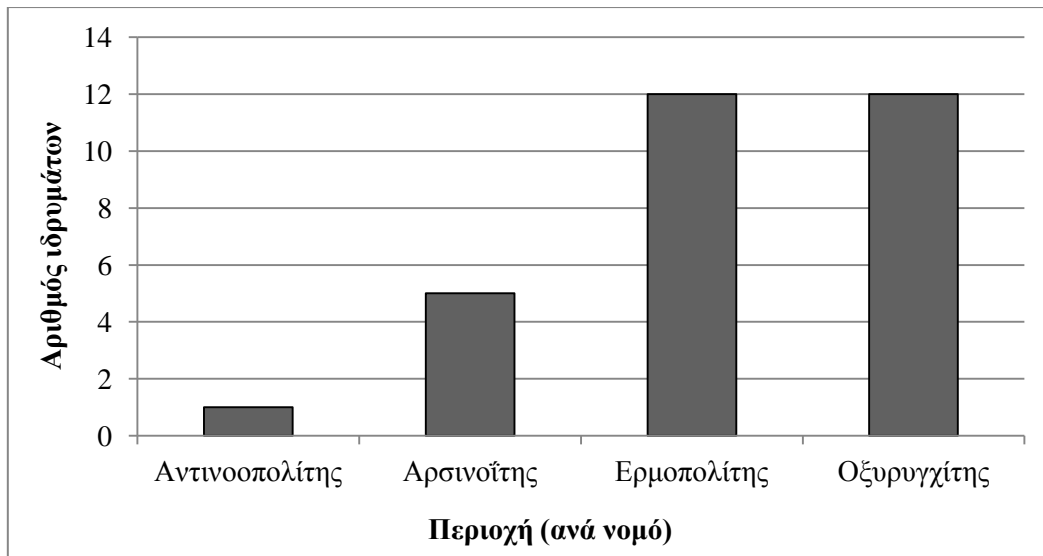
στη σπουδαιότητά του ως ευαγούς οίκου της πρωτεύουσας του νομού ή στις υψηλής ποιότητας υπηρεσίες που σε σύγκριση με ιδρύματα της επαρχίας παρείχε.

Η τελευταία υπόθεση δίνει την ευκαιρία να εξετάσουμε συγκεντρωτικώς τα κείμενα που αναφέρονται σε εκκλησιαστικά ευαγή ιδρύματα της βυζαντινής Αιγύπτου με κριτήριο τις περιοχές στις οποίες αυτά τοποθετούνται. Όπως προκύπτει από τη μελέτη των σχετικών παπυρικών πηγών, η πλειονότητα των νοσοκομείων, των ξενώων, των ξενοδοχείων και άλλων ευαγών οίκων, των οποίων η θέση μπορεί να προσδιορισθεί με σχετική ακρίβεια, και τα οποία δεν αποτελούν τμήματα μοναστηριών, εντοπίζονται κυρίως στον Ερμοπολίτη, τον Οξύρυγχίτη και τον Αρσινοΐτη νομό. Παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται σε *riae causae* κτισμένες στις πρωτεύουσες των παραπάνω νομών (Ερμούπολη, Οξύρυγχος και Αρσινόη αντιστοίχως) μαρτυρούν πως η ύπαρξη των μεγάλων και οργανωμένων ευαγών ιδρυμάτων ήταν αστικό φαινόμενο. Αντιθέτως, λιγότερα σε αριθμό είναι τα κείμενα που αναφέρονται σε φιλανθρωπικούς οίκους της αιγυπτιακής υπαίθρου (*P.Lond.* III 1034, *SPP* X 219, *P.Freer* 1+2, *SB* I 4869, *P.Oxy.* XXVII 2480 και LXI 4131). Οι πίνακες και τα ραβδογράμματα που ακολουθούν συνοψίζουν σχηματικώς την κατανομή των (ιδιωτικών και μη) εκκλησιαστικών και μοναστηριακών ευαγών ιδρυμάτων στην Αίγυπτο.

Εκκλησιαστικά ευαγή ιδρύματα³⁰³

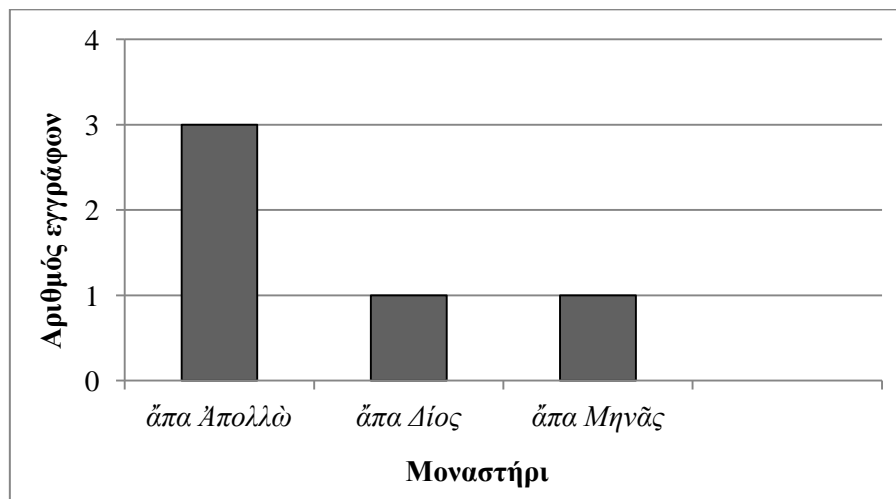
Περιοχή	Ίδρυμα	Κείμενο
Αντινόπολη	ξενών	<i>P.Cair.Masp.</i> II 67151
Αρσινοΐτης νομός	νοσοκομείον	<i>SB</i> I 4869
	ξενοδοχείον	<i>SB</i> I 4904
Αρσινόη	εὐαγὲς νοσοκομείον	<i>SB</i> I 4668
	νοσοκομείον	<i>SB</i> I 4903
	μέγα νοσοκομείον	<i>SPP</i> VIII 791
	»	<i>SPP</i> VIII 875
Ερμοπολίτης νομός	νοσοκομείον	<i>P.Amh.</i> II 154
	»	<i>P.Lond.</i> III 1324
	νοσοκομείον ἀββᾶ Λεοντίου	<i>SPP</i> III 314
	»	<i>SPP</i> III 47 verso
Ερμούπολη	νοσοκομείον	<i>P.Bodl.</i> I 47
	νοσοκομείον Βασιλείου	<i>P.Sorb.</i> II 69
	νοσοκομείον Θωμᾶ λαμπροτάτου	»
	νοσοκομείον Ἰωάννου Γερμανοῦ	»
	νοσοκομείον Ψανκε	»
	ξενοδοχείον νοτίνης ἐκκλησίας	»
	ξενοδοχείον κελεφῶν	»
	ξενοδοχείον	<i>SB</i> XVIII 13758
	νοσοκομείον	<i>SB</i> XVIII 13770
	ὄσπίτιον	<i>SB</i> XX 15175
Οξυρυγχίτης νομός	ξενοδοχείον Παυλακίου	<i>P.Haup.</i> III 64
	ξενοδοχείον	<i>P.Oxy.</i> XVI 2044
	ξενοδοχεῖα τῆς πόλεως καὶ ἐν ἀγροῖς	<i>P.Oxy.</i> LXVIII 3960
	ξενοδοχείον ἄμμα Βησαρίωνος	<i>PSI</i> VIII 953
Οξύρυγχος	ξενοδοχείον Ἀόλλου	<i>P.Lond.</i> V 1762
	»	<i>P.Oxy.</i> L 3600
	»	<i>PSI</i> VI 709
	νοσοκομείον Λευκαδίου	<i>P.Oxy.</i> LXI 4131
	»	<i>P.Oxy.</i> LXVII 4620
	ξενοδοχείον ἀββᾶ Ἀρίωνος	<i>P.Oxy.</i> XXVII 2480
	ξενοδοχείον ἀββᾶ Ἡλία	<i>P.Oxy.</i> XVI 1898
	ξενοδοχείον Ἁγίου Ἰούστου	<i>P.Oxy.</i> LXVII 4620
	νοσοκομείον	<i>P.Oxy.</i> XIX 2238
	νοσοκομείον	<i>P.Oxy.</i> VIII 1151
νοσοκομείον	<i>PSI</i> I 84	
Αρσινοΐτης / Ηρακλεοπολίτης νομός	ξενοδοχείον ἰχθυας λαυλας	<i>P.Bingen</i> 136

³⁰³ Η καταχώριση γίνεται με βάση τον τόπο προέλευσης των εγγράφων, ο οποίος συμπίπτει με την περιοχή όπου βρίσκονταν τα καταγεγραμμένα ιδρύματα.

Μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα³⁰⁴

Μοναστήρι	Ίδρυμα	Κείμενο
Άπα Δίος	ξενοδοχεῖον	PSI IV 284
	ξενεών	P.Freer 1+2
Άπα Απολλών	ΨΩΝΕ	P.Brux.Bawit 1
	»	P.Mon.Apollo 9
	ξενεώνιον	P.Mon.Apollo 27
Άπα Μηνᾶς	ΨΩΝΕ	O.IFAO s.n.

Σε αυτόνομο τμήμα του κεφαλαίου πραγματεύθηκα τα κείμενα που αναφέρονται στις διακονίας, με στόχο να εξακριβώσω κατά πόσο ο όρος διακονία μπορεί να

³⁰⁴ Η καταχώριση γίνεται με βάση το μοναστήρι στο οποίο αναφέρονται τα παπυρικά κείμενα. Δεν περιλαμβάνονται πάπυροι που αναφέρονται στις διακονίας και κείμενα τα οποία δεν είναι βέβαιο αν μαρτυρούν μοναστηριακά ευαγή ιδρύματα.

ερμηνευθεί ως ευαγές ίδρυμα μιας μονής ή μιας εκκλησίας. Διαπίστωσα ότι στα σχετικά έγγραφα ο όρος μάλλον αναφέρεται στο σύνολο των κτηριακών εγκαταστάσεων μιας μονής ή μιας εκκλησίας, ή στην ομάδα των μοναχών που διαχειριζόταν τα οικονομικά τους, ενώ δύσκολα μπορεί να λάβει τη σημασία του φιλανθρωπικού οίκου. Μια τέτοια διαπίστωση δεν αποκλείει φυσικά ενδεχόμενη φιλανθρωπική δράση των μοναστηριών ή των εκκλησιών, των οποίων τμήματα αποτελούσαν οι εν λόγω *διακονίαι*.

Στο προτελευταίο τμήμα του συγκεκριμένου κεφαλαίου αναφέρθηκα στο προσωπικό των ευαγών ιδρυμάτων της βυζαντινής Αιγύπτου. Ο σχετικά μικρός αριθμός των κειμένων αυτών – σε σύγκριση με τον πολύ μεγαλύτερο αριθμό των εγγράφων που αναφέρονται σε *ίατρούς* – δεν αποτρέπει από τη συναγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων για το έργο των νοσηλευτικών υπαλλήλων, τον επιμερισμό των καθηκόντων τους, το κοινωνικό τους status και την ορολογία που απαντά στους *πάπυρους*.

Παρόλο που αρκετά *παπυρικά* κείμενα μνημονεύουν την περισσότερο γνωστή κατηγορία νοσηλευτικών υπαλλήλων, δηλαδή *νοσοκόμους*, αποκαλύπτουν με φειδώ τις σχετικές με το έργο των *νοσοκόμων* πληροφορίες. Η σημασία του όρου *νοσοκόμος* στην πλειονότητα των σχετικών *παπυρικών* εγγράφων είναι εκείνη του διοικητικού υπαλλήλου ενός νοσηλευτικού ιδρύματος και όχι εκείνη του νοσηλευτή, χωρίς βεβαίως να αποκλείεται οποιοσδήποτε συσχετισμός μεταξύ των δύο καθηκόντων.

Καθήκοντα βοηθών σε ένα ευαγές ίδρυμα πρέπει να επιτελούσαν οι *ύπουργοί*. Παρόλο που οι σχετικοί με τους *ύπουργούς* των *νοσοκομείων* *πάπυροι* είναι ελάχιστοι, αποκαλύπτουν ίσως περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο και το status των βοηθών των *νοσοκόμων*. Στον *P.Lond.* III 1028 *ύπουργοί* ήταν οργανωμένοι σε σωματείο, ενώ ο κοπτικός *πάπυρος* *CPR XII 9* αναφέρεται σε παράδοση εδώδιμων αγαθών σε ευσυνείδητους *ύπουργούς*. Ο ελάχιστος, βεβαίως, αριθμός των διασωθέντων *παπυρικών* εγγράφων που αναφέρονται στους *ύπουργούς* δεν επιτρέπει ευρύτερη και πιο λεπτομερή γνώση των καθηκόντων τους.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες συνάγονται και από τη μελέτη του *P.Land.* VIII 154, ο οποίος αναφέρεται στις λειτουργίες που επιτελούσαν οι *παραβαλανείς* και οι *λεκτικάριοι*. Ο συσχετισμός του *παπυρικού* εγγράφου με νομικά και θεολογικά κείμενα αποκαλύπτει πως το κύριο έργο τόσο των *παραβαλανέων* όσο και των *λεκτικαρίων* ήταν στενά συνδεδεμένο με εκείνο των νοσοκομειακών υπαλλήλων, αφού καθήκον τους αποτελούσε η περισυλλογή ασθενών και μεταφορά τους με φορεία στην πόρτα ευαγών οίκων ή θεραπευτηρίων. Για ακόμη μια φορά, ωστόσο, ο μικρός αριθμός των

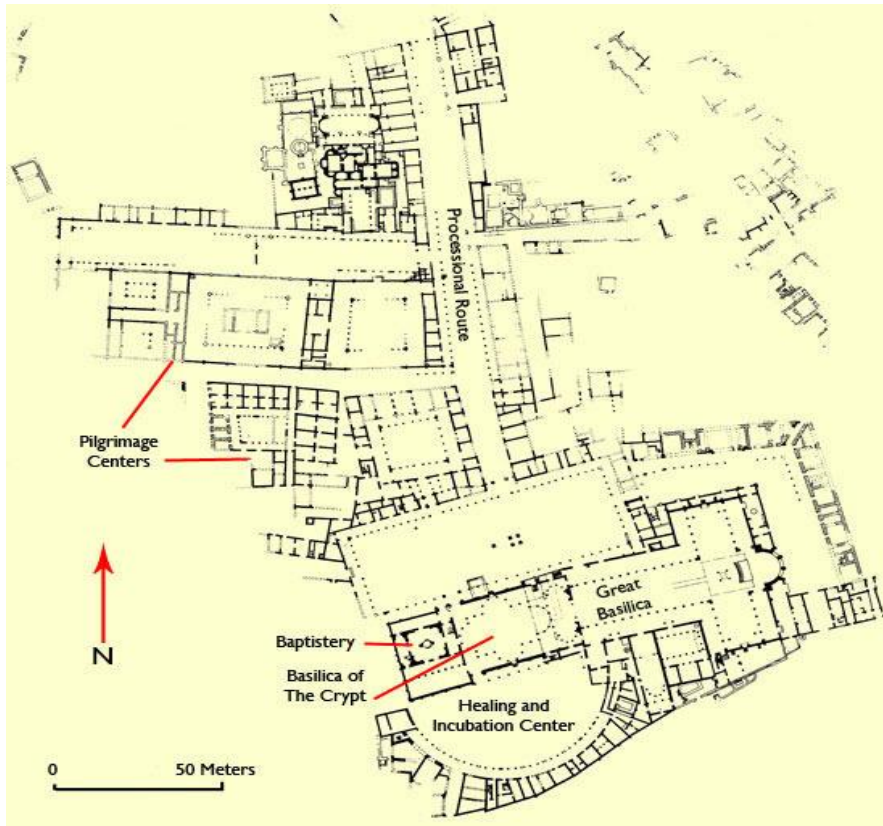
παπυρικών πηγών δυσχεραίνει την επιδίωξή μου να προβώ σε ολοκληρωμένα συμπεράσματα σχετικά με το έργο των συγκεκριμένων επαγγελματιών.

Στο τελευταίο μέρος του παρόντος κεφαλαίου συγκέντρωσα τα παπυρικά έγγραφα που σχετίζονται με την ύπαρξη χριστιανικών σωματείων – γνωστών με την ονομασία *φιλοπονεΐα* ή *φιλοπονίαι* – στη βυζαντινή Αίγυπτο, με σκοπό να διαπιστώσω τον βαθμό στον οποίο οι ιδρυτές τους, ένθερμοι οπαδοί της νέας θρησκείας, επιδίδονταν σε έργα φιλανθρωπίας ή ίδρυσαν φιλανθρωπικά κέντρα. Διαπίστωσα, λοιπόν, πως η πλειονότητα των σχετικών παπυρικών εγγράφων αναφέρεται στην εσωτερική οργάνωση, στα έσοδα και τη φορολογία των *φιλοπονείων*, ενώ μόνο ένα παπυρικό όστρακο κάνει λόγο για φιλανθρωπικό έργο μιας συγκεκριμένης *φιλοπονίας*, το οποίο δεν είναι βέβαιο αν σχετίζεται με τη λειτουργία φιλανθρωπικού ιδρύματος στους κόλπους της. Οφείλω, βεβαίως, να επισημάνω πως παρά τις ελάχιστες παπυρικές μαρτυρίες περί φιλανθρωπικής δράσης των *φιλοπόνων* της Αιγύπτου, η οποία, όπως είδαμε, είναι αβέβαιο αν συμπεριελάμβανε τη λειτουργία ευαγών ιδρυμάτων, οποιαδήποτε φιλανθρωπική δραστηριότητα των *φιλοπόνων* και λειτουργία κέντρων φροντίδας αναξιοπαθούντων στους κόλπους των αιγυπτιακών *φιλοπονείων* της Αιγύπτου δεν μπορεί να αποκλεισθεί.

7. Ερείπια του χώρου φιλοξενίας του Άπα Μηνά [www.robertharding.com]

8. Κάτοψη του μοναστηριακού συγκροτήματος του Άπα Μηνά
 [www.touregypt.net/featurestories/abumina.htm]

9. PSI VIII 953, στήλη II, γρ. 6-16

3. Στο περιθώριο των μεγάλων ιδρυμάτων: Χώροι φιλοξενίας και ανάπαυλας ταξιδιωτών

Τοῦτο τὸ τηλικούτον ἀγαθὸν / τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἀπαν/τητηρίου ἐγένετο ἐπὶ τῶν αἰσίω(ν) / χρόνων τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) Γαβριηλίου δου/κὸς τῆς Θηβαίων χώρας καὶ τοῦ μεγαλ(οπρεπεστάτου) / κόμ(ητος) Πᾶ τοποτηρ(ητοῦ) κ(αὶ) Φοιβάμμονος ἱ / τοῦ λαμπ(ροτάτου) καγκελ(λαρίου), σπουδῆς καὶ {οι} οἰκ(ονομίας) / λαμπρ(οτάτου) Δωροθέσου καγγ(ελλαρίου) καὶ Ἰωάννου / λαμπρ(οῦ) σιγγ(ουλαρίου) ἐπιμελητοῦ εἰς οἴκησιν / τῶν εἰσερχομ(ένων) στρ(ατιωτῶν) εἰς ἀμεριμνίαν τε / τῶν ἐρευθεριτέων μιτάτων.

I.Thèbes 196 (= IGChrÉg 562· 6^{ov}-7^{ov} αι. - Ὀμβος).

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, εξετάζω ορισμένα παπυρικά κείμενα, τα οποία δεν αναφέρονται σε ευαγή ιδρύματα ή χώρους θεραπείας ασθενών, αλλά σε χώρους φιλοξενίας, περιποίησης και ανάπαυλας ταξιδιωτών (περιοδευόντων στρατιωτών, εμπόρων, αξιωματούχων ή δημόσιων λειτουργών)³⁰⁵, οι οποίοι, αν και δεν σχετίζονται άμεσα με το ιατρικό σύστημα της Αιγύπτου, συνέβαλαν στην ανακούφιση των κάθε λογής οδοιπόρων. Στόχος της μελέτης αυτής είναι να διαπιστώσουμε ποιοι από τους χώρους αυτούς αποτελούσαν δημόσια κτήρια πόλεων και κωμών, των οποίων οι αρχές τα παραχωρούσαν προς περιστασιακή κατοίκηση επιφανών ταξιδιωτών, και ποιοι βρίσκονταν υπό την δικαιοδοσία ιδιωτών, οι οποίοι τους εκμεταλλεύονταν ως καταστήματα φιλοξενίας.

α) Σταθμοὶ και καταλύματα στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο

Στην κατηγορία των κειμένων που αναφέρονται σε χώρους φιλοξενίας στρατιωτών, υπαλλήλων του κράτους και αξιωματούχων κατατάσσω ορισμένα παπυρικά έγγραφα της πτολεμαϊκής Αιγύπτου, τα οποία αναφέρονται στους σταθμούς και στα

³⁰⁵ Για το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο βλ. L. Casson, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, σσ. 248-275. J.-M. André - M.-F. Baslez, *Voyager dans l'antiquité*, σσ. 449-466.

καταλύματα, δηλαδή σε παρακεχωρημένους από τον βασιλιά χώρους διαμονής κληρούχων, αξιωματούχων και άλλων υπαλλήλων της πολύπλοκης διοικητικής μηχανής του πτολεμαϊκού κράτους, αλλά και γεωργών και τεχνιτών, των οποίων οι εμπορικές δραστηριότητες συνδέονταν με το βασιλικό μονοπώλιο.

ι. Σταθμοί³⁰⁶

Η αρχική μορφή εξασφάλισης οικίας σε κληρούχους του πτολεμαϊκού στρατού και ιππικού ήταν αυτή της συγκατοίκησης των στρατιωτών με υπηκόους που παραχωρούσαν τις οικίες τους, όπως αποδεικνύει το διάταγμα του Πτολεμαίου Β΄ Φιλάδελφου *C.Ord.Ptol.* 9 (= *SB VI* 9495, αριθ. 5 = *P.Petr.* III 20, verso, στήλη III· 275-274 π.Χ. - Gurob), γρ. 2-4: *τῶν σταθμῶν καὶ τῶν περιβόλων τὰ μὲν / [ἡ]μίση τοὺς ἐπιστάθμους ἔχειν, τὰ δὲ ἡμίση / τοὺς κυρίους*. Η πρακτική αυτή αναπόφευκτα οδήγησε σε διενέξεις μεταξύ των φιλοξενούμενων στρατιωτών και των παραχωρούντων τα καταλύματα, κυρίως εξαιτίας της κατάχρησης του δικαιώματος διαμονής των πρώτων σε χώρους των δεύτερων, όπως μαρτυρούν αρκετά κείμενα εντεύξεων προς τους Πτολεμαίους σχετικά με την οικειοποίηση ιδιωτικών χώρων από σταθμοδοθέντας³⁰⁷. Οι βασιλείς ασφαλώς προέβησαν σε έκδοση διαταγμάτων με σκοπό την πάταξη φαινομένων βίας· επί Φιλάδελφου φαίνεται πως κρίθηκε αναγκαία η ελεγχόμενη από τον οίκονόμον παραχώρηση οικιών σε στρατιώτες, όπως αποδεικνύει το διάταγμα *περὶ σταθμοδοσίας τῶν στρατιωτῶν P.Hal.* 1 (259 π.Χ.), γρ. 167-170: *ἀκούομεν πλείω τινὰ / βίαν γίνεσθαι τὰς καταλύσεις παρὰ τῶν οἰκονόμων οὐ λαμβανόντων, ἀλλ' αὐτῶν εἰς*

³⁰⁶ Τα παπυρικά κείμενα πτολεμαϊκής περιόδου που μνημονεύουν σταθμούς, σταθμοδοθέντας ή σταθμούχους είναι περίπου 50 τον αριθμό. Στην παρούσα ανάλυση επέλεξα να εξετάσω τα έγγραφα εκείνα, από το περιεχόμενο των οποίων διαφαίνεται ευκρινέστερα η διαδικασία της σταθμοδότησης, το κοινωνικό status των δικαιούχων και η διαχείριση των σταθμῶν από αυτούς. Για αναλυτικότερη παρουσίαση των σταθμῶν στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο βλ. C. Préaux, *L'économie royale des Lagides*, σσ. 387-392, 477-480. G. Husson, *OIKIA*, σσ. 133-136, 256. C. Fischer-Bovet, *Army and society in Ptolemaic Egypt*, Cambridge 2014, σσ. 242-246.

³⁰⁷ *P.Sorb.* I 13 (ca. 260 π.Χ. - Οξυρυνχίτης νομός). *P.Lond.* I 106 (= *UPZ II* 151· 9 Αυγ. 259 π.Χ. - Θηβαΐς). *P.Ent.* 12 (28 Αυγ. 244 π.Χ. - Σεβεντύος). *P.Yale* I 46 (246-221 π.Χ.). *P.Ent.* 14 (28 Ιαν. 222 π.Χ. - Μάγδωλα). *Chr. Wilck.* 101 (= *P.Ent.* 13· 22 Ιαν. 222 π.Χ. - Μάγδωλα). *P.Ent.* 11 (22 Φεβρ. 221 π.Χ. - Πολυδεύκεια). *SB XVIII* 13841 (= *P.Sorb.* III 111· 18 Ιουν. 221 π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός). *P.Lond.* VII 2039 (3^{ου} αι. π.Χ.). *P.Tebt.* III.2 933 (3^{ου} αι. π.Χ. - Σύρων κόμη). *SB VI* 9556 (= *P.Petr.* III 42 H· 3^{ου} αι. π.Χ. - Gurob). *P.Heid.* IX 423 (158 π.Χ. - Ηρακλεοπολίτης νομός). *P.Heid.* IX 425 (158 π.Χ. - Ηρακλεόπολη). *BGU VI* 1247 (Φεβρ.-Μάρτ. 137 π.Χ. - Σύνη). Βλ. M.-Th. Lenger, *C.Ord.Ptol.* 9, σχόλ. σ. 18. C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σσ. 228, 243-244.

τὰς οἰκίας εἰσπηδόντων / τοὺς ἀνθρώπους ἐγβάλλοντας (leg. ἐκβάλλοντας) βίαι ἐνοικ<ε>ῖν.

Τα φαινόμενα αυθαίρετης οικειοποίησης σταθμῶν ἀπὸ στρατιῶτας φαίνεται πὼς συνεχίσθηκαν καὶ τὸν 2^ο αἰ. π.Χ., στα τέλη τοῦ ὁποῖου χρονολογεῖται τὸ διάταγμα τοῦ Πτολεμαίου Η΄ Ευεργέτη Β΄ *C.Ord.Ptol.* 53 (= *Sel.Pap.* II 210 = *P.Tebt.* I 5· Απρ. 118 π.Χ. - Κερκεόσις), σύμφωνα με τὸ ὁποῖο οἱ στρατευόμενοι Ἕλληνες, οἱ ἱερεῖς καὶ ὀρισμένες κατηγορίες επαγγελματιῶν, τῶν ὁποίων ἡ δραστηριότητα συνδεόταν με τὸ βασιλικὸ μονοπώλιο, ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴ φιλοξενία στρατιωτῶν στὴν πρώτη κατοικία τους, ἐνῶ μπορούσαν νὰ παραχωροῦν τὸ ἡμισυ τμήμα τῆς δεύτερης (στήλη VIII, γρ. 168-177: ἀνεπιστάθμους [δ] εἶν[αι] καὶ τοὺς στρατευομένους Ἕλληνας [καὶ τοῦ]ς ἱερεῖς καὶ τοὺς / γεω(ργοῦντας) βα(σιλικήν) γῆν καὶ τοὺς [...].]ς καὶ τοὺς πυκόφους [leg. ποκύφους] / καὶ τανυφά[ντας πάντ]ας καὶ τοὺς ὑοφορβοὺς / καὶ χηνοβο(σκούς) κ[αὶ χαρτοποιοῦ]ς καὶ ἐλαιουργοὺς καὶ / κικιουργοὺς καὶ με[λίσσουργο]ὺς καὶ ζυτοποιοὺς / τοὺς τελοῦντας τὰ καθή(κοντα) εἰς τὸ βασ(ιλικὸν) ἕκαστων [leg. ἕκαστον] αὐ(τῶν) / οἰκίας μιᾶς ἐν ἧ αὐτὸς καταγίνεται, / τῶν δ' ἄλλων τῶν δοσίμων μὴ πλεῖον ἐπι/σταθμεύεσθαι τοῦ ἡμίσου).

Ἡ παραχώρηση σταθμῶν σε κληροῦχος ἢ υπαλλήλους τοῦ πτολεμαϊκοῦ κράτους δὲν συνεπάγετο ἀπόλυτη ἰδιοκτησία τους ἀπὸ τοὺς ἐνοικούντες, σύμφωνα με νομοθετήματα τοῦ Φιλιάδελφου, στα ὁποῖα ἀναφέρεται ρητῶς πὼς οἱ σταθμοὶ ἀποτελοῦν τμήμα τῆς περιουσίας τοῦ βασιλιά³⁰⁸. Τα νομοθετήματα ἀπέκλειαν ἀπὸ τοὺς σταθμοδοθέντας τὸ δικαίωμα νὰ κληροδοτοῦν τοὺς σταθμοὺς στους ἀπογόνους τους, δικαίωμα πὼς φαίνεται πὼς παραχωρεῖται με νόμο μόνις τὸν 1^ο αἰ. π.Χ.³⁰⁹. Παρὰ ταῦτα, οἱ κληροῦχοι φαίνεται πὼς ἐξ ἀρχῆς ἐξαιρούνταν τοῦ ἀποκλεισμοῦ αὐτοῦ, ἀν κρίνουμε ἀπὸ μιὰ ομάδα ἐγγράφων διαθηκῶν τῶν μέσων τοῦ 3^{ου} αἰ. π.Χ.³¹⁰, με τὶς ὁποῖες οἱ

³⁰⁸ *C.Ord.Ptol.* 8 (= *SB* VI 9454, ἀριθ. 4), γρ. 7: οἱ γὰρ σ[ταθ]μοὶ εἰ[σι] βασιλικοί. Πρβλ. *P.Hib.* II 198 (ca. 242 π.Χ.), στήλη II, γρ. 18: οἱ γὰρ σταθμοὶ βασιλικοὶ εἰσι. E. G. Turner, *P.Hib.* II 198, σχόλ. στὶς γρ. 14-19 (σ. 95). M.-Th. Lenger, *C.Ord.Ptol.* 8, σχόλ. σσ. 17-18.

³⁰⁹ *C.Ord.Ptol.* 71 (= *BGU* IV 1185· ca. 60 π.Χ.), στήλη I, γρ. 12-13: μένειν δ' αὐτοῖς οὐκ κατεσ[χ]ήκασι κλήρους καὶ τοῖς ἐγγόνις (leg. ἐγγόνις) σὺν τοῖς σταθμοῖς· στήλη II, γρ. 1-3: Ἐὰν δέ τινες ἐξ αὐτῶν τελευτήσωσι / ἀδιάθετοι, ἔρχεσθαι τοὺς κλήρους τούτων εἰς / τοὺς ἐγγιστά γένους. M.-Th. Lenger, *C.Ord.Ptol.* 71, εἰσαγ. σχόλ. (σ. 199).

³¹⁰ *P.Petr.* II 3 (= *P.Petr.* I 14· 238-237 π.Χ. - Κροκοδειλόπολη), στήλη II, γρ. 80. *P.Petr.* II 16 (= *P.Petr.* I 17· 236-235 π.Χ. - Κροκοδειλόπολη), στήλη I, γρ. 22. *P.Petr.* II 18 (= *P.Petr.* I 11· 236-235 π.Χ. - Θεογονίς), γρ. 11. *P.Petr.* II 22 (= *P.Petr.* I 18· 236-235 π.Χ. - Κροκοδειλόπολη), στήλη I, γρ. 11. *P.Petr.* II 24 (= *Chr.Mitt.* 301 = *P.Petr.* I 19· 226-225 π.Χ. - Κροκοδειλόπολη), στήλη II, γρ. 49.

κάτοχοι κλήρων κληροδοτούν σε απογόνους τους τα υπάρχοντά τους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι σταθμοί.

Το δικαίωμα κληροδότησης σταθμοῦ σε συγγενικά των κληρούχων πρόσωπα μαρτυρείται σε δύο ακόμη κείμενα των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ., SB XXIV 15973 και 15974 (22 Φεβρ. 132 π.Χ.), τα οποία περιέχουν τα αποτελέσματα της μέτρησης ενός σταθμοῦ της νέας πόλης της Ευεργέτιδος από τον κτίστην Βόηθο. Συγκεκριμένα, ο σταθμοῦχος Πανίσκος αναλαμβάνει τη μέτρηση ενός σταθμοῦ που ανήκει στην ιδιοκτήτρια ταβέρνας (καπηλίδι, 15973, γρ. 4· 15974, γρ. 6) Τανούπι, η οποία μάλιστα έχει την αποκλειστική κυριότητά του (κτῆσιν ιδιόκτητον, 15973, γρ. 8· 15974, γρ. 8)³¹¹. Ο νόμος παρέχει το δικαίωμα στην Τανούπι να παραχωρήσει τον σταθμὸν σε στρατιώτες, καθώς και σε απογόνους της, στον σύζυγο ή σε συγγενικά της πρόσωπα, αρκεί οι τελευταίοι να είναι συγγενείς υπηρετούντων στον πτολεμαϊκό στρατό (15974, γρ. 8-10: ἐξέσται δ' αὐτῆι / ἀπολείπειν ἐγγόνοις καὶ τῶι ἰδίῳ ἀνδρὶ καὶ τοῖς ἔγγιστα γένους ἢ οἷς ἐὰν / αἰρήται τῶν ἐν τῆι πόλει ἐν στρατεία φερομένων³¹²)³¹³.

Δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς για το αν τα παραπάνω κείμενα μαρτυρούν διαφοροποιήσεις στη νομοθεσία των Πτολεμαίων περί κληροδότησης σταθμῶν, οι οποίες ίσως οφείλονται σε συμπληρωματικές νομοθετικές πράξεις. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η παραχώρηση του δικαιώματος κληροδότησης των σταθμῶν από τους κληρούχους μαρτυρεί σεβασμό της κρατικής διοίκησης στην επιλογή των τελευταίων να αφήσουν τα υπάρχοντά τους σε οικεία τους πρόσωπα³¹⁴. Εξάλλου, η πρακτική αυτή στην πραγματικότητα δεν ζημίωνε το κράτος, αφαιρώντας του δημόσια έσοδα· τουναντίον το οφελούσε, τροφοδοτώντας τον κρατικό στρατό με γενιές νέων κληρού-

---

P.Petr. II 28 (= *P.Petr.* III 19E· 226-225 -), 2. *P.Petr.* II 30 (β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 3.

³¹¹ Για ιδιοκτησία σταθμοῦ από γυναίκα βλ. *P.Ent.* 13 (222 π.Χ. - Μάγδωλα), C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σ. 228 και υποσημ. 155.

³¹² 15973, γρ. 5-6: ἐξέσται δ' αὐτῶι ἀπ[ο]λείπειν ἐγγό[ν]οις καὶ τῆ ἰδίᾳ γυναικὶ καὶ τοῖς ἔγγιστα γένο[υ]ς ἢ οἷς ἐὰν αἰρήται / ἔν τῆι πόλει ἐν στρα(τεία) φερομένων'. Αναρωτιέμαι, βεβαίως, αν τα έγγραφα SB XXIV 15973 και 15974 μαρτυρούν παραχώρηση του σταθμοῦ σε συγγενείς στρατευμένων όχι μόνον ως κατοικία τους, αλλά και ως κατάσταση φιλοξενίας τους, αν κρίνουμε από το επάγγελμα της Τανούπεως. Βλ. την ανάλυση του B. Kramer, «Der κτίστης Boethos und die Einrichtung einer neuen Stadt. Teil I», *APF* 43.2 (1997), σσ. 321-323, 325-326.

³¹³ C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σσ. 228-229.

³¹⁴ W. Clarysse, *The Petrie papyri. Second edition (P.Petrie²), I: The wills (Coll.Hell. II)*, Brussel 1991, σσ. 38-39. C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σ. 228.

χων, που κληρονομούσαν τους κλήρους και τους σταθμούς των στρατιωτικών γονέων τους³¹⁵.

Παρόλο που η νομοθεσία των Πτολεμαίων επέτρεπε την κληροδότηση σταθμῶν σε απογόνους των κληρῶν, απαγόρευε ρητῶς τη με οποιονδήποτε τρόπο απόκτηση εσόδων από πώληση, υποθήκη, εκμίσθωση ή εκχώρηση σταθμοῦ από τους κληρῶν³¹⁶. Ωστόσο, η αυστηρότητα του νόμου φαίνεται πως ατόνησε λίγο αργότερα, αν κρίνουμε από τους *P.Stras.* II 92 (244-243 π.Χ. - Οξυρυγγίτης νομός), *SB XVIII* 13842 (223-222 π.Χ. - Αρσινοΐτης νομός) και *P.Tebt.* III.1 820 (22 Αυγ. 201 π.Χ. - Τεβτύνη), που αναφέρονται σε παραχώρηση σταθμῶν από κληρῶν ἐναντι καταβολῆς ενοικίου³¹⁷.

Η κρατική μέριμνα για την εξασφάλιση οικίας σε ομάδες του πληθυσμοῦ της πτολεμαϊκῆς Αιγύπτου δεν περιοριζόταν στην παραχώρηση σταθμῶν στους κληρῶν. Πράγματι, ὅπως φανερώνουν αρκετά ἀκόμη ἐγγράφα της πτολεμαϊκῆς περιόδου, στα οποία αναφέρομαι ἀκολουθῶς, ο βασιλιάς ἢ ἀνώτατοι διοικητικοὶ υπάλληλοι παραχωροῦσαν σταθμοὺς και σε ἄλλες κατηγορίες επαγγελματιῶν, κυρίως δημόσιων λειτουργῶν και γεωργῶν τῶν ὁποίων ἡ επαγγελματικὴ δραστηριότητα ἐντασσόταν στο κρατικὸ μονοπώλιο.

Τὴν παραχώρηση σταθμῶν πρὸς κατοίκηση γεωργῶν φαίνεται πως υποδηλώνει ἡ ἐπιστολὴ *P.Cair.Zen.* III 59316 (13 Νοεμ. 250 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), σύμφωνα με τὴν ὁποία ο Πεκύσις ἐνημερώνει τὸν Ζήνωνα πως ο σταθμὸς που ο τελευταῖος πίστευε πως εἶχε παραχωρηθεῖ στον κληροῦχον Φίλωνα³¹⁸ χρησιμοποιεῖτο ὡς κατοικία ὀρισμένων γεωργῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀφού ἀρχικῶς τὸν ἐγκατέλειψαν, προχώρησαν σε ἐκ νέου κατοίκησίν του (γρ. 1-4: [Ἐγραψάς] μοι περὶ τοῦ σταθμοῦ οὗ φῆμις ἐνοικεῖν] / [Φίλων]α. [Ο]ὐ γὰρ οἶμαί σε ἀγν[ο]εῖν [ὅτι ἀπῆλθόν] τινες τῶν γεωργῶν καταλιπόν[τ]ες / τοὺς σταθμοὺς, νῦν [δὲ ± 16]εἰλήφαμεν τοὺς τοπ.οὺς, [ἀνε]/ληλύθασιγ. Οὔτοι οὖν ἔχουσιν τὴν οἰκίαν· ἦν] γὰρ αὐτῶν τὸ πρότερον).

³¹⁵ Για τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση βλ. C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σσ. 233-234.

³¹⁶ *C.Ord.Ptol.* 7 (= *SB VI* 9454, ἀριθμ. 3), γρ. 1-3: ὅσοι ἔχου[σι] σ[τ]αθμοὺς ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ἢ ἄλλως πως / ἐπισταθ[μεῦ]σιν μῆθῆνα ἀργύριον λαμβάνειν / τοῦ σταθμοῦ εἰς ὑποθήκην[ν] τεθέντος. Αριθμ. 4, γρ. 2-5: τῶν τ[οῦ]σ[τ]αθμοῦ ἔχον[τ]ων ἰπέων μῆθῆνα / πωλεῖ[ν] τὸν σ[τ]αθμὸν μῆ[δὲ] προστιθένα / μῆδ' ἐ[πι]δαν[ε]ῖζεσθαι [ἀρ]γύριον ἐπὶ τῶι σταθμῶι [τρ]όπωι <ὡι>τινιῶν.

³¹⁷ C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σ. 229.

³¹⁸ Για τὴν ιδιότητα τοῦ κληροῦχου στον Φίλωνα βλ. F. Uebel, *Die Kleruchen*, σ. 90 (ἀριθ. 208). P. W. Pestman, *A guide to the Zenon archive. A: Lists and surveys*, σ. 436.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η έντευξη *P.Cair.Zen.* III 59410 (3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), συντεταγμένη από τους γεωργούς του χωριού Ψύα, οι οποίοι δηλώνουν δυσαρεστημένοι από την ποιότητα του καταλύματος που τους παραχωρήθηκε και ζητούν από τον Ζήνωνα να μεσολαβήσει στον *έπιστάτην* της Ψύας, ώστε ο τελευταίος να τους παράσχει καλύτερης ποιότητας οικία (γρ. 11-17: *γράψον τῶι / [έν Ψύαι έπιστά]τη ὅπως ἂν μετα/στήσης .....]ς εἰς ἕτερον στα/θμόν. Ὑπάρχο]υσιν γὰρ ἄλλοι / ±11 β]ελτίονες, ἡμῖν / δὲ οὐχ ὑπάρχ]ει [σ]ταθμὸς ἰκα/[νός).*

Παραχώρηση τμήματος ιδιωτικής κατοικίας με τη μορφή *σταθμοῦ* προς *έπιστάτας* δημόσιων έργων μαρτυρεί το έγγραφο *Sel.Pap.* II 413 (= *Chr.Wilck.* 499 = *P.Petr.* II 12· 241 π.Χ. - Gurob). Το κείμενο αποτελεί επιστολή του Αγήνορα προς τον Θεόδωρο, στην οποία ο πρώτος επισυνάπτει υπόμνημα σταλθέν από τον Ανδρόνικο στον *στρατηγὸν* Αφθόνητο, με το οποίο του ζητείται να πληροφορήσει τον Αγήνορα πως οι κάτοικοι της Κροκοδειλόπολης έχουν αφαιρέσει τις στέγες και έχουν κτίσει *βωμούς* στις θύρες των οικιών τους για να εμποδίσουν τους *σταθμοδοθέντας έπιστάτας* από το να χρησιμοποιήσουν τα σπίτια τους ως *σταθμούς* (γρ. 10-13: *Εὐρίσκομεν έν Κροκοδίλων πόλει τ[ινῶν] / τῶν οἰκιῶν τῶν πρότερον έπεσταθμευμέ-νων καθειρηκό-τας τὰς στέγας ὑπό τῶν κυρίων, / ὡσαύτως δὲ καὶ ένωικοδομηκότας τὰς θύρας τῶν οἰκιῶν, βωμούς προσωικοδομήκασιν. Τοῦτο δ[ἐ] / πεποιήκασιν πρὸς τὸ μὴ έπισταθ-μεύεσθαι). Ο Αφθόνητος παρακαλεί τον Αγήνορα να αναγκάσει τους κατοίκους να μεταθέσουν τους *βωμούς* και να κτίσουν καινούργιους, ώστε να βολευθούν οι *έπιστά-ται* των *ἔργων* (γρ. 16-17: *ὅπως ἂν ἔχωμεν ἀποδιδόναι εἰς τοὺς νῦν παρα/γινόμενους έπιστάτας τῶν ἔργων).**

Παραχώρηση *σταθμοῦ* από στρατιωτικό των πτολεμαϊκῶν δυνάμεων σε *βασιλικούς γεωργούς* περιέχεται στο προαναφερθέν έγγραφο *P.Tebt.* III.1 820 (22 Αυγ. 201 π.Χ. - Τεβτύνη). Ο *τακτόμισθος* Θεόδοτος παραχωρεί στους *βασιλικούς γεωργούς* Αρνώτη, Ορσενούφι, Κατύτι και Κατύτι *σταθμὸν* στο χωριό Κερκεσήφι, ο οποίος βρισκόταν ως τότε στην κατοχή του, υπό τον όρο να μην εκφράσει ποτέ την επιθυμία, ούτε ο ίδιος ούτε οικείος του, να ξανακατοικήσει σε αυτόν (γρ. 6-10). Επιπλέον, ο Θεόδοτος ομολογεί πως οποιαδήποτε ενέργεια εκ νέου οικειοποίησης του παρακεχωρημένου *σταθμοῦ* επισύρει πρόστιμο 2.000 χάλκινων *δραχμῶν* (γρ. 11-13).

Από το άλλο μέρος, ορισμένα κείμενα, προερχόμενα από το αρχείο του Ζήνωνα, μαρτυρούν παραχώρηση *σταθμῶν* σε διοικητικούς υπαλλήλους και φίλους τού Απολ-

λώνιου ή άλλων οικείων του Ζήνωνα, στους οποίους ο οικονόμος της δωρεάς της Φιλαδέλφειας καλείται να παράσχει τη δέουσα φιλοξενία.

Ενδιαφέρουσα είναι η επιστολή *SB V 7645* (= *P.Ryl. IV 562*· 16 Αυγ. 251 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), με την οποία ο οικονόμος του κτήματος του Απολλωνίου στον Μεμφίτη νομό Βούβαλος³¹⁹ ενημερώνει τον Ζήωνα σχετικά με την τροφοδοσία των *ίππέων* που κατεβαίνουν στην Αλεξάνδρεια για να λάβουν μέρος στη γιορτή της *Πενταετηρίδος*³²⁰ (γρ. 6-10: *παρασχεῖν / ἀγορὰν ἐν Μεία[ι] / τοῖς καταβαίνουσ[ιν] / ἰππεῦσιν εἰς τὴν / πενθετηρίδα [sic]*). Ο Βούβαλος έχει μεριμνήσει και για το κατάλυμα των *ίππέων*, για το οποίο έχει ενημερώσει τον στρατιωτικό διοικητή Μελίωνα³²¹, σύμφωνα με τις γρ. 22-25: *τοὺς μὲν/τοι σταθμοὺς παρε/δείκνυον Μελίτωνι / καὶ τοῖς μεθ' αὐτοῦ*.

Ο άγνωστος, λόγω φθοράς του παπύρου, συντάκτης της επιστολής *SB III 6761* (= *P.Cair.Zen. III 59344*· 2 Απρ. 246 π.Χ. - Φιλαδέλφεια) παρακαλεί τον Ζήωνα να επικοινωνήσει με τον υπάλληλο της δωρεάς Ιάσωνα, ώστε αυτός να του παραχωρήσει προς κατοίκηση τον *σταθμόν* που ανήκει στον *κληροῦχον* Θεόπομπο³²², δεδομένου πως ο χώρος όπου διέμενε μέχρι εκείνη τη στιγμή ανήκε στον Φιλέα (γρ. 1-2: *γράφας Ἰάσωνι προ/εθῆναι ἡμῖν τὸν Θεό]πόμπου σταθμὸν ὅπως ἔχωμεν ἐνοικεῖν*). Ο Φιλέας, πρώην *γραμματεὺς* του Αρσινοῖτη νομού³²³, μάλλον αποπέμφθηκε για ένα διάστημα από τη συγκεκριμένη θέση, ύστερα από την ανάληψη του θρόνου από τον Πτολεμαῖο Γ' Ευεργέτη. Επανήλθε στα παλαιά του καθήκοντα με τη μεσολάβηση του *διοικητοῦ* Απολλώνιου³²⁴, με αποτέλεσμα να ζητεί τον παρακεχωρημένο κάποτε σε αυτόν *σταθμόν* πίσω (γρ. 3-5: *ἐν γὰρ ᾧ ἐνοικοῦμ[εν ἦ]ν Φιλέου τοῦ πρότερον γραμματεῦσαντος / τὸν Ἀρσινοῖτην· κε[κόμ]ισται γὰρ τὰ ὑπάρχοντα παρὰ τοῦ διοικητοῦ / καὶ κελεύουσιν ἡμ[ᾶς οἱ] παρ' αὐτοῦ ἐκχωρεῖν*).

Με την επιστολή *P.Lond. VII 2027* (3^{ου} αι. π.Χ.) ο Ασκληπιάδης προτείνει στον Ζήωνα να φροντίσει για την άνετη διαμονή του Ηρίλοχου και του ανηψιού του Έρασι, οι οποίοι πρόκειται να επισκεφθούν τη Φιλαδέλφεια, εξασφαλίζοντάς τους *σταθ-*

³¹⁹ P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 309.

³²⁰ Για τη γιορτή της *Πενταετηρίδος*, που ονομαζόταν και *Πτολεμαῖα*, και που καθιερώθηκε από τον Πτολεμαῖο Β' Φιλάδελο προς τιμή των θεοποιημένων γονέων του, βλ. F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine*, σσ. 153-154.

³²¹ P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 365.

³²² F. Uebel, *ό. π.*, σ. 100 (αριθ. 264).

³²³ P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 434.

³²⁴ C. C. Edgar, *P.Cair.Zen. III 59344*, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 73).

μόν και μεριμνώντας να μην τους λείπει τίποτε (γρ. 3-4: *φροντίσας τῶν ἀνθρώπων ἵνα σταθμὸν τε λάβωσιν ἐπιτήδειον / μάλιστα μὲν ἐν Φιλαδελφείαι ἵνα πλησίον ὑμῶν ᾗ*· γρ. 5-6: *καὶ ἐὰν τινὰ σου ἄλλην χρείαν ἔχωσιν, προθύμως αὐτοῖς συναμβανόμενος* [leg. *συναμβανόμενος*]).

ii. Καταλύματα

Η διαπίστωση ότι τα *καταλύματα* παρείχαν παρόμοιας με τους *σταθμούς* φύσεως φιλοξενία δεν οφείλεται μόνο στη χρήση των δύο όρων ως συνώνυμων στην προαναφερθείσα επιστολή των *γεωργῶν* του χωριού Ψύα *P.Cair.Zen.* III 59410 (γρ. 2-5: *ἐνετό/[χομέν σοι καὶ πρότ]ερον ἐν Ψύ<αι> περὶ / [± 12]γες γίνονται, φα/[± 12] ἡμᾶς κατάλυμα*· γρ. 10: *[± 12 κατάλ]υμα*), αφού, όπως θα διαπιστώσουμε ακολούθως, δεν είναι λίγα τα παπυρικά έγγραφα, σύμφωνα με τα οποία οι εν λόγω χώροι χρησιμοποιούνταν ως καταλύματα δημόσιων υπαλλήλων, στρατιωτικών και επαγγελματιῶν του βασιλικού μονοπωλίου.

Εξασφάλιση *καταλύματος* ζητούν από τον Ζήνωνα οι αδελφοί υφαντουργοί Απολλωφάνης και Δημήτριος, σύμφωνα με την επιστολή *PSI IV 341* (ca. Νοέμ. 256 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 8: *σύνταξον δὲ Νικίαὶ δοῦναι ἡμῖν κατάλυμα*. Οι υφαντουργοί, που αποφάσισαν να μετοικήσουν από το χωριό Μοιθύμι στη Φιλαδέλφεια, προβαίνουν σε εκφράσεις φιλοφρόνησης προς τον Ζήνωνα (γρ. 3-4), ενώ διαφημίζουν με όσο γίνεται πιο πειστικά λόγια την τέχνη τους (γρ. 6-7), με στόχο προφανώς να πετύχουν τον σκοπό τους, κερδίζοντας την εμπιστοσύνη του διαχειριστή της *δωρεᾶς* του Απολλώνιου.

Για τη σύντομη επίσκεψη του *χρηματιστοῦ*, δηλαδή δημόσιου λειτουργού με δικαστικές αρμοδιότητες³²⁵, Πέτωνα στη Φιλαδέλφεια ενημερώνει ο Απολλώνιος τον Ζήνωνα με την επιστολή *SB III 6740* (= *P.Cair.Zen.* II 59204· 23 Μαΐου 254 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), με την οποία του ζητεί να υποδείξει στον Πέτωνα *κατάλυμα* και να παράσχει σε αυτόν τα αναγκαία για τη μονοήμερη διαμονή του στην πόλη (γρ. 3-5: *παρά[δε]ῖξον αὐτῷ[ι] / [κ]ατ[ά]λυμα παρ' ὑμῖν καὶ τὰ δέο[ν]τ[α] δὸς εἰς μίαν / ἡμέραν*). Ο Πέτων, απεσταλμένος του Απολλώνιου, πρόκειται να διευθετήσει ζητήματα που προέκυψαν στους γηγενείς πληθυσμούς (*λαούς*) των χωριῶν της Ηφαιστιάδας

³²⁵ Για τα καθήκοντα των *χρηματιστῶν* στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο βλ. Z. Aly, «The judicial system at work in Ptolemaic Egyptian law-courts», στο Z. Aly (επιμ.), *Essays and Papers. A miscellaneous output of Greek papyri from Graeco-Roman Egypt*, Athens 1994 (= *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie* 36 [1945], σσ. 3-31), σσ. 9-10, 30-34.

και του Αμεννέως (γρ. 4-6: *διακούσας γὰρ τῶν τε ἐξ Ἡφαιστιάδος / λαῶν καὶ Ἀμεννέως εὐθέως ἀν[α]κάμψε[ι] / πρὸς ἡμᾶς*).

Με επιστολή του προς τον Ζήνωνα, ο γραμματεὺς τῶν ἰππέων Φανίας³²⁶ τον ενημερώνει πως αποφάσισε να ελέγξει τον κατάλογο των στρατιωτῶν που δικαιούνταν κλῆρον στον Αρσινοῖτη νομό και να τους ορκίσει στη Φιλαδέλφεια (*P.Cair.Zen. II 59254 [13 Ιουλ. 252 π.Χ.], γρ. 1-2: τοὺς κεκληρουχημένους ἐν τῷ Ἀρ[σινοεῖτη] νομῷ νεανίσκους ἑδίεγνωκα᾽ πάντας ἀρ[ι]θμήσω καὶ ὀρκιῶ ἐν Φιλαδελφ[εῖαι]*). Ζητεῖ ἀπὸ τον Ζήνωνα *κατάλυμα*, στο οποίο πρόκειται να διαμείνει κατὰ την παραμονή του στη Φιλαδέλφεια, και το οποίο τού είναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο, μιας και η υγεία του ἔχει κλονισθεῖ (γρ. 3-4: *Καλῶς οὖν ποιήσεις καταλυμάτιόν μοι ἐτοιμάσας· / τῷ γὰρ σωματίωι ἐτύγχανον ἀσθενῶς διακείμενος*).

Η ἀποσπασματικότητα του φορέα γραφῆς της επιστολῆς *P.Cair.Zen. II 59205* (255-254 π.Χ. - Φιλαδέλφεια) δεν επιτρέπει να ἀποσαφηνίσουμε την ταυτότητα των φιλοξενούμενων, για τους οποίους προορίζεται το *καταλυμάτιον* της γρ. 5 (*λαβῶν ἡμῖν καταλυμάτιον ἐμ [leg. ἐν] Φιλαδελφ[εῖαι]*). Ο ἀγνωστος συντάκτης του κειμένου εἶχε ζητήσει κατάλυμα με παλαιότερη επιστολή του προς τον Κρίτωνα, την οποία επισυνάπτει στην παρούσα επιστολή προς τον Ζήνωνα (γρ. 5-7), ζητώντας του την ἀμεση εξασφάλιση καταλύματος (γρ. 3: *Ἰποιήσει τὸ καταλυμάτιον σήμερον*)³²⁷.

Διαφορετική πρέπει να εἶναι η σημασία του ὀρου *κατάλυμα* στον *UPZ I 120* (1^{ου} αι. π.Χ.), ἀπόσπασμα πρακτικῶν δίκης, που ανήκει στο ἀρχεῖο του Σεραπίου της Μέμφιδας. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τις γρ. 8-11, στο ναϊκό συγκρότημα του Σέραπι στη Μέμφιδα τοποθετοῦνταν *καταλύματα* ως χώροι φιλοξενίας προσκυνητῶν³²⁸, οι οποίοι συνέρρεαν ἀπὸ μακρινές κάποτε περιοχές στον ναό του μεγάλου θεοῦ και ἀναγκάζονταν να διανυκτερεύσουν ἐκεῖ (*ἐν / τῷ Σεραπιεῖωι θεραπεύω, ἠρώτησάν με· / Ἐν ποίω καταλύματι; Ἐγὼ δὲ ἀπεκρίθην· / Ἐν τῷ Πρωτάρχου καταλύματι*)³²⁹. Παρόλο που η ονομασία του *καταλύματος* ως τοῦ Πρωτάρχου υποδηλώνει πως ἐπρόκειτο για ἰδιόκτητο χώρο, το κατάλυμα πρέπει να εἶχε δημόσιο χαρακτήρα και να λειτουργοῦσε

³²⁶ P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 432. Για το αξίωμα του γραμματέως στον πτολεμαϊκό στρατό βλ. C. Fischer-Bovet, *Army and society in Ptolemaic Egypt*, σ. 211.

³²⁷ C. C. Edgar, *P.Cair.Zen. II 59205*, εισαγ. σχόλ. (σ. 64).

³²⁸ Για τα *καταλύματα* στο ναϊκό συγκρότημα του Σεράπιδος στη Μέμφιδα βλ. W. Otto, *Priester und Tempel*, I, σσ. 284-285. U. Wilcken, *UPZ I*, εισαγωγή, σ. 51.

³²⁹ U. Wilcken, *UPZ I 120*, σχόλ. στη γρ. 11 (σ. 565). D. J. Thompson, *Memphis under the Ptolemies*, σ. 257.

ως πανδοχείο φιλοξενίας προσκυνητών ή και εργαζομένων στο ιερό του Σεράπιδος. Επιπλέον, το ίδιο κείμενο μας πληροφορεί για την ύπαρξη ενός άλλου *καταλύματος*, αυτού των *Ἀρσινοϊτῶν*, το οποίο μάλλον γειτνίαζε με ναό της Αφροδίτης, που βρισκόταν στο ναϊκό σύμπλεγμα του μεγάλου Σεραπείου (γρ. 5-6: *εἰς τὸ κατάλυμα τῶν Ἀρσινοϊτῶν πρὸς τὸ Ἀφροδίσιον*)³³⁰.

Να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως για την ύπαρξη *καταλυμάτων* προσκυνητών στο Σεραπείο της Μέμφιδας πληροφορούν και άλλοι πάπυροι από το ίδιο αρχείο, οι οποίοι, ωστόσο, δεν μνημονεύουν τον όρο *κατάλυμα*. Έτσι, το *κατάλυμα* του Πρωτάρχου χρησιμοποιείται ως χώρος διαμονής του αξιωματούχου Διονύσου, ο οποίος πραγματοποιούσε συχνά προσκυνηματικές επισκέψεις στο Σεραπείο, σύμφωνα με την επιστολή UPZ I 62 (161-160 π.Χ.), γρ. 33-34: *ἐ[ὰ]ν ἀναβῶ καὶ ἐγὼ προσκυνῆσαι πρὸς σὲ οὐ μὴ εἰσέλθω, εἰς δὲ / [ἔεις] τὰ Πρωτάρχου καταλύσω*³³¹. Τέλος, στις εντεύξεις βιαιοπραγίας UPZ I 12 (158 π.Χ.) και I 122 (157 π.Χ.), οι προσκυνητές - συντάκτες των κειμένων διέμεναν κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους στον ναό, ο ένας στο *παστοφόριον* του ναού του Σέραπι (UPZ I 12, γρ. 36-37: *εἰς τὸ παστοφόριον, ἐν ᾧ [εν ο παρ.] καταλύω*)³³² και ο άλλος σε γειτονικό του ναού του Άνουβι ξενώνα (UPZ I 122, γρ. 7-8: *θυσιάζοντός μου / κατέλυσα ἐν τῷ Ἄνουβιεῖω*)³³³.

β) Καταλύματα στρατιωτών στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο: *μητᾶτα* και *ἀπαντητήρια*

Η παροχή καταλύματος στις δυνάμεις του ρωμαϊκού στρατού βασίστηκε αρχικώς στην επίταξη οικιών ή τμημάτων οικιών κατοίκων των περιοχών, τις οποίες διέσχιζαν ή στις οποίες εγκαθίσταντο οι στρατιωτικές δυνάμεις³³⁴. Η πρακτική των επιτεταγμέ-

³³⁰ U. Wilcken, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 565). D. J. Thompson, *ό. π.*, σ. 87. Για τον ναό της Αφροδίτης στο Σεραπείο βλ. W. Otto, *ό. π.*, I, σσ. 21-22.

³³¹ U. Wilcken, UPZ I 62, σχόλ. στη γρ. 34 (σ. 313). D. J. Thompson, *ό. π.*, σσ. 256-257.

³³² U. Wilcken, UPZ I 12, σχόλ. στη γρ. 37 (σ. 149).

³³³ U. Wilcken, UPZ I 122, σχόλ. στη γρ. 8 (σ. 578). Για τον ναό του Άνουβι στο Σεραπείο βλ. W. Otto, *loc. cit.* D. J. Thompson, *ό. π.*, σσ. 25-26.

³³⁴ Βλ. σχετικά G. Rouillard, «Notes sur deux inscriptions d'Ombos», στο *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris 1924, σ. 93. C. Carreras Monfort, «The Roman military supply during the Principate. Transportation and staples», στο P. Erdkamp (επιμ.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam 2002, σ. 73.

νων καταλυμάτων, γνωστών με την ονομασία *μητᾶτα* (λατ. *metata*)³³⁵, έλαβε εξ αρχής οργανωμένο χαρακτήρα, όπως τουλάχιστον συνάγεται από τα λεγόμενα του Πλούταρχου στη βιογραφία του Ρωμαίου στρατιωτικού Σύλλα³³⁶, χαρακτήρα που διατήρησε έως τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., όπως ρητώς δηλώνεται σε αυτοκρατορικά διατάγματα του Θεοδοσιανού Κώδικος³³⁷.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο πρέπει να εντάσσονται δύο όστρακα από την περιοχή της Κύσεως (σημ. Douch), όπου – σημειωτέον – βρέθηκαν ερείπια ρωμαϊκού – βυζαντινού φρουρίου³³⁸, τα οποία αποτελούν σημειώματα σχετικά με την παροχή καταλύματος σε στρατιώτες από συγκεκριμένους ιδιοκτήτες κατοικιών. Σύμφωνα λοιπόν με το *O.Douch* I 1 (4^{ου} αι. μ.Χ.), στην οικία άγνωστου ιδιώτη θα διαμείνουν οι στρατιώτες Ευγένης, Σαβείνος, Ιωάννης και Πλήνις (γρ. 1-5), στο σπίτι του Πετεχώντος οι Πετεχών / Βησᾶς / Α..ς / αλογι (γρ. 6-10), ενώ τουλάχιστον άλλοι δύο στρατιώτες θα διαμείνουν στην οικία άγνωστου κατοίκου της περιοχής (γρ. 11-15: *είς τήν οίκίαν [..] / ... / Μακάριος / [Πλήνις] / Έπάγαθος*)³³⁹. Σύμφωνα με το συντομό-τερο σημείωμα *O.Douch* II 144 (= *SB XVI 12357*: 4^{ου}-5^{ου} αι.), θα διαμείνουν *είς τήν οίκίαν Ψενπνούθ(ου) / Παῦλος / Προβῖνος / Παπνούθης / Μάρσων / Σαβεῖνος* (γρ. 1-6)³⁴⁰.

³³⁵ *LSJ Suppl.*, s. v. “μητᾶτον”. S. Daris, *Il lessico latino*, σ. 72, s. v. “μητᾶτον”. Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1988, τόμος Γ', s. v. “μητάτο(ν)”.

³³⁶ Πλούτ., *Σύλ.* 25, 2 (Lindskog): *έτέτακτο γάρ έκάστης ήμέρας τῶ καταλύτῃ τὸν ζένον διδόναι τέσσαρα τετράδραχμα και παρέχειν δεῖπνον αὐτῶ και φίλοις, ὅσους ἂν έθέλη καλεῖν*. P. Cagnart, «The late republican army», σ. 83.

³³⁷ *Κώδ. Θεοδ.* 7, 8, 3: *Ab hospitalitatis munere domum privatorum nullus excuset praeter eos* (Γρατιανός, Βαλεντινιανός και Θεοδόσιος: 384 μ.Χ.). 7, 8, 4: *In qualibet vel nos ipsi urbe fuerimus vel ii qui nobis militant commorentur, omni tam mensorum quam etiam hospitem iniquitate summota duas dominus propriae domus, tertia hospiti deputata, eatenus intrepidus ac securus possideat portiones, ut in tres domu divisa partes primam eligendi dominus habeat facultatem, secundam hospites quam voluerit exequatur, tertia domino relinquenda* (Αρκάδιος και Ονώριος: 398 μ.Χ.). R. Rémondon, «Soldats de Byzance d'après un papyrus trouvé à Edfou», *RechPap* 1 (1961), σ. 62. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, σσ. 165, 166. M. Whitby, «Army and society in the late Roman world: A context for decline?», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to Roman army*, σσ. 524, 527.

³³⁸ J. Gascou (et collaborateurs), «Douch: rapport préliminaire des campagnes de fouilles de l'hiver 1978/1979 et de l'automne 1979», *BIFAO* 80 (1980), σσ. 315-330.

³³⁹ H. Cuvigny - G. Wagner, *O.Douch* I 1, σχόλ. (σ. 5).

³⁴⁰ H. Cuvigny - G. Wagner, *O.Douch* II 144, σχόλ. (σ. 48). J. Gascou (et collaborateurs), *ό. π.*, σσ. 343, 344.

Σε πολλές, βεβαίως, περιπτώσεις η βιαιότητα, η αλαζονεία και η θρασύτητα που επεδείκνυαν οι “φιλοξενούμενοι” στρατιώτες εξόργιζαν τους κατοίκους που παραχωρούσαν τα σπίτια τους και τους ανάγκαζαν να προβούν στη σύνταξη εγγράφων, με τα οποία εξέφραζαν στους αρμόδιους τη δυσαρέσκειά τους ενάντια στο μέτρο της αναγκαστικής διαμονής στρατιωτών στις εστίες τους³⁴¹.

Η απουσία εντεύξεων παραπόνων κατά της τακτικής αυτής του ρωμαϊκού στρατού αναπληρούται από δύο παπυρικά έγγραφα που μαρτυρούν εύγλωττα ανάρμοστη συμπεριφορά φιλοξενούμενων στρατιωτών του βυζαντινού στρατού. Έτσι, με την επιστολή *P.Oxy. LXVII 4628* (4^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος) ο Γερόντιος, παρά την επιδιωξή του να μην ενοχλήσει τους αρμόδιους για τη φιλοξενία ξένων στρατιωτών κρατικούς υπαλλήλους, τελικώς δεν μπορεί παρά να εκφράσει τον προβληματισμό του για τη συμπεριφορά των *μητατόρων*, δηλαδή των υπεύθυνων για τη μισθοτροφοδοσία και την παροχή καταλύματος στον στρατό υπαλλήλων, οι οποίοι οδηγούσαν τους ξένους στρατιώτες, που μάλιστα ανήκαν στο πολεμικό σώμα των *Μαύρων*³⁴², στην κατάληψη των οικιών των κατοίκων της περιοχής (γρ. 18-20: *ἀπελθόντες εἰσβάλλου/σι στρατιώτας εἰς τὰς δια/φερούσας ἡμῖν οἰκίας*).

Έντονη επίσης ανησυχία εκφράζει η Λεύχης με τη σύντομη και γεμάτη λάθη επιστολή *P.Herm. 17* (4^{ου} αι. μ.Χ. - Λυκόπολη)³⁴³, με την οποία η γράφουσα παρακαλεί τον κάτοχο του ομώνυμου αρχείου ἄπα Ιωάννη να μεσολαβήσει στον *τριβοῦνον* του στρατιωτικού σώματος των Γότθων³⁴⁴ να αποσύρουν τους εγκατεστημένους στην οικία της στρατιώτες (γρ. 4-6: *προσδοκῶ, ἵνα ἀξιῶσις τῶν τρι/βοῦνων τῶν Γούνθων καὶ ἄρη αὐτὰς ἀπὸ τῆς οἰκίας / μου, ἐπὶ χήρα γυνή εἰμι [leg. προσδοκῶ, ἀξιῶσις τὸν τριβοῦνον, ἐπεί]*).

³⁴¹ Βλ. P. Kehne, «War- and peacetime logistics: Supplying imperial armies in East and West», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to Roman Army*, σσ. 327-328, με αναφορές σε σχετικές επιγραφές.

³⁴² Γρ. 9-10: *ἀλλὰ ἀφ' οὗ οἱ Μαῦροι ἐν' θ' ἄδε ἦσαν*. Για το στρατιωτικό σώμα των *Μαύρων* υπό το φως των βυζαντινών παπυρικών εγγράφων βλ. F. Mitthof, «Quittung eines υποδέκτης ἄνωνων ἐπὶ τοπων Μαύρων über eine Steuerzahlung in Gold», στο A. Bülow-Jacobsen (επιμ.), *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists. Copenhagen, 23-29 August 1992*, Copenhagen 1994, σσ. 260-262, ενώ για τα πιο προσφάτως εκδεδομένα κείμενα βλ. R. Mazza, στο R. A. Coles κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXVII 4628*, σχόλ. στις γρ. 9-10 (σ. 265).

³⁴³ C. Zuckerman, «The hapless recruit Psois and the mighty anchorite, Apa John», *BASP* 32 (1995), σ. 188.

³⁴⁴ Για την ύπαρξη Γότθων στρατιωτών στις στρατιωτικές δυνάμεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ως αποτέλεσμα της σύναψης ειρήνης του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' με τους Γότθους, βλ. T. Stickler, «The *foederati*», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to the Roman army*, σσ. 504-506.

Εντεύξεις σαν τις παραπάνω φαίνεται πως εισακούγονταν από τους αρμόδιους, αν κρίνουμε από επιγραφικές και παπυρικές μαρτυρίες, στις οποίες σώζονται διατάγματα και αποφάσεις αυτοκρατόρων, επάρχων και διοικητών του ρωμαϊκού ή του βυζαντινού στρατού, με τα οποία οι τελευταίοι προσπαθούν να αντιμετωπίσουν ακραία φαινόμενα βίας.

Η επίταξη καταλυμάτων, τροφίμων και ζώων μεταφοράς των κατοίκων της Αιγύπτου από τα ρωμαϊκά στρατεύματα ανάγκασε τον αυτοκράτορα Γερμανικό, μετά το σύντομο ταξίδι του στη χώρα του Νείλου³⁴⁵, να εκδώσει σχετικό διάταγμα (SB I 3924, 19 μ.Χ.), σε μια προσπάθεια να λύσει το πρόβλημα της παραχώρησης καταλύματος και λοιπού εξοπλισμού στους στρατιώτες των ρωμαϊκών δυνάμεων στην Αίγυπτο. Ο αυτοκράτορας απαγορεύει στους στρατιώτες να καταλαμβάνουν με τη βία τμήματα ιδιωτικών κατοικιών, εξασφαλίζοντάς τους παράλληλα κατάλυμα, το οποίο θα παρέχεται σε αυτούς ύστερα από τις υποδείξεις του γραμματέως Βαίβιου (γρ. 11-18: οὔτε πλοῖον ὑπό τινος / ἢ ὑποζύγιον κατέχεσθαι βού/λομαι, εἰ μὴ κατὰ τὴν Βαιβίου / τοῦ ἐμοῦ φίλου καὶ γραμματέως / προσταγὴν, οὔτε ξενίας καταλαμ/βάνεσθαι. Ἐὰν γὰρ δέη, αὐτὸς Βαίβιος / ἐκ τοῦ ἴσου καὶ δικαίου τὰς ξενίας / διαδώσει)³⁴⁶.

Οι παρεμβατισμοί της εξουσίας κατά της βίαιης οικειοποίησης ιδιωτικών χώρων και υλικών αγαθών από τον ρωμαϊκό στρατό συνεχίστηκαν στα μέσα του 1^{ου} αλλά και στον 2^ο αι. μ.Χ., όπως τουλάχιστον αποδεικνύουν τόσο το διάταγμα του ἐπάρχου Λεύκιου Αιμίλιου Ρήκτου *Chr. Wilck.* 439 (= *P. Lond.* III 1171 [σ. 105]: 42 μ.Χ. - Ερμούπολη), verso, στήλη III, γρ. 2-6: μηδενὶ ἐξέστω ἐνγαρεύειν τοὺς ἐπὶ τῆς χώρας / μηδὲ ἐφόδια ἢ ἄλλο τι δωρεὰν αἰτεῖν ἄτερ τοῦ / ἐμο[ῦ] διπλώματος, λαμ[β]άνειν δὲ ἕκασ[το]ν τῶν / ἐχ[όν]των ἐμὸν δίπλωμα τὰ αὐτάαρκει ἐπιδήτια / τιμὴν ἀποδιδόντας αὐτῶν (leg. ἀγαρεύειν, αὐτάρκη, ἐπιτήδεια), όσο και του ἐπάρχου Μάρκου Πετρώνιου Μαμερτίνου *PSI V* 446 (136/137 μ.Χ.), γρ. 3-6: ἐπέγνων πολλοὺς τῶν / στρατ[ι]ωτῶν ἄνευ διπλῆς / διὰ τῆς χώρας πορευομένους πλοῖα καὶ κτήνη καὶ / ἀνθρώπους αἰτεῖν παρὰ τὸ προσῆκον, τὰ μὲν αὐ/τοὺς π[ρ]ὸς βίαν ἀποσπῶντας· γρ. 8-10: ἐξ οὗ τοῖς μὲν

³⁴⁵ Για το ταξίδι του Γερμανικού στην Αίγυπτο βλ. D. G. Weingärtner, *Die Ägyptenreise des Germanicus* (Papyrologische Texte und Abhandlungen 11), Bonn 1969. H. Halfmann, *Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich* (HABES 2), Stuttgart 1986, σσ. 168-170.

³⁴⁶ D. G. Weingärtner, *ό. π.*, σσ. 124-128 (για τις ξενίας ιδιαιτ. σ. 128). G. Husson, *ό. π.*, σσ. 178-179. J. H. Oliver, *Greek constitutions of early Roman Emperors from inscriptions and papyri* (APS 178), Philadelphia 1989, σ. 67.

ιδιώταις ὕβρις (leg. ὕβρεις) τε καὶ ἐπηρείας γείνε/σθαι, τὸ δὲ στρατ[ι]ωτικὸν ἐπιπλεονεξία καὶ ἀδικία / διαβά[λλ]εσθαι συνβέβηκε (leg. γίνεσθαι, συμβέβηκε).

Η μελέτη ορισμένων παπυρικών και επιγραφικών κειμένων της βυζαντινής Αιγύπτου, στα οποία μνημονεύονται δημόσιοι χώροι προορισμένοι αποκλειστικά για τη φιλοξενία στρατιωτών και τα οποία παρουσιάζονται στις επόμενες σελίδες, αποδεικνύουν πως από τον 4^ο αι. μ.Χ. το φαινόμενο της αναζήτησης *μητάτων* σε ιδιωτικές κατοικίες από στρατιώτες περιορίστηκε. Στον περιορισμό αυτόν μάλλον συνέβαλαν τόσο τα διατάγματα των αυτοκρατόρων του 4^{ου} αι. μ.Χ., που συγκεντρώνονται στον *Θεοδοσιανὸν Κώδικα*³⁴⁷, όσο και διατάξεις της νομοθεσίας του Ιουστινιανού τον 6^ο αι.³⁴⁸.

Σε χώρο διαμονής και ανάπαυλας στρατιωτών πρέπει να αναφέρεται ο όρος *ἀπαντητήριον*³⁴⁹, που μνημονεύεται σε δύο παπυρικά έγγραφα του 5^{ου} αι., τα οποία καταγράφουν το *Ἀπαντητήριον* της πόλης της Οξυρύγχου³⁵⁰.

Ὡς *ὑπηρέτης* τοῦ *Ἀπαντητηρίου* τῆς *Ὀξυρυγιτῶν πόλεως* αυτοπροσδιορίζεται ο Αυρήλιος Μαρτύριος, σύμφωνα με το έγγραφο μίσθωσης *PSI III 175* (462 μ.Χ.), γρ. 4-5, με το οποίο αποδέχεται μίσθωση ενός *συμποσίου* που ανήκει στην κόρη του Αυρηλία Κυρία, έναντι άγνωστου – λόγω φθοράς του παπύρου – ποσού. Δυστυχώς ο πάπυρος δεν παρέχει περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την τοποθεσία στην οποία βρισκόταν το *ἀπαντητήριον*, τη χωρητικότητά του ή ακόμη τη φύση των υπηρεσιών που παρείχε στους θαμώνες του, ενώ ο όρος *ὑπηρέτης*, που αναφέρεται στον Αυρήλιο Μαρτύριο επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο τελευταίος ήταν επιφορτισμένος με καθήκοντα βοηθού στο συγκεκριμένο κατάλυμα.

Περισσότερες πληροφορίες για τις δραστηριότητες του προσωπικού του *ἀπαντητηρίου* της Οξυρύγχου, σε μια ύστερη βεβαίως περίοδο λειτουργίας του, παρέχει η επιστολή *P.Iand. II 17* (6^{ου}-7^{ου} αι.). Σύμφωνα με το κείμενο, ο Δωρόθεος παραγγέλλει στον Θαλάσειο να συναντήσει τον *πελλοδόχον* του *ἀπαντητηρίου* της Οξυρύγχου Δίδυμο και να του ζητήσει μείγμα χρωμάτων με σκοπό τη βαφή ορισμένων ρούχων

³⁴⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 307 και υποσημ. 337.

³⁴⁸ *Nov. 130, 9: θεσπίζομεν μηδενὶ ἐξεῖναι παντελῶς τῶν ἡμετέρων στρατιωτῶν εἰς τὰς αὐθεντικὰς οἰκίσεις, ἐν αἷς οἱ δεσπότηι τῶν οἰκημάτων εὐρεθεῖεν μένοντες, λαμβάνειν ἑαυτοῖς μητάτα, ἀλλ' ἐκεῖνας μὲν ἀνενοχλήτους φυλάττεσθαι τοῖς ἰδίοις δεσπότηις, λαμβάνειν δὲ τοὺς στρατιώτας ἐν ἑτέροις διαίταις μητάτα.*

³⁴⁹ *LSJ*, s. v.

³⁵⁰ G. Husson, «L'hospitalité dans les papyrus byzantins», σσ. 169-170.

(γρ. 4-7: Δίδυμον τὸν πελλοδόχον / καὶ δέξασθαι π[αρ' αὐ]τοῦ τὸ σύνθεμα, ὅπερ / ἐληθάργησα β[άλ]αι, καὶ τὸ ἐριογλαῦσιν, ὅπερ / αὐτῶ βαρέσχο[ν] εἶνα αὐτὸ βάψη [leg. πάλαι, παρέσχον, ἴνα]).

Ο εκδότης³⁵¹ του κειμένου ερμηνεύει το ἄπαξ λεγόμενο επαγγελματικό προσηγορικό πελλοδόχος ως προσδιοριστικό επαγγελματία που επεξεργαζόταν δερμάτινα ενδύματα, ετυμολογώντας προφανώς τον όρο από το λατινικό pellis (= δέρμα)³⁵², ερμηνεία που επιβεβαιώνεται από τα συμφραζόμενα του *P.Iand.* Π 17. Από το άλλο μέρος, η δραστηριοποίηση ενός επεξεργαστή δερμάτων στο ἀπαντητήριον επιτρέπει να υποθέσουμε πως, στο πλαίσιο του ανεφοδιασμού των στρατιωτικών δυνάμεων, λάμβανε χώρα στον συγκεκριμένο στρατιωτικό σταθμό επεξεργασία δερμάτινων στρατιωτικών ενδυμάτων, υποδημάτων ή εξαρτημάτων της στρατιωτικής σκευής³⁵³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το verso της κτητορικής επιγραφής *I.Thèbes* 196 (= *IGChrÉg* 562 = *SEG* VIII 780)³⁵⁴, η οποία αναφέρεται σε οικοδόμηση ενός ἀπαντητηρίου στην Όμβο της Αιγύπτου τον 6^ο-7^ο αι. Σύμφωνα με το κείμενο, επί Γαβρηλίου δουκὸς Θηβαίων χώρας, Κομίτα τοποτηρητοῦ και Φοιβάμμωνος καγγελ-λαρίου, ο καγγελλάριος Δωρόθεος και ο σιγγουλάριος Ιωάννης προέβησαν στην οἰκοδομὴν ἀπαντητηρίου (γρ. 2-3), δηλαδή κτηρίου εἰς οἴκησιν / τῶν εἰσερχομ(ένων) στρ(ατιωτῶν) (γρ. 29-30). Ο συντάκτης του κειμένου αναφέρει ρητῶς ὅτι το κτίσιμο του εν λόγω κέντρου φιλοξενίας στρατιωτῶν θα απαλλάξει τους κατοίκους της περιοχής από τη δυσβάστακτη υποχρέωση της παροχής καταλύματος στις στρατιωτικές δυνάμεις, αν κρίνουμε από τη διαβεβαίωσή του πως το νεόδμητο ἀπαντητήριον θα χρησιμοποιηθεῖ εἰς ἀμεριμνίαν τε / τῶν ἐρευθερικῶν μιτάτων ἐπιτ(άξεως) (γρ. 10-11

³⁵¹ L. Eisner, *P.Iand.* Π 17, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 59).

³⁵² *OLD*, s. v. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique*, σσ. 876-877, s. vv. “1 πέλλα”, “πελλοράφος”. L. Cleland - G. Davies - L. Llewellyn-Jones, *Greek and Roman dress from A to Z*, London - New York 2007, σ. 142, s. v. “pellis”.

³⁵³ Για την επεξεργασία και τη χρήση δέρματος από τα ρωμαϊκά και βυζαντινά στρατεύματα βλ. M. G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine costume*, σσ. 100-107, 146. A. T. Croom, *Roman clothing and fashion*, Oxford 2000, σσ. 32, 53, 62, 68. L. Cleland - G. Davies - L. Llewellyn-Jones, *ό. π.*, σσ. 111-112, s. v. “Leather”· σσ. 124-125, s. v. “Military dress”.

³⁵⁴ G. Rouillard, «Notes sur deux inscriptions d’Ombos», σσ. 85-100. G. Husson, *ό. π.*, σ. 169. A. Bernard, *De Thèbes à Syène*, Paris 1989, αριθμ. 196 (σσ. 147-155). J. Gascou, «Deux inscriptions byzantines de Haute-Égypte (réédition de I.Thèbes-Syène 196 r et v)», *T&MByz* 12 (1994), σσ. 323-342.

[leg. *ἐλευθερικῶν μητάων*]), δηλαδή των καταλυμάτων που παρέχονταν στα στρατεύματα από κατοίκους της περιοχής³⁵⁵.

Σε συνάρτηση με το verso της κτητορικής επιγραφής *I.Thèbes* 196 θα μπορούσε να ερμηνευθεί το περιεχόμενο του στρατιωτικού λογαριασμού *SB VI 9613* (= *P.Edfou* 9· 6⁰⁰-7⁰⁰ αι. - Απολλωνόπολη). Με βάση το κείμενο, ο στρατιώτης Γεώργιος προσφέρει άγνωστο αριθμό νομισμάτων (*ὑπὲρ τ(οῦ) μητάω[ν]*) (leg. *μητάου*) *Τζιτῆς Φωτίνου* [(γρ. 5), ενώ ο Κόλλουθος προβαίνει σε προσφορά χρημάτων για την ανέγερση κτηρίου φιλοξενίας στρατιωτών, αντί για τη φιλοξενία τους σε επιτεταγμένους ιδιωτικούς χώρους (γρ. 10: *δ(ιὰ) τ(οῦ) Κυρ(ίου) Κολλούθου (ὑπὲρ) τ(οῦ) κτίσε ἀντὴ μητάων*] (leg. *κτίσαι ἀντί*). Σύμφωνα με την κατατοπιστική ερμηνεία του κειμένου από τον R. Rémondon³⁵⁶, τα χρήματα που ο στρατιώτης Γεώργιος προσφέρει πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για την εξασφάλιση *μητάου* από τον Τζιτῆ, το οποίο υποχρεούτο να πληρώσει ο ίδιος³⁵⁷. Από το άλλο μέρος, η χρηματική δαπάνη του Κόλλουθου, ο οποίος ίσως κατέχει όχι στρατιωτικό αλλά διοικητικό αξίωμα, πρόκειται να αξιοποιηθεί για την ανέγερση κτηρίου διαμονής των στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες δεν θα χρειασθεί να καταφύγουν στην πρακτική της επίταξης ή της μίσθωσης *μητάων*.

Οφείλω, βεβαίως, να επισημάνω πως σε ορισμένα παπυρικά έγγραφα ο όρος *μητᾶτον* μάλλον δεν δηλώνει προορισμένα για ανάπαυλα στρατιωτών καταλύματα, αλλά συνεκδοχικώς έχει λάβει την πιο διευρυμένη σημασία του χώρου παραμονής και ξεκούρασης ταξιδιωτών. Όπως πάντως θα γίνει αντιληπτό, τα όρια μεταξύ των δύο σημασιών που μπορεί να λάβει ο συγκεκριμένος όρος είναι στην πραγματικότητα ρευστά.

Έτσι, δεν είναι καθόλου βέβαιο αν το *μητᾶτον* που καταγράφεται στην αποσπασματικώς σωζόμενη επιστολή *P.PalauRib.* 42 (= *SB XIV 11426*· 6⁰⁰ αι.), γρ. 5, αποτελεί στρατιωτικό κατάλυμα ή απλώς χώρο φιλοξενίας οποιουδήποτε ταξιδιώτη³⁵⁸.

Προβληματισμός επίσης ανακύπτει κατά τη μελέτη της ιδιωτικής επιστολής *PSI XIV 1430* (7⁰⁰ αι.), που σχετίζεται με την επίσκεψη ενός Ανιανού και τη φροντίδα για

³⁵⁵ Σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνει ο J. Gascou (*ό. π.*, σ. 333) στον όρο *ἐλευθερικῶν*.

³⁵⁶ R. Rémondon, *ό. π.*, σσ. 62-65.

³⁵⁷ Παπυρικά έγγραφα ενοικίασης δωματίων από στρατιώτες με σκοπό τη διαμονή τους παραθέτει ο R. Rémondon, *ό. π.*, σ. 63, υποσημ. 2.

³⁵⁸ Βλ. και S. Daris, «Tre papiri documentari della Facoltà Teologica di Barcellona», *SP* 13 (1972), σ. 80.

την άνετη διαμονή του (γρ. 2-3: *περὶ Ανιανοῦ τῶ ἀδελφῶ ἡμῶν ἐπιδὲ ἤκουσα ἐνταῦθα ὅτι ἦλθεν ἐπὶ τὴν Ἡρακλέους, ἵνα μὴ εἶσαι αὐτῶ ἂ δεηθῆναι* [leg. *τοῦ ἀδελφοῦ, ἐπειδὴ*]). Το χάσμα που παρουσιάζει το υλικό γραφής στη γρ. 4 δεν επιτρέπει τη συσχέτιση του *μητάτου* που καταγράφεται στη γρ. 5 (*κακῶς ἐποίησα* [leg. *ἐποίησε*] *τὸν οἶκον ἡμῶν μιτᾶτων* [leg. *μητᾶτον*]) με ενδεχόμενη φιλοξενία του Ανιανού, ενώ ο εκδότης³⁵⁹ υποστηρίζει πως στις γρ. 4-5 γίνεται αναφορά σε κάποιο προηγούμενο συμβάν σχετικό με τον Ανιανό, του οποίου οι λεπτομέρειες δεν γίνονται γνωστές.

Ο εκδότης της αποσπασματικής επιστολής *P.Ross.Georg.* III 17 (6^{ου}-7^{ου} αι. - Οξύρυγχος), παραπέμποντας στο επιγραφικό κείμενο *I.Thèbes* 196, προβαίνει στη συμπλήρωση των γρ. 2-3 ως *πρὸς ἐμοῦ ἐν τῷ Πιναράχθεως ἐλευθερ(ικῶ) / [μιτάτω, συμπλήρωση αρκετά παρακινδυνευμένη, όχι όμως εντελώς απίθανη. Όπως ο ίδιος επισημαίνει³⁶⁰, το τοπωνύμιο Πιναράχθις³⁶¹, στο οποίο βρίσκεται το μιτᾶτον, θα μπορούσε να ταυτισθεί με ομώνυμη τοποθεσία του Οξύρυγχίτη νομού που καταγράφεται στις επιστολές *P.Oxy.* XVI 1862 (7^{ου} αι.), verso, γρ. 2 και 1863 (7^{ου} αι.), γρ. 6, και στην οποία τοποθετεῖτο ἀλλαγῆ³⁶², δηλαδή οδικός σταθμός, με σκοπό την αλλαγή των ζώων μεταφοράς και την ανάπαυση των ταξιδιωτῶν³⁶³. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι βέβαιο αν η ταύτιση της τοποθεσίας και των χώρων φιλοξενίας λύνει τον προβληματισμό σχετικά με την ιδιότητα και το status των επισκεπτῶν τους.*

Ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό να επιστρέψω στο κείμενο της *I.Thèbes* 196 για μια σύντομη επισήμανση. Το στρατιωτικό *ἀπαντητήριον* που μνημονεύεται στην επιγραφή μάλλον εγκαταλείφθηκε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, έως τη στιγμή που μετατράπηκε, μετά από κοπιαστικές και χρονοβόρες επισκευές, σε χώρο φιλοξενίας ξένων και οδοιπόρων. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει κανείς ύστερα από τη μελέτη του recto της *I.Thèbes* 196, σύμφωνα με το οποίο με πρωτοβουλία του επισκόπου (γρ. 8-9) και έπειτα από φροντίδα του *πραιποσίτου* Αρσενίου, του *πριμικηρίου* Θεολογίου (γρ. 3-4) και *παντὸς τοῦ / ὄχλου συννυργουδόντος* (γρ. 9-10), *ὠκοδομήθη ἀπὸ θεμελίου ἕως ἄνω εἰς οἴκη[τ]ήρ[ι]ον τῶν / ξένων καὶ τῶν παρερχομένων /*

³⁵⁹ V. Bartoletti, *PSI* XIV 1430, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 147).

³⁶⁰ G. Zereteli, *P.Ross.Georg.* III 17, σχόλ. στη γρ. 2 (σσ. 75-76).

³⁶¹ A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.* IV.2, σ. 141, s. v. P. Pruneti, *I centri abitati dell'Ossirinchte*, σ. 151.

³⁶² *P.Oxy.* XVI 1862, γρ. 45. *P.Oxy.* XVI 1863, γρ. 5.

³⁶³ B. P. Grenfell - A. S. Hunt - H. I. Bell, *P.Oxy.* XVI 1863, σχόλ.στη γρ. 5 (σ. 53). Αναλυτικά για τις ἀλλαγὰς βλ. παρακάτω.

ἀνευ δημοσίας συνόψεως (γρ. 11-14), το οποίο μάλλον ταυτίζεται με το ἀπαντητήριον του verso³⁶⁴.

Σημειώνεται, τέλος, πως ο όρος *οίκητήριον* μνημονεύεται σε έξι ακόμη παπυρικά κείμενα³⁶⁵, σε πέντε από τα οποία λαμβάνει τη σημασία της ιδιωτικής κατοικίας. Αντιθέτως, τη σημασία του δημόσιου κτηρίου, το οποίο προοριζόταν για την εγκατάσταση διοικητικού προσωπικού, λαμβάνει μάλλον ο όρος στο εκτενές έγγραφο καταγγελίας των αδικοπραξιών του *παγάρχου* Μηνά *P.Cair.Masp. I 67002* (567-568 - Αφροδιτώ). Σύμφωνα με το κείμενο, ο Μηνάς κατηγορείται ότι πυρπόλησε το *οίκητήριον* που δώθηκε ως δωρεά στον *δοῦκα* της κόμης Αφροδίτης, ο οποίος με τη σειρά του το παραχώρησε στον διοικητή, με σκοπό την άσκηση των καθηκόντων του τελευταίου από εκεί (στήλη III, γρ. 1: *καὶ τὸν [ο]ἶκον τῆς ἐξ[ο]υσίας ὑ[μ]ῶν τὸν δωρηθέντα τῇ ὑπ(ερ)φνεῖ ὑμῶν ἐξουσία εἰς τὸν θεῖον ο[ἶ]κον εἰς χρεῖαν τοῦ κατὰ καιρὸν αὐτῆ[ς] διοικητοῦ <ὡς> ἐπέχει[ν] αὐτ[ό]ν, το(ῦ)τον οίκητήριον ἔκα<υ>-σεν*)³⁶⁶.

γ) Ξενία

Η διττή σημασία που λαμβάνει ο όρος *ξενία* στην αρχαία ελληνική γλώσσα – “φιλοξενία” και “χώρος φιλοξενίας”³⁶⁷ –, αλλά και η διαπίστωση πως η φιλοξενία ως πράξη προφανώς προϋποθέτει χώρο διαμονής των φιλοξενούμενων δυσχεραίνουν κατά πολύ την ερμηνεία των όχι λίγων παπυρικών εγγράφων, στα οποία μνημονεύεται το εν λόγω όνομα. Ακόμη όμως και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο όρος *ξενία* αναφέρεται σε κτήριο ή δωμάτιο κτηρίου, δεν είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς αν ο εν λόγω χώρος αποτελούσε κατάστημα φιλοξενίας ταξιδιωτών (πανδοχείο, “πανσιόν”) ή τμήμα οικίας, της οποίας ο κάτοχος είτε τον χρησιμοποιούσε ως χώρο φιλοξενίας συγγενών ή οικείων προσώπων, είτε τον παραχωρούσε έναντι

³⁶⁴ Για την ταύτιση των δύο οικοδομημάτων βλ. G. Rouillard, *ό. π.*, σσ. 94, 97-99. G. Husson, *loc. cit.* J. Gascou, *ό. π.*, σσ. 326-327.

³⁶⁵ Στους *P.Tor.Choach. 8 A*, γρ. 23. *P.Tor.Choach. 8 B*, γρ. 21 A (Σεπτ.-Οκτ. 127 π.Χ. - Διόσπολη). *BGU IV 1115* (11 π.Χ. - Αλεξάνδρεια), γρ. 48-49. *P.Oxy. II 281* (= *Chr.Mitt.* 66· 20-50 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 11 και *P.Cair.Masp. I 67002* (567-568 - Αφροδιτώ), στήλη III, γρ. 1, τους οποίους παραθέτει η G. Husson (*OIKIA*, σ. 187), προσθέτουμε τον *BGU IV 1167* (24 Φεβρ. 12 π.Χ. - Αλεξάνδρεια), στήλη II, γρ. 33 και τους *SB XXIV 15973* (22 Φεβρ. 132 π.Χ.), γρ. 4 και *15974* (129-132 π.Χ.), στήλη I, γρ. 6.

³⁶⁶ G. Husson, *ό. π.*, σ. 188.

³⁶⁷ *Ήσυχ.*, s. v. *LSJ*, s. v. J. H. Moulton - G. Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament*, σ. 433, s. v. G. Husson, *OIKIA*, σ. 178.

αμοιβής σε ξένους επισκέπτες. Στις σελίδες που ακολουθούν συγκεντρώνω τα σχετικά με τις *ξενίας* παπυρικά έγγραφα και επιχειρώ να εξακριβώσω αφενός σε ποια από αυτά ο εν λόγω όρος αναφέρεται σε κτήριο ή δωμάτιο κτηρίου και αφετέρου αν ο χώρος αυτός χρησιμοποιείται ως δωμάτιο φιλοξενίας σπιτιού, ως κατάστημα ή ως δημόσιο κτήριο διαμονής διοικητικού προσωπικού.

Με βεβαιότητα μπορούμε να ερμηνεύσουμε την *ξενίαν* ως χώρο φιλοξενίας, που αποτελεί μάλιστα τμήμα ιδιωτικής οικίας, σε δύο έγγραφα, τα οποία αναφέρονται σε κατασκευή ή επισκευή τού εν λόγω χώρου.

Έτσι, με την επιστολή *P.Brem.* 15 (= *C.Pap.Jud.* Π 446· 18 Αυγ. 118 μ.Χ. - Ερμούπολη) ο αρχιτέκτονας Ήρωνας ενημερώνει τον Απολλώνιο για την πορεία των εργασιών κατασκευής ιδιωτικού οικήματος, του οποίου τμήμα αποτελεί η *ξενία* (γρ. 3-4: *οὐ πάντως λανθάνει σε τὰ ἐπείγοντα / ζυλικὰ ἔργα τῶν τε ἱερῶν καὶ τῆς ξενία[ς]*)³⁶⁸. Σε επισκευή *ξενίας* μάλλον αναφέρεται και η ιδιωτική επιστολή *PSI I 50* (4^{ου}-5^{ου} αι.), με την οποία ο άγνωστος αποστολέας προβαίνει σε ορισμένες επισημάνσεις προς τον επίσης άγνωστο παραλήπτη σχετικά με υπόθεση που ο τελευταίος παρέλειψε να φέρει εις πέρας. Στο τελευταίο τμήμα της σύντομης αυτής επιστολής ο γραφέας επισημαίνει στον αποδέκτη να προβεί σε κατασκευή / επισκευή μικρού δωματίου φιλοξενίας που βρίσκεται δίπλα στον χώρο του οικιακού οινοποιείου (γρ. 15-17: *καὶ προβῆ / τὸ ἔργον τῆς μικρᾶς ξενίας / τῆς περὶ τὴν ληνόν*)³⁶⁹.

Ως ιδιωτικός χώρος φιλοξενίας μπορεί να ερμηνευθεί ο όρος *ξενία* σε μια ομάδα παπυρικών κειμένων, προερχόμενων από το αρχείο του Ηρωνίνου, *φροντιστοῦ* του κτήματος του Ρωμαίου *ἱππέως* Αππιανού στη Θεαδέλφεια του Αρσινοΐτη νομού, σύμφωνα με τα οποία τις καταγεγραμμένες *ξενίας* φρουρούν *θυρωροί*³⁷⁰.

Σύμφωνα με τον λογαριασμό *P.Prag.Varcl* n. s. 1 (= *SB VI 9406*· Φεβρ. 246 μ.Χ.), ανώνυμος *θυρωρός* λαμβάνει 6 *μέτρα σίτου* ως αμοιβή για τη φύλαξη χώρου φιλοξενίας (στήλη VI, γρ. 122: *θυρωροῦ ξενίας μέτρα ς*)³⁷¹, ενώ με 5 *μέτρα πυροῦ* αμοιβεται τόσο ο *θυρωρός ξενίας* στον λογαριασμό *P.Prag.Varcl* n. s. 6 (= *SB VI*

³⁶⁸ G. Husson, *ό. π.*, σ. 179.

³⁶⁹ Για τη σημασία του όρου *ληνός* στα παπυρικά έγγραφα βλ. N. Kruit, «The meaning of various words related to wine», σσ. 268-269 και P. Mayerson, «The meaning and function of ΛΗΝΟΣ and related features in the production of wine», *ZPE* 131 (2000), σσ. 161-165.

³⁷⁰ Για το επάγγελμα του *θυρωροῦ*, το οποίο ασκούσαν κυρίως δούλοι μα και ελεύθεροι, βλ. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 90-91.

³⁷¹ L. Varcl, «Aus den Archiven von Theadelphia [Papyri Wessely Pragensis]», *Listy Filologické* 80 (1957), Eunomia, σ. 57.

9409· Δεκ. 260 μ.Χ.), στήλη IV, γρ. 80: *θιλουρῶ* (leg. *θυρωρῶ*) *ξενίας μέτρα ε*, όσο και ο *θυρωρὸς* που καταγράφεται στον λογαριασμό *ὄψωνίων* SB XX 14197 (253-256 μ.Χ.), στήλη IV, γρ. 126: *θιλουρῶ* (leg. *θυρωρῶ*) *ξ(ενίας) μ(έτρα) γ*. Τέλος, την ίδια αμοιβή θα λάβει ο *θυρωρὸς* Κοπρέας για την προσφορά παρόμοιων υπηρεσιών, σύμφωνα με τον λογαριασμό *P.Prag.Varcl* n. s. 4 (= SB VI 9409), στήλη VI, γρ. 112: *Κοπρέα θιλουρὸς* (leg. *θυρωρῶ*) *ξ(ενίας) μ(έτρα) ε*.

Ο αριθμός των *θυρωρῶν* που καταχωρίζονται στα παραπάνω έγγραφα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος του ενός, ενώ οι εργαζόμενοι μάλλον ανήκαν στο μόνιμο προσωπικό της *φροντίδος* του Αππιανού στη Θεαδέλφεια, δεδομένου πως στους εν λόγω λογαριασμούς καταγράφονται μαζί με τους μόνιμους *οϊκέτας* του κτήματος³⁷². Αντιθέτως, ο όρος *ξενία* κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται σε έναν μόνο χώρο φιλοξενίας, ο οποίος, ενταγμένος στην ευρύτερη οικιστική περιοχή της *φροντίδος* του Αππιανού, μάλλον χρησιμοποιείτο ως κατάλυμα των ιδιοκτητών ή των διοικητικών υπαλλήλων κατά την παραμονή τους στη Θεαδέλφεια³⁷³. Δεν αποκλείεται, βεβαίως, η *ξενία* να αποτελούσε σύμπλεγμα αρκετών μικρότερων δωματίων, όπου ίσως φιλοξενούνταν αξιωματούχοι, οικείοι ή συγγενείς του Αππιανού που επισκέπτονταν το κτήμα του τελευταίου, όπως άλλωστε μαρτυρούν παπυρικά κείμενα³⁷⁴, στα οποία γίνεται φανερός ο ζήλος του Ρωμαίου ιππέα και των υπαλλήλων του να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επισκεπτών της *φροντίδος*.

Θυρωρό της *ξενίας* του Σατορνείλου θεωρούν τον δολοφονηθέντα υπ' αυτού Μηνά οι εκδότες³⁷⁵ της αποσπασματικής σωζόμενης επιστολής *P.Tiberianus* 8 (= *P.Mich.* VIII 473· 2^{ου} αι. μ.Χ. - Καρανίς), με την οποία η Ταβεθεύς παρακαλεί τον Τιβεριανό να πληρώσει λύτρα εξαγοράς της ποινής του γιου της Σατορνείλου που άθελά του προέβη στο έγκλημα. Η ίδια αναφέρει πως κατά την επίσκεψή της στην *ξενίαν* του γιου της Σατορνείλου θαύμασε τα υπάρχοντά τους, αλλά είδε με αρκετή καχυποψία τον Μηνά, ο οποίος μάλλον φρουρούσε την *ξενίαν* (γρ. 12-15: *καταβάντες*

³⁷² D. Rathbone, *Economic rationalism and rural society in third-century Egypt*, σσ. 33, 92-93.

³⁷³ D. Rathbone, *ό. π.*, σ. 33.

³⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά *P.Flor.* II 173 (Ιαν. 253/256 μ.Χ. - Θεαδέλφεια), επιστολή με την οποία ο Αππιανός ζητεί από τον Ηρωνίνο να φροντίσει για την άνετη διαμονή του γιου του Πρίμου στη *φροντίδα*: γρ. 2-9: *ὁ κύριός μου υἱὸς Πρῆμος ὁ / ἀξιολογώτατος ἐχέτω πᾶσαν ὑπηρεσίαν καὶ οἰνά/ρια ἐπιτήδεια καὶ δελφά/κιον καὶ ἀρτίδια καὶ τὰ ἄλλα / πάντα ἄλλ' ἵνα μοι μαρτυ/ρήσῃ καὶ τὴν ξενίαν δὲ / ἐχέτω καὶ εἴ τι ἄλλο ἐνδέχεται*. Ο όρος *ξενία* στο συγκεκριμένο κείμενο μάλλον αναφέρεται στη φιλοξενία και την άνετη διαμονή του Πρίμου.

³⁷⁵ H. C. Youtie - J. G. Winter, *P.Mich.* VIII 473, σχόλ. στη γρ. 15 (σ. 47).

ἐκ Τῶνις οἴκοθεν ὑμῶν [leg. ἡμῶν], εἰσ/ελθόντες εἰς τὴν ξενίαν Σατορνείλου, βλέψας τὰ ὑμῶν [leg. ἡμῶν] / βαβασκανταν [leg. ἀβάσκαντα] οὐκ εὐδόκηκα αὐτὸν τὸν υἱὸν μου / α[ὐ]τὸν πιστεῦσαι Μηνᾶ).

Η μελέτη της δυσνόητης αυτής επιστολής δημιουργεί, βεβαίως, προβληματισμούς. Η υπόθεση ότι η ξενία του Σατορνείλου αναφέρεται σε δωμάτιο φιλοξενίας πανδοχείου δεν είναι πολύ πιθανή, αφού κατά τα λεγόμενα της μητέρας του στον χώρο βρίσκονταν αντικείμενα που ανήκαν στην οικογένεια (γρ. 12-14: εἰσ/ελθόντες εἰς τὴν ξενίαν Σατορνείλου, βλέψας τὰ ὑμῶν [leg. ἡμῶν] / βαβασκανταν [leg. ἀβάσκαντα]). Πιθανότερη είναι η σκέψη ότι η ξενία αποτελούσε τμήμα της οικίας του Σατορνείλου³⁷⁶, όπου ο τελευταίος φιλοξενούσε επισκέπτες, ένας από τους οποίους ήταν η μητέρα του, της οποίας η μόνιμη κατοικία φαίνεται πως ήταν μακριά από εκείνη του γιου της (πρβλ. γρ. 12: καταβάντες ἐκ Τῶνις οἴκοθεν ὑμῶν [leg. ἡμῶν]).

Τη σημασία του χώρου στον οποίο φιλοξενούνταν περιστασιακά επαγγελματίες ή διοικητικοί υπάλληλοι, όταν επισκέπτονταν τις κόμες της αιγυπτιακής ενδοχώρας, θα μπορούσε να λάβει ο όρος ξενία στα δύο έγγραφα που ακολουθούν, χωρίς ωστόσο να γίνεται σαφές αν πρόκειται για κατάσταση φιλοξενίας ή παρεχόμενο από τις τοπικές αρχές δημόσιο κτήριο.

Με την επιστολή *P.Oxy.* LVI 3869 (6⁰⁰-7⁰⁰ αι. - Οξύρυγχος) ο Ιωάννης παραγγέλλει μεταξύ άλλων στον Ανούπ να πείσει τη γυναίκα τού Πέτρου Πάπου να έλθει στην ξενίαν όπου ο Ανούπ διαμένει, ώστε να διευθετηθεί κάποια οικονομική εκκρεμότητα μεταξύ του Ιωάννη και του Πέτρου (γρ. 5-7: ἐπειδὴ Πέτρος / Πάπου προσφεύ<γ>ει σε, ποίησον / τὴν γυναῖκαν αὐτοῦ ἐνεχθῆναι εἰς τὴν ξενίαν καὶ ἀπαίτη/σον αὐτήν [leg. σοι, γυναῖκα, ξενίαν]). Φαίνεται πως ο Ανούπ λαμβάνει την επιστολή του Ιωάννη κατά τη διάρκεια επαγγελματικού ταξιδιού μακριά από την περιοχή κατοικίας του, διάστημα κατά το οποίο διαμένει σε κάποιο κατάλυμα, η φύση του οποίου, όπως είπαμε, δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια³⁷⁷.

Ως τοπικής εμβέλειας γιορτή σε χωριό ερμηνεύουν τον όρο ξενία οι εκδότες του *P.Oxy.* XVI 1853 (6⁰⁰-7⁰⁰ αι. - Οξύρυγχος) B. P. Grenfell, A. S. Hunt και H. I. Bell³⁷⁸. Σύμφωνα με το κείμενο, κάτοικοι της κόμης Θμοινεψώβθεως ἔβαλον εἰς κ[ώμην] / εἰς τὴν ξενίαν καὶ ἔ<κ>λεψ[α]ν τὸ ζῖγιν τοῦ προνοητοῦ αὐτῶν ἔχων (leg. ἔχον) κάτω

³⁷⁶ G. Husson, *ό. π.*, σ. 179.

³⁷⁷ M. G. Sirivianou, *P.Oxy.* LVI 3869, σχόλ. στη γρ. 6 (σ. 160).

³⁷⁸ B. P. Grenfell - A. S. Hunt - H. I. Bell, *P.Oxy.* XVI 1853, σχόλ. στη γρ. 3 (σ. 37).

καὶ τριάκοντα λ' νο[μίσμ(ατα)] (γρ. 2-3). Με βάση τα συμφραζόμενα του κειμένου, η ξενία θα μπορούσε κάλλιστα να αναφέρεται στο δωμάτιο στο οποίο ο *προνοητής*³⁷⁹ φιλοξενείτο και τοποθετούσε να ανήκοντα σε αυτόν αντικείμενα, μεταξύ των οποίων τα χρήματα από τους εισπεπραγμένους φόρους, και στο οποίο οι κάτοικοι της συγκεκριμένης κώμης εισέβαλαν και λήστεψαν³⁸⁰. Ακόμη όμως και σε αυτή την περίπτωση, δεν είναι εύκολο να αποφανθούμε σχετικά με το αν ο χώρος διαμονής του *προνοητοῦ* παραχωρήθηκε σε αυτόν από τις αρχές του τόπου ή αν αποτελούσε ενοικιαζόμενο κατάλυμα.

Να επισημάνω στο σημείο αυτό ότι για να στηρίξουν την ερμηνεία της ξενίας ως τοπικής γιορτής στον *P.Oxy.* XVI 1853, γρ. 3, οι εκδότες B. P. Grenfell, A. S. Hunt και H. I. Bell χρησιμοποιούν ως παράλληλο κείμενο τον *P.Oxy.* IV 747 (2^{οο}-3^{οο} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), πρόσκληση του *δεκαδάρχου* σε άγνωστο παραλήπτη να παρευρεθεί *εἰς τὴν ξενίαν ἑαυτοῦ τῆς Καλάν/δαις ἀπὸ ὄρ(ας) η* (γρ. 1-3). Μολονότι η ερμηνεία της ξενίας ως χώρου φιλοξενίας είναι στον τελευταίο πάπυρο δελεαστική, οι εκδότες του³⁸¹ μάλλον ορθώς ερμηνεύουν τον όρο ως συνεστίαση ή γιορτή, δεδομένου ότι στο πλήθος των παρόμοιου περιεχομένου ιδιωτικῶν εγγράφων ο τόπος τέλεσης μιας γιορτής δηλώνεται με δοτική, ενώ με εμπρόθετο προσδιορισμό (*εἰς* και αιτιατική) ο σκοπός του εορτασμού. Από το άλλο μέρος, στην επιστολή *P.Oxy.* VI 931 (= *P.Oxy.* I 163· 2^{οο} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), το δεύτερο κείμενο που οι ίδιοι εκδότες χρησιμοποιούν ως παράλληλο του *P.Oxy.* XVI 1853, η ξενία ίσως αποτελεί κύριο όνομα κοριτσιού (γρ. 7-8: *εἰς τὴν ξενίαν / <τῆι μεικρᾷ> [leg. μικρᾷ]*).

Μπορεί ο όρος ξενία σε ορισμένα έγγραφα να αναφέρεται με βεβαιότητα σε κτήριο ή τμήμα κτηρίου, ωστόσο η ακριβής φύση του παραμένει στα συγκεκριμένα σημασιολογικά περιβάλλοντα σκοτεινή.

Σύμφωνα με τα πρακτικά δίκης φόνου *Chr.Mitt.* 91 (= *BGU* II 388· ca. 157-159 μ.Χ. - Αλεξάνδρεια), ο δούλος Σμάραγδος ομολογεί πως απέκτησε τις *ταβέλλας* απελευθέρωσης ορισμένων δούλων, οι οποίοι σχετίζονταν με την υπόθεση, από το *παιδίον* που φρουρούσε την ξενίαν του Ευτυχά, κατόχου των *ταβελλῶν* του Σμάραγ-

³⁷⁹ Για τον *προνοητήν*, που αρχικά αποτελούσε τον διαχειριστή των μεγάλων κτημάτων των γαιοκτημόνων, αλλά από τον 5^ο αιώνα απέκτησε και καθήκοντα φοροεισπράκτορα βλ. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 152, 159.

³⁸⁰ Στην υπόθεση αυτή προβαίνει η G. Husson (ό. π., σ. 179).

³⁸¹ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy.* IV 747, σχόλ. (σ. 247). Αντιθέτως η G. Husson (*loc. cit.*) θεωρεί πως πρόκειται για χώρο συνεστίασης, μεταφράζοντας «dans se sale des fêtes».

δου (γρ. 14-15: τὸ παιδίον τὸ παραφυλάσσον ἕξ ἀύ/τοῦ τήν ζενίαν (ζενίαν) αἰτήσα[ς] ἔλαβον αὐτάς)³⁸². Η λακωνικότητα του κειμένου δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν η συγκεκριμένη ζενία αποτελούσε κατάστημα φιλοξενίας ανήκον στον Ευτυχά ή απλώς τμήμα της οικίας του, προορισμένο να φιλοξενεί ταξιδιώτες ή και οικείους έναντι αμοιβής.

Άπαξ λεγόμενο στα παπυρικά έγγραφα είναι το υποκοριστικό *ζενίδιον*³⁸³, μικρό οίκημα ή δωμάτιο φιλοξενίας, που καταγράφεται στο τελευταίο τμήμα του *P.Tebt. II 335* (ca. 165 μ.Χ. - Τεβτύνη), γρ. 17, και το οποίο μαρτυρείται σε έργα των χριστιανών συγγραφέων Παλλάδιου³⁸⁴ και Καλλίνικου³⁸⁵ με τη σημασία του καταλύματος φιλοξενίας. Σύμφωνα με τον *P.Tebt. II 335*, στον οποίο σώζονται αποσπάσματα από δύο αντίγραφα αιτήσεων, ο Φλάουιος Φιλάδελφος έχει πωλήσει *ζενίδιον*, που βρίσκεται στην Ερμούπολη, σε άγνωστο πρόσωπο, με σκοπό την κατοίκησή του σε αυτό (γρ. 17-19: *ζενίδιον πεπ[ραμένον (;)] / μοι εἰς οἴκησιν ὑπὸ Φλαοίου Φιλαδέλφου ἐν τῇ μ[εγάλῃ] / Ἐρμοῦ πόλει ὑπάρχει μοι*). Η πώληση του *ζενιδίου* από τον Φλάουιο Φιλάδελο αποδυναμώνει την υπόθεση αυτό να αποτελεί δωμάτιο φιλοξενίας μεγαλύτερης οικίας. Δεν αποκλείεται όμως ο Φιλάδελφος να χρησιμοποιούσε κάποτε το *ζενίδιον* ως επαγγελματικό χώρο και να προβαίνει τώρα στην πώλησή του ως κατοικίας.

Στις επόμενες σελίδες πραγματεύομαι εκείνα τα παπυρικά έγγραφα, στα οποία ο όρος *ζενία* θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως φιλοξενία είτε ως ο τόπος όπου αυτή λάμβανε χώρα.

Τρία από αυτά τα έγγραφα σχετίζονται με την επαγγελματική δραστηριότητα καλλιτεχνών, δηλαδή επαγγελματιών μουσικών, αθλητών, χορευτών, ακροβατών και ηθοποιών, οι οποίοι, οργανωμένοι σε επαγγελματικές συντεχνίες, καλούνταν να προσφέρουν θέαμα σε διάφορες ιδιωτικές και δημόσιες γιορτές της πτολεμαϊκής και

³⁸² G. Husson, *ό. π.*, σ. 179. E. A. Meyer, *Legitimacy and law in the Roman world. Tabulae in Roman belief and practice*, Cambridge 2004, σσ. 234-236.

³⁸³ *LSJ*, s. v. G. Husson, *ό. π.*, σσ. 179-180.

³⁸⁴ Παλλ., *Λαυσ.* 21, 4 (Bartelink): *Ἐνέγκας οὖν ὄνον ἤρεν αὐτόν [sc. τὸν λελοβημένον], καὶ ἀπήνεγκεν εἰς τὸ ἴδιον ζενίδιον, καὶ ἦν αὐτοῦ ἐπιμελούμενος*. G. J. M. Bartelink, *Palladio, La Storia Lausiaca*, σχόλ. ad. loc. (σ. 346).

³⁸⁵ Καλλίνικ., *Βίος Ὑπατ.* 35, 4 και 5 (Bartelink): *«Παρθένος τις ἐλευθέρα βούλεται παρὰ σοὶ ζενίδιον λαβεῖν καὶ μεῖναι σήμερον»*. *Ὁ δὲ ἀββᾶς Ὑπάτιος γινὼς τὸ πᾶν διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ λέγει αὐτοῖς*. *«Καὶ ζενίδιον ἔνι καὶ ἡμεῖς δεχόμεθα»*. G. J. M. Bartelink, *Vie d'Hypatios (tr., texte crit., trad. et notes)*, Sources Chrétiennes 177, Paris 1971, σ. 223, υποσημ. 1.

ρωμαϊκής κυρίως Αιγύπτου³⁸⁶. Στην περίπτωση της παροχής υπηρεσιών από τέτοιου είδους επαγγελματίες, ο εκάστοτε εργοδότης ήταν υποχρεωμένος να εξασφαλίσει όχι μόνο μισθό, αλλά και στέγη και τροφή στους καλλιτέχνες, οι οποίοι, για χάρη του επαγγέλματος, αναγκάζονταν πολύ συχνά να μετακινηθούν σε διάφορες πόλεις και κόμεις της Αιγύπτου³⁸⁷.

Σύμφωνα λοιπόν με την απόδειξη *P.Gen.* I 73 (= *Chr. Wilck.* 496· 3^{ου} αι. μ.Χ. - Φιλαδέλφεια) ο πρωταύλης Παμούνης ομολογεί πως έλαβε από τον Τεσενούφιν, για τις υπηρεσίες που προσέφερε ο ίδιος και άλλοι τρεις καλλιτέχνες, όλες τις προσυμφωνηθείσες αμοιβές, μεταξύ των οποίων μισθό, τροφή και παροχή στέγης (γρ. 9-13: *ήμε/ρησίως δραχμὰς εἴκοσι / ὀκτὼ κη, σοῦ τρέφοντος / ἡμᾶς [κ]αὶ παρεχομ[έν]ου / ξενίαν ἐπιτήδειον*). Ανάλογη περίπτωση αποτελεί το συμβόλαιο εργασίας καλλιτεχνών *P.Oxy.* XXXIV 2721 (10 Οκτ. 234 μ.Χ. - Οξύρυγχος), κατά το οποίο οι προστάται τριών καλλιτεχνικών θιάσων ομολογούν πως θα αναθέσουν σε μέλη τους τη διασκέδαση συμμετεχόντων σε θρησκευτικές γιορτές διάρκειας τεσσάρων ημερών, παρέχοντάς τους μεταξύ άλλων *ξενίαν / ἀσφαλῆν* (leg. *ἀσφαλῆ*) *καὶ ἀνεπηρέαστον* (γρ. 27-28). Παρόμοια, *ξενία ἀσφαλῆς καὶ ἀνεπηρέαστος*³⁸⁸ θα προσφερθεί στους μουσικούς και αυλητές που πρόκειται να παραστούν στις γιορτές της Οξύρυγχου από τη 17^η του μηνός Παύνι, κατά το συμβόλαιο *P.Oxy.* LXXIV 5014 (3^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 21-22.

Σύμφωνα με την ιδιωτική επιστολή *P.Oxy.* VII 1064 (ca. 218-219 μ.Χ. - Οξύρυγχος) ο Διογένης επισημαίνει στον Διδυμά πως ο *ἀπαιτητῆς* Ἄπης πρόκειται να επισκεφθεί την *κόμην* Τακόνα προς είσπραξη των φόρων των κατοίκων της και του ζητεί να μεριμνήσει για τη φιλοξενία του (γρ. 7-10: *ὅπως συνλάβῃς τῶ Ἄπει ἀπαιτοῦντι / τὰ λήμματα τῆς Τακόνα, / ξενίαν δὲ αὐτῶ ποιήσης*). Η G. Husson³⁸⁹ δεν εκφράζει καμία αμφιβολία για τη σημασία του όρου *ξενία* ως χώρου φιλοξενίας του φοροεισπράκτορα, πρέπει ωστόσο να ομολογήσουμε πως τα όρια μεταξύ της ερμηνείας του εν

³⁸⁶ Για τους εν λόγω επαγγελματίες βλ. παραπάνω, σσ. 95-96 και υποσημ. 389.

³⁸⁷ Βλ. σχετικά P. J. Sijpesteijn, «Transportation of entertainers in Roman Egypt», στο J. M. Bremer κ.ά. (επιμ.), *Miscellanea Tragica in honorem J. C. Kamerbeek*, Amsterdam 1976, σσ. 425-429. F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine*, σσ. 273-276. Μ. Τερζίδου, *Η μουσική στην ελληνιστορωμαϊκή Αίγυπτο*, σ. 293.

³⁸⁸ Για τον σταθερό τρόπο δήλωσης της παροχής μισθού, τροφής και στέγης των καλλιτεχνών στα σχετικά έγγραφα βλ. M. Satama, *P.Oxy.* LXXIV 5014, σχόλ. στις γρ. 18-26 (σ. 152).

³⁸⁹ G. Husson, *ό. π.*, σ. 179.

λόγω όρου ως καταλύματος ή ως φιλοξενίας είναι στο συγκεκριμένο κείμενο δυσδιάκριτα.

Ανάλογο προβληματισμό δημιουργεί η μελέτη της ιδιωτικής επιστολής *P.Oxy. I 118 verso* (ύστερου 3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), την οποία αποστέλλουν οι Σαράς και Ευδαίμων στον Διογένη, παραγγέλλοντάς του να προβεί στις ανάλογες ενέργειες εν όψει της επίσκεψης ενός σημαίνοντος προσώπου, που δεν μπορεί να ταυτισθεί με ακρίβεια. Οι αποστολείς ζητούν μεταξύ άλλων από τον Διογένη να αγοράσει καλής ποιότητας *λιβανωτόν*, με σκοπό την όσο γίνεται πιο άνετη και ευχάριστη παραμονή του φιλοξενούμενου (γρ. 17-23: *εἰδὼς δὲ ὅποια / ἐστὶν καὶ ἡ ξενία, λαβὼν / παρὰ τῶν ἱερέων ὀλίγον / χ[.]ιν καὶ λιβανωτόν / [τινα σ]υναγοράσας ἀγα/[θόν, ἐρ]χόμενος / [ἔνεγκ]ε*). Η σημασία “φιλοξενία”, την οποία οι εκδότες του κειμένου δίνουν στον όρο *ξενία*, δεν μπορεί βεβαίως να αποκλεισθεί, με το αρωματικό λιβάνι να συντελεί στην άνετη και ευχάριστη διαμονή του φιλοξενούμενου. Αντιθέτως, ο H. C. Youtie³⁹⁰ ερμηνεύει την *ξενίαν* ως δωμάτιο φιλοξενίας, το οποίο ο Διογένης καλείται να επιθεωρήσει, ενισχύοντας την άνεση που θα προσέφερε στον φιλοξενούμενο με αρωματικό *λιβανωτόν*.

δ) Χάνια και πανδοχεία στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο: *καπηλεῖα, ταβέρναι, στάβλα, ἀλλαγαὶ και μοναί, ὀσπίτια*

Στις σελίδες που ακολουθούν εξετάζω ορισμένα παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται σε χώρους, οι οποίοι λειτουργούσαν ως πανδοχεία - εστιατόρια, δηλαδή καταλύματα ανάπαυλας, διανυκτέρευσης και ανεφοδιασμού ταξιδιωτών (“χάνια”). Η αξιοσημείωτη ποικιλία των όρων που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τα καταλύματα (*καπηλεῖα, ταβέρναι, στάβλοι, ἀλλαγαί, μοναί*) ίσως οφείλεται σε διαφορές στην παροχή υπηρεσιών από αυτά, διαφορές που δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιορισθούν.

ι. Καπηλεῖα

Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετωπίζει κάποιος στην προσπάθειά του να μελετήσει τα παπυρικά κείμενα που αναφέρονται στα *καπηλεῖα*, δηλαδή τους χώρους εστίασης και οινοποσίας (“ταβέρνες”)³⁹¹, οφείλεται στην επιβίωση της αρχικής σημασίας του όρου ως εμπορικού καταστήματος διάθεσης οίνου ή τροφίμων ακόμη

³⁹⁰ H. C. Youtie, «Notes on papyri», στο *Scriptiunculae I* (= *TAPhA* 94 [1963], σσ. 328-345), σ. 395.

³⁹¹ L. Casson, *ό. π.*, σσ. 265, 269.

και σε γραπτές πηγές του 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁹². Ο όρος *καπηλείον* μνημονεύεται μέχρι στιγμής σε δέκα παπυρικά κείμενα³⁹³, σε ορισμένα από τα οποία η ακριβής σημασία του δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί, ενώ αντιθέτως σε ορισμένα άλλα αναφέρεται με περισσότερη σαφήνεια σε εστιατόρια και χώρους οινοποσίας.

Η φύση του *καπηλείου* που άνοιξε ο Νίκων στην Ερμούπολη της Αιγύπτου, σύμφωνα με την έντευξη *P.Col.Zen.* II 83, γρ. 5, ή του *καπηλείου* που καταγράφεται στον αποσπασματικώς σωζόμενο λογαριασμό εξόδων δόμησης κτηρίων *P.Iand.Zen.* 19, γρ. 2 είναι δύσκολο να προσδιορισθεί³⁹⁴. Αντιθέτως, περισσότερες είναι οι πιθανότητες το *καπηλείον* που μνημονεύεται στη δυσνόητη – λόγω της αποσπασματικότητάς της – επιστολή *P.Lond.* VII 2049, γρ. 4, να αναφέρεται σε κατάσταση εστίασης. Το κείμενο μάλλον σχετίζεται με επισκευή σπασμένων αγγείων οίνου, η οποία θα λάβει χώρα σε κάποιο *καπηλείον*, όπως υποδηλώνει τόσο ο έλεγχος του εσωτερικού τους, όσο και ο καθαρισμός τους από τα υπολείμματα του παλαιού περιεχομένου τους (γρ. 2-7: *σκεψάμενος / άκριβῶς `και κομπάσας` άπόστειλόν μοι. Διά γάρ / τοῦ καπηλείου οίκονομηθήσε/ται τάδε{ς} άκέραια [leg. άκέραια]. Εί δέ ἔτι / οίνώδης ἔστιν και ή ζ, <και> ταύ/την άπόστειλον*)³⁹⁵.

Με ακόμη περισσότερη βεβαιότητα μπορούμε να ερμηνεύσουμε τον όρο *καπηλείον* ως εστιατόριο στον *P.Tebt.* I 230 (2^{ου} αι. π.Χ. - Κερκεόσιρις), γρ. 2. Από το συγκεκριμένο έγγραφο, το οποίο αποτελεί καταγγελία βιαιοπραγίας, και από το οποίο σώζονται μόνο οι τελευταίες τέσσερις γραμμές, πληροφορούμαστε τη σύλληψη και παράδοση του δράστη στις αστυνομικές αρχές, η οποία συντελέστηκε στο *καπηλείον* της κόμης, όπου αυτός είχε αναζητήσει καταφύγιο για τη νύχτα (γρ. 2-3: *είς [τὸ] / ἔν τῆι κόμηι καπηλείον ἔν ᾧ και ἔγμείναντος [leg. ἔμμείναντος] μέχρ[ι] νυκτός*).

³⁹² Για τη διττή σημασία της λέξης *καπηλείον* βλ. *LSJ*, s. v. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν*, s. v.

³⁹³ *P.Iand.Zen.* 19 (254 π.Χ. - Φιλαδέλφεια). *P.Col.Zen.* II 83 (245-244 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 5. *P.Lond.* VII 2049 (3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 4. *P.Genova* III 126 (3^{ου} αι. π.Χ. - Αρσινοίτης νομός), γρ. 5, 6. *P.Tebt.* I 230 (2^{ου} αι. π.Χ. - Κερκεόσιρις), γρ. 2. *Chr.Mitt.* 46 (= *P.Tebt.* I 43· 22 Μαΐου 117 π.Χ. - Τεβτύνη), στήλη II, γρ. 18. *Sel.Pap.* II 356 (= *P.Oxy.* XVII 2109· 23 Ιαν. 261 μ.Χ. - Οξύρυγχος), γρ. 11. *SPP* VIII 763 (5^{ου} αι.), γρ. 2. *SPP* X 233 (5^{ου} αι. - Ηρακλεοπολίτης νομός), στήλη III, γρ. 6. *SB* X 10465 (= *P.Genova* I 33· 6^{ου} αι. - Αλεξάνδρεια), γρ. 1.

³⁹⁴ Αποσπασματικώς σώζεται και ο *P.Genova* III 126, γρ. 5-6:] *καπηλέου τοῦ ὑπογραφέν[τος /]τιν δέ και τοῦ καπηλείου [*.

³⁹⁵ Για τους όρους *κομπάσας* και *οίνώδης*, ως δηλωτικούς του ελέγχου του περιεχομένου και του καθαρισμού του εσωτερικού των αγγείων, βλ. T. C. Skeat, *P.Lond.* VII 2049, σχόλ. στη γρ. 3 (σ. 196) και στη γρ. 6 (σ. 197).

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή *Chr.Mitt.* 46 (= *P.Tebt.* I 43), με την οποία ο *κομμογραμματεὺς* της Κερκεοσίρειως Μεγχής και ο αδελφός του Πολέμων εκφράζουν διαμαρτυρία προς τον βασιλιά Πτολεμαίο για άδικη κατηγορία και σύλληψη εναντίον τους. Σύμφωνα με το κείμενο, οι Μεγχής και Πολέμων κατηγορούνται αδικώς από τον *ἐπιστάτην* των *φυλακικῶν* του Αρσινοΐτη νομού Ασκληπιάδη για απόπειρα δηλητηρίασης του κατοίκου της Κροκοδειλόπολης Αρνώτου, κατά τη διάρκεια ενός δείπνου σε *καπηλεῖον* της κώμης (γρ. 16-19: *ὑπὸ Ἀρνώτου τοῦ / Ἀρσιγήσιος τ[ῶν] ἀ[πὸ Κροκο]δίλων πόλεως [/. . . . .ος] ὡς [/. . . . .υλη] / συνδεδειπνη[κό]των αὐτῶν [leg. αὐτῶ] ἔν τινι καπηλήωι [leg. καπηλείω] ἐν τῇ κώμῃ / καὶ ἐπανείρηται αὐτὸν [leg. ἐπανήρηται αὐτός] φαρμάκωι*)³⁹⁶.

Το πρώτο ρωμαϊκής εποχής έγγραφο που αναφέρει *καπηλεῖον* είναι ο *Sel.Pap.* II 356 (= *P.Oxy.* XVII 2109), το οποίο περιέχει την προκήρυξη μίσθωσης χώρου προορισμένου για άνοιγμα καταστήματος από τον *πρύτανιν* της Οξυρύγχου Αυρήλιο Διοσκουρίδη και το έγγραφο ενοικίασής του από τον Αυρήλιο Ωρίωνα. Σύμφωνα με την προκήρυξη, προσφέρεται στους ενδιαφερόμενους ενοικιαστές χώρος σε κεντρικό σημείο της πόλης της Οξυρύγχου, κοντά στον ναό του Δία Καπιτωλίνου, κάτω από την ανατολική στοά (γρ. 7-10)³⁹⁷, *πρὸς ἄνοιξιν / καπηλείου* (γρ. 10-11). Ο Αυρήλιος Ωρίων ενοικιάζει για έναν χρόνο τον επαγγελματικό αυτό χώρο (γρ. 31: *ἐργαστήριον*), τον οποίο πρόκειται να μετατρέψει σε κατάστημα, καταβάλλοντας ενοίκιο 8 *δραχμῶν* τον μήνα (γρ. 35-36) και υποσχόμενος να τον παραδώσει *καθαρὸν ἀπὸ κοπρίων καὶ ἀκαθαρ/σίας πάσης* (γρ. 45-46). Είναι αλήθεια, ωστόσο, πως δεν είμαστε βέβαιοι για το αν το εν λόγω *καπηλεῖον* αποτελεί εμπορικό κατάστημα πώλησης τροφίμων ή ταβέρνα - πανδοχείο.

Δύο έγγραφα βυζαντινής περιόδου μνημονεύουν τη λέξη *καπηλεῖον*. Το πρώτο, ο *SPP* VIII 763 (5^{ου} αι.), αποτελεί απόδειξη ενοικίου, την οποία εκδίδει η *ἐνοικιολόγος* Άννα και σύμφωνα με την οποία ο *κάπηλος* Γάριψ κατέβαλε ένα αρκετά υψηλό ποσό για την εξάμηνη ενοικίαση *καπηλείου* σε *οὐσίαν*, δηλαδή σε αγροκτήμα, που ανήκε σε ανώτατο μέλος του κλήρου (γρ. 1-2: *κατέβαλεν Γάριψ ᾿τ᾿ κάπηλος (ὑπὲρ) ἐνοικίῳ ᾿ν / κ[α]πηλίῳ ᾿ν [leg. καπηλείου] Ἀγορᾶς ο ᾿σίας ἀρχιεπισκόπο ᾿ν*). Είναι αλήθεια πως η κατοχή περιουσίας από επισκόπους αντιβαίνει στον ακτήμονα και μοναχικό βίο ενός

³⁹⁶ Τη λειτουργία καταστημάτων στην Κερκεοσίρι με βάση το παρόν έγγραφο διαπιστώνει και η D. J. Crawford, *Kerkeosiris. An Egyptian village in the Ptolemaic period*, Cambridge 1971, σ. 46.

³⁹⁷ E. G. Turner, «Roman Oxyrhynchus», σσ. 144, 145.

εκκλησιαστικού άρχοντα, ωστόσο τα μέλη του κλήρου είχαν δικαίωμα στην κατοχή κινητής ή ακίνητης περιουσίας, με την προϋπόθεση αυτή να προέρχεται από προγονική κληρονομιά και όχι από εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας³⁹⁸.

Η αποσπασματικότητα του δεύτερου κειμένου, της επιστολής *SB X 10465* (= *P.Genova I 33· 6⁰⁰* αι.), δυσχεραίνει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, τόσο για τη φύση του καταγεγραμμένου *καπηλείου*, όσο και για την τοποθεσία στην οποία αυτό βρισκόταν. Από τις λίγες σωθείσες γραμμές μαθαίνουμε πως ο συντάκτης τού κειμένου πληροφορεί τον παραλήπτη ότι προέβη σε αγορά ενός *καπηλείου* από δύο πρόσωπα, το ένα από τα οποία βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια (γρ. 1-3: *Γιγνωσκέτω σου ή άρετή ώς τὸ καπήλιον τ[± ;] / ήγόρασα παρὰ Μαρτυρίου τοῦ υἱοῦ το[± ;] / ἐν Ἀλεξανδρία εὔρεθέντος*)³⁹⁹.

ii. Ταβέρναι

Ο όρος *ταβέρνα* (υποκορ. *ταβέρνιον*)⁴⁰⁰, εξελληνισμένη μορφή του λατινικού *taberna*⁴⁰¹, σήμαινε αφενός το εμπορικό κατάστημα - εργαστήριο⁴⁰², αφετέρου το πανδοχείο - εστιατόριο, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι ταξιδιώτες ως κατάλυμα διανυκτέρευσης και σημείο ανεφοδιασμού, ύστερα από πολυήμερη και κουραστική πορεία (“χάνι”)⁴⁰³, σημασίες που στην πραγματικότητα ενίοτε συγχέονταν (εικ. 10, 11· σ. 346).

³⁹⁸ E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte*, σ. 156. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 292.

³⁹⁹ A. Traversa, «Dieci frammenti di papiri cristiani inediti della collezione genovese», *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 38 (1967), σσ. 561-563.

⁴⁰⁰ *Ήσύχ.*, s. v. “ταβέρνα”. *LSJ Suppl.* s. vv. “ταβέρνα”, “ταβέρνιον”.

⁴⁰¹ *OLD*, s. v. “Taberna”. C. T. Lewis - C. Short, *A latin dictionary*, Oxford 1993 (1879), s. v. A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, Paris ⁴1959, s. v. S. Daris, *Il lessico latino*, σ. 109, s. v. “ταβέρνιον”

⁴⁰² Ενδεικτικά: Vitruv. 5, 1, 2: *circaque in porticibus argentariae tabernae maenianaque superioribus coaxationibus conlocentur*. P. Gros (trad. e comm.: A. Corso - E. Romano), *Vitruvio De Architectura*, I, σχόλ. ad loc. (σσ. 612-613, σημ. 24).

⁴⁰³ Βλ. π.χ. Tac., *Hist.* 2, 64 (Fisher): *in itinere ac taberna proiectum humi iugulavit*. Για τις *ταβέρνας* βλ. αναλυτικότερα: T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets*, σσ. 19-23. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Β', 1, σσ. 137-138, 193. H. J. Magoulias, «Bathhouse, inn, tavern, prostitution and the stage as seen in the lives of saints of the sixth and seventh centuries», *EEBS* 38 (1971), σσ. 238-240. P. Grimal, *La civilisation romaine*, Paris 1974, σ. 284. G. Hermansen, «The Roman inns and the law. The inns of Ostia», στο J. A. S. Evans (επιμ.), *Polis and the Imperium. Studies in honour of Edward Togo Salmon*, Toronto 1974, σσ. 167-181. L. Casson, *ό. π.*, σσ. 253, 265.

Ταβερνία μνημονεύονται σε δύο παπυρικά έγγραφα από το αρχείο του γαιοκατόχου και ευγενούς Θεοφάνους, το οποίο αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από εκτενείς ταξιδιωτικούς καταλόγους του τελευταίου κατά το εξάμηνο ταξίδι του από την Ερμούπολη της Αιγύπτου στην Αντιόχεια της Συρίας, στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. Η πρώτη αναφορά λαμβάνει χώρα στον *P.Ryl. IV 627, verso*, στήλη V, γρ. 293: *η ἐν [[.]] τῷ [τα]βερνίῳ / σπαθ[ία ἐ]πιβαλλ(ομένου) γλυ(κέος) (δραχμαὶ) σ*, καταχώριση που αφορά σε έξοδα, στα οποία προέβη η ομάδα του Θεοφάνη κατά τη διανυκτέρευση της σε *ταβερνίον* κοντά στην Αντιόχεια στις 8 του μηνός *Παχών*, μια ημέρα πριν φθάσουν στην πόλη⁴⁰⁴.

Ο Θεοφάνης και η ακολουθία του χρειάστηκε να επισκεφθούν *ταβερνία* κατά τη διάρκεια του μακρινού ταξιδιού της επιστροφής από την Αντιόχεια στην Αίγυπτο, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί το τελευταίο τμήμα του λογαριασμού *P.Ryl. IV 630*. Στις 30 του *Ἐπειφ* οι ταξιδιώτες πρέπει να βρίσκονταν καθ' οδόν από την Αντάραδο προς την Τρίπολη, όταν διανυκτέρευσαν σε *ταβερνίον*, το οποίο βρισκόταν μεν κοντά σε λουτρά (γρ. 293-294: *ἐ]γ τῷ ταβερνίῳ ἀπὸ βα[λα]νίου [leg. βαλανείου]*), ωστόσο μάλλον δεν εξασφάλισε τα απαραίτητα εφόδια στους επισκέπτες, αν κρίνουμε από τα καυσόξυλα και τα εδώδιμα αγαθά, τα οποία καταχωρίζονται την ίδια ημέρα στον λογαριασμό, και τα οποία μάλλον χρησιμοποιήθηκαν από τους ταξιδιώτες για την παρασκευή φαγητού (γρ. 287-290: *ξ[ύ]λων [(δραχμαὶ)] ρ / ῶων (δραχμαὶ) τ / οἴνου εἰς ἄριστ(όν) σοι (δραχμαὶ) σ / [ψωμί]ων καθαρ(ῶν) β εἰς δῖπ[νον] [leg. δεῖπνον]*: γρ. 292: *[κο]λοκυνθ(ίων) καὶ σικυδ(ίων) [ ]*⁴⁰⁵.

Η αποσπασματική κατάσταση στην οποία σώζονται οι γρ. 365-380 του *P.Ryl. IV 630*, όπου καταγράφονται αναλώματα κατά το διάστημα 2-5 του μηνός *Μεσορή*, δεν επιτρέπει να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα για την ακριβή τοποθεσία του *ταβερνίου* των γρ. 375-376, στο οποίο ο Θεοφάνης ξοδεύει 300 *δραχμάς* (*ἐν τ]ῷ ταβερνίῳ / μετὰ τῶν περὶ Εὐλόγι(ον) (δραχμάς) τ*). Αντιθέτως, το *ταβερνίον* στο οποίο οι ταξιδιώτες κατέλυσαν στις 6 του *Μεσορή* (γρ. 396-397: *ἐν τ]ῷ ταβερνίῳ με/τὰ*

J.-M. André - M.-F. Baslez, *ό. π.*, σσ. 461-466. I. Uytterhoeven, «Housing in Late Antiquity: Thematic perspectives», στο L. Lavan κ.ά. (επιμ.), *Housing in Late Antiquity. From palaces to shops*, σσ. 45-47, με επιπλέον βιβλιογραφία.

Με τη σημασία του ιδιωτικού θεραπευτικού χώρου ο όρος μαρτυρείται στον Κικέρωνα: Cic., *Clu.* 63, 178 (Clark): *Larinum postquam venit...instructam ei continuo et ornatam Larini medicinae exercendae causa tabernam dedit.*

⁴⁰⁴ J. Matthews, *The journey of Theophanes*, σσ. 51, 189.

⁴⁰⁵ J. Matthews, *ό. π.*, σ. 126.

Δίω]νος και Έρμοδώρ(ου)) μπορεί με βεβαιότητα να τοποθετηθεί στην Καισάρεια (γρ. 388: *έν Κεσ[αρί]α [leg. Καισαρεία]*).

Από το άλλο μέρος, σε εμπορικές επιχειρήσεις και καταστήματα αναφέρεται μάλλον ο όρος *taberna* στα δύο λατινικά κείμενα που ακολουθούν.

Στην πίσω όψη της ξύλινης πινακίδας *Chr. Wilck. 463 (= CPL 104· 2 Ιουλ. 94 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια)*⁴⁰⁶, αίτησης του M. Valerius Quadratus σχετικά με την παραχώρηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη στα παιδιά του, παρατίθεται απόσπασμα διατάγματος του Δομιτιανού για τα προνόμια που ο αυτοκράτορας μοιράζει στους βετεράνους του ρωμαϊκού στρατού⁴⁰⁷. Παρόλο που η σημασία της λέξης *taberna* (γρ. 19: *utique praedia domus tabern[ae] / invitos imtemniqui veteranos*) δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια, εξαιτίας χάσματος του φορέα γραφής (γρ. 19-20), ο όρος κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται σε καταστήματα που βρίσκονταν στην κατοχή των βετεράνων.

Ανάλογη σημασία λαμβάνει η *taberna* στο λατινικό έγγραφο *ChLA XIII 564 (= P.Ital. I 2)*, το οποίο γράφθηκε στη Ραβέννα κατ' εντολή του αρχιεπισκόπου Agnellus, επί αυτοκρατορίας Ιουστινιανού και Σοφίας (συγκεκριμένα 565-570), και το οποίο σχετίζεται με μεταφορά περιουσίας από την αριανική στην ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Μαρτίνου⁴⁰⁸. Στη γρ. 5 του κειμένου διαβάζουμε *d(e) [per]si[c]eto et taberna sol(idi) n(umero) X*, όπου ο όρος *persicetum* αναφέρεται σε έκταση γης με ροδακινιές (*persicae*)⁴⁰⁹ στα περίχωρα της Ραβέννα, ενώ ο όρος *taberna* σε εργαστήριο ή χώρο χειρονακτικής εργασίας⁴¹⁰, τα οποία φαίνεται πως αποτελούσαν τμήμα της εκκλησιαστικής περιουσίας του Αγίου Μαρτίνου.

⁴⁰⁶ A. Deissmann, *Light from the ancient East. The New Testament illustrated by recently discovered texts of the Graeco-Roman world* (μτφρ. L. R. M. Strachan), New York 1927 (ανατύπ. 1995), σσ. 442-446.

⁴⁰⁷ R. Alston, *Soldier and society in Roman Egypt*, σ. 217.

⁴⁰⁸ F. W. Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, II.1, σ. 129. Για την εκκλησία του Αγίου Μαρτίνου αλλά και για τη σημασία του συγκεκριμένου παπύρου στην ιστορία της Ραβέννα κατά την ιουστινιάνεια περίοδο βλ. D. Maukopf-Delijannis, *Ravenna in Late Antiquity*, σσ. 143-146 και σημ. 42 (σ. 357).

⁴⁰⁹ *OLD*, s. v. "Persica". Plin., *Nat.* 17, 151: *praeter haec quae diximus sunt caedua fraximus laurus, persica, corulus, malus*. Για τα ροδάκινα βλ. Apic., *De re coquin.* 4, 161: *Patina de persicis*. J. André, *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris 1961, σ. 81. Idem, *Apicius, L'art culinaire. De re coquinaria*, Paris 1965, σ. 123. Α. Μ. Τρομάρας, *Απίκιος. Η μαγειρική των Ρωμαίων*, Θεσσαλονίκη 2^η 1991, σ. 80. A. Dalby, *Food in the ancient world*, σ. 252, s. v. "Peach".

⁴¹⁰ J.-O. Tjäder, *P.Ital. I 2*, σχόλ. στη γρ. 5 (σσ. 405-406).

iii. Στάβλα

Ο όρος *στάβλον* (τό· μετέπειτα *ὁ στάβλος*) αποτελεί εξελληνισμένη μορφή του λατινικού *stabulum*⁴¹¹, το οποίο λάμβανε τόσο τη σημασία του στάβλου για τα ζώα, όσο και τη σημασία του πανδοχείου, του κακόφημου καπηλειού και ενίοτε συνεκδοχικώς του πορνείου, ενώ σύντομα το νόημά του περιορίστηκε στον χώρο ανάπαυσης και παραμονής ζώων μεταφοράς ή εργασίας⁴¹².

Το πρώτο χρονολογικώς κείμενο στο οποίο μνημονεύεται το όνομα *στάβλον* είναι το αποσπασματικώς σωζόμενο *O.Did.* 91 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Δίδυμοι), παραγγελία *ψωμίων*, 26 από τα οποία προορίζονται για το *στάβλον* (γρ. 3: *εἰς τὸ στάβλεν* [leg. *στάβλον*] *ψωμία λς*). Η ερμηνεία του όρου *στάβλον* ως χώρου παραμονής ζώων στο συγκεκριμένο κείμενο αποδυναμώνεται, εξαιτίας της αποστολής σε αυτόν αριθμού *ψωμίων*, τα οποία προφανώς προορίζονταν για κατανάλωση από τους θαμώνες του *στάβλου*, οι οποίοι ίσως ήταν στρατιώτες, δεδομένης της ύπαρξης ρωμαϊκής στρατιωτικής βάσης στους Διδύμους της Ανατολικής Ερήμου.

Ως χώρος στάθμευσης και ανάπαυλας οδοιπόρων θα μπορούσε να ερμηνευθεί ο όρος *στάβλον* στον λογαριασμό *CPR VI 49* (= *SPP VIII 1020*· αρχές 4^{ου} αι. - Ερμοπολίτης νομός). Πρόκειται για υπόμνημα που αποστέλλει ο Αιλιανός στον *οἶνοπαραλήμπτην* Απολλώνιο, παραγγέλλοντάς του να παραδώσει ποσότητες *οἴνου* σε διάφορες περιστάσεις, μεταξύ των οποίων και μεσημεριανό γεύμα, που θα λάβει χώρα στο *στάβλον* (γρ. 5: *εἰς ἄριστον ἐν τῷ στάβλ(ω) κν(ίδιον) α*).

Από τον *P.Vindob.Sijp.* 20 (4^{ου} αι. μ.Χ.), επιστολή του Φλαουιανού στον Θεοδόσιο σχετικά με την πληρωμή του Καινού, υπαλλήλου ενός *στάβλου*, μαθαίνουμε πως το καταγεγραμμένο *στάβλον* λειτουργούσε κάποτε ως *άρτοκοπεῖον*, δηλαδή ως χώρος παρασκευής και πώλησης αρτοπαρασκευασμάτων (γρ. 1-2: *παράσχου Καιν[ῶ] / τοῦ στάβλ(ου) καλουμέ(νου) ποτὲ ἄρτοκ(οπίου) ὑπὲρ μισθ(οῦ) χ(αλκοῦ) ν(ούμμου)ς Αφν*).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μισθωτήριο συμβόλαιο *SB XX 15008* (= *P.Flor.* I 15 + *P.Prag.* I 39· 6 Απρ. 578 - Ηρακλεόπολη), σύμφωνα με το οποίο η Αυρηλία Μαρία ενοικιάζει δύο τμήματα γης, χώρο κάτω από ταράτσα (*ὑποπέσσιον*, γρ. 17) και δύο αποθήκες άρτου (*άρτοθήκας*, γρ. 17), που βρίσκονται στη *λαύραν* Τεροαίνιος της Ηρακλεόπολης *ἀπὸ στάβλο<ν> μιτάτου* (leg. *μητάτου*) / *ὄλου {βάλ'λ'οντος}*

⁴¹¹ OLD, s. v. S. Daris, *Il lessico latino*, σ. 107, s. v. “στάβλον”.

⁴¹² T. Kleberg, *ὁ. π.*, σσ. 18-19. G. Husson, *ὁ. π.*, σ. 171. Eadem, *OIKIA*, σσ. 254-256. L. Casson, *To ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, σ. 258.

ἀνεωργμέν[ης]ου / εἰς ἀπηλιώτην (γρ. 12-14). Ο Β. Kramer⁴¹³ σε σχετικό άρθρο του εκφράζει την άποψη πως ο συνδυασμός των όρων *στάβλον* και *μητᾶτον* καθίσταται περιττός, με τη σκέψη ότι το *στάβλον* από μόνο του δηλώνει το πανδοχείο. Δεν είναι, ωστόσο, απίθανη η λύση που ο ίδιος προτείνει, ότι δηλαδή τα τμήματα γης που η Αυρηλία Μαρία ενοικιάζει συνορεύουν με οίκημα δύο “πατωμάτων”, του οποίου ο όροφος λειτουργούσε ως πανδοχείο για ταξιδιώτες και το ισόγειο αποτελούσε στάβλο για τα ζώα τους.

Μια ομάδα παπυρικών εγγράφων του 6^{ου}-7^{ου} αι. αναφέρεται στην ύπαρξη *σταβλων* που λειτουργούσαν ως σταθμοί ανάπαυσης και ανεφοδιασμού ταξιδιωτών και ζώων μεταφοράς στο πλαίσιο του *όξέως δρόμου*, δηλαδή της ταχείας κυκλοφορίας οδού που χρησιμοποιούσαν για τις μετακινήσεις τους κρατικοί ταχυδρομικοί και άλλοι υπάλληλοι και αξιωματούχοι⁴¹⁴.

Σε *στάβλον* του *όξέως δρόμου* αναφέρεται η απόδειξη SB XVIII 14063 (19 Ιουν. 556 - Οξύρυγχος), σύμφωνα με την οποία ο *χορτοπαραλήμπτης* Φιλόξενος παρέλαβε δια μέσου των μοναχών του μοναστηριού του *ἄββα* Ανδρέα *σχοινί(ων) ἤτοι κρίκ(ων) / ζυγ(όν) ἐν ἡμισυ* (γρ. 3-4), *εἰς χρεῖ(αν) τῆς μηχ(ανῆς) τοῦ στάβλ(ου) / τοῦ ὀξέως δρόμο(υ)* (γρ. 2-3).

Ακόμη ένα έγγραφο που αναφέρεται σε λειτουργία *στάβλων* είναι η απόδειξη P.Oxy. XVI 2028 (6^{ου} αι. - Οξύρυγχος), σύμφωνα με την οποία ορισμένα χρηματικά ποσά δίνονται στον *τραπεζίτην* με προορισμό τα *στάβλα* του χωριού Τακόνα⁴¹⁵ του Οξύρυγχίτη νομού (γρ. 1-2: *ὑπὲρ τῶν στάβλ(ων) / Τακόνα*), όπου μάλλον τοποθετεῖτο εγκατάσταση που εξυπηρετούσε την κρατική ταχυδρομική υπηρεσία⁴¹⁶. Στη διαπί-

⁴¹³ B. Kramer, «P. Flor. I 15 + P. Prag. I 39. Miete zweier Zimmer», ZPE 77 (1989), σσ. 213-214.

⁴¹⁴ Προκ., *Ανέκδ.* 30, 3-5: [*Οἱ Ῥωμαίων αὐτοκράτορες*] *δημόσιον ὄξυν τινα πανταχόσε πεποιήνται δρόμον τρόπον τοιῶδε. Ἐς ἡμέρας ὀδὸν εὐζώνω ἀνδρὶ σταθμοῦς κατεστήσαντο, πῆ μὲν ὀκτώ, πῆ δὲ τούτων ἐλάσσους, οὐ μέντοι ἦσσαν ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον ἢ κατὰ πέντε. Ἴπποι δὲ ἴσταντο ἐς τεσσαράκοντα ἐν σταθμῶ ἐκάστω. Ἴπποκόμοι δὲ κατὰ λόγον τοῦ τῶν ἵππων μέτρου ἐτετάχατο ἐν πᾶσι σταθμοῖς.* Για τον ὄξυν δρόμον (λατ. *cursus velox*) βλ. A. Avramea, «Land and sea communications, fourth - fifteenth centuries», στο A. E. Laiou (επιμ.), *The economic history of Byzantium: From the seventh through the fifteenth century* (DOP 39), Washington 2002, σσ. 58-59. K. Belke, «Communications, roads and buildings», στο E. Jeffreys κ.ά. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, σ. 302. E. N. Luttwak, *The grand strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge - Massachusetts - London 2009, σ. 109.

⁴¹⁵ A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.* IV.4, σσ. 340-341, s. v. P. Pruneti, *I centri abitati dell'Ossirinichite*, σσ. 190-192.

⁴¹⁶ A. C. Johnson - L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic studies*, σσ. 163, 165.

στώση αυτή καταλήγω ύστερα από τη μελέτη άλλων παπυρικών εγγράφων⁴¹⁷, τα οποία αναφέρονται στην επαγγελματική δραστηριοποίηση *σταβλιτών*, δηλαδή υπαλλήλων που μεριμνούσαν για τη σωστή λειτουργία των *στάβλων*, στη συγκεκριμένη τοποθεσία⁴¹⁸.

Ο λογαριασμός *PSI VII 809* (6^{ου} αι. - Οξυρύγχος) αποτελεί μαρτυρία κατασκευής ενός *στάβλου*, αφού σύμφωνα με τη γρ. 3 του κειμένου ο *πλινθοφόρος* Στέφανος αμείβεται με το ποσό των 1.500 *μυριάδων δηναρίων* για τη μεταφορά *πλίνθων* στο εν λόγω *στάβλον* (γρ. 3: [Στε]φάνω πλινθοφόρος υπ(έρ) μεταφορᾶς πλίνθ(ων) εἰς τὸ στάβλ(ον) τοῦ δρώμου (δηναρίων) (μυριάδες) Αφ [leg. πλινθοφόρω, δρόμου]). Να σημειώσω ότι δεν είναι βέβαιο αν ο *δρόμος* του παπύρου αναφέρεται στον *ὄξυν δρόμον* της περιοχής της Οξυρύγχου, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσε το *στάβλον*.

Η απουσία αναφοράς του *ὄξέως δρόμου* στο *ἐπίσταλμα* του *παγάρχου* Φλάουιου Πεττήριος *SB VI 9232* (= *P.Mert.* II 100· 20 Οκτ. 669 - Αρσινοΐτης νομός) δεν εμπόδισε τον H. I. Bell⁴¹⁹ να υποστηρίξει με σιγουριά πως το έγγραφο αποτελεί μαρτυρία της λειτουργίας οργανωμένου κρατικού ταχυδρομικού συστήματος στην αραβική Αίγυπτο, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσαν οδικοί σταθμοί, όπως το *στάβλον* που καταγράφεται στον *πάπυρο* (γρ. 2). Με τη διαταγή αυτή ο *πάγαρχος* διατάζει τους κατοίκους του χωριού Στράτωνος να παράσχουν *Ἀβοῦ Νελη* [± ; τῶ / ἐ[π]ικ[ειμ] (ένω) τοῦ αὐτ(οῦ) στάβλου (γρ. 1-2) ποσότητες ἄλατος και παστών ψαριών (γρ. 3-4)⁴²⁰.

Ορισμένα παπυρικά έγγραφα του 6^{ου} αι. αναφέρονται σε λειτουργία *στάβλων* που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία μεγάλων ιδιωτικών κτημάτων. Ενώ όμως οι χώροι αυτοί φαίνεται πως αποτελούσαν ιδιοκτησία του εκάστοτε κτήματος, δεν είναι εύκολο να αποφανθούμε σχετικά με το αν ο *ὄξυν δρόμος*, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσαν, αποτελούσε οδό ταχείας κυκλοφορίας που εξυπηρετούσε αποκλειστικώς και μόνον τους υπαλλήλους του κτήματος, και όχι τμήμα του κρατικού οδικού δικτύου⁴²¹. Πάντως, η μελέτη των κειμένων που ακολουθεί, τα οποία αναφέρονται ρητῶς στην

⁴¹⁷ *P.Oxy.* VIII 1147 (6^{ου} αι.), γρ. 5. *P.Oxy.* XVI 1906 (6^{ου} αι.), γρ. 15, 23. *P.Oxy.* XVI 2021 (6^{ου} αι.), γρ. 11. *P.Oxy.* XXVII 2480 (6^{ου} αι.), γρ. 47. B. P. Grenfell - A. S. Hunt - H. I. Bell, *P.Oxy.* XVI 1906, σχόλ. στις γρ. 14-16 (σ. 135). E. G. Turner κ.ά., *P. Oxy.* XXVII 2428, σχόλ. στη γρ. 47 (σ. 199).

⁴¹⁸ Για τη λειτουργία πανδοχείων στην Τακόνα υπό το φως και άλλων παπυρικών εγγράφων, βλ. σσ. 334-338 της παρούσας εργασίας.

⁴¹⁹ H. I. Bell, «A requisitioning order for taxes in kind», *Aegyptus* 31 (1951), σ. 312.

⁴²⁰ Βλ. σχετικά Ε. Χουλιαρά-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο*, Α', I, σ. 281.

⁴²¹ Βλ. σχετικά A. C. Johnson - L. C. West, *ό. π.*, σσ. 163-166.

ύπαρξη *όξεος δρόμου* που ανήκε στα μεγάλα κτήματα, συνηγορεί υπέρ της πρώτης άποψης.

Από το συμβόλαιο *Chr.Wilck.* 438 (= *P.Oxy.* I 140· 26 Απρ. 550 - Οξύρυγχος) μαθαίνουμε πως ο *σταβλίτης* Αυρήλιος Σερήνος αναλαμβάνει το καθήκον της φροντίδας του *στάβλου* που βρίσκεται στη δικαιοδοσία του *κόμητος* Φλαύιου Σερήνου και που λειτουργεί παράλληλα στο πλαίσιο του *όξεος δρόμου* (γρ. 12-13: *ἐπὶ τῷ με χώραν σταβλίτου τοῦ αὐτοῦ όξεος δρόμου ὑπὲρ τοῦ οἴκ[ου τ]ῆς ὑμ[ῶν μεγαλο]πρ(επείας) / κατὰ ταύτην τὴν πόλ[ι]ν ἐκτελέσαι*). Ο Αυρήλιος Σερήνος υποχρεούται να φέρει εις πέρας τα καθήκοντά του ανελλιπώς και αόκνως (γρ. 15-17), ενώ πρόκειται να λαμβάνει ποσότητα σίτου ως *όψώνιον* για τον ίδιο και τους βοηθούς ιπποκόμους (γρ. 18-22).

Παρόμοιο είναι το περιεχόμενο του συμβολαίου *Chr.Mitt.* 352 (= *P.Oxy.* I 138· 610-611 - Οξύρυγχος), με το οποίο ο Ιωάννης, *πακτάριος* του *όξεος δρόμου* του *οἴκου* των Απίωνων (γρ. 8-10), δηλώνει πως αναλαμβάνει τη φροντίδα του *βαδιστικοῦ στάβλου* που ανήκει στο συγκεκριμένο κτήμα (γρ. 12-13: *βουλόμενος ἀντέχεσθαι καὶ τῆς χρείας τοῦ βαδιστικοῦ στάβλου τοῦ ἐνδόξου / ὑμῶν οἴκου μετὰ τὸν ὑπ' ἐμὲ όξυν δρόμον ἐπὶ ἓνα ἐνιαυτόν [ieg. τοῦ, όξεως δρόμου]*). Μεταξύ άλλων ο Ιωάννης οφείλει να παραχωρεί το *στάβλον* για οποιαδήποτε *γεουχικὴν χρείαν* (γρ. 21-28), ενώ είναι υπεύθυνος για την τροφοδοτήσή του με ζῶα μεταφοράς, ὅποτε οι ἄρχοντες του *οἴκου* το ζητήσουν (γρ. 28-33).

Παρόλο που στον εκτενή λογαριασμό *P.Oxy.* LV 3804 (566 - Οξύρυγχος) από το αρχείο του Απίωνος δεν γίνεται αναφορά στον *όξυν δρόμον*, το *βαδιστικὸν στάβλον* της στήλης X, γρ. 225 και 227 κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε χώρο στάθμευσης που λειτουργούσε στο πλαίσιό του. Συγκεκριμένα, 4 *νομίσματα* δαπανώνται για την αγορά ζώου προορισμένου για το *στάβλον* (γρ. 225: *ὑπὲρ τιμ(ῆς) ζώου α ἀγορασθ(έντος) π(αρά) Θεοδώρου πρ(ονοητοῦ) Ἀπελῆ εἰς χρείαν τοῦ βαδιστικοῦ στάβλου νο(μίσματα) δ*), ενώ 1 *νόμισμα* κοστίζει η ζωοτροφή των κτηνών του (γρ. 226-227: *ὑπὲρ τιμ(ῆς) χλωρ(οῦ) (ἄρουρ) . ἀγορασθ(εις) π(αρά) Ἀπολλῶ Λοσιῖ ἀπὸ Πακιὰκ εἰς τροφ(ᾶς) τῶν ζῴων τοῦ βαδιστικ(οῦ) / στάβλου*).

iv. *Αλλαγáι*

Σε ορισμένους παπύρους της βυζαντινής περιόδου μαρτυρείται ο όρος *ἀλλαγή* (λατ. *mutatio*,) που σύμφωνα με τον Ευστάθιο⁴²² λάμβανε τη σημασία του χώρου, στον οποίο οι ταξιδιώτες είχαν τη δυνατότητα να προβούν σε αλλαγή ζώων μεταφοράς και να αναπαυθούν για σύντομο χρονικό διάστημα⁴²³.

Άλλαγήν μεταξύ Αντιπατρίδος και Καισάρειας⁴²⁴ μνημονεύει ο συντάκτης του ομώνυμου αρχείου Θεοφάνης στον ταξιδιωτικό κατάλογο *P.Ryl. IV 627* (αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη), verso, στήλη II, γρ. 242-243: *ἀπὸ Αντιπατρίδος εἰς τὴν Ἀ[λλα]γήν <μίλ(ια)> ιζ / ἀπὸ τῆς Ἀλλαγῆς εἰς Κεσαρίαν (leg. Καισαρείαν) μ(ίλια) ιζ*⁴²⁵, στην οποία, ωστόσο, ίσως δεν διανυκτέρευσε κατά το ταξίδι του από την Ερμούπολη της Αιγύπτου προς την Αντιόχεια, αν κρίνουμε από τον συνολικό αριθμό των ημερών ταξιδιού και των μιλίων που έπρεπε να κάλυπταν ο ίδιος και η ομάδα του ανά ημέρα⁴²⁶. Να σημειώσουμε πως η ίδια *Άλλαγή* καταγράφεται από τον Θεοφάνη στο verso του *P.Ryl. IV 628*, γρ. 16-18: *[ι]δ ἀπὸ Λούγ[δα] εἰς Ἀντ[ιπατρίδα καὶ εἰς τὴν] / Ἀλλαγ(ήν) ἀ(πὸ) [Ἀντι]π(ατρίδος) [± ;] / ἀπὸ τῆς [Ἀλλαγῆ]ς εἰς Κε[σαρίαν], που αποτελεί πρόχειρο σημείωμα της διαδρομής από την Αίγυπτο στην Αντιόχεια.*

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της επιστροφής προς την Ερμούπολη ο Θεοφάνης και η ομάδα του φαίνεται πως επισκέφθηκαν εκ νέου την *Άλλαγήν* που καταγράφεται στα δύο προηγούμενα έγγραφα, όπως τουλάχιστον αποδεικνύει η καταγραφή της στον κατάλογο επιστροφής *P.Ryl. IV 630/637*, γρ. 385-386. Αυτή τη φορά οι ταξιδιώτες έκαναν στάση στον συγκεκριμένο σταθμό, όπου ξόδεψαν χρήματα για την αγορά *οἴνου* στο πλαίσιο μεσημεριανού γεύματος (γρ. 386: *[τιμ(ῆς)] οἴνου εἰς ἄριστ(ον) (δραχμαί) τ*).

Οι εκδότες⁴²⁷ των ταξιδιωτικών καταλόγων του Θεοφάνη ταυτίζουν την *Άλλαγήν* που καταγράφεται στα προηγούμενα έγγραφα με την *ἀλλαγήν Βητάρου*⁴²⁸ της γρ. 399

⁴²² Ευστ. Θεσσ., *Όμ. Ίλ.*, I, σχόλ. ad B 471 (σ. 391): *τοπικὸν ἐκεῖ διάστημα δηλοῖ ὁ σταθμὸς, ὡς εἴ τις εἴποι στάσιν ἢ μονὴν ἢ τὴν λεγομένην ἀλλαγῆν. Όμ. Ίλ.*, II, σχόλ. ad E 140 (σ. 41): *αἱ δὲ ἱστορίαι σταθμοὺς οἶδασι λέγειν καὶ τὰς ὀρισμένας εἴτ' οὖν τεταγμένας ἐνοδίου ἀναπαύλας τοῖς εἴτε ἵππευσι εἴτε πεζοδρόμοις, ἅς καὶ ἀλλαγὰς ἔλεγον τινες. Πρβλ. Κ.Α., Πράξ. Ἰωάν. 6, 3: ἐλθόντων οὖν αὐτῶν εἰς τὴν πρώτην ἀλλαγῆν, ὥρας ἀρίστου οὔσης, ἐδέοντο αὐτοῦ εὐψυχεῖν καὶ λαβόντα ἄρτον σὺν αὐτοῖς ἐσθίειν.*

⁴²³ Για τη σημασία αυτή στους παπύρους βλ. G. Husson, «L'hospitalité», σ. 170.

⁴²⁴ A. Calderini, *Diz.geogr.*, I.2, σ. 2, s. v. “Άλλαγή”.

⁴²⁵ C. H. Roberts - E. G. Turner, *P.Ryl. IV 627*, σχόλ. στο verso, στήλη II, γρ. 242 (σ. 124).

⁴²⁶ J. Matthews, *The journey of Theophanes*, σσ. 49-50, 56.

⁴²⁷ C. H. Roberts - E. G. Turner, *loc. cit.*

του *P.Ryl. IV 630/637*, στην οποία μάλιστα η ομάδα του Θεοφάνους δαπανεί αρκετά χρήματα για την αγορά καλής ποιότητας ψωμιού, *κιβαρίων*, δηλαδή κατώτερης ποιότητας αρτοπαρασκευασμάτων⁴²⁹ για τους δούλους, και ποσότητες κρέατος (γρ. 399-403: *έν τῆ / ἀλ[λ]αγ[ῆ] Βητάρου / ψωμίων κ[αθαρῶν] εἰς ἄριστι(ον) με/τὰ τῶν περι Ἐρμόδωρον (δραχμαὶ) τ / κιβαρ(ίων) τοῖς παιδίοις (δραχμαὶ) ω / κρέως λί(τραι) ς (δραχμαὶ) Ας*)⁴³⁰. Η πρόταση των εκδοτῶν περί ταύτισης των δύο *ἀλλαγῶν* δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί· μπορεί στο προσχέδιο του ταξιδιού της επιστροφῆς *P.Ryl. IV 638*, στήλη I, γρ. 16-17, ο μόνος καταγεγραμμένος σταθμός μεταξύ Καισάρειας και Αντιπατρίδος να είναι εκείνος του *Βητάρου* – μάλιστα χωρίς συνοδία του προσηγορικού *ἀλλαγῆ* –, ωστόσο σύμφωνα με τον *P.Ryl. IV 630/637*, γρ. 385 και 399, ο Θεοφάνης επισκέπτεται τους δύο σταθμούς με διαφορά μιας ημέρας.

Σε αντίθεση με τους ταξιδιωτικούς καταλόγους του αρχείου του Θεοφάνους, σύμφωνα με τους οποίους οι *ἀλλαγαὶ* εντοπίζονται σε περιοχές εκτός Αιγύπτου, τα έγγραφα που ακολουθούν αναφέρονται σε *ἀλλαγὰς* εντός των ορίων της χώρας του Νείλου. Τα εν λόγω κείμενα προέρχονται στο σύνολό τους από τον 7^ο-8^ο αιώνα και μαρτυρούν την ύπαρξη δημόσιων χώρων αλλαγῆς ζώων μεταφοράς και ανάπαυλας ταξιδιωτῶν, οι οποίοι λειτουργούσαν στο πλαίσιο του κρατικού ταχυδρομικού οδικού συστήματος της βυζαντινῆς και πρώιμης αραβικῆς Αιγύπτου.

Με την επιστολή *P.Ross.Georg. III 50* (613/628 - Αρσινοΐτης νομός) ο Αυρήλιος Κοσμάς, *σταβλίτης*⁴³¹ της *ἀλλαγῆς ἐποικίου Παντικοῦ* (γρ. 6)⁴³² ομολογεί στον *παγάρχην* της Αρσινόης Φλαύιο Θεοδωράκιο πως ἔλαβε την προβλεπόμενη ποσότητα *κριθῆς* που απαιτεῖτο για τη διατροφή των ζώων τῆς εν λόγω *ἀλλαγῆς*, τα οποία ο ίδιος εἶχε καθήκον να περιποιεῖται (γρ. 7-16). Ο Αυρήλιος Κοσμάς ἦταν υπεύθυνος για τη φροντίδα των ζώων της *ἀλλαγῆς*, τα οποία προφανῶς προσφέρονταν στους ταξιδιώτες σε αντικατάσταση εκείνων που οι ίδιοι χρησιμοποίησαν ως την ἀφίξή τους στην *ἀλλαγὴν* και τα οποία μάλλον ἐπέστρεφαν σε ἐπόμενη στάση τους εκεί κατά το ταξίδι του γυρισμού.

⁴²⁸ A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.*, II.1, s. v. “Βήταρον”.

⁴²⁹ E. Battaglia, ‘*Artos*’: *Il lessico della panificazione*, σσ. 98-99, s. v. “Ψωμίον καθαρόν”.

⁴³⁰ J. Matthews, *ό. π.*, σ. 70 και υποσημ. 22· σσ. 126-127 και υποσημ. 9.

⁴³¹ Πρόκειται για τον υπεύθυνο για τη φροντίδα των ζώων μεταφοράς, εργασίας ή αγώνων ενός κτήματος. *LSJ*, s. v.

⁴³² G. Zereteli, *P.Ross.Georg. III 50*, σχόλ. στη γρ. 6 (σσ. 209-210). A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.*, IV.1, σ. 45, s. v.

Να σημειώσω επίσης πως η *άλλαγή χωρίου Παντικοῦ* στον Αρσινοῖτη νομό μνημονεύεται σε άλλα δύο έγγραφα της ίδιας περιόδου. Σύμφωνα με την απόδειξη καταβολής χρημάτων για τον φόρο των *δημοσίων CPR VIII 73* (22 Δεκ. 694), γρ. 1-2, οι κάτοικοι του *χωρίου Παντικοῦ Ἀλλαγῆς* προέβησαν στην καταβολή 20 *νομισματίων* προς εξόφληση του παραπάνω φόρου. Από το άλλο μέρος, προβληματική είναι η ανάγνωση του *SPP XX 225* (= *SPP X 241*· 7^{ου}-8^{ου} αι.), καταλόγου καταβολής *μερισμοῦ* από *χωρία* του Φαγιούμ. Παρόλο που στη στήλη II, γρ. 8 του κειμένου η γραφή *χωρ(ίον) Παντ( ) Ἀλλαγα( )* δύσκολα μπορεί να δηλώνει περιοχή διαφορετική από εκείνη του *χωρίου Παντικοῦ*, η γραφή *Ἀλλαγα( )* προβληματίζει ως προς την ανάγνωσή της. Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη οικισμού σε τοποθεσία όπου λειτουργούσε οδικός σταθμός μάλλον οφείλεται στη διεύρυνση της οικιστικής ζώνης γύρω από το χάνι⁴³³.

Μια ομάδα παπυρικών εγγράφων αραβικής περιόδου από την Αφροδιτώ, στην πλειονότητά τους φορολογικοί λογαριασμοί, αναφέρεται σε *ἀλλαγές*, οι οποίες λειτουργούσαν στο πλαίσιο του δημόσιου ταχυδρομικού δικτύου του χαλιφάτου της Αιγύπτου, και των οποίων τα έξοδα καλύπτονταν από μέρος των εισπραχθέντων φόρων που οι κάτοικοι της περιοχής καλούνταν να καταβάλουν.

Η πιο συχνά μαρτυρημένη στα έγγραφα αυτά *άλλαγή* είναι εκείνη του *χωρίου Μουναχθη*⁴³⁴ της *παγαρχίας* Ανταίου, την οποία φαίνεται πως συντηρούσε χρηματικώς η Αφροδιτώ, ελλείπει παρόμοιου σταθμού στη δική της *παγαρχίαν*⁴³⁵. Σύμφωνα με την επιστολή *P.Lond. IV 1347* (10 Ιαν. 710) 10 και 1/2 *νομίσματα* πρόκειται να καλύψουν ορισμένες ανάγκες της *δρομικῆς ἀλλαγῆς χωρίου Μουναχθη* (γρ. 4), όπως αγορά *χλωροῦ χόρτου*, *σέλλας*, *χαλιναρίων*, *πασμαγανδίων*, αλλά και πληρωμή του μισθού του *ἵπποκόμου* και του *ἀρχισταβλίτου* (γρ. 14-16). Παροχή χρημάτων για την κάλυψη εξόδων της ίδιας *ἀλλαγῆς* μνημονεύουν οι φορολογικοί λογαριασμοί *P.Lond. IV 1414* (8^{ου} αι.), γρ. 307, *IV 1441* (30 Νοεμ. 706), γρ. 92, 93, *IV 1433* (19 Σεπτ. 707), γρ. 35, 378 και *IV 1434* (6 Σεπτ. 716), γρ. 42. Συχνά μάλιστα στα εν λόγω κείμενα μαρτυρείται εξειδίκευση της δαπάνης των εισπαραγμένων χρημάτων, όπως

⁴³³ Βλ. L. Casson, *ό. π.*, σ. 253.

⁴³⁴ Το *χωρίον* πρέπει να ταυτίζεται με την περιοχή *Μοναχθη*, *Μονεχθη* ή *Μονεχθέ*, που μαρτυρείται τόσο στα έγγραφα που παρατίθενται, όσο και σε μεταγενέστερα εκδομένους παπύρους. Βλ. A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr. Suppl.* 3ο, σ. 75, s. v. "Μονεχθέ".

⁴³⁵ H. I. Bell, *P.Lond. IV 1347*, εισαγ. σχόλ. (σ. 20).

κάλυψη δαπανών για την τροφή των ζώων και τον μισθό του *ἀρχισταβλίτου*⁴³⁶, ενώ στον *P.Lond.* IV 1433, γρ. 473 γίνεται λόγος για αγορά *χαλιναρίων*.

Πέρα από την *ἀλλαγὴν Μουναχθη*, ο φορολογικός λογαριασμός *P.Lond.* IV 1433 αναφέρεται στην *ἀλλαγὴν Βαβυλῶνος*⁴³⁷. Ἐτσι, 2 *νομίσματα* προορίζονται για την εν λόγω *ἀλλαγὴν* σύμφωνα με τη γρ. 110 του *P.Lond.* 1433, ενώ στη γρ. 161 του ίδιου παπύρου το ποσό που παρέχεται στον ταχυδρομικό σταθμό ανέρχεται σε 1 *νόμισμα*. 1 *νόμισμα* και άγνωστος αριθμός *ἀρταβῶν σίτου* προορίζονται για την *ἀλλαγὴν*, σύμφωνα με τη γρ. 209 του ίδιου λογαριασμού. Τέλος, με 2 *νομίσματα* τροφοδοτείται η *ἀλλαγὴ Βαβυλῶνος* σύμφωνα με τις γρ. 297 και 316 του *P.Lond.* IV 1433.

v. *Μοναί*

Η διαπίστωση πως ο όρος *μονή* λαμβάνει στους παπύρους τρεις κυρίως σημασίες, δηλαδή «μοναστήρι», «αγροτικό οίκημα» και «πανδοχείο»⁴³⁸, δυσχεραίνει κατά πολύ την ανεύρεση και μελέτη των κειμένων, στα οποία το εν λόγω όνομα μαρτυρείται με την τελευταία σημασία. Στις σελίδες που ακολουθούν επιχειρώ να συγκεντρώσω τα έγγραφα στα οποία η *μονή* κατά πάσα πιθανότητα ερμηνεύεται ως χώρος ξεκούρασης ταξιδιωτών.

Την παραπάνω σημασία πρέπει να λαμβάνει η *μονή* στους *P.Oxy.* LX 4087 και 4088 (4^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), οι οποίοι αποτελούν εκτενείς και λεπτομερείς λογαριασμούς της *μονῆς* του χωριού Τακόνα και πανδοχείου της Οξύρυγχου. Η μελέτη των αποσπασματικών αλλά εξαιρετικά ενδιαφερόντων αυτών λογαριασμών ρίχνει φως σε ζητήματα λειτουργίας των χώρων ανάπαυλας ταξιδιωτών, τα οποία κανένα άλλο παρόμοιου περιεχομένου έγγραφο δεν φωτίζει, όπως ο αριθμός των φιλοξενούμενων και των κτηνών μεταφοράς που κατέλυαν εκεί⁴³⁹, η ποσότητα των αγαθών που

⁴³⁶ *P.Lond.* IV 1414, γρ. 80: *λόγω τροφῆς ἀλόγου(ν) ἀλλαγῆς(ς) χω(ρίου) Μουναχθη(η) (κεράτια) ια δ'.* *P.Lond.* IV 1433, γρ. 107: *μισθ(οῦ) ἀρχ(ι)σταβλ(ίτου) ἀλλαγῆς(ς) χω(ρίου) Μουναχθη(η) νο(μίσματος),* γρ. 159: *όν(όματι) μισθ(οῦ) ἀρχ(ι)σταβλ(ίτου) ἀλλαγῆς(ς) χω(ρίου) Μουναχθη(η) (νομίσματος),* γρ. 292: *όν(όματι) μισθ(οῦ) ἀρχ(ι)σταβλ(ίτου) (καὶ) τροφῆς(ς) ἀλόγο(ν) ἀλλα[γ(ῆς)] Μουναχθη(η) νο(μίσματα) γ.* *P.Lond.* IV 1434, γρ. 245: *μέρους τρο(φῆς) ἀλόγου(ν) ἀλλαγῆς(ς) χω(ρίου) [Μουναχθη(η) ;].* *P.Lond.* IV 1435 (12 Δεκ. 716), γρ. 84: *τρο(φῆς) ἀλόγου(ν) ἀλλαγῆς(ς) χω(ρίου) Μουναχθη(η).*

⁴³⁷ A. Calderini (- S. Daris), *Diz.geogr.* II.1, σσ. 17-19, s. v. S. Daris, *Diz.geogr. Suppl.* 4o, σ. 45, s. v.

⁴³⁸ G. Husson, *OIKIA*, σσ. 173-175.

⁴³⁹ Ο αριθμός αυτός προσδιορίζεται από τις *ἀνώννας* και τα *κάπιτα*, δηλαδή τις μερίδες αγαθών που προορίζονταν για κάθε ταξιδιώτη ή ζώο αντιστοίχως, χωρίς βεβαίως να αποκλείεται το ενδεχόμενο

χρειάζονταν για τη διατροφή τους, ο τόπος προέλευσης και ο προορισμός των ταξιδιωτών, ακόμη και η ταυτοποίηση ορισμένων από αυτούς.

Ο πίνακας που ακολουθεί συνοψίζει σχηματικώς τις παραπάνω πληροφορίες⁴⁴⁰:

Για τον *P.Oxy. LX 4087*

Γραμμή	Αφετρία / προορισμός	Ομάδα ταξιδιωτών	Άννωναι (Άτομα)	Κάπιτα (Κτήνη)
2-4	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	-	δ	δ
5-7	»	-	ιε	-
8-10	»	-	κδ	κδ
11-13	»	πραιποσίτου θείου κουβίκλου	κ	κ
14-16	»	] κόμιτος	λ	λ
17-19	»	-	κη	λ
20-22	»	; τριβο]ύνου	κη	λ
23-25	»	-	[κ]	κδ
26-28	»	-	κδ	κδ
29-31	»	-	κ	κ
32-34	»	-	κ	κ
41-43	»	-	κδ	-
44-46	-	Γεμει[ν]ίου [	κ	κ
47-49	-	-	κη	-
50-52	-	-	ιη	-
62-64	-	-	λ	-
70-72	άνερχόμενοι είς Θηβαΐδα	παλ]ατίνου	λ	λ
73-75	άνερχόμενοι από [± 5] είς Θηβαΐδα	]αγεγους παλατίνου	κ	κ
76-78	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	Άπο]λλωνίου λαμ(προ-τάτου) τριβούνου	κδ	κδ
86-88	»	λ]αμ(προτάτου λ .. [	κ	κ
89-92	»	] κόμιτος	-	κη
93-95	»	κό]μιτος	λ	λ
	άνερχόμενοι είς			

κάποιος ταξιδιώτης ή ζώο να λάμβανε παραπάνω μερίδες. Βλ. R. Coles, στο R. A. Coles κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LX 4087-4088*, εισαγ. σχόλ. (σ. 192).

⁴⁴⁰ Οι γραμμές που παραλείπονται σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση, ώστε δεν παρέχουν παρά ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τις πληροφορίες που επιχειρούμε να αναδείξουμε.

96-98	Θηβαΐδα	-	κ	κ
99-101	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	-	λ	λ
102-104	»	-	λ	λ
105-108	άνερχόμενοι είς Θηβαΐδα	-	κδ	κδ
109-112	»	] κόμιτος	ιε	ιε
113-115	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	κόμ]ιτος	κδ	κδ
116-118	»	κό]μιτος	κη	κη
119-122	άνερχόμενοι από Χαλκηδόνας είς Θηβαΐδα	] λαμ(προτάτου) κόμι- τος	ιη	κ
126-128	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	-	κ	-
129-131	άνερχόμενοι είς Θηβαΐδα	-	κδ	-
132-134	»	-	λ	-
135-137	»	-	κη	-
141-143	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	-	κδ	-
149-151	»	-	κ(;	-
159-161	»	-	κη	κη
162-164	»	].....ς παλατίνου	κ	κδ
165-167	άνερχόμενοι είς Θηβαΐδα	-	ιη	ιη
168-170	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	]...[....]... κόμιτος	γβ	-
171-173	»	] κόμιτος	ιη	κ
174-176	»	] τριβούγου	ιε	ιε
177-179	άνερχόμενοι είς Θηβαΐδα	].....ιον λαμ(προτάτου) τριβο[ύ]γου	κ	κ
180-182	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	-	κδ	κδ
183-185	»	Διο]γυσίωνος λαμ(προτάτου) κόμιτος	ις	ις
186-188	άνερχόμενοι είς Θηβαΐδα	]..ρηγτί[ο]υ τριβ[ο]ύγου	-	-

Για τον *P.Oxy.* LX 4088

Γραμμή	Αφετηρία / προορισμός	Ομάδα ταξιδιωτών	Άνθωναί (Άτομα)	Κάπιτα (Κτήνη)
22-23	-	-	ιβ	ιβ
24-27	άνερχομένη εις Θηβαΐδα	φαμιλία Συριανοῦ πραι(ποσίτου)	ιβ	ιβ
28-32	κατερχομένη από Θηβαΐδος	φαμιλία Ρουφίνου σκουταρίου	ιδ	ιδ
33-36	»	φαμιλία Προσφόρου τριβούνου σκουταρ[ίων]	θ	ιβ
37-40	άνερχόμενοι εις Θηβαΐδα	παῖδες καὶ κτήνη Οὐαλεντίγου σκ[ου]ταρίου	ι	ιβ
41-44	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος	»	ι	ι<β>
45-49	-	φαμιλία Μαζίμ[ου] σκουταρ[ίου]	η	η
50-54	κατερχόμενοι από Θηβαΐδος εις Ἀντιόχιαν (sic)	»	η	η
55-60	ἐπανελθόντες από Ἀντιόχιαν (sic) άνερχόμενοι πρὸς τὸν διασημότατον δοῦκα Φλ(άουιον) Φιλικίσσιμον	πρόσωπα ἐπανελθόντα από Ἀντιόχιαν (sic) άνερχόμενα πρὸς τὸν διασημότατον δοῦκα Φλ(άουιον) Φιλικίσσιμον	ιδ	ιδ
64	άνερχόμενοι εις Θηβαΐδα	Ἰούνιος καὶ Κρησκέντιος	-	-
68	άνερχόμενοι (;)	οὔετρανοι	-	-
74	άμερχόμενοι εἰς	ὄφφικιάλιοι	-	-

Αν θέλαμε να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το περιεχόμενο των δύο λογαριασμών, διαπιστώνουμε πως ο αριθμός των κτηνών που καταγράφονται στα δύο έγγραφα είναι τις περισσότερες φορές ίσος με εκείνον των ταξιδιωτών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις είναι λίγο μεγαλύτερος. Ο αριθμός των φιλοξενούμενων στη μονήν Τακόνα, οι οποίοι φτάνουν τους 52 (*P.Oxy.* LX 4087, γρ. 168-170) ή ακόμη και τους 90, στην περίπτωση φιλοξενίας δύο διαφορετικών ομάδων ταξιδιωτών στην ίδια μονήν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα (γρ. 168-170, 177-179),

αποδεικνύει αφενός τη χωρητικότητα του πανδοχείου, αφετέρου την επισκεψιμότητά του⁴⁴¹.

Από τη μελέτη των σωζόμενων τμημάτων των παραπάνω λογαριασμών διαπιστώνουμε επίσης ότι οι ομάδες των ταξιδιωτών που χρησιμοποιούν ως κατάλυμα τη *μονή* της Τακόνα και την πόλη της Οξυρύγχου αποτελούν όλες ανεξαιρέτως ομάδες στρατού, αν κρίνουμε από τους αξιωματούχους που μνημονεύονται ως επικεφαλής τους (*τριβοῦνοι, παλατίνοι, πραιπόσιτοι, κόμιτες, σκουτάριοι* και *βετεράνοι*). Μια τέτοια διαπίστωση προβληματίζει αρκετά για το αν τελικώς η *μονή* της Τακόνα λειτουργούσε αποκλειστικώς ως στρατιωτικός σταθμός ή αν αποτελούσε πανδοχείο στο πλαίσιο του κρατικού ταχυδρομικού δικτύου, όπως προκύπτει από την απόδειξη *P.Oxy. XVI 2028* (6^{ου} αι.). Δεν αποκλείεται, βεβαίως, το πανδοχείο της Τακόνα να αποτελούσε χώρο φιλοξενίας στρατευμένων και μη ταξιδιωτών, ενώ πιθανή είναι η υπόθεση η *μονή* να λειτουργούσε αρχικά (4^ο αι.) ως στρατιωτικό κατάλυμα και σε ύστερη περίοδο (6^ο αι.) ως κρατικός ταχυδρομικός σταθμός.

Να σημειώσουμε επίσης πως η *μονή* Τακόνα μνημονεύεται και στην αίτηση *P.Oxy. LXV 4492* (ca. 311-312 μ.Χ. - Οξύρυγχος), την οποία αποστέλλει ο *χωματεπεϊκτής* Αυρήλιος Διογένης προς τον *ἐπαρχον* της Αιγύπτου Αυρήλιο Αμμώνιο σχετικά με την επίβλεψη των αρδευτικών καναλιών του Κυνοπολίτη νομού. Η αποσπασματική κατάσταση στην οποία σώζεται η γρ. 8 (± 8 J) ..... *μονή Τακόνα τυγχάνει δι' ἧς συνεχέστερον* [ ] δυσχεραίνει τη συναγωγή συμπερασμάτων όσον αφορά στη σχέση της εν λόγω *μονής* με τον Κυνοπολίτη νομό⁴⁴².

Τη σημασία του πανδοχείου λαμβάνει ο όρος *μονή* και στον *P.Ryl. IV 630/637*, από το αρχείο του Θεοφάνους, όπου στη γρ. 463 ο συντάκτης του καταλόγου γράφει *τῆς β μονᾶς (δραχμαί) Ασ.* Μετά τις 10 του μηνός Μεσορή, οπότε η ταξιδιωτική ομάδα του Θεοφάνους προμηθεύθηκε αρκετά μεγάλη ποσότητα αγαθών κατά τη στάση της στα Ρινοκούλουρα (γρ. 455-462), προέβη σε δαπάνη χρημάτων για την αγορά άλλων προϊόντων στον δρόμο για το δεύτερο πανδοχείο⁴⁴³.

Παρόλο που η ερμηνεία της *μονής* Ισίου που καταγράφεται στην απόδειξη παραλαβής *ἀχύρου O.Oslo 22* (9 Νοεμ. 296 μ.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 2-3 ως καταλύματος προσκυνητών σε γειτονικό ιερό της Ίσιδας ή πανδοχείου ταξιδιωτών, περιπλανώμενων στρατιωτών ή αξιωματούχων είναι δελεαστική, σύμφωνα με τον εκδότη τού

⁴⁴¹ R. Coles, *ό. π.*, σ. 193.

⁴⁴² R. A. Coles, στο M. W. Haslam κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXV 4492*, εισαγ. σχόλ. (σ. 189).

⁴⁴³ J. Matthews, *The journey of Theophanes*, σσ. 127-128.

κειμένου⁴⁴⁴ η *μονή* Ισίου μάλλον αποτελεί τοποθεσία παραλαβής αγαθών της *άννῶνα*, όπως υποδεικνύει η αναφορά τόσο στον *ἐπιμελητὴν ἀχύρου* (γρ. 5), όσο και στο *ναῦλον* (γρ. 6).

Παρομοίως ερμηνεύει ο L. Amundsen⁴⁴⁵ την αναφορά της ίδιας *μονῆς* στην απόδειξη παραλαβής ξύλων *O.Mich. I 257* (7 Νοεμ. 309 μ.Χ. - Καρανίς), σύμφωνα με την οποία ο Αυρήλιος Νειλίων, *ἀποδ(έκτης) / ξύλων ἀρτοκο(πίου)*⁴⁴⁶ *μον(ῆς) / Ἰσίου* (γρ. 1-3), παραδίδει στους Αυρήλιους Αφροδίσιο, Ἡρώνα και Σαραπίωνα τρεις *γόμους ξύλου* (γρ. 6). Η λειτουργία *ἀρτοκοπίου*, δηλαδή χώρου παρασκευής ψωμιού, στη *μονήν* Ισίου προφανώς υποδηλώνει οργανωμένη λειτουργία του συγκεκριμένου σταθμού.

Η καταγραφή του όρου *μονή* σε δύο όστρακα του 3^{ου} αι. μ.Χ. που σχετίζονται με μεταφορά *ἀχύρου* και *ξύλου* θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι και οι συγκεκριμένες *μοναὶ* αποτελούσαν σταθμούς φόρτωσης αγαθών της *άννῶνα*. Σύμφωνα λοιπόν με την απόδειξη *O.Mich. I 177* (17 Νοεμ. 297 μ.Χ. - Καρανίς) ο *ἐπιμελητὴς ἀχύρου* Αυρήλιος Διονάς ομολογεί πως προέβη σε παραλαβή μιας *σαργάνης* (καλαθίου) *ἀχύρου* από τον Αραβικό, παραλαβή που έλαβε χώρα *ἐν τῇ μονῇ Ἀκανθῶνος* (γρ. 4). Σε μεταφορά ξύλου προς άγνωστη *μονήν* αναφέρεται και το όστρακο *SB VI 9006* (= *O.Mich. II 356*· 3^{ου} αι. μ.Χ. - Καρανίς), το οποίο αποτελεί κατάλογο επιτεταγμένων με το καθήκον της μεταφοράς ξύλου προς τη *μονήν* εργαζομένων (γρ. 1-2: *οὶ ἀπελθοτες* [leg. *ἀπελθόντες*] *ὑπὸ ξύλου εἰς τὴν μονήν*). Παρόλο που ο τόπος προέλευσης (Καρανίς) του συγκεκριμένου οστράκου ταυτίζεται με εκείνον του *O.Mich. I 257*, δεν είναι εύκολο να συμπεράνουμε αν με τον όρο *μονή* ο συντάκτης του *SB VI 9006* αναφέρεται στη *μονήν* Ισίου.

vi. Ὀσπίτια

Αρκετά προβληματική είναι η ερμηνεία του όρου *ὀσπίτιον*, εξελληνισμένη μορφή της λατινικής λέξης *hospitium*. Ο λατινικός όρος μαρτυρείται στην πινακίδα *T.Vindol. II 156*, σύμφωνα με την οποία ο *medicus Marcus* επιβλέπει την κατασκευή του εν λόγω χώρου, το οποίο ίσως αποτελεί κέντρο ανάπαυσης ή και νοσηλείας των στρατιωτών του ρωμαϊκού οχυρού της *Vindolanda*.

⁴⁴⁴ L. Amundsen, *O.Oslo* 22, σσ. 63-64.

⁴⁴⁵ L. Amundsen, *ό. π.*, σ. 63.

⁴⁴⁶ Διορθωμένη γραφή, αντί του *ἀρτεκο(πίου)* του εκδότη. Βλ. *BL III*, σ. 263.

Ως ίδρυμα φιλοξενίας ταξιδιωτών ερμηνεύεται το *όσπίτιον* του *P.Vind.Worp* 15, γρ. 7: *Ἀπόδ(ος) εἰς τὸ ὄσπίτι(ον) [ ] τοῦ Φοιβάμμων(ος)*. Το διαφωτιστικό σχόλιο του K. A. Worp⁴⁴⁷ στην έκδοση του κειμένου, ότι ο ὅρος *όσπίτιον* δεν απαντά σε άλλο κείμενο με τη σημασία του μοναστηριού, αλλά αντιθέτως λαμβάνει κάποτε τη σημασία του χώρου φιλοξενίας⁴⁴⁸, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το *όσπίτιον* του κειμένου μάλλον δεν αναφέρεται στο κατά τα άλλα περίφημο κατά την περίοδο εκείνη μοναστήρι του αγίου Φοιβάμμωνος⁴⁴⁹ (εικ. 6, σ. 234), αλλά σε χώρο φιλοξενίας⁴⁵⁰, ο οποίος μάλιστα δεν αποκλείεται να βρισκόταν στη δικαιοδοσία του μοναστηριού. Το έγγραφο, που σχετίζεται με διάφορες ιδιωτικές υποθέσεις του συντάκτη, όπως το πάστωμα ενός προβάτου (γρ. 1: *ἐν μέγα πρόβατον ἔσφαζ[α καὶ ἔπ]εμψα ἵν' ἀλίση αὐτὸ ἢ κυρ<ί>α μου*)⁴⁵¹, αποτελεί επιστολή ἀγνωστου αποστολέα προς το *όσπίτιον* του Φοιβάμμωνος, για τη σχέση του με το οποίο μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν.

Παρόμοια είναι η δυσκολία ακριβούς προσδιορισμού του χαρακτήρα της διοίκησης των *όσπιδίων* (= *όσπιτίων*) που μνημονεύονται στον *P.Apoll.* 46, επίσημο έγγραφο εγγυήσεως για την απόδοση οφειλόμενων εισφορών από μέρους ενός ἀγνωστου ἀνδρα και της συζύγου του. Ο συντάκτης του εγγράφου Πεσύνθιος ἔλαβε εντολή από τον *τοποτηρητήν* της πόλης να συγκεντρώσει τους εγγυητές ὥστε να προχωρήσει η διαδικασία της εγγυήσεως, ενώ καθ' ὑπόδειξη του *παγάρχου* ανέλαβε την υποχρέωση να μιλήσει με τον ἀγνωστο οφειλέτη και τη γυναίκα του για ζητήματα σχετικά με τα *όσπίτια*, χωρίς ὡστόσο να ἔχει λάβει επίσημη ἀπάντηση από τους τελευταίους (γρ. 6-

⁴⁴⁷ K. A. Worp, *P.Vind.Worp* 15, σχόλ. στη γρ. 7 (σ. 140).

⁴⁴⁸ *P.Abinn* 22 (= *P.Lond.* II 244 [σ. 304]: 351 μ.Χ. - Αρσινοΐτης νομός), γρ. 8-9, 12-13. *P.Lips.* I 40 (= *CPL Annexe* 10· ca. 381 μ.Χ. - Ερμούπολη), γρ. 18. *SB XX* 15175 (6^{ου} αι. - Ερμοπολίτης νομός), γρ. 11. *P.Bas.* 19 (6^{ου}-7^{ου} αι.), γρ. 2-3. *P.Vind.Worp.* 15 (6^{ου}-7^{ου} αι.), γρ. 7. *P.Laur.* II 48 (7^{ου} αι.), γρ. 5. *P.Apoll.Ano* 46 (703-715), γρ. 7. T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets*, σσ. 11-14. S. Daris, *Il lessico latino*, σ. 80. G. Husson, *OIKIA*, σσ. 217-218, s. v. "Όσπίτιον".

⁴⁴⁹ A. Papaconstantinou, *ό. π.*, σσ. 204-214.

⁴⁵⁰ K. Μέντζου-Μειμάρη, *ό. π.*, σ. 306. G. Husson, *ό. π.*, σ. 218.

⁴⁵¹ Για την κατανάλωση αρνίσιου κρέατος στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο και για την ταριχεία (πάστωμα) ως τρόπο συντήρησής του βλ. Φ. Ι. Κουκουλέ, «Βυζαντινῶν τροφαὶ καὶ ποτά», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), σσ. 22-25, 36-40. A. Dalby, *Food in the Ancient World, from A to Z*, σ. 300, s. v. "Sheep". M. Crünbart, «Store in a cool and dry place: perishable goods and their preservation in Byzantium», στο L. Brubaker - K. Linardou (επιμ.), *Eat, drink, and be merry (Luke 12:19). Food and wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine studies in honour of Professor A. A. M. Bryer* (Society for the Promotion of Byzantine Studies 13), Birmingham 2007, σσ.45-48. Μ. Χρόνη, *Η πανίδα στην διατροφή και στην ιατρική στο Βυζάντιο* (διδ. διατρ.) (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων), Αθήναι 2012, σσ. 103-113, 141-149.

7: Πρὸς ὃ δὲ ἐκελεύσατέ μοι ἵνα συνέλθω αὐτοῖς / εἴτε περὶ τῶν ὀσπιδίων εἴτε περὶ ἐκάστου πράγματος, οὐκ ἠνέσχετο ποιῆσαί μοι ἀπόκρισιν ἕως τῆς σήμερον). Παρόλο όμως που ο R. Rémondon⁴⁵² στην έκδοση του θεωρεί βέβαιη την ταύτιση των ὀσπιδίων με τα υπόλοιπα ευαγή νοσηλευτικά ιδρύματα, ωστόσο από το περιεχόμενο του κειμένου δεν είναι πολύ σαφές αν ο εν λόγω ὀρος αναφέρεται σε *riae causae* της περιοχής.

ε) Συμπεράσματα

Η ενότητα την οποία αφιέρωσα στη μελέτη των πατύρων, οστράκων και επιγραφών που αναφέρονται στη λειτουργία χώρων θεραπείας και νοσηλείας αναξιοπαθούντων στην πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο ολοκληρώθηκε με την ύπαρξη ενός σύντομου κεφαλαίου, στο οποίο συγκεντρώσαμε τα – αρκετά τον αριθμό – κείμενα που μνημονεύουν χώρους ανάπαυλας, διαμονής και ανεφοδιασμού ταξιδιωτών και οδοιπόρων.

Στις σελίδες του παρόντος υποκεφαλαίου μελέτησα πατύρους και επιγραφές που μαρτυρούν εξασφάλιση καταλύματος στις πτολεμαϊκές, ρωμαϊκές και βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις, είτε μέσω επίταξης ιδιωτικών οικιών ή τμημάτων τους, είτε μέσω ίδρυσης κτηρίων κατ' αποκλειστικότητα προορισμένων για τη διαμονή στρατιωτών. Εξέτασα επίσης πατύρους που μνημονεύουν διάφορους χώρους φιλοξενίας ταξιδιωτών και οδοιπόρων, όπως *καπηλεία*, *ταβέρνια*, *στάβλα*, *άλλαγας*, *μονάς* και *ὀσπίτια*, των οποίων οι παρεχόμενες υπηρεσίες φαίνεται πως δεν διέφεραν σημαντικά. Ιδιαίτερη, τέλος, δυσκολία αντιμετώπισα κατά τη μελέτη των παπυρικών εγγράφων που κάνουν λόγο για τις *ξενίας*, κυρίως εξαιτίας της διττής σημασίας του ὀρου («φιλοξενία» και «χώρος φιλοξενίας»). Απώτερος σκοπός της μελέτης ήταν να διαπιστώσω ποιοι από τους χώρους αυτούς αποτελούσαν ιδιωτικά καταστήματα φιλοξενίας και ποιοι δημόσια κτήρια, τα οποία οι αρχές του τόπου παραχωρούσαν προς περιστασιακή κατοίκηση ταξιδιωτών, κυρίως υπαλλήλων του κράτους και αξιωματούχων.

Διαπίστωσα λοιπόν πως μια περίπτωση κρατικής μέριμνας για οργανωμένη φιλοξενία συγκεκριμένων επαγγελματικών ομάδων στην Αίγυπτο αποτελούσε η από μέρους του βασιλιά ή αρμόδιων αξιωματούχων παραχώρηση *σταθμῶν* και *καταλυμάτων* σε στρατιώτες, κρατικούς υπαλλήλους, γεωργούς και τεχνίτες του βασιλικού μονοπωλίου της πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Η αποκλειστική ιδιοκτησία των χώρων

⁴⁵² R. Rémondon, *P. Apoll. Ano* 46, σχόλ. στη γρ. 7 (σ. 117).

αυτών ανήκε στον βασιλιά, όπως ρητώς δηλώνεται σε ορισμένα από τα αρκετά σχετικά με την πρακτική της *σταθμοδοσίας* βασιλικά διατάγματα, των οποίων η ύπαρξη μαρτυρεί τις προσπάθειες των Πτολεμαίων να διευθετήσουν προβλήματα παράτυπης οικειοποίησης των χώρων από επίδοξους καταπατητές. Παράλληλα, η ισχύς των νομοθετημάτων αυτών απέτρεπε τους κατόχους των *σταθμών* από την εξασφάλιση κερδών προερχόμενων από πώληση, ενοικίαση, εκχώρηση ή υποθήκη των χώρων, ακόμη και από κληροδότησή τους στους απογόνους τους, απαγορεύσεις βεβαίως που αργότερα έγιναν περισσότερο ελαστικές.

Η πρακτική της παραχώρησης *σταθμών* και *καταλυμάτων* στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο φαίνεται πως συνεχίσθηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν παπυρικά έγγραφα, όστρακα και επιγραφές που αναφέρονται σε εξασφάλιση χώρων διαμονής στρατιωτών στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο.

Στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο μόνον οι στρατιωτικές δυνάμεις είχαν το πλεονέκτημα παροχής στέγης, η οποία έλαβε αρχικώς τη μορφή της εξ αδιαιρέτου κατοχής οικιών κατοίκων της χώρας, που παραχωρούσαν το ήμισυ τμήμα των σπιτιών τους (*μητᾶτον*) ύστερα από υπόδειξη των αρμόδιων για τη μισθοτροφοδοσία των ρωμαϊκών και βυζαντινών στρατιωτικών δυνάμεων υπαλλήλων (*μητατόρων*) (*O.Douch* I 1 και II 144). Όπως ήταν φυσικό, και στην περίπτωση της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου τα παράπονα που εξέφραζαν κατά καιρούς οι παραχωρούντες τις οικίες τους περί οικειοποίησης της ιδιοκτησίας τους από τους φιλοξενούμενους στρατιώτες, βανδαλισμούς και άσχημη συμπεριφορά προς αυτούς (*P.Oxy.* LXVII 4628, *P.Herm.* 17), ανάγκασαν ορισμένους αυτοκράτορες αλλά και επάρχους της Αιγύπτου να προβούν σε έκδοση διαταγμάτων, με τα οποία προσπάθησαν να περιορίσουν την κατάχρηση του δικαιώματος του στρατού να χρησιμοποιεί ως κατάλυμα τις ιδιωτικές οικίες των κατοίκων (*SB* I 3924, *PSI* V 446, *Chr.Wilck.* 439).

Τα ρωμαϊκά και βυζαντινά *μητᾶτα* ανήκαν στο κράτος, ενώ οι κάτοχοί τους στρατιώτες τα εκμεταλλεύονταν προς περιστασιακή κατοίκηση, όταν οι ρωμαϊκές λεγεώνες ήταν εγκατεστημένες σε συγκεκριμένη περιοχή. Διαφορετικά, όμως, από την παραχώρηση του δικαιώματος σε *κληρούχους* και άλλους *σταθμοδοθέντας* να εκποιούν ή να κληροδοτούν σε απογόνους τους τούς παραχωρηθέντες από το πτολεμαϊκό κράτος *σταθμούς*, η ρωμαϊκή διοικητική μηχανή δεν παραχώρησε παρόμοια δικαιώματα σε στρατιώτες. Αντιθέτως, προσπάθεια για εξασφάλιση στρατιωτικών καταλυμάτων πέρα από την επίταξη ιδιωτικών οικιών γίνεται στη βυζαντινή Αίγυπτο, οπότε μαρτυρείται ίδρυση και λειτουργία δημόσιων χώρων που προορίζο-

νταν αποκλειστικά για τη φιλοξενία των στρατιωτικών δυνάμεων (*PSI* III 175, *P.Iand.* II 17, *I.Thèbes* 196).

Εξαίρεση στον κανόνα της παραχώρησης *μητάτων* σε Ρωμαίους και Βυζαντινούς στρατιώτες θα μπορούσε να αποτελέσει ο *P.Cair.Masp.* I 67002, σύμφωνα με τον οποίο το καταγεγραμμένο *οίκητήριο* πρόκειται να λειτουργήσει ως χώρος διαμονής και άσκησης των καθηκόντων του διοικητή της Αφροδίτης κόμης. Στην ίδια κατηγορία κτηρίων προορισμένων για φιλοξενία διοικητικού υπαλλήλου πρέπει να ανήκει η *ξενία* στην οποία διέμενε *προνοητής* στην κόμη Θμοινεψώβθι, σύμφωνα με τον *P.Oxy.* XVI 1853.

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η παραχώρηση χώρων διαμονής σε εμπόρους και χειρώνακτες από το πτολεμαϊκό κράτος αποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, πως πέρα από την οικονομική ενίσχυση των υπηκόων εκείνων, οι οποίοι μεριμνούσαν για την ασφάλεια του κράτους (*κληροῦχοι* στρατιώτες και οι *ιπείς*), επιδίωξη των Πτολεμαίων ήταν η βελτιστοποίηση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των εργαζομένων, των οποίων η εργασία ενίσχυε την εύρυθμη διοίκηση και οικονομία του κράτους. Η επιδίωξη αυτή αποκαλύπτει τον συγκεντρωτισμό που χαρακτήριζε την πτολεμαϊκή κρατική διοίκηση, συγκεντρωτισμός που δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής ή της βυζαντινής διοίκησης, οι οποίες, ενδιαφερόμενες κυρίως για την εξασφάλιση ειρήνης στο εσωτερικό της επαρχίας, επεδίωξαν την εξασφάλιση κατοικίας πρωτίστως σε στρατιώτες.

Αρκετά προβληματικός είναι ο ακριβής προσδιορισμός της φύσης των καταγεγραμμένων σε παπύρους και όστρακα πανδοχείων και εστιατορίων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Συγκεκριμένα, ενώ χώροι ανάπαυλας οδοιπόρων, όπως τα *καπηλεία* και οι *ταβέρναι*, αποτελούσαν μάλλον ιδιόκτητους χώρους, των οποίων οι κάτοχοι τους εκμεταλλεύονταν ως καταστήματα φιλοξενίας ταξιδιωτών, παρόμοιας φύσεως χώροι, όπως *στάβλα*, *άλλαγαί* και *μοναί*, μαρτυρούνται στους παπύρους ως δημόσιοι χώροι ανάπαυλας κρατικών ταχυδρομικών υπαλλήλων, περιοδούντων αξιωματούχων ή ακόμη και σταθμούς όπου εκτελούνταν εκφορτώσεις αγαθών τροφοδοσίας.

Ενώ ο όρος *καπηλείον* μαρτυρείται σε κείμενα τόσο της πτολεμαϊκής όσο και της ρωμαϊκής περιόδου, στα οποία λαμβάνει τη σημασία του εστιατορίου - ταβέρνας (*P.Col.Zen.* II 83, *P.Lond.* VII 2049, *P.Tebt.* I 230, *Chr.Mitt.* 46, *Sel.Pap.* II 356, *SPP* VIII 763, *SB* X 10465), ο όρος *ταβέρνα*, και συγκεκριμένα το υποκοριστικό *ταβέρνιον*, μνημονεύεται σε παπυρικά έγγραφα ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου.

Από τη μελέτη των κειμένων αυτών συμπεραίνουμε πως οι *ταβέρναι* και τα *ταβέρνια* λαμβάνουν, εκτός από τη σημασία του χώρου διανυκτέρευσης και εστίασης ταξιδιωτών, και αυτή του εμπορικού καταστήματος. Διαπιστώνουμε μάλιστα πως την πρώτη σημασία λαμβάνει ο όρος *ταβέρνιον* σε ταξιδιωτικούς λογαριασμούς του αρχείου του Θεοφάνους (*P.Ryl.* IV 627, 630), ενώ τη δεύτερη ο όρος *taberna* σε παπυρικά κείμενα που αφορούν στην αστική ζωή της Ραβέννα (*Chr. Wilck.* 463, *ChLA* XIII 564). Να επισημάνουμε βεβαίως ότι τα εν λόγω παπυρικά έγγραφα αναφέρονται στην ύπαρξη *ταβερνῶν* και *ταβερνίων* σε περιοχές εκτός Αιγύπτου, διαπίστωση που σε καμία περίπτωση δεν αποκλείει τη λειτουργία παρόμοιων χώρων εντός των συνόρων της χώρας του Νείλου.

Δεν είναι λίγα τα παπυρικά έγγραφα και όστρακα ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου που αναφέρονται σε δημόσιους χώρους διαμονής ταξιδιωτών, οι οποίοι λειτουργούσαν στο πλαίσιο του κρατικού ταχυδρομικού οδικού δικτύου και που χρησιμοποιούνταν κυρίως ως καταλύματα ανάπαυσης κρατικών υπαλλήλων και αξιωματούχων (*SB* XVIII 14063, *PSI* VII 809, *SB* VI 9232). Έχουμε μάλιστα την τύχη τα κείμενα αυτά να παρέχουν πληροφορίες για σταθμούς συγκεκριμένων περιοχών της αιγυπτιακής ενδοχώρας, όπως τα *στάβλα* και οι *μοναί* της Τακόνα (*P.Oxy.* XVI 2021, LX 4087 και 4088, LXV 4492), η *άλλαγή χωρίου / έποικίου Παντικοῦ* (*P.Ross.Georg.* III 50, *CPR* VIII 73, *SPP* XX 225) και *άλλαγή - μητᾶτον Πιναράχθεως* (*P.Oxy.* XVI 2862, 1863, *P.Ross.Georg.* III 17) ή οι *άλλαγαί* στα περίχωρα της αραβικής Αφροδιτώσ (*P.Lond.* IV 1347, 1414, 1423, 1434).

Επιπλέον, δημόσιος μάλλον ήταν ο χαρακτήρας των *καταλυμάτων* του ναϊκού συγκροτήματος του Σαραπείου της Μέμφιδας, όπου κατέλυαν προσκυνητές (*UPZ* I 12, 62, 120, 122), ενώ ως δημόσιοι χώροι θα μπορούσαν να ερμηνευθούν οι *μοναί* οι οποίες αποτελούσαν σημεία εκφόρτωσης αγαθών της *άννῶνα*, σύμφωνα με τα όστρακα *O.Oslo* 22, *O.Mich.* I 177, 257 και *SB* VI 9006.

Τα παπυρικά κείμενα αποδεικνύονται εύλωτοι μάρτυρες ακόμη και για την ύπαρξη κύριου οδικού δικτύου που λειτουργούσε στο πλαίσιο των μεγάλων κτημάτων της βυζαντινής Αιγύπτου και εξυπηρετούσε τις ανάγκες των υπαλλήλων τους. Μόνο με βάση την παραπάνω ερμηνεία μπορούμε να αιτιολογήσουμε την ύπαρξη *στάβλων* ανάπαυσης και ανεφοδιασμού εντός της περιοχής δικαιοδοσίας των μεγάλων κτημάτων, όπως αποκαλύπτουν παπυρικά κείμενα που χρονολογούνται από τη βυζαντινή περίοδο (*Chr. Wilck.* 438, *Chr. Mitt.* 352, *P.Oxy.* LV 3804).

Υπάρχουν βεβαίως και έγγραφα στα οποία ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας των καταγεγραμμένων πανδοχείων δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια. Παρόλο που το *όσπίτιον* Φοιβάμμωνος (*P.Vind.Worp* 15), που κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε ξενώνα, ιδιοκτησία του ομώνυμου μοναστηριού στις Θήβες, ο χαρακτήρας των *όσπιδίων* του *P.Apoll.* 46 δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια.

Από το άλλο μέρος, σταθμοί όπως η *μονή* κοντά στα Ρινοκούλουρα, η *άλλαγή* μεταξύ Αντιπατρίδος και Καισάρειας ή η *άλλαγή Βητάρου*, μεταξύ Αιγύπτου και Αντιόχειας, που καταγράφονται στους ταξιδιωτικούς καταλόγους του Θεοφάνη (*P.Ryl.* IV 627, 628, 630/637, 638), θα μπορούσαν να αποτελούν είτε σταθμούς του κεντρικού οδικού δικτύου της αυτοκρατορίας είτε ιδιωτικά καταστήματα φιλοξενίας, τα οποία επισκέπτονταν караβάνια που διέσχισαν την Αίγυπτο με προορισμό τη Συρία. Ανάλογο προβληματισμό προκαλεί και η καταγραφή *στάβλων* σε ορισμένα εξαιρετικώς λακωνικά παπυρικά κείμενα και όστρακα της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου (*O.Did.* 91, *CPR* VI 49, *P.Vind.Sijp.* 20, *SB* XX 15008).

Δεν είναι λίγα τα παπυρικά κείμενα που μνημονεύουν *ξενίας* ως δωμάτια ιδιωτικών οικιών ή ακόμη και ως οικίες, των οποίων οι ιδιοκτήτες παραχωρούσαν σε οικεία τους πρόσωπα με σκοπό την περιστασιακή διαμονή τους (*P.Brem.* 15, *PSI* I 50, *P.Prag.Varcl* n. s. 1, 4, 6, *SB* XX 14197, *P.Tiberianus* 8). Η περίπτωση των *ξενιών*, βεβαίως, είναι αρκετά ιδιαίζουσα, αφού υπάρχουν πάπυροι στους οποίους ο όρος αναφέρεται μεν σε κτήριο, χωρίς ωστόσο περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τη φύση του (*Chr.Mitt.* 91, *P.Tebt.* II 335), ενώ σε αρκετά κείμενα καθίσταται δύσκολο να προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια αν ο όρος *ξενία* αναφέρεται σε φιλοξενία ή σε χώρο φιλοξενίας (*P.Gen.* I 73, *P.Oxy.* XXXIV 2721, *P.Oxy.* LXXIV 5014, *P.Oxy.* VII 1064, *P.Oxy.* I 118 verso).

10. Taberna στην Πομπηία [visitingtheancients.com]

11. Taberna στην Πομπηία [visitingtheancients.com]

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

*Σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελ-
τᾶ/ρίον μοι ἀποστείλαι, ἵνα ἄλλα
ἄρμενα ποιήσω, μὴ τὰ αὐτά, καὶ
τὸν πυριατῆρα / ὁμοίως καὶ τὰς σι-
κύας, ἵνα ποιήσω .../τάδιον.*

*P.Oxy. LIX 4001 (4^{ου} αἰ. μ.Χ. -
Οξύρυγχος), γρ. 30-34.*

Η μελέτη των ιατρικών εργαλείων και του λοιπού ιατρικού εξοπλισμού που διέθεταν οι γιατροί της αρχαιότητας για την πραγματοποίηση ιατρικών εξετάσεων ή χειρουργικών επεμβάσεων σε ασθενείς αποτελεί έναν από τους πιο γοητευτικούς κλάδους των αρχαιολογικών επιστημών που σχετίζονται με την ιατρική στον αρχαίο κόσμο.

Μια τέτοια μελέτη έχει το πλεονέκτημα να στηρίζεται τόσο σε κειμενικές όσο και σε εξωκειμενικές πηγές: οι πληροφορίες από πραγματείες διάσημων *ιατρῶν* της αρχαιότητας και από ημιλογοτεχνικά παπυρικά ιατρικά κείμενα της μεταφαραωνικής Αιγύπτου¹ για τον τρόπο χρήσης μεγάλης ποικιλίας ιατρικών εργαλείων συμπληρώνονται από πλήθος ιατρικών οργάνων που έχει φέρει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη σε διάφορες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης². Σαφώς πιο λακωνικές αλλά εξί-

---

¹ Βλ. σχετικά M.-H. Marganne, «Les instruments chirurgicaux de l'Égypte gréco-romaine» στο *Archéologie et médecine: VIIèmes rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes 1986*, Juan-les-Pins 1987, σσ. 403-412. Eadem, *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs*, Leiden - Boston - Köln 1998.

² Βλ. J. S. Milne, *Surgical instruments in Greek and Roman times*, Oxford 1907. A. Krug, *Αρχαία ιατρική*, σσ. 75-103. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantine times», *DOP* 38 (1983), σσ. 187-204. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 70-74, 113-126. Idem, «The composition of Roman medical *instrumentaria* as an indicator of medical practice: a provisional assessment», στο Ph. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine in its socio-cultural context*, I, σσ. 189-207. E. Künzl, «Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II* 37.3, ό. π., σσ. 2433-2639. A. Cruse, *Roman medicine*, σσ. 141-170. K.-H. Leven, *Antike Medizin*, σσ. 459-461, s. v. «Instrumente». D. Gourevitch, *Pour une archéologie de la*

σου αυθεντικές είναι οι μαρτυρίες που προέρχονται από παπυρικά έγγραφα της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, τα οποία επιχειρώ να παρουσιάσω στην παρούσα ενότητα. Στόχος της παρουσίασης αυτής είναι η διαπίστωση της ύπαρξης ή της ανυπαρξίας οργανωμένου συστήματος κατασκευής, εμπορίας και προμήθειας ιατρικών εργαλείων στην Αίγυπτο, αλλά και της δυνατότητας απόκτησης και χρήσης τους από ορισμένους *ιατρούς* ως απόδειξης της επιστημοσύνης και του υψηλού – για τα δεδομένα της εποχής – επιπέδου παροχής ιατρικών υπηρεσιών.

Οφείλω, βεβαίως, να επισημάνω πως τη μελέτη των ιατρικών οργάνων και του λοιπού εξοπλισμού των *ιατρῶν* που μαρτυρούνται στα παπυρικά έγγραφα δυσχεραίνει – εκτός από την αποσπασματικότητα ή τη λακωνικότητα των παπυρικών πηγών – η ομοιότητα του ονόματος και της μορφής των ιατρικών σκευών και εργαλείων με αντίστοιχα οικιακά και μαγειρικά σκεύη ή οικοδομικά, γεωργικά και ξυλουργικά εργαλεία. Για τον λόγο αυτόν, επιχειρείται ανάλυση εκείνων των παπυρικών κειμένων, σύμφωνα με τα οποία τα καταγεγραμμένα εργαλεία εξυπηρετούν αναμφισβήτητα ιατρικούς σκοπούς.

α) Ιατρικά εργαλεία

Μόνο ένα παπυρικό έγγραφο αναφέρεται ρητώς στο *σπαθίον*³, ιατρικό εργαλείο που εκτός από κοφτερό μαχαίρι με λεπίδα δύο όψεων (νυστέρι)⁴ κάποτε έλαβε τη σημασία του σκεύους ανάδευσης υγρών⁵, εξαιτίας μάλλον της ετυμολογικής του προέλευσης από τον όρο *σπάθη*⁶ (εικ. 1, σ. 368). Σύμφωνα με την επιστολή *P.Oxy. XIV*

---

médecine romaine, σσ. 117-135. Α. Θεοδώρου, *Η ελληνική χειρουργική κατά την Κλασική και Ύστερη Αρχαιότητα* (διδ. διατρ.), Πάτρα 2012, σσ. 103-117. I. Andorlini, «Gli strumenti perduti di Galeno», *La Torre di Babele* 8 (2012), σσ. 237-247. L. J. Bliquez, *The tools of Asclepius. Surgical instruments in Greek and Roman times* (Studies in Ancient Medicine 43), Leiden - Boston 2015, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία και πλούσιο εικονογραφικό υλικό. Μια ιδέα για τα μεσαιωνικά ιατρικά εργαλεία παρέχει το E. Bennion, *Antique medical instruments*, Berkeley - Los Angeles 1979 (ανατύπ 1980).

³ *LSJ*, s. v.

⁴ Σωρ., *Γυναικ.* 4, 11, 5: *καὶ εἰς τὰς σφαγὰς βαπτίζειν τὸ σπαθίον μέχρι κενεμβατήσεως εἰς τὸ ἔμβρυον*. Παύλ. Αιγ. 6, 56 (Heiberg): *δεῖ οὖν ὑποδείραντας, ἐφ' ὅσον οἶόν τε ἐστίν, ἀκμῆ σμιλίου ἢ πολυπικουῦ σπαθίου τὰς ἀνοχὰς ἀπολύειν*. J. S. Milne, *ό. π.*, σσ. 38-39. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 202. Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 96-97.

⁵ Ορειβ., *Ιατρ. συναγ.* 112, 4 (Raeder): *τακέντος δὲ τὸ μέλι και δούς ζέματα ὡς κυκλεῦσαι τὸ σπαθίον ἑκατοντάκις, ἐπάρας χρῶ*. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 96.

⁶ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 474, s. v. R. Durling, *A dictionary of medical terms in Galen*, σ. 295, s. v. Ενδεικτικά: Γάλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 1004 (Kühn): *κινῶν ἐπὶ*

1751 (17 Φεβρ. 347 μ.Χ. - Οξύρυγχος) ο Σαρμάτης παραγγέλλει στη Σερινίλλα να παραδώσει στον *ιατρὸν* Πεκύλο ένα *διπλοκέραμον οἴνου* ως αντίτιμο της αγοράς ορισμένων *σπαθίων* (γρ. 2-3: *παρασχοῦ Πεκύλω ἰατρῶ ὑπὲρ τιμῆς σπα[θίων (;)...]ρ[...]*ν / *οἴνου διπλοκέραμον ἔν*). Η ανταλλαγή προϊόντος και ιατρικών εργαλείων μαρτυρεί δυνατότητα παραχώρησης ή ακόμη και πώλησης ιατρικού εξοπλισμού από *ιατροὺς* σε μη επαγγελματίες ενδιαφερόμενους, ενώ η ερμηνεία των *σπαθίων* ως σκευών ανάδευσης στο εν λόγω κείμενο, την οποία αποδέχονται οι εκδότες⁷, ενισχύεται αν σκεφθούμε πως ο *ιατρός* δεν θα προέβαινε εύκολα στην παραχώρηση νυστεριών, ακόμη και ύστερα από παράδοση ενός *διπλοκεράμου* κρασιού σε αυτόν. Παρά ταύτα, το ενδεχόμενο ο Σαρμάτης να ήταν γιατρός και να προέβη σε ανταλλαγή ιατρικού εξοπλισμού με ομότεχνό του δεν μπορεί να αποκλεισθεί.

Ο γραφέας της σύντομης επιστολής *O.Claud.* I 120 (100-120 μ.Χ. - Κλαυδιανό Όρος), που πιθανότητα ασκούσε το ιατρικό επάγγελμα⁸, παραγγέλλει στον άγνωστο σε εμάς αποστολέα ένα *διαστολίδιον*, ιατρικό σκεύος με το οποίο διαχωρίζονταν οι δύο πλευρές ενός τραύματος, ώστε ο ειδικός να εξετάσει ευκολότερα το εσωτερικό του (γρ. 1-2: *πέμψεις <εἰς> τὸ τραῦμα / διαστολεῖδεν* [leg. *διαστολίδιον*]) (εικ. 2)⁹. Παρόλο που ο *διαστολεὺς* και το υποκοριστικό του *διαστόλιον* μαρτυρούνται σε ιατρικά κείμενα¹⁰, το παρόν όστρακο είναι το μόνο έγγραφο στο οποίο μνημονεύεται το εν λόγω ιατρικό εργαλείο.

Θυμίζω επίσης την επιστολή *O.Claud.* II 408 (2^{ου} αι. μ.Χ.), με την οποία ο Ασκαλαφωνάς ενημερώνει τον Αλεξά για την ιατρική βοήθεια που του αποστέλλει μέσω του *ταβελλαρίου*¹¹ Ουεσπασιανού, και η οποία περιλαμβάνει ένα *ζυράφιον* και ένα *σμιλίον*. Σε αντίθεση με το *ζυράφιον*¹², μαχαίρι καυτηριασμού, που δεν απαντά πολύ

πολὸν τῆ σπάθη τὸ φάρμακον. Διοσκ., *Περὶ ὕλης ἰατρ.* 2, 76: *θὲς ἐπὶ κούφης ἀνθρακιᾶς καὶ κίνει σπάθη.* Παύλ. Αιγ. 3, 35 (Heiberg): *εἶτα ἔψεται κινούμενα κυπαρισσίνη σπάθη.* L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», *loc. cit.* Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 97, 122, 291-292.

⁷ B. P. Grenfell - A. S. Hunt, *P.Oxy.* XIV 1751, εισαγ. σχόλ. (σ. 179).

⁸ H. Cuvigny, στο J. Bingen κ.ά. (επιμ.), *O.Claud.* I 120, εισαγ. σχόλ. (σ. 106).

⁹ H. Cuvigny, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 107).

¹⁰ Γαλ., *Ἐξήγ. Ἰππ. γλωσ.* 19, 122 (Kühn). Παύλ. Αιγ. 6, 78 (Heiberg). *LSJ*, s. vv. R. Durling, *ό. π.*, σ. 127, s. v. “διαστολεὺς”. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σσ. 195, 199.

¹¹ *OLD*, s. v. “tabellarius”. J. Bingen κ.ά., *O.Claud.* II 408, σχόλ. στις γρ. 3-4 (σ. 247).

¹² *LSJ*, s. v. Πρβλ. *SB XXII* 15453 (2^{ου} αι. μ.Χ. - Μυός Όρμος), γρ. 14: *πέμψον μοι τὸ ζυράφιον μὴ ἀμελῆς.* A. Büllow-Jacobsen κ.ά., «The identification of Myos Hormos. New papyrological evidence», *BIFAO* 94 (1994), σσ. 31-33. J. Rowlandson, *Women and society*, σ. 68 (αριθμ. 45).

συχνά στα ιατρικά κείμενα¹³ (εικ. 3, σ. 369), το *σμιλίον* (υποκορ. της *σμίλης*)¹⁴ αποτελούσε ένα από τα πλέον διαδεδομένα και χρήσιμα εργαλεία ενός ιατρικού εργαστηρίου. Επρόκειτο για μικρό κοφτερό μαχαίρι, το οποίο χρησιμοποιείτο ως νυστέρι από τους *ιατρούς* - χειρουργούς¹⁵ αλλά και ως μαχαίρι από διάφορους άλλους τεχνίτες, όπως τσαγκάρηδες¹⁶ (εικ. 4, σ. 369).

Από το Κλαυδιανό Όρος προέρχεται και η επιστολή *O.Claud.* I 174 (2^{ου} αι. μ.Χ.), της οποίας το ιατρικό περιεχόμενο δεν εξαντλείται στην αποστολή *κολλυρίων* από τους Ισίδωρο και Πανίσκο στον πατέρα τους Ισίδωρο (γρ. 7). Ο τελευταίος υπενθυμίζει στους γιούς του πως με προηγούμενη επιστολή του είχε ζητήσει από αυτούς να του στείλουν ένα μικρό *ύπαγκώνιον* (γρ. 4-5: *πέμψατέ μοι τὸ ύπανκόνιον* [leg. *ύπαγκώνιον*] / *τὸ μικρόν*), δηλαδή είδος μαξιλαριού για την ανάπαυση του αγκώνα, ο οποίος προφανώς ήταν τραυματισμένος (πρβλ. γρ. 5: *ἐπεὶ πάσχο καθεύδων* [leg. *πάσχω καθεύδων*]).

Επισημαίνουμε πως ο όρος *ύπαγκώνιον* μαρτυρείται σε δύο ακόμη παπυρικά έγγραφα. Στον κατάλογο αντικειμένων κάποιας οικίας *SB XVI 12725* (2^{ου} π.Χ) καταγράφονται δύο *ύπαγκώνια* (γρ. 3: *ύπαγκώνια β*)¹⁷, ενώ ο συντάκτης του επιστολικού σπαράγματος *O.Did.* 401 (115-120 μ.Χ. - Δίδυμοι) περιγράφει ένα περιστατικό σχετικά με κλοπή ενός γυναικείου χιτώνα. Η αποσπασματικότητα του φορέα γραφής του δεύτερου κειμένου δυσχεραίνει τη συναγωγή πληροφοριών σχετικά με τη χρήση του *ύπαγκωνίου*, το οποίο φαίνεται πως κρατούσε ο γραφέας του οστράκου (γρ. 3-4: *βαστάζω ἀύ[τὸ]ν μετὰ [τοῦ] / ύπανκωνίου*).

Παρόλο όμως που η καταγραφή τού *ύπαγκωνίου* σε ιατρικές πραγματείες και άλλα λογοτεχνικά κείμενα¹⁸ επιβεβαιώνει τη χρησιμοποίησή του στην αποκατάσταση

¹³ Γαλ., *Εἰσαγ. ἢ ἱατρ.* 19, 10 (Petit = 14, 786 Kühn): *εἰσὶ δὲ οἱ ζυραφίους πεπυρωμένοις ὁμοῦ τέμνουσι καὶ διακαίουσιν*. J. S. Milne, *ό. π.*, σ. 117.

¹⁴ *LSJ*, s. vv. “σμίλη”, “σμιλίον”. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *Index Hippocraticus*, σ. 742, s. v. “σμίλη”. R. J. Durling, *ό. π.*, σ. 294, s. vv. “σμίλη”, “σμιλίον”. Π. Δ. Αποστολίδης, *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, σ. 682, s. v. “σμίλη”.

¹⁵ J. S. Milne, *ό. π.*, σσ. 27, 45-46. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», *loc. cit.* Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 75-76, 79-84, με αναφορές σε ιατρικά κείμενα.

¹⁶ Βλ. Γαλ., *Περὶ ἱατρ. καὶ γυμναστ.* 5, 890 (Kühn): *καὶ σκυτοτόμω δὲ κατὰ ταῦτα τὴν μὲν σμίλην ἢ χαλκευτική*. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 77 και υποσημ. 55.

¹⁷ A. Leone, στο O. Montevicchi κ.ά. (επιμ.), «Papiro documentari dell'Università Cattolica di Milano», *Aegyptus* 63 (1983), σ. 39.

¹⁸ Εκτός από το χωρίο του Γαλ., *Εἰς Ἴππ. Ἀγμ. ὑπόμν.*, 18B, 503 (Kühn): *τὸ γὰρ ἀργέστερον οἶον ἀπνηέστερον ἢ ἀηδέστερον δῆλον, διὰ τὸ μηδὲν εἶκιν, ὥσπερ καὶ τὰ ύπανχενία τε καὶ τὰ ύπαγκώνια*

του πάσχοντος αγκώνα, η ορθοπαιδική του χρήση στους παραπάνω παπύρους δεν είναι εντελώς βέβαιη, καθώς – με εξαίρεση ίσως το *O.Claud.* I 174 – το *ύπαγκώνιον* που καταγράφεται στα άλλα δύο κείμενα θα μπορούσε να αποτελεί οποιοδήποτε όργανο στηρίγματος του αγκώνα και όχι ορθοπαιδικό εργαλείο.

Στην επιστολή που σώζεται στο όστρακο *O.Did.* 323 (125-140 μ.Χ. - Δίδυμοι) μνημονεύεται το *άκόνιον*¹⁹, το οποίο στον Ιπποκράτη λαμβάνει τη σημασία του φαρμακευτικού γουδιού²⁰, ενώ σε άλλα ιατρικά λογοτεχνικά κείμενα δηλώνει: α) την πέτρα ακονίσματος, β) θεραπευτικό λίθο, τον οποίο οι *ίατροι* τοποθετούσαν σε ευαίσθητα σημεία του σώματος, όπως στους οφθαλμούς και στη στοματική κοιλότητα, ή γ) θεραπευτική αλοιφή που περιείχε ρινίσματα ακονόπετρας²¹.

Ο συντάκτης της επιστολής Ιούλιος ζητεί από τον Αντώνιο διευκρίνιση για το είδος του *άκονίου* που ο τελευταίος αναζητεί, γρ. 2-7: *γράφεις μοι λέγων ὅτι / «πέμψον μοι άκόνιν». Εί μὲν / εἰς σιδήρια, γράψον μοι, εἰ δὲ / ἰατρικὴν ζητεῖς, οὐκ ἔνι / ὧδε. Κόμισαι ἐπὶ λόγῳ τοῦ/το τὸ άκόνιν* (leg. *γράφεις, άκόνιον, άκόνιον*). Ο όρος *ίατρικὴν* θα μπορούσε να αποτελεί εμπρόθετο προσδιορισμό του σκοπού με παράλειψη της πρόθεσης *εἰς (άκόνιν εἰς ἰατρικὴν* πρβλ. γρ. 4: *εἰς σιδήρια*) ή επιθετικό προσδιορισμό του εννοούμενου θηλυκού *άκόνην* (γουδι ή ακονόπετρα), ωστόσο η επανάληψη του ουδέτερου ουσιαστικού με συνοδεία άρθρου στη γρ. 7 (*τὸ άκόνιν*), μάλλον συνηγορεί υπέρ της πρώτης άποψης. Η απάντηση, πάντως, του Ιούλιου ότι διαθέτει μόνον *άκόνιον* για σιδηρά εργαλεία και όχι για χρήση στην ιατρική θα μπορούσε να υποδηλώνει

διακαλούμενα, στο οποίο παραπέμπει η εκδότρια του οστράκου (L. Rubinstein, στο J. Bingen κ.ά. [επιμ.], *O.Claud.* I 174, σχόλ. στη γρ. 4 [σ. 162]) βλ. και Θεοδ., *Τεζ.*, PG 81, 917: *τά τε γάρ ύπανχένια και τὰ ύπαγκώνια άνάπανλάν τινα και θεραπείαν προσφέρει τοῖς μέλεσιν, οἷς ύποτίθενται*.

¹⁹ Πρόκειται για υποκοριστικό του προσηγορικού *άκόνη* (πέτρα ακονίσματος· θεραπευτικός λίθος). *LSJ*, s. v. M. Aufmasser, *Etymologische und wortgeschichtliche Erläuterungen su De materia medica*, σ. 279, s. vv. “άκόνη”, “άκόνιον”. Πρβλ. *O.Claud.* I 137 (ca. 110 μ.Χ. - Κλαυδιανό όρος), γρ. 5-9: *θελω σε γνῶνε ὅτι / ἤρκέν μου Δειωκλῆς τὸν / χαλκόν μου, στατήρες / δεκαεπτά, και τὴν άκόνην* (leg. *γνῶναι, ὅτι, μοι, Διοκλῆς, στατήρας*). Διοσκ. 5, 149, 1: *<άκόνης Ναζίας> τὸ άπότριμμα τοῦ πρὸς αὐτὴν άκονηθέντος σιδήρου ἐπιχρισθὲν άλωπεκίας τριχοῖ και μαστοῦς παρθένων κωλύει αὔξεσθαι*. L. Y. Beck, *Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De materia medica*, σ. 69.

²⁰ *Ιπ.*, *Όξ.* 64, 520 (Potter): *ἐπ’ άκόνης τρίβων*. Γαλ., *Έξήγ. Ιππ.* γλωσσ. 19, 72 (Kühn): *άκόνην: οὔτως όνόμασεν τὴν θυῖαν*. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 15, s. v. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 25, s. v.

²¹ Ενδεικτικά Διοσκ. 5, 126, 2: *γίνεται δὲ και κολλούρια και άκόνια ἐξ αὐτοῦ [sc. αίματίτου] πρὸς τὰ ἐν όφθαλμοῖς πάθη ἐπιτήδεια*. J. S. Milne, *ό. π.*, σσ. 166-167. M. Aufmasser, *loc. cit.* L. Y. Beck, *ό. π.*, σ. 392. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 268.

πως ιατρικά *ἀκόνια* διατίθενται από εξειδικευμένους τεχνίτες, στους οποίους πρέπει να απευθυνθεί ο Αντώνης.

Στο εκτενές και γραμμένο σε “κακά” ελληνικά γαμήλιο συμβόλαιο που σώζεται στο verso του *P.Cair.Masp.* I 67006 (ca. 566-570 - Αντινόπολη) καταγράφονται, μεταξύ των πολλών προικίων αντικειμένων που προσφέρει ο πατέρας του *νυμφίου* Αφούτος *ἰατρὸς* Βίκτωρ, δύο *θύια*²², ρηγά γουδιά, που χρησιμοποιούνταν στη φαρμακοποιία ως επιφάνειες τριβής και ανάμιξης φαρμακευτικών ουσιών²³. Ο ακριβής προσδιορισμός της ιατρικής χρήσης των καταγεγραμμένων *θυίων* (γρ. 66: *θύια ἰατρικὰ δύο*) από τον γραφέα του παπύρου προφανώς οφείλεται στο ότι το *θύιον* χρησιμοποιείτο ευρέως και στη μαγειρική ως επιφάνεια κοπής και τριβής τροφών²⁴.

β) Εργαλειοθήκες και αποθηκευτικοί χώροι

Το τελευταίο κείμενο δίνει την ευκαιρία να σχολιάσουμε ορισμένα παπυρικά έγγραφα που κάνουν λόγο για εργαλειοθήκες και άλλους φορητούς αποθηκευτικούς χώρους ιατρικών σκευών και φαρμάκων. Ο γραφέας του κειμένου καταγράφει το *πύργιτρον* (γρ. 66), όρο *ἄπαξ* λεγόμενο στην αρχαία ελληνική, ο οποίος, σύμφωνα με το *LSJ*²⁵, προέρχεται ετυμολογικά από το προσηγορικό *πυργίσκος*²⁶ και λαμβάνει τη σημασία του ερμαρίου, που χρησίμευε προφανώς στην αποθήκευση ιατροφαρμακευτικού εξοπλισμού (εικ. 5, σ. 370). Παρόλο που δεν είμαστε βέβαιοι για το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένο το *πύργιτρον*, το προσδιοριστικό επίθετο *ἤξεστίσμε-*

²² Πρόκειται για μεταγενέστερο τύπο του θηλ. *θυ(ε)ία*. *LSJ*, s. v. “θυεία”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 680, s. v. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 389, s. v. “θυή”. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 357, s. v. “θυεία”.

²³ Βλ. ενδεικτικά Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 13, 222: *τὰ φάρμακα ἅπαντα μίζας ἐν θυεία πλατυτέρα*. Πρβλ. Αριστοφ., *Βάτρ.* 123-124 (Wilson): *Ἄλλ' ἔστιν ἀτραπὸς ζύντομος τετριμμένη, / ἢ διὰ θυείας*. K. Dover, *Aristophanes Frogs*, Oxford 1993, σχόλ. ad loc. (σ. 206). W. B. Stanford, *Αριστοφάνους Βάτραχοι* (μτφρ. Μ. Μπλέτας), Αθήνα 1993, σχόλ. ad loc. (σ. 152). Π. Δ. Αποστολίδης, *Τα ιατρικά του Αριστοφάνη*, Αθήνα 1996, σσ. 225, 422-423, 499. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σσ. 263-265.

²⁴ Γαλ., *Περὶ κρᾶσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 318: *τρίβομεν ἐν θυία τῶν μαγειρών*. Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 8, 47, 14 (Raeder): *λείου τοὺς φοίνικας μετὰ τοῦ μέλιτος καὶ κόμμεως ἐν θυία μαγειρικῆ*. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 199. Eadem, *The tools of Asclepius*, σ. 265.

²⁵ *LSJ*, s. v. “πυργίσκος”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλες 436-437, s. v. “πύργιτρον”.

²⁶ Πρβλ. *Σοῦιδ.*, s. v. G. M. A. Richter, *The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966, σ. 80. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Στ', σσ. 10-11.

νον (leg. *ἐξεστίζμενον*)²⁷ αναφέρεται στη στιλπνότητα και γυαλάδα της εξωτερικής του επιφάνειας.

Με την επιστολή *P.Oslo* II 54 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.) ο Ωρείων παραγγέλλει στον Απολλώνιο να του αποστείλει τη *φαρμακοθήκη*, αφού ζητήσει από τον *ίατρον* δύο είδη *φαρμάκων*, ένα πικρό και ένα γλυκύτερο (γρ. 5-9: *πέμψον / μοι τὴν φαρμακοθήκη / αἰτήσας π[αρ]ὰ τοῦ ἱατροῦ / φάρμακον δακνηρὸν / καὶ ἕτερον ἡδύτερον*). Ο όρος *φαρμακοθήκη*, που μάλλον αναφέρεται σε φορητό ερμάριο ή μικρόσχημο κιβώτιο με εσωτερικές θήκες φύλαξης και μεταφοράς φαρμακευτικών ουσιών (εικ. 6, σ. 371), είναι σπάνιος στην αρχαία ελληνική²⁸, ενώ το παρόν έγγραφο αποτελεί τη μοναδική μέχρι στιγμής παπυρική μαρτυρία καταγραφής του. Πάντως, η αποστολή φαρμακευτικών ουσιών μέσα σε *φαρμακοθήκη* μάλλον οφείλεται σε αποστολή ποσότητας φαρμάκων προορισμένης για μακρόχρονη θεραπεία²⁹.

Διαφορετικής φύσεως και χρήσεως θήκη πρέπει να ήταν το *δελτάριον*³⁰ που παραγγέλλει μεταξύ άλλων από τους οικείους του ο *ίατρος* Ευδαίμων με την επιστολή *P.Oxy.* LIX 4001 (4^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 30-31: *σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελτάριόν μοι ἀποστέλλαι*. Με βάση την ανάλυση του K.-D. Fischer³¹, το *δελτάριον* στο οποίο αναφέρεται ο Ευδαίμονας μάλλον ήταν ορθογώνιου σχήματος και χάλκινης σύστασης εργαλειοθήκη, την οποία ο *ίατρος* χρειαζόταν για να τοποθετήσει νεοκατασκευασθέντα ιατρικά εργαλεία (γρ. 31-32: *ἵνα ἄλλα ἄρμενα³² ποιήσω, μὴ τὰ αὐτά³³*).

²⁷ *LSJ*, s. v. “ξεστίζω” (= “polish”).

²⁸ *CCAG* 1, 104 (Olivieri): *στρουθία δῆτα πτερωτὰ καὶ χάρτην λιτὸν διὰ τὸν Ἑρμῆν ἀφαιρετικὸν εἶναι καὶ σκευὴ μαγειρικὰ διὰ τὸν Σκόρπιον καὶ φαρμακοθήκην πεπληρωμένην διὰ Ἀσκληπιὸν καὶ τὴν Ὑγείαν. Ἡσύχ., Ἐγκώμ. εἰς Ἀγ. Λουκᾶν, PG : Θέλεις ἰδεῖν αὐτοῦ τὴν φαρμακοθήκη; Βλέπε τὴν χειρουργίαν τῶν ἰουδαϊκῶν γλωσσῶν. Σωφρόν., Θανμ., PG 3, 3149: Ὡς οἶμαι γὰρ τὸ ἄρμάριον φαρμακοθήκη μειζόνων νοσημάτων ἐτύγχανεν. Για επιπλέον παράλληλα χωρία βλ. I. Bonati, «Between text and context», σ. 664 και υποσημ. 12. Για τη χρήση άλλων συνώνυμων της *φαρμακοθήκης* όρων (π.χ. *πυξίς / πυξίδιον, νάρθηξ / ναρθήκιον*) βλ. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σσ. 273-278.*

²⁹ Βλ. σχετικά M. Hist Raj, *ό. π.*, σ. 192.

³⁰ Πρόκειται για υποκορ. του όρου *δέλτος* (= “πίνακας γραφής”. *LSJ*, s. v. F. Preisigke [- E. Kiessling], *WB* I, στήλη 324, s. v.).

³¹ K.-D. Fischer, «Was ist das δελτάριον in P.Oxy LIX 4001?», στο “*Specimina*” per il *Corpus dei papiri greci di medicina. Atti dell’Incontro di studio (Firenze, 28-29 marzo 1996)*, Firenze 1997, σσ. 109-113. Βλ. επίσης H. G. Ioannidou, στο E. W. Handley κ.ά., *P.Oxy.* LIX 4001, *σχόλ.* στις γρ. 30-31 (σ. 161). L. J. Bliquez, *ό. π.*, σσ. 277-278. I. Bonati, *Il lessico dei vasi e dei contenitori greci nei papiri*, σσ. 306-310.

³² *LSJ*, s. v. “ἄρμενον”. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 89, s. v. H. G. Ioannidou, *ό. π.*, *σχόλ.* στη γρ. 31 (σ. 161).

γ) Δοχεία και άλλα κοίλα σκεύη

Τμήματα του ιατρικού εξοπλισμού αποτελούσαν τα δοχεία και τα διάφορα κοίλα σκεύη που χρησιμοποιούνταν ως υποδοχείς υγρών εκκρινόμενων από το πάσχον σώμα ή υγρών φαρμακευτικών ουσιών. Επειδή οι περισσότερες από τις ονομασίες των δοχείων αυτών δεν διέφεραν από εκείνες των οικιακών σκευών, ακολούθως αναφέρουμε σε κείμενα σύμφωνα με τα οποία τα εν λόγω σκεύη ανήκαν με βεβαιότητα σε ιατρικό εργαστήριο.

Για ακόμη μια φορά η επιστολή του *ίατροϋ* Ευδαίμονος *P.Οxy. LIX 4001* αποδεικνύεται πολύτιμη πηγή πληροφοριών, καθώς ο συντάκτης της ζητεί (γρ. 32) να του αποστείλουν *πυριατήρα*³⁴, δοχείο ζεστού νερού, το οποίο τοποθετείτο στο πάσχον μέρος του σώματος, με κύριο στόχο την πρόκληση θερμότητας στον μυϊκό ιστό και ανακούφισης από το άλγος (“θερμοφόρα”)³⁵. Το οριστικό άρθρο που συνοδεύει το όνομα *πυριατήρ* φανερώνει είτε πως ο Ευδαίμων ζητεί τον μοναδικό *πυριατήρα* που είχε στην κατοχή του ή συγκεκριμένο αντικείμενο για ορισμένη χρήση, χωρίς να προβαίνει σε αναλυτικότερη περιγραφή του. Πάντως, από άλλα ιατρικά κείμενα γνωρίζουμε πως το σχήμα του *πυριατήρος* ποίκιλλε, ενώ *πυριατήρ φακωτός* ονομαζόταν ο στρογγυλόσχημος, εν είδει σπόρου *φακοϋ*, *πυριατήρ*³⁶.

Εκτός από τον *πυριατήρα* ο Ευδαίμων παραγγέλλει και δύο *σικύας*³⁷, δοχεία - συλλέκτες αίματος ή άλλου σωματικού εκκρίματος, που ονομάσθηκαν έτσι εξαιτίας της ομοιότητας του σχήματός τους με αυτό της κολοκύθας³⁸. Το κοίλο σχήμα της *σικύας*

³³ I. Andorlini, *ό. π.*, σσ. 242, 243-244. I. Bonati, *ό. π.*, σσ. 310-311.

³⁴ *LSJ*, s. v. “πυριατήρ”. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 716, s. v. “πυρητήριον”. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 651, s. v. “πυριατήριον”.

³⁵ Σωρ., *Γυναικ.* 3, 10, 3: *πυριατήρας θερμοϋ ὕδατος πεπληρωμένους*. Αέτ. 3, 178 (Olivieri): *πυριατήρα ἐπιθήσομεν μεστὸν ὕδατος θερμοϋ, ὡς μὴ ψυγῆναι τὸ κατάπλασμα*. H. G. Ioannidou, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 32 (σ. 161).

³⁶ *LSJ*, s. v. “φακωτός”. Ορειβ., *Ίατρ. συναγ.* 115: *πρὸς δὲ τὰς τῶν κνησμῶν ἐπέιξεις πυριατέον ὁμόλινοις ἢ φακωτοῖς πυριατηρίοις ἐξ ὕδατος ζεστοῦ*. Αέτ. 61: *τοῦτο δὲ καὶ κύστιν ἡμιπλήρη ἐλαίου θερμοϋ ἐπιτιθέναι, τοῦτο δὲ καὶ τοῖς λεγομένοις φακωτοῖς πυριατηρίοις χρῆσθαι*. F. Blondé - L. L. Villard, «Sur quelques vases présents dans la Collection Hippocratique: confrontation des données littéraires et archéologiques», *BCH* 116 (1992), σσ. 99-102 (ιδιαιτ. για τον *πυριατήρα*, σ. 100 και υποσημ. 16).

³⁷ *LSJ*, s. v. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 733, s. v. “σικύη”. R. J. Durling, *ό. π.*, σσ. 289-290, s. v. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 672, s. v. “σικύα”.

³⁸ *Ἡσύχ.*, s. v. “σικύα”. Πολυδ. 10, 149. *Ιππ., Ίητρ.* 7 (Littre). Γαλ., *Περὶ βδελλῶν* 11, 320-321 (Kühn). Ορειβ., *Ίατρ. συναγ.* 7, 16. J. S. Milne, *ό. π.*, σσ. 101-105. H. G. Ioannidou, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 33 (σ. 161) L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 202. Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 26-27, 56-72.

την καθιστούσε και θεραπευτικό σκεύος, που ύστερα από θέρμανση με φλόγα τοποθετείτο στο πάσχον τμήμα του σώματος (“βεντούζα”)³⁹ (εικ. 7, σ. 370). Η κακή όμως κατάσταση του τελευταίου τμήματος του παπύρινου φύλλου, στο οποίο διασώζεται το γράμμα του Ευδαίμονος, δεν επιτρέπει να πληροφορηθούμε για την ακριβή χρήση της *σικύας* (γρ. 32-33: *καὶ τὸν πυριατῆρα / ὁμοίως καὶ τὰς σικύας*).

Κατά την αποστολή των τμημάτων του ιατρικού εξοπλισμού ο Ευδαίμων παρατήρησε πως ο αδελφός του παρέλειψε να του αποστείλει μια *ύδριαν ὄξυγγίου* (γρ. 23-24)⁴⁰, για την οποία άλλαξε γνώμη, ζητώντας εκ νέου μία *ύδριαν κολλυρίων* (γρ. 29-30). Η φθορά του παπύρου στο σημείο της καταγραφής των *ύδριων* και των περιεχομένων τους δεν δυσκολεύει να διαπιστώσουμε ότι τα εν λόγω αγγεία χρησιμοποιούνταν ως μεταφορείς φαρμακευτικών ουσιών⁴¹, ωστόσο η κύρια χρήση τους παρέμενε αυτή των οικιακών σκευών αποθήκευσης⁴².

δ) Υφάσματα και σπόγγοι

Στην ευρύτερη κατηγορία του ιατρικού εξοπλισμού εντάσσονται σύνεργα, όπως λινά υφάσματα, κομπρέσες και σπόγγοι, τα οποία οι *ίατροι* χρησιμοποιούσαν συχνά κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους.

Τα αποσπασματικά παπυρικά κείμενα *P.Stras. V 345* και *P.Stras. VII 647* από τον 2^ο αι. μ.Χ. μάλλον αποτελούν τμήματα του ίδιου στρατιωτικού λογαριασμού της υγειονομικής υπηρεσίας ρωμαϊκών στρατευμάτων στην Αίγυπτο, όπου καταγράφονται

³⁹ Ενδεικτικά: Ιππ., *Αρχ. ἱητρ.* 22, 3 (Jouanna): *Τοῦτο δὲ αἱ σικύαι προσβαλλόμεναι ἐξ εὐρέος ἐς στενότερον συνηγμέναι πρὸς τοῦτο τετεχνέαται πρὸς τὸ ἔλκειν ἀπὸ τῆς σαρκὸς καὶ ἐπισπᾶσθαι, ἄλλα τε πολλὰ τοιοῦτότροπα.* Πρβλ. M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 33 (3^ο αι. μ.Χ.), γρ. 4. Αριθμ. 47 (= *P.Ant.* III 125), γρ. 3. Αριθμ. 123 (= *P.Mil.Vogl.* I 15· 2^ο αι. μ.Χ. - Οζύρυγχος), γρ. 31. *GMP* II 3 (3^ο αι. μ.Χ.), απ. α, γρ. 5: *σικύας προσφέρει[ν]*. W. D. Furley, στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 3, σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 40). Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Στ', σ. 15-16. M.-H. Marganne, *La chirurgie*, σ. 108. R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 70-73. M. J. Schiefski, *Hippocrates On Ancient Medicine (trans. - introd. - comm.)* (Studies in Ancient Medicine 28), Leiden - Boston 2005, σχόλ. ad loc. (σσ. 331-334).

⁴⁰ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 189, s. v. Για το *ὄξυγγιον* ως θεραπευτική ουσία βλ. ενδεικτικά Διοσκ. 1, 125, 3. Παύλ. Αιγ. 4, 1, 7. L. Y. Beck, *ό. π.*, σ. 89.

⁴¹ Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 437: *ἐκθλίψας τὸ ὑγρὸν καὶ σακκίσας ἐπιμελῶς ἀπόθου εἰς ὑδρίαν, ἐπὶ τῆς χρήσεως κείρων παντελῶς χρῶ.* I. Bonati, *ό. π.*, σ. 175.

⁴² Βλ. σχετικά Η. G. Ioannidou, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 24 (σ. 161). I. Bonati, *ό. π.*, σσ. 157-175. Πρβλ. *Κ.Δ., Ιωάν.*, 4, 28: *Ἀφῆκεν οὖν τὴν ὑδρίαν αὐτῆς ἢ γυνὴ καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν πόλιν* (ἀπὸ τον διάλογο με τη Σαμαρείτιδα). H. H. Moulton - G. Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament*, σ. 648, s. v. “ὕδρια”.

ποσά που δαπανήθηκαν ή πρόκειται να δαπανηθούν για την αγορά φαρμακευτικών ουσιών και άλλου εξοπλισμού⁴³. Μεταξύ των αντικειμένων μνημονεύονται *ἐπίδεσμοι*⁴⁴ (*P.Stras. V 345*, γρ. 5: [τῶ] *αὐτῶ ἐπίδεσμου καὶ ράκ(ους) (δραχμῆ) α* (τριώβολον)· γρ. 16: *Ἰς ἐπίδεσμ(ου) (τετρώβολον)*. *P.Stras. VII 647*, γρ. 3: τῶ *αὐτῶ] ἐπίδεσμου (διώβολον) ιγ* [· γρ. 9: [...] *νιανοῦ ράκο(ς) εἰς ἐπίδ[εσμ(ον)]*· γρ. 11: [± ; *ράκο(ς) εἰ]ς ἐπίδεσμον . κ[.]*, ὅρος που αναφέρεται σε τμήματα υφασμάτων, συχνά εμποτισμένων με ποικίλες φαρμακευτικές ουσίες, τα οποία χρησιμοποιούνταν στην ιατρική ως επίδεσμοι και καταπλάσματα για την απορρόφηση και συστολή του αίματος ή για τη συγκράτηση των οστών σε περίπτωση κατάγματος⁴⁵.

Παρόμοια πρέπει να ήταν η χρήση του *ράκου*⁴⁶, ρεταλιού υφάσματος ποικίλης σύστασης, το οποίο χρησιμοποιείτο αυτόνομα ως επίθεμα σε πληγές και τραύματα (*P.Stras. V 345*, γρ. 5: *ἐπίδεσμου καὶ ράκ(ους)*· *P.Stras. VII 647*, γρ. 6: [...ν] *ιανοῦ ράκους καὶ δεσ[μ(ούς)]*), συχνά με τη μορφή καταπλάσματος (*P.Stras. VII 647*, γρ. 2: *ράκος εἰς ἐμπλαστ[ὸ]ν*)⁴⁷, ή για την κατασκευή *ἐπίδεσμων* (*P.Stras. VII 647*, γρ. 9: *ράκο(ς) εἰς ἐπίδ[εσμ(ον)]*· γρ. 11: *ράκο(ς) εἰ]ς ἐπίδεσμον*). Επισημαίνω, βεβαίως, ότι παρόλο που οι πάπυροι δεν αναφέρονται στη σύσταση ή το μέγεθος των *ἐπίδεσμων* και των *ράκων*, το υλικό κατασκευής, καθώς και το μήκος και το πλάτος των υφασμάτων κομματιών υπαγορεύονταν από την περίπτωση⁴⁸.

⁴³ J. Schwarz, *P.Stras. VII 647*, σχόλ. σ. 69.

⁴⁴ *LSJ*, s. v. “ἐπίδεσμος”. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 304, s. v. R. J. Durling, *ό. π.*, σ. 161, s. v. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 287, s. v.

⁴⁵ Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 598: *κατὰ τοῦ τετρωμένου μέρους ἐπιτιθεῖς τῶν ἐμπλαστρωδῶν τι φαρμάκων, ἔξωθεν αὐτοῦ πάλιν ἐπιβάλλω πολυπτύχους ὀθόνας πλέονας ἐλαίῳ διαβρόχους, αἷς αὐθις ἔξωθεν ἐπίδεσμον ἐξ ὀθόνης ἐπιβάλλω*. Γαλ., *Εἰς Ἰππ. Ἀγμ. ὑπόμν.* 18B, 370: *ἐπεὶ δ' ἂν αὐτὴν πρώτην ἐπίδεσιν ἐπίδεσμος ἦτοι γε τῆ τοῦ κατάγματος ἢ ἔξωτέρω ποιήσεται*.

⁴⁶ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 440, s. v. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 718, s. v. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 655, s. v.

⁴⁷ M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 146 (= *P.Ross.Georg. I 19*· 2^{οῦ} αἰ. μ.Χ.), στήλη I, γρ. 34. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 794 (Kühn): *κατάπλασσε ἢ ἀλόην καὶ ὄπιον, σὺν ὕδατι εἰς ράκος ἀναλαβὼν κατάπλασσε, φυλάσσου δὲ μὴ παρενστάζης εἰς τὸν ὀφθαλμόν*. Σωρ., *Γυναικ.* 2, 14, 1: *εἶτα ἐπιστρώννυσι ράκος καὶ τὸ βρέφος κατακλίνων ἐπ' αὐτοῦ κατειλημένον ἄχρι τῆς ὀσφύος ράκεσι καὶ ταινίαις*. Παύλ. *Αιγ.* 3, 22: *ἐπ' αὐτοῦ δὲ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἔριον ἢ ράκος λεπτὸν τῶ λευκῶ τοῦ ῥοῦ δεύσας ἐπιτίθει*.

⁴⁸ Πρβλ. [Γαλ.], *Περὶ ἐπίδ.* 18A, 773 (Kühn): *διαφέρουσιν ἀλλήλων οἱ ἐπίδεσμοι, ὕλη, σχέσει, μήκει, πλάτει κατασκευῆ· ὕλη μὲν ἐπεὶ οἱ μὲν αὐτῶν εἰσιν ἔρεοῖ, οἱ δὲ λινοῖ, οἱ δὲ δερμάτινοι, τῆς χρήσεως αὐτῶν οὐ μῖς οὐδὲ τῆς ὁμοίας οὔσης, ἀλλὰ διαφόρου*. Παύλ. *Αιγ.* 6, 99: *ἀφλεγμάντου μὲν ὄντος καὶ προσφάτου τοῦ κατάγματος λινοῖς χρηστέον ἐπίδεσμοις εὐμήκεσι μὲν, πλάτος δὲ μὴ πλέον τριῶν ἢ τεσσά-*

Στον *P.Stras.* VII 647 καταγράφονται επίσης *σπλήνια*⁴⁹, τα οποία προέρχονταν από *ράκη* και προορίζονταν για διανομή στο στρατιωτικό προσωπικό (γρ. 10: [σπ]λήνια πᾶσι ράκους). Πρόκειται για κομμάτια μαλακού λινού υφάσματος, κάποτε εμποτισμένα με φαρμακευτικά υγρά ή αλοιφές, τα οποία τοποθετούνταν ως καταπλάσματα σε ασθενή τμήματα του σώματος (“γάζες”, “κομπρέσες”)⁵⁰. Προς επίρρωση μάλιστα της χρήσης των *σπληνίων* του εν λόγω κειμένου στη θεραπευτική ιατρική λειτουργεί η συντομότερη επιστολή *O.Claud.* II 221 (ca. 145 μ.Χ. - Κλαυδιανό όρος), με την οποία ο Βήκις ζητεί από τον Πετσαροήρι να του αποστείλει *σπληνάριον*⁵¹ το οποίο πρόκειται να τοποθετήσει στο κεφάλι του (γρ. 2-3: *πέμψον μοι σπληνάριν / ἰς] τὴν κεφαλὴν μου*)⁵². Παρά ταύτα, η σύντομη έκταση του κειμένου δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν το εν λόγω *σπληνάριον* ήταν εμποτισμένο με φαρμακευτικές ουσίες.

Ευρεία ήταν η χρήση των *σπόγγων*⁵³, των γνωστών σφουγγαριών, στην ιατρική της αρχαιότητας, κυρίως λόγω της απαλής υφής και της απορροφητικότητάς τους⁵⁴.

ρων ἔχουσιν δακτύλων, ὄδατι διαβρόχοις ἢ ὄξυκράτω, φλεγμαινόντος δὲ ἐρίοις λεπτοῖς καὶ μαλακοῖς ἐλαιοβραχέσι. Για τα λινά και μάλλινα υφάσματα που χρησιμοποιούνταν στην ιατρική βλ. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σσ. 312-318 (*λίνον*), 326-328 (*ὀθόνη*), 343-347 (*ἔριον*).

⁴⁹ *LSJ*, s. v. “σπληνίον”. Φώτ., *Λέξ.*, s. v. Για τον τονισμό (*σπληνίον / σπλήνιον*) βλ. Ηρωδ. 3.1, 360. Θεόγνοστ., *Καν.* 745. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 745, s. v. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 686, s. v.

⁵⁰ *GMP* I 12 (1^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 2, 5. Πρβλ. *Ιππ.*, *Άγμ.* 27 (Littre): *Ἐπὶ δὲ αὐτὸ τὸ ἔλκος ἰκανὸν σπληνίον τῇ λευκῇ κηρωτῇ κεχρισμένον.* D. Goltz, *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde*, σσ. 209-210. M.-H. Marganne, *La chirurgie*, σσ. 92-93. I. Andorlini, στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* I 12, σχόλ. στις γρ. 2 (σσ. 135-136) και 5 (σ. 137). Για περισσότερα παραδείγματα βλ. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 202. Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 336-339.

⁵¹ *LSJ*, s. v.

⁵² Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 796: *σπληνίον ἐπιτίθει τῷ μετώπῳ.* Ορειβ., *Ίατρ. συναγ.* 46, 19, 8: *μετὰ δὲ ταύτην ὄλη τῇ κεφαλῇ ἐπιτιθέναι σπληνίον κεκηρωμένον.* Διοσκ. 2, 63, 1: *ἀράχνη τὸ ζῶον, ὃ ὄλκον ἢ λύκον ἔνιοι καλοῦσι, συμμαλαχθεῖσα σπληναρίῳ καὶ ἐμπλασθεῖσα εἰς ὀθόνιον προστεθεῖσά <τε> τῷ μετώπῳ ἢ τοῖς κροτάφοις τριτταῖκας περιόδους ὑγιάζει.* L. Y. Beck, *ό. π.*, σ. 109.

⁵³ *LSJ*, s. v. “σπόγγος”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 476, s. v. “σπόγγος”. στήλη 559, s. v. “σπόγγος”. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 745, s. vv. “σπογγίη”, “σπογγίον”, “σπόγγος”. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σσ. 686-687, s. vv.

⁵⁴ Για τη φύση, τον τρόπο αλιείας και τη χρήση των θαλάσσιων σπόγγων στην αρχαιότητα βλ. E. Voultziadou, «Sponges: an historical survey of their knowledge in Greek antiquity», *JMBA* 87 (2007), σσ. 1757-1763. E. Βουλτσιάδου, «Η αξία των σπόγγων για τον άνθρωπο της αρχαιότητας», *Αιγιναία* 20 (2011), σσ. 25-32.

Οι πάπυροι παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το εισαγωγικό εμπόριο, τα είδη, τις τιμές αλλά και τη χρήση των θαλάσσιων αυτών ζωόφυτων στην ιατρική⁵⁵.

Ιατρική χρήση των σπόγγων υπονοείται στον εκτενή λογαριασμό *P.Ryl. IV 629* (317-323 μ.Χ. - Ερμούπολη), από το αρχείο του Θεοφάνους, στον οποίο μνημονεύεται αγορά σπόγγου από τον *ίατρόν* (στήλη I, γρ. 2-3: *τιμ(ῆς) σφόγγου ἄλλου δι(ἄ) τοῦ ἱατροῦ (δραχμαὶ) Αω*)⁵⁶. Σύμφωνα μάλιστα με τον J. Matthews⁵⁷, η καταγραφή (στήλη I, γρ. 5) *γυρίου*⁵⁸, δηλαδή χυλού από καλής ποιότητας άλευρο, αμέσως μετά την καταχώρηση του σπόγγου, αποτελεί ένδειξη ότι κάποιος από το προσωπικό του Θεοφάνους έπασχε από γαστρικό νόσημα, στην ανακούφιση του οποίου συνέβαλε τόσο η χρήση σπόγγου όσο και η κατανάλωση χυλού *γύρεως*⁵⁹.

Πολύ πιο διαφωτιστική για τη χρήση των σπόγγων στην ιατρική αποδεικνύεται η σύντομη παπυρική επιστολή *P.Köln. XIII 536* (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.), της οποίας ο γραφέας, προφανώς επαγγελματίας *ίατρός*, παραγγέλλει στον παραλήπτη να προμηθευθεί από έναν *ἀρχέμπορον σφόγγους δύο / δραυματικούς καὶ σφόγγους νεοτέρους λευκοὺς / ὀφ<θ>αλμικοὺς δέκα* (γρ. 4-7 [leg. *σπόγγους, σπόγγους, τραυματικούς, νεωτέρους*]). Ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση των σπόγγων με κριτήριο την πάθηση και το τμήμα του σώματος για τη φροντίδα του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθούν (*τραυματικοὶ και ὀφθαλμικοὶ*)⁶⁰, ενώ δεν είναι τυχαίο πως για την περιποίηση των ματιών επιλέγονται *σπόγγοι φρέσκοι και καθαροὶ (νεώτεροι λευκοὶ)*⁶¹. Επιπροσθέτως, η ακρίβεια

⁵⁵ Βλ. σχετικά M.-H. Marganne, *La chirurgie*, σσ. 30-31, 80. E. Χουλιάρá-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*, Β', 1: *Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενύδρων*, σσ. 229-234, s. v. "Σπόγγος ή σφόγγος". J. S. Milne, *ό. π.*, σ. 161. E. Voultsiadou, *ό. π.*, σσ. 1761-1762. E. Βουλτσιάδου, *ό. π.*, σσ. 30-31. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 202. Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 339-343.

⁵⁶ E. Χουλιάρá-Ράιου, *ό. π.*, σ. 233.

⁵⁷ J. Matthews, *The journey of Theophanes*, σσ. 169, 192.

⁵⁸ *LSJ*, s. v. "γύρις". F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB I*, στήλη 315, s. v. E. Battaglia, '*Artos*': *Il lessico della panificazione nei papiri greci*, σ. 61.

⁵⁹ Βλ. Γαλ., *Περὶ κράσ. και δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 33: *Κόλλα, ἦν εἰς τὰ βιβλία σκευάζουσιν ἐκ σεμιδάμεός τε και γύρεως, ἐμπλαστικῆς τε και πεπτικῆς ἐστι δυνάμεως οἷς ἂν καταπλασθῆ μέρεσιν.*

⁶⁰ Πρβλ. Παύλ. *Αιγ.* 7, 17: *χρη δὲ τὰς μὲν ἐναίμους νεαρῶν ὄντων τῶν τραυμάτων τε και καταγμάτων ἐπιβάλλειν και προσβοηθεῖν αὐταῖς ἄνωθεν τῶν σπληνίων σπόγγους ὄζυκράτω διαβρόχους.* Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 798: *Πρὸς δὲ τὰ γινόμενα περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς οἰδήματα διὰ τὰς πληγὰς λίαν ἀρμόττει πυρία μαλακῶ σπόγγω συνεχῶς γινομένη.* Αλ., *Θεραπ.* 2, 69: *μελικράτω ἀπόπλυνε μετὰ σπόγγου ὀφθαλμικοῦ και ἐπιτίθει τὸν εἰρημένον ὑμένα τοῦ καλάμου καθ' ἑαυτὸν και θαυμάσεις.*

⁶¹ Για τη διαφορά στην υφή και την ποιότητα των σπόγγων βλ. *SB III 6779* (= *P.Cair.Zen. I 59012*: Μάιος-Ιούν. 259 π.Χ. - Φιλαδέλφεια), στήλη III, γρ. 56-57: *[σ]φόγγων τραχέων φορμὸς α (δραχμαὶ) η /*

στην περιγραφή της υφής των *σπόγγων* αποδεικνύει πως τόσο ο γραφέας και ο παραλήπτης όσο και ο προμηθευτής γνώριζαν τις ιδιότητες και τον τρόπο χρήσης των θεραπευτικών αυτών σφουγγαριών.

ε) Δύο ειδικές περιπτώσεις

Οι πλουσιότερες πληροφορίες σχετικά με τα σύνεργα του *ίατροῦ* που αντλούμε από τη συντομότητα κατά τα άλλα επιστολή *GMP* II 10 (6^{ου}-7^{ου} αι.)⁶² και οι αμφιβολίες που διακατέχουν τους ερευνητές σχετικά με το ιατρικό περιεχόμενο του *P.Oxy. LXXIV 4979* (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος) επέβαλαν να εξετασθούν τα κείμενα αυτά χωριστά.

Ο άγνωστος σε εμάς *ίατρος* και γραφέας της σύντομης και γεμάτης λάθη επιστολής *GMP* II 10 παραγγέλλει στον επίσης άγνωστο παραλήπτη ορισμένα ιατρικά εργαλεία και σύνεργα: *πέμψον μου / τὸ ὀθόνιον μου / καὶ τὸ κιάθι μ[ου] / καὶ τὸ τροχ[ό]εν / σφραῆδι μο[ι] / καὶ τὴν πήραν / το(ῦ) [[.]] ἱατρο(ῦ) καὶ τὴν / τιμίλαν μου / καὶ τὸ [[χ]] κοχλιάριον / ξηλικ(όν)* (leg. *μοι, τὸ ὀθόνιον, τὸ κιάθιον, τὸ τροχόεν σφραγίδιον, σμίλην, τὸ κοχλιάριον, ξυλικόν*).

Το *ὀθόνιον*⁶³ που ζητεί ο *ίατρος* θα μπορούσε να θεωρηθεί τμήμα λινού υφάσματος για την κατασκευή κομπρεσών, γαζών και επιδέσμων⁶⁴, ενώ η ακριβής σημασία

[μα]λακῶν (δραγμαὶ) ἰβ. PSI V 535 (μέσα 3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 20-21: *σπόγγοι τραχεῖς ζ / ἄλλοι μαλακότεροι κα.* M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 3 (= *BKT* III 19-21· 1^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 13: *μαλακῶν σπόγγων ἀμί[δι]*. Πρβλ. Γαλ., *Θεραπ. μέθ.* 10, 335: *ἐπέθηκά τε τὸ φάρμακον αὐτίκα καὶ σπόγγον μαλακώτατον ἔξωθεν ἐπέδησα*. Παύλ. Αιγ. 4, 23: *πυρία δὲ μαλακοῖς σπόγγοις συνεχῶς εἰς θερμὸν ὕδωρ ἀποβάπτων, εἴθ' οὕτως ἐπιτίθει τὰ φάρμακα*. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 521: *συνεργεῖ δ' αὐτῇ καὶ σπόγγος καινὸς μὴ σκληρὸς, οἶνω παλαιῷ βεβρεγμένος*. Αἰτ. 2, 224: *τὴν δὲ χεῖρα τὴν πεπονθυῖαν διέβρεχον ἄλμη διὰ σπόγγου λευκοῦ γεγενημένη ἀπὸ ἄλῶν ἀμμωνιακῶν*. A. Lajtar, στο M. Gronewald κ.ά., P.Köln. XIII 536, εισαγ. σχόλ. (σσ. 174-177). T. Reekmans, *La consommation dans les archives de Zénon*, σσ. 144, 174. E. Χουλιάρá-Ράιου, *ὁ. π.*, σσ. 231-232. L. J. Bliquez, *ὁ. π.*, σ. 342 και υποσημ. 214, 217.

⁶² Βλ. τη λεπτομερή και διαφωτιστική έκδοση του κειμένου από την C. Fischer-Bovet, στο I. Andorlini (επιμ.), *GMP* II 10, σσ. 157-165.

⁶³ *LSJ*, s. vv. “ὀθόνη”, “ὀθόνιον”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλες 151-152, s. vv. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ὁ. π.*, σ. 543, s. vv. Π. Δ. Αποστολίδης, *ὁ. π.*, σσ. 525-526, s. vv.

⁶⁴ C. Fischer-Bovet, *ὁ. π.*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 161). L. J. Bliquez, *ὁ. π.*, σσ. 326-328, με παραθέματα από αρχαίους συγγραφείς.

του όρου *κνάθιον* (υποκορ. του *κνάθος*)⁶⁵ δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί, αφού αυτό ίσως αναφέρεται σε μικρό δοχείο για υγρά (*σικύα*)⁶⁶ ή σε δοχείο ζύγισης φαρμάκων που αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένο βάρος (0,0456 λίτρα)⁶⁷ (εικ. 7, σ. 371). Επισημαίνω επίσης πως με τον όρο *κναθίσκος*⁶⁸ είναι γνωστά ακόμη δύο ιατρικά εργαλεία: το ρηχό και με επιμήκη λαβή κουτάλι, που χρησιμοποιείτο για επισκόπηση πάσχουσας περιοχής ή το βαθύ κουτάλι με μακριά λαβή για την επίδοση υγρών φαρμάκων σε ασθενείς⁶⁹, σημασίες που θα μπορούσε να λάβει το *κνάθιον* του συγκεκριμένου παπύρου⁷⁰.

Η καταχώριση του *τροχόεντος σφραγιδίου* προβληματίζει αρκετά. Η χρήση του επιθέτου *τροχόεν* παραπέμπει στους *τροχίσκους*⁷¹, δηλαδή στα στρογγυλόσχημα, εν είδει κυκλικής “ταμπλέτας”, φαρμακευτικά παρασκευάσματα⁷², ενώ το όνομα *σφραγιδίου* μάλλον αναφέρεται στη συνήθεια των γιατρών της αρχαιότητας να σφραγίζουν με *σφραγιδας*⁷³ φιαλίδια ή δοχεία φαρμάκων ή ακόμη να σημαδεύουν στρογγυλόσχημα χάπια, τα οποία συνεκδοχικώς ονομάζονταν *σφραγιδες*⁷⁴. Με βάση τις παραπάνω

⁶⁵ *LSJ*, s. vv. “κνάθιον”, “κνάθος”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 845, s. vv. J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ό. π.*, σ. 460, s. v. “κνάθος”. R. J. Durling, *ό. π.*, σ. 213, s. v. “κνάθος”. Π. Δ. Αποστολίδης, *ό. π.*, σ. 440, s. v. “κνάθος”.

⁶⁶ J. S. Milne, *Surgical instruments*, σσ. 101-105.

⁶⁷ Γαλ., *Περὶ μέτρ.* 19, 760 (Kühn).

⁶⁸ *LSJ*, s. v. “κναθίσκος”. R. J. Durling, *ό. π.*, σ. 213, s. v. J. S. Milne, *ό. π.*, σσ. 77-78.

⁶⁹ Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 657: *χρη δὲ τῶ κναθίσκῳ τῆς μηλωτρίδος εὐφυνῶς αὐτὸ διαμερίζειν.* M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 155 (= *P.Ryl.* III 531· 3⁰⁰-2⁰⁰ αι. π.Χ.), στήλη III, γρ. 23: *ἐν ἐφήματος κνάθῳι.* J. S. Milne, *ό. π.*, σσ. 61-63. L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 202. Eadem, *The tools of Asclepius*, σσ. 326-328.

⁷⁰ Βλ. C. Fischer-Bovet, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 3 (σ. 162).

⁷¹ R. J. Durling, *ό. π.*, σ. 315, s. v.

⁷² Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 611: *Τὰ δὲ ἔλκη τὰ ἐν τοῖς ὠσὶν ἐθεράπευσα διὰ παντὸς τῶ γλαυκίῳ δι' ὄξους, ὥσπερ γε μετὰ ρεύματος ἢ πύου τοῖς τροχίσκοις, ἀπὸ τῶν πραοτέρων ἀρχόμενος.* M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 49 (= *P.Ant.* III 127), απ. b, γρ. 2-3: *τροχ[ίσκ]ος δυσ/εντερ[ικ]ός.* Αριθμ. 149 (= *P.Ryl.* I 29· 3⁰⁰ αι μ.Χ.), γρ. 2, 8. Αριθμ. 164 (= *PSI* X 1180), στήλη II, γρ. 58: *τροχ[ίσκος] διὰ δορυκνίου.* A. S. Hunt, *P.Ryl.* I 29, εισαγ. σχόλ. (σ. 65).

⁷³ *LSJ*, s. v. “σφραγίς”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλες 560-562, s. v. R. J. Durling, *ό. π.*, σ. 308, s. v.

⁷⁴ Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ κρᾶσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 174: *καὶ γὰρ ἐπὶ τραυμάτων... οὐ προδιδούς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπιδιδούς, ἐχρήτο τῇ σφραγιδι.* Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 13, 100: *Τροχίσκος ὁ διὰ τοῦ μανδραγόρου, ἐπιγράφεται σφραγίς.* Για τη συνήθεια σφραγίσματος δοχείων ή φαρμάκων στην αρχαιότητα βλ. A. Krug, *Αρχαία ιατρική*, σ. 113. M.-H. Marganne, «Les médicaments estampillés dans le corpus galénique», στο A. Debru (επιμ.), *Galen on pharmacology, philosophy,*

παρατηρήσεις, συμπεραίνουμε πως το *τροχόεν σφραγίδιον* που ο *ίατρος* παραγγέλλει αποτελεί τη σφραγίδα με την οποία κατασκεύαζε θεραπευτικά χάπια⁷⁵.

Ο γραφέας του *GMP* II 10 δεν παραλείπει να ζητήσει και νυστέρι (γρ. 8: *σμίλην*⁷⁶), ένα από τα χρησιμότερα εργαλεία του *ίατροῦ*, ενώ στην τελευταία θέση τού καταλόγου καταγράφεται το *κοχλιάριον*⁷⁷, κουτάλι μέτρησης δοσολογίας θεραπευτικών συστατικών κατά την παρασκευή φαρμακευτικών μιγμάτων, το οποίο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως κουτάλι για την επίδοση φαρμάκου σε ασθενή ή για την επάλειψη θεραπευτικής ουσίας στο πάσχον σημείο του σώματος⁷⁸ (εικ. 8, σ. 371). Σύμφωνα, τέλος, με την εκδότρια του κειμένου⁷⁹, το ότι λίγα ξύλινα *κοχλιάρια* έχουν διατηρηθεί ως τις μέρες μας οφείλεται στο γενικά φθαρτό υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένα (πρβλ. *κοχλιάριον ξυλικόν*).

Για τη μεταφορά ή την αποθήκευση των παραπάνω ή άλλων τμημάτων του ιατρικού του εξοπλισμού ο *ίατρος* χρειαζόταν αντικείμενο μεταφοράς, το οποίο παραγγέλλει από τον παραλήπτη της επιστολής στις γρ. 6-7: *καὶ τὴν πήραν / το(ῶ) [[.]] ἰατρο(ῶ)*· ο προσδιορισμός *τοῦ ἰατροῦ* δεν αφήνει αμφιβολία για το ότι η *πήρα*⁸⁰ του παύρου αναφέρεται στην τσάντα που ο γραφέας χρησιμοποιούσε για τη φύλαξη ή μεταφορά ιατρικού εξοπλισμού⁸¹, παρόλο που ο εν λόγω όρος χρησιμοποιείτο κυρίως για τσάντα αποθήκευσης τροφίμων ή χρημάτων⁸².

---

history and medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille 1-18 March 1995, Leiden 1997, σσ. 153-174. D. Gourevitch, ό. π., σσ. 145-152. Αναλυτικότερα βλ. C. Fischer-Bovet, ό. π., σχόλ. στη γρ. 5 (σσ. 162-163).

⁷⁵ C. Fischer-Bovet, ό. π., σχόλ. στη γρ. 5 (σ. 163).

⁷⁶ Βλ. παραπάνω.

⁷⁷ *LSJ*, s. v. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB* II, στήλη 833, s. v. R. J. Durling, ό. π., σ. 210, s. v. L. J. Bliquez, ό. π., σσ. 144-145.

⁷⁸ *Αέτ.* 3, 131: *ἔψε ἕως μελιτώδους συστάσεως καὶ δίδου κοχλιάριον μέγα ἐκλείχειν*. *Γαλ., Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 12, 944: *διὰ κοχλιαρίου προσαπτόμενον μετὰ τοῦ ἀναπιέζειν*. L. J. Bliquez, ό. π., σ. 145 και υποσημ. 300 και 301.

⁷⁹ C. Fischer-Bovet, ό. π., σχόλ. στις γρ. 9-10 (σσ. 164-165).

⁸⁰ *LSJ*, s. v.

⁸¹ *Αμμ., Περὶ ὀμ. καὶ διαφ. λέξ.* 390: *πήρα δὲ τὸ ἰατρικὸν ἐγχειρίδιον*. Πρβλ. *Στράβ.* 15, 1, 70 (719c): *πήρας δ' ἔχειν ριζῶν καὶ φαρμάκων μεστάς, προσποιουμένους ἰατρικὴν*. Η παραπομπή στον Αμμώνιο από την C. Fischer-Bovet, ό. π., σχόλ. στις γρ. 6-7 (σσ. 163-164), όπου επιπλέον παραδείγματα και βιβλιογραφία. Επίσης, I. Bonati, ό. π., σσ. 312-315.

⁸² Ενδεικτικά: *Αριστοφ., Πλ.* 298: *πήραν ἔχοντα λάχανά τ' ἄγρια δροσερά*. *Αθ., Δειπν.* 10, 422d (Olson): *σὺν τῇ πήρα τῶν ἄρτων καὶ λάγνον πέμψαντα οἴνου*. *ΚΔ., Ματθ.* 10, 10: *Μὴ κτήσησθε χρυσὸν μηδὲ ἄργυρον μηδὲ χαλκὸν εἰς τὰς ζώνας ὑμῶν, μὴ πήραν εἰς ὁδὸν μηδὲ δύο χιτῶνας μηδὲ ὑποδήματα*

Ο εκδότης του παπυρικού σπαράγματος *P.Oxy. LXXIV 4979* το περιλαμβάνει στην κατηγορία των ιατρικών κειμένων (“medical texts”)⁸³, ωστόσο εκφράζει επιφυλάξεις σχετικά με τον ιατρικό χαρακτήρα του.

Πρόκειται για ένα μικρό και κακής ποιότητας παπύρινο φύλλο, στο οποίο καταγράφονται τα εξής αντικείμενα: *πιλίον / γλωζόκομον* (leg. *γλωσσόκομον*) / *κρόκος / σανδαράκη / άρσενικόν* (γρ. 2-6), που θα μπορούσαν πράγματι να μην συνιστούν τεμάχια ιατρικού εξοπλισμού, αλλά αντικείμενα καθημερινής χρήσης⁸⁴. Το *πιλίον*⁸⁵ (“μικρό καπέλο”) αποτελούσε συνηθισμένο ένδυμα για την προστασία του κεφαλιού⁸⁶, χρήση από την οποία μάλλον προήλθε και η χρησιμότητά του στην ιατρική, με τη μορφή λινού υφάσματος τοποθετημένου ως επιδέσμου στο κεφάλι⁸⁷. Από το άλλο

μηδὲ ράβδον· ἄξιος γὰρ ὁ ἐργάτης τῆς τροφῆς αὐτοῦ. Πρβλ. *P.Berl.Sarisch. 21* (5^{ου}-6^{ου} αι.), στήλη II, γρ. 41. *P.Enteux. 32* (3^{ου} αι. π.Χ. - Φαρβαίθος), γρ. 7: *σὺν τῆι σακκοπήραι ἐν ἧι ἐνήν.* J. H. Moulton - G. Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament*, σ. 512, s. v. “πήρα”. P. Sarischouli, *P.Berl.Sarisch. 21*, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 41-42 (σ. 178). A. H. Sommerstein, *The comedies of Aristophanes. Vol. 11: Wealth*, Warminster 2001, σχόλ. ad loc. (σ. 158).

⁸³ D. Leith, στο D. Leith κ.ά. (επιμ.), *P.Oxy. LXXIV 4979*, εισαγ. σχόλ. (σσ. 86-87).

⁸⁴ D. Leith, *ό. π.*, σ. 87: «On the other hand, the and more commonly refer to everyday items of personal property, while the other three recorded items also have non-medical uses, such that the medical aspect should perhaps not be pressed».

⁸⁵ *LSJ*, s. vv. “πίλος”, “πιλίον”, “πιλίριον”, “πιλίδιον”. F. Preisigke (- E. Kiessling), *WB II*, στήλη 305, s. v. “πιλίον”.

⁸⁶ Για τη χρησιμότητα του *πίλου* στην προστασία της κεφαλής βλ. π.χ. Γαλ., *Περὶ χρείας μορ.* 11, 12, 896 (Helmreich = 3, 896 Kühn): *ἀλλ’ ἀνθρώποις γε τὸ μὲν τηλικούτον μέγεθος δύσχρηστον ἐν τῷ σκέπειν τὴν κεφαλὴν ἢ πῖλοις ἢ κράνεσιν ἢ τισιν ἐτέροις τοιούτοις, ἅπερ οὐκ ὀλιγάκις ἔμελλον ποιήσιν.* Για την παρουσία του ὀρου *πιλίον* στους παπύρους βλ. *P.Cair.Zen. IV 59659* (3^{ου} αι. π.Χ. - Φιλαδέλφεια), γρ. 23. *P.Tebt. I 230* (2^{ου} αι. π.Χ. - Κερκεόσιρις), γρ. 4. *P.Oxy. XXXI 2598* (3^{ου}-4^{ου} αι. μ.Χ. - Οξύρυγχος), (α) γρ. 8· (β), γρ. 5. *P.Ryl. IV 627* (4^{ου} αι. μ.Χ. - Ερμούπολη), verso, στήλη I, γρ. 212. J. W. B. Barns κ.ά., *P.Oxy. XXXI 2598*, εισαγ. σχόλ. (σ. 159). J. Matthews, *The journey of Theophanes*, σσ. 55, 182.

⁸⁷ Σωρ., *Ἐπιδ.* 2. Πρβλ. *Αέτ.* 6, 1: *ὠοβραχῆς δὲ ἔριον ἐπιτιθέσθω καὶ πιλαρίῳ σκεπάσθω τὸ κεφάλαιον.* Πλάτ., *Πολ.* 406d: *πιλιδιά τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθείς.* J. Adam (- D. A. Rees), *The Republic of Plato. Edited with critical notes, commentary and appendices, Vol. I: Books I-V*, Cambridge² 1963 (ανατύπ. 1965), σχόλ. ad loc. (σ. 177). L. J. Bliquez, «Two lists of Greek surgical instruments», σ. 201. Για επιπλέον παραδείγματα βλ. D. Leith, *ό. π.*, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 87), ενώ για μια εικόνα του τρόπου με τον οποίο τοποθετεῖτο το *πιλίον* στο κεφάλι του ασθενούς βλ. J. Ilberg, *Sorani Gynaeciorum libri IV. De signis fracturarum. De fasciis. Vita Hippocratis secundum Soranum*, Lipsiae - Berolini 1927, tab. I 2. Για άλλους τρόπους επίδεσης της κεφαλής βλ. H. Omont, *Collection de chirurgiens grecs. Avec dessins attribués au Primitice. Reproduction réduite des 200 dessins du manuscrit latin 6866 de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1908, σσ. 25-44.

μέρος, ο όρος *γλωσσόκομον*, παραλλαγή του *γλωσσοκομειδον*, αναφερόταν σε ξύλινο κουτί αποθήκευσης διαφόρων αντικειμένων⁸⁸ (εικ. 10, σ. 372), ενώ στην ιατρική, συνήθως ως *γλωσσόκομος*, λάμβανε τη σημασία του οργάνου σύνδεσης σπασμένων οστών (εικ. 9, σ. 372)⁸⁹.

Παρόλο που οι τρεις φυσικές ουσίες που καταχωρίζονται στο τελευταίο τμήμα του κειμένου, ο *κρόκος* (σαφράν), η *σανδαράκη* και το *άρσενικόν*, χρησιμοποιούνταν ως συστατικά για την παρασκευή φαρμάκων, παπυρικά κείμενα μαρτυρούν και άλλες χρήσεις τους. Εκτός από τη *σανδαράκη*, η οποία μαρτυρείται σε παπυρικά έγγραφα⁹⁰ ως φαρμακευτική ουσία, ο *κρόκος* χρησιμοποιούνταν, όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο⁹¹, στη μαγειρική ως αρωματικό μπαχαρικό ή φυσική χρωστική

⁸⁸ Το *γλωσσοκομειδον* σήμαινε αρχικώς το κουτί αποθήκευσης *γλωσσών*, εξαρτημάτων πνευστών μουσικών οργάνων, ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως δοχείο αποθήκευσης παντός είδους αντικειμένων. Βλ. σχετικά Φρύν., *Σοφ. προπ.* 58 (de Borries): *Ἐπὶ μόνου τοῦ τῶν ἀλλητικῶν γλωττῶν ἀγγείου. στερον δὲ καὶ εἰς ἑτέραν χρῆσιν κατεσκευάζετο, βιβλίων ἢ ἱματίων ἢ ἀργύρου ἢ ὄτουον ἄλλου. Καλοῦσι δ' αὐτὸ οἱ ἀμαθεῖς γλωσσόκομον.*

Πρβλ. ενδεικτικά Αισχίν., *Κατὰ Κτησ.* 229 (Blass): *οὗ τὴν γλῶτταν ὡσπερ τῶν αὐλῶν ἐάν τις ἀφέλη, τὸ λοιπὸν οὐδὲν ἐστίν.* Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ κατὰ γέν.* 13, 626: *ὀνομάζω δὲ συγκομιστήν (sc. πευκίνην) μὲν ἦν ἐν τοῖς γλωσσοκομείοις τε καὶ κεραμείοις κομίζουσι. ΚΑ., Ἰωάν.* 12, 6: *εἶπεν δὲ τοῦτο οὐχ ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἔμελεν αὐτῷ ἀλλ' ὅτι κλέπτῃς ἦν καὶ τὸ γλωσσόκομον ἔχων τὰ βαλλόμενα ἐβάσταζεν.* *P.Mil.* I 76 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.), γρ. 20-21: *ἔχεις δ[ἐ] τους καλάμου[ς] / ἐν τῷ κλοσσωκόμω. BGU VI 1300 (3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. - Αρσινοϊτης νομός), γρ. 9 (φυλάκιο κοσμημάτων). P.Berl.Sarisch. 21, στήλη II, γρ. 35, 50 (ἐπιπλο). P.Dryton I 42 recto (26 Ιουλ. 134 π.Χ.), γρ. 12-13: *γλωσσόκο(μον) μι(κρόν) ἐν ὧι / βυ(βλία).* J. H. Moulton - G. Milligan, *ὁ. π.*, σ. 128, s. v. “γλωσσόκομον”. H. C. Youtie, «Notes on Papyri», στο *Scriptiunculae* I (= *TAPhA* 98 [1967], σσ. 509-526), σσ. 442-444. P. Sarischouli, *P.Berl.Sarisch.* 21, σχόλ. στη στήλη II, γρ. 35 (σ. 176). D. Leith, *ὁ. π.*, σχόλ. στη γρ. 3 (σσ. 87-88). L. J. Bliquez, «Two lists of greek surgical instruments», σ. 198.*

⁸⁹ Γαλ., *Εἰς Ἰππ. Ἀγμ. ὑπόμν.* 18B, 501: *Ἔτι καὶ νῦν οἶδά τινας ἰατροὺς ὑποτιθέντας τῷ σκέλει σωληνας καὶ γλωσσόκομον κνήμης τε καὶ μηροῦ πεπονθότος.* Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 49, 21-23. D. Leith, *ὁ. π.*, σ. 87. L. J. Bliquez, *ὁ. π.*, σ. 307. Για γραφική αναπαράσταση του *γλωσσοκόμου* βλ. H. Omont, *ὁ. π.*, σσ. 72, 87.

⁹⁰ M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 155 (= *P.Ryl.* III 531), στήλη II, γρ. 16, 48. *SB XX 14501* (6^{ου} αι. - Ερμούπολη), απ. a+b, γρ. 4. *P.Horak.* I 15 (7^{ου}-8^{ου} αι.), απ. d, στήλη II, γρ. 26. Πρβλ. ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ κράσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 235. Αέτ. 2, 69: *Σανδαράκη καυστικῆς ἔστι δυνάμεως, ὡσπερ τὸ ἄρσενικόν.* J.-H. Kühn - U. Fleischer, *ὁ. π.*, σ. 728, s. v. “σανδαράκη”. Π. Δ. Αποστολίδης, *ὁ. π.*, σσ. 664-665, s. v. S. Clackson, «14.-15. Greek and Coptic medical prescriptions from the Michaelides collection in Cambridge University Library», στο H. Harrauer - R. Pintaudi (επιμ.), *Gedenkschrift Ulrike Horak (P. Horak) I*, (Pap.Flor. 34), Firenze 2004, σχόλ. στο απ. d, στήλη II, γρ. 26 (σσ. 82-83). D. Leith, *ὁ. π.*, σχόλ. στις γρ. 5-6 (σ. 88).

⁹¹ Βλ. παραπάνω. Επίσης D. Leith, *ὁ. π.*, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 88).

ύλη για φαγητά και ποτά. Από την άλλη πλευρά, η χρήση του *άρσενικοῦ* δεν εξαντλείτο στη φαρμακοποιία⁹², καθώς η εν λόγω ουσία αποτελούσε διαδεδομένη βαφική ύλη, που χάριζε ένα απαλό κίτρινο χρώμα στην επιφάνεια πάνω στην οποία εφαρμόζοταν⁹³.

στ) Συμπεράσματα

Παρόλο που τα λεγόμενα του συγγραφέα της πραγματείας του ιπποκρατικού *corpus* *Περὶ ἰητροῦ* ὅτι τὰ ὄργανα πάντα εὐήρη πρὸς τὴν χρείαν ὑπάρχειν δεῖ τῷ μεγέθει καὶ βάρει καὶ λεπτότητι (2) προφανῶς προϋποθέτουν την κατασκευή των ιατρικών εργαλείων από ειδικούς τεχνίτες, καμία σωζόμενη μαρτυρία δεν αναφέρεται στο επάγγελμά τους, ενώ δεν καθίσταται δυνατή ούτε η ταυτοποίηση των ευρεθέντων από την αρχαιολογική έρευνα εργαλείων με την περιοχή κατασκευής τους⁹⁴. Παρά ταύτα, οι αναφορές σε κατασκευή τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού σε ιατρικές πραγματείες⁹⁵ και η συσσώρευση μεταλλικών ιατρικών εργαλείων σε οικήματα ιδιωτών σε περιοχές της μεσογειακής λεκάνης που ερμηνεύθηκε ως απόδειξη κατασκευής ή επισκευής τους από ειδικευμένο μεταλλουργό⁹⁶, αποδεικνύουν την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος κατασκευής, επισκευής και διακίνησης ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων στην αρχαιότητα.

⁹² M.-H. Marganne, *Inventaire*, αριθμ. 134 (= *P.Oxy.* VIII 1088), στήλη II, γρ. 28. Αριθμ. 185 (= *PUG Inv.* 8653· 2^ο αι. μ.Χ.), γρ. 3. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ κράσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 11, 755: *χρὴ δ' εἶδέναι τὰ καλούμενα φάρμακα σηπτὰ καὶ σηπτικὰ, καθάπερ ἄρσενικὸν καὶ σανδαράκη καὶ χρυσοκόλλα.* Ορειβ., *Ίατρ. συναγ.* 13, 7. D. Leith, *loc. cit.*

⁹³ Για τους παπύρους που μνημονεύουν το *άρσενικόν* ως βαφική ύλη βλ. F. Mitthof, «Pigmente und Farbstoffe für Malfarben im spätantiken Ägypten: Die papyrologische Evidenz», στο H. Harrauer - R. Pintaudi (επιμ.), *ό. π.*, σσ. 289-304, με πλουσιότατη βιβλιογραφία.

⁹⁴ R. Jackson, *Doctors and diseases*, σσ. 113-114. A. Krug, *ό. π.*, σ. 81. L. J. Bliquez, *The tools of Asclepius*, σ. 16.

⁹⁵ Βλ. Γαλ., *Εἰς Ἱππ. Ἐπιδ. ὑπόμν.* 17b, 229: *καὶ τῷ ἱατρῷ πολλὰ τέχνη παρασκευάζουσι τὰς ἐπιτηδεῖους ὕλας.* L. J. Bliquez, *ό. π.*, σσ. 14-15.

⁹⁶ Βλ. L. J. Bliquez, *Roman surgical instruments and minor objects in the National Archaeological Museum of Naples, with a catalogue of the surgical instruments in the Antiquarium at Pompeii* by Ralph Jackson, Bonn 1988, για το οἶκημα μεταλλουργού, τα εργαλεία του οποίου φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νεάπολης, και K.-D. Bouzakis κ.ά., «Design and manufacturing aspects of a vaginal speculum of antiquity, as investigated by computer tomographies», *Journal of Archaeological Science* 35 (2008), σσ. 633-642, για έναν διαστολέα που ανακαλύφθηκε στο Δίον της Μακεδονίας. Η βιβλιογραφία από το L. J. Bliquez, *The tools of Asclepius*, σ. 14.

Επιπροσθέτως, χωρία από πραγματείες του Γαληνού και του Celsus μαρτυρούν πως λόγω της αδυναμίας προσαρμοστικότητας ήδη υπάρχοντων ιατρικών οργάνων σε περιπτώσεις εξαιρετικά δύσκολων χειρουργικών επεμβάσεων, οι γιατροί αναγκάζονταν να προβούν σε βελτίωση της σύστασης ή του σχήματος ορισμένων εργαλείων, καθιστώντας τα πιο λειτουργικά⁹⁷, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες αποδιδόταν σε γιατρούς η δημιουργία νέων ιατρικών οργάνων, τα οποία έφεραν συνήθως το όνομα του εφευρέτη τους⁹⁸.

Παρά τη λακωνικότητα και την αποσπασματικότητά τους, τα παπυρικά έγγραφα που εξετάστηκαν παραπάνω παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την προμήθεια και την κατασκευή ιατρικών εργαλείων στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, εμπλουτίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις ήδη υπάρχουσες λογοτεχνικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες.

Η διαπίστωση ότι οι ενδιαφερόμενοι *ίατροι* απευθύνονταν σε ειδικευμένο τεχνίτη ή προμηθευτή για την απόκτηση ιατρικών εργαλείων και λοιπού εξοπλισμού επιβεβαιώνεται από το όστρακο *O.Did.* 323 (125-140 μ.Χ.), με το οποίο ο Ιούλιος πληροφορεί τον Αντώνιο ότι εκείνος διαθέτει *ἀκόνιον* για σιδερένια εργαλεία και όχι ιατρικό (γρ. 3-6: *Εἰ μὲν / εἰς σιδήρια, γράψον μοι, εἰ δὲ / ἰατρικὴν ζητεῖς, οὐκ ἔνι / ὧδε*).

Σε τροφοδότηση ιατρικών εργαλείων μπορούσαν να προβούν και *ίατροί*, αν κρίνουμε από τον *P.Oxy.* XIV 1751 (347 μ.Χ.), γρ. 2-3, σύμφωνα με τον οποίο ο Σαρμάτης ζητεί από τη Σερηνίλλα να παράσχει στον *ἰατρὸν* Πεκύλο ένα *διπλοκέραμον οἴνου* ως αντίτιμο για αριθμό *σπαθίων*, με τα οποία ο τελευταίος τους προμήθευσε και τα οποία μάλλον αποτελούσαν σκεύη ανάδευσης.

Προμήθεια ιατρικών σπόγγων από *ἀρχέμπορον* μαρτυρεί η επιστολή *P.Köln.* XIII 536 (2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ.), σύμφωνα με την οποία ένας *ἀρχέμπορος* πρόκειται να τροφοδοτήσει τον γραφέα της επιστολής και προφανώς επαγγελματία *ἰατρὸν* με *σφόγγους δύο / δραυματικούς καὶ σφόγγους νεοτέρους λευκοὺς / ὀφ<θ>αλμικούς δέκα* (γρ. 4-7 [leg. *σπόγγους, σπόγγους, τραυματικούς, νεωτέρους*]). Παρόλο που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ο *ἀρχέμπορος* ασχολείτο αποκλειστικά με τη διάθεση τμημάτων

⁹⁷ Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 871 (Kühn): *Εὐρών δὲ καὶ τὴν πεῖράν μοι μαρτυρήσασαν σιδήριον ἐποίησα ῥινίον, ὡς ἐνεργεῖν ταχέως.* Γαλ., *Περὶ ἀνατ. ἐγχειρ.* 2, 682: *διὰ τινος ὑπ' ἐμοῦ κατασκευασμένου παραπλησίως τῷ καλουμένῳ σκολοπομαχαιρίῳ.* L. J. Bliquez, *ὁ. π.*, σσ. 15-16 και υποσημ. 67, όπου αναφορές και σε άλλα χωρία.

⁹⁸ Γαλ., *Εἰσαγ. ἢ Ἱατρ.* 13, 35 (Petit): *Τὴν δὲ πλήρωσιν κενοῦν τῷ Ἐρασιστρατεῖῳ καθετήρι.* Cels. 7, 26, 2: *Meges quoniam is infirmior est potestque in aliqua prominentia incidere.* L. J. Bliquez, *loc. cit.*

ιατρικού εξοπλισμού σε ιατρικούς λειτουργούς ή ήταν απλώς πραγματευτής, πιστεύω πως η διάκριση των *σπόγγων* με κριτήριο την πάθηση και το τμήμα του σώματος για τη φροντίδα του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθούν (*τραυματικοί* και *όφθαλμικοί*), αλλά και η ακρίβεια στην περιγραφή της υφής των *σπόγγων* αποδεικνύουν πως ο γραφέας απευθύνεται σε προμηθευτή που γνωρίζει την ποιότητα και τις ιδιότητες των συγκεκριμένων εμπορευμάτων.

Αντιθέτως, για την απόκτηση εύκολων στην παρασκευή και απλών στη χρήση ιατρικών υλών οι ενδιαφερόμενοι φαίνεται πως δεν απευθύνονταν σε ειδικούς. Έτσι, αμφίβολη παραμένει η πηγή προέλευσης του σπόγγου που κατέχει ο *ίατρος*, ο οποίος συνοδεύει τους ταξιδιώτες της συνοδείας του Θεοφάνους, σύμφωνα με τον λογαριασμό *P.Ryl. IV 629* (317-323 μ.Χ.), στήλη I, γρ. 2-3⁹⁹. Παρομοίως, δεν γνωρίζουμε αν το *σπληνάριον* που ο Βίκης ζητεί από τον Πετσαροήρι για να το τοποθετήσει στο πάσχον κεφάλι του, σύμφωνα με το *O.Claud. II 221* (ca. 145 μ.Χ.), γρ. 2-3 (*πέμψον μοι σπληνάριν / ίς] τήν κεφαλήν μου*), ήταν εμποτισμένο με φαρμακευτικές ουσίες, υπόθεση που, αν ισχύει, θα δικαιολογούσε την αποστολή ενός κατά τα άλλα απλού θεραπευτικού αντικειμένου.

Ένδειξη για τη φροντίδα της εμφάνισης, της κομψότητας και κατά συνέπεια της προσεγμένης κατασκευής ενός ιατρικού αντικειμένου, ζητήματα ύψιστης σημασίας κατά τον συγγραφέα της ιπποκρατικής πραγματείας *Περὶ ἰητροῦ 2*¹⁰⁰, αποτελεί το *ίατρικὸν πύργιτρον*, το οποίο, σύμφωνα με τον *P.Cair.Masp. I 67006* (ca. 566-570), γρ. 66, αποτελεί τμήμα των προικίων αντικειμένων που ο *ίατρος* Βίκτωρ προσφέρει στον γαμπρό του Αφού και το οποίο περιγράφεται ως *ἠξεστίσμενον* (leg. *ἔξεστίσμενον*), επίθετο που αναφέρεται στη στιλπνότητα και γυαλάδα της εξωτερικής του επιφάνειας.

Κατασκευή ιατρικών εργαλείων από τον *ίατρον* που επρόκειτο να τα χρησιμοποιήσει μαρτυρείται στην επιστολή *P.Oxy. LI 4001*, στο τελευταίο τμήμα της οποίας ο *ίατρος* Ευδαίμων αναφέρει στους δικούς του πως χρειάζεται άμεσα τον χάλκινο χαρτοφύλακά του για να τοποθετήσει νεοαποκτηθέντα ιατρικά εργαλεία, τα οποία πιθανόν έχει κατασκευάσει ο ίδιος, αν κρίνουμε από την επιλογή του ρήματος *ποιήσω* (γρ. 30-32: *σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελτά/ρίον μοι ἀποστείλαι, ἵνα ἄλλα ἄρμενα*

⁹⁹ J. Matthews, *ό. π.*, σ. 169.

¹⁰⁰ Βλ. παραπάνω.

ποι/ήσω)¹⁰¹. Το ίδιο ρήμα χρησιμοποιείται και παρακάτω (γρ. 32-34), όταν ο γραφέας αναφέρει πως έχει ανάγκη τον *πυριατήρα* και τις *σικύας* για να κατασκευάσει .../*τάδιον*, το οποίο με βάση την πιθανή συμπλήρωση *πεντάδιον* δεν αποκλείεται να σχετίζεται με κατασκευή σειράς (“σετ”) πέντε εργαλείων¹⁰².

Σε αντίθεση με τα προαναφερθέντα κείμενα, σύμφωνα με τα οποία η απόκτηση τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού επαφίεται, τόσο ως προς την προμήθεια όσο και ως προς την κατασκευή, αποκλειστικά στη φροντίδα των ενδιαφερόμενων *ιατρῶν*, αποτέλεσμα της φροντίδας της ρωμαϊκής στρατιωτικής διοίκησης πρέπει να αποτελεί η διανομή ιατρικού εξοπλισμού, όπως *ἐπίδῆσμων*, *ράκων* και *σπληνίων*, σε όλα τα μέλη των ρωμαϊκών στρατιωτικών δυνάμεων, σύμφωνα με τους παπυρικούς λογαριασμούς *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647 (2^{ου} αι. μ.Χ.), όπως άλλωστε μαρτυρεί ο *P.Stras.* VII 647, γρ. 10: *πᾶσι*.

Αν θέλαμε να προβούμε σε μια συνολική θεώρηση της προσφοράς των παπυρικών εγγράφων στη μελέτη της απόκτησης και της χρήσης των ιατρικών εργαλείων και υλών, θα μπορούσαμε να πούμε πως, παρά τη φειδώ με την οποία τα παπυρικά κείμενα αποκαλύπτουν τις αυθεντικές κατά τα άλλα πληροφορίες τους, οι πάπυροι γενικά επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα που έχουν συναχθεί από τη μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων και των αρχαιολογικών ευρημάτων που σχετίζονται με το ζήτημα. Οι παπυρικές πληροφορίες γύρω από τη χρήση ιατρικών οργάνων, οι χρήστες των οποίων τα προμηθεύονταν από ειδικούς κατασκευαστές ή προέβαιναν οι ίδιοι στην κατασκευή τους, αποδεικνύουν πως η χώρα του Νείλου δεν έμεινε εκτός της διαδικασίας εξέλιξης του ιατρικού και φαρμακευτικού εξοπλισμού ούτε της διακίνησης του.

Από το άλλο μέρος η αναμενόμενη, λόγω της φύσης των κειμένων, έλλειψη λεπτομέρειας και το υπαινικτικό κάποτε ύφος των εγγράφων υποδηλώνουν τον απολύτως ιδιωτικό, έκτακτο και εφήμερο χαρακτήρα τους, ο οποίος διαφέρει κατά πολύ από τον καθαρά επιστημονικό, εγκυκλοπαιδικό και διδακτικό χαρακτήρα των

¹⁰¹ Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 871: *σιδήριον ἐποίησα ρίνιον*. Βλ. L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 16 και υποσημ. 67 και M. Hirt Raj, *ό. π.*, σ. 188-191, η οποία φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει πως ίσως η κύρια ασχολία του *ιατροῦ* Ευδαίμονα ήταν η κατασκευή εργαλείων και φαρμακευτικών ουσιών, για χρήση στο *ιατροῦ* που ίσως ανήκε σε άλλο μέλος της οικογένειας. Ανάλογη περίπτωση αποτελούν ο *ιατρός* Χαιράς και ο γραφέας του *P.Mert.* I 12 (1^{ου} αι. μ.Χ.), οι οποίοι ανταλλάσσουν απόψεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα *ἐμπλάστων* που κατασκευάζουν οι ίδιοι.

¹⁰² H. G. Ioannidou, στο E. W. Handley κ.ά., *P.Oxy.* LIX 4001, σχόλ. στις γρ. 33-34 (σσ. 161-162).

ιατρικών λογοτεχνικών πραγματειών, διαφορά που, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή των παπύρων στη σχετική με τα ιατρικά εργαλεία έρευνα.

1. Σπαθίον (13,3 εκ.)

[L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 392 (fig. 18)]

2. Ευράφιον καυτηρίασης (ca. 12 εκ.)

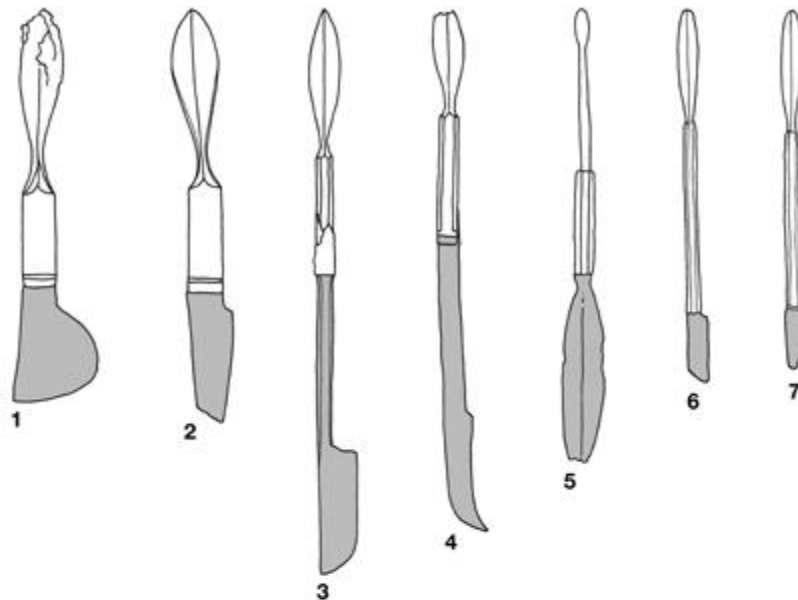
[L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 394 (fig. 20)]

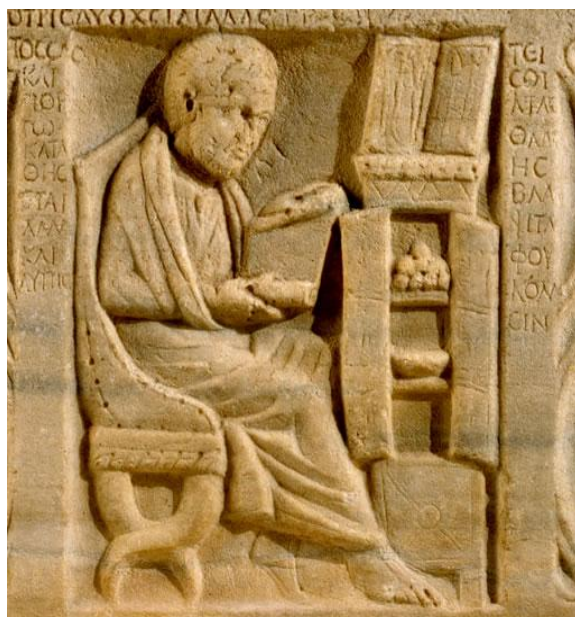
3. Διαστολεύς (18 και 15 εκ.) [L. J. Bliquez, ό. π., σ. 427 (fig. 73)]

4. Είδη σμιλίων [L. J. Bliquez, ό. π., σ. 389 (fig. 11)]

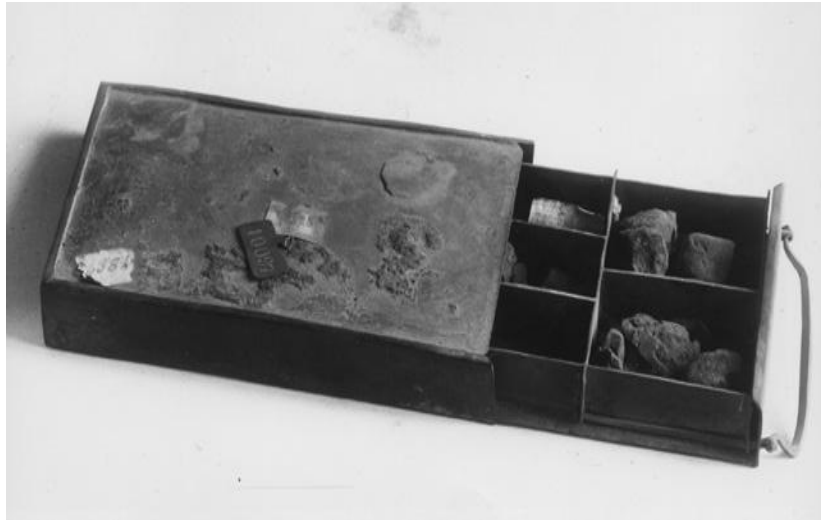

5. Θήκη αποθήκευσης φαρμάκων και εργαλείων (πυργίσκος; 16 εκ.) [L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 433 (fig. 83)]

Γιατρός διαβάζει μπροστά από ερμάριο αποθήκευσης (πυργίσκον;)
Μαρμάρινη σαρκοφάγος, 4^{ος} αι. μ.Χ.
[<http://eduscapes.com/history/ancient/200.htm>]

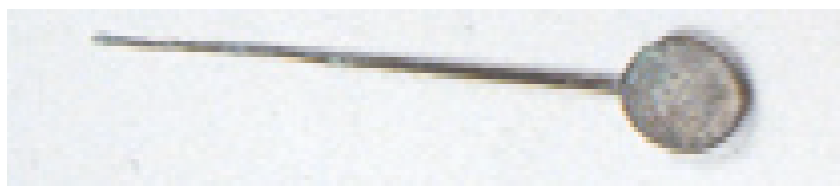
6. Φαρμακοθήκη (18 x 10 εκ.) [L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 432 (fig. 81)]

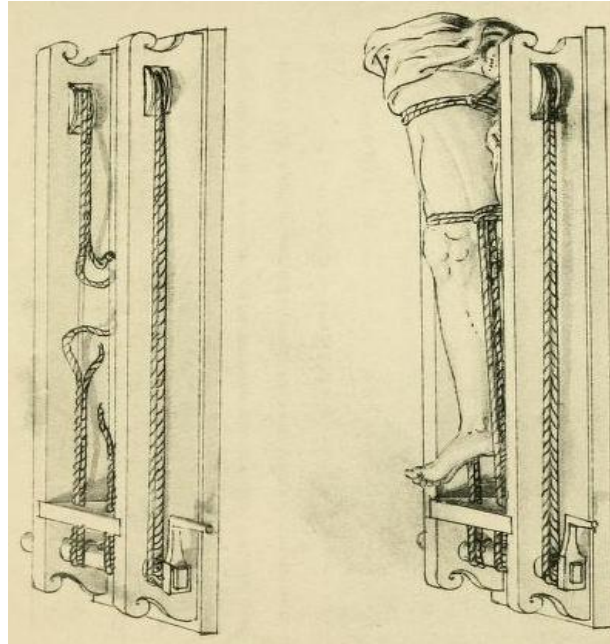
7. Σικά και κνάθια [L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 387 (fig. 8)]

8. Κοχλιάριον [L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 385 (fig. 3)]

9. Γλωσσόκομον (όργανο αποκατάστασης καταγμάτων) [H. Omont, *Collection de chirurgiens grecs*, σ. 72]

10. Κιβώτιο φαρμάκων ή καλλυντικών (γλωσσόκομον; 7,7 x 5,5 εκ.)
[L. J. Bliquez, *ό. π.*, σ. 431 (fig. 80)]

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εργασία αυτή είχε ως στόχο την ανάδειξη των πλουσιότατων πληροφοριών που πάπυροι, όστρακα και πινακίδες παρέχουν σχετικά με το ιατρικό προσωπικό, την άσκηση της ιατρικής και την ύπαρξη θεραπευτικών χώρων στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο, με σκοπό να διαπιστώσει την ύπαρξη ή την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος υγείας στην χώρα του Νείλου κατά τη μεταφαραωνική ιστορία της. Η λεπτομερής μελέτη των κειμένων, συνοδευόμενη από παράθεση διαφωτιστικών χωρίων ημιλογοτεχνικών ιατρικών παπύρων, αρχαίων ελληνικών και λατινικών επιγραφών, έργων της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας καθώς και της Καινής Διαθήκης, οδήγησε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, τα οποία συνοψίζονται στα ακόλουθα σημεία.

α) Τα λιγοστά σε αριθμό παπυρικά έγγραφα αποκαλύπτουν πως στην Αίγυπτο, όπως και στις περισσότερες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα ιατρικής εκπαίδευσης στην αρχαιότητα. Οι ιατρικές γνώσεις των μελλοντικών *ιατρών* αποκτιούνταν ύστερα από μαθητεία τους δίπλα σε εμπειρότερους επαγγελματίες ή μέσω της κληρονομικώς μεταβιβάσιμης ιατρικής γνώσης, ενώ εμπλουτίζονταν από τη μελέτη ιατρικών βιβλίων, τα οποία στην πλειονότητά τους περιείχαν τμήματα ιατρικών πραγματειών ή συνταγές παρασκευής φαρμάκων. Ανάμεσα, φυσικά, στο πλήθος των καταγεγραμμένων στους παπύρους *ιατρών* σίγουρα υπάρχουν επαγγελματίες που έλαβαν ανώτερη εκπαίδευση, όπως και επαγγελματίες που βασίζονταν στο φυσικό θεραπευτικό τους ταλέντο κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους.

β) Η εξέταση των παπύρων και των γραμμένων σε συναφείς φορείς γραφής κειμένων αποκαλύπτει πως στη μεταφαραωνική Αίγυπτο η πλειονότητα των καταγεγραμμένων *ιατρών* ασκούσε το επάγγελμα της ιατρικής ιδιωτικά. Τα αρκετά τον αριθμό παπυρικά έγγραφα που μαρτυρούν αμοιβή *ιατρών* – σε είδος ή σε χρήμα – από ιδιώτες ασθενείς αποδεικνύουν τον κατά βάση ιδιωτικό χαρακτήρα της ιατρικής περίθαλψης στη χώρα. Παράλληλα, παπυρικά έγγραφα σύμφωνα με τα οποία *ιατροί* μαρτυρούνται ως κάτοχοι επαγγελματικών χώρων (*ιατρείων* και *έργαστηρίων*), που συχνά ήταν τμήματα των οικιών τους και οι οποίοι δεν αποτελούσαν μόνο χώρους

επίσκεψης και εξέτασης ασθενών, αλλά και παρασκευής φαρμάκων και πραγματοποίησης μικροεπεμβάσεων, επιβεβαιώνει τον ιδιωτικό χαρακτήρα της ιατρικής περίθαλψης στη χώρα του Νείλου.

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουμε ύστερα από τη μελέτη των πολλών κειμένων που μνημονεύουν λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στη βυζαντινή Αίγυπτο. Τα ιδρύματα αυτά φαίνεται πως δεν αποτελούσαν μέρος της κρατικής μέριμνας προς τους ασθενείς και τους αναξιοπαθούντες τροφίμους τους, καθώς οι ευαγείς οίκοι βρίσκονταν στη δικαιοδοσία εκκλησιών, μοναστηριών, χριστιανικών αδελφοτήτων ή και ιδιωτών, κατόχων μεγάλης ιδιοκτησίας.

γ) Από το άλλο μέρος, κείμενα που αναφέρονται σε *ιατρούς* που ασκούσαν το επάγγελμά τους στο πλαίσιο της πόλης ή σε άλλους, η δραστηριότητα των οποίων ενέπιπτε στη δικαιοδοσία της κεντρικής κρατικής διοίκησης, καθώς και πάπυροι που μνημονεύουν παραχώρηση χώρων φιλοξενίας από το κράτος, μας έκαναν να αμφιβάλουμε για τον αμιγώς ιδιωτικό χαρακτήρα του συστήματος υγείας στην Αίγυπτο. Ωστόσο, προσεκτικότερη εξέταση των σχετικών κειμένων επιβεβαίωσε τελικώς πως η ιατρική περίθαλψη των ασθενών στη χώρα του Νείλου ήταν κατά κανόνα ιδιωτική υπόθεση.

Συγκεκριμένα, την ύπαρξη δημόσιου και οργανωμένου συστήματος ιατρικής περίθαλψης στην πολεμαϊκή Αίγυπτο προϋποθέτει ο φόρος του *ιατρικοῦ*, τον οποίο επέβαλλε το Κράτος στους υπηκόους με στόχο την αμοιβή των ιατρικών λειτουργιών που μεριμνούσαν για την υγεία των φορολογούμενων. Η μελέτη, βεβαίως, των σχετικών κειμένων καταδεικνύει πως τον εν λόγω φόρο κατέβαλλαν συγκεκριμένες, προνομιούχες τάξεις της αιγυπτιακής κοινωνίας (*κληροῦχοι*, *Ἑλληνας*), με σκοπό την εξασφάλιση ιατρικής φροντίδας των ίδιων και των οικογενειών τους.

Ο δημόσιος χαρακτήρας του συστήματος υγείας στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο θα μπορούσε να υποστηριχθεί από τον μεγάλο αριθμό κειμένων που αναφέρονται στη δραστηριοποίηση *δημοσίων ιατρῶν* στη χώρα του Νείλου, δηλαδή κρατικών *ιατρῶν* επιφορτισμένων με το καθήκον της εξέτασης θυμάτων βιαιοπραγίας ή ατυχήματος και σύστασης γραπτής ιατροδικαστικής γνωμάτευσης για την κατάσταση της υγείας τους. Ο κρατικός παρεμβατισμός στο έργο των *δημοσίων ιατρῶν* πράγματι υποδηλώνει άρτια οργάνωση των υπηρεσιών υγείας στη χώρα του Νείλου, φαίνεται όμως πως η ανάληψη ιατροδικαστικών καθηκόντων από *δημοσίους ιατρούς* πρέπει να ερμηνευθεί ως δημόσια λειτουργία. Επιπλέον, ελάχιστα είναι τα

κείμενα που μαρτυρούν θεραπεία αρρώστων από *δημοσίους ιατρούς*, ενώ σε κανέναν μέχρι στιγμής σωθέντα πάπυρο δεν γίνεται λόγος για κρατική αμοιβή τους.

Αναμφισβήτητα οργανωμένος και δημόσιος ήταν ο χαρακτήρας του συστήματος υγείας στο πλαίσιο του εγκατεστημένου στην Αίγυπτο ρωμαϊκού και βυζαντινού στρατού. Η ποικιλία των προσδιοριστικών του όρου *medicus* ή *ιατρός* επιθέτων (*medicus legionis* / *ιατρός λεγεῶνος*, *medicus castrorum*, *medicus ordinarius*, *medicus centurio*) πιστεύουμε πως υποδηλώνει τόσο διάκριση των καθηκόντων τους όσο και ιεραρχία στις τάξεις τους, παρόλο που ορισμένοι από αυτούς μάλλον ασκούσαν περιστασιακώς μόνο το λειτούργημά τους στο πλαίσιο του στρατού ως παλαιοί στρατιώτες ή ακόμη και ως επιτεταγμένοι ανεξάρτητοι επαγγελματίες. Από το άλλο μέρος, η λειτουργία στρατιωτικών νοσοκομείων (*valetudinaria*), η παραχώρηση και η ίδρυση χώρων ανάπαυλας περιπλανώμενων στρατιωτών ύστερα από κρατική παρέμβαση, επιβεβαιώνουν την οργανωμένη παροχή υγείας στα ρωμαϊκά και βυζαντινά στρατεύματα της Αιγύπτου.

Πέρα από τα καταλύματα στρατιωτών του πτολεμαϊκού, ρωμαϊκού και βυζαντινού στρατού, δημόσιοι θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ορισμένοι χώροι φιλοξενίας κρατικών υπαλλήλων, γεωργών και τεχνητών του πτολεμαϊκού μονοπωλίου, καθώς και κτήρια ανάπαυλας κρατικών ταχυδρομικών υπαλλήλων και περιοδευόντων αξιωματούχων της βυζαντινής Αιγύπτου. Παρόλο που ο δημόσιος χαρακτήρας των χώρων αυτών δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί, ωστόσο οι πολύ λίγες – ίσως με εξαίρεση τους σταθμούς κατά μήκος του κρατικού ταχυδρομικού δικτύου – καταγεγραμμένες σε παπύρους περιπτώσεις τέτοιων καταλυμάτων δεν επιτρέπουν τη συναγωγή γενικευτικών συμπερασμάτων περί ευρείας λειτουργίας τους.

δ) Εκτός από τις απαντήσεις που δίνουν τα παπυρικά κείμενα στο ζήτημα της ύπαρξης οργανωμένου δημόσιου ή ιδιωτικού συστήματος υγείας στη μεταφαραωνική Αίγυπτο, η λεπτομερής τους μελέτη ρίχνει φως και σε πολλά άλλα εξαιρετικώς ενδιαφέροντα θέματα, τα οποία δεν έχουν επισημανθεί ως τώρα σε όλες τους τις λεπτομέρειες και τα οποία έχουν σχέση τόσο με την άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος και την κοινωνική θέση των *ιατρῶν*, όσο και με τους θεραπευτικούς χώρους και τον ιατρικό εξοπλισμό.

ι. Στα παπυρικά έγγραφα και στα όστρακα αποτυπώνεται με γλαφυρό κάποτε τρόπο η αγωνία των ασθενών ή συγγενικών και οικείων τους προσώπων για την αποκατάσταση της υγείας τους, αλλά και το ενδιαφέρον των ίδιων των *ιατρῶν* για τη φροντίδα των ασθενών τους, πολύ συχνά μέσω της επίδοσης φαρμακευτικών ουσιών.

Επίσης, δεν είναι λίγα τα κείμενα, σύμφωνα με τα οποία *ίατροι* εξειδικεύονταν σε θεραπεία συγκεκριμένων ασθενειών. Τα περισσότερα έγγραφα αναφέρονται σε *ιατροκλύστας*, μιας και η θεραπεία με κλύσμα αποτελούσε μάλλον αιγυπτιακή πρακτική, ενώ αρκετοί πάπυροι κάνουν μνεία σε οφθαλμιάτρους και *ιατρούς* με ειδικευση στην αποκατάσταση τραυματισμών των μυών, των οστών και του δέρματος.

Ελληνικοί και κοπτικοί πάπυροι και όστρακα της βυζαντινής Αιγύπτου, οι οποίοι θεωρούμε πως δεν είχαν ως σήμερα αξιοποιηθεί επαρκώς, επιβεβαιώνουν τις ιστοριογραφικές μαρτυρίες περί άσκησης του επαγγέλματος του *ιατροῦ* από κληρικούς και μοναχούς. Τόσο η επιφυλακτικότητα ορισμένων εκπροσώπων του κλήρου για την ιατρική επιστήμη όσο και οι απαγορεύσεις των Τοπικών Συνόδων για την άσκησή της από κληρικούς φαίνεται πως δεν εμπόδισαν ορισμένους από τους τελευταίους από το να ασκήσουν το ιατρικό επάγγελμα, πιθανότατα, βεβαίως, στο πλαίσιο εκκλησιαστικών ή μοναστηριακών ευαγών ιδρυμάτων.

ii. Επίσης, τα παπυρικά και επιγραφικά κείμενα και τα όστρακα της μεταφαραωνικής περιόδου αποκάλυψαν ενδιαφέρουσες πτυχές του ιδιωτικού και δημόσιου βίου των *ιατρῶν*, όπως η εμπιστοσύνη και η εκτίμηση που έτρεφαν προς αποτελεσματικούς *ιατρούς* ασθενείς ή οικεία τους πρόσωπα, ακόμη και βασιλείς, αξιωματούχοι και γαιοκτήμονες, εκτίμηση που εκφραζόταν με την παροχή υλικών αγαθών ή οικονομικών και κοινωνικών προνομίων. Μάλιστα η μόρφωση, η αποτελεσματικότητα και οι ικανότητες ορισμένων *ιατρῶν*, των λεγόμενων *ἀρχιατρῶν*, τους οδήγησαν όχι μόνο στη δραστηριοποίηση στις αυλές βασιλέων και αξιωματούχων, αλλά και στην ανάληψη σημαντικών διοικητικών θέσεων.

iii. Επισταμένη μελέτη των παπύρων, των οστράκων και των επιγραφών της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου καθώς και παραβολή τους με ιστοριογραφικές και επιγραφικές πηγές εκτός Αιγύπτου οδήγησαν στη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την οργάνωση επαγγελματικών σωματείων από *ιατρούς*, τον φυλετικό προσδιορισμό των *ιατρῶν* και τη δραστηριοποίηση γυναικών και δούλων *ιατρῶν* στην Αίγυπτο.

Διαπιστώσαμε πως παρόλο που οι βέβαιες αποδείξεις για συσπείρωση *ιατρῶν* σε συντεχνίες δεν είναι πολλές, υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις για συνεταιρική άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από αυτούς. Παράλληλα, είδαμε πως ακόμη και αν η φυλετική προέλευση των ιατρικών λειτουργιών που δραστηριοποιούνταν στην πολυπολιτισμική αιγυπτιακή κοινωνία δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια, κυρίως λόγω εθνικού αυτοπροσδιορισμού ή πολιτισμικού συγκρητισμού, η

εθνική ταυτότητα των ιατρικών λειτουργιών επηρέαζε τόσο την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος, όσο και την απολαβή προνομίων από *ίατρος* συγκεκριμένης εθνικής προέλευσης. Τέλος, αν και τα σχετικά με τη δραστηριοποίηση γυναικών *ιατρῶν* στην Αίγυπτο κείμενα δεν είναι πολλά, εντούτοις επιβεβαιώνουν άλλες ιστορικές μαρτυρίες περί άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος από γυναίκες, ενώ οι λίγες και αβέβαιες μαρτυρίες περί ενασχόλησης δούλων με την ιατρική τέχνη αποδεικνύουν πως το ευγενές αυτό επάγγελμα ασκούνταν κατά κανόνα από ελεύθερους πολίτες.

iv. Οι πάπυροι και τα γραμμένα σε συναφείς φορείς γραφής κείμενα φωτίζουν και μια άλλη πτυχή του ιδιωτικού βίου των *ιατρῶν*, αυτή της οικονομικής τους κατάστασης. Το είδος και το ύψος της αμοιβής των *ιατρῶν* στην πραγματικότητα εξαρτιόνταν από ποικίλους παράγοντες, οι οποίοι δεν δηλώνονται πάντοτε στους παπύρους, ενώ η χωροχρονική διασπορά των εγγράφων αποτρέπει τη συναγωγή γενικευτικών συμπερασμάτων. Από το άλλο μέρος, η παράλληλη άσκηση διαφορετικού της ιατρικής επαγγέλματος από ορισμένους *ίατρος* και πολύ περισσότερο η κατοχή γης και άλλης ακίνητης περιουσίας από ορισμένους άλλους – η οποία ασφαλώς θα μπορούσε να αποτελεί κληρονομηθείσα προγονική περιουσία – θα μπορούσαν ίσως να θεωρηθούν μαρτυρίες της ανάγκης μερικών θεραπειών για απόκτηση περισσότερων εσόδων.

Η λακωνικότητα των εγγράφων που σχετίζονται με τη φορολόγηση των *ιατρῶν* δυσχεραίνει τη συναγωγή συμπερασμάτων για το οικονομικό status των φορολογούμενων. Ωστόσο, από τη μελέτη του υπάρχοντος υλικού διαπιστώσαμε πως οι φοροαπαλλαγές ή οι ελαφρύνσεις φόρων που παραδοσιακά απολάμβαναν οι *ίατροι* ως πεπαιδευμένοι επαγγελματίες άρχισαν προοδευτικώς να μειώνονται μετά τον 2^ο αι. μ.Χ. Οι καταγεγραμμένοι στους παπύρους και στα όστρακα *ίατροι* φορολογούνταν κυρίως για την έγγεια περιουσία που κατείχαν ή καλλιεργούσαν, ενώ το ύψος της φορολόγησης εξαρτιόταν τόσο από την περιουσία και τα έσοδα των *ιατρῶν*, όσο και από τις κρατικές οικονομικές απαιτήσεις.

v. Πάπυροι και ορισμένες βυζαντινές επιγραφές ρίχνουν φως στην ύπαρξη και λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στην Αίγυπτο, ορισμένα από τα οποία βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία της Εκκλησίας, άλλα υπό την εποπτεία μοναστηριών και χριστιανικών αδελφοτήτων καθώς και πλούσιων ιδιωτών και τα οποία λειτουργούσαν τόσο ως οίκοι φιλοξενίας, όσο και ως χώροι θεραπείας και νοσηλείας ασθενών. Οι συντάκτες όμως των εγγράφων ενδιαφέρονταν κυρίως για θέματα διοίκησης και οικονομικής διαχείρισης των ιδρυμάτων, δηλαδή για τις δαπάνες, όπως η φορολόγη-

ση, και για τα έσοδά τους, τα οποία προέρχονταν είτε από ενοικίαση χώρων ή εκτάσεων γης που κατείχαν, είτε από δωρεές προς αυτά. Η θεματική αυτή επιλεκτικότητα έχει στερήσει στη σύγχρονη έρευνα πληροφορίες σχετικά με τη φύση και την ποιότητα των παρεχόμενων από τα ιδρύματα αυτά υπηρεσιών, τις κτηριακές εγκαταστάσεις, τον εξοπλισμό και τον αριθμό των νοσηλευόμενων, ενώ λίγες μαρτυρίες υπάρχουν για το εργατικό δυναμικό των ευαγών οίκων.

Ένα από τα θέματα τα οποία πολύ λίγο έχουν απασχολήσει ως τώρα τους μελετητές των παπύρων είναι η λειτουργία δημόσιων και ιδιωτικών χώρων φιλοξενίας ταξιδιωτών, εμπόρων και περιπλανώμενων αξιωματούχων. Παράλληλα με τους δημόσιους χώρους, τους οποίους, όπως ειπώθηκε παραπάνω, παραχωρούσε το κράτος σε ομάδες του πληθυσμού, το επάγγελμα και τα καθήκοντα των οποίων απαιτούσαν συχνή μετακίνηση, χάνια, πανδοχεία, εστιατόρια, καπηλειά και πανσιόν, που μνημονεύονται σε πολλά έγγραφα της ρωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, αποτελούσαν ιδιωτικούς χώρους, των οποίων οι κάτοχοι εκμεταλλεύονταν ως καταστήματα φιλοξενίας οδοιπόρων.

vi. Επίσης, η παρούσα εργασία ανέδειξε τα έγγραφα εκείνα στα οποία μνημονεύεται κατασκευή, προμήθεια και χρήση ιατρικών εργαλείων και εξοπλισμού. Οι πλουσιότερες παπυρικές πληροφορίες γύρω από τα ιατρικά όργανα αποδεικνύουν πως οι *ίατροι* της Αιγύπτου αφενός δεν έμειναν εκτός της διαδικασίας εξέλιξης του ιατρικού και φαρμακευτικού εξοπλισμού και της διακίνησής του, αφετέρου κατείχαν τις κατάλληλες γνώσεις και την απαραίτητη εμπειρία στον τρόπο κατασκευής και χρήσης τους.

ε) Η ενδελεχής μελέτη του παπυρικού υλικού και η σύνδεσή του με τα πολιτισμικά και ιστορικά δεδομένα του χώρου και της περιόδου στην οποία αυτά γράφθηκαν ανατρέπουν τελικώς τη λανθασμένη και εν πολλοίς άδικη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η Αίγυπτος αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Μεσογείου εντελώς αποκομμένο από τον υπόλοιπο κόσμο. Οι όποιες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, που ασφαλώς υπάρχουν, κατά βάθος αποτελούν χαρακτηριστικό της γοητείας της και όχι άλλοθι για την παραγκώνισή της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abou Bakr F., «The role of public doctors in Ptolemaic and Roman Egypt», στο Z. Hawass (επιμ.), *Egyptology at the dawn of the twenty-first century. Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, Cairo 2000, σσ. 80-87.
- Adam J. (- Rees D. A.), *The Republic of Plato. Edited with critical notes, commentary and appendices, Vol. I: Books I-V*, Cambridge²1963 (ανατύπ. 1965).
- Alcock J. P., *Food in the Ancient World*, Connecticut - London 2006.
- Aletti E., *La tecnica della pittura greca e romana e l'encausto*, Roma 1951.
- Alföldy G., «Das Heer in der Sozialstruktur des römischen Kaiserreiches», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, (HABES 31), Stuttgart 2000, σσ. 33-57.
- Allbutt T. C., *Greek medicine in Rome. The Fitzpatrick lectures on the history of medicine delivered at the Royal College of Physicians of London in 1909-1910, with other historical essays*, New York 1921 (ανατύπ. 1970).
- Alston R., *Soldier and society in Roman Egypt: A social history*, London 1995.
- , *The city in Roman and Byzantine Egypt*, London - New York 2002.
- Aly Z., «The judicial system at work in Ptolemaic Egyptian law-courts», στο Z. Aly (επιμ.), *Essays and Papers. A miscellaneous output of Greek papyri from Graeco-Roman Egypt*, Athens 1994 (= Bulletin de la Société Royale d'Archéologie d'Alexandrie 36 [1945], σσ. 3-31), σσ. 9-34.
- Αμάντος Κ., «Η ελληνική φιλανθρωπία κατά τούς μεσαιωνικούς χρόνους», *Ἀθηνᾶ* 35 (1923), σσ. 131-164.
- Amantos K., «Zu den wohltätigen Stiftungen von Byzanz», *OCP* 21 (1955), σσ. 15-20.
- Amundsen D. W. - Ferngren G. B., «The forensic role of physicians in Ptolemaic and Roman Egypt», *BHM* 52 (1978), σσ. 336-353.
- , «The perception of disease and disease causality in the New Testament», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW* II 37.3, Berlin - New York 1996, σσ. 2934-2956.
- Andorlini Marcone I., «L'apporto dei papyri alla conoscenza della scienza medica antica», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW* II 37.1, Berlin - New York 1993, σσ. 458-562.
- [ως Andorlini I.], *Tratatto di medicina su papiro*, Firenze 1995.
- , «Note di lettura ed interpretazione a PSI IV 299: un caso di trachoma» στο F. Crevatin - G. Tedeschi (επιμ.), *Scrivere, leggere, interpretare: Studi di antichità in onore di Sergio Daris*, Trieste 2005, σσ. 6-11.
- , «Teaching medicine in Late Antiquity: Methods, texts and contexts», στο P. Lendinara - L. Lazzari - M.A. D'Arconco (επιμ.), *Form and content of instruction in Anglo-Saxon England in the light of contemporary manuscript*

- evidence. Papers presented at the International Conference, Udine 6-8 April 2006* (Textes et Etudes du Moyen Age 39), Brepols 2007, σσ. 385-398.
- , *Greek Medical Papyri, I-II*, Firenze 2001-2009.
- , «Prescription and practice in Greek medical papyri from Egypt», στο H. Froschauer - C. Römer (επιμ.), *Zwischen Magie und Wissenschaft. Ärzte und Heilkunst in den Papyri aus Ägypten* (Nilus 13), Wien 2009, σσ. 23-33.
- , «Considerazioni sulla “Paste Antonina” in Egitto alla luce delle testimonianze papirologiche», στο E. L. Cascio (επιμ.), *L’impatto della “Peste Antonina”*, Bari 2012, σσ. 15-28.
- , «Gli strumenti perduti di Galeno», *La torre di Babele* 8 (2012), σσ. 237-247.
- , «Lavori per un *valetudinarium* a Vindolanda. Nota a T.Vindol. II 155,6», *ZPE* 184 (2013), σσ. 271-273.
- André J.-M., *L’alimentation et la cuisine à Rome*, Paris 1961.
- , *Apicius, L’art culinaire. De Re Coquinaria*, Paris 1965.
- , *Être médecin à Rome*, Paris 1987.
- , *La médecine à Rome*, Paris 2006.
- André J.-M. - Baslez M.-F., *Voyager dans l’Antiquité*, Lille 1993.
- Andrews A. C., «The opium poppy as a food and spice in the classical period», *Agricultural History* 26 (1952), σσ. 152-155.
- Antonini L., «Le chiese cristiane nell’Egitto dal IV al XI secolo secondo i documenti dei papiri greci», *Aegyptus* 20 (1940), σσ. 129-208.
- Αποστολίδης Π. Δ., *Τα ιατρικά του Αριστοφάνη*, Αθήνα 1996.
- , *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*, Αθήνα 1997.
- , *Ιπποκρατικός όρκος. Κώδικας ηθικής ή λίβελλος κατά των ιατρών;*, Αθήνα 2000.
- Arnaoutoglou I. N., «*Collegia* in the province of Egypt in the first century AD», *AncSoc* 35 (2005), σσ. 197-216.
- Asheri D. - Lloyd A., *Ηροδότου Ιστορίαι. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Τόμος 1, Βιβλία Α-Β* (ελλ. μτφρ. από την ιταλ. έκδ. *Erodoto, Le Storie. Volume I. Introduzione generale di David Asheri, Libro I-II*, χ.τ. ⁴2005 [1990], υπό Δ. Σκουρέλλο, επιμ. Α. Ρεγκάκος), Θεσσαλονίκη 2010.
- Aufmesser M., *Etymologische und wortgeschichtliche Erläuterungen zu De materia medica des Pedanius Dioscurides Anazarbeus*, Hildesheim - Zürich - New York 2000.
- Austin I. D., «I termini designanti la schiavitù nell’Egitto ellenistico in base ai dati dei Settanta», στο I. Biezunska Malowist (επιμ.), *Schiavitù e produzione nella Roma repubblicana* (Problemi e Ricerche di Storia Antica 9), Roma 1986, σσ. 107-146.
- Avramea A., «Land and sea communications. Fourth - fifteenth centuries», στο A. E. Laiou (επιμ.), *The economic history of Byzantium: From the seventh through the fifteenth century* (DOP 39), Washington 2002, σσ. 57-90.
- Azzarello G., *Il dossier della domus divina in Egitto* (APF 32), Berlin - Boston 2012.
- Baader G., «Byzantinische Medizin in Norditalien im 5. und 6. Jahrhundert», στο V. Vavřínek (επιμ.), *From Late Antiquity to early Byzantium. Proceedings of the*

- Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, Praha 1985, σσ. 243-248.
- Bacot S., «Une nouvelle attestation de “la petra d’Apa Mèna” au sud d’Assiout», *BIFAO* 102 (2002), σσ. 1-16.
- Bagnall R. S., *The administration of Ptolemaic possessions outside Egypt*, Leiden 1976.
- , *Currency and inflation in fourth century Egypt* (BASP Suppl. 5), Atlanta 1985.
- , «Military officers as landowners in fourth century Egypt», *Chiron* 22 (1992), σσ. 47-54.
- , *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993.
- , *Reading papyri, writing ancient history*, London - New York 1995.
- , «The origins of Ptolemaic cleruchs», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Hellenistic and Roman Egypt: Sources and approaches*, Aldershot 2006, VIII, σσ. 7-20 (= *BASP* 21 [1984], σσ. 7-20).
- , «Practical help: Chronology, geography, measures, currency, names, prosopography, and technical vocabulary», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford 2009, σσ. 179-196.
- Bagnall R. S. - Keenan J. G. - MacCoull L. S. B., *A sixth-century tax register from the Hermopolite nome* (Am.Stud.Pap. 51), Durham 2011.
- Bagnall R. S. - Worp K. A., «Papyrus documentation in Egypt from Constantine to Justinian», στο R. Pintaudi (επιμ.), *Miscellanea Papyrologica* (Pap.Flor. VII), Firenze 1980, σσ. 13-23.
- Baker P., «The Roman military *valetudinaria*: Fact or fiction?», στο R. Arnott (επιμ.), *The archaeology of medicine. Papers given at a session of the Annual Conference of the Theoretical Archaeology Group held at the University of Birmingham on 20 December 1998*, Oxford 2002, σσ. 69-79.
- Baldwin B., «Beyond the house call: doctors in early Byzantine history and politics», *DOP* 38 (1984), σσ. 15-19.
- Banaji J., «Agrarian history and the labour organization of Byzantine large estates», στο A. K. Bowman - E. Rogan (επιμ.), *Agriculture in Egypt. From pharaonic to modern times* (Proceedings of the British Academy 96), Oxford 1999, σσ. 193-216.
- , *Agrarian change in Late Antiquity. Gold, labour, and aristocratic dominance*, Oxford 2001.
- Barison P., «Ricerche sui monasteri dell’Egitto bizantino ed arabo secondo i documenti dei papiri greci», *Aegyptus* 18 (1938), σσ. 29-148.
- Bartelink G. J. M., *Vie d’Hypatios* (tr., texte crit., trad. et notes), (Sources Chrètiennes 177), Paris 1971.
- , *Palladio, La Storia Lausica* (Vite dei Santi II), χ.τ. 1974.
- Bastianini G., «Una malleveria dall’archivio degli Apioni (P.Oxy. VI 996)», στο R. Pintaudi (επιμ.), *Miscellanea Papirologica*, σσ. 25-30.
- Battaglia E., *‘Artos’: Il lessico della panificazione nei papiri greci*, Milano 1989.

- Beaucamp J., *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle), I: Le droit impérial, II: Les pratiques sociales* (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Collège de France Monographies 5-6), Paris 1990-1992.
- , «Byzantine Egypt and imperial law», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine world, 300-700*, Cambridge 2007, σσ. 275-285.
- Beck L. Y. (trans.), *Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De Materia Medica*, Hildesheim - Zürich - New York 2005.
- Belke K., «Communications, roads and buildings», στο E. Jeffreys κ.ά. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Byzantine studies*, Oxford 2008, σσ. 295-308.
- Bell H. I., «A requisitioning order for taxes in kind», *Aegyptus* 31 (1951), σσ. 307-312.
- Bennion E., *Antique medical instruments*, Berkeley - Los Angeles 1979 (ανατύπ. 1980).
- Bergamasco M., «Le didascalicali nella ricerca attuale», *Aegyptus* 75 (1995), σσ. 95-167.
- Bernard A., *De Thèbes à Syène*, Paris 1989.
- Bernard E., «Τόπος dans les inscriptions grecques d'Égypte», *ZPE* 98 (1993), σσ. 103-110.
- Bevan E., *The house of Ptolemy. A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty*, Chicago 1968.
- Bidwell P. T., *The Roman fort of Vindolanda at Chesterholm, Northumberland*, London 1985.
- Bingen J., «La dédicace à Imhotep-Asklèpios. I.Philae I 127 (186-184 a.C.)», *CE* 80 (2005), σσ. 277-280.
- Birley R., *Vindolanda. A Roman frontier fort on Hadrian's Wall*, London 2009.
- Biscottini M.-V., «L'archivio di Tryphon tessitore di Oxyrhynchos», *Aegyptus* 46 (1966), σσ. 60-90 και 186-292.
- Blanchard A., *Sigles et abbreviations dans les papyrus documentaires grecs. Recherches de paleographie* (BICS Suppl. 30), London 1974.
- Bliquez L. J., «Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantine times», *DOP* 38 (1983), σσ. 187-204.
- , *Roman surgical instruments and minor objects in the National Archaeological Museum of Naples, with a catalogue of the surgical instruments in the Antiquarium at Pompeii by Ralph Jackson*, Bonn 1988.
- , *The tools of Asclepius. Surgical instruments in Greek and Roman times* (Studies in Ancient Medicine 43), Leiden - Boston 2015.
- Blockley R. C., «Doctors as diplomats in the sixth century AD», *Florilegium* 2 (1980), σσ. 89-100.
- Blondé F. - Villard L. L., «Sur quelques vases présents dans la Collection Hippocratique: confrontation des données littéraires et archéologiques», *BCH* 116 (1992), σσ. 99-102.
- Blumell L. H., *Lettered Christians: Christians, letters and Late Antique Oxyrhynchus*, Toronto 2012.

- Boak A. E. R., «Notes on canal and dike work in Roman Egypt», *Aegyptus* 7 (1926), σσ. 215-219.
- , «The organization of guilds in Greco-Roman Egypt», *TAPhA* 68 (1937) σσ. 212-220.
- Bodel J., «Slave labour and Roman society», στο K. Bradley - P. Cartledge (επιμ.), *The Cambridge world history of slavery. I: The ancient Mediterranean world*, Cambridge 2011, σσ. 311-336.
- Bonati I., *Il lessico dei vasi e dei contenitori greci nei papiri. Specimina per un repertorio lessicale degli angionimi greci* (APF 37), Göttingen 2016.
- , «Between text and context: P.Oslo II 54 reconsidered», στο T. Derda κ.ά. (επιμ.), *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology, Warsaw 29 July - 3 August 2013*, I-III, Warsaw 2016, II, σσ. 659-675.
- Bonneau D., *La régime administratif de l'eau du Nil dans l'Égypte grecque, romaine et byzantine* (Probleme der Ägyptologie 8), Leiden - New York - Köln 1993.
- Bosman A. - de Weerd M., «Velsen: The 1997 Excavations in the early Roman base and a reappraisal of the post-Kalkriese Velsen/Vechten dating evidence», στο F. Vermeulen κ.ά. (επιμ.), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the Northwest. Studies in honour of prof. Hugo Thoen* (Archaeological Reports Ghent University 2), Belgium 2004, σσ. 31-62.
- Boswinkel E., «Le médecine et les médecins dans les papyrus grecs», *Eos* 48 (1956) [*Symbolae Raphaeli Taubenschlag Dedicatae* I], σσ. 181-190.
- Bosworth A. B., «Arian and the Alani», *HSPh* 81 (1977), σσ. 217-255.
- Bosworth C. E., «The “Protected Peoples” (Christians and Jews) in medieval Egypt and Syria», στο C. E. Bosworth (επιμ.), *The Arabs, Byzantium and Islam. Studies in early Islamic history and culture*, London 1996, VII, σσ. 11-36.
- Bottigelli P., «Repertorio topografico dei templi e dei sacerdoti dell'Egitto tolemaico II», *Aegyptus* 22 (1942), σσ. 177-265.
- Bouzakis K.-D. κ.ά., «Design and manufacturing aspects of a vaginal speculum of antiquity, as investigated by computer tomographies», *Journal of Archaeological Science* 35 (2008), σσ. 633-642.
- Bowman A. K., «The military occupation of Upper Egypt in the reign of Diocletian», *BASP* 15 (1978), σσ. 25-38.
- , «Egypt», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH² X: The augustan empire, 43 BC - AD 69*, Cambridge 1996, σσ. 686-689.
- , «Roman Oxyrhynchus: City and people», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, London 2007, σσ. 171-181.
- Bowman A. K. - Thomas D., *Vindolanda: The Latin writing tablets*, I, London 1983.
- , *The Vindolanda writing tablets*, II-III, London 1994-2003.
- Bradley K., *Slavery and society at Rome*, Cambridge 1994.
- Brashear W. M., «Egyptians and Greeks in an early laographia account (P.Berol. 25161)», στο J. H. Johnson (επιμ.), *Life in a multicultural society: Egypt from Cambyses to Constantine and beyond* (SAOC 51), Chicago 1992, σσ. 41-43.
- , *Vereine im griechisch-römischen Ägypten*, Konstanz 1993.
- Breeze D. J., *Roman forts in Britain*, Princes Risborough, ²2002.

- , «Supplying the army», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, σσ. 59-64.
- Brent Sandy D., *The production and use of vegetable oils in Ptolemaic Egypt* (BASP Suppl. 6), Atlanta 1989.
- Browne G. M., «Κρεοπωλική και ταριχηρά (P.Mich. Inv. 178)», στο D. H. Samuel (επιμ.), *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, Toronto 1970, σσ. 63-68.
- Bruneau P., *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, Paris 1970.
- Bruyn Th. S. de - Dijkstra J. H. F., «Greek amulets and formularies from Egypt containing Christian elements: A checklist of papyri, parchments, ostraka, and tablets», *BASP* 48 (2011), σσ. 163-216.
- Bryen A. Z., «Visibility and violence in petitions from Roman Egypt», *GRBS* 48.2 (2008), σσ. 181-200.
- , *Violence in Roman Egypt. A study in legal interpretation*, Oxford 2013.
- Büllow-Jacobsen A. κ.ά., «The identification of Myos Hormos. New papyrological evidence», *BIFAO* 94 (1994), σσ. 27-42.
- Buraselis K., «Stray notes on Roman names in Greek documents», στο A. D. Rizakis (επιμ.), *Roman onomastics in the Greek East. Social and political aspects. Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity, Athens 7-9 September 1993* (Μελετήματα 21), Athens 1997, σσ. 55-63.
- Burton A., *Diodorus Siculus, Book I. A Commentary*, Leiden 1972.
- Cadelle H. - Rémondon R., «Sens et emplois de τὸ ὄρος dans les documents papyrologiques», *REG* 80 (1967), σσ. 346-349.
- Cagniard P., «The late republican army (146-30 BC)», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to Roman army*, Oxford 2007, σσ. 80-95.
- Caldara A., *L'indicazione dei connotati nei documenti papiracei dell'Egitto greco-romano* (Studi della Scuola Papirologica IV.2), Milano 1924.
- Calderini S., «Ricerche sull'industria e il commercio dei tessuti in Egitto», *Aegyptus* 26 (1946), σσ. 13-83.
- Campbell B., *The Roman army. A sourcebook, 31 B.C. - A.D. 337*, London 1994 (ανατύπ. 2003).
- Carnoy A., *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, Louvain 1959.
- Carreras Monfort C., «The Roman military supply during the Principate. Transportation and staples», στο P. Erdkamp (επιμ.), *The Roman army and the economy*, Amsterdam 2002, σσ. 70-89.
- Casanova G., «La peste nella documentazione greca d'Egitto», στο *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia, Napoli, 19-26 maggio 1983, I-III*, Napoli 1984, III, σσ. 949-956.
- , «Epidemie e fame nella documentazione greca d'Egitto», *Aegyptus* 64 (1984), σσ. 163-201.
- , «Altre testimonianze sulla peste in Egitto. Certezze ed ipotesi», *Aegyptus* 68 (1988), σσ. 93-97.

- Casarino G., *Maurizio Imperatore, Strategikon. Manuale di arte militare dell'Impero romano d'Oriente*, Rimini 2007.
- Cassia M., «Il conflitto e la tregua: un *valetudinarium* sul *limes* di Cappadocia?», *Όρμος* 1 (2008/2009), σσ. 240-261.
- Casson L., «Tax-collection problems in early Arab Egypt», *TAPhA* 69 (1938), σσ. 274-291.
- Casson L., *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Travel in the Ancient World*, χ.τ. 1974, υπό Λ. Σταματιάδη, επιμ. Α. Φιλίππου), Αθήνα 1996.
- Cavarra B., «La cultura medica a Ravenna fra VI e VII secolo», *MedSec* 5 (1993), σσ. 345-359.
- Cavenaile R., «Prosopographie de l'armée romaine» *Aegyptus* 50 (1970), σσ. 213-320.
- Γεννάδιος Π. Γ., *Λεξικὸν φυτολογικὸν Α'-Β'*, Αθήναι ²1959.
- Cernuschi G., *Nuovi contributi per lo studio dei connotati personali nei documenti dell'Egitto greco-romano*, Padova 2010.
- Chapa J., *Letters of condolence in Greek papyri* (Pap.Flor. 29), Firenze 1998.
- Choat M., «The development and usage of terms for "Monk" in Late Antique Egypt», *JAC* 45 (2002), σσ. 5-23.
- Chouliara-Raïos H., «La chasse et les animaux sauvages d'après les papyrus grecs», *Αναγέννησις* 1 (1981), σσ. 267-293.
- , *L'abeille et le miel en Égypte d'après les papyrus grecs (ΕΕΦΣΙ 'Δωδώνη'*, παράρτ. αρ. 30), Ιωάννινα 1989.
- Clackson, S. J., «Reconstructing the archives of the monastery of Apollo at Bawit», στο I. Andorlini κ.ά. (επιμ.), *Atti del XXII Congresso internazionale di Papirologia. Firenze, 23-29 agosto 1998*, I-II, Firenze 2001, I, σ. 219-236.
- , «14.-15. Greek and Coptic medical prescriptions from the Michaelides collection in Cambridge University Library», στο H. Harrauer - R. Pintaudi (επιμ.), *Gedenkschrift Ulrike Horak (P. Horak) I*, (Pap.Flor. 34), Firenze 2004, σσ. 73-83.
- , «Archimandrites and Andrismos: A preliminary survey of taxation at Bawit», στο B. Palme (επιμ.), *Akten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses. Wien 22.-28. Juli 2001*, Wien 2007, σσ. 103-107.
- , «Coptic Oxyrhynchus», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, σσ. 332-341.
- Clarke M. L., *Higher education in the Ancient World*, London 1971.
- Clarysse W., «Greeks and Egyptians in the Ptolemaic army and administration», *Aegyptus* 65 (1985), σσ. 57-66.
- , *The Petrie papyri. Second edition (P.Petrie²), I: The wills* (Coll.Hell. II), Brussel 1991.
- , «Egyptian religion and magic in the papyri», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 561-589.

- , «Kosmas and Damian in Egyptian onomastics», στο J.-L. Fournet - A. Papaconstantinou (επιμ.), *Mélanges Jean Gascou: Textes et études papyrologiques* (P.Gascou), T&MByz 20/1, Paris 2016, σσ. 559-564.
- Clarysse W. - Thompson D. J., *Counting the people in Hellenistic Egypt. I: Population registers* (P.Count.), II: *Historical studies*, Cambridge 2006.
- Clarysse W. - Vandorpe K., *Zénon, un homme d'affaires grecs à l'ombre des pyramides* (Presses Universitaires de Louvain 14), Leuven 1995.
- Cleland L. - Davies G. - Llewellyn-Jones L., *Greek and Roman dress from A to Z*, London - New York 2007.
- Cobianchi M., «Ricerche di ornitologia nei papyri dell'Egitto greco-romano», *Aegyptus* 16 (1936), σσ. 91-147.
- Cohn-Haft L., *The public physicians of Ancient Greece*, Northampton 1956.
- Coles R. A., «Oxyrhynchus: A city and its texts», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, σσ. 3-16.
- Collart P., «À l'école avec les petits grecs d'Égypte», *CE* 22 (1936), σσ. 489-507.
- Comfort H., «Emphyteusis among the papyri», *Aegyptus* 17 (1937), σσ. 3-24.
- Constable O. R., *Housing the stranger in the Mediterranean world. Lodging, trade, and travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 2003.
- Coulton J. J., *Greek architects at work. Problems of structure and design*, London 1977.
- Cowan R., *Roman battle tactics, 109 BC - AD 313*, Cambridge 2007.
- Crawford D. J., *Kerkeosiris. An Egyptian village in the Ptolemaic period*, Cambridge 1971.
- , «The opium poppy. A study in Ptolemaic agriculture», στο M. I. Finley (επιμ.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1973, σσ. 223-251.
- Criboire R., *Writing, teachers, and students in Graeco-Roman Egypt* (Am.Stud.Pap. 36), Atlanta - Georgia 1996.
- , *Gymnastics of the mind. Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton - Oxford 2001.
- , «Education in the papyri», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 320-337.
- Criniti N., «Supplemento alla prosopografia dell'esercito romano d'Egitto da Augusto a Diocleziano», *Aegyptus* 53 (1973), σσ. 93-158.
- Crislip A. T., *From monastery to hospital. Christian monasticism and the transformation of health care in Late Antiquity*, Ann Arbor 2005.
- Croisille J.-M., *Pline l'Ancien, Histoire Naturelle. Livre XXXV* (Les Belles Lettres), Paris 2003.
- Croom A. T., *Roman clothing and fashion*, Oxford 2000.
- Crum W. E., *A Coptic dictionary*, Oxford 1939.
- Crünbart M., «Store in a cool and dry place: perishable goods and their preservation in Byzantium», στο L. Brubaker - K. Linardou (επιμ.), *Eat, drink, and be merry (Luke 12:19). Food and wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies in honour of Professor A. A. M. Bryer*

- (Society for the Promotion of Byzantine Studies 13), Birmingham 2007, σσ. 39-49.
- Cruse A., *Roman medicine*, London 2004 (ανατύπ. 2006).
- Curtis R. I., *Garum and salsamenta. Production and commerce in Materia Medica*, Leiden - New York - København - Köln 1991.
- Cuvigny H., «La mort et la maladie (83-123)», στο J. Bingen κ.ά. (επιμ.), *Mons Claudianus. Ostraca greca et latina I: O. Claud. 1 à 190* (DFIFAO 29), Le Caire 1992, σσ. 75-109.
- , «La mort et la maladie (191-223)», στο J. Bingen κ.ά. (επιμ.), *Mons Claudianus. Ostraca greca et latina II: O. Claud. 191 à 416* (DFIFAO 32), Le Caire 1997, σσ. 19-41.
- Dalby A., *Food in the Ancient World from A to Z*, London 2003.
- , *Σειρήνια δείπνα. Ιστορία της διατροφής και της γαστρονομίας στην Ελλάδα* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Siren feasts. A history of food and gastronomy in Greece*, London - New York 1996, υπό Ε. Πατρικίου), Ηράκλειο 2000.
- Daniel R. W., «Notes on the guilds and army in Roman Egypt», *BASP* 16 (1979), σσ. 37-46.
- Daris S., «Tre papiri documentari della Facoltà Teologica di Barcellona», *SP* 13 (1972), σσ. 77-82.
- , «Legio XXII Deiotariana», στο Y. Le Bohec - C. Wolff (επιμ.), *Les legions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, σσ. 365-367.
- , «Appunti per SB XX 15175», *ZPE* 167 (2008), σσ. 159-161.
- , «Le truppe ausiliare romane in Egitto», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW II* 10.1, Berlin - New York 1988, σσ. 743-766.
- Davies R. W., «The medici of the Roman armed forces», *Epigraphische Studien* 8 (1969), σσ. 83-99.
- , «Some more military medici», *Epigraphische Studien* 9 (1972), σσ. 1-11.
- Dean-Jones L. A., *Women's bodies in classical Greek science*, Oxford 1996.
- Deichmann F. W., *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, I-II.3, Wiesbaden - Stuttgart 1969-1989.
- Deissmann A., *Light from the Ancient East. The New Testament illustrated by recently discovered texts of the Graeco-Roman world* (μτφρ. L. R. M. Strachan), New York 1927 (ανατύπ. 1995).
- Demand N., «Monuments, midwives and gynecology», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, I, Amsterdam - Atlanta 1995, σσ. 275-290.
- Dennis G. T., *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine military strategy*, Pennsylvania 1984.
- Derda T., «Necropolis workers in Graeco-Roman Egypt in the light of the Greek papyri», *JJP* 21 (1991), σσ. 13-36.
- Derndarsky M., «Neue weiner Texte zur byzantinischen Wirtschaft», *AnPap* 5 (1993), σσ. 59-63.
- Dickey E., «Literal and extended use of kinship terms in documentary papyri», *Mnemosyne* 57.2 (2004), σσ. 131-176.

- Dover K., *Aristophanes Frogs*, Oxford 1993.
- Δοξιάδη Ε., *Τα πορτρέτα του Φαγιούμ*. Πρόλ. D. J. Thompson (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. E. Doxiadis, *The mysterious Fayum portraits. Faces from ancient Egypt. Foreword by Dorothy J. Thompson*, London 1995), υπό Α. Παππά, Αθήνα ²1996.
- Drabkin I. E., «Medical education in ancient Greece and Rome», *Journal of Medical Education* 32.4 (1957), σσ. 286-296.
- Draycott J., *Approaches to healing in Roman Egypt*, Oxford 2012.
- Drew-Bear M., *Le nome Hermopolite. Toponymes et sites* (Am.Stud.Pap. 21), Michigan 1979.
- Drexhage H.-J., «Unfälle im römischen Ägypten», *Anagennesis* 4 (1984), σσ. 17-24.
- Duffy J., «Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: Aspects of teaching and practice», *DOP* 38 (1984), σσ. 21-27.
- Dumeige G., S. J., «Le Christ médecin dans la littérature chrétienne des premiers siècles», *RAC* 48 (1972), σσ. 138-147.
- Dumont J., «La pêche du thon a Byzance a l'époque hellénistique», *REA* 78-79 (1976-1977), σσ. 96-119.
- Dunand F., «Les syncrétismes dans la religion de l'Égypte romaine», στο F. Dunand - P. Lévêque (επιμ.), *Les syncrétismes dans les religions de l'Antiquité. Colloque de Besançon (22-23 Octobre 1973)*, Leiden 1975, σσ. 152-185.
- , «Between tradition and innovation: Egyptian funerary practices in Late Antiquity», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine world, 300-700*, σσ. 163-184.
- Duncan-Jones R. P., «The price of wheat in Roman Egypt under the Principate», *Chiron* 6 (1976), σσ. 241-262.
- Durling R., *A dictionary of medical terms in Galen* (Studies in Ancient Medicine 5), Leiden - New York - Köln 1993.
- Dušanić S., «Military diplomata for the auxiliary soldiers from the hellenophone provinces: The problem of the recipients' Roman name-formulae», στο A. D. Rizakis (επιμ.), *Roman onomastics in the Greek East. Social and political aspects. Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity*, σσ. 31-42.
- Edelstein E. J. - Edelstein L., *Asclepius. Collection and interpretation of the testimonies*, I-II, Baltimore - London 1945 (ανατύπ. 1998).
- Edelstein L., «The role of Eryximachus in Plato's "Symposium"», στο O. Temkin - L. C. Temkin (επιμ.), *Ancient medicine. Selected papers of Ludwig Edelstein*, Baltimore - London 1987 (= *TAPhA* 76 [1945], σσ. 85-103), σσ. 153-171.
- , «The distinctive hellenism of Greek medicine», στο O. Temkin - L. C. Temkin (επιμ.), *Ancient medicine* (= *BHM* 40 [1966], σσ. 197-255), σσ. 367-397.
- , «Recent trends in the interpretation of ancient science», στο O. Temkin - L. C. Temkin (επιμ.), *Ancient medicine*, σσ. 401-439.
- Edgar C. C., «The stolistae of the Labyrinth», *APF* 13 (1939), σσ. 76-77.

- Ελ Αμπαντί Μ., *Η αρχαία Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Η ζωή και η μοίρα της* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *The life and fate of the Ancient Library of Alexandria*, Paris 1992, υπό Λ. Κασίμη), Αθήνα 1998.
- El-Sayed G., «The *demosios iatros* in Roman Egypt: A municipal position or a liturgic office?», στο *Actes du 26e Congrès International de Papyrologie*, Genève 2010, σσ. 117-125.
- Endress G., *ΙΣΛΑΜ. Μια εισαγωγή στην ιστορία του* (ελλ. μτφρ. από τη γερμ έκδ. *Der Islam. Eine Einführung in seine Geschichte*, 1997, υπό Γ. Σαλακίδη), Αθήνα 2004.
- Equini Schneider E., *Septimia Zenobia Sebaste*, Roma 1993.
- Ernout A. - Meillet A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, Paris ⁴1959.
- Ευτυχιάδης Α. Χ., *Η άσκησης τῆς βυζαντινῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης καὶ κοινωνικαὶ ἐφαρμογαὶ αὐτῆς κατὰ σχετικὰς διατάξεις*, Ἀθήνα 1983.
- Evans J. A. S., «A social and economic history of an Egyptian temple in the Greco-Roman period», *YCIS* 17 (1961), σσ. 149-283.
- Exler F. J., *A study in Greek epistolography. The form of the ancient letter*, Washington 1923 (ανατύπ. Chicago 1976).
- Fabre G., *Libertus. Recherches sur les rapports patron - affranchi à la fin de la République romaine* (Collection de l'École Française de Rome 50), Rome 1981.
- Falivene M. R., «On labyrinths, lies and libraries», στο J. Frösén κ.ά. (επιμ.), *Proceedings of the 24th International Congress of Papyrology. Helsinki 1-7 August 2004* (Commentationes Humanarum Literarum 122:1 2007), I-II, Helsinki 2007, σσ. 309-320.
- Farrell K. T., *Spices, condiments, and seasonings*, New York ²1990.
- Ferngren G. B. - Amundsen D. W., «Medicine and Christianity in the Roman Empire: Comptabilities and tensions», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.3*, Berlin - New York 1996, σσ. 2957-2980.
- Fikhman I. F., «Sur quelques aspects socio-économiques de l'activité des corporations professionnelles de l'Égypte byzantine», *ZPE* 103 (1994), σσ. 19-40.
- , «On onomastics of Greek and Roman Egypt», στο A. Jördens (unter Mitarbeit von W. Sperling), *Wirtschaft und Gesellschaft im spätantiken Ägypten*, Stuttgart 2006 (= *Classical studies in honor of David Sohlberg*, Ramat Gan 1996), σσ. 356-367.
- Fink R. O., *Roman military records on papyrus* (APhA 26), London - Ann Arbor 1971.
- Fischer K.-D., «Ἀρχιτρὸς in non-ionic contexts», *Philologus* 124 (1980), σσ. 310-312.
- , «Was ist das δελτάριον in P.Oxy LIX 4001?», στο "*Specimina*" per il *Corpus dei Papiri Greci di Medicina. Atti dell'Incontro di studio* (Firenze, 28-29 marzo 1996), Firenze 1997, σσ. 109-113.
- Forbes C. A., «The education and training of slaves in Antiquity», *TAPhA* 86 (1955), σσ. 321-360.

- Formisano M., *Vegezio, L'arte della guerra romana*, Milano ²2006.
- Foxhall L. - Forbes H. A., «Σιτομετρεία: The role of grain as a staple food in classical Antiquity», *Chiron* 12 (1982), σσ. 41-90.
- Frakes R. M., «Late Roman social justice and the origine of the *defensor civitatis*», *CJ* 89.4 (1994), σσ. 337-348.
- Frank T., *An economic survey of ancient Rome. V: Ancient Rome and Italy of the Empire*, Ann Arbor 1976.
- Frankfurter D., *Religion in Roman Egypt. Assimilation and resistance*, Princeton 1998.
- Fraser P. M., *Ptolemaic Alexandria. I: Text· II: Notes· III: Indexes*, Oxford 1972 (ανατύπ. 1998).
- Frere S. S., «Verulamium and the towns of Britannia», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 3, Berlin - New York 1975, σσ. 290-327.
- Frösén J., «Conservation of ancient papyrus materials», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 79-100.
- Frutaz A. F., «Una diaconia diocesana in Egitto», στο *Miscellanea Liturgica in honorem L. C. Mohlberg*, I-II, Roma 1949, II, σσ. 71-74.
- Gabra G., *Coptic monasteries. Egypt's monastic art and architecture*, Cairo - New York 2002 (ανατύπ. 2004).
- Gabriel R. A. - Metz K. S., *A history of military medicine. I: From ancient times to the Middle Ages* (Contributions in Military Studies 124), New York - Connecticut - London 1992.
- Gallazzi C. - Wagner G., «Un lot d'ostraca grecs inédits au Musée du Caire: Une archive d'un domaine privé en Thébaïde au début du Ve siècle», *BIFAO* 83 (1983), σσ. 171-189.
- Gascou J., «Les grands domaines, la cité et l'État en Égypte byzantine (Recherches d'histoire agraire, fiscal et administrative)», στο J. Gascou (επιμ.), *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, (Bilans de recherche 4) [= *Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin. I: IVE-VIIe siècle. Réalités byzantines*, Paris 1989], Paris 2008, σσ. 125-213.
- , «La table budgétaire d'Antaeopolis (*P.Freer* 08.45 c-d; *SB* XX 14494) (PL. XXX A, XXXI-XXXIII)», στο J. Gascou (επιμ.), *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, σσ. 309-335.
- Gascou J. (et collaborateurs), «Douch: rapport préliminaire des campagnes de fouilles de l'hiver 1978/1979 et de l'automne 1979», *BIFAO* 80 (1980), σσ. 287-345.
- Gascou J. - MacCoull L. S. B., «Le cadastre d'Aphroditô», στο J. Gascou (επιμ.), *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, Appendice I: *P.Cair.Masp.* III 67140 (*SB* XX 14670), σσ. 247-305.
- Gascou J. - Worp K. A., «P.Laur. IV 172 et les taxes militaires au 4e siècle», *ZPE* 56 (1984), σσ. 122-126.
- , «The panopolitan village Συνορία», *ZPE* 112 (1996), σσ. 163-164.
- Georgacas D. J., *Ichthyological terms for the sturgeon and etymology of the international terms botargo, caviar and congeners (A linguistic, philological, and culrure-historical study)*. Όνόματα δηλωτικά τοῦ Ὄξυρρύγχου καὶ οἱ

- διεθνείς ὄροι botargo, caviar και συγγενῆ (Μονογραφία γλωσσωϊστορική, φιλολογική, με ἐτυμολογικὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν γλώσσης και πολιτισμοῦ) (ΠΑΑ 43), Αθήνα 1978.
- Ghiretti G., *Luoghi e strumenti della professione medica antica. La testimonianza dei papiri greci d’Egitto* (Papyrotheke 1 [I/2010]), Parma 2010.
- , «Un ambulatorio medico antico: due libri recenti sul “Chirurgo di Rimini”», *Papyrotheke* 1 (2010), σσ. 81-96.
- Gignac F. T., *A grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods. I: Phonology*, Milano χ.χ. (‘Preface’ 1975).
- Gilliam J. F., «Romanization of the Greek East: The role of the army», *BASP* 2 (1965), σσ. 65-73.
- Girone M., *Ίόματα. Guarigioni miracolose di Asclepio in testi epigrafici (con un contributo di Maria Totti-Gemünd)*, Bari 1998.
- Goldingay J., «The significance of circumcision», *JSOT* 88 (2000), σσ. 3-18.
- Goltz D., *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde. Therapie - Arzneibereitung - Rezeptstruktur* (Sudhoffs Archiv 16), Wiesbaden 1974.
- Gonis N., «Notes on the aristocracy of Byzantine Fayum», *ZPE* 166 (2008), σσ. 203-210.
- Gorteman C., «Médecins de cour dans l’Égypte du IIIe siècle avant J.-C.», *CE* 32 (1957), σσ. 313-336.
- Gourevitch D., «La gynécologie et l’obstétrique», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II* 37.3, Berlin - New York 1996, σσ. 2083-2146.
- , *Pour une archéologie de la médecine romaine* (Collection Pathographie 8), Paris 2011.
- Grainger J. D., *A Seleucid prosopography and gazetteer* (Mnemosyne Suppl. 172), Leiden - New York - Köln 1997.
- Green P., *Alexander to Actium. The historical evolution of the Hellenistic age*, Berkeley - Los Angeles 1990 (ανατύπ. 1993).
- Gregoire H., «Sur le personnel hospitalier des Églises», *Byzantion* 13 (1938), σσ. 283-285.
- Grimal P., *La civilisation romaine*, Paris 1974.
- Gros P. (trad. e comm.: A. Corso - E. Romano), *Vitruvio De architectura*, I-II, Torino 1997.
- Grossmann P., «The pilgrimage center of Abû Mînâ», στο D. Frankfurter (επιμ.), *Pilgrimage and holy space in Late Antique Egypt* (Religions in the Greco-Roman World 134), Leiden - Boston - Köln 1998, σσ. 281-302.
- , *Christliche Arkitektur in Ägypten* (Handbook of Oriental Studies 62), Leiden - Boston - Köln 2002.
- Gruen E. S., «The expansion of the empire under Augustus», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH² X: The Augustan Empire, 43 BC-AD 69*, σσ. 148-151.
- Hadjinicolaou-Marava A., *Recherches sur la nè des esclaves dans le monde byzantin* (Collection de l’Institut Français d’Athènes 45), Athènes 1950.

- Hagedorn D. - Worp K. A., «P.Cair. Inv. 10560: Monatsabrechnung einer Steuerbehörde (Rekto) und Aufstellung (Verso)», *ZPE* 121 (1998), σσ. 185-191.
- Hairani A., *Η ιστορία του αραβικού κόσμου* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *A history of the Arab peoples*, 1991, υπό Θ. Δαρβίρη), Αθήνα 2009 (ανατύπ. 2012).
- Haldon J., *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204*, London 1999.
- Halfmann H., *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich* (HABES 2), Stuttgart 1986.
- Hanafī A., «A letter from the Archive of Dioscorus», στο B. G. Mandilaras (επιμ.), *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology, Athens 25-31 May 1986*, I-II, Athens 1988, II, σσ. 91-106.
- , «A tax on drug and cedar oil», στο L. Criscuolo - G. Geraci (επιμ.), *Egitto e storia antica dall'ellenismo all'età araba. Bilancio di un confronto*, Bologna 1989, σσ. 421-428.
- Hanson A. E., «Doctors' literacy and papyri of medical content», στο M. Horstmanshoff (coll. with C. van Tilburg) (επιμ.), *Hippocrates and medical education. Selected papers read at the XIIth International Hippocrates Colloquium Universiteit Leiden, 24-26 August 2005*, Leiden - Boston 2010, σσ. 187-204.
- Hanson A. E. - Sijpesteijn P. J., «P.Oxy. XVI 1919 and mule-breeding», *ZPE* 87 (1991), σσ. 268-274.
- Harig G., «Zum Problem "Krankenhaus" in der Antike», *Klio* 53 (1971), σσ. 179-195.
- Harig G. - Kollesch J., «Arzt, Kranker und Krankenpflege in der griechisch-römischen Antike und im byzantinischen Mittelalter», *Helikon* 13-14 (1973-1974), σσ. 256-292.
- Harland P. A., «Familial dimensions of group identity: "Brothers" (Ἀδελφοί) in associations of the Greek East», *JBL* 124 (2005), σσ. 491-513.
- Haro Sanchez M. de, «Le vocabulaire de la pathologie et de la thérapeutique dans les papyrus iatromagiques grecs: Fièvres, traumatismes et "épilepsie"», *BASP* 47 (2010), σσ. 131-153.
- Heinen H., «Zur Terminologie der Sklaverei im ptolemäischen Ägypten: ΠΑΙΣ und ΠΑΙΔΙΣΚΗ in den Papyri und der Septuaginta», στο *Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia (Napoli, 19-26 maggio 1983)*, I-III, Napoli 1984, III, σσ. 1287-1295.
- Hentrich T., «The forgiveness of sins as healing method in the New Testament», στο R. Breitwieser (επιμ.), *Behinderungen und Beeinträchtigungen / Disability and impairment in Antiquity* (Studies in Early Medicine 2), London 2012, σσ. 111-117.
- Hermansen G., «The Roman inns and the law. The inns of Ostia», στο J. A. S. Evans (επιμ.), *Polis and the Imperium. Studies in honour of Edward Togo Salmon*, Toronto 1974, σσ. 167-181.
- Herrmann J., «Vertragsinhalt und Rechtsnatur der Διδασκαλικαί», *JJP* 11-12 (1958), σσ. 119-139.

- Herzog R., «Urkunden zur Hochschulpolitik den römischen Kaiser», *SPAW* 32 (1935), σσ. 967-1019,
- Hickey T. M., «Aristocratic landholding and the economy of Byzantine Egypt», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine world, 300-700*, σσ. 288-308.
- , *Wine, wealth and the state in Late Antique Egypt. The house of Apion at Oxyrhynchus*, Ann Arbor 2012.
- High N. M., «Tänzerinnen in Papyri und auf Textilien», στο H. Froschauer - H. Harrauer (επιμ.), *Emanzipation am Nil. Frauleben und Frauenrecht in den Papyri* (Nilus: Studien zur Kultur Ägyptens und des Vorderen Orients 11), Wien 2005, σσ. 59-64.
- Hirt Raj M., *Médecins et malades de l'Égypte romaine. Étude socio-légale de la profession médicale et de ses praticiens du Ier au IVe siècle ap. J.-C.*, Leiden - Boston 2006.
- Horden P., «How medicalised were byzantine hospitals?» στο: P. Horden, *Hospitals and healing from Antiquity to the later Middle Ages* (= *Medicina e Storia* 10. Florence, 2006), I, σσ. 45-74.
- , «The confraternities of Byzantium», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing* (= *Studies in Church History* 23 [1986]), II, σσ. 25-45.
- , «Travel sickness: medicine and mobility in the Mediterranean from antiquity to the Renaissance», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing* (= W. V. Harris [επιμ.], *Rethinking the Mediterranean*, Oxford 2005), IX, σσ. 179-199.
- , «The death of ascetics: sickness and monasticism in the early Byzantine Middle East», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing* (= *Studies in Church History* 22 [1985]), X, σσ. 41-52.
- , «Mediterranean plague in the age of Justinian», στο P. Horden (επιμ.), *Hospitals and healing* (= M. Maas (επιμ.), *The Cambridge Companion to the age of Justinian*, Cambridge 2005, σσ. 134-160), XIV, σσ. 134-160.
- Hornbostel W., *Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes*, Leiden 1973.
- Horsley G. H. R., *New documents illustrating early Christianity. A review of the Greek inscriptions and papyri published in 1977*, Macquarie 1982.
- Houston M. G., *Ancient Greek, Roman and Byzantine costume and decoration*, London ²1947 (ανατύπ. 1959).
- How W. W. - Wells J., *A commentary on Herodotus. With introduction and appendices, Vol. I (Books I-IV)*, Oxford 1912 (ανατύπ. 1964).
- Hübner S., *Der Klerus in der Gesellschaft des spätantiken Kleinasien*, Stuttgart 2005.
- , «Currencies of power: the venality of offices in the later Roman Empire», στο A. Cain - N. Lenski, (επιμ.), *The power of religion in Late Antiquity*, Farnham 2009, σσ. 167-180.
- Huebner S. R., «Female circumcision as a *rite de passage* in Egypt - Continuity through the millennia?», *Journal of Egyptian History* 2 (2009), σσ. 150-171.

- Husson G., «L'hospitalité dans les papyrus byzantins», στο E. Kiessling - H. A. Rupprecht (επιμ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses. Marburg/Lahn, 2.-6. August 1971*, München 1974, σσ. 169-177.
- , «Un sens méconnu de θυρίς et de fenestra», στο *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrologists, Oxford, 24-31 July 1974*, Oxford 1975, σσ. 177-182.
- , *OIKIA. Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs* (Papyrologie 2), Sorbonne 1983.
- , «Les questions oraculaires chrétiennes d'Égypte. Continuités et changements», στο B. Kramer κ.ά. (επιμ.), *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin 1995* (APF 3), I-II, Stuttgart - Leipzig 1997, I, σσ. 482-489.
- Hüttl W., *Antoninus Pius. I: Historisch-politische Darstellung. II: Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, New York 1975.
- Θεοδώρου Α., *Η ελληνική χειρουργική κατά την κλασική και ύστερη Αρχαιότητα* (διδ. διατρ.), Πάτρα 2012.
- Ibrahim M. A., *The land and the social life of ancient Egypt as described in the classical authors of Greece and Rome between 70 B.C. and A.D. 69* (διδ. διατρ.), Cairo 1968.
- Ilberg J., *Sorani Gynaeciorum Libri IV. De signis fracturarum. De fasciis. Vita Hippocratis secundum Soranum*, Lipsiae - Berolini 1927.
- Ιμπραχίμ Μ.-Χ., *Η έλληνορωμαϊκή παιδεία εν Αιγύπτω. Από τοῦ Α' ἕως τοῦ Δ' αἰῶνος κατὰ τοὺς παύρους*, Ἀθήναι 1972.
- Innemée K. C., *Ecclesiastical dress in the medieval Near East* (Studies in Textile and Costume History 1), Leiden - New York - Köln 1992.
- Ιωαννίδου Χ., *Πολιτισμικές προκαταλήψεις και αλληλεπιδράσεις κατά την αρχαιότητα. Το παράδειγμα της έλληνορωμαϊκής Αιγύπτου*, Αθήνα χ.χ.
- Jackson R., *Doctors and diseases in the Roman Empire*, London 1988.
- , «Roman medicine: The practitioners and their practices», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.1*, Berlin - New York 1993, σσ.79-101.
- , «The composition of Roman medical *instrumentaria* as an indicator of medical practice: a provisional assessment», στο Ph. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine in its socio-cultural context*, I, σσ. 189-207.
- , «Eye medicine in the Roman Empire», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II 37.3*, Berlin - New York 1996, σσ. 2228-2251.
- Jeffreys E. (επιμ.), *Studies in John Malalas. 8, 3: Portraits* (μαζί με τον M. Jeffreys), Sydney 1990.
- Johnson A. C., «The ἐπιβολή of land in Roman Egypt», *Aegyptus* 32 (1952), σσ. 61-72.
- Johnson A. C. - West L. C., *Byzantine Egypt. Economic studies*, Princeton 1949.
- Jones C. P., «Stigma: Tattooing and branding in Graeco-Roman antiquity», *JRS* 77 (1987), σσ. 139-155.
- Jouguet P., *La vie municipale dans l'Égypte romaine*, Paris 1968.

- Julyan M. - Dircksen M., «The ancient drug opium», *Akroterion* 56 (2011), σσ. 75-90.
- Karayannopoulos J., *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (Südosteuropäische Arbeiten 52), München 1958.
- Katzoff R., «Sources of law in Roman Egypt: The role of the Prefect», στο W. Haase - H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 13, Berlin - New York 1980, σσ. 807-844.
- Keenan J. G., «The names Flavius and Aurelius as status designations in later Roman Egypt», *ZPE* 11 (1973), σσ. 33-63.
- , «The names Flavius and Aurelius as status designations in later Roman Egypt», *ZPE* 13 (1974), σσ. 283-304.
- , «An afterthought on the names Flavius and Aurelius», *ZPE* 53 (1983), σσ. 245-250.
- , «Evidence for the Byzantine army in the Syene papyri», *BASP* 27 (1990), σσ. 139-150.
- Kehne P., «War- and peacetime logistics: Supplying imperial armies in East and West», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to Roman army*, σσ. 323-338.
- Keppie L., «The army and the navy», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH*² X, σσ. 371-396.
- Kitchell K. F., *Animals in the Ancient World from A to Z*, London-New York 2014.
- Kleberg T., *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'Antiquité romaine. Études historiques et philologiques* (Bibliotheca Ekmaniana 61), Upsala 1957.
- Kleijwegt M., *Ancient Youth. The ambiguity of youth and the absence of adolescence in Greco-Roman society*, Amsterdam 1991.
- Kleinbauer W. E., *Early Christian and Byzantine architecture. An annotated bibliography and historiography*, Boston 1992.
- Knight M., «Curing cut or ritual mutilation?: Some remarks on the practice of female and male circumcision in Graeco-Roman Egypt», *Isis* 92.2 (2001), σσ. 317-338.
- Kollesch J., «Ärztliche Ausbildung in der Antike», *Klio* 61 (1979), σσ. 507-513.
- Κορολή Α., *Το αίτημα στις ελληνικές ιδιωτικές επιστολές σε παπύρους και όστρακα. Από την εποχή του Αυγούστου έως το τέλος της αρχαιότητας*, Αθήνα 2016.
- Kotsifou C., «Books and book production in the monastic communities of Byzantine Egypt», στο W. E. Klingshirn - L. Safran (επιμ.), *The early Christian book*, Washington 2007, σσ. 48-66.
- , «'Being unable to come to you and lament and weep with you'. Grief and condolence letters on papyrus», στο A. Chaniotis (επιμ.), *Unveiling emotions. Sources and methods for the study of emotions in the Greek world*, Stuttgart 2012, σσ. 389-411.
- Κουκουλές Φ., «Βυζαντινῶν τροφαὶ καὶ ποτά», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), σσ. 3-112.
- Kramer B., «P. Flor. I 15 + P. Prag. I 39. Miete zweier Zimmer», *ZPE* 77 (1989), σσ. 211-215.
- , «Der κτίστης Boethos und die Einrichtung einer neuen Stadt. Teil I», *APF* 43.2 (1997), σσ. 315-339.
- Κριαράς Ε., *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τόμος Ι', Θεσσαλονίκη 1988.

- Krug A., *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην Αρχαιότητα* (ελλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Heilkunst und Heilkult: Medizin in der Antike*, Μόναχο 1993, υπό Ε. Π. Μανακίδου - Θ. Σαρτζή, επίβλ. Δ. Δ. Λυπουρλής), Αθήνα 1997.
- Kruit N., «The meaning of various words related to wine», *ZPE* 90 (1992), σσ. 265-276.
- Kruit N. - Worp K. A., «Metrological notes on measures and containers of liquids in Graeco-Roman and Byzantine Egypt», *APF* 45 (1999), σσ. 96-127.
- , «Geographical jar names: Towards a multi-disciplinary approach», *APF* 46 (2000), σσ. 65-146.
- Kudlien F., *Die Sklaven in der griechischen Medizin der klassischen und hellenistischen Zeit* (Forschungen zur Antiken Sklaverei II), Wiesbaden 1968.
- , *Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus. Seine Stellung in Staat und Gesellschaft* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur 6), Wiesbaden 1979.
- , *Die Stellung des Arztes in der römischen Gesellschaft: Freigeborene Römer, Eingebürgerte, Peregrine, Sklaven, Freigelassene als Ärzte*, Stuttgart 1986.
- Kühn J.-H. - Fleischer U., *Index Hippocraticus*, Gottingae 1989.
- Künzl E., «Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II* 37.3, Berlin - New York 1996, σσ. 2433-2639.
- Kupfer M., *The art of healing. Painting for the sick and the sinner in a medieval town*, Pennsylvania 2003.
- Kupiszewski H., «Surveyorship in the law of Greco-Roman Egypt», *JJP* 6 (1952), σσ. 257-268.
- Kupiszewski H. - Modrzejewski J., «Υπηρέται», *JJP* 11-12 (1957-1958), σσ. 141-166.
- Κωνσταντέλος Δ. Ι., *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Byzantine philanthropy and social welfare*, New Jersey 1968), Αθήνα χ.χ. ('Πρόλογος' 1983).
- La'da C. A., *Foreign ethnics in Hellenistic Egypt (Prosopographia Ptolemaica X)*, (Stud.Hell. 38), Leuven - Paris 2002.
- Laes C., «Children and accidents in Roman antiquity», *AncSoc* 34 (2004), σσ. 153-170.
- Lauffer S., *Diokletians Preisedikt*, Berlin 1971.
- LeBas P. - Waddington W. H., *Inscriptions grecques et latines. Recueillies en Asie Mineure, I: Textes en majuscules, II: Textes en minuscules et explications*, Paris 1870 (ανατύπ. Hildesheim - New York 1972).
- Leca A.-P., *The cult of the immortal. Mummies and the ancient way of death*, London - Toronto - Sydney - New York 1979.
- Legras B., *Néotês. Recherches sur les jeunes grecs dans l'Égypte ptolémaïque et romaine* (Hautes Études du Monde gréco-romain 26), Genève 1999.
- , *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. 8^{ος} αιώνας π.Χ. - 4^{ος} αιώνας μ.Χ.* (ελλ. μτφρ. από τη γαλλ. έκδ. *Éducation et culture dans le monde grec*, χ.τ. 2002, υπό Α. Καραστάθη, πρόλ. Σ. Ράσης), Αθήνα 2005.

- Lenoir M., *Pseudo-Hygin, Des fortifications du camp*, Paris 1979.
- Leone A., *Gli animali da trasporto nell'Egitto greco, romano e bizantino*, Roma - Barcelona 1988.
- Λεονταρίτου Β. Α., *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο* (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe), Αθήνα - Κομοτηνή 1996.
- Le Roy Wallace S., *Taxation in Roman Egypt*, Princeton 1938.
- Lesquier J., *Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides*, Paris 1911.
- Λέτσιος Δ. Γ., *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και Νότια Αραβία ως την αραβική κατάκτηση* (Ιστορικές Μονογραφίες 5), Αθήνα 1988.
- Leven K.-H., *Antike Medizin*, München 2005.
- Lewis N., «Exemption of physicians from liturgy», *BASP* 2 (1964-1965), σσ. 87-89.
 -----, *Life in Egypt under Roman rule*, Oxford 1983.
 -----, *The compulsory public services of Roman Egypt*, Firenze 1997.
 -----, *Greeks in Ptolemaic Egypt. Case studies in the social history of the Hellenistic world*, Connecticut 2001.
 -----, «Notationes Legentis», *BASP* 39 (2002), σσ.
- Lewis C. T. - Short C., *A Latin dictionary*, Oxford 1993 (1879).
- Lloyd A. B., *Herodotus Book II. Commentary 1-98*, Leiden 1976.
- Lolos Y., «Greek roads: A commentary on the ancient terms», *Glotta* 79 (2003), σσ. 137-174.
- Louchian G., «Aspects concernant l'organisation des associations professionnelles dans l'Égypte hellénistique et romain. Règlements statutaires», *Studia Antiqua et Archaeologica* 19 (2013), σσ. 155-187.
- Luttwak E. N., *The grand strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge - Massachusetts - London 2009.
- MacCoul L. S. B., «Coptic documentary papyri from Aphrodito in the Chester Beatty Library», *BASP* 22 (1985), σσ. 197-203.
 -----, *Dioscorus of Aphrodito. His work and his world*, Berkeley - Los Angeles - London 1988.
 -----, «Φιλοτιμία in Byzantine papyrus documents», *Tyche* 5 (1990), σσ. 63-66.
 -----, «A reattribution of P.Vat.Aphrod. 13», *ZPE* 88 (1991), σσ. 209-210.
 -----, «The Antaiopolite estate of count Ammonios: managing for this world and the next in a time of plague», *AnPap* 16-17 (2004-2005), σσ. 109-116.
- Macurdy C. H., *Hellenistic queens. A study of woman-power in Macedonia, Seleucid, Syria, and Ptolemaic Egypt* (The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 14), Baltimore - London 1932 (ανατύπ. 1977).
- Maehler H., «Die griechischen Schule im ptolemäischen Ägypten», στο E. van 'T Dack κ.ά. (επιμ.), *Egypt and the Hellenistic world. Proceedings of the International Colloquium. Leuven 24-26 May 1982* (Stud.Hell. 27), Lovanii 1983, σσ. 191-203.
- Magdelaine C., «Du char à la pratique routinière. À propos de l'ἐπίδιφριος ἰατρός», στο V. Boudon-Millot κ.ά. (επιμ.), *La science médicale antique: Nouveaux*

- regards. Études réunies en l'honneur de Jacques Jouanna*, Paris 2007, σσ. 295-306.
- Magoulias H. J., «The lives of the saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries», *BZ* 27 (1964), σσ. 127-150.
- , «Bathhouse, inn, tavern, prostitution and the stage as seen in the lives of saints of the sixth and seventh centuries», *EEBS* 38 (1971), σσ. 233-252.
- Maloney G. - Frohn W., *Concordantia in Corpus Hippocraticum. Concordance des oeuvres hippocratiques*, I-V, Hildeshim - Zürich - New York 1986-1989.
- Manchester K., «Tuberculosis and leprosy in Antiquity: an interpretation», *MedHist* 28 (1984), σσ. 162-173.
- Mann J. C., «The raising of new legions during the Principate», *Hermes* 91 (1963), σσ. 483-489.
- Marasco G., «Les médecins de cour à l'époque hellénistique», *REG* 109 (1996), σσ. 435-466.
- , «I medici di corte nella società imperiale», *Chiron* 28 (1998), σσ. 267-285.
- Maravela-Solbakk A., «Monastic book production in Christian Egypt», στο H. Froschauer - C. E. Römer (επιμ.), *Spätantike Bibliothek. Leben und Lesen in frühen Klöstern Ägyptens* (Nilus 14), Wien 2008, σσ. 25-37.
- Maravela A., «Christians praying in a Graeco-Egyptian context: Intimations of Christian identity in Greek papyrus prayers», στο R. Hvalvik - K. O. Sandnes (επιμ.), *Early Christian prayer and identity formation*, Tübingen 2014, σσ. 291-323.
- Marcone A., «La carcerazione nell'Egitto tardoantico», στο C. Bertrand-Dagenbach κ.ά. (επιμ.), *Carcer II. Prison et privation de liberté dans l'Empire romain et l'Occident médiéval. Actes du Colloque de Strasbourg (Décembre 2000)*, Paris 2004, σσ. 41-52.
- Maresch K., «Eingabe an Riparii. Eine Neuedition von P.Bon. 22», *Aegyptus* 66 (1986), σσ. 141-146.
- Marganne M.-H., *L'inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*, Genève 1981.
- , «Les instruments chirurgicaux de l'Égypte gréco-romaine» στο *Archéologie et médecine: VIIèmes rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes 1986*, Juan-les-Pins 1987, σσ. 403-412.
- , *L'ophtalmologie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs* (Studies in Ancient Medicine 8), Leiden - Boston - Köln 1994.
- , «Les médicaments estampillés dans le corpus galénique», στο A. Debru (επιμ.), *Galen on pharmacology, philosophy, history and medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille 1-18 March 1995*, Leiden 1997, σσ. 153-174.
- , *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs* (Studies in Ancient Medicine 17), Leiden - Boston - Köln 1998.

- Markiewicz T., «The Church, clerics, monks and credit in the papyri», στο A. Boud'Hors κ.ά. (επιμ.), *Monastic estates in Late Antique and early Islamic Egypt. Ostraca, papyri, and essays in memory of Sarah Clackson* (P.Clackson), Am.Stud.Pap. 46, Cincinnati 2009, σσ. 178-204.
- Marmorale E., *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*, Firenze²1961.
- Marrou H. I., *A history of education in Antiquity* (αγγλ. μτφρ. από τη γαλλ. έκδ. *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris 1948, υπό G. Lamb), London 1956.
- Martelli M., «Greek alchemists at work: 'Alchemical Laboratory' in the Greco-Roman Egypt», *Nuncius* 26 (2011), σσ. 271-311.
- Martin V., «Releve topographique des immeubles d'une metropole (P.Gen. Inv. 108)», *RechPap* 2 (1962), σσ. 37-73.
- Massar N., «Un savoir-faire à l'honneur. "Médecins" et "discours civique" en Grèce hellénistique», *RBPH* 79.1 (2001), σσ. 175-201.
- Matthews J., *The journey of Theophanes. Travel, business, and daily life in the Roman East*, New Heaven - London 2006.
- Μαυρομάτης Λ., «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», στο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομείς και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου. 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, σσ. 147-152.
- Mauskopf-Deliyannis D., *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge 2010.
- Maxfield V. A., «The deployment of the Roman auxilia in Upper Egypt and the Eastern Desert during the Principat», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, σσ. 407-422.
- , «Ostraca and the Roman army in the Eastern Desert», στο J. J. Wilkes (επιμ.), *Documenting the Roman army. Essays in honour of Margaret Roxan* (BICS Suppl. 81), London 2003, σσ. 153-173.
- Mayerson P., «The meaning and function of ΛΗΝΟΣ and related features in the production of wine», *ZPE* 131 (2000), σσ. 161-165.
- McCrum M. - Woodhead A. G., *Select documents of the principates of the Flavian Emperors, including the year of Revolution. A.D. 68-96*, Cambridge 1961.
- McKenzie J., *The architecture of Alexandria and Egypt c. 300 BC to AD 700*, Connecticut 2007.
- Mélèze Modrzejewski J., *The Jews of Egypt. From Rameses II to emperor Hadrian* (αγγλ. μτφρ. από την γαλλ. έκδ. *Les Juifs d'Égypte, de Ramsès II à Hadrien*, 1992, υπό R. Cornman), Princeton 1995.
- Μέντζου Κ. Π., *Συμβολή εις την μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωΐμου βυζαντινῆς περιόδου (Ἡ προσφορά τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας καὶ Συρίας ἐπιγραφῶν καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων)*, ἐν Ἀθήναις 1975.
- [ὡς Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη], «Ἐπαρχιακὰ εὐαγῆ ἰδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς Εἰκονομαχίας», *Βυζαντινά* 11 (1982), σσ. 242-308.
- , «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στis ἐλληνικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τον Δ' ἕως τον Ι' μ.Χ. α.», στο *Akten XVI Internationaler Byzantinisten Congress. Wien 4-9 Oktober 1981, II. 2 Kurzbeiträge. 4. Soziale Strukturen und ihre Entwicklung*, Wien 1982 (*JÖByz* 32.2 [1982]), σσ. 433-443.

- , «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές από τον Δ΄ έως τον Ι΄ μ.Χ. αι.», *Παρουσία* 1 (1982), σσ. 232-253.
- Merkelbach R., «Zur ENKATOXH im Sarapeum zu Memphis», *ZPE* 103 (1994), σσ. 293-296.
- Meyer E. A., *Legitimacy and law in the Roman world. Tabulae in Roman belief and practice*, Cambridge 2004.
- Miller T. S., «Byzantine hospitals», *DOP* 38 (1984), σσ. 53-63.
- , *Η γέννησις τοῦ νοσοκομείου στήν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *The birth of the hospital in the Byzantine empire*, υπό Ν. Κελέρμενο), Αθήνα 1998.
- Milne J. S., *Surgical instruments in Greek and Roman times*, Oxford 1907.
- Milner N. P., *Vegetius: Epitome of military science*, Liverpool 1996 (ανατύπ. 2001).
- Mitford T. B., «Cappadocia and Armenia Minor: Historical settings of the *Limes*», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 7.2, Berlin - New York 1980, σσ. 1169-1228.
- Mitthof F., «Quittung eines ὑποδέκτης ἀννωνῶν ἐπὶ τόπων Μαύρων über eine Steuerzahlung in Gold», στο A. Bülow-Jacobsen (επιμ.), *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists. Copenhagen, 23-29 August 1992*, Copenhagen 1994, σσ. 258-265.
- , «Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägypten (1.-2. Jh. N.Chr.)», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, σσ. 377-405.
- , *Annona militaris. Die Heeresversorgung in spätantiken Ägypten. Ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des römischen Reiches im 3. Bis 6. Jh. n.Chr., I: Darstellung, II: Katalog* (Pap.Flor. 32), Firenze 2001.
- , «Pigmente und Farbstoffe für Malfarben im spätantiken Ägypten: Die papyrologische Evidenz», στο H. Harrauer - R. Pintaudi (επιμ.), *Gedenkschrift Ulrike Horak* (P. Horak) I, σσ. 289-304.
- , «Forensische Medizin im römischen Ägypten», στο H. Froschauer - C. Römer (επιμ.), *Zwischen Magie und Wissenschaft*, σσ. 301-318.
- Mitthof F. - Papathomas A., «Das Archiv des ἐλαιουργός Sambas. Unterhaltszahlungen in Öl an die Bediensteten eines Gutes (Arsinoites; 6. Jh. n. Chr.)», *ZPE* 103 (1994), σσ. 53-84.
- Mitkowski S., *Epistulae privatae graecae, quae in papyris aetatis Lagidarum servantur*, Lipsiae 1906.
- Monson A., «Late Ptolemaic capitation taxes and the poll tax in Roman Egypt», *BASP* 51 (2014), σσ. 127-160.
- Montevecchi O., *La papirologia*, Milano ²1988 (ανατύπ. 1998).
- Montevecchi O. κ.ά., «Papiri documentari dell'Università Cattolica di Milano», *Aegyptus* 63 (1983), σσ. 3-102.
- Mooren L., *The aulic titlature in Ptolemaic Egypt. Introduction and prosopography*, Brussel 1975.
- Morgan G., «'Nourishing foods': Herodotus 2. 77» *Mnemosyne* 44 (1991), σσ. 415-417.

- Moulton J. H. - Milligan G., *The vocabulary of the Greek Testament. Illustrated from the papyri and other non-literary sources*, London 1930 (ανατύπ. 1963).
- Μπουρδάρα Κ. Α., «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», στο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, σσ. 121-134.
- Murray G. W., «The Roman roads and stations in the Eastern Desert of Egypt», *JEA* 11 (1925), σσ. 138-150.
- Naldini M., *Il cristianesimo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, Firenze 1968.
- Nanetti O., «Ricerche sui medici e sulla medicina nei papiri», *Aegyptus* 21 (1941), σσ. 301-314.
- , «Τὸ ἰατρικόν», *Aegyptus* 24 (1944), σσ. 119-125.
- Nikel D., «Berufsvorstellungen über weibliche Medizinalpersonen in der Antike», *Klio* 61 (1979), σσ. 515-518.
- Nissen C., «Ἰατρῆιον et ἐργαστήριον, les noms de lieux d'exercice des médecins privés dans le monde grec», *AC* 79 (2010), σσ. 117-135.
- Nutton V., «Two notes on immunities: Digest 27,1,6,10 and 11», *JRS* 61 (1971), σσ. 52-63.
- , *Galen On Prognosis (ed. - trans. - comm.) (CMG V 8,1)*, Berlin 1979.
- , «From Galen to Alexander. Aspects of medicine and medical practice in Late Antiquity», *DOP* 38 (1984), σσ. 1-14.
- , «Medicine and the Roman army: a further reconsideration», *MedHist* 13 (1969), σσ. 260-270.
- , «Archiatri and the medical profession in Antiquity», στο V. Nutton (επιμ.), *From Democedes to Harvey. Studies in the history of medicine*, London 1988 (= *PBSR* 45 [1977]), V, σσ. 191-226.
- , «Healers in the medical market place: Towards a social history of Graeco-Roman medicine», στο A. Wear (επιμ.), *Medicine in society. Historical essays*, Cambridge 1992 (ανατύπ. 1998), σσ. 15-58.
- , «Roman medicine: Tradition, confrontation, assimilation», στο W. Haase (επιμ.), *ANRW II* 37.1, Berlin - New York 1993, σσ. 49-78.
- , *Ancient medicine*, London - New York 2004.
- , «Greco-Roman medicine and the Greek papyri», στο H. Froschauer - C. Römer (επιμ.), *Zwischen Magie und Wissenschaft*, σσ. 5-12.
- , «The fortunes of Galen», στο R. J. Hankinson (επιμ.), *The Cambridge Companion to Galen*, Cambridge 2008, σσ. 355-390.
- Oates J. F., «Romanization of the Greek East: The evidence of Egypt», *BASP* 2 (1965), σσ. 57-64.
- O'Callaghan J., «La palabra "Iodix" en los papiros griegos», *Aegyptus* 67 (1987), σσ. 183-187.
- Oertel F., *Die Liturgie. Studien zur ptolemäischen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens*, Leipzig 1965.
- Oliver J. H., *Greek constitutions of early Roman emperors from inscriptions and papyri (Am.PS 178)*, Philadelphia 1989.

- Omout H., *Collection de chirurgiens grecs. Avec dessins attribués au Primatee. Reproduction réduite des 200 dessins du manuscrit latin 6866 de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1908.
- Ορλάνδος Α. Κ. - Τραυλός Ι. Ν., *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων*, Ἀθήναι 1986.
- Otto W., *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten*, I-II, 1907-1908.
- Palme B., «Pflichten und Risiken des Bürgen in byzantinischen Gestellungsbürgschaften», στο G. Thür - F. J Fernández Nieto (επιμ.), *Symposion 1999. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Köln 2003, σσ. 531-555.
- Palmieri N., «Nouvelles remarques sur les commentaires à Galien de l'école médiévale de Ravenne», στο A. Debru - N. Palmieri (επιμ.), «*Docente natura*». *Mélanges de médecine ancienne et medieval offerts à Guy Sabbah*, Saint-Étienne 2001, σσ. 209-246.
- Panagiotakopulu E., «Dipterous remains and archaeological interpretation», *Journal of Archaeological Science* 31 (2004), σσ. 1675-1684.
- Panagiotakopulu E. - Buckland P. C., «Environment, insects and the archaeology of Egypt», στο A. Dodson - S. Ikram (επιμ.), *Beyond the horizon. Studies in Egyptian art, archaeology and history. In honour of Barry J. Kemp*, Cairo 2009, σσ. 347-360.
- Παπαγεωργίου Ι. Α., «Από την βυζαντινή ιατρική (Γιατροί - Συγγραφείς - Νοσοκομεία)», *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990), σσ. 53-64.
- Paraconstantinou A., «Oracles chrétiens dans l'Égypte byzantine: le témoignage des papyrus», *ZPE* 104 (1994), σσ. 281-286.
- , «La liturgie stationnale à Oxyrhynchos dans la première moitié du 6e siècle. Réédition et commentaire du P.Oxy. XI 1357», *REByz* 54 (1996), σσ. 135-159.
- , *Le culte des saints en Égypte des Byzantins aux Abbassides. L'apport des inscriptions et des papyrus grecs et coptes*, Paris 2001.
- , «Administering the early Islamic empire: Insights from the papyri», στο J. Haldon (επιμ.), *Money, power and politics in early Islamic Syria. A review of current debates*, Farnham 2010, σσ. 57-74.
- , «A fourth-century inventory of columns and the late Roman building industry», στο R. Ast κ.ά. (επιμ.), *Papyrological texts in honor of Roger S. Bagnall*, Durham 2013, σσ. 215-231.
- Παπαθωμάς Α., «Το αρχείο του Θέωνος. Νέα κείμενα ενός σημαντικού παπυρικού αρχείου της Ύστερης Αρχαιότητας», στο B. G. Mandilaras (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο Αρχειακών. Αρχεία και προοπτικές στη νέα χιλιετία. Κύπρος, 4-6 Μαΐου 2000. 1st International Symposium of Archivists. Archival prospectives in the new millennium. Cyprus, 4-6 May 2000*, Athens 2001, σσ. 53-59.
- , «Η σημασία και η χρήση του όρου “παίδευσις” στα παπυρικά έγγραφα», *Παρουσία* 17-18 (2004-2005) [*Ευεργεσία: Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*], σσ. 293-307.
- Papathomas A., «Höflichkeit und Servilität in den griechischen Papyrusbriefen der ausgehenden Antike», στο B. Palme (επιμ.), *Akten des 23. Internationalen*

- Papyrologenkongresses. Wien, 22.-28. Juli 2001 (Pap.Vind. 1)*, Wien 2007, σσ. 497-512.
- Παράσολου Γ. Μ., «Ιδιωτικές επιστολές από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο», *Ελληνικά* 37.2 (1986), σσ. 260-279.
- Peacock D. P. S. - Maxfield V. A. (επιμ.), *Survey and excavation. Mons Claudianus 1987-1993. I: Topography and quarries, II: Excavations part 1, III: Ceramic vessels and related objects* (FIFAO), Le Caire 1997-2006.
- Πεντόγαλος Γ., «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Λεπροί - ανίατοι - ανάπηροι», στο Χ. Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Πρακτικά ημερίδας. 9 Μαΐου 1992*, Αθήνα ²1999, σσ. 155-169.
- Peremans W. - van 't Dack E., *Prosopographia Ptolemaica II: L'armée de terre et la police, nos 1825-4983*, Louvain - Leiden 1952.
- Perpillou-Thomas F., «Une bouillie de céréales: l'Athèra», *Aegyptus* 72 (1992), σσ. 103-110.
- , *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine d'après la documentation papyrologique grecque* (Stud.Hell. 31), Lovanii 1993.
- , «Artistes et athlètes dans les papyrus grecs d'Égypte», *ZPE* 108 (1995), σσ. 225-251.
- Pestman P. W., *A guide to the Zenon archive. A: Lists and surveys* (P.L.Bat. 21), Leiden 1981.
- , *The archive of the Theban Choachytes (second century B.C.). A survey of the Demotic and Greek papyri contained in the archive* (Studia Demotica 2), Leuven 1993.
- , *The new papyrological primer*, Leiden - New York - Köln ²1994.
- Pfeiffer R., *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας. Από των αρχών μέχρι των ελληνιστικών χρόνων* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *A history of classical scholarship. From the beginnings to the end of the Hellenistic age*, Oxford 1968), Αθήναι 1972.
- Phang S.-E., «Military documents, languages, and literacy», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to the Roman army*, Oxford 2007, σσ. 286-305.
- Pharr C., *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton 1952 (ανατύπ. New Jersey 2001).
- Philipsborn A., «La compagnie d'ambulanciers "Parabalanoi" d'Alexandrie», *Byzantion* 20 (1950), σσ. 185-190.
- Pintaudi R., «Frammento di un trattato di materia medica in un papiro laurenziano (PL 68)», *ZPE* 23 (1976), σσ. 203-207.
- Pleket H. W., «The social status of physicians in the Graeco-Roman world», στο Ph. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural context*, I, σσ. 27-33.
- Pollak K., *Η ιατρική στην Αρχαιότητα. Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο. Η ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ* (ελλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Die Heilkunde der Antike. Griechenland - Rom - Byzanz. Die Medizin in Bibel und Talmud*, Düsseldorf - Wien 1969, υπό Α. Δ. Μαυρουδή, επιμ. Α. Δεληκάρη), Αθήνα ²2007.

- Pollard N., «The Roman army», στο D. S. Potter (επιμ.), *A Companion to the Roman empire*, Oxford 2006, σσ. 206-227.
- Préaux C., «Lettres privées grecques d'Égypte relatives à l'éducation», *RBPH* 8 (1929), σσ. 757-800.
- , *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939.
- , *Les grecs en Égypte d'après les archives de Zénon*, Bruxelles 1947.
- , «A propos des associations dans l'Égypte gréco-romaine», *RIDA* 1 (1948), σσ. 145-172.
- Price R. - Gaddis M., *The acts of the Council of Chalcedon, I: General introduction, Documents before the Council, Session I· II: Sessions II-X, Session of Carosus and Dorotheus, Session of Photius and Eustathius, Session of Domnus· III: Sessions XI-XVI, documents after the Council, appendices, glossary, bibliography, maps, indices* (Translated Texts for Historians 45), Liverpool 2005.
- Pruneti P., *I centri abitati dell'Ossirinchite. Repertorio toponomastico* (Pap.Flor. IX), Firenze 1981.
- Ράλλης Γ. Α. - Ποτλής Μ., *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἀγίων καὶ Πανευφύμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων...*, III: *Οἱ θεῖοι καὶ ἱεροὶ Κανόνες τῶν ἐν Καρχηδόνι...*· IV: *Οἱ κανονικαὶ ἐπιστολαὶ τῶν Ἀγίων Πατέρων...*· VI: *Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα...*, Ἀθήναι 1853-1854, 1859 (ανατύπ. 1966).
- Rathbone D., «P.Flor. II 117: Breeding hares for medical purposes», *ZPE* 47 (1982) σσ. 281-284.
- , *Economic rationalism and rural society in third-century A.D. Egypt. The Heroninos archive and the Appianus estate*, Cambridge 1991.
- , «Earnings and costs: Living standards and the Roman economy (First to Third century AD)», στο A. Bowman - A. Wilson (επιμ.), *Quantifying the Roman economy. Methods and problems*, Oxford 2009, σσ. 299-326.
- Rea J. R., «Letter of a recruit: P.Lond. III 982 revised», *ZPE* 115 (1997), σσ. 189-193.
- Reekmans T., *La sitométrie dans les archives de Zénon*, Bruxelles 1966.
- , *La consommation dans les archives de Zénon* (Pap.Brux. 27) Bruxelles 1996.
- Rees B. R., «The *defensor civitatis* in Egypt», *JJP* 6 (1952), σσ. 73-102.
- , «The *curator civitatis* in Egypt», *JJP* 7-8 (1953-1954), σσ. 83-105.
- Reggiani N., «Multicultural education in the ancient world: Dimensions of diversity in the first contacts between Greeks and Egyptians», στο H. Arslan - G. Rață (επιμ.) *Multicultural education: From theory to practice*, Cambridge 2013, σσ. 57-70.
- , «Ispezionare cadaveri: mummificatori, medici e anatomisti nell'Egitto greco-romano (a proposito di P.Oxy. III 476)», *MBAH* 33 (2015), σσ. 75-86.
- , «Le ispezioni mediche nei papiri greci d'Egitto: casi, modi, finalità», στο *Greek magical and medical papyri. Ottava giornata di studio di Papirologia, 29-30 maggio 2014. Online Humanities Scholarship: International conference*, όπως δημοσιεύθηκε στον ιστότοπο www.academia.edu

- Rémondon R., «Soldats de Byzance d'après un papyrus trouvé à Edfou», *RechPap* 1 (1961), σσ. 41-93.
- , «Problèmes du bilinguisme dans l'Égypte Lagide (UPZ I 148)», *CE* 39 (1964), σσ. 126-146.
- , «L'Égypte au 5e siècle de notre ère: les sources papyrologiques et leurs problèmes», στο *Atti dell'XI Congresso internazionale di Papirologia, Milano 2-8 Sett. 1965*, Milano 1966, σσ. 135-148.
- , «Les contradictions de la société égyptienne à l'époque byzantine», *JJP* 18 (1974), σσ. 17-32.
- , «Situation présente de la papyrologie byzantine», στο E. Kiessling - H.-A. Rupprecht (επιμ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses*, σσ. 367-372.
- Ρεβάνογλου Α. Μ., *Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκόπιου Καισαρείας* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 39), Θεσσαλονίκη 2005.
- Richter G. M. A., *The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London 1966.
- Richter T. S., «The cultivation of monastic estates in Late Antique and early Islamic Egypt: Some evidence from coptic land leases and related documents», στο A. Boud'Hors κ.ά. (επιμ.), *Monastic estates in late antique and early Islamic Egypt. Ostraca, papyri, and essays in memory of Sarah Clackson*, σσ. 205-215.
- Riethmüller J. W., *Asklepios. Heiligtümer und Kulte. Studien zu antiken Heiligtümern*, Banden 2/1, 2/2, Heidelberg 2005.
- Rives J. B., *Religion in the Roman Empire*, Oxford 2007.
- Rizakis A. D., «Anthroponymie et société. Les noms romains dans les provinces hellénophones de l'Empire», στο A. D. Rizakis (επιμ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity*, σσ. 11-29.
- , «La diffusion des processus d'adaptation onomastique: les Aurelii dans les provinces orientales de l'Empire», στο M. Dondin-Payre (επιμ.), *Les noms des personnes dans l'Empire romain. Transformations, adaptation, évolution* (Scripta Antiqua 36), Bordeaux 2011, σσ. 253-262.
- Roberts C. H., «The Kingdom of Heaven (Lk. XVII.21)», *HThR* 41 (1948), σσ. 1-8.
- , «An army doctor in Alexandria», στο S. Morenz (επιμ.), *Aus Antike und Orient. Festschrift W. Schubart*, Leipzig 1950, σσ. 112-115.
- Robertson A. S., «The Romans in North Britain: The coin evidence», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 3, σσ. 364-426.
- Römer C., «Ehrung für den Arzt Themison», *ZPE* 84 (1990), σσ. 81-85.
- Rosenthal F., *The classical heritage in Islam* (αγγλ. μτφρ. από τη γερμ. έκδ. *Das Fortleben den Antike im Islam*, Zürich 1965, υπό E. και J. Marmorstein), London 1975.
- Rostovtzeff M., *Social and Economic History of the Hellenistic World*, I-III, Oxford 1941 (ανατύπ. 1972).
- , *The Social and Economic History of the Roman Empire*, I-II, Oxford ²1957.

- Roth J. P., *The logistics of the Roman army at war (264 B.C. - A.D. 235)*, Leiden - Boston - Köln 1999.
- Rouillard G., «Notes sur deux inscriptions d'Ombos», στο *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris 1924, σσ. 85-100.
- Rowlandson J., *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*, Cambridge 1998.
- Ruffini G. R., *A prosopography of Byzantine Aphrodito* (Am.Stud.Pap. 50), Durham 2011.
- Rüger C., «Germany», στο A. K. Bowman κ.ά. (επιμ.), *CAH², X: The Augustan Empire, 43 BC - AD 69*, σσ. 517-534.
- Saddington D. B., «The shorts of names used by auxiliaries in the Early Principate», στο G. Alföldy κ.ά. (επιμ.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, σσ. 163-178.
- Salvaterra C., «Contratto di affitto», στο «Vari autori, 'Papiri inediti della Collezione dell'Università Cattolica di Milano'», *Aegyptus* 70 (1990), σσ. 15-22.
- Samama E., *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical* (Hautes Études du Monde Gréco-romain 31), Genève 2003.
- san Nicolò M., *Ägyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer. I: Die Vereinsarten. II: Vereinswesen und Vereinsrecht. Zweite, durchgesehene Auflage mit Nachträgen von Johannes Herrmann* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 2), München 1913 (1972).
- Saradi H., «Privatization and subdivision of urban properties in the early Byzantine centuries: Social and cultural implications», *BASP* 35 (1998), σσ. 17-43.
- Sarris P., «Rehabilitating the Great Estate: Aristocratic property and economic growth in the Late Antique East», στο W. Bowden κ.ά. (επιμ.), *Recent research on the Late Antique countryside*, Leiden - Boston 2004, σσ. 55-72.
- Sasson J. M., «Circumcision in the ancient Near East», *JBL* 85 (1966), σσ. 473-476.
- Scarborough J., «Roman medicine and the legions: a reconsideration», *MedHist* 12 (1968), σσ. 254-261.
- , *Roman Medicine*, New York 1969.
- , «Romans and physicians», *CJ* 65 (1970), σσ. 296-306.
- , «The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine», στο J. Scarborough (επιμ.), *Pharmacy and drug lore in Antiquity. Greece, Rome, Byzantium*, Cornwall 2010, VII, σσ. 4-23 (= R. Porter - M. Teich [επιμ.], *Drugs and narcotics in history*, Cambridge - New York 1995).
- Scheidel W., «Age and health», στο C. Riggs (επιμ.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford 2012, σσ. 305-316.
- Sheridan J. A., *Columbia Papyri IX: The vestis militaris codex* (Am.Stud.Pap. 39), Atlanta 1998.
- Schiefki M. J., *Hippocrates, On Ancient Medicine* (trans. - introd. - comm.) (Studies in Ancient Medicine 28), Leiden - Boston 2005.
- Schmeling G. - Setaioli A., *A commentary on the Satyricon of Petronius*, Oxford 2011.

- Schmelz G., *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten nach den Aussagen der griechischen und koptischen Papyri und Ostraka*, München - Leipzig 2002.
- Schnebel M., *Die Landwirtschaft im hellenistischen Ägypten. I: Der Betrieb der Landwirtschaft*, München 1925.
- Schoene H., «Zwei Listen chirurgischer Instrumente», *Hermes* 38 (1903), σσ. 280-284.
- Schöpsdau K., *Platon Nomoi (Gesetze). Buch IV-VII (Platon Werke. Übersetzung und Kommentar. IX 2 Nomoi [Gesetze])*, Göttingen 2003.
- Schubart W., «Parabalani», *JEA* 40 (1954), σσ. 97-101.
- Schubert P., *A Yale Papyrus (P.Yale III 137) in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library III* (Am.Stud.Pap. 41), Connecticut 2001.
- Schumacher L., *Sklaverei in der Antike. Alltag und Schicksal der Unfreien*, München 2001.
- Schuman V. B., «The “Rate” of *Prosdiagraphomena*», *BASP* 16 (1979), σσ. 125-130.
- Segrè A., «Essays on Byzantine economic history I: The *annona civica* and the *annona militaris*», *Byzantion* 16.2 (1942-1943), σσ. 393-444.
- Serfass A., «Wine for widows. Papyrological evidence for Christian charity in Late Antique Egypt», στο S. R. Holman (επιμ.), *Wealth and poverty in early church and society*, Baker Academic 2008, σσ. 88-102.
- Sihler A. L., *Συγκριτική γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής και της Λατινικής* (μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *New comparative grammar of Greek and Latin*, χ.τ. 1995, υπό Δ. Καραθανάση, επιμ. Γ. Κ. Γιαννάκης), Αθήνα 2009.
- Sijpesteijn P. J., «Einige Papyri aus der Amsterdamer Papyrussammlung», *ZPE* 9 (1972), σσ. 43-53.
- , «Transportation of entertainers in Roman Egypt», στο J. M. Bremer κ.ά. (επιμ.), *Miscellanea Tragica in honorem J. C. Kamerbeek*, Amsterdam 1976, σσ. 425-429.
- , «Varia Papyrologica III», *ZPE* 100 (1994), σ. 254-274.
- Sijpesteijn P. M., «The Arab conquest of Egypt and the beginning of Muslim rule», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *Egypt in the Byzantine World*, σσ. 437-459.
- , «Arabic papyri and Islamic Egypt», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 452-472.
- , *Shaping a Muslim state. The world of a mid-eight-century Egyptian official*, Oxford 2013.
- Simkins M., *The Roman army from Caesar to Trajan*, Oxford 1984 (ανατύπ. 2005).
- Σκάσσης Ε. Α., *Ιστορική γραμματική τῆς λατινικῆς γλώσσης. Μετὰ διαγράμματος τῆς ἱστορίας τῶν λατινικῶν γραμματικῶν ἐρευνῶν*, I, ἐν Ἀθήναις 1969.
- Skoda F., *Médecine ancienne et métaphore. Le vocabulaire de l'anatomie et de la pathologie en grec ancien* (Ethnoscience 4), Paris 1988.
- Solin H., «Analecta epigraphica. CXVI. Iatromaea nochmals», *Arctos* 21 (1987), σσ. 119-132.
- , «Die sogenannten Berufsnamen antiker Ärzte», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural Context*, I, σσ. 119-142.

- Sommerstein A. H., *The comedies of Aristophanes. Vol. 11: Wealth*, Warminster 2001.
- Sparks I. A., «A report of accidental death», *BASP* 8.1 (1971), σσ. 7-10.
- Speidel M., «Augustus' deployment of the legions in Egypt», στο *Roman army studies* I (= *CE* 47 [1982], σσ. 120-124), Amsterdam 1984, σσ. 317-321.
- , «Nubia's Roman garrison», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 10.1, σσ. 767-798.
- , «Connecting Cappadocia. The contribution of the Roman imperial army», στο V. Cojocam κ.ά. (επιμ.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic world during the Hellenistic and Roman periods* (Pontica et Mediterranea III), Cluj-Napoca 2014, σσ. 625-640.
- Stambaugh J. E., *Sarapis under the early Ptolemies*, Leiden 1972.
- Stanford W. B., *Αριστοφάνους Βάτραχοι* (μτφρ. Μ. Μπλέτας), Αθήνα 1993.
- Stathakopoulos D. C., *Famine and pestilence in the Late Roman and early Byzantine Empire. A systematic survey of subsistence crisis and epidemics* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 9), Birmingham 2004.
- Stickler T., «The *foederati*», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A Companion to the Roman Army*, σσ. 495-514.
- Stoetzer W. F. G. J. - Worp K. A., «Zwei Steuerquittungen aus London und Wien», *Tyche* 1 (1986), σσ. 195-202.
- Stoneman R., *Palmyra and its empire. Zenobia's revolt against Rome*, Ann Arbor 1992.
- Strassi Zaccaria S., «Prosopografia e incarichi amministrativi a Karanis nel II sec. D.C. Proposte interpretative», *ZPE* 85 (1991), σσ. 245-262.
- Straus J. A., *L'achat et la vente des esclaves dans l'Égypte romaine. Contribution papyrologique à l'étude de l'esclavage dans un province orientale de l'Empire romain* (APF 14), Leipzig 2004.
- Sudhoff K., *Ärztliches aus griechischen Papyrusurkunden. Bausteine zu einer medizinischen Kulturgeschichte des Hellenismus*, Leipzig 1909.
- Taubenschlag R., *The law in Greco-Roman Egypt in the light of the papyri. 332 B.C. - 640 A.D.*, Warszawa ²1955.
- , «The imperial constitutions in the papyri», στο *Opera Minora*, II, Warszawa - Paris 1959, σσ. 3-28 (= *JJP* 6 [1952], σσ. 121-142).
- , «The legal profession in Greco-Roman Egypt», στο *Opera Minora*, II, σσ. 159-165 (= *Festschrift Fritz Schulz*, Weimar 1951, II, σσ. 188-192).
- , «The laws of association in Greco-Roman Egypt», στο *Opera Minora*, II, σσ. 521-526.
- Tcherikover V. A. - Fuks A., *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I-III, Cambridge - Massachusetts 1957.
- Teja R., «Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit», στο H. Temporini (επιμ.), *ANRW* II 7.2, ό. π., σσ. 1083-1124.
- Τερζίδου Μ., *Η μουσική ζωή στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο μέσα από τη μαρτυρία των παπύρων*, Αθήνα 2013.
- Thomas J. D., «O.Florida 14: Man or woman?», *CE* 53 (1978), σσ. 142-144.

- Thomas J.-D. - Tait W.-J., «Greek and Demotic accounts on a papyrus at the Bodleian Library Oxford», στο A. M. F. W. Verhoogt - S. P. Vleeming (επιμ.), *The two faces of Graeco-Roman Egypt*, Leiden - Boston - Köln 1998, σσ. 93-125.
- Thomas J. P., *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987.
- Thompson D. J., «Ptolemaios and the 'Lighthouse': Greek culture in the Memphite Sarapeum», *PCPhS* 213 [n.s. 33] (1987), σσ. 105-121.
-----, *Memphis under the Ptolemies*, Princeton 1988.
-----, «Ptolemaic pigs: an ecological study», *BASP* 39 (2002) σσ. 121-138.
- Tibiletti G., *Le lettere private nei papiri greci del III e IV secolo d.C. Tra paganesimo e cristianesimo*, Milano 1979.
-----, «Appunti su una lettera di Ioudas (P.Oxy. XLVI 3314)», στο E. Bresciani κ.ά. (επιμ.), *Scritti in onore di Orsolina Montevicchi*, Bologna 1981, σσ. 407-411.
- Torallas Tovar S., «Las prisiones en el Egipto bizantino según los papiros griegos y coptos», *Erytheia* 20 (1999), σσ. 47-55.
-----, «The police in Byzantine Egypt: The hierarchy in the papyri from the fourth to the seventh centuries», στο C. Riggs - A. McDonald (επιμ.), *Current research in Egyptology*, Oxford 2001, σσ. 115-123.
-----, «Arresto y encarcelamiento en el Egipto romano tardío y bizantino», στο S. Torallas-Tovar - I. Pérez Martín (επιμ.), *Castigo y reclusión en el mundo antiguo*, Madrid 2003, σσ. 209-223.
-----, «La práctica forense en el Egipto romano», *CFC (G)*, 14 (2004), σσ. 183-200.
-----, «Egyptian burial practice in a period of transition: on embalming in Christian times», στο P. Mantas - Ch. Burnett (επιμ.), *Mapping knowledge. Cross-pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, Córdoba 2014, σσ. 129-140.
- Traversa A., «Dieci frammenti di papiri cristiani inediti della collezione genovese», *Studi e materiali di storia delle religioni* 38 (1967), σσ. 554-581.
- Trebilco P., *Self-designations and group identity in the New Testament*, Cambridge 2012.
- Τρομάρας Λ. Μ., *Απίκιος. Η μαγειρική των Ρωμαίων*, Θεσσαλονίκη ²1991.
- Turner E. G., «The 'hanging' of a brewer: P. Cairo Zenon II 59202», στο A. E. Samuel (επιμ.), *Essays in honor of C. Bradford Welles* (Am.Stud.Pap. 1), Connecticut 1966, σσ. 79-86.
- Uebel F., *Die Kleruchen im ptolemäischen Ägypten bis um die Mitte des 2. Jahrhunderts v.Chr. nach den griechischen Quellen zusammengestellte Liste mit Anmerkungen*, Berlin 1968.
- Uytterhoeven I., «Housing in Late Antiquity: Regional perspectives», στο L. Lavan κ.ά. (επιμ.), *Housing in Late Antiquity. From palaces to shops* (Late Antique Archaeology 3.2), Leiden - Boston 2007, σσ. 67-96.
-----, «Housing in Late Antiquity: Thematic perspectives», στο L. Lavan κ.ά. (επιμ.), *Housing in Late Antiquity. From palaces to shops*, σσ. 25-66.

- Βακαλούδη Α. Δ., «Το επάγγελμα του γιατρού στο Βυζάντιο», *Βυζαντινός Δόμος* 17-18 (2009-2010), σσ. 537-550.
- van Brock N., *Recherches sur le vocabulaire médical du grec ancien. Soins et guérison*, Paris 1961.
- van Dierendonck R. M., «Five postholes and a ditch: The Valkenburg - Marktveld timber watch and signal tower», στο F. Vermeulen κ.ά. (επιμ.), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the northwest. Studies in honour of prof. Hugo Thoen*, σσ. 73-102.
- Vandoni M., *Feste pubbliche e private nei documenti greci* (Testi per lo Studio dell'Antichità. Serie papirologica VIII), Milano 1964.
- van Minnen P., «House-to-house enquires: An interdisciplinary approach to Roman Karanis», *ZPE* 100 (1994), σσ. 227-251.
- , «Medical care in Late Antiquity», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine and its socio-cultural Context*, I, σσ. 153-169.
- , «P.Princ. II 29», στο «Notes on papyri», *BASP* 46 (2009), σσ. 147-148.
- van Nijf O. M., *The civic world of professional associations in the Roman East* (Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology 17), Amsterdam 1997.
- van Selms A., «The origin of the title 'The King's Friends'», *JNES* 16 (1957), σσ. 118-123.
- Venticinque P. H., *Common causes: Guilds, craftsmen and merchants in the economy and society of Roman and Late Roman Egypt* (PhD Diss.) Chicago 2009.
- , «Family affairs: Guild regulations and family relationships in Roman Egypt», *GRBS* 50 (2010), σσ. 273-294.
- , «Matters of trust: Associations and social capital in Roman Egypt», *CHS Research Bulletin* 1 (2013), αριθμ. 2, διαθέσιμο στον ιστότοπο www.chs-fellows.org
- Vergote J., *Les noms propres du P.Bruxelles Inv. E 7616. Essai d'interprétation* (Pap.Ludg.Bat. VII), Leiden 1954.
- Verhoogt A., *Regaling officials in Ptolemaic Egypt. A dramatic reading of official accounts from the Menches aapers* (P.L.Bat. 32), Leiden - Boston 2005.
- Vierros M., *Bilingual notaries in Hellenistic Egypt. A study of Greek as a second language* (Coll.Hell. V), Brussel 2012.
- von Grunebaum G. E., *Classical Islam. A history 600-1258* (μτφρ. K. Watson), London 1970.
- von Lemm O., *Kleine koptische Studien X-XX* (Bulletin de l'Académie impériale des Sciences 13), St. Pétersbourg 1900.
- von Staden H., *Herophilus. The art of medicine in early Alexandria (edition, translation and essays)*, Cambridge 1989.
- , «Galen's Alexandria», στο W. V. Harris - G. Ruffini (επιμ.), *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* (Columbia Studies in Classical Tradition 26), Leiden - Boston 2004.

- Voultsiadou E., «Sponges: an historical survey of their knowledge in Greek antiquity», *Journal of the Marine Biological Association* 87 (2007), σσ. 1757-1763.
- Βουλτσιάδου Ε., «Η αξία των σπόγγων για τον άνθρωπο της αρχαιότητας», *Αιγιναία* 20 (2011), σσ. 25-32.
- Waddell W. G., *Herodotus: Book II*, London 1939 (ανατύπ. 1964).
- Walton A., *Ασκληπιός. Η λατρεία του Έλληνα θεού της ιατρικής* (ελλ. μτφρ. από την αγγλ. έκδ. *Asklepios. The cult of the Greek god of medicine*, Ithaka 1894 [ανατύπ. 1979], υπό Α.-Α. Μαραβέλια), Αθήνα 2007.
- Watson G. R., *The Roman soldier*, Bristol 1969.
- Wehrli C., «Les papyrus de Genève, Volume II: Corrigenda et observations», *ZPE* 67 (1987), σσ. 117-118.
- Weingärtner D. G., *Die Ägyptenreise des Germanicus* (Papyrologische Texte und Abhandlungen 11), Bonn 1969.
- Weinreich O., *Antike Heilungswunder. Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer*, Gießen 1909.
- Wells L., *The Greek language of healing from Homer to New Testament times* (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 83), Berlin - New York 1998.
- West L. C. - Johnson A. C., *Currency in Roman and Byzantine Egypt*, Amsterdam 1967.
- Westermann W. L., «Apprentice contracts and the apprentice system in Roman Egypt», *CPh* 9 (1914), σσ. 295-315.
- , «The castanet dancers of Arsinoe», *JEA* 10 (1924), σσ. 134-144.
- , «Dike corvée in Roman Egypt. On the meaning of ΑΦΥΛΙΣΜΟΣ», *Aegyptus* 6 (1925), σσ. 121-129.
- , «Paramone», *JJP* 2 (1948), σσ. 28-33.
- , *The slave systems of Greek and Roman antiquity* (APS 40), Philadelphia 1955 (ανατύπ. 1974).
- Whitby M., «Army and society in the late Roman world: A context for decline?», στο P. Erdkamp (επιμ.), *A companion to Roman army*, σσ. 515-531.
- Whitehorne J. E., «Sex and society in Greco-Roman Egypt», στο J. Bingen - G. Nachtergaele (επιμ.), *Actes du XVe Congrès international de Papyrologie, IV* (Pap.Brux. XXI), Bruxelles 1979, σσ. 240-246.
- Wickens G. M., «The Middle East as a world center of science and medicine», στο R. M. Savory (επιμ.), *Introduction to Islamic civilization*, Cambridge - New York - London - Melbourne 1976, σσ. 111-119.
- Wilcken U., «Zu den Genfer Papyri. A. Der Vormundschaftspapyrus», *APF* 3 (1906), σσ. 369-404.
- Wild J. P., «The *tarsikarios*, a Roman linen-weaver in Egypt», στο J. Bibauw (επιμ.), *Hommages à Marcel Renard I-III* (Latomus 102), Bruxelles 1969, II, σσ. 810-819.

- Wilmanns J. C., «Der Arzt in der römischen Armee der frühen und hohen Kaiserzeit», στο P. J. van der Eijk κ.ά. (επιμ.), *Ancient medicine in its socio-cultural context*, σσ. 171-187.
- Wipszycka E., «Les reçus d'impôts et le bureau des comptes des pagarchies aux VIe-VIIe siècles», *JJP* 16-17 (1971), σσ. 105-116.
- , *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle*, Bruxelles 1972.
- , «Les ordres mineurs dans l'église d'Égypte du IVe au VIIIe siècle», στο Eadem (επιμ.), *Études sur le christianisme dans l'Égypte de l'Antiquité tardive*, Rome 1996, σσ. 238-248 (= *JJP* 23 [1993], σσ. 194-205).
- , «Καθολική et les autres epithets qualifiant le nom Ἐκκλησία. Contribution à l'étude de l'ordre hiérarchique des églises dans l'Égypte byzantine», *JJP* 24 (1994), σσ. 191-212.
- , «L'attività caritativa dei vescovi egiziani», στο *L'évêque dans la cité du IVe au Ve siècle. Image et autorité. Actes de la Table ronde de Rome (1er et 2 Décembre 1995)* (Publications de l'École française de Rome 248), Rome 1998, σσ. 71-80.
- , «Le monastère d'apa Apollôs: un cas typique ou un cas exceptionnel?», στο J.-L. Fournet (επιμ.), *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après leur découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantine. Actes de Colloque de Strasbourg (8-10 Décembre 2005)*, Paris 2008, σσ. 261-273.
- , «Le fonctionnement interne des monastères et des laures en Égypte du point de vue économique: À propos d'une publication récente de textes coptes de Bawit», *JJP* 31 (2001), σσ. 169-186.
- Worp K. A., «Der Arzt in P.Lips. 42», *ZPE* 45 (1982), σσ. 227-228.
- , «Papyrus Amstelodamensis Inv. 1. Eine Neuedition», *APF* 42.2 (1996), σσ. 235-242.
- , «A survey of ἀπλᾶ, δι(δι)πλᾶ and τριπλᾶ measures in the papyri», *ZPE* 131 (2000), σσ. 145-149.
- Wyatt N., «Circumcision and circumstance: Male genital mutilation in ancient Israel and Ugarit», *JSOT* 33.4 (2009), σσ. 405-431.
- Χουλιάρá-Ράιου Ε., «Στο περιθώριο των μεγάλων συγγραφέων. Παιδείας άρωμα από τους ελληνικούς παπύρους της ρωμαϊκής Αιγύπτου», στο *Η Πνευματική Ζωή στο Ρωμαϊκό Κόσμο. Πρακτικά Στ' Πανελλήνιου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών. Ιωάννινα 11-13 Απριλίου 1997*, Ιωάννινα 2001, σσ. 161-193.
- , *Η αλειία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων. Α', I: Status, οργάνωση και φορολογία της αλειίας στη φαραωνική, πολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο. Α', II: Αλιευτικές συντεχνιακές οργανώσεις - Ταρχευταί. Πτυχές από τον καθημερινό βίο αλιέων και ιχθυοπωλών. Περιορισμοί στην άσκηση της αλειίας. Ιχθυότοποι - Αλιευτικές μέθοδοι και ορολογία*, Ιωάννινα 2003.
- , «P.Oxy. XLII 3057: η αρχαιότερη χριστιανική παπυρική επιστολή (;)», στο *Βελλά: Επιστημονική Επετηρίδα Ανώτατης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Ιωαννίνων*, 4 (2007), σσ. 687-732.

- , *Υοβόλοι Σκορπίοι. Μαγικοί πάπυροι και άλλες μαρτυρίες (ΕΕΦΣΙ “Δωδώνη”, παράρτ. αρ. 81)*, Ιωάννινα 2008.
- , *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*, Β΄, Ι: *Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενόδρων*, Ιωάννινα 2011.
- , «Από την *adusta nota* του Προπέρτιου (III, 11, 40) στο *χάραγμα* των ελληνικών παπύρων», στο *Πολυπολιτισμικότητα στη Ρώμη. Κοινωνική και πνευματική ζωή. Πρακτικά του Η΄ Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών (Κομοτηνή 2-5 Μαΐου 2007)*, Αθήνα 2013, σσ. 133-146.
- Yiftach-Firanko U., «Law in Graeco-Roman Egypt: Hellenization, fusion, romanization», στο R. S. Bagnall (επιμ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, σσ. 541-560.
- York W. H., *Health and wellness in Antiquity through the Middle Ages*, Santa Barbara 2012.
- Youtie H. C., «Critical notes on Michigan ostraca», *CPh* 37 (1942), σσ. 142-149.
- , «Notes on Papyri», στο *Scriptiunculae* I, Amsterdam 1973, σσ. 435-453 (= *TAPhA* 98 [1967], σσ. 509-526).
- , «Notes on O. Mich. I», στο *Scriptiunculae* I, σσ. 92-97 (= *TAPhA* 71 [1940], σσ. 623-659).
- , «Critical notes on papyri and ostraca», στο *Scriptiunculae* I, σσ. 199-201 (= *TAPhA* 80 [1949], σσ. 212-229).
- , «Notes on papyri», στο *Scriptiunculae* I, σσ. 380-398 (= *TAPhA* 94 [1963], σσ. 328-345).
- , «ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: An aspect of Greek society in Egypt», στο *Scriptiunculae* II, Amsterdam 1973, σσ. 611-627 (= *HSPh* 75 [1971], σσ. 161-176).
- , «Βραδέως γράφων: Between literacy and illiteracy», στο *Scriptiunculae* II, σσ. 629-651 (= *GRBS* 12 [1971], σσ. 239-261).
- , «A “lost” parallel for εχονομα», στο *Scriptiunculae* II, σσ. 805-809 (= *CPh* 32 [1937], σσ. 155-158).
- , «A reconsideration of P.Oxy. I 40», στο *Scriptiunculae* II, σσ. 878-888 (= *Studien zur Papyrologie und antiken Wirtschaftsgeschichte [Friedrich Oertel gewidmet]*, Bonn 1964, σσ. 20-29).
- , «Callimachus in the tax rolls», στο *Scriptiunculae* II, σσ. 1035-1041 (= *Proceedings of the 12th International Congress of Papyrology [Am.Stud.Pap. 7]*, Toronto 1970, σσ. 545-551).
- , «P. Mich. Inv. 3799: ΘΥΠΙC», στο *Scriptiunculae Posteriores* I, Bonn 1981, σσ. 389-390 (= *ZPE* 24 [1977], σσ. 127-128).
- , «Questions to a Christian oracle», στο *Scriptiunculae Posteriores* I, σσ. 225-229 (= *ZPE* 18 [1975], σσ. 253-257).
- , «“Because they do not know letters?”», στο *Scriptiunculae Posteriores* I, Bonn 1981, σσ. 255-262 (= *ZPE* 19 [1975], σσ. 101-108).
- Zalateo G., «Un nuovo significato della parola δοκιμασία», *Aegyptus* 37 (1957) σσ. 32-40.
- Zambon A., «Διδασκαλικαί», *Aegyptus* 15 (1935), σσ. 3-66.

-----, «Ancora sulle didascalicali», *Aegyptus* 19 (1939), σσ. 100-102.

Zuckerman C., «The hapless recruit Psois and the mighty anchorite, Apa John», *BASP* 32 (1995), σσ. 183-194.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΙΑΤΡΩΝ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΠΑΠΥΡΟΥΣ

	ΠΑΠΥΡΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΓΓΡΑΦΟ	ΙΑΤΡΟΣ	ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
1.	<i>P.Oslo</i> III 95	Απρ. 96 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	-	-	Ατύχημα
2.	<i>BGU</i> II 647	22 Αυγ. 130 μ.Χ.	Καρανίς	<i>Αντίγραφον προσφωνήσε- ως</i>	Γάιος Μενήκιος Ουαλεριανός	<i>Στρατηγός</i>	Τραυματισμός στο κεφάλι
3.	<i>P.Oxy.</i> XVII 2111	ca 135 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Πρακτικά δίκης	-	-	Στραγγαλισμός θύματος
4.	<i>P.Oxy.</i> III 476	159-161 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Θώνις Φλώρος Θώνις Πεταύς <i>ένταφιασταί</i>	<i>Στρατηγός</i>	Επιθεώρηση νεκρού σώματος
5.	<i>P.Oxy.</i> XXXI 2563	ca 170 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Αίτηση για <i>προσφώνησιν</i>	-	<i>Έπιστράτηγος</i>	"Υβρις"
6.	<i>P.Oxy.</i> I 51	31 Αυγ. 173 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Διόνυσος	<i>Στρατηγός</i>	Απαγχονισμός
7.	<i>PSI</i> V 455	8 Αυγ. 178 μ.Χ.	Οξύρυγχος (;)	<i>Προσφώνησις</i>	Απολλόδωρος	<i>Στρατηγός</i> (;)	Επιθεώρηση τραυμάτων
8.	<i>Sel.Pap.</i> II 337 (= <i>Chr. Wilck.</i> 494 = <i>P.Oxy.</i> III 475)	3 Νοεμ. 182 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Επιστολή και αίτηση για <i>προσφώνησιν</i>	-	<i>Στρατηγός</i>	Θάνατος από πτώση
9.	<i>P.Flor.</i> I 59	225-279 μ.Χ. (;)	-	Αίτηση για <i>προσφώνησιν</i>	-	-	Κλοπή και βιαιοπραγία (;)
10.	<i>P.Oxy.</i> LVIII 3926	9 Φεβ. 246 μ.Χ.	Θινίτης	Αίτηση και <i>προσφώνησις</i>	-	<i>Στρατηγός</i>	Κλοπή και βιαιοπραγία

11.	<i>P.Oxy.</i> XII 1556	3 Ιαν. 247 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Αίτηση για προσφώνησιν	-	Στρατηγός (:)	-
12.	<i>P.Oxy.</i> XII 1502r	ca 260/261 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Πρακτικά δίκης	-	-	Βιαιοπραγία
13.	<i>P.Oxy.</i> XLV 3245	297 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Προσφώνησις	Αυρήλιος	Βουλευτής, πρύτανις και γυμνασιάρχης	Επιθεώρηση τραυμάτων
14.	<i>P.Athen.</i> 34	3 ^{ου} -4 ^{ου} αι. μ.Χ.	Ηρακλεοπολίτης	Προσφώνησις	-	-	"Υβρις διὰ πληγῶν
15.	<i>P.Corn.</i> 20	23 Νοεμ. 302 μ.Χ.	Πτολεμαίς Ευεργέτις	Απογραφή γης	Αυρήλιος ο και Σακάων	-	-
16.	<i>P.Oxy.</i> LXI 4122	22 Ιουν. 305 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Αίτηση για προσφώνησιν	-	Λογιστής	Βιαιοπραγία
17.	<i>P.Oxy.</i> LIV 3729	4 Μαΐου 307 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Προσφώνησις	Αυρήλιος Ἦρων	Λογιστής	Επιθεώρηση τραυμάτων
18.	<i>BGU</i> III 928	311 μ.Χ.	Ηρακλεόπολη	Προσφώνησις	Αυρήλιος Αγαθός	Λογιστής	Βιαιοπραγία
19.	<i>P.Oxy.</i> LXIV 4441 (= <i>SB</i> III 6003 = <i>P.Oxy.</i> VI 983)	315-316 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Προσφώνησις	Αυρήλιος Σαραπίων Αυρήλιος Διόσκορος	Λογιστής	Βιαιοπραγία
20.	<i>P.Oxy.</i> VI 896, στήλη II	316 μ.Χ.	Οξύρυγχος	Προσφώνησις	Αυρήλιος Ἦρων Αυρήλιος Δίδυμος	Λογιστής	Ασθενής από νόσο

21.	<i>CPR</i> XVIIA 23	322 μ.Χ.	Ερμούπολη	<i>Προσφώνησις</i>	Ευδαίμων	<i>Στρατηγός και ἐξάκτωρ</i>	Βιαιοπραγία
22.	<i>P.Oxy.</i> I 52	Ιουλ./Αύγ. 325 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιοι (;) Δίδυμος Σιλβανός	<i>Λογιστής</i>	Κατάρρευση οικίας
23.	<i>P.Louvre</i> II 116 (=SB XX 14638 + 14639 [= <i>P.Cair.Preis.</i> 7])	330-340 μ.Χ.	Ερμούπολη	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιος Αμμώνιος ο και Ευσέβιος	<i>Ἐκδικος</i>	Βιαιοπραγία (ἐφοδος)
24.	<i>P.Oxy.</i> LXIII 4366 (= <i>P.Oxy.</i> XLIV 3195, Στήλη II, γρ. 24- 53)	14 Ιουν. 331 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιοι Θωνίνος, Ἦρων, Σιλβανός, Δίδυμος	<i>Λογιστής και ἐκδικος</i>	Επιθεώρηση τραυμάτων
25.	<i>P.Oxy.</i> LXIII 4370	7 Νοεμ. 354 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιοι Ευλόγιος, Ανουβίων, Δίδυμος, Ηρόδοτος	<i>Λογιστής</i>	Επιθεώρηση τραυμάτων δούλου
26.	<i>P.Harr.</i> I 133	366 μ.Χ.	-	-	-	-	-
27.	<i>Chr.Mitt.</i> 55 (= <i>P.Lips.</i> I 33)	368 μ.Χ.	Ερμούπολη	-	Αυρήλιος Αθηνόδωρος	-	-
28.	<i>P.Oxy.</i> LXVI 4529	22 Ιουν. 376 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιοι .....ος, Διονύσιος. Ευδαίμων	<i>Λογιστής</i>	Επιθεώρηση στατιωναρίου
29.	<i>P.Lips.</i> I 42	391 μ.Χ.	Ερμούπολη	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιος Πλούσιος	<i>Νυκτοστράτηγος</i>	Ἐπέλευσις και βιαιοπραγία
30.	<i>P. Rein.</i> 92	Μάρτ.-Απρ. 393 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	Αυρήλιος Ευλόγιος	<i>Λογιστής</i>	Θάνατος από νόσημα

31.	SB XXIV 15970 (= <i>P.Gron.Amst.</i> 1)	14 Μαρτ. 455 μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	-	<i>Ριπάριος</i>	Κλοπή βοῶν και βιαιοπραγία
32.	SB XVIII 13127 (= <i>P.Bon.</i> 22)	5 ^{ου} -6 ^{ου} αι. μ.Χ.	Οξύρυγχος	<i>Προσφώνησις</i>	-	<i>Ριπάριος</i>	Σφαγή